

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ
ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2003

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ

Παναγιώτου Κ. Χρήστου
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ
ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ
Τόμος Β΄
Πρώτη έκδοσις 1971
Δευτέρα έκδοσις 1991
Πρώτη ανατύπωσις 2003
Copyright: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ
Προξένου Κορομηλά 42, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310/ 282 427 - Τηλεομ.: 2310/ 240 331
ISBN: 960-7812-06-9 set
960-7812-08-5

Δ' ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

1054 - 1453

1054 - 1517

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ λατινικὴ Δύσις, διακόψασαι τὰς μεταξὺ των σχέσεις ἐπισημῶς καὶ ὀριστικῶς τὸ 1054, ὑποτίθεται ὅτι ἔζησαν ἔκτοτε ὡς δύο ἐχθρικά, ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀντιμέτωποι παρατάξεις. Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὅλης περιόδου πρέπει νὰ εἶναι διπλοῦς, διότι ὁ τίτλος "Ἑστεροβυζαντινὴ περίοδος" δὲν καλύπτει πλέον ὀλόκληρον τὴν θεολογικὴν σκέψιν οὔτε ἐπὶ πολιτικῆς οὔτε ἐπὶ ἐκκλησιαστικῆς βάσεως.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἀνάγκη ν' ἀποφευχθῇ ὁ διπλοῦς τίτλος, ἡ ὁποία συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ κρατήσωμεν τὸν ὡς ἄνω ἐνιαῖον τίτλον. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὑπάρχει κάποια ἐνότης πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ. Ὅσον ἀπεμακρύνοντο αἱ δύο Ἐκκλησίαι ἀπ' ἀλλήλων τυπικῶς, τόσον προσήγγιζον καὶ ἐγνώριζον ἡ μία τὴν ἄλλην. Ἐπισκέψεις, συσκέψεις, σύνοδοι, αἱ ὁποῖαι ἀπουσιάζουν τελείως κατὰ τὸν 1' αἰῶνα, πληθύνονται τώρα ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην περίοδον, καὶ ἐπίσης καταβάλλεται προσπάθεια κατανοήσεως καὶ οὐσιαστικῆς προσεγγίσεως. Τὸ ἴδιον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν χῶρον· προσέγγισις, ἡ ὁποία ἐνίοτε λαμβάνει τὴν μορφήν τῆς κατακτήσεως, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ μετ' αὐτήν.

Παρὰ τὰς ἥρωικὰς προσπαθείας τὸ Βυζάντιον ἐψυχορράγει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Οἱ Τοῦρκοι, εἰσβαλόντες ὡς Σελτζοῦκοι τὸν 11' αἰῶνα, ἐπέτυχον ὡς Ὁσμανίδαι νὰ διαλύσουν τὴν αὐτοκρατορίαν τὸν 15' αἰῶνα. Ἡ θεολογικὴ σκέψις, ὡς καὶ ἡ τέχνη, δὲν ἠκολούθησεν αὐτὴν τὴν καθοδικὴν πορείαν· κατέβαλε μίαν ἀποτυχοῦσαν προσπάθειαν ἀνανεώσεως τὸν 11' αἰῶνα καὶ μίαν ἄλλην μερικῶς ἐπιτυχοῦσαν κατὰ τὸν 14' αἰῶνα, διακοπεῖσαν φυσικὰ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου, καὶ συνετήρησε γενικῶς εἰς ὑψηλὴν στάθμην τὴν μόρφωσιν καὶ τὸν βίον τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ κατακτήσεις θὰ ἦσαν πολὺ ἀνώτεροι, ἂν αἱ πολιτικαὶ συνθηκαὶ δὲν ἦσαν τόσον δυσμενεῖς.

Ἡ δυτικὴ θεολογία, ἂν καὶ κατὰ πολὺ εὐρωστοτέρα τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, κατὰ μέγα μέρος συνδέεται πρὸς τὸ Βυζάντιον εἴτε θετικῶς εἴτε ἀρνητικῶς. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν βεβαίως ἡ Δύσις εὐρίσκεται εἰς ἄνοδον, διότι

ο

ποικίλοι παράγοντες ἐπέτρεψαν καὶ εἰς τὴν πολιτείαν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μολονότι ἦσαν εἰς διαρκῆ σχεδὸν μεταξύ των διαμάχην, ν' ἀναπτυχθοῦν καὶ ν' ἀχθοῦν εἰς ἀκμὴν, τὴν ὁποίαν ἀκμὴν ἠκολούθησε φυσικὰ καὶ ἡ θεολογία. Διὰ τὴν Δύσιν εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ κολοσσιαίου καὶ μεγαλοπρεποῦς καθεδρικοῦ ναοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν μεγαλειωδῶν συστημάτων *summae theologiae*.

Α' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Τὸ Βυζάντιον ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Σλάβων ἐπιδρομῶν εὐρέθη ἐνώπιον νέων ἐχθρῶν. Ἡ ἀρχὴ ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς περιόδου σημειώνεται μὲ δύο μοιραίας διὰ τὴν ὑπαρξίν του μάχας (1071)· τὴν μάχην τοῦ Βάρεως (Bari) κατόπιν τῆς ὁποίας αἱ κτήσεις του εἰς τὴν Ἰταλίαν περιῆλθον εἰς τοὺς Νορμανδούς, καὶ τὴν ἀκόμη κρισιμωτέραν μάχην τοῦ Μάντζικερτ, κατόπιν τῆς ὁποίας τὸ πλεῖστον τῆς Μ. Ἀσίας περιῆλθεν εἰς τοὺς Σελτζούκους Τούρκους. Παρὰ πᾶσαν ἀντίθετον πρόβλεψιν διέφυγε τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν τότε, καὶ ἡ ὀριστικὴ πτώσις του καθυστέρησεν ἐπὶ 400 ἔτη ἀκόμη, δὲν θὰ ἐπῆρχετο δὲ αὕτη καθόλου, ἐὰν δὲν ἐπενέβαινον καταστροφικῶς οἱ Δυτικοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα τὸ Βυζάντιον ἐπέπρωτο νὰ ὑποστῇ μίαν γενικὴν δοκιμὴν τῆς πτώσεως (1204).

Ἀπὸ τὸν κλονισμὸν ἐκ τῆς εἰσβολῆς τῶν Σελτζούκων συνῆλθε τόσον ταχέως, ὥστε μετὰ δύο δεκαετίας νὰ παίζη πάλιν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὰς οἰκουμενικὰς ὑποθέσεις, τὸν πρῶτον ρόλον. Μετὰ τὸν κλονισμὸν ἐκ τῆς φραγκικῆς εἰσβολῆς κατέβαλε προσπάθειαν ἀνακτήσεως τῆς ἀπολεσθείσης δυνάμεως, ἀλλ' εἶχε μικρὰν ἐπιτυχίαν, διότι ἦτο κολοβωμένον καὶ διεσπασμένον εἰς κρατῖδια. Δὲν ἐγκαταλείπεται καὶ δὲν παραδίδεται τόσον εὐκόλως ἐν παρελθόν αἰώνων, τὸ ὁποῖον εἶχε στεφθῆ μὲ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν δόξαν. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἐπιβεβαιώνει ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ Βυζάντιον εἶναι κράτος, τὸ ὁποῖον δὲν ζῆ μὲ ἀναστολὴν ἐκτελέσεως, ἀλλ' ἔχει αὐτοτελεῆ βίον.

Τὸν χαρακτῆρα μάλιστα αὐτὸν τονίζει ἀκόμη περισσότερον ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀναγέννησις, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς παράλληλος καὶ σύγχρονος μὲ τὴν ἀναγέννησιν εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ προηγῆθη αὐτῆς καὶ ἔδωσεν εἰς αὐτὴν τὰ πρότυπα καὶ τὰς ἀφορμὰς. Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε πρότυπον διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν μοναστηριακῶν σχολῶν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας εἰς πανεπιστήμια, εἰς δὲ τὴν φιλοσοφίαν πρῶτοι ἐκινήθησαν οἱ βυζαντινοὶ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ Ἰωάννης Ἰταλός, ἔπειτα δὲ ἠκολούθησαν οἱ δυτικοὶ λόγιοι, διὰ νὰ καταλάβουν μετ' ὀλίγον, ἐντὸς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, τὴν πρωτοπορίαν.

Οἱ θεολόγοι ἀσχολοῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μὲ θέματα ἀναφερόμενα εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς θεολογίας· ἐρμηνεύουν καὶ κωδικοποιοῦν τὸ δίκαιον κατὰ τρόπον ἀποτελεσματικόν, συντάσσουν ὁμιλίαις διακρινομένας διὰ στόμφον ἀλλὰ καὶ διὰ θέρμην, πολεμοῦν τὰ ξένα θρησκείματα καὶ τὰς αἵρέσεις, συνεχίζουν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τὸν ἄγονον ἀγῶνα περὶ ἀζύμων, ἐπιλήσεως εἰς τὸν καθαγιασμὸν τῶν δώρων, καθαρτηρίου, Filioque καὶ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, εἴτε εἰς συζητήσεις μὲ Λατίνους εἴτε διὰ συγγραμμάτων, προσπαθοῦν νὰ ἐκθέσουν μὲ νέας μεθόδους τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τέλος προάγουν τὴν θεολογίαν περὶ πνευματικῆς τελειώσεως εἰς ἐπίπεδα πολὺ ὑψηλά.

Ἐφ' ὅσον ἡ μελέτη τῆς γραμματείας ταύτης εὐρίσκεται εἰς προκαταρκτικὰ στάδια, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀξιολογηθῇ δικαίως, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον πλείστων σπουδαίων συγγραφέων βασικὰ ἔργα παραμένουν ἀνέκδοτα.

1. ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΟΙ

Τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα παρουσιάζεται ἰδιαιτέρα ἐπίδοσις εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ὅχι δὲ μόνον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ κανονικοῦ δικαίου ἀνεπτύχθη κυρίως διὰ τῶν ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι εἰργάσθησαν τότε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν κανόνων, καθὼς καὶ τῶν κατὰ τοὺς ἐπομένους δύο αἰῶνας ἐμφανισθέντων. Ὡς αἱ γνῶμαι τῶν παλαιῶν ρωμαίων νομοδιδασκάλων, οὕτω καὶ τῶν παρόντων κανονολόγων αἱ γνῶμαι ἀπέκτησαν κῆρος κανονικὸν σχεδόν, διατηρηθὲν μέχρι σήμερον.

Ἀλέξιος Ἀριστηνός Πρῶτη ἐνεφανίσθη ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ, νομοφύλακος καὶ μεγάλου οἰκονόμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, γενομένη κατ' ἐντολήν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Κομνηνοῦ περὶ τὸ 1140 καὶ ἐπεκτεινομένη εἰς τοὺς κανόνας, τοὺς ὁποίους περιελάμβανεν ἡ εἰς τὸν Συμεὼν τὸν Μεταφραστὴν ἀποδιδομένη Σύνοψις Κανόνων. Ὑπῆρξεν εὐχρηστος λόγῳ τῆς σαφηνείας καὶ τῆς συντομίας της, ὅχι δὲ ὀλιγώτερον καὶ λόγῳ τῶν ὀξυνουστάτων παρατηρήσεων. Μετεφράσθη εἰς τὴν σερβικὴν καὶ τὴν ρουμανικὴν.

Ἰωάννης Ζωναρᾶς Ὁ Ἰωάννης ἦτο σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Ἀριστηνοῦ, εἶχε διατελέσει ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος εἰς τὴν αὐλήν τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἀλλ' ἀπεχώρησεν εἰς μονὴν κατόπιν οἰκογενειακῶν ἀτυχημάτων. Γνωστὸς διὰ τὴν ἀξιόλογον *Ἐπιτομὴν Ἱστορίας*, ἡ ὁποία ἐξετάζει ἐν συντομίᾳ τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου (1118), ἐδοξάσθη κυρίως ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ ἐρμηνείαν εἰς τοὺς ἀποστολικούς, συνοδικούς καὶ πατερικούς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν συνέταξε κατ' ἀνάθεσιν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ περὶ τὸ 1160. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ κατὰ τινὰς τὸν ἀναδεικνύει εἰς τὸν μέγιστον κανονολόγον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Θεόδωρος Βαλσαμών Ὁ Θεόδωρος, χαρτοφύλαξ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τέλος πατριάρχης Ἀντιοχείας (1190-1195), ὅπου λόγῳ τῆς λατινικῆς κατοχῆς δὲν ἐγκατεστάθη, συνέταξε κατ' ἀνάθεσιν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἐρμηνείαν

εἰς τὸν λεγόμενον Νομοκάνονα τοῦ Φωτίου, τὴν ὁποίαν ἐπέξε-
ἔτεινε καὶ εἰς συλλογὴν κανόνων. Ἐὰν καὶ ὡς πρὸς τοὺς κα-
νόνας στηρίζεται ἐνίοτε εἰς τὸν Ζωναρᾶν, προσφέρει ἀφθό-
νους ἰδικὰς του ἀντιλήψεις καὶ παραδίδει πολλὰ κείμενα ἄγνω-
στα ἀλλαχόθεν. Μεγάλῃ εἶναι ἡ φροντίς του νὰ ἐναρμονίσῃ
ἀλληλοσυγκρουομένους νόμους καὶ κανόνας.

Σφοδρὸς πολέμιος τῶν Λατίνων, ἀπηγόρευε τὴν προσφο-
ρὰν τῶν μυστηρίων εἰς λατίνους αἰχμαλώτους, ἐκτὸς ἐὰν ἀπε-
κλήρυτον τὸ δόγμα των.

Τὸν ΙΓ' αἰῶνα τὸ κέντρον τῶν κανονολογιῶν ἐπιδόσεων
μετετοπίσθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (1160-1235), μητροπολί-
Ἀπόκαυκος τῆς Ναυπάκτου, ἡ ὁποία ἐκληρονόμησε τὴν ἔδραν
τῆς κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα καταστραφείσης Νικοπόλεως, ἦτο μᾶλ-
λον ἐκκλησιαστικὸς πολιτικὸς παρά λόγιος. Ἐπειδὴ ὑπεστήρι-
ζε τὰς ἀξιώσεις τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου ἐπὶ τοῦ αὐτοκρα-
τορικοῦ ἀξιώματος, ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν μὲ τοὺς ἐν Νικαίᾳ
ἐγκατασταθέντας ἡγέτας τῆς βυζαντινῆς πολιτείας. Φυσικὰ αἱ
τάσεις του εἶχον καὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐπι-
πτώσεις. Τὸ ἐνδιαφέρον του κατὰ βάσιν δὲν ἦτο νὰ δημιουρ-
γηθῇ μία τοπικὴ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ
τὰς ὑπ' αὐτῆς ἐξουσιαζομένας εὐρείας περιοχάς, τὸ Ἀνατολι-
κὸν Ἰλλυρικὸν οὕτως εἰπεῖν, ἀλλὰ νὰ καταλάβῃ ἡ Ἐκκλησία
τῆς Ἡπείρου τὴν θέσιν τοῦ πατριαρχείου, μέχρις ὅτου ἡ ὑπὸ
φραγκικὴν κατοχὴν τελοῦσα Κωνσταντινούπολις περιέλθη εἰς
χεῖρας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, ὅπερ ἐπὶ τινα χρόνον ἐ-
φαίνετο βέβαιον. Μετὰ τὴν ἦτταν τοῦ Θεοδώρου τῆς Ἡπείρου
ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ὁ Ἀπόκαυκος παρητήθη τοῦ θρόνου του
(1232), διότι δὲν ἐπεθύμει νὰ προέλθῃ εἰς συνεννοήσεις μὲ τὴν
Νίκαιαν.

Τὰ κείμενά του εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον σύντομα, ἤτοι ἐ-
πιστολαὶ μὲ νομικοῦ περιεχομένου γνωμοδοτήσεις, διατυπώσεις
συνοδικῶν πράξεων καὶ τὰ παρόμοια.

Δημήτριος Ὁ Δημήτριος (1180-1235), ἀρχιεπίσκοπος Ἀ-
Χωματιανὸς χρίδος ἀπὸ τοῦ 1216, εἶχε τὴν ἴδιαν συνείδη-
σιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου, ἡ ἀκόμη περισσότερον
ἐσκέπτετο περὶ αὐτονομίας αὐτῆς. Τὸ 1125 ἔστεψε τὸν Θεό-
δωρον τῆς Ἡπείρου αὐτοκράτορα καὶ εἶχε κατὰ νοῦν τὴν παρ'
αὐτὸν τοποθέτησιν ἐνὸς πατριάρχου, ἐφ' ὅσον κατὰ τοὺς χρό-
νους ἐκείνους δὲν ἐνοεῖτο ὑπαρξίς αὐτοκράτορος ἄνευ πατρι-

άρχου.

Ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ συνίσταται κυρίως εἰς πολυάριθμα μικρὰ κανονολογικὰ δοκίμια καὶ εἰς πολυαριθμούς ἀποκρίσεις εἰς ἐρωτήσεις ἐπὶ κανονολογικῶν θεμάτων. Ἡ σημασία των ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι εἰς νομικὰ ζητήματα ὁ Δημήτριος ἀνεμίγνυε καὶ τὸ λαϊκὸν ἢ δημῶδες δίκαιον, ὅπου τὸ αὐτοκρατορικὸν ἦτο ἀσθηρὸν. Τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου, διεκήρυσσε, καὶ ὄχι τὸ γράμμα εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ὀδηγῇ τοὺς φύλακας αὐτοῦ. Ἡ ἐπιεικειὰ του καταφαίνεται καὶ ἐν τῆς στάσεώς του ἔναντι τῆς μετὰ τῶν Λατίνων ἐπικοινωνίας· ἐδίδασκε νὰ προσφέρωνται τὰ μυστήρια εἰς τοὺς λατίνους αἰχμαλώτους, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀπεικήρυσσον οὗτοι τὸ δόγμα των.

Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα τὸ κέντρον τῶν κανονολογικῶν καὶ νομικῶν σπουδῶν μετεφέρθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου διέπρεψαν δύο ἐκ τῶν σπουδαιότερων νομοδιδασκάλων τοῦ Βυζαντίου.

Ματθαῖος Βλάσταρις Ἡ νομοκανονικὴ ἐπιστήμη φθάνει εἰς τὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὸν ἱερομόναχον Θεσσαλονίκης Ματθαῖον Βλάσταριν (πρῶτον ἡμισυ 14' αἰῶνος), ὁ ὁποῖος συνέταξε πλὴν ἄλλων κανονολογικῶν ἔργων τὸ περίφημον *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, εἶδος νομικοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ περιέχοντος 303 λήμματα κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν. Εἶναι τὸ ἐκτενεστέρον καὶ πληρέστερον κανονολογικὸν ἔργον τῆς περιόδου ταύτης. Τὰ θέματα κατοχυρώνονται προσεκτικῶς διὰ παραθέσεως τῶν σχετικῶν κανόνων, ἐνίοτε δὲ καὶ νόμων, ὡς ἐπίσης συχνάκις καὶ δι' ἀναφορᾶς εἰς τοὺς πατέρας. Τὸ ἔργον μεταφρασθὲν εἰς τὴν σερβικὴν, ἐπηρέασε τὴν νομοθεσίαν τοῦ Στεφάνου Δουσάν. Μετεφράσθη ἐπίσης εἰς τὴν βουλγαρικὴν καὶ τὴν ρωσικὴν.

Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος (1320 - 1383), γόνος ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διετέλεσεν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας νομοδιδάσκαλος εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἔπειτα δὲ νομοφύλαξ καὶ κριτὴς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Μέγας νομικός, συνέγραψε καὶ ἀξιόλογα θεολογικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐκφράζουν τὴν νομικὴν σκέψιν του, διότι ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς σκοπιᾶς. Εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, ὡς σχολαστικὸς δικαστής, δὲν ἐτάχθη μὲ καμμίαν μερίδα καὶ ἐπολέμει ἀμφοτέρας, ἀπεδοκίμαζε δὲ τοὺς ἡσυχαστὰς ὡς νοθευτὰς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ὡς ὑπονο-

μευτὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου διὰ τῆς διδασκαλίας των περὶ συγκεντρώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτόν.

Εὐρισκόμενος ἐνώπιον διασπάσεως τῆς νομικῆς παραδόσεως τοῦ Βυζαντίου, ἣ ὅποια πάντοτε ἐπάλαιε μεταξὺ ρωμαϊκοῦ καὶ ἑλληνικοῦ δικαίου, παρατηρῶν δὲ ὅτι τώρα λόγῳ τῆς κατατμήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἰς πολυάριθμα κρατίδια, ἑλληνικὰ καὶ φραγκικά, αἱ νομικαὶ ἀντιθέσεις εἶχον διαταράξει τὸν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τῆς καταρρεούσης κοινωνίας, ἠθέλησε νὰ σταθεροποιήσῃ καὶ ἐναρμονίσῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου καὶ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸ νέον κῆρος. Συνέταξε δὲ μεταξὺ ἄλλων δύο σπουδαιότατα ἐγχειρίδια. Πρῶτον τὴν *Ἐξάβιβλον*, ἥτοι μελέτην συστηματικὴν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου εἰς ἕξ βιβλία, ἣ ὅποια ὑπῆρξεν ὁ ἀστικὸς κῶδιξ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ ἕξ αἰῶνας μέχρι τοῦ 1946, καὶ δεύτερον τὴν *Ἐπιτομήν*, ἥτοι συστηματικὴν μελέτην τοῦ κανονικοῦ δικαίου.

2. ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ

Οἱ ἔρμηνευταὶ τῆς περιόδου ταύτης προσπαθοῦν ν' ἀνα-
νεώσουν τὸ σύστημα τῶν σειρῶν, ἀλλὰ σπανίζουσι. Πλὴν μερι-
κῶν ἄλλων, οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστότεροι δι' ἄλλου περιεχομέ-
νου συγγραφικῆν παραγωγὴν, διεκρίθησαν εἰς τὸ ἔρμηνευτικὸν
ἔργον οἱ κάτωθι τρεῖς.

Νικήτας Ὁ Νικήτας (1030-1115), εἷς ἐκ τῶν διαση-
Ἡρακλείας μοτέρων καθηγητῶν τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς,
συνέταξε πολυάριθμα φιλολογικὰ ἔργα, ἀλλὰ διέπρεψε κυρίως
ὡς ἔρμηνευτής. Αἱ σειραὶ τὰς ὁποίας ἐφιλοτέχνησε, ἀντλῶν
βασικῶς ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας,
δὲν εἶναι ἀκόμη ἐν συνόλῳ ἐκδεδομένα. Οὕτω π.χ. ἐκ τῆς
σειρᾶς εἰς τοὺς ψαλμοὺς ἔχει δημοσιευθῆ μόνον ὁ πρόλογος.
Διεσώθησαν αἱ σειραὶ εἰς Ματθαῖον, Λουκᾶν, Ἰωάννην καὶ τὰς
ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἐκτενεῖς καὶ ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμέ-
ναι. Εἶναι ἀξιοσημεῖτον ὅτι ἡ σειρά εἰς τὸν Λουκᾶν ἐπέδρα-
σε σοβαρῶς ἐπὶ τῆς *Catena Aurea* Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου.

Ὁ Νικήτας συνέταξεν ἐπίσης ἔρμηνείαν εἰς 16 λόγους
Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

Θεοφύλακτος Ὁ Θεοφύλακτος (1040-1127), ἐξ Εὐβοίας,
Ἡφαιστος διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ καὶ καθηγη-
τῆς τῆς ρητορικῆς εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολήν. Τοποθετηθεὶς
τὸ 1088 εἰς τὴν ἔδραν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, ἠναγκά-
σθη νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπὶ δεκαετίας, παρὰ
τὰς δυσκολίας τὰς ὁποίας συνήντα ἐν μέσῳ ἀκαταλλήλου δι' ἑ-
να ἐκλεπτυσμένον λόγιον περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον συνέθε-
τον οἱ ἄξεστοι κατὰ τὸ πλεῖστον βουλγαρικῆς καταγωγῆς κά-
τοικοι τῆς περιοχῆς. Ἐπετέλεσε μάλιστα ἐκτεταμένον κοινω-
νικὸν ἔργον.

Εἰς τὴν ἔρμηνείαν δὲν ἠκολούθησε τὸ σύστημα τῶν σει-
ρῶν ἀλλὰ συνέταξεν ὑπομνήματα, ἃν καὶ ταῦτα φέρουν ἴχνη
ἐκ τῶν γνωρισμάτων τῆς κατὰ σειράς ἔρμηνείας. Εἰς τὸ ἔργον
τοῦτο ὑπεκινεῖτο ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείας Μαρίας, συζύγου Μι-
χαὴλ Ζ'. Ἐκ τῆς Π. Διαθήκης διεσώθησαν ὑπομνήματα αὐτοῦ
εἰς τοὺς ψαλμοὺς καὶ εἰς μερικοὺς τῶν μικρῶν προφητῶν, ἐκ

δὲ τῆς Κ. Διαθήκης τὰ εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, ὅπου ἐμφανίζει σοβαρὰν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον, καὶ τὰ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ὅπου παρουσιάζει περισσοτέραν αὐτενέργειαν.

Μεγάλῃς ἀξίας εἶναι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του, αἱ ὁποῖαι προσφέρουν πολὺ ὕλικόν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοινωνικῶν πραγμάτων, ὡς καὶ ἡ παραινετικὴ πραγματεία *Παιδεία βασιλική*, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν μαθητὴν του Κωνσταντῖνον, υἱὸν τοῦ αυτοκράτορος Μιχαῆλ Ζ' τοῦ Δούκα.

Ὅταν ἤρχισαν διὰ πρώτην φοράν αἱ ἐνωτικαὶ μεταξὺ ἐκπροσώπων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν συζητήσεις, ὁ Θεοφύλακτος συνέταξεν ἀντιλατινικὴν πραγματείαν, εἰς τὴν ὁποίαν δίδει τὸν κανόνα τῆς ὀρθοδοξίας ὡς πρὸς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος. "Πίστευε σὺ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν προῖέναι, δι' Υἱοῦ δὲ χορηγεῖσθαι τῇ κτίσει. Καὶ οὗτος ἔσται σοι κανὼν ὀρθοδοξίας".

Μιχαῆλ Ὁ Μιχαῆλ Γλυκᾶς, τοῦ ὁποίου ὁ βίος καλύπτει ὀλίγηρον σχεδὸν τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ προηγουμένου, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἴδιον πρόσωπον μὲ τὸν μοναχὸν Μύρωνα Συκιδίτην. Οὗτος ἀντὶ τῶν σειρῶν καὶ τῶν ὑπομνημάτων ἐπέλεξε τὴν μεθόδον διαπραγματεύσεως κατ' ἐκλογὴν σπουδαίων προβλημάτων τῆς Γραφῆς. Οὕτω προῆλθεν ἡ ἐρμηνευτικὴ συλλογὴ *Εἰς τὰς ἀρχαίας τῆς θείας Γραφῆς*, τὸ πρωτοτυπώτερον ἐρμηνευτικὸν ἔργον τῆς περιόδου ταύτης.

Ὁ Μιχαῆλ συνέγραψεν ἐπίσης *Βίβλον Χρονικὴν*, χρονογραφίαν ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ 1118, ἐπωφελοῦμενος ἄλλων χρονογράφων καὶ ἀναμιγνύων ἱστορίαν καὶ θρύλον. Ἀναμιγνύει ἐπίσης ἀνέκδοτα φυσιογνωστικά, τὰ ὁποῖα λαμβάνει ἐκ τοῦ Φυσιολόγου. Ἦτο δὲ τόσον τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὥστε νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὴν μαγείαν, δι' ἣν κατεδικάσθη τὸ 1159 εἰς περιορισμόν.

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Τὸν ΙΑ' αἰῶνα συνέβη μία ἀπὸ τὰς παραδοξότητας τῆς ἱστορίας· ἐχρειάσθη ν' ἀρχίσῃ ἡ παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, διὰ ν' ἀκμάσουν πάλιν τὰ γράμματα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἴσως ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ κράτος ἠρέμησε πάλιν ἀπὸ τὸν πολεμικὸν ὄργασμόν. Οἱ τελευταῖοι τῶν Μακεδόνων καὶ οἱ Δοῦκαι ἐνδιεφέρθησαν περισσότερο διὰ τὰ γράμματα παρὰ διὰ τὴν στρατιωτικὴν παρασκευὴν, πρὸς μεγάλην ζημίαν τοῦ κράτους φυσικά.

Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναδιωργανώθη ἐπὶ νέων βάσεων μὲ τρεῖς βασικῶς σχολάς, τὴν φιλολογικὴν, τὴν φιλοσοφικὴν καὶ τὴν νομικὴν, τῶν ὁποίων ἡ τελευταία κατέστη πρότυπον διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Βολωνίας. Τὰ πανεπιστήμια τῆς Δ. καὶ Κ. Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται τὸ ἕν κατόπιν τοῦ ἄλλου μετὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, προῆλθον δι' ἐξελίξεως τῶν παλαιῶν μοναστηριακῶν σχολῶν κατὰ μίμησιν τοῦ πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐπὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως ταύτης ἡ βασικὴ διαφορά, ὅτι εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου εἶχε καταστραφῆ ἄλλωστε ἡ ἀνωτάτη παιδεία ὑπὸ τῶν γερμανῶν ἐπιδρομῶν, ἀνεδημιουργήθη δὲ διὰ μικρῶν κατ' ἀρχὰς σχολῶν εἰς τὰ κυριώτερα μοναστήρια, διαρκῶς διοικουμένων, ἡ θεολογία παρέμεινε διὰ παντὸς ὡς τὸ κύριον ἀντικείμενον διδασκαλίας, ἐνῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἡ παιδεία δὲν διεκόπη τελείως κατὰ τὸν χρόνον τῶν εἰκονομάχων, τὸ πανεπιστήμιον ἐδίδασκεν ὅσα καὶ κατὰ τὴν ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ λειτουργίαν του, ἡ δὲ θεολογία ἐδιδάσκετο εἰς τὴν θεολογικὴν πατριαρχικὴν σχολὴν. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν σχετικὴν ἀδυναμίαν τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως ν' ἀντιμετωπίσουν τὰ θεολογικὰ προβλήματα καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῶν καθηγητῶν τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν φιλοσοφικὴν μέθοδον. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Δύσιν παρετηρεῖτο σύνδεσμος μετὰ θεολογίας καὶ φιλοσοφίας.

Μὲ τὸ πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως συνδέονται μετὰ ἄλλων καὶ οἱ πλείστοι τῶν ἐνταῦθα ἐξεταζομένων ἀνδρῶν.

Ἰωάννης δ Ὁ Ἰωάννης (1000-1080) ἦλθεν εἰς τὴν πρω-
Μαυρόπους τεύουσαν ἀπὸ τὴν Παφλαγονίαν. Μορφωθείς μὲ
 τὴν βοήθειαν δύο θεῶν του, ἤνοιξε εἰς νεανικὴν ἡλικίαν φι-
 λοσοφικὴν σχολὴν, εἰς τὴν ὁποίαν προσεπάθησε νὰ γεφυρώσῃ
 τὸ χάσμα μεταξὺ τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τῆς
 χριστιανικῆς πίστεως διὰ τῆς ταυτοχρόνου διδασκαλίας τῆς ρη-
 τορικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας. Εἶχεν ἐκεῖ διασή-
 μους μαθητάς, οἱ ὅποιοι κατέλαβον ἐν συνεχείᾳ ὑπάτα ἀξιώ-
 ματα, ἐνῶ αὐτὸς παρέμεινε κάπως παραμερισμένος. Ἄλλωστε
 τὰ ἐνδιαφέροντά του περιωρίζοντο εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν
 γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος
 ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον νὰ συ-
 στήσῃ τὴν νομικὴν σχολὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον καὶ συνέταξε
 τὴν περὶ αὐτῆς καταστατικὴν νεαράν.

Τὴν καθηγητικὴν ἔδραν τὴν ὁποίαν κατέλαβε τότε εἰς
 τὴν σχολὴν δὲν διετήρησεν ἐπὶ μακρόν, διότι δὲν ἦτο ἐπαρκῶς
 ἐγκωμιαστικὸς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Ἐκλεγείς μητροπολίτης
 Εὐχαΐτων, ἀπεμακρύνθη εὐσχημόνως ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ'
 ἔπειτα ἀπὸ ὀλιγοχρόνιον παραμονὴν εἰς τὴν ἔδραν του ἐπέ-
 στρεψεν εἰς αὐτήν.

Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη ἐκτίμησίς του πρὸς τοὺς τρεῖς οἰ-
 κουμενικοὺς διδασκάλους, τὸν Μ. Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον
 Θεολόγον καὶ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον. Ἐπειδὴ παρετηρεῖτο
 διχογνωμία ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς προσφορᾶς των, αὐ-
 τὸς ἠθέλησε νὰ συμβιβάσῃ τὰς διαφορὰς μὲ τὸν καθορισμὸν
 κοινῆς καὶ τῶν τριῶν ἑορτῆς κατὰ τὴν 30 Ἰανουαρίου, μηνὸς
 κατὰ τὸν ὁποῖον ἄλλωστε ἄγεται χωριστὰ καὶ τῶν τριῶν ἡ ἑορ-
 τή. Ἡ ἑορτὴ μετεφέρθη ἀπὸ τὰ Εὐχαΐτα εἰς τὴν Κωνσταντι-
 νούπολιν καὶ ἐπεκράτησε γενικῶς.

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἐκ τῶν ἔργων του ἔχουν τὰ ποιήματα.
 Ὡς ὁ τελευταῖος κλασικὸς ὑμνογράφος, συνέταξε μερικὰ
 λειτουργικὰ ποιήματα, ἐνῶ τὰ ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα ποιητικὰ
 κείμενά του δεικνύουν ἀξιοσημεῖωτον ἀποδέσμευσιν ἀπὸ τὴν πα-
 ράδοσιν. Εἰς ἕν ἀπὸ αὐτὰ δικαιώνει τὸν Θεοδώρητον Κύρου

"ὡς ἄνδρα θεῖον καὶ διδάσκαλον μέγαν".

"Ἄν ἐκλονίσθῃ οὗτος, τοῦτο συνέβη μὲ τὴν ἐμπλοκὴν εἰς ἔρι-
 δας, ἀλλὰ

"οὐ τοσοῦτον δυσσεβῆς ἦν ὁ κλῶνος.

Τί γὰρ Κύριλλον πανταχοῦ νικᾶν ἔδει;"

Ἐκ τῶν μαθητῶν του διεκρίθησαν ὡς καθηγηταὶ καὶ πα-
 τριάρχαι οἱ Κωνσταντῖνος Λειχούδης καὶ Ἰωάννης Ξυφιλῖνος.

Μιχαήλ Ψελλός Ὑπεράνω δὲ ὅλων διεκρίθη ὁ Μιχαήλ Ψελλὸς (1018-1078). Ὁ Μιχαήλ παρὰ τὰς φροντίδας τῶν γονέων του δὲν ἠδύνατο νὰ διεξαγάγῃ τὰς σπουδὰς του ἀπροσκόπτως, τὰς ὁποίας ἐπανειλημμένως διέκοψε, διὰ νὰ περιέρχεται τὰς ἐπαρχίας ὡς βοηθὸς φοροεισπράκτορος. Ἡ ἀξιόλογος ἐπίδοσίς του εἰς τὰ γράμματα ἐβοηθεῖτο ἀπὸ τὴν ἀσυναγώνιστον μνήμην του, ἣ ὁποία ἐπέτρεπεν εἰς αὐτόν, ἔφηβον ἀκόμη, ν' ἀποστηθίσῃ ὀλόκληρον τὴν Ἰλιάδα.

Διατελέσας ἐπὶ τινα χρόνον δικαστῆς Φιλαδελφείας καὶ ἔπειτα γραμματεὺς Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, διωρίσθη εἰς ἡλικίαν 27 ἐτῶν καθηγητῆς καὶ κοσμήτωρ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, "ἕπατος τῶν φιλοσόφων", ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ κατέλαβε τ' ἀξιώματα τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου (βουλῆς) καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ἡ ἀνοδος αὐτῆ ὑπῆρξεν ἀποτελέσμα τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων του, ἀλλὰ καὶ τῆς διπλωματικῆς του δεξιότητος, ἣ ὁποία ἐνίστε ἐνεῖχε δόσιν κολακείας τῶν ἰσχυρῶν.

Μετὰ δεκαετίαν περίπου, περιπεσὼν εἰς δυσμένειαν, ἠναγκάσθη ν' ἀποσυρθῆ εἰς τὸν Ὀλυμπον τῆς Μυσίας, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς καὶ παρέμεινεν ἐπὶ τινα χρόνον. Ἐπειτα ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν περιπετειώδη πολιτικὴν καὶ καθηγητικὴν σταδιοδρομίαν του, μ' ἐναλασσομένας περιόδους ἀνόδων καὶ καθόδων.

Ὁ Ψελλὸς εἶναι πολὺπλευρος συγγραφεὺς, ἐγκυκλοπαιδικός. Ἡ *Χρονογραφία* του, ἱστοροῦσα τὰ γεγονότα ἀπὸ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βασιλείου Β' (976) μέχρι τῶν ἡμερῶν του, ἔχει τὰς ἀρετὰς τῆς δροσερότητος, τῆς λεπτῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς εὐθυκρισίας, πλὴν τοῦ τελευταίου τμήματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον.

Τὸ φιλοσοφικὸν του ἔργον *Περὶ κοινῶν ἐννοιῶν*, ἂν καὶ βασικῶς εἶναι συμπληρηματικόν, ἔχει πρωτοτυπίαν εἰς ὠρισμένα σημεῖα. Τὰς ψυχικὰς κινήσεις, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει ὡς οὐρανίας, ἐξετάζει εἰς τὸ *Περὶ ψυχῆς* δοκίμιον.

Ἐγκυκλοπαιδικὴ σύνθεσις, μὲ ἀνάμιξιν φιλοσοφικῶν, δογματικῶν, ἠθικῶν καὶ φυσιογνωστικῶν ζητημάτων, ἐξεταζομένων βάσει τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν, ἀλλ' ὅχι χωρὶς πλατωνικὴν ἐπίδρασιν, εἶναι τὸ ἔργον του *Παντοδαπὴ Διδασκαλία*.

Δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα του, ἀλλ' εἶναι ἀξιωματικὸν οἱ λόγοι του, διακρινόμενοι διὰ τὸ πομπῶδες τοῦ ὕφους των. Ἠσχολήθη ἰδιαιτέρως μὲ τὸ ἐγκωμιαστικὸν εἶδος τῆς ρητορικῆς καὶ ἐξεφώνησεν ἐπικηδεῖους εἰς φίλους του ἱεράρχας καὶ πολιτικούς, ὡς καὶ εἰς συγγενεῖς.

Ἡ ἐπιτυχία του καὶ φήμη του ὡς διδασκάλου ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε συνέρρεον μαθηταὶ ἀπὸ τὴν Δύσιν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ἀραβίαν καὶ τὴν Περσίαν, εἰς αὐτὸ δὲ τὸ σημεῖον ἔγκειται καὶ ἡ μεγαλυτέρα προσφορά του, εἰς τὴν ἐπὶ οἴκουμενικοῦ ἐπιπέδου προβολὴν τῆς παιδείας. Αἱ θεολογικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ συνθέσεις του δὲν ἄφησαν βεβαίως ἐποχὴν, διότι κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι ἐγνηυκλοπαιδικαί, ἄφησεν ὅμως ἐποχὴν τὸ παράδειγμα ἐπιμόχθου ἐνασχολήσεως μὲ τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Ἐφιλοσόφει ὀλιγώτερον παρ' ὅσον ὠμίλει περὶ φιλοσοφίας. Κανεὶς ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους του ἢ καὶ μετ' αὐτοὺς μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου δὲν συνέβαλε περισσότερον ἀπὸ αὐτὸν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων.

Χωρὶς νὰ ἐπιδιώκη συνειδητῶς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, τὴν ὁποίαν ἀπεικάλει "ἡμετέραν φιλοσοφίαν", ἐπεχείρησε νέαν σύνδεσιν τοῦ χριστιανικοῦ μὲ τὸ κλασικὸν ἑλληνικὸν πνεῦμα. "Τῆς θύραθεν σοφίας ἐξηγητῆς τοῖς παιδευομένοις γίνομαι καὶ συνεργὸν ἔστιν ὅτε ταύτην λαμβάνω πρὸς τὴν ἡμετέραν φιλοσοφίαν". Συναντῶμεν λοιπὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν πρώτην μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἔντονον εἰσβολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε τόσον σοβαρὰς συνεπειὰς εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅσαι ἀνεμένοντο, εἶχεν ὅμως εἰς τὴν Δύσιν, ἡ ὁποία ἐπηρεάσθη ἐντόνως ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ἦδη παλαίον κρατερῶς οἱ δύο μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης. Ὁ Ψελλὸς ἐδίδασκε τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἠκολούθει τὴν μεθοδολογίαν αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἠκολούθει τὸν Πλάτωνα. Εἰς τὸν πατριάρχην Ἰωάννην Ξυφιλῖνον, ὁ ὁποῖος ἠρέσκετο εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ἔγραφεν· "ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀγῶτατε καὶ σοφώτατε, ἐμός, ὡ γῆ καὶ ἥλιε". Κατηγορήθη διὰ ταῦτα ὡς ἐπιδιώκων νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ζωὴν τὸν παγανισμόν, ἀλλ' ἡ κατηγορία ὑπῆρξεν ἄδικος· ἀνεζήτην ἀπλῶς ἓνα χριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων θὰ κατεῖχον σπουδαίαν θέσιν. Τοὺς ρήτορας ὅμως καὶ τοὺς φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος ἐχαρακτήριζεν ὡς ὀρείχαλκον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν χρυσὸν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Διὰ τοῦτο δὲν περιωρίζετο εἰς τὴν μεταφυσικὴν, ἀλλὰ δι' αὐτῆς εἰσῆρχετο εἰς τὰ πεδία τῆς χριστιανικῆς θεολογίας ὡς πιστὸς Χριστιανός.

Δὲν ἦτο ὀρθολογιστής, ἂν καὶ ἐχρησιμοποίει τὰς παραδεδεγμένας εἰς τὴν κοινὴν τότε διαλεκτικὴν ἀρχάς. Δὲν ἐθεώρει τὸν Θεὸν ὡς ἀντικείμενον φιλοσοφικῆς ἀναζητήσεως, ἀλλ'

ὡς πηγὴν τῆς πίστεως. Ὁ Θεὸς εἶναι δι' αὐτὸν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ παντός· τὸ πᾶν προέρχεται ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐπανέρχεται εἰς αὐτόν. Εἰς αὐτὸν εὐρίσκονται τὰ κτίσματα πρὸ τῆς δημιουργίας ὡς αἰώνιοι ἔννοιοι, ὄχι ὑπὸ τύπον αὐθυπάρκτων ἰδεῶν, ἀλλ' ὡς περιεχόμενον τῆς θείας βουλήσεως, κατὰ τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν. Τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν ἐκλαμβάνονται κατὰ τὴν παλαιὰν χριστιανικὴν παράδοσιν. Τὸ κακὸν εἶναι ἐν ἡμῖν, δὲν εἶναι αὐτοτελὴς ὑπαρξίς.

Ἐξ ἄλλου ἡ ψυχὴ εἶναι ὑπόστασις μὲ φυσικὰς ιδιότητας. Θεωροῦσα τὴν νοερὰν ζωὴν, δύναται νὰ ἐγκαταλείψῃ πᾶσαν κτησιν καὶ ἐνέργειαν, διὰ νὰ ὀρμήσῃ πρὸς τὴν τελείωσιν τῆς ζωῆς, ὅποτε ἐπιτυγχάνει τὴν ἔνωσιν μὲ τὸ ἕν καὶ καθίσταται πνεῦμα ἢ νόησις ἢ θεός. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὑπόθεσις τοῦ παρόντος κόσμου, ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

Ἰωάννης Ὁ μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ Ἰωάννης Ἰταλὸς (π. 1025-Ἰταλὸς 1085) εἶναι μία ἀπὸ τὰς μεγάλας φυσιογνωμίας τοῦ Βυζαντίου, τῆς ὁποίας καὶ τὸ ὄνομα ἀκόμη περιῆλθεν εἰς λήθην καὶ ἦτο γνωστὸν ἀπὸ τὰ δημοτικὰ σχόλια τῆς Ἄννης Κομνηνῆς. Ἡ προσπάθειά του ν' ἀναστήσῃ γνησίαν φιλοσοφικὴν σκέψιν καὶ νὰ συγκροτήσῃ νέαν μεταφυσικὴν ἔμεινεν ἡμιτελής λόγῳ τῆς καταδίχης του ὡς αἰρετικοῦ.

Προερχόμενος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Καμπανίας, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν περὶ τὸ 1050. Διεδέχθη εἰς τὴν κοσμητείαν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τὸν Ψελλόν, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ ἰκανώτερος μαθητής, καὶ ἐδίδασκεν εἰς αὐτὴν πιθανῶς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας. Ἡ διδασκαλία του προεκάλεσε θόρυβον παρὰ τὴν εὐνοίαν τοῦ αυτοκράτορος Μιχαὴλ Παραπινάκη, παλαιοῦ μαθητοῦ του, καὶ τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου Γαριδᾶ, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἀνέλαβε νὰ ἀνιχνεύσῃ εἰς τὰ συγγράμματά του τὰ αἰρετικὰ στοιχεῖα, κατέστη ὀπαδός του. Τελικῶς ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ συνοδικὴ ἀπόφασις (1082) κατεδίκασε πολλὰς προτάσεις ἐκ τῶν ἔργων του, αὐτὸς δέ, ἀφοῦ ἐνεκλείσθη ἐπ' ὀλίγον εἰς μονήν, ὑπετάγη εἰς τὴν ἀπόφασιν. Ἡ καταδίχη περιελήφθη εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς περιοδικῆς κατ' ἔτος ἀναγνώσεώς του διαωνίζει ἀνωνύμως ταύτην.

Τὸ ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὸ ὅλον σύστημα διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου ὀφείλεται εἰς τὴν μετὰ τὴν καταδίχην καῦσιν τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ εἰς τὸ ἀδημοσίευτον μερικῶν ἐκ τῶν τυχαίως διασωθέντων. Τὰ διασωθέντα εἶναι κυρίως ἐγχειρίδια, τῶν ὁποίων ἀντίγραφα εὐρίσκοντο εἰς χεῖρας μαθητῶν του. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκουν τὰ ἔργα *Περὶ*

τέχνης διαλεκτικῆς καὶ *Περὶ συλλογισμῶν*. Εὐτυχῶς ὅτι ἐπίσης διεσώθη ἡ συλλογὴ *Ἀποριῶν καὶ λύσεων*, ἥτοι ἀπαντήσεις εἰς σπουδαῖα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ ζητήματα, τιθέμενα ὑπὸ μαθητῶν καὶ φίλων.

Ὅλοι αἱ περὶ τοῦ Ἰωάννου πληροφορίαι, ἐκ τῶν εἰδήσεων τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, τῶν συγγραμμάτων του καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ ἀναθεματισμῶν, συντείνουν εἰς ἓν σημεῖον· ὅτι ἦτο σπουδαῖος μελετητὴς τῶν φιλοσόφων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Τὸ γεγονός ὅτι ἐδίδασκε φιλοσοφίαν καὶ ἐγνώριζε περισσότερον παντὸς ἄλλου τοὺς φιλοσόφους ἐκείνους ἔδωσε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐτίμα αὐτοὺς περισσότερον τῶν πατέρων. Συνέταξε σύστημα τοῦ ὁποῖου σήμερον σπαράγματα μόνον κατέχομεν. Δὲν ἔκαμε βεβαίως ὅ,τι ἔκαμε μετὰ δύο αἰῶνας ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος· ὄχι διότι ὁ Θωμᾶς ἠκολούθει τὴν ἀριστοτελικὴν μέθοδον καὶ ὁ Ἰωάννης τὴν πλατωνικὴν, ὡς νομίζεται, ἀφοῦ πράγματι εἰς τὸν συλλογισμόν καὶ αὐτὸς τὸν Ἀριστοτέλη ἠκολούθει, ἐνῶ εἰς τὰ πράγματα ἦτο ἐπηρεασμένος ἐκ τοῦ Πλάτωνος. Ἡ διαφορὰ τῆς προσπαθείας του ἀπὸ τῆς τοῦ Θωμᾶ εἶναι ὅτι ὁ τελευταῖος οὗτος ἐξεκίνει ἀπὸ τὴν θεολογίαν τὴν ὁποίαν μετέβαλλεν εἰς φιλοσοφίαν, ἐνῶ αὐτὸς ἐξεκίνει ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ὁποίαν μετέβαλλεν εἰς θεολογίαν.

Πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ πολλῶν αἰώνων ἔδωσεν αὐτονομίαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὡς ζῶσαν ἐπιστήμην. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἦτο δι' αὐτὸν ἡ μελέτη καὶ διδασκαλία τῶν συστημάτων τοῦ παρελθόντος, ὡς ἱστορικῶ θησαυροῦ, οὔτε ἡ χρησιμοποίησις τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας χάριν παιδείσεως καὶ ἀσκήσεως τοῦ νοῦ ἢ ὡς ὑπηρετρίας τῆς θεολογίας, ἦτο μία ζωντανὴ πραγματικότης, τὴν ὁποίαν ἐστήριζεν εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Αἱ δυνάμεις τοῦ νοῦ εἰς τὴν συνήθη των κατὰστασιν εἶναι ἱκαναὶ διὰ τὴν γνῶσιν τῶν κοινῶν ἀληθειῶν, ἐνῶ διὰ τὴν προσέγγισιν τῶν ὑψίστων ἀληθειῶν ἀπαιτεῖται φωτισμὸς τοῦ νοῦ. Εἶναι ὅμως ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ Ἰωάννης τὴν ἐστίαν τοῦ φωτισμοῦ δὲν τοποθετεῖ ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὡς λειτουργίαν ἐνὸς θείας φύσεως νοῦ, ὅπερ προϋποθέτει πλατωνικὴν ἢ νεοπλατωνικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀνθρώπου.

Ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας καὶ τὰς εἰς τὰ κείμενά του ἐκφράσεις δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἶχεν ὀλικὴν περὶ ὄντων ἀντίληψιν, πλέκων Θεὸν καὶ κόσμον, αἰώνιον καὶ χρονικόν, ψυχὴν καὶ σῶμα, περὶ τὸ ἀναρχον καὶ ἄρρητον Ἐν. Εἶναι σαφὴς ἡ ἐνότης Θεοῦ καὶ κόσμου εἰς ἓν τοιοῦτον σύστημα, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐντάσσεται ὡς ἀναπόσπαστον τμήμα του καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἕξωθεν ἐνισχύσεως, καθ' ὅσον ἄλλωστε

δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἕξωθεν. Ἡ ὕλη δέχεται τὰς πράγματι ὑπαρχούσας ἰδέας καὶ ἐνδύεται μὲ αὐτάς.

Τὸ θεολογικὸν εἰς τὸ σύστημα τοῦτο ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ὅσα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως ἐναρμονίζονται μὲ τὰ φιλοσοφικὰ αὐτὰ πλαίσια, ἐντάσσονται εἰς αὐτά. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ χριστιανικὰ δόγματα ἀσυμβίβαστα μὲ τοιαύτας προϋποθέσεις, τὰ ὅποια ἀφήνονται ἐκτός. Τοῦτο δὲν ἐσήμαινεν ὅτι τ' ἀπέρριπτεν, ἀλλ' ὅτι ἀπλῶς δὲν τὰ ἐξήταζεν, οἱ ἄλλοι ὅμως ἐθεώρουν τοῦτο ὑπόπτον. Πολὺ δὲ περισσότερον ὑπόπτον ἐθεώρουν τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἰωάννου νὰ ἐναρμονίσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ δόγματα ταῦτα, δίδων εἰς αὐτὰ τὴν ἰδιήν του ἑρμηνείαν, διερωτώμενος π.χ. ἐὰν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ ἐθεώθη φύσει ἢ θέσει. Εἶναι δὲ φυσικὸν ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου δὲν χωρεῖ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ἰωάννου, διότι ἀποτελεῖ ἕξωτερικὴν εἰσβολὴν εἰς τὸν ἀνθρώπινον κόσμον καὶ διότι εἶναι περιττὴ, δεδομένης τῆς αὐταρκείας τοῦ ἀνθρώπου.

Τοιαύτη ἀνάμιξις φιλοσοφίας καὶ θεολογίας δὲν ἤρесе πολὺ, ὡς ἦτο φυσικόν. Ἔως τότε οἱ πατέρες καὶ θεολόγοι εἰσῆγον στοιχεῖα συλλογιστικὰ εἰς τὴν θεολογικὴν διαπραγματεύσιν, ἐδέχοντο δὲ ἐπίσης τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τῶν παλαιῶν χάριν προπαιδείας. Τώρα ἔρχεται ὁ Ἰωάννης ν' ἀνατρέψῃ αὐτὴν τὴν τάξιν καὶ μάλιστα μὲ ἐξόχως ἐπικίνδυνον τρόπον. Ὁ ἴδιος παρέμενε χριστιανός, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μερικοὶ μαθηταὶ τοῦ ἦσαν τόσον ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὰς φιλοσοφικὰς του θεωρίας, ὥστε νὰ κινουῦνται νοερῶς εἰς τοὺς κλασικοὺς χρόνους καὶ νὰ φέρουν εἰς τὴν ζωὴν τὰς ἀρχαίας θρησκευτικὰς παραστάσεις. Ὅταν ὁ Ἰωάννης κατεκριθῆ διὰ τὰς θεωρίας ταύτας, εἰς ἕξ αὐτῶν ὀνόματι Στρεμβλίας ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν ἀναφωνῶν, "δέξαι με, Πόσειδον".

Οἱ καταδικάσαντες τὰς γνώμας Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ εἶχον ἐννοήσει καλῶς, πόθεν προήρχετο ἡ ἔμπνευσις των. Μεταξὺ τῶν καταδικαζομένων προτάσεων συναντῶμεν καὶ γνώμας, ὡς εἶναι ἡ περὶ μετεμψυχώσεως καὶ ἡ περὶ αἰωνιότητος τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ χρόνου, τὰς ὁποίας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν ἠσπάζετο αὐτός, ἀλλ' ἐχαρακτηρίζοντο ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως ὡς σημεῖα παρεκκλίσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν πλατωνικὴν, τὴν ὁποίαν μέχρι ἐνδὸς σημείου ἐδέχετο αὐτός. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἰωάννου θεολόγοι ἠθέλησαν νὰ κρημνίσουν πᾶσαν γέφυραν διευκολύνουσιν καὶ πάλιν, ὡς εἶχε συμβῆ μὲ τὸν Ὠριγένη, τὴν πρὸς τὸν πλατωνισμὸν καταφυγὴν.

Ἡ καταδίκη αὕτη, ἂν καὶ ἀπεσαφήνιζεν ὅτι δὲν ἐπεδίωκεν ἀπαγόρευσιν τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας ὡς θύραθεν

ἀντικειμένου, ἐτερμάτισε τὴν ἀπὸ τινων δεκαετιῶν ἀρξαμένην προσπάθειαν ἀνανεώσεως τῆς θεολογιῆς σκέψεως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς καταφατικῆς θεολογίας. Αἱ μεταγενέστεραι ἀπόπειραι, πολὺ περιορισμέναι καὶ ἐξειδικευμέναι, δὲν ἀποτελοῦν εἰμὴ ἐκ τοῦ μακρόθεν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἀνθοῦσαν πλέον σύγχρονόν των σχολαστικὴν θεολογίαν τῆς Δύσεως. Εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι ἡ ὅλη θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κίνησις τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τὸ Βυζάντιον εἶχεν εὐεργετικὸν ἀντικτυπον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δυτικῆς θεολογίας.

Εὐστράτιος Νικαίας Ἐν συνεχείᾳ ἡ διαλεκτικὴ θεολόγησις περιορίζεται εἰς τινὰς μόνον ὄψεις τῆς ὅλης θεολογίας, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὸν Εὐστράτιον (1050-1120). Μαθητῆς Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ, ἐδήλωσεν ὑποταγὴν, ὅταν κατεδικάσθη ὁ διδάσκαλος, καὶ ὑπεσχέθη ὅτι θὰ συχνάζῃ εἰς αὐτὸν μόνον χάριν τῆς θύραθεν μαθήσεως.

Κατορθώσας ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' καὶ νὰ καταστῇ θεολογικός του σύμβουλος, ἀνεβίβασθη εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Νικαίας καὶ ὑπῆρξεν εἰς τῶν συζητητῶν μετὰ τοῦ ἑλληνικῆς καταγωγῆς παπικοῦ ἀπεσταλμένου Πέτρου Χρυσολάνου (1111), ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, τῆς συνόδου καὶ τῆς συγκλήτου. Ἦτο πράγματι δεινὸς ὁμιλητῆς καὶ διαλεκτικός.

Ἡ τύχη τοῦ διδασκάλου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ εἶχε καταστήσει τὸν Εὐστράτιον προσεκτικόν, ὥστε νὰ μὴ ἐπαναλάβῃ τὸ πείραμα ἐκεῖνου. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ ἐντάξῃ τὰ θεολογικὰ προβλήματα εἰς τὰ πλαίσια ἑνὸς συνολικοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος εἰσήγαγεν ἄφθονον συλλογιστικὴν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν θεολογίαν του. Πολλαὶ σελίδες θεολογικῶν του δοκιμῶν εἶναι ὡσὰν νὰ ἔχουν ληφθῇ ἀπὸ ἐγχειρίδια λογικῆς. Ἴδου π.χ. πῶς ἀρχίζει τὸ δοκίμιόν του περὶ τρόπου τιμῆς τῶν εἰκόνων.

" Ἡ λατρεία μόνῃ ἀρμόττει καθ' αὐτὸ τῇ θεότητι
μόνη θεότης ἡ ἁγία Τριάς
ἡ λατρεία ἄρα μόνῃ ἀρμόττει τῇ ἁγία Τριάδι".

Ἀπέφυγεν ἄλλωστε διὰ φόβον προκλήσεως ἀντιθέσεων νὰ συνθέσῃ συστηματικὸν ἔργον. Διὰ τοῦτο δὲ τὰ κυριώτερα τῶν σωζομένων θεολογικῶν ἔργων του εἶναι ἀντιρρητικά. Τὰ ἕξ δοκίμια *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος* ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῶν συζητήσεών του πρὸς τὸν Πέτρον Χρυσολάνον. Τὸ δὲ δοκίμιον *Κατὰ Μονοφυσιτισμοῦ* ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ πάθῃ ὁ Εὐστράτιος ἐκείνο τὸ ὅποιον ἐφοβεῖτο τόσον καιρόν.

Πράγματι ἡ σύνταξις τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, τὸ ὅποιον ἀπηυθύνετο κατὰ τῶν Ἀρμενίων, τὸν ὤθησεν εἰς περαιτέρω

μελέτην τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος καὶ τότε ἀπεδείχθη ὅτι ὁ Εὐστράτιος ποτὲ δὲν εἶχεν ἐγκαταλείψει τὰς τάσεις τοῦ Ἰταλοῦ. Βάσει τοῦ χωρίου τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, "ὄλον εἶναι προσκυνούμενον τὸν Χριστόν, ἀλλ' οὐ καθὸ ἄνθρωπον, καὶ ὄλον εἶναι προσκυνούμενον, ἀλλ' οὐ καθὸ Θεόν", ἠτοίμασεν εἰς σχέδιον δύο νέα δοκίμια, τὰ ὁποῖα ἄνευ ἀδείας του καὶ πρὸ τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας ἀντεγράφησαν ὑπὸ τινος καὶ διεδόθησαν. Εἰς τὰ δοκίμια ταῦτα ἡ ἐκθεσις ἀφήνει περιθώρια ὑποψιῶν. Δηλαδή, ἐνῶ ὁ Κύριλλος μὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἠννόει ὅτι κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον ὀλόκληρος ὁ Χριστὸς προσεκύνει τὸν Θεὸν καὶ ὀλόκληρος ἐπίσης προσεκυνεῖτο, ὁ Εὐστράτιος ὑπερτονίζει τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον τοῦ Χριστοῦ, ἐμφανίζων τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τούτου ὡς ἔχουσαν τὴν τάσιν πρὸς ἁμαρτίαν, διὸ καὶ οὗτος εἶναι δοῦλος τοῦ Θεοῦ. Οὕτω δὲν ὑπάρχουν δύο φύσεις μόνον ἀλλὰ καὶ δύο πρόσωπα τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι ἀτελές, διαρικῶς τελειοποιούμενον. Μέχρις ἐδῶ ἡ ἄποψις αὕτη ἔχει νεστοριανικὸν χρωματισμόν, ὁποῖον εἶχε καὶ ἡ ἐν προκειμένῳ ἄποψις τοῦ κατὰ τινος δεκαετίας νεωτέρου του δυτικοῦ θεολόγου Ἀβαιλάρδου.

Καὶ ὅμως ὁ Εὐστράτιος σαφῶς ἀποκρούει τὸν Νεστοριανισμόν εἰς τὸ δοκίμιόν του *Κατὰ Μονοφυσιτισμοῦ*. Πράγματι δὲν ἐνεστοριάνιζεν, ἀλλὰ συνῆγε πορίσματα βάσει τῶν φιλοσοφικῶν του προϋποθέσεων. Προφανῶς, ὡς καὶ ὁ Ἰταλός, ἐδέχετο ὁ Εὐστράτιος τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ τὴν ὕλην τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ἀλλὰ δὲν ἀφομοιώνονται. Τὸ ἀνθρώπινον πρόσλημμα τοῦ Χριστοῦ παραμεῖναν ὡς χωριστὴ ὄντοτης εἶναι ὁ ἀρχιερεὺς, ὁ προσφέρων τὴν θυσίαν τοῦ σταυροῦ καὶ ὁ προσκυνῶν. Τὸ δὲ θεῖον πρόσωπον τοῦ Λόγου, συνδεθὲν μὲν ἀλλὰ μὴ ἐνωθὲν μὲ τὸ ἀνθρώπινον, διατηρεῖ τὴν κυριότητα, δέχεται τὴν προσφερομένην θυσίαν καὶ προσκυνεῖται.

Ἡ διδασκαλία αὕτη κατεδικάσθη διὰ συνόδου (1117) καὶ ἡ καταδίκη περιελήφθη εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐνῶ ὁ ἴδιος, ὑποβαλὼν μετάνοιαν, διετήρησεν τὴν θέσιν του ἐν ἀργία. Εἶχεν ἄλλωστε πρὸ εἰκοσιπενταετίας γράψει εἰς βιβλίον του ὅτι εἶναι ἔτοιμος ν' ἀποκηρύξη ὅ,τι δήποτε ἐκ τῶν γραφομένων του φανῆ ἀπαῖδον εἰς τὰς ἀποστολικὰς καὶ πατερικὰς παραδόσεις.

Ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐξεκίνησε μακροχρόνιος διαμάχη, τόσον εἰς τὸ Βυζάντιον ὅσον καὶ εἰς τὴν Δύσιν, περὶ τὸ θέμα, κατὰ πόσον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἴσης ἢ κατωτέρας ἀξίας τῆς θείας φύσεως, ἐπομένως δὲ καὶ κατὰ πόσον ὁ Θεάνθρωπος εἶναι κατώτερος τοῦ Πατρός. Ἡ

μνήμη τοῦ Εὐστρατίου παρὰ τὴν καταδίηνη του παρέμεινε ἀγαπητὴ εἰς τοὺς Κομνηνοὺς, τὴν δὲ ἄποψιν αὐτοῦ περὶ δύο φύσεων, τὴν τυπικῶς νεστοριανίζουσαν, ἐδέχετο ὁ Μανουὴλ Κομνηνός. Κατὰ τὰς συζητήσεις αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἐπὶ τῆς βασιλείας του καὶ ἐστρέφοντο περὶ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου τοῦ Ἰωάννου "ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν" (14, 28), αὐτὸς ὑπεστήριξε τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἔλασσον τοῦ Υἱοῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν παρ' αὐτῷ παρουσίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅπερ ὑπὸ τῶν ἀντιθέτων ἐθεωρεῖτο ὡς ὑποχώρησις πρὸς τὸν Νεστοριανισμόν. Ὁ ἐν τῆς Ἀσιανῆς Λάμπης θεολόγος Δημήτριος, τὸν ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε χρησιμοποιήσει ἐπανειλημμένως εἰς ἀποστολὰς εἰς τὴν Γερμανίαν, ἀντέτεινε ὅτι τὸ ἔλασσον ἀναφέρεται εἰς τὴν θείαν φύσιν τοῦ Υἱοῦ καὶ προκύπτει ἀπὸ τὴν κένωσιν αὐτοῦ. Ἡ συζήτησις, ἔχουσα ἐλαφρῶς τὸν τόνον τῆς ἔριδος μεταξὺ Νεστοριανισμοῦ καὶ Μονοφυσιτισμοῦ, ἐκορυφώθη εἰς δύο συνόδους (1166 καὶ 1170), εἰς τὰς ὁποίας κατεδικάσθησαν ὅλαί αἱ ἄλλαι ἑρμηνεῖαι τοῦ χωρίου τούτου πλὴν δύο, ἐκ συνδυασμοῦ τῶν ὁποίων συνάγεται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐλάσσων τοῦ Πατρὸς λόγῳ τῆς εἰς αὐτὸν παρουσίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τοῦ ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι αἴτιος τοῦ Υἱοῦ.

Μύρων Συκιδίτης Οἱ Ὀρθόδοξοι, δεχόμενοι μετάδοσιν τῶν ἰδιωμάτων τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ λόγῳ τῆς εἰς ἓν πρόσωπον ἐνώσεως αὐτῶν, ὅταν λέγουν ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπέθανεν, ἐννοοῦν ὅτι οὗτος ἀπέθανε καὶ ὡς ἄνθρωπος καὶ ὡς Θεός, ἂν καὶ ἡ θεότης δὲν ὑπόκειται εἰς τὸν θάνατον. Ὁ μοναχὸς Μύρων Συκιδίτης, μὴ κατανοῶν τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ἀπέδιδε τὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θάνατον εἰς μόνην τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, καὶ ἐξ αὐτῆς εἰς μόνον τὸ σῶμα, δεδομένου ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκτὸς θανάτου. Προφανῶς ἡ ἀντίληψις αὕτη ὀδηγεῖ εἰς νεστοριανικοῦ χαρακτῆρος διάσπασιν τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ δημιουργίαν δύο προσώπων. Μία εἰδικὴ συνέπεια ταύτης εἶναι ὅτι κατὰ τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἀναπαριστῶσαν τὴν σταυρικὴν θυσίαν, τὰ στοιχεῖα μεταβάλλονται εἰς μόνον τὸ φθαρτὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῦ φουσικὰ καὶ μεταλαμβάνουν οἱ πιστοί. Σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει (1199) κατεδίκασε τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ἣ ὁποία ἠχρήστευεν ὀριστικῶς τὴν ἀξίαν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, διότι περιώριζε τὴν ἀναφορὰν ταύτης εἰς τὸ ἐπίγειον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸ δοξασθὲν σῶμα καὶ ὑπὸ τὰς λέξεις σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἐννοεῖ ὀλόκληρον τὸν Θεάνθρωπον.

Ἐπὶ τούτοις ὑπάρχουν σοβαροὶ λόγοι νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ μοναχὸς

Μύρων εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον μετὰ τὸν Μιχαὴλ Γλυκᾶν.

Σωτήριχος Ὁ Σωτήριχος, ἀκμάσας εἰς τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} Παντεύγενος αἰῶνος, ἦτο διάκονος καὶ ἐψηφισμένος πατριάρχης Ἀντιοχείας, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον του. Εἰς τὰς χριστολογικὰς ἀπόψεις τῶν ἀνωτέρω θεολόγων, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώκουν οὗτοι, ὑπεκρύπτοντο στοιχεῖα νεστοριανίζοντα. Μετὰ τὴν πρόθεσιν νὰ ὑπερκεράσῃ τὸν σκόπελον τοῦτον ὁ Παντεύγενος ἔφθασε, χωρὶς πάλιν καὶ αὐτὸς νὰ τὸ ὑποψιάζεται, εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ θεολόγησις ἐστράφη εἰς ἓν χωρίον τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας, "σὺ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος". Ὡς ἀποδέκτην τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ προσφερομένης θυσίας ἐν τῷ σταυρῷ ἄλλοι μὲν ἀνεγνώριζον ὀλόκληρον τὴν Τριάδα, ἄλλοι δὲ μόνον τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα. Τῶν τελευταίων προεξῆρχεν ὁ Παντεύγενος, ὅστις τὴν διάκρισιν τοῦ Χριστοῦ εἰς προσφέροντα τὴν θυσίαν καὶ εἰς δεχόμενον αὐτὴν ἦτοι εἰς δύο περιπτώσεων πρόσωπα, ἐξελάμβανεν ὡς νεστοριανικὴν πλάνην. Τὸ αὐτὸ βεβαίως ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐπανάληψις τῆς θυσίας καὶ τὴν ὁποίαν ἐπίσης δέχεται μόνον ὁ Πατήρ καὶ τὸ Πνεῦμα.

Τὸ λάθος τοῦ Παντευγένου εἶναι ὅτι τὸ προσφέρειν καὶ τὸ δέχεσθαι ἀντελαμβάνετο ὡς ὑποστατικὰ γνωρίσματα καὶ ὅχι ὡς ἐνέργειαν τῆς κοινῆς θείας φύσεως, ὅπως τοῦ ὑπέδειξεν ὁ Νικόλαος Μεθώνης. Διαιρῶν κατὰ κάποιον τρόπον τὴν Τριάδα, παρουσίαζεν ὡς ὀντότητας χωριστὰς τὰς τρεῖς ὑποστάσεις. Πρέπει ἴσως εἰς τὴν σκέψιν του νὰ διδῶμεν τὰς συνεπειὰς τῆς πραγματοκρατικῆς περὶ ἰδεῶν διδασκαλίας τοῦ Ἰταλοῦ, τὴν ὁποίαν ἠσπάζετο καὶ αὐτός, ἔστω καὶ ἂν ὠδηγεῖτο εἰς διάφορα συμπεράσματα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὁπαδοὺς ἐκείνου. Αἱ ὑψίσται τρεῖς τῶν πραγματικῶς ὑφισταμένων αὐτοτελῶν ἰδεῶν εἶναι αἱ τριαδικαὶ ὑποστάσεις, τῆς δὲ ἰδέας τοῦ Λόγου ἀντίτυπον ἢ σύμβολον εἶναι ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος βεβαίως μὴ δυνάμενος νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς ἑαυτόν, προσφέρει μόνον εἰς τὰς δύο ἄλλας ὑποστάσεις.

Ὁ Παντεύγενος ὑπήκουσεν εἰς τὰς ἀποφάσεις δύο συνόδων (1156 καὶ 1157), αἱ ὁποῖαι κατεδίκασαν τὴν διδασκαλίαν του καὶ διεκήρυξαν ὅτι ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ προσφέρεται εἰς ὀλόκληρον τὴν θεότητα, εἰς τὸν Θεόν, ἄρα καὶ εἰς ἑαυτόν.

4. ΟΙ ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν εἰς προηγούμενα κεφάλαια δεικνύεται ὅτι ἡ θεολογικὴ κίνησις κατὰ τὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν ἦτο ζωηροτέρα τῶν προηγουμένων αἰώνων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀφείλεται πρῶτον μὲν εἰς τὴν ἐνθάρρυνσιν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας ταύτης, οἱ ὁποῖοι ἔτρεφον ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν εἰς τὴν θεολογίαν, δεύτερον δὲ εἰς τὴν καλὴν ὀργάνωσιν τῶν σχολῶν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα.

Καθίσταται σαφὲς ἀπὸ τὴν ἀμυδρὰν εἰκόνα περὶ τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως, ἡ ὁποία ἐδόθη ἀνωτέρω, ὅτι τοὺς βυζαντινοὺς θεολόγους ἀπησχόλουν σοβαρῶς τὰ ὄντολογικὰ, κοσμολογικὰ, ἀνθρωπολογικὰ καὶ γνωσιολογικὰ προβλήματα, ὡς καὶ τοὺς θεολόγους τῆς Δύσεως, καὶ μάλιστα πάντοτε κατὰ τινὰς δεκαετίας ἐνωρίτερον τῶν δευτέρων. Μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν ὅμως τῆς ἀποπείρας τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του οἱ θεολόγοι δὲν ἦσαν πρόθυμοι ν' ἀκολουθήσουν τὸν δρόμον του, ἀντιθέτως μάλιστα ἐπέστρεψαν εἰς τὴν παραδοσιακὴν γραμμὴν. Ὁ σιωπηρῶς καθορισθεὶς κανὼν, "ἡ φιλοσοφία διὰ τὴν φιλοσοφίαν μόνον καὶ δι' ἀπλὴν προπαιδεῖαν εἰς τὴν θεολογίαν", τηρούμενος ἔκτοτε αὐστηρῶς, ἠμπόδισε τὴν συγκρότησιν συστημάτων ἀντιστοιχῶν πρὸς τὰς λατινικὰς *summas* τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, παρὰ τὰς ἐπιμελεῖς προσπαθείας, τὰς ὁποίας κατέβαλον ὄχι ὀλίγοι ἄνδρες. Χωρὶς προσφυγὴν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν μεθοδολογίαν εἶναι ἀδύνατος ἡ συγκρότησις συστήματος. Διὰ τοῦτο οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἀπεθησαύρισαν κατὰ τὸ πλεῖστον πολῦτιμον ὑλικὸν ἢ περρωρίσθησαν εἰς παραινεντικὴν καὶ ἠθικολογικὴν θεολογίαν.

Εὐθύμιος Ὁ Εὐθύμιος (1050-1120), θεολόγος λιπαρᾶς **Ζυγαβηνός** παιδείας, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπήλαυε μεγάλου σεβασμοῦ, ἔζησεν ὡς μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν Περιβλέπτου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἡ θυγάτηρ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου Ἄννα Κομνηνὴ εὕρισκει δι' αὐτὸν κολακευτικούς λόγους, τῶν ὁποίων δὲν ἦτο ἀνάξιος, ἀλλ' οἱ μετ' αὐτὸν τὸν χρησιμοποιοῦν μὲν, δὲν τὸν μνημονεύουν δέ.

Ἡ *Δογματικὴ Πανοπλία* ἐγρᾶφη καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Ἀλε-

ξίου, ἔλαβε τὸν τίτλον κατ' ἔμπνευσιν αὐτοῦ καὶ ἀφιερώνεται εἰς αὐτόν. Ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας ὄπλοστάσιον τῶν ὀρθοδόξων, ἅν καὶ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερον ἀπὸ μίαν συλλογὴν κειμένων καὶ γνωμῶν εἰς 28 τίτλους. Τὸ πρῶτον μέρος αὐτῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔκθεσιν τῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ Τριάδος, δημιουργίας, ἐνανθρωπήσεως, σωτηρίας μὲ πλαισίωσιν δι' ἀφθόνων πατερικῶν παραθεμάτων. Δίδει μίαν εἰκόνα περὶ τῆς σταθεροποιήσεως ἑνὸς ἀριθμοῦ πατέρων ὡς γνησίων ἐκπροσώπων τῆς ὀρθοδοξίας, τοῦ Ἀθανασίου, τῶν τριῶν Καππαδοκῶν, τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου, τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Φωτίου. Τὸ δεύτερον καὶ ἐκτενέστερον μέρος ἀφιερώνεται εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν αἵρετικῶν δοξασιῶν καὶ τὴν ἀντίρρυσιν αὐτῶν. Παρέρχεται ταχέως τὰς παλαιοτάτας αἱρέσεις, ὅπερ δεικνύει καὶ αὐτὸ τὴν τάσιν νὰ θεωρῆται ὡς κατ' ἐξοχὴν ζῶσα ἡ Ἐκκλησία μόνον ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος, διατρίβει μετὰ προσοχῆς εἰς τὰς τριαδολογικὰς καὶ χριστολογικὰς αἱρέσεις, ἀντλῶν ἐκ τῶν κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἀντιαιρετικῶν, καὶ ἐξετάζει τέλος αὐτοτελῶς καὶ πρωτοτύπως τὰς συγχρόνους τοῦ αἱρέσεις τῶν Ἀρμενίων, Παυλικιανῶν, Μασσαλιανῶν, Βογομήλων καὶ Σαρακηνῶν.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος εἶχε παρακαλέσει τὸν Εὐθύμιον νὰ συντάξῃ τὸ ἔργον τοῦτο, διότι ἀντελαμβάνετο ὅτι οἱ τότε καιροὶ ἐχρειάζοντο κάτι τὸ νέον εἰς τὴν θεολογίαν, ἓν σύνθετον ἔργον, τὸ ὁποῖον θὰ ἔδιδεν ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχε προκαλέσει ἡ ἀναγέννησις τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως διὰ τοῦ Ἰταλοῦ καὶ ὅπλα ἐναντίον τῶν δυαρχικῶν αἱρέσεων αἱ ὁποῖαι εὗρισκοντο εἰς ἄνθησιν. Ἀπηυθύνθη ὅμως εἰς ἄνθρωπον ὄχι τόσον κατάλληλον διὰ τὸ ἔργον τοῦτο. Ὁ Εὐθύμιος πράγματι ἠθέλησε νὰ δώσῃ ἀπάντησιν, ἀλλὰ τὴν ἔδωσε μὲ τοὺς ἰδίους λόγους, οἱ ὁποῖοι εἶχον λεχθῆ ὀκτακόσια ἢ ἑξακόσια ἔτη ἐνωρίτερον, χωρὶς καὶ μίαν προσπάθειαν προσαρμογῆς τῶν. Ἡ μέθοδος τῆς διὰ παραθεμάτων διατυπώσεως τῶν δογμάτων καὶ καταπολεμήσεως τῶν αἱρέσεων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐν συνόλῳ ἔκθεσιν τῶν προβλημάτων, πολὺ περισσότερον μάλιστα, ὅταν κανεὶς διστάξῃ νὰ προσφέρῃ ἰδικὰς του γνώμας. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ὁ Δαμασκηνοὺς εἶχεν ἐπιτύχει κάτι τὸ πολὺ καλύτερον, διότι δὲν ἠρκέσθη εἰς ἐραρισμόν, ἀλλ' ἐπραγματοποίησε σύνθεσιν.

Ὅγκῳδες εἶναι καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ Εὐθυμίου συνιστάμενον εἰς ὑπομνήματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξέχουν τὰ *Εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια* καὶ *Εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου*. Στη-

ρίζεται καὶ ἐδῶ εἰς ἔργα παλαιοτέρων καὶ ἰδίως τοῦ Χρυσοστόμου, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀντλεῖ ἄφθονον ὑλικόν, ἀλλὰ διατηρεῖ πολὺ περισσοτέραν αὐτοτέλειαν εἰς τὴν ἐρμηνείαν παρ' ὅσῃν εἰς τὴν Πανοπλίαν.

Νεῖλος Ὁ Νεῖλος (1100-1150) διετέλεσε κατὰ τὴν **Δοξαπατρῆς** τότε ὀρολογίαν νομοφύλαξ, ἦτοι καθηγητῆς τῆς νομικῆς εἰς τὸ πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως. Βραδύτερον ἐμφανίζεται εἰς τὴν Σικελίαν, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχε γεννηθῆ, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βυζαντινίζοντος νορμανδοῦ βασιλέως Ρογήρου Β'. Γενικῶς οἱ γερμανοὶ αὐτοκράτορες εἶχον ἐπωφεληθῆ τοῦ παραδείγματος τὸ ὅποιον παρείχετο ἀπὸ τὴν ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ θέσιν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ὁ δὲ Ρογήρος ἐζήτηει ἤδη ἀμεσωτέραν βοήθειαν. Προφανῶς ἐπεθύμει νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀπὸ τοῦ πάπα ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑκκλησίας τῆς Σικελίας καὶ Ν. Ἰταλίας, τὴν ὁποίαν αὕτη εἶχεν ἀνέκαθεν. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ Ἑκκλησία αὕτη μέχρι πρὸ δύο γενεῶν ἦτο βασικῶς ἑλληνική, οὗτος μετεκάλεσε τὸν Νεῖλον πρὸς ἀνάληψιν παρ' αὐτοῦ σχετικῆς πρωτοβουλίας καὶ ἀναβίβασίν του εἰς ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον. Ἄλλ' ὁ Νεῖλος προφανῶς εἶχε κατὰ νοῦν διατήρησιν τῆς περιοχῆς ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ πείραμα ἄλλωστε δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχη κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον τῆς ταχείας ἀνόδου τῆς παπικῆς δυνάμεως. Καὶ τὸ μόνον ὅπερ ἀπέμεινεν ἐξ αὐτοῦ εἶναι ἓν δοκίμιον τὸ ὅποιον ἔγραψεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὁ Νεῖλος, *Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*. Ἀποκρούων δι' αὐτοῦ τὸ παπικὸν πρωτεῖον διατυπώνει τὴν παλαιὰν περὶ πενταρχίας ἄποψιν λέγων ὅτι τὸ Πνεῦμα ᾤκονόμησε τὰ πράγματα κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε τὸ ἐνιαῖον ἐκκλησιαστικὸν σῶμα νὰ ὀργανωθῆ εἰς πέντε πατριαρχεῖα, ὅπως τὸ ἀνθρώπινον σῶμα διαθέτει πέντε αἰσθήσεις. Ἡ κατευθυντήριος γραμμὴ εἶναι νὰ δειχθῆ ὅτι ἡ ἔδρα τῆς Ρώμης κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ ὄχι λόγῳ τοῦ Πέτρου ἀλλὰ λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα· νὰ δειχθῆ ὅτι ἕκαστον πατριαρχεῖον εἶναι αὐτοτελὲς καὶ ὅτι ἐπίσης οἱ ὑπὸ τοὺς πατριάρχας μητροπολιταὶ καὶ ἐπίσκοποι ἔχουν αὐτοτέλειαν ὡς πρὸς τὰ ἴδια προβλήματα τῶν.

Τὸ κυριώτερον σύγγραμμα τοῦ Νεῖλου εἶναι ἀκόμη ἀνεκδοτόν, ἂν πράγματι εἶναι ἰδικόν του, ὡς ὑποτίθεται, ἐνῶ φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Δοξαπατρῆ. Ὁ τίτλος του *Περὶ τῆς ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τέλους οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἀνθρώπον ἱστορία* δεικνύει πόσον γιγαντιαῖον ἦτο τὸ σχέδιον καὶ πόσον ἐγγὺς πρὸς τὴν νεωτέραν σκέψιν εὕρισκεται ὁ Νεῖ-

λος. Τὸ ἔργον του εἶναι ἱστορία τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ ἐσχεδιάζε νὰ γράψῃ πέντε βιβλία σήμερον σώζονται μόνον δύο βιβλία ἐκ 490 περίπου κεφαλαίων, φαίνεται δὲ ὅτι μόνον αὐτὰ κατῴρθωσεν νὰ γράψῃ. Εἰς τὰ σωζόμενα βιβλία πραγματεύεται τὰ θέματα τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς παραδεισίου ζωῆς, τῆς πτώσεως, τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς χριστολογίας. Ἐπειδὴ δὲν ἀπορρίπτει ὀλοσχερῶς τὴν φιλοσοφικὴν μέθοδον, ἔχει κάμει ἀξιοζήλευτον σύνθεσιν, ἣ ὅποια καθιστᾷ τὸ ἔργον τοῦτο τὸ συστηματικώτερον ἑλληνικὸν θεολογικὸν προῖον τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Νικόλαος Ὁ Νικόλαος (πιθανῶς 1100-1165 περίπου), ἐπί-
Μεθώνης σκοπος Μεθώνης καὶ θεολογικὸς σύμβουλος τοῦ πατριάρχου, εἶναι ὁ πολυμερέστερος καὶ εἰς τῶν σπουδαιοτέρων θεολόγων τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἡ κατηγορία ὅτι ἀντέγραψεν ἔργα παλαιοτέρων συγγραφέων ἀπεδείχθη ἀνυπόστατος. Διακρίνεται ἀντιθέτως διὰ τὴν γλαφυρότητα καὶ τὴν πρωτοτυπίαν.

Ἀντιλαμβανόμενος τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἐπικρέματο κατὰ τῆς θεολογικῆς σκέψεως ἐκ τῆς ἀναβιώσεως τῆς φιλοσοφίας, ἠθέλησε νὰ κτυπήσῃ τὴν προσπάθειαν εἰς τὰς πηγὰς τῆς, ἐνόμισεν δὲ ὅτι πηγὴ ἐμπνεύσεως αὐτῆς ἦτο ὁ Νεοπλατωνισμός. Διὰ τοῦτο, ἐπαναλαμβάνων τὸ ἐγχείρημα τῶν Γαζαίων, ἔγραψε τὸ ἔργον *Ἀνάπτυξις τῆς θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου*, εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα χρησιμοποιεῖ καὶ ἓν ἀπόσπασμα τοῦ Προκοπίου Γαζαίου. Εἰς τὸ πρόβλημα περὶ τῆς προγνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐν σχέσει μὲ τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖον ἐπανήρχετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἀφιερώνει τρία δοκίμια ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ὄρων ζωῆς*. Ἡ φιλία του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Παλαιολόγον, ὁ ὁποῖος δὲν ἤθελε νὰ προκαλῆ τὴν ἔχθραν τῶν Δυτικῶν, δὲν τὸν ἀπέτρεψε ἀπὸ τὸ νὰ γράψῃ τοὺς *Κεφαλαιώδεις ἐλέγχους*, βιβλίον κατὰ τῆς λατινικῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Δι' ἄλλων δοκιμῶν ἐπολέμησε τὰς ἀπόψεις τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου, πρωτοστατήσας μάλιστα εἰς τὰς κατ' αὐτοῦ συνόδους.

Ὁ Νικόλαος ἐπολέμησε τὴν εἰσβολὴν τῆς διαλεκτικῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ἀλλ' ὁ ἴδιος ἐδέχθη τὰ χρήσιμα ὄπλα τῆς. Διὰ τοῦτο ἐπέτυχεν καλύτερον ἀποτέλεσμα ἀπὸ ἄλλους δογματικοὺς τῶν χρόνων του, ὡς καὶ ὁ Δοξαπατρῆς.

Ἄν καὶ δὲν ἔχομεν εἰς χεῖρας μας συστηματικὸν ἔργον τοῦ Νικολάου Μεθώνης, ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἦτο συνθετικὸς νοῦς, τοῦ ὁποίου τὰ προΐοντα δὲν εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ παρα-

κολουθήσωμεν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τὰς σκέψεις του. Ἐξ ἀ-
 μορφῆς τῆς συγχύσεως, τὴν ὁποίαν διέβλεπεν εἰς τὸν Παντεύ-
 γενον, τῆς ἀναφερομένης εἰς τὰ φυσικὰ καὶ ὑποστατικά, ὁ
 Νικόλαος παρατήρησε ὅτι εἰς τὸν Θεὸν διακρίνονται ἡ φύσις
 καὶ αἱ ὑποστάσεις· καὶ αἱ μὲν ὑποστάσεις ἔχουν γνωρίσματα
 τὸ γεννᾶν, τὸ γεννᾶσθαι καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι ἀντιστοίχως, ἡ
 δὲ φύσις ἔχει ἐκδήλωσιν τὴν ἐνέργειαν. Τὰ ὑποστατικά γνω-
 ρίσματα εἶναι ἐσωτερικὴ κίνησις τῆς Τριάδος, ἡ ἐνέργεια εἶ-
 ναι ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις σχετιζομένη μὲ τὴν θεϊαν οἰκονομί-
 αν. Ἐφ' ὅσον δὲ καὶ τὰ τρία πρόσωπα μετέχουν τῆς θείας φύ-
 σεως, μετέχουν ἐπίσης πάσης ἐνεργείας καὶ τὰ τρία, ὡς εἶ-
 ναι ἡ προσφορὰ καὶ ἡ προσδοχὴ τῆς θυσίας ἐν τῷ σταυρῷ καὶ
 ἐν τῇ θεῖα εὐχαριστίᾳ. "Ὁθεν καὶ ὁ Χριστὸς δέχεται τὴν ὑπ'
 αὐτοῦ τοῦ ἰδίου προσφερθεῖσαν θυσίαν ἑαυτοῦ. "Οὐ γὰρ ἄλ-
 λος καὶ ἄλλος ὁ σώσας καὶ σωθεὶς, ἀλλ' ὁ αὐτός".

Τὴν οἰκονομίαν τῆς σωτηρίας ἐρμηνεύει κατὰ τρόπον
 γνησίως χριστιανικόν. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποκλείει τὴν νεοπλατω-
 νικῆς πνοῆς αὐτόνομον ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀνέλθῃ εἰς
 τὸν Θεόν· "οὐχ ἡμεῖς πρὸς αὐτὸν ἀνήλθομεν, ἀλλ' αὐτὸς
 πρὸς ἡμᾶς κατῆλθεν". Ὁ Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κα-
 τέρχεται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους διὰ νὰ τοὺς ἀναβιβάσῃ. Ἀφ' ἑ-
 τέρου δὲ ἀποφεύγει τὴν σύγχρονόν του λατινικὴν νομοκρατι-
 κὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸς
 ὁμιλεῖ περὶ "καταλλαγῆς", συμφιλίωσεως, καὶ ὄχι περὶ δικαιοῦ-
 σεως καὶ λύτρου.

5. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

"Αν ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν φιλοσοφίαν προεκάλει ἀνησυχίας, διότι ἠπειλεῖ μεταβολὴν τῆς φιλοσοφίας εἰς θεολογίαν καὶ ἐπιστροφὴν εἰς τὸν Νεοπλατωνισμόν, ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν κλασικὴν φιλολογίαν ἦτο ἀνώδυνος. Τοῦτο μάλιστα ἐζήτουν καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν οἱ ἐκκλησιαστικοί· νὰ εἶναι προπαίδεια καὶ νὰ μὴ καταντᾷ δόγμα πίστεως.

Εἰς τὴν παροῦσαν συνάφειαν θὰ ἐξετάσωμεν τρεῖς λογίους οἱ ὅποιοι συνδέονται στενώτατα μεταξύ των.

Εὐστάθιος Ὁ Εὐστάθιος (1130-1195) εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀν-
*Κατάφλωρος*θρώπους οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ κρίνωνται περισ-
σότερον βάσει τῆς ὠθήσεως τὴν ὁποίαν δίδουν εἰς τὴν ἀνά-
πτυξιν τῶν γραμμάτων διὰ τῆς ἐν γένει δραστηριότητός των
παρὰ διὰ τὴν ἀτομικὴν προσφορὰν των εἰς τὰ γράμματα, μολο-
νότι καὶ εἰς αὐτὴν οὗτος δὲν ὑστερεῖ. Γεννηθεὶς καὶ μορφω-
θεὶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διετέλεσεν ἀπὸ τῆς νεανικῆς
ἡλικίας του "μαίστρω τῶν ρητόρων", ἦτοι καθηγητῆς τῆς ρη-
τορικῆς εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολήν. Ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρό-
νον Θεσσαλονίκης τὸ 1175, ὅπου ἀπεδύθη εἰς πολὺπλευρον
δραστηριότητα καὶ ἐπέδειξεν ἡρωϊκὴν στάσιν κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν
Νορμανδῶν ἄλωσιν τῆς πόλεως (1185), ὅποτε ἐφυλακίσθη. Ἐ-
ναργεστάτην καὶ πολῦτιμον περιγραφὴν τοῦ γεγονότος τούτου
ἔδωσεν εἰς ἰδιαίτερον σύγγραμμα.

Ὁ Εὐστάθιος ἐμοίρασε τὴν συγγραφικὴν του προσπάθειαν
μεταξὺ τῆς φιλολογίας καὶ τῆς θεολογίας, ὅπως ἐμοίρασε τὴν
ἄλλην δρᾶσιν του μεταξὺ διδασκαλικῆς ἔδρας καὶ ἐπισκοπικοῦ
θρόνου. Ὡς λέγει εἰς τὸν πρὸς αὐτὸν ἐπιτάφιον ὁ μαθητῆς
του Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἦνωσε τοὺς θρόνους τῆς παιδείας καὶ
τῆς Ἐκκλησίας, διὸ οἱ πρῶτοι οἱ ὅποιοι θὰ τὸν ὑποδεχθοῦν
εἰς τοὺς οὐρανοὺς εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Διο-
νύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ἐφ' ὅσον ἔκαμεν ὅ,τι ἐκεῖνοι, κατα-
στήσας τὴν φιλοσοφίαν θεραπαινίδα τῆς χριστιανικῆς σοφίας.

Καρπὸς τῆς διδασκαλίας του εἰς τὴν πατριαρχικὴν scho-
λήν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶχε μεταβληθῆ εἰς
δεύτερον πανεπιστήμιον, εἶναι αἱ μέγας μέχρι σήμερον ἐκ-

τιμώμενοι *Παρεκβολαὶ εἰς τὸν "Ὀμηρον,* ὡς καὶ τὰ σχόλια εἰς τὸν Πίνδαρον καὶ ἄλλους κλασικοὺς συγγραφεῖς.

Τὰ θεολογικὰ ἔργα τοῦ Εὐστάθιου εἶναι μὲν πολυάριθμα, δὲν περιλαμβάνουν δὲ κανὲν συστηματικὸν σύγγραμμα, ἀλλ' ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ λόγους καὶ πραγματείας ἠθικοῦ περιεχομένου. Γραμμένα εἰς ὕφος περίτεχνον, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν ἀνάγνωσίν των, ἐξ ἐπόψεως ἐκφράσεως εἶναι γεμᾶτα δύναμιν καὶ ζωηρότητα. Δὲν δίδουν δὲ μόνον τὰς ἀπαιτήτους παραινέσεις διὰ τὴν κατάρτισιν τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς, ἀλλὰ καὶ παρέχουν μίαν ἐναργῆ εἰκόνα περὶ τοῦ ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν βλέπομεν ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἀδυναμίαι εἶναι ἴδιαι εἰς κάθε ἐποχὴν. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἓν δοκίμιον *Περὶ ὑποκρίσεως,* εἰς τὸ ὁποῖον διὰ θαυμασίας ψυχολογικῆς ἀναλύσεως δεικνύει ποία εἶναι ἡ ρίζα τοῦ πάθους τούτου καὶ ποία εἶναι ἡ ζημία τὴν ὁποίαν ἐπιφέρει εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, ἐνῶ ἡ ὑποκρισία εἰς τὸ θέατρον καθίσταται μέσον διδασκαλίας.

Μεγάλης ἀξίας εἶναι τὸ ἐκτενὲς δοκίμιον *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ,* εἰς τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ χαρακτηρίζει τὸν βίον τοῦτον ὡς ἰσάγγελον καὶ ἀγχίθειον, τοποθετεῖ τοὺς τότε μοναχοὺς εἰς τὸ κριτήριον τοῦτο καὶ φυσικὰ τοὺς εὕρισκεῖ ἐλλειπεῖς. Τοὺς κατηγορεῖ διότι καθίστανται γυρολόγοι καὶ ὡς ἀμφίβιοι κυμαίνονται μεταξὺ ἀποταγῆς τοῦ κόσμου καὶ ζωῆς ἐν τῷ κόσμῳ, διότι καταλαμβάνονται ἀπὸ οἴησιν, διότι περιποιοῦνται τὴν μακρὰν κόμην καὶ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον νὰ πέσουν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, ἀκολουθοῦντες ὑπερβολικὰς ὁδοὺς ἀσκήσεως, θαρροῦν εἰς τὴν τελειότητά των. Φυσικὰ δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρνητικὴ εἰκὼν ἡ καλύπτουσα ὅλον τὸν μοναχισμὸν τῆς περιόδου, ἀλλ' αὐτὴ ἐξυπηρετεῖ τὸν σκοπὸν τοῦ συγγράμματος. Δίδει δὲ ταυτοχρόνως ὁ Εὐστάθιος ἓν διάγραμμα περὶ τῆς ὀργανώσεως τοῦ βίου τούτου, εἰς τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ ἡ ἡσυχία, ἡ μελέτη τῶν ἱερῶν βιβλίων καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας, ἡ φιλαδελφία καὶ ἡ καλλιέργεια ἡθους ὑψηλῆς στάθμης.

Ὄταν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ, ὀξυδερκῆς πολιτικός, ἐξέδωκε διάταγμα περὶ ἀπαλείψεως ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ ἀναθέματος ἐναντίον τοῦ μωαμεθανικοῦ Θεοῦ, ὡς μὴ γεννῶντος καὶ μὴ γεννωμένου, διότι τοῦτο ἐσκανδάλιζε τοὺς προτιθεμένους νὰ προσχωρήσουν ἐκ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, ὁ Εὐστάθιος τὸν ἐπετίμησε καὶ τὸν μετέπεισε νὰ μετριάσῃ τὴν ἀπόφασιν, ἀντικαθιστῶν τὸ ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ Μωάμεθ μὲ ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Μωάμεθ.

Μιχαήλ Χωνιάτης Οἱ δύο ἀδελφοὶ Χωνιάται ἐξακολουθοῦν νὰ ὀνομάζωνται ὑπὸ πολλῶν Ἀκομινᾶτοι διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ὁ πρῶτος ἐκδότης ἔργων των ἀνέγνωσε λανθασμένως τὸ ἐπώνυμόν των.

Ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης (1140-1222), ἐκ Χωνῶν τῆς Φρυγίας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὸν Εὐστάθιον Κατάφλωρον καὶ τὸ 1182 ἀνεδείχθη εἰς μητροπολίτην Ἀθηνῶν. Ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν κλασικὴν παιδείαν τὸν ὤπλισε μὲ ἐνθουσιασμόν διὰ τὸν διορισμόν τοῦτον, ὅταν δὲ ἀντίκρουσε τὴν ἀκρόπολιν, ἠσθάνθη ὡς νὰ ἔβλεπε τὸ θεοσεβὲς ὄρος Χωρῆβ, ὅπου ὁ Μωϋσῆς εἶχεν ἴδει τὸν Θεόν, καὶ ἦτο ἀπερίγραπτος ἡ χαρὰ του διότι διέμενεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως παρὰ τὸν Παρθενῶνα, ὁ ὁποῖος ἦτο καθεδρικὸς ναὸς τῶν Ἀθηνῶν. Βραδύτερον ὅμως ἐδοκίμασεν ἀνίαν εἰς τὸν τόπον αὐτόν, ὅπου δὲν εὔρισκε τίποτε σχεδὸν ἀπὸ τὴν παλαιὰν πνευματικὴν καλλιέργειαν, φαινόμενον τὸ ὁποῖον παρατηροῦμεν εἰς ὅλους τοὺς λογίους καὶ διδασκάλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ἔστω καὶ ἂν οἱ ἴδιοι κατήγοντο ἀπὸ ἐπαρχίας — ὅσῳκις προήγοντο εἰς ἐπισκόπους ἐπαρχιακῶν πόλεων, ὡς ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος εἰς Εὐχάϊτα καὶ ὁ Θεοφύλακτος Ἡφαιστος εἰς Ἀχρίδα. Μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Φράγκων ὁ Μιχαήλ ἐγκατέλειπε τὰς Ἀθήνας, διὰ νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς Κέα καὶ ν' ἀποθάνῃ εἰς τὴν μονὴν Μουντινίτσης πλησίον τῶν Θερμοπυλῶν.

Αἱ ὁμιλίαι τοῦ Μιχαήλ, αἱ ἐκφωνηθεῖσαι ἀνὰ μίαν καθ' ἑκάστην Κυριακὴν τῆς Τυροφάγου τῶν 21 ἐτῶν τῆς πραγματικῆς ἀρχιερατείας του εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς καὶ ἄλλα κείμενα, ὅσον ἐνδιαφέροντα καὶ ἂν εἶναι, δὲν θὰ ἤρουν νὰ τοῦ δώσουν μόνυμον θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἐν ἄλλο κείμενον φερόμενον ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἢ *Προσωποῖα*. Ὁ διάλογος αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Παλαμᾶ, διότι δεικνύει ἀπίθανον δι' αὐτὸν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν κλασικὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν, εἶναι δὲ πλέον βέβαιον ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Μιχαήλ. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Παύλου "βλέπω ἕτερον νόμον τὸν ἐν τοῖς μέλεσί μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας" καὶ ἐπικρλεῖται τοῦ ποιητικοῦ μονολόγου τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ δυσῶδες σαρκίον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Ἡ μορφή εἶναι δικανικὴ ἢ ὑπόθεσις, δρμυτάτη κατηγορία τῆς ψυχῆς ἐναντίον τοῦ σώματος, ἢ ἀπολογία τοῦ σώματος, καὶ ἡ κρίσις τοῦ θείου δικαστηρίου. Ἡ ψυχὴ, ἢ ὁποῖα θεωρεῖ ἑαυτὴν ὡς προερχομένην ἐκ θείου γένους, ἀποδίδει εἰς τὸ σῶμα πᾶσαν κακίαν καὶ πονηρίαν, ὥστε νὰ μὴ μένη τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ὁ βασανι-

σμός αὐτοῦ ἢ ἡ παράδοσις αὐτοῦ εἰς τὸν σατανᾶν, τὸν δημόσιον δῆμιον, πρὸς ὄλεθρον. Τὸ σῶμα ἀπαντᾷ ὅτι δὲν πράττει τίποτε πέραν τῶν ὅσων αὐτὴ αὐτὴ ἡ ψυχὴ διατάσσει. Καὶ τὸ δικαστήριον ἀποφαίνεται ὅτι αἱ κατηγορίαι τῆς ψυχῆς προέρχονται ἀπὸ δυαρχικὰς προϋποθέσεις, ξένας πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ σύνολον τῆς ψυχῆς καὶ σώματος ὡς ἔργον τοῦ Θεοῦ.

Εἶναι τὸ διαλογικὸν τοῦτο δοκίμιον ἀπλοῦν παίγνιον, γραφὲν εἰς τὸ περιβάλλον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ἐνεθύμιζεν εἰς τὸν Μιχαὴλ παλαιὰ λογοτεχνικὰ σχεδιάσματα; Προφανῶς ὄχι. Εἶχε συγκεκριμένον σκοπὸν, τὴν ὑπόδειξιν τῆς κακοδοξίας τῶν αἰρετικῶν τῆς ἐποχῆς, Βογομήλων καὶ Μασσαλιανῶν, ὡς καὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπλησίαζον πρὸς τὰς πλατωνικὰς περὶ κακότητος τῆς ὕλης ἀντιλήψεις.

Νικήτας Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μιχαὴλ Νικήτας (1150-1212) ἐ-
Χωνιάτης σπούδασε μὲ τὰς φροντίδας τοῦ ἀδελφοῦ του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀγγέλων διετέλεσεν ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν, λογοθέτης τοῦ σεκρέτου, μετὰ τὴν ἄλωσιν δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) κατέφυγε μαζὺ μὲ τὴν οἰκογένειάν του εἰς τὴν Νίκαιαν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Εἶχε κλαύσει πικρῶς διὰ τὴν συμφορὰν τῆς πρωτεύουσας.

Εἶναι γνωστὸς διὰ δύο κυρίως ἔργα, μεγάλης ἀξίας ἀμφότερα. Πρῶτον τὴν *Ἱστορίαν* τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία μὲ νηφάλιον κριτικὴν καὶ ἀντικειμενικότητα συνεχίζει τὰς ἱστορίας τῆς Ἄννης Κομνηνῆς καὶ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ ἀπὸ τοῦ 1118 μέχρι τοῦ 1206. Καὶ δεύτερον τὸν *Θησαυρὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, ὅπως ὠνομάσθη βραδύτερον τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν Πανοπλίαν τοῦ Ζυγαβηνοῦ ἔργον του, τοῦ ὁποίου τυπικῶς εἶναι ἐπεξεργασία. Προσέθεσε νέας πηγὰς διὰ τὰς παλαιότερας αἱρέσεις, τὰς ὁποίας ἀκροθιγῶς ἐξήταζεν ὁ Ζυγαβηνὸς καὶ ἐχρησιμοποίησε διὰ τ' ἄλλα τμήματα μαρτυρίας ἐκ βυζαντινῶν συγγραφέων μετὰ τὸν Θ' καὶ μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Αὕτη δὲ εἶναι καὶ ἡ μεγαλύτερα ἀξία τοῦ ἔργου τούτου.

6. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΙΓ' ΑΙΩΝΟΣ

Μοιραῖος ὑπῆρξεν ὁ ΙΓ' αἰὼν διὰ τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ἀπὸ ἄλλοῦ ἀνέμενε τὴν συμφορὰν καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ τὴν εὐρεν. Εἰς τὰ μικρὰ ἑλληνικὰ κρατίδια, τὰ ὁποῖα ἰδρύθησαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ πλείστου τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀπητεῖτο ἐκ βάθρων ὀργάνωσις τῆς παιδείας, ἡ ὁποία ἐβράδυνεν, ὡς ἦτο φυσικόν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς θεολογίας ἐμφανίζεται τώρα μειωμένη, διὰ νὰ τονωθῇ μετὰ τινος δεκαετίας. Οἱ λόγιοι τῆς Νικαίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν πρώτην γενεὰν τῶν Παλαιολόγων ἔχουν ἐκ τῶν πραγμάτων ηὔξημένα ἐνδιαφέροντα διὰ τὰ ἐνωτικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν προβλήματα.

Νικηφόρος Ὁ Νικηφόρος (1197 - 1271), γεννημένος εἰς τὴν **Βλεμμύδης** Κωνσταντινούπολιν, ἠκολούθησε, παῖς ἀκόμη, τοὺς γονεῖς του εἰς τὴν ἀσιατικὴν προσφυγίαν. Μετὰ ἀρτίας σπουδὰς εἰς τὴν Νίκαιαν, ἴδρυσεν μόνην καὶ σχολὴν ἐν αὐτῇ, εἰς τὴν ὁποίαν προσήρχοντο πολυάριθμοι νέοι πρὸς μαθητείαν, ἰδίως ἐκ τῶν εὐγενῶν, περιλαμβανομένου τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου Θεοδώρου Λασκάρως.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Γ' Βατάτζης τοῦ ἀνέθεσε ποιί-
λας ἀποστολάς, ὡς εἶναι αἱ συζητήσεις μετὰ τῶν δύο Ἐκ-
κλησιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Βλεμμύδης ἀπέβη τὸ κύριον πρόσω-
πον τῶν ἀνατολικῶν ἀντιπροσωπειῶν. Ὑπῆρξε πράγματι ὁ πνευ-
ματικὸς ἡγέτης τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, συνδεδεμένος
συναισθηματικῶς μὲ τὴν μονὴν του, ἀπέκρουσεν ἐπανειλημέ-
ως προτάσεις ἀνυψώσεώς του εἰς ἐπιφανεῖς μητροπολιτικοὺς
θρόνους, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, ἀπέφυγε δὲ
καὶ νὰ ἐπαναπατρισθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν ἀ-
νακατάληψιν τῆς.

Δόκιμος συγγραφεὺς καὶ δεινὸς διαλεκτικὸς, ἠσχολήθη μὲ
τὴν ποίησιν, τὴν φυσικὴν, τὴν χημείαν, τὴν λογικὴν καὶ τὴν
θεολογίαν. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα του θὰ μνημονεύσωμεν ἰ-
διαιτέρως τὸν *Βασιλικὸν ἀνδριάντα*, πραγματείαν περὶ τῆς προ-
σωπικότητος τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ μορφώνη ὁ ἀνώτατος ἄρχων
καὶ τῶν καθηκόντων του, ἐπιδοθεῖσαν εἰς τὸν Θεόδωρον Β' Λά-
σκαριν, καὶ δύο δογματικὰ δοκίμια ἀναφερόμενα εἰς τὸ πρό-

βλημα τῆς ἐμπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, τὸν Ἐποδεικτικὸν περὶ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὸ Περὶ δογματικῶν ζητημάτων.

Ἐχων λαμπρὰν γνῶσιν τόσον τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὅσον καὶ τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἀναγεννήσεως καὶ συνέχισε μὲ τὸν ἰδικόν του τρόπον τὴν ἐγκαινισθεῖσαν ἀπὸ τοῦ Ψελλοῦ προσπάθειαν συνδιαλλαγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὸν Χριστιανισμόν, χωρὶς παραμερισμὸν τῶν στοιχείων τῆς πίστεως.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Βλεμμύδου ὡς πρὸς τὸ τaráσσον τὰς δύο Ἐκκλησίας ζήτημα περὶ ἐμπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀντιμετωπίζει μὲ διάθεσιν καταλλαγῆς καὶ εἰλικρινείας. Δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ εἰσέλθῃ εἰς ἔριδας καὶ ὅτι ὁμιλεῖ μὲ παρρησίαν πρὸς τοὺς ἀληθῶς σοφοὺς οἱ ὁποῖοι κατανοοῦν τὰ πράγματα, ἀλλὰ φοβεῖται ν' ἀπευθυνθῆ πρὸς τοὺς ἀσόφους οἱ ὁποῖοι δὲν κατανοοῦν, ἰδίως ὅταν εἰς τὴν ἀσοφίαν των προστίθεται καὶ ἡ ἐριστικότης. Δέχεται τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ ὡς δι' ἀποστολήν. Τὴν ὑπὸ τὴν δευτέραν ἔννοιαν ἐκπόρευσιν ἐξηγεῖ ὡς χορήγησιν καὶ ἔκχυσιν τοῦ Πνεύματος πρὸς τὰ κτίσματα, τὴν ὁποίαν κατοχυρώνει διὰ πατερικῶν μαρτυριῶν. Ἡ ἄποψις αὕτη, παλαιὰ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ νέα εἰς τὴν διατύπωσιν, ἐκφράζεται καλύτερον μὲ τὴν φράσιν "δι' Υἱοῦ". Ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐπὶ ηὐθέθη, ὑπὸ δὲ τῶν Ἀνατολικῶν ἐπεκρίθη, καὶ τοῦτο διότι ἀμφότεροι παρεξήγησαν τὴν ἔννοιάν της.

Εἰς τὸν ἀπὸ μακροῦ συνεχιζόμενον ἀγῶνα μεταξὺ ὀνοματοκρατικῶν καὶ πραγματοκρατικῶν ὡς πρὸς τὰς ἰδέας, ὁ Βλεμμύδης ἠκολούθει τὴν συνήθη συμβιβαστικὴν ὁδὸν τῶν ἑλλήνων πατέρων, δεχόμενος ὅτι τὰ γένη καὶ εἶδη εἶναι πρὸ τῶν ἀντικειμένων ὡς γενικαὶ ἰδέαι καὶ ταυτοχρόνως ἐντὸς τῶν ἀντικειμένων ὡς οὐσία αὐτῶν. Ἐνῶ δὲ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συνεβίβαζε τὴν πλατωνίζουσαν μετὰ τῆς ἀριστοτελιζούσης ἀπόψεως, εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς τῆς ὕλης προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν μετὰ τῆς χριστιανικῆς, ἐκλαμβάνων τὴν ὕλην ὡς ἀγένητον ταυτοχρόνως καὶ γενητὴν· ἀγένητον διότι δὲν κατασκευάζεται ἀπὸ ἄλλο ὑλικὸν ὑπάρχον καθ' ἑαυτὸ καὶ δὲν διαλύεται εἰς κἀτι τὸ ὁποῖον προϋπάρχει αὐτῆς· γενητὴν δὲ διότι ἔχει δημιουργικὸν αἷτιον τὸν Θεόν, ὅστις παρήγαγεν αὐτὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ Βλεμμύδης, ἂν καὶ ἀπέφυγε τὴν ἀνάληψιν ἀξιωματῶν, ἐνδιεφέρετο ζωηρῶς διὰ τὴν ὁμαλὴν πορείαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων. Περὶ τῶν

ένδιαφερόντων του διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μαρτυρεῖ ἢ συμμετοχή του εἰς τὰς ένωτικὰς συζητήσεις, διὰ τὰ πολιτικὰ δεικνύει τὸ ἔργον του Βασιλικὸς Ἀνδριάς, εἰς τὸ ὁποῖον χαράσσει εἰκόνα τοῦ βασιλέως ὡς ὑπουργοῦ τοῦ λαοῦ, διορισθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὸ χρῶμα ὁ πίναξ εἶναι ἑλληνικός, κατὰ τὴν διάθεσιν χριστιανικός. Ὁ Νικηφόρος ζητεῖ ἀπὸ τὸν βασιλέα νὰ καταστῇ πρῶτον κύριος ἑαυτοῦ, κυρίως τῶν παθῶν του, διὰ νὰ γίνῃ ἔπειτα ἱκανὸς νὰ κυβερνήσῃ τὸν λαόν. Θὰ καταστῇ φιλόσοφος καὶ πραγματικὴ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τότε. Ὁ ἀτυχῆς αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Β' ἐπεδίωξε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ἀλλ' ἡ ὑγεία του ἦτο ἰσχνὴ καὶ οἱ καιροὶ ἦσαν μικροί.

Θεόδωρος Β' Ὁ αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (1222-
Λάσκαρις 1258) ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς εὐγενεστέρας καὶ ἐν ταύτῃ τραγικωτέρας φυσιογνωμίας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐπίσης εἷς τῶν ἐπιφανεστέρων θεολόγων καὶ φιλοσόφων αὐτοῦ.

Γεννηθεὶς τὴν ἡμέραν τῆς ἐνθρονίσεως τοῦ πατρὸς του Ἰωάννου Γ' Βατάτζη, εἶχε διδάσκαλον τὸν Νικηφόρον Βλεμμύδην. Ἐνυμφεύθη βουλγαρίδα πριγκήπισσαν, ἡ ὁποία ἀπέθανεν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Ταλαιπωρούμενος εἰς ὄλον τὸν βίον του ἀπὸ τὴν τρομερὰν ἀσθένειαν τῆς ἐπιληψίας, ἐπέδειξεν ἀξιοθαύμαστον δραστηριότητα ὡς βασιλεὺς (1254-1258) καὶ ὡς συγγραφεύς. Ἐπεδίωκε νὰ εἶναι πρότυπον φωτισμένου μονάρχου. "Μία ἐμοὶ ἡ ἀλήθεια, εἷς ὁ σκοπός, ἐν δέ μοι καθέστηκε σπούδασμα, τὸ συνιστᾶν ἀεὶ τὴν ποίμνην τοῦ Θεοῦ καὶ φυλάττειν ἐκ τῶν ἐναντίων λύκων αὐτήν", γράφει πρὸς τὸν διδάσκαλόν του. Ὁργάνωσεν ἀξιόμαχον στρατόν, ὁ ὁποῖος ἐπέτυχεν νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν προέλασιν τῶν Βουλγάρων ἀπὸ Βερρᾶ καὶ τῶν Τούρκων ἀπὸ Ἀνατολῶν, καὶ ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις τῆς ἀνακαταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἴδῃ ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἠλλάξε τὴν βασιλικὴν πορφύραν μὲ τὸ μοναχικὸν ράσον, ἐνῶ καὶ ὡς βασιλεὺς ἀνήρχετο συχνάκις εἰς τὸν ἄμβωνα.

Τὸ συγγραφικόν του ἔργον, πολύπλευρον καὶ ὀγκῶδες δι' ἄνδρα τοῦ ὁποίου τὰ ἔτη ἡλικίας ἔφθασαν μόνον μέχρι τῶν 36, εἶναι καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν πρωτότυπον. Ἄν εἶχε ζήσει περισσότερο θὰ κατώρθωνε νὰ τὸ ἐπεξεργασθῇ τελειότερον καὶ νὰ τοῦ δώσῃ μεγαλύτερον βᾶρος. Τὸ ἀττικίζον ὕφος του διανθίζεται μὲ λεπτὴν εἰρωνίαν καὶ συναισθηματισμόν.

Εἶχε πρόγραμμα νὰ συνθέσῃ ὀλόκληρον σύστημα τῆς καθ' αὐτὸ θεολογίας, ἀντίστοιχον ἀλλὰ διάφορον τῶν λατινικῶν σουμμῶν. Συνέταξε πράγματι σειρὰν βιβλίων τῆς *Χριστιανικῆς*

θεολογίας, μερικῶς ἐκδοθέντων, εἰς τὰ ὁποῖα πραγματεύεται τὸ ὄν, τὸ ἔν, τὰ τρία, τὴν θεωρυμίαν, τὴν τριάδα, τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος. Προφανῶς τὰ ἐπὶ μέρους βιβλία ἐγράφησαν ὡς αὐτοτελεῖς πραγματεῖαι, διὰ νὰ ἐξετάσουν ἐξαντλητικῶς τὰ θέματα, ἔπειτα δὲ συνεδέθησαν, χωρὶς νὰ λάβουν ὀριστικῶς ἐνιαίαν μορφήν.

Μεγάλης ἀξίας εἶναι τὸ πρωτότυπον ἔργον *Περὶ φυσικῆς κοινωνίας* εἰς ἕξ βιβλία. Ὁ διδάσκαλός του Βλεμμύδης καὶ ἄλλοι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν φυσικὴν, ἀλλὰ δὲν εἶχον συνδέσει τὴν φύσιν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ Βυζάντιον πράττει ὁ Θεόδωρος, χωρὶς νὰ φθάνῃ εἰς τὸν πανθεῖσμόν τοῦ Σκώτου Ἐρίγενα. Προκαλεῖ ἐκπληξιν νὰ βλέπῃ κανεὶς ἕνα στοχαστήν, καὶ μάλιστα ἐστεμμένον, νὰ χρησιμοποιῇ τὴν φυσικὴν καὶ τὰ μαθηματικὰ εἰς τὴν καθ' αὐτὸ φιλοσοφίαν εἰς ἕκτασιν τὴν ὁποῖαν συναντῶμεν μόνον αἰῶνας βραδύτερον εἰς τὸν Σπινόζαν.

Εἰς τὴν φύσιν βλέπει τὴν κοινὴν οὐσίαν, ἣ ὁποία διήκει δι' ὄλων τῶν ὄντων καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐνιαίαν δύναμίν των. Τὰ ὄντα συνδέονται μεταξύ των στενῶς κατὰ δύο τρόπους, ἥτοι κατὰ φύσιν καὶ κατὰ κρᾶσιν. Ἡ κατὰ φύσιν σύνδεσις ἀποτελεῖ ἔνωσιν, ἣ κατὰ κρᾶσιν σύνδεσις δίδει εἰς αὐτὰ τὰς παραλλαγὰς καὶ διαφοροποιήσεις. Ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν διὰ τὸν κτιστὸν κόσμον καὶ ὄχι διὰ τὸν θεῖον, ὅπου ὑπάρχει ἄλλη ποιότης φύσεως καὶ ἐνότητος.

Μεταξὺ τῶν πολυαριθμῶν ποιημάτων του περιλαμβάνεται καὶ ὁ *Μέγας παρακλητικὸς κανὼν* εἰς τὴν Θεοτόκον, ὁ ὁποῖος ἀκόμη καὶ σήμερον συγκινεῖ τοὺς φιλακολούθους. Διὰ τῶν στίχων του ἀκούεται συχνάκις ἡ κραυγὴ τοῦ πονεμένου ἡγεμόνος.

" Ἐπίβλεψον ἐν εὐμενεῖα πανύμνητε Θεοτόκε,
ἐπὶ τὴν ἐμὴν χαλεπὴν τοῦ σώματος κάκωσιν
καὶ ἴασαι τῆς ψυχῆς μου τὸ ἄλγος ".

Μετὰ τὸν Θεόδωρον εἰσερχόμεθα εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, κατὰ τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται ἀνθησις εἰς ὅλα τὰ πεδία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, ἣ ὁποία ἀκολουθεῖται ἀπὸ βαθμιαίαν κατάπτωσιν τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δυνάμεως. Ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ δεικνύει ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Βυζαντίου ἔζη ἀκόμη καὶ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ζήσῃ καὶ μετὰ τὴν πολιτικὴν κατάρρευσιν.

Τὸ μέγα πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀπησχόλει τοὺς Παλαιολόγους, τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἦτο συνδεμένον μὲ τὰς προσπαθείας ἐπιβιώσεως τοῦ Βυζαντίου. Αὐτὸ ἦτο βεβαίως τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀπησχόλει καὶ τοὺς ἐκκλη-

σιαστικούς ἄρχοντας ὑπὸ διάφορον συνήθως πρῖσμα. Οἱ δύο κατωτέρω ἐξεταζόμενοι πατριάρχαι ἀποτελοῦν τύπους τῶν δύο ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἐκκλησίᾳ παρατάξεων ἐν σχέσει μὲ τὸ θέμα, τῆς φιλενωτικῆς καὶ τῆς ἀνθενωτικῆς.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η΄ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1261) εὕρισκετο ἐνώπιον διπλοῦ κινδύνου, προερχομένου ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς νεοφανοῦς φυλῆς τῶν Ὀσμανιδῶν Τούρκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ βασιλείου τῆς Ν. Ἰταλίας, τὸ ὁποῖον ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ ἀπομακρυνθέντος λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουίνου Β΄. Μία συμμαχία τοῦ Μιχαὴλ μετὰ τοῦ πάπα θὰ διηυκόλυνε πολὺ τὰ πράγματα. Οἱ πάπαι βεβαίως, γνωρίζοντες τὸ δυσχερὲς τῆς θέσεως τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ ὑπερήφανοι διὰ τὸ περίβλεπτον τότε τῆς παπικῆς ἐξουσίας, δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ προβοῦν εἰς ὑποχώρησιν ὡς πρὸς τὸ πρωτεῖον τῆς Ρώμης, τὸ μνημόσυνον καὶ τὸ ἔκκλητον, ἐπροθυμοποιοῦντο δὲ μόνον νὰ ἐπιτρέψουν εἰς τοὺς Ἀνατολικοὺς νὰ διατηρήσουν τὰ ἰδιαίτερα ἔθιμά των καὶ νὰ παραλείψουν ἀκόμη τὴν προσθήκην τοῦ Filioque εἰς τὸ σύμβολον, ἀρκεῖ νὰ ἀσπασθοῦν τὴν περὶ αὐτοῦ διδασκαλίαν.

Ὁ αὐτοκράτωρ συχνάκις συνεζήτει μετὰ θεολόγων πρὸς εὐρεσιν τρόπου ὑποχωρήσεως τῶν Ὀρθοδόξων ἔναντι τῶν παπικῶν ἀξιώσεων, εἰς μίαν δὲ εὐρεΐαν συγκέντρωσιν ἔναντίον τούτων ἐτάχθη ὁ Βέκκος.

Ἰωάννης ΙΑ΄ Ὁ Ἰωάννης Βέκκος (πιθανῶς 1230 - 1297) ἦτο **Βέκκος** τότε χαρτοφύλαξ. Ὁ Μιχαὴλ Η΄ τοῦ εἶχεν ἐπανειλημμένως ἀναθέσει ἀποστολάς, διότι ἦτο πράγματι ὀξύνους, εὐφραδῆς καὶ εὐπαιδευτος. Κατὰ τὴν συνάθροισιν ὅμως ἐκείνην ἐπῆλθε ρῆξις αὐτῶν, λόγῳ τῶν ὀξειῶν φράσεων τοῦ Ἰωάννου, ὡς εἶναι αὕτη: "ὀνομάζονται τινες αἵρετικοί, μὴ ὄντες τοιοῦτοι, ἄλλοι δέ, ὡς οἱ Λατῖνοι, εἰσί, καίπερ μὴ ὀνομαζόμενοι". Ἡ ὀργὴ τοῦ αὐτοκράτορος ἐξεδηλώθη διὰ τῆς ἐγκλίσεως αὐτοῦ εἰς τὰς φυλακὰς ὅπου, μελετήσας ἐμβριθέστερον τὰ πράγματα, ἐσχημάτισε τὴν γνώμην ὅτι αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν εἶναι ἀσήμαντοι· μόνον τὸ Filioque κατὰ τὴν γνώμην του ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐμπόδιον τῆς ἐνώσεως, εὔρε δὲ καὶ περὶ τούτου λύσιν ἀναγινώσκων τὰ συγγράμματα τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου. Ἐκτοτε, παρ' ὅσα δεινὰ καὶ ἂν ὑπέστη, ἐτήρησε σταθερῶς τὴν γραμμὴν ταύτην.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν σύνοδον τῆς Λυῶνος (1274) ἐπετεύχθη συνεννόησις, τῇ ἐπιβολῇ τοῦ αὐτοκράτορος, διαφωνία δὲ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ Α΄. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ὁ αὐτοκράτωρ

ἐκθρονίσας τὸν Ἰωσήφ, ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὸν Βέκκον, παραμείναντα εἰς τὴν θέσιν ταύτην μόνον μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος, διότι ὁ νέος αὐτοκράτωρ Ἀνδρονίκος Β΄ Παλαιολόγος (1282) ἀνεθεώρησε τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Βέκκος ἀπέθανεν ἐν φυλακῇ.

Εἰς τὰ συγγράμματά του, τῶν ὁποίων πολλὰ εἶναι ἀνέκδοτα, ὁ Ἰωάννης συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του κυρίως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐνώσεως, καὶ δὴ εἰς τὸ ἐμπόδιον τῆς περὶ ἐμπορεύσεως διδασκαλίας. Τὰ κυριώτερα εἶναι, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν*, καὶ *Περὶ ἐμπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. Ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ὅτι διὰ τῆς ἐνώσεως οἱ μὲν Ἀνατολικοὶ θὰ διατηρήσουν ἀνόθευτον τὸ σύμβολον οἱ δὲ Λατῖνοι καλῶς θὰ ἔχουν τὴν προσθήκην "καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ", διότι δὲν ἐννοοῦν δι' αὐτῆς δυαρχίαν αἰτίων. Αἱ προθέσεις "ἐκ" καὶ "διὰ" εἶναι ταυτόσημοι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, μολονότι ὑπάρχει εἰς τόνος διαφοροποιήσεως τῆς ἐννοίας των. Ὁ Πατὴρ εἶναι αἴτιον ἀρχικόν, ἀλλ' ἔμμεσον, τὸ ἄμεσον δὲ αἴτιον εἶναι ὁ Υἱός· ἄλλως τὸ "δι' Υἱοῦ" μένει ἄνευ ἐννοίας. Οὕτως ἡ ἐκπόρευσις παραμένει μοναδική. Τὰς ἀπόψεις ταύτας κατοχυρώνει διὰ συλλογῶν πατερικῶν χωρίων, ἰδίως εἰς τὴν πραγματείαν *Ἐπιγραφαί*, τὴν ὁποίαν ἀντέκρουσεν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς διὰ τῶν *Ἀντεπιγραφῶν* του.

Γρηγόριος Β΄ Ὁ Γρηγόριος (1241-1290) μετέβη ἐκ Κύπρου ὁ **Κύπριος** εἰς τὴν Νίκαιαν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νέος, ἀφοῦ εἶχε φοιτήσει εἰς φραγκισκανὴν σχολήν. Μαθητεύσας παρὰ τῷ Γεωργίῳ Ἀκροπολίτῃ, ἀπέκτησε φήμην λογίου ἀνδρός καὶ ὑπηρέτησεν εἰς τὰ ἀνάκτορα.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ του γραμμὴ ἠκολούθησε τὴν ἀντίστροφον γραμμὴν ἀπὸ τοῦ Βέκκου. Φίλος τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄, μετὰ τὸν θάνατον τούτου καὶ ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐσχημάτισε τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἐνωσις θ' ἀπέβαινε εἰς βάρος τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐτάχθη κατ' αὐτῆς καὶ ἐπολέμησε τὰς θέσεις τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου. Ἀνεβιβάσθη ὁ ἴδιος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἐπὶ τοῦ νέου αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β΄, ὁ ὁποῖος ἦτο σύμφωνος μὲ τὴν νέαν γραμμὴν αὐτοῦ (1283). Ὑπῆρξεν ἱκανὸς θεολόγος, ἀλλὰ ἀδόκιμος ποιμενάρχης. Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου εἶχε δυσανεστῆσει τοὺς πάντας, τοὺς φιλενωτικούς, τοὺς ἀνθενωτικούς καὶ τοὺς ζηλωτὰς ἀρσενιάτας. Ὄταν εἶδεν ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν εἰρήνην, τὴν ὁποίαν ὠνειρεύετο, παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς ἄλλον, ἀπεσύρθη εἰς μονὴν καὶ

ἀπέθανε μετὰ ἓν ἔτος.

Εἰς τὰ συγγράμματά του *Ἐκθεσις τοῦ τόμου τῆς Πίστεως*, *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* καὶ ἄλλα ἔδωκεν ἰδικήν του ἑρμηνείαν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, ἐπιφελοῦμενος τῆς ἀπόψεως τοῦ Βλεμμύδου. Θεωρεῖ μίαν τὴν πηγαίαν θεότητα, τὸν Πατέρα, ἐκ τοῦ οὐοίου γεννᾶται ὁ Υἱὸς καὶ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα. Ἄλλ' ἢ προβολὴ ἢ ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος εἶναι διττή. Δηλαδὴ τὸ Πνεῦμα αἰωνίως μὲν ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἀναπαύεται εἰς τὸν Υἱόν, ἐν χρόνῳ δὲ προχέεται ὑπ' ἀμφοτέρων, "ἐξ ἀμοιῶν", Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Τὴν θεωρίαν ταύτην οἱ μὲν ἀθενωτικοὶ ἐξελάμβανον ὡς λατινίζουσαν, οἱ δὲ ἐνωτικοὶ ὡς κατ' οὐσίαν ἀκυροῦσαν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Filioque.

7. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΗΣΥΧΑΣΤΑΙ

Ἡ καλλιέργεια τῆς μυστικῆς θεολογίας συνεχίσθη ἀδιακόπως μετὰ τὸν Συμεὼν τὸν Νέον καὶ τὸν Νικήταν Στηθαῖτον, ἀλλὰ πάντως μὲ ρυθμὸν μειωμένον. Περὶ τὸ 1100 ὁ Φίλιππος Μονότροπος συντάσσει τὴν *Διόπτραν*, ἀποτελουμένην ἀπὸ δύο διακεκριμένα τμήματα, τοὺς "κλαυθμοὺς" εἰς πεζὸν, καὶ τὴν μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος "διάλεξιν" εἰς στίχους. Τὸ μὲν ὑλικὸν τοῦ ἔργου προέρχεται ἐξ ἑρανισμοῦ, ὁ δὲ τόνος εἶναι προσωπικός, ἰδικός του, τόσον δὲ θερμός, ὥστε τὸ ἔργον εὗρεν εὐρυτάτην διάδοσιν. Τὴν ἰδίαν σχεδὸν ἐποχὴν συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου ἢ *Μέλισσα*, συλλογὴ ἀσκητικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου.

Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης, κατὰ τὴν ὁποίαν πλήθη νέων μοναστηρίων ὀργανώθησαν, σώζονται ἐπίσης πολλὰ μοναστηριακά τυπικά.

Ἄλλ' ἢ μυστικὴ θεολογία ἀνεπτύχθη κυρίως ὑπὸ τῶν ἡσυχαστῶν. Ὁ ὅρος ἡσυχασμὸς χρησιμοποιεῖται σήμερον πρὸς δήλωσιν μιᾶς μικρᾶς ομάδος μοναχῶν, οἱ ὅποιοι ἠσχοῦντο εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος ἢ ἀλλαχοῦ κατὰ τὸν 14' αἰῶνα, ἐφαρμόζοντες ὠρισμένην τεχνικὴν μέθοδον πρὸς ἐπίτευξιν ἐντόνου ἐμπειρίας τοῦ θείου φωτός. Βεβαίως ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι πολὺ στενὴ, διὰ τὸ καλύψῃ ὅλον τὸν ὄγκον τοῦ ὀρθοδόξου ἡσυχασμοῦ, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ κίνησιν ἀρχαιότεραν τοῦ 14' αἰῶνος, κατ' αὐτὸν δὲ τοῦτον τὸν αἰῶνα ἔλαβε διὰ τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἄλλην θεολογικὴν προοπτικὴν.

Ἐκτοτε διακρίνεται ὁ ἡσυχασμὸς εἰς λαϊκόν, συνιστάμενον εἰς τὴν διὰ τῆς ἀδιαλείπτου προσευχῆς ἐν ἡσυχίᾳ ἀπόλαυσιν τοῦ θείου φωτός, καὶ εἰς τὸν θεολογικόν, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ ὀλόκληρον σύστημα θεολογικῆς διδασκαλίας. Οὕτως ἢ ἡσυχαστικὴ θεολογία ἔφθασε ν' ἀποτελῇ διὰ τὸ Βυζάντιον ὅ,τι ἢ σχολαστικὴ θεολογία διὰ τὴν Δύσιν.

Ὁ λαϊκὸς ἡσυχασμὸς εἶχε γίνῃ τεχνικώτερος ἤδη τὸν 13' αἰῶνα, ὅποτε ἐνεφανίσθησαν δύο συγγράμματα περιγράφοντα μίαν εἰδικὴν μέθοδον προσευχῆς ἀσκητῶν. Τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸν τίτλον *Μέθοδος τῆς ἱερᾶς προσευχῆς καὶ προσοχῆς* ἀποδίδεται ἐσφαλμένως εἰς Συμεὼν τὸν Νέον Θεολόγον, ὁ ὅποιος ἔζησε

δύο αἰῶνας ἑνωρίτερον. Τὸ δεύτερον ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ νήψεως καὶ φυλακῆς καρδίας* ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἰταλίας μοναχοῦ Νικηφόρου, ὁ ὁποῖος ἔζησεν εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος" περιστοιχίζομενος ἀπὸ πλῆθος μοναχῶν.

Τὰ παραγγέλματα τῶν συγγραμμάτων τούτων ἀποβλέπουν εἰς τὴν παντὶ τρόπῳ ἐπιδίωξιν τῆς καθαρᾶς προσευχῆς· μὲ προφύλαξιν τῆς προσοχῆς ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, προσήλωσιν τοῦ βλέμματος εἰς τὸν ὄμφαλόν καὶ τὸν πώγωνα ἐστηριγμένον ἐπὶ τοῦ στήθους, συγκέντρωσιν τοῦ νοῦ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πρὸς τὰ ἔσω. Ἡ μέθοδος αὕτη, πολὺ τεχνικὴ καὶ ὑπομνηστικὴ ἐξω-χριστιανικῶν προτύπων, ἠκολουθεῖτο ἀπὸ μίαν μικρὰν μειονότητα μοναχῶν.

Γρηγόριος Μεγαλυτέραν διάδοσιν εὔρεν ὁ ἡσυχασμὸς διὰ τοῦ *Σιναΐτης* Γρηγορίου Σιναΐτου (1270 - 1347), ὁ ὁποῖος, καταγόμενος ἐκ Κουκουλίου τῆς Μ. Ἀσίας καὶ αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ ἀγαρηνῶν πειρατῶν, ἠλευθερώθη διὰ καταβολῆς λύτρων καὶ ἐμόνασεν εἰς Κύπρον, Σινᾶ καὶ Κρήτην. Ἐπεδίδετο ἀρχικῶς εἰς τὴν "πρᾶξιν", ἀλλ' εἰς τὴν Κρήτην εἰσῆχθη εἰς τὴν "θεωρίαν", τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ. Μεταβάς εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος" ἐπεσκέπτετο τὰ κελλία μοναχῶν, διὰ νὰ τοὺς διδάξῃ τὴν ἡσυχαστικὴν μέθοδον, ἔπειτα δὲ ἐγκατεστάθη εἰς τοποθεσίαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ὅπου ἀνεπτύχθη ἡ μονὴ Γρηγορίου. Βραδύτερον ἐγκατεστάθη εἰς τὴν θρακικὴν μεθόριον μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Βουλγαρίας, τὰ Παρόρια, ὅπου συνεκροτήθη ὀλόκληρος μοναχικὴ κοινότης.

Ὁ Σιναΐτης, ἐνδιαφερόμενος ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν μέθοδον προσευχῆς, δὲν ἀνεμίχθη εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, ἡ ὁποία βασικῶς εἶχε θεολογικὸν ἀντικείμενον, μολονότι καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἀποφεύγει ἐνίοτε τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὸ θεολογικὸν ὑπόβαθρον τῆς προσευχῆς.

Εἰς τὰ *Κεφάλαια δι' ἀκροστιχίδος*, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του, πρέπει νὰ προστεθοῦν ἄλλα δοκίμια, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται τὰ *Περὶ ἡσυχίας καὶ περὶ τῶν δύο τρόπων τῆς προσευχῆς* καὶ *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχὴν*. Ὡς στοιχεῖα τῆς πράξεως εὐρίσκει τὸ πένθος, τὰ δάκρυα, τὴν ὑπακοήν. Τὴν δὲ θεωρίαν εὐρίσκει ἀναπτυσσομένην εἰς τρία στάδια· τὴν κάθαρσιν, ἥτοι ἀπογύμνωσιν ἀπὸ νοήματα καὶ λογισμοὺς διὰ τῆς νοερᾶς προσευχῆς, τῆς συνεχοῦς ἐπαναλήψεως τῆς εὐχῆς "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ Υἱὲ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με"· τὸν φωτισμόν, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς πλημμυρίσεως μὲ θεῖον φῶς φέρει εἰς παραδεισίαν κατάστασιν· τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Πρόδρομος τοῦ Παλαμᾶ, ἄν καὶ δὲν χρησιμοποιεῖται ὑπ' αὐτοῦ σαφῶς, γίνεται ὁ Σιναΐτης πλὴν τούτων καὶ μὲ τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἀποδείξεως τῶν αἰσθητῶν καὶ ἀποδείξεως τῶν θείων ἀληθειῶν. "Γνωσιν ἀληθείας τὴν τῆς χάριτος αἴσθησιν εἶναι κυρίως νόμισον· τὰς δὲ λοιπὰς νοήσεων ἐμφάσεις καὶ πραγμάτων ἀποδείξεις ἀποκαλεῖν δεῖ".

Τὴν ἰδίᾳ περίπτου γραμμὴν μὲ τὸν Γρηγόριον τηροῦν καὶ οἱ μοναχοὶ Κάλλιστος καὶ Ἰγνάτιος, ἀποικληθέντες Ξανθόπουλοι ἐκ τῆς ὁμωνύμου μονῆς εἰς τὴν ὁποῖαν ἔζων καὶ συντάξαντες *Μέθοδον καὶ κανόνα ἀκριβῆ* εἰς ἑκατὸν κεφάλαια. Ἀκολουθοῦν τὸν Νικηφόρον καὶ τὸν Σιναΐτην, χωρὶς ἂν ν' ἀναφέρουν τὸν Παλαμᾶν. Ὁ Κάλλιστος τὸ 1397 ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον.

Γρηγόριος Ὁ θεολογικὸς ἡσυχασμὸς ἐθεμελιώθη ὑπὸ τοῦ *Παλαμᾶ* Γρηγορίου Παλαμᾶ (1296 - 1359), τῆς μεγαλυτέρας θεολογικῆς προσωπικότητος τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Οὗτος ἐμορφώθη εἰς τὴν γενέτειράν του Κωνσταντινούπολιν εἰς τὰ ἐγκύκλια καὶ τὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην, πρύτανιν τοῦ πανεπιστημίου τότε καὶ πρωθυπουργόν. Εἰς τὸ τέλος μιᾶς διαλέξεώς του περὶ τῆς συλλογιστικῆς μεθόδου τοῦ Ἀριστοτέλους, γενομένης εἰς τ' ἀνάκτορα, ὁ Μετοχίτης εἶπεν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ τὸν ἐπῆνει ἂν ἦτο παρών. Τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ἔτη τῆς ζωῆς του ἐπέρασαν εἰς τ' ἀνάκτορα, διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του, συγκλητικοῦ, ἐτέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' καὶ ἦτο φίλος τοῦ ἐγγονοῦ καὶ διαδόχου τούτου Ἀνδρονίκου.

"Ἄν καὶ ὅλοι τὸν προώριζον δι' ὑψηλὰ ἀξιώματα, αὐτὸς προετίμησε τὴν ἀσκησιν, καταλήξας τελικῶς εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος. Διὰ πρώτην φοράν ἀντεμετώπισε τὸν Βαρλαάμ, ὅταν ὁ τελευταῖος, μετέχων συζητήσεων μ' ἐκπροσώπους τῆς Δ. Ἐκκλησίας, προέβαλε τὴν ἀγνωστικίζουσαν θεωρίαν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμιλοῦμεν μετὰ βεβαιότητος περὶ τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀδύνατος ἡ διεΐσδυσις τοῦ νοῦ εἰς τὰς κινήσεις τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ. Ὁ Γρηγόριος ἀντέταξεν ὅτι τοὺς Ὀρθοδόξους χωρίζουν ἀπὸ τοὺς Λατίνους οὐσιώδεις διαφοραὶ καὶ ὄχι ἀσήμαντα πράγματα ἢ ὀνόματα. Τὴν θεολογικὴν ταύτην ἀντίθεσιν ἐνέτεινε βραδύτερον ἢ περὶ τὴν ἀσκητικὴν μέθοδον διαφωνία. Τότε ὁ Γρηγόριος ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἡσυχαστῶν μετέβη εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Κωνσταντινούπολιν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεών των, τὰς ὁποίας ἐπεκύρωσε διπλῆ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ σύνοδος τὸ 1341.

Εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος, ἡ ὁποία συμπύπτει μὲ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον μεταξὺ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Παλαιολόγου, ὁ Παλαμᾶς, εὕρισθόμενος κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν φυλακῇ, εἶχεν ὡς θεολογικὸν ἀντίπαλον τὸν Γρηγόριον Ἀκίνδυνον.

Εἰς τὴν τρίτην φάσιν, μετὰ τὴν νίκην τοῦ Καντακουζηνοῦ, οὗτος ἐξελέγη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1347), ὅπου ἐγκατεστάθη μὲ πολλὴν καθυστέρησιν λόγῳ τῶν ἀντιρρήσεων τῶν ἀντιαντακουζηνικῶν Ζηλωτῶν οἱ ὁποῖοι κατεῖχον τὴν πόλιν. Ἔργον τοῦ πλέον ὑπῆρξεν ἡ συμφιλίωσις τῶν πολιτικῶν μερίδων τῆς πόλεως, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν, καὶ ἡ συνέχισις τοῦ θεολογικοῦ ἀγῶνος μὲ ἀντίπαλον αὐτὴν τὴν φορὰν τὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν.

Ἡ μεγάλη δραστηριότης τοῦ τοῦ ἐστοίχισε μετὰξὺ ἄλλων καὶ μίαν αἰχμαλωσίαν ὑπὸ τούρκων πειρατῶν.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Παλαμᾶ, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν πέντε ὀγκῶδεις τόμους, ἀξιομνημόνευτα εἶναι τὰ κάτωθι. Πρῶτον οἱ δύο Ἀποδεικτικοὶ λόγοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπιθέτει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ Πνεῦμα ὡς ὑπόστασις μὲν ἐμπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, ὡς χάρις δὲ ἐπέμπεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἐξ ἑαυτοῦ βεβαίως. Εἶναι φυσικὰ ἡ ἄποψις τοῦ Βλεμμύδου καὶ τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, ἡ ὁποία, ἐνῶ παραμένει πιστὴ εἰς τὴν πατεριὴν παράδοσιν, διηυκόλυσε θεολογικῶς τὴν ἔναρξιν θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἦτο τεταγμένος ὁ Παλαμᾶς.

Ἐκτενῆ εἶναι τὰ ἀντιρρητικὰ ἔργα του, οἱ κατὰ τοῦ Βαρλαάμ λόγοι Ὑπὲρ τῶν Ἠσυχασζόντων, οἱ ἑπτὰ Ἀντιρρητικοὶ κατὰ Ἀκινδύνου καὶ οἱ τέσσαρες Λόγοι κατὰ Γρηγορᾶ, ὡς καὶ πολλὰ δοκίμια, εἰς τὰ ὁποῖα ὄλα τηρεῖται ἡ ἰδία γραμμὴ, ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπρόσιτος, ἡ δὲ ἀκτιστος ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι προσιτὴ καὶ μεθεκτὴ.

Ἴσως τὸ καλύτερον ἔργον τοῦ Γρηγορίου εἶναι τὰ 150 Κεφάλαια, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν τύπον τῆς ὅλης ἀσκητικῆς γραμματείας χαράσσει μὲ ἀδρᾶς γραμμὰς τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν θεολογικῶν καὶ ἠθικῶν προβλημάτων. Ἄν καὶ τοιούτου εἶδους συγγράμματα εἶναι συνήθως ἀποσπασματικά, ὁ Γρηγόριος κατορθώνει νὰ ἐκθέσῃ εἰς αὐτὰ πραγματικὸν θεολογικὸν σύστημα.

Αἱ σωζόμεναι δὲ τέλος Ὀμιλῖαι τοῦ μαρτυροῦν ὅχι μόνον τὴν μεγάλην θεολογικὴν δύναμίν του ἀλλὰ καὶ τὴν ἰσχυράν του ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν.

Ὁ Παλαμᾶς κατῴρθωσε ν' ἀνανεώσῃ τὴν θεολογικὴν ὀρολογίαν καὶ νὰ δώσῃ νέας κατευθύνσεις εἰς τὴν θεολογικὴν σκέ-

ψιν. Τὸν χαρακτήρα δὲ τῆς θεολογίας του καθώρισεν ἡ ἀφετηρία του, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ὠρισμένοι ἐκ τῶν προτέρων διαμορφωθείσαι φιλοσοφικαὶ ἔννοιαι, ἀλλὰ μία πραγματικὴ κατάστασις προσωπικῶν ἐμπειριῶν, τὰς ὁποίας ἐζήτησε νὰ κατοχυρῶσιν θεολογικῶς. Διὰ τοῦτο ἤρχισε νὰ γράφῃ μόνον εἰς προχωρημένην ἡλικίαν.

Φρονεῖ κατ' ἀρχὴν ὅτι ὑπάρχουν δύο σοφίαι, ἡ θεία καὶ ἡ κοσμική, ἐκπροσωπούμεναι ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Ἡ φιλοσοφία εἰσάγει εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων τοῦ κόσμου τούτου καὶ παρέχει τοὺς κανόνας τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, ἐὰν δὲ ἐκφεύγῃ ἀπὸ τὰ ὅρια ταῦτα, καθίσταται ματαιοπονία. Τῆς δὲ θεολογίας τὸ ἔργον εἶναι ἀσυγκρίτως ὑπερτερον καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης· εἶναι ἡ ἐπίτευξις τῆς γνώσεως τοῦ ἔσω ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλ' εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ ἀοράτου Θεοῦ; Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ἰδίως ὁ Βαρλαάμ, θεωροῦν τὸν Θεὸν ἀκατάληπτον, ἀποδίδουν δὲ τὸ ἀκατάληπτον εἰς τὴν φυσικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐντὸς ὑλικοῦ φράγματος ἀποκλεισμένου ἀνθρώπου καὶ μόνον εἰς τὴν λύσιν τῆς συμφυίας ψυχῆς καὶ σώματος διαβλέπουν δυνατότητα γνώσεως, ὅποτε πάλιν αὕτη μᾶλλον συμβολικὴ θὰ εἶναι: βασικῶς αὕτη εἶναι ἀποψις ἐμπνευσμένη ἐκ τοῦ πλατωνισμοῦ. Καὶ ὁ Παλαμᾶς βεβαίως συμφωνεῖ εἰς τὸ κατ' ἀρχὴν ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀποδίδων τοῦτο εἰς βασικὴν ἰδιότητα τοῦ Θεοῦ, θεωρεῖ δυνατὴν τὴν γνῶσιν, κάποιαν γνῶσιν βεβαίως, ὅσάκις ὁ Θεὸς θελήσῃ νὰ ἄρῃ ταύτην, καὶ ὁ ἄνθρωπος πληροῖ ὠρισμένας προϋποθέσεις. Οὕτως ὁ Παλαμᾶς εὐρίσκειται ἐνώπιον μιᾶς ἀντινομίας, διότι θεωρεῖ τὸν Θεὸν ταυτοχρόνως καὶ καταληπτὸν καὶ ἀκατάληπτον, ἀντινομίας φυσικὰ κατὰ τὰ ἀνθρώπινα κριτήρια.

Οἱ ἀπολογηταὶ προτιμοῦν τὴν καταφατικὴν μέθοδον θεωρήσεως τῶν κατὰ τὸν Θεόν, τὴν στηριζομένην εἰς τὰ ἐγκόσμια πράγματα. Ὁ Διονύσιος Ἀρεσπαγίτης προτιμᾷ τὴν ἀποφατικὴν μέθοδον θεολογήσεως, ἀπαιτῶν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν, διὰ νὰ φθάσῃ ἐν ἐκστάσει εἰς τὸν θεῖον γνόφον, ἀλλ' ἐν τέλει καὶ αὐτὸς ἐγκαταλείπει καὶ τὰς δύο μεθόδους, διὰ νὰ ἀπολαύσῃ τὴν χαρὰν τῆς θέας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ὑπερβατικῆς μυστικῆς μεθόδου. Ὁ Παλαμᾶς πράττει τὸ ἴδιον εἰς ἐντονώτερον βαθμόν. Θεωρεῖ τὴν πίστιν ὡς ὑπεραπόδειξις, ὡς ὑπερφυσικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία ὑπερβάλλει ὅλας τὰς νοητικὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ὁδηγεῖ ὑπεράνω τῆς καταφατικῆς καὶ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας εἰς τὴν θεολογίαν τῆς θεοπτίας.

Εἰς τὴν Δύσιν ὁ Θωμᾶς καὶ οἱ ἄλλοι σχολαστικοὶ ἐνδιαφέρονται νὰ ἐξετάσουν τὸν Θεὸν ἐν τῇ ἀπολύτῃ ὑπάρξει αὐ-

του, ὄντολογικῶς καὶ οὐσιαστικῶς, καὶ κατὰ τὰς ἐσωτερικὰς σχέσεις τῆς Τριάδος. Οἱ ἡσυχασταὶ ἐνδιαφέρονται νὰ προσεγγίσουν τὸν Θεὸν κατὰ τὰς ἐνεργείας καὶ τὰς σχέσεις του πρὸς τὰ δημιουργήματα. Ἡ θεολογία τῶν πρώτων εἶναι ὄντολογική, τῶν δὲ δευτέρων εἶναι οἰκονομική.

Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Παλαμᾶν εἶναι κάτι, τὸ ὁποῖον, ὄχι μόνον νὰ πλησιάσῃ κανεὶς δὲν δύναται, ἀλλ' οὔτε νὰ θεωρήσῃ καὶ νὰ ἐννοήσῃ. Εἶναι τὸ ἐντελῶς ξένον πρὸς τὰ ἐγκόσμια καὶ τὰ ἀνθρώπινα. Εἶναι καὶ παραμένει διὰ παντὸς ἀκατάληπτον, πέρα τῆς νοήσεως, τῆς καταφατικῆς θεολογίας, τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας. Ἄλλ' ὁ Θεὸς ἔχει ἐπίσης καὶ ἄκτιστον ἐνέργειαν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι συμβεβηκὸς ἀλλ' οὐσιῶδες στοιχεῖον αὐτοῦ· ἐὰν δὲν εἶχεν ἐνέργειαν, δὲν θὰ εἶχεν οὔτε ὑπαρξιν, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὄν ἀνενέργητον. Παρὰ ταῦτα, τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖον διαιρέσεως εἰς τὸν Θεόν, διότι δὲν εἶναι ἰδιαιτέρα ὑπόστασις. Ὁ μερισμὸς θὰ κατέστρεφε βεβαίως τὴν ἐνότητα, ἀλλὰ εἰς αὐτὸν οὐσία καὶ ἐνέργεια εἶναι κατὰ τοιοῦτον τρόπον συνδεδεμένοι, ὥστε νὰ παρουσιάζουν ἀδιαιρέτον διαίρεσιν καὶ διηρημένην ἔνωσιν. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ οὐσία εἶναι ἀκατάληπτος, ἡ ἐνέργεια εἶναι καταληπτή. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ λέγῃ, "τοῦ Θεοῦ τὸ μὲν ἄγνωστον τὸ δὲ γνωστόν, καὶ τὸ μὲν ἄρρητον τὸ δὲ ρητόν".

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὲν κτιστὸν ἀποτέλεσμα τῆς θείας ἐνεργείας, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀνακεφαλαίωσιν καὶ κόσμημα τῆς ὅλης δημιουργίας. Καὶ τὸ μὲν σῶμα ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὑλικῶν κτισμάτων, ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι αὐτοτελὴς οὐσία, διαχεομένη εἰς ὀλόκληρον τὸ σῶμα, καὶ μολονότι κτιστή, παραμένει ἀθάνατος. Ἐχει τρεῖς βασικὰς δυνάμεις, νοῦν, λόγον, πνεῦμα. Ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἀνευρισκομένη εἰς ὀλόκληρον τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀναφερομένη εἰς ὀλόκληρον τὴν Τριάδα, εἶναι ἡ δυνατότης τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀναδειχθῇ εἰς ἀληθῆ πνευματικὴν προσωπικότητα, εἰς ἓνα μικρόθεον. Αὕτη εἶναι ἡ φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος, καταχρώμενος τοῦ αὐτεξουσίου, ἐξέκλινε τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔχασε τὸ θεῖον πνεῦμα καὶ τὴν μετοχὴν τῆς θείας δόξης. Αὕτη δὲ ἡ ἀπώλεια ἰσοδυναμεῖ μὲ θάνατον τῆς ψυχῆς, διότι εἰς τὴν ψυχὴν πραγματικὴν ζωὴν δίδει τὸ θεῖον πνεῦμα. Ἡ ζωὴ δὲν ἔχει ἀξίαν εἰμὴ μόνον ὅταν πηγάζῃ ἐκ τῆς μεθέξεως εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Θεοῦ. Ἡ νέκρωσις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου φέρει καὶ νέκρωσιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον ζωοποιεῖ τὸ σῶμα. Οὕτως ἀποθνήσκει τὸ σῶμα. Αὕτη εἶναι ἡ παρὰ φύσιν κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁποία ἕτερ-

μάτισε τὴν μετοχὴν εἰς τὴν δόξαν καὶ ζωὴν τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ καταστρέψῃ τὴν εἰκόνα, ἣ ὁποία ἔμεινεν ἀνενέργητος.

Τὸν πεσόντα ἄνθρωπον ἠνώρθωσεν ὁ ἐνανθρωπήσας Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ προσλαβὼν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἣ ὁποία μετεστοιχειώθη καὶ ἐθεώθη ὡς ἀπαρχὴ τοῦ ἀνθρωπίνου φυράματος. Ἐδημιούργησεν οὕτως ὁ Θεάνθρωπος μίαν νέαν ρίζαν, ἱκανὴν νὰ μεταδώσῃ ζωὴν καὶ εἰς τοὺς βλαστούς της. Αὐτὴ ἡ νέα κατάστασις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐνώπιον τῆς ὁποίας εὕρισκόμεθα, ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴν ἐπαναφορὰν εἰς τὴν προπρωτικὴν κατάστασιν, διότι ἀποτελεῖ μετάβασιν ἀντὶ τοῦ παραδείσου εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔνθεος ζωὴ.

Ἐνῶ ἡ φυσικὴ ζωὴ κατὰ τὸν Γρηγόριον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς θείας ἐνεργείας, ἡ ἔνθεος ζωὴ εἶναι μετοχὴ αὐτῆς ταύτης τῆς θείας ἐνεργείας, μετοχὴ ὁδηγοῦσα εἰς θέωσιν. Πρῶτος ἐκ τῶν βασικῶν παραγόντων οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὴν πορείαν τῆς θεώσεως εἶναι ἡ συνέλιξις τοῦ νοῦ ἐντὸς τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Δεύτερος παράγων εἶναι ἡ ἀδιάλειπτος προσευχὴ, διὰ μιᾶς ἀνατάσεως τῆς ὁποίας κορύφωμα εἶναι ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἀνθρώπιναι δυνάμεις διατηροῦνται ἐν ἐνεργείᾳ, ἂν καὶ ὑψώνονται ὑπὲρ τὰ συνήθη μέτρα των. Ὅπως ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει πρὸς τὸν ἄνθρωπον, οὕτω καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπεραναβαίνει πρὸς τὸν Θεόν, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ συνάντησις των.

ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς ὁ ὅλος ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ ἀκτιστὸν φῶς τῆς θείας δόξης, τὸ ὁποῖον ἐκπέμπεται αἰωνίως ἀπὸ τὴν Τριάδα, ὁ δὲ νοῦς, ἀρπαζόμενος ἀπὸ τὸ θεῖον φῶς καὶ ἀπερχόμενος εἰς αὐτό, καθίσταται καὶ ὁ ἴδιος φῶς· οὕτως ὁ νοῦς, ὡς φῶς, βλέπει τὸ φῶς.

Ὅσακις δὲν μετέχει ἐνεργῶς τῆς ἀκτίστου θεοποιουῦ χάριτος ὁ ἄνθρωπος, παραμένει κτιστὸν ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ὅποτε μοναδικὴ σχέσις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ τοῦ κτίσματος πρὸς τὸν κτίστην. Ἄλλ' ὅσακις μετέχει τῆς θεοποιουῦ χάριτος, ἀποκτᾷ ὑπερφυσικὰς ἰδιότητας καί, χωρὶς νὰ παύσῃ νὰ εἶναι κατὰ φύσιν κτιστός, μετατίθεται ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν κτισμάτων εἰς ἄλλην τάξιν πραγμάτων· διότι τότε Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ἔχουν πλέον τὴν ζωὴν ὡς κοινὴν ἀκτιστὸν ἐνέργειαν, ὁ μὲν ὡς φυσικὴν πηγὴν, ὁ δὲ ὡς χαριτωμένον σκεῦος. Οὕτω καθίσταται καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀκτιστος καὶ ἀτελεύτητος, καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. "Ὅλως γινόμεθα θεοὶ χωρὶς τῆς κατ' οὐσίαν ταυτότητος".

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συναντῶμεν ἐν τῶν οὐσιωδεστέρων στοιχείων τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ἐμπειρία τῆς θεώ-

σεως εἶναι δυνατὴ ἀπὸ τοῦ παρόντος διὰ μιᾶς παραδόξου συνδέσεως τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὸ ὑπεριστορικόν. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀνισταμένη τώρα διὰ τῆς ἐκ νέου ἀποικτήσεως τοῦ θείου πνεύματος, γεύεται ἤδη τῆς ἐμπειρίας τοῦ θείου φωτὸς καὶ τῆς θείας δόξης. Τὸ φῶς τὸ ὁποῖον εἶδον οἱ μαθηταὶ εἰς τὸ Θαβώρ, τὸ φῶς τὸ ὁποῖον βλέπουν οἱ καθαροὶ ἡσυχασταὶ σήμερον καὶ ἡ ὑπόστασις τῶν ἀγαθῶν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος ἀποτελοῦν τρεῖς φάσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος, συνθετιμένους εἰς μίαν ὑπερχρόνιον πραγματικότητα. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν μέλλουσαν πραγματικότητα, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἔχη καταργηθῆ ὁ θάνατος τοῦ σώματος, ἡ παροῦσα ἐμπειρία εἶναι ἀπλοῦς ἀρραβών.

Ἰωάννης ΣΤ' Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς (1295-1383) ὑ-
Καντακουζηνὸς πῆρξεν εἰς τῶν ἰκανωτέρων, σοφωτέρων καὶ πολυπαθεστέρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Συγγενὴς τῶν Παλαιολόγων ἐκ μητρὸς, συνεδέθη διὰ γάμου καὶ μὲ τὸν βασιλικὸν οἶκον τῶν Ἀσανῶν. Ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μέγας δομέστικος, ἦτοι ἀρχιστράτηγος, καὶ εἰς μέγαν βαθμὸν ρυθμιστῆς τῶν τυχῶν τοῦ κράτους συνέβαλεν ἀνυπολογίστως εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν αὐτοῦ καὶ εἰς μίαν ἐποχὴν, περὶ τὸ 1330, τὸ ἔφευρεν εἰς κατάστασιν ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν παλαιὰν δόξαν. Ἄλλ' ἡ ἐμφάνισις νέων ἰσχυρῶν ἐχθρῶν, τῶν Σέρβων, καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος (1341 - 1347) κατέστρεψαν τὴν εὐοίωνον ταύτην προοπτικὴν.

Ἐχων δὲ σπουδάσει φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν ὁ Καντακουζηνός, ἦτο ἐπίσης ὑποστηρικτῆς τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, ἐνῶ κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος ἐτάχθη ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Παλαμᾶ καὶ προήδρευσε τῆς συνόδου τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1341, ἡ ὁποία συνέταξε τὸν συνοδικὸν τόμον.

Ὄταν ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἀπέθνησκεν, ὤρισε κηδεμόνα τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ του Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου τὸν Καντακουζηνόν, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης Ἀπόκταυκος μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Καλέκια, ἐνῶ ἐκεῖνος εὐρίσκειτο εἰς ἐπιστρατεῖαν κατὰ τῶν Βουλγάρων, ἔπεισαν τὴν βασιλομήτορα Ἄνναν ν' ἀποξενώσῃ τὸν Καντακουζηνὸν τῆς ἐξουσίας, ὠργάνωσαν δὲ διαρπαγὴν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ καὶ τῶν φίλων του παρὰ τοῦ ὄχλου, διὰ νὰ εὗρουν λαϊκὴν ὑποστήριξιν. Τότε ἐκεῖνος ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ στρατοῦ αὐτοκράτωρ καὶ μετὰ ἐξαετῆ ἐμφύλιον πόλεμον εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ συμβασιλεύσῃ μὲ τὸν Παλαιολόγον εἰς τὸν ὁποῖον ἔδωσε σύζυγον τὴν θυγατέρα του Ἑλένην, ἐνῶ τὴν ἄλλην θυγατέρα του ἔδωσε σύζυγον εἰς τὸν

σουλτάνον Ὀρχάν, ἐλπίζων εἰς θρησκευτικὴν μεταστροφὴν αὐτοῦ ἢ τοῦλάχιστον εἰς κατασίγασιν τῶν ἀρπακτικῶν ἐπιδιώξεών του, ἀλλ' εἰς μάτην.

Διεξήγαγεν ἐπιτυχεῖς πολέμους κατὰ τῶν Φράγκων καὶ ἀτυχεῖς κατὰ τῶν Σέρβων, ἀλλ' ἡ μεγάλη δυστυχία του ἦτο τὸ μέγα ἄλμα τῶν Τούρκων πρὸς τὴν Εὐρώπην, διὰ τῆς ἀποβιβάσεως εἰς τὴν Καλλίπολιν, τὴν ὁποίαν κατέστησαν ὄρμητήριον.

Μετὰ νέαν σύγκρουσιν πρὸς τὸν συμβασιλέα Παλαιολόγον κατέληξεν εἰς τὴν ἀπόφασιν ν' ἀποχωρήσῃ τῆς ἐξουσίας, διότι ἔβλεπεν ὅτι θὰ ἐξησθῆναι ἀκόμη περισσότερο ἢ δύναις της. Ἀφιερῶθη ἔκτοτε εἰς τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν συγγραφὴν ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ εἰς τὴν μονὴν τῶν Μαγγάνων, εἰς τὸν Μυστράν, ὅπου ἠγεμόνευεν ὁ υἱὸς του Μανουήλ, καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος.

Ὁ ἡσυχασμὸς εὔρε τὴν δικαίωσίν του κατὰ πρῶτον ἐκ μέρους τῆς πολιτείας λόγῳ τῆς προστασίας τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἔπειτα δὲ ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατέκτησε καὶ αὐτήν. Βραδύτερον ὁ Καντακουζηνὸς ἀνεμίχθη εἰς τὰς οἰκουμενικὰς συζητήσεις, ἐλθὼν κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν λατῖνον τιτουλάριον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Παῦλον. Αὐτὸς ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ἐνώσεως ἐπὶ μιᾶς νέας βάσεως, τῆς συγκροτήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς ἐξέτασιν τοῦ συνόλου τῶν σπουδαίων προβλημάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ δὲ ὁ Παῦλος ἐδέχθη τὴν πρότασιν, τὴν ἀπέρριψεν ὁ πάπας. Ὁ ριψθὲς ὅμως σπόρος ἐφύτρωσεν εἰς τὴν Δύσιν καὶ κατέληξεν εἰς τὴν ἐκεῖ σύγκλησιν τῆς συνόδου Κωνσταντίας.

Ἐπῆρξεν ὁ πολυγραφώτερος βασιλεὺς τοῦ Βυζαντίου, καὶ μάλιστα συγγραφεὺς μεγάλης ἀξίας. Ἡ Ἱστορία του, γραφεῖσα ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον μοναχοῦ Χριστοδοῦλου, ἂν καὶ ἐξιστορεῖ τὰ γεγονότα κατὰ τὸν χρόνον τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας του, δὲν τὰ διαστρέφει, ἔστω καὶ ἂν, ὡς εἶναι φυσικόν, δίδει συχνάκις προσωπικὴν ἐρμηνείαν εἰς αὐτά. Εἶναι γραμμένη μὲ λιτότητα, σαφήνειαν καὶ παραστατικότητα.

Δύο ἐκτενῆ ἔργα τοῦ συγγραφέως κατὰ τοῦ Ἰσλάμ, ἥτοι *Κατὰ Μωαμεθανῶν ἀπολογίαι τέσσαρες* καὶ *Κατὰ Μωάμεθ λόγοι τέσσαρες* προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν ἐκεῖ ὅπου δὲν ἐπέτυχον αἱ λόγχοι τοῦ αὐτοκράτορος· εἰς τὴν συντριβὴν τοῦ μουσουλμανικοῦ κατακλισμοῦ.

Τὰ καθ' αὐτὸ θεολογικά του συγγράμματα παραμένουν ἀνέκδοτα πλὴν τεμαχίων τινῶν. Εἶναι ὅλα σχεδὸν ἀντιρρητικά, γραμμένα ἐναντίον τῶν μεταγενεστέρων ἀντιησυχαστῶν. Καὶ υἱοθετεῖ μὲν οὗτος εἰς αὐτὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παλαμᾶ, ἀλ-

λά προσφέρει ταύτην κατὰ προσωπικὸν καὶ πρωτότυπον τρόπον. Ἡ ἀνεσίς του εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν θεολογιῶν προβλημάτων προκαλεῖ ἐντύπωσιν. Τὰ κεινότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ *Ἀναίρεσις τῶν παλαμιστικῶν παραβάσεων Ἰωάννου τοῦ Κυπαρισσιώτου* καὶ *Περὶ τοῦ ἐν Θαβῶρ θείου φωτός*, εἰς τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ προστεθοῦν τὰ ἀντιρρητικὰ κατὰ τοῦ Προχόρου Κυδῶνη.

Φιλόθεος Κόκκινος Ὁ Φιλόθεος (1300-1379) εἶναι διὰ τὸν ἡσυχαστικὸν σμὸν τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀντίγραφον τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, διότι ἐπέβαλεν αὐτὸν ἐκκλησιαστικῶς, ὅπως ἐκεῖνος τὸν εἶχεν ἐπιβάλλει πολιτικῶς. Γόνος πτωχῆς οἰκογενείας τῆς Θεσσαλονίκης, ἐσπούδασε φιλολογίαν ὑπὸ τὸν Θωμᾶν Μάγιστρον, τοῦ ὁποῖου ἦτο ὑπηρέτης. Βραδύτερον ἐμφανίζεται μοναχός, καὶ δὴ ἡγούμενος τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἡσυχαστικῆς ἐριδος ἦτο εἶδος ἀντιπροσώπου τοῦ Παλαμᾶ εἰς τὸ Ὄρος, ἂν καὶ ἐνίοτε ἡ διστακτικότης του προεκάλει τὰ παράπονα τούτου.

Μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Καντακουζηνοῦ (1347) ἐξελέγη μητροπολίτης Ἡρακλείας, κατὰ δὲ τὴν νέαν σύγκρουσιν μεταξὺ τῶν δύο Ἰωαννῶν, λόγῳ τῆς ἀφοσιώσεως τοῦ πατριάρχου Καλλίστου εἰς τὸν Παλαιολόγον, ἀνεδείχθη αὐτὸς εἰς πατριάρχην (1353), διὰ ν' ἀκολουθήσῃ τὴν τύχην τοῦ Καντακουζηνοῦ μετὰ ἕν ἔτος. Διεδέχθη ὅμως ἐκ νέου τὸν Κάλλιστον μετὰ τὸν θάνατον τούτου καὶ παρέμεινεν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐπιμίαν ἄκριως καρποφόρον δωδεκαετίαν, μέχρις ὅτου παρητήθη λόγῳ γήρατος (1376).

Τὴν συγγραφικὴν του παραγωγὴν ὑπὲρ τῶν ἡσυχαστικῶν ἀπόψεων εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ὡς ἱερομόναχος, συγγράψας *Δύο λόγους περὶ θαβωρίου φωτός* ἐναντίον τῶν γνωμῶν τοῦ Ἀκινδύνου, ἐνῶ βραδύτερον συνέταξε τὰ *Δεκατέσσαρα κεφάλαια τῆς αἵρέσεως Ἀκινδύνου καὶ Βαριλαᾶ* καὶ τοὺς *Δεκαπέντε ἀντιρρητικούς κατὰ Γρηγοῦρα*. Παρατηροῦμεν ὅτι τὰ ἔργα του εἶναι παράλληλα πρὸς τὰ τοῦ Παλαμᾶ καὶ δὲν φαίνεται νὰ προσφέρουν τίποτε περισσότερον τῶν ὅσων διατυπώνει ὁ Παλαμᾶς. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι μεγαλυτέραν ἀξίαν ἔχουν ἄλλα κείμενα γραφέντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ λαβόντα ἐπίσημον χαρακτῆρα, ὡς εἶναι ὁ τῆς συνεργασίας τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα συνταχθεὶς *Συνοδικὸς τόμος* τοῦ 1351 κατὰ τοῦ Γρηγοῦρα, ὁ *Τόμος* τοῦ 1368 κατὰ Προχόρου Κυδῶνη, ἡ προσθήκη τοῦ μακαρισμοῦ τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ ἀναθεματισμοῦ τῶν ἀντιησυχαστῶν εἰς τὸ *Συνοδικὸν* τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ ὑπὸ ἡσυχαστικὸν πνεῦμα ἀνασύνταξις τῆς ὁμολογίας τῶν ὑποψηφίων ἐπισκόπων. Εἰς τὴν σειρὰν

δὲ ταύτην τῶν κειμένων πρέπει νὰ προστεθοῦν ὁ *Βίος* καὶ ἡ *Ἀκολουθία* Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀγιοποίησιν, ἐπέσημοποίησεν ὁ ἴδιος. Πέραν τούτων ὁ Φιλόθεος ἐφρόντισε διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ ἡσυχαστικοῦ πνεύματος καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας.

Ἡ καταδίκη τοῦ Προχόρου Κυδώνη εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς στάσεως τοῦ Φιλοθέου ἔναντι παντὸς τοῦ δυτικοῦ. Ὁ Πρόχορος μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν του ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ σημερινὴ ἀναξιότης τῶν ἀνθρώπων δὲν ἐπιτρέπει συνέχισιν τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ὁ μόνος τρόπος προσεγγίσεως αὐτοῦ εἶναι ὁ διὰ τῶν συλλογισμῶν, βασικῶς θωμιστικόν, κατέλυε τὴν ἡσυχαστικὴν διδασκαλίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀποκάλυψις εἶναι δυναμικὴ καὶ αἰώνια ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ.

Ἐντονος ὑπῆρξεν ἡ δραστηριότης του εἰς τὸ πεδίον τῶν σχέσεων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἐνῶ αἱ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου σχέσεις ὑπῆρξαν πάντοτε ἀδιατάρακτοι, οἱ δύο ἄνδρες ἠκολούθησαν ἀπολύτως διάφορον τακτικὴν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, ὅπως παλαιότερον καὶ εἰς τὰ πολιτικά. Ὡς εἶναι φυσικὸν ὁ Παλαιολόγος ἐνδιεφέρετο πρωτίστως διὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς πολιτείας, ἐνῶ ὁ Φιλόθεος ἐνδιεφέρετο πρωτίστως διὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ἐκκλησίας. ἠκολούθουν ἕκαστος ἰδίαν ὁδὸν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ βάθος καθίστατο κοινός, διότι ἦτο συνδυασμένος σκοπὸς διατηρήσεως εἰς τὴν ζωὴν καὶ τῶν δύο ὀργανισμῶν. Προφανῶς διὰ τοῦτο δὲν ἦλθον ποτὲ εἰς σύγκρουσιν, ἔχοντες, ἂν ὄχι σιωπηρὰν συμφωνίαν, τοῦλάχιστον ἀξιοθαύμαστον ἀλληλοκατανόησιν. Τὴν πρότασιν τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, ἤδη μοναχοῦ Ἰωάσαφ, πρὸς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Παῦλον, μετὰ τοῦ ὁποίου δὲν ἠθέλε νὰ ἔλθῃ προσωπικῶς εἰς συνάντησιν ὁ Φιλόθεος, περὶ συγλήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου, γενομένην δεκτικὴν ὑπὸ ὅλων τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀπέρριψεν ὁ πάπας. Τότε ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος διεχώρισεν τὴν θέσιν του, ὡμολόγησεν ἀφοσίωσιν εἰς τὸν πάπαν ἐνώπιόν του· ἀλλ' ἔμεινε μόνος, καὶ μάλιστα οὔτε κ' ἂν κατέβαλε προσπάθειαν νὰ παρασύρῃ ἄλλους.

Ἀντιθέτως ὁ Φιλόθεος, βλέπων τὴν ἀντιειμενικὴν ἀδυναμίαν τῆς Δύσεως νὰ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικῶς τὸ Βυζάντιον, ἐφρόντισε νὰ εὔρη ὑποκατάστατον τῆς βοηθείας ταύτης. Ὁχι μόνον ἠνώσε τοὺς ἡγέτας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἦλθεν εἰς συνεννόησιν καὶ μὲ τοὺς ἡγεμόνας τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σχηματισθῇ μία συμμαχία ἀρκούντως ἰσχυρὰ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν Τούρκων καὶ ἡ προσπάθεια ἐφαίνετο νὰ ἐπιτυχάνῃ, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Οἱ Τούρκοι ἐ-

πέτυχον συντόμως νὰ συντρίψουν τὴν δύναμιν τῶν Σέρβων, τῶν Βλάχων καὶ τῶν Οὔγγρων.

Νεῖλος Ὁ Νεῖλος (1300-1363), γόνος εὐγενοῦς οἰκο-
Καβάσιλας γενεῖας τῆς Θεσσαλονίκης, ἐδίδαξεν εἰς τὴν γε-
νέτειράν του φιλολογίαν καὶ εἶχε μεταξὺ τῶν μαθητῶν του τὸν
ἀνεψιόν του Νικόλαον Καβάσιλαν καὶ τὸν Δημήτριον Κυδώνην.

Ἐνῶ δὲ κατ' ἀρχὰς ἐφαίνετο ἐπιφυλακτικὸς ἔναντι τοῦ
ἡσυχασμοῦ, βραδύτερον ἐτάχθη ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ προσεπάθησε νὰ
προσελιύσῃ εἰς τὰς ἀπόψεις του καὶ τὸν παλαιὸν φίλον του
Νικηφόρον Γρηγορᾶν. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του διετέλεσεν
ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἐπὶ διετίαν.

Εἰς τὸν ἡσυχασμὸν ἀφιερώνει ὀλίγα κείμενα, καὶ δὴ τὸν
Λόγον σύντομον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκθέτει τὴν περὶ θείου φω-
τὸς διδασκαλίαν μὲ τόσῃν ἐπιτυχίαν, ὥστε ὁ Ἰωάννης Κυπα-
ρισσιώτης ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον ν' ἀφιερῶσιν εἰς ἀναίρεσιν αὐ-
τοῦ ὀλόκληρον τὸ πέμπτον βιβλίον τοῦ ἔργου του *Κατὰ τῆς*
τῶν Παλαμιτῶν αἰρέσεως. Συνειργάσθη δὲ μὲ τὸν Φιλόθεον εἰς
τὴν σύνταξιν τοῦ συνοδικοῦ τόμου τοῦ 1351.

Ἄλλὰ βεβαίως καὶ τὸ κύριον σύγγραμμά του, ἐν μέρει
μόνον ἐκδοθέν, τὸ *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*
κατὰ Λατίνων εἶναι ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸν. Τοῦτο
δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὀλόκληρον σύστημα θεολογικῆς διδα-
σκαλίας, διότι ἐντάσσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπορεύσεως εἰς τὸ
ὅλον τριαδολογικὸν καὶ θεολογικὸν πρόβλημα, καὶ θεωρεῖ αὐτὸ
ἀπὸ τοῦ ἡσυχαστικοῦ πρίσματος. Τὴν μετάφρασιν τῶν δύο συμ-
μῶν τοῦ Ἀκινάτου, γενομένην ὀλίγον ἐνωρίτερον ἀπὸ τὸν μα-
θητὴν του Δημήτριον Κυδώνην, ὁ Νεῖλος εἶχε χαιρετήσῃ κατ'
ἀρχὰς μ' ἐνθουσιασμόν, ἀλλὰ μετὰ προσεκτικὴν μελέτην ἀντε-
λήφθη ὅτι ἡ σχολαστικὴ μέθοδος τοῦ Θωμᾶ ἦτο ξένη πρὸς τὴν
ἀνατολικὴν σιέψιν. Διὰ τοῦτο εἰς τὸ παρὸν ἔργον δὲν ἀναιρεῖ
ἀπλῶς τὰς λατινικὰς ἀπόψεις περὶ ἐκπορεύσεως, ἀλλὰ προσπα-
θεῖ νὰ διασειῇ τὰς βάσεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἥτοι
τῆς διὰ συλλογισμῶν ἀναζητήσεως τῆς δογματικῆς ἀληθείας.
Στηρίζει τὰ συμπεράσματά του εἰς ἓνα συνδυασμὸν τῶν γραφι-
κῶν κειμένων, τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, τῆς πατερικῆς διδα-
σκαλίας καὶ τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ Κυδώνης βεβαίως ὑπεχρεώθη
νὰ προβῇ εἰς ἀντίκρουσιν τοῦ διδασκάλου του.

Δύο ἄλλα ἀντιλατινικὰ ἔργα του ἀναφέρονται εἰς τὸ ἐκ-
κλησιαστικὸν πρόβλημα. Εἶναι ὁ *Λόγος περὶ τῆς διδασκαλίας*
τῆς τῶν Λατίνων Ἐκκλησίας καὶ ἡμῶν καὶ τὸ *Περὶ τῆς ἀρχῆς*
τοῦ πάπα. Ἄν καὶ ἔδωκε τόσον μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ πρό-
βλημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, ὅμως δὲν θεωρεῖ αὐ-

τὸ ὡς αἴτιον τῆς διαστάσεως τῶν Ἑκκλησιῶν. Αἱ δογματικαὶ ἐν γένει διαφοραὶ ἀποτελοῦν κατ' αὐτὸν τὰς ἀφορμάς, ἐνῶ αἶτια εἶναι αἱ ὡς πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα διαφοραί. Ἐὰν ἀρθοῦν αἱ διαφοραὶ αὐταί, τότε θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ προσέγγισις καὶ εἰς τὸ δόγμα. Ἐμπόδιον εἰς τὴν ἔνωσιν εἶναι ἡ ἀξίωσις τῶν Δυτικῶν νὰ θεωρῆται ὁ παπικὸς θρόνος ὡς ὁ μόνος ἀποστολικός, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἐπισκοπικοὶ θρόνοι ἀποστολικοὶ εἶναι. Ὁ πάπας ἔχει μὲν πρωτεῖον τιμῆς, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἄλλα εἶναι καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος ὁμοταγῆς μὲ τοὺς λοιποὺς καὶ ὑπόκειται εἰς τοὺς αὐτοὺς κανόνας. Τὸ κακὸν πρὸς ἔρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἀφέθη νὰ ρυθμίζωνται αἱ διαφοραὶ κατὰ τὸν συνήθη κανονικὸν τρόπον, ἤτοι δι' οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀλλ' ἐπεχειρήθη νὰ ρυθμίζωνται αὐθαίρετως ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῆς λατινικῆς Ἑκκλησίας.

Νικόλαος Ὁ Νικόλαος (1322-1395), ἀνεψιὸς ἐκ μητρὸς *Καβάσιλας* τοῦ Νεῖλου, ἔφερε τὸ πατρικὸν ὄνομα Χαμαετός, τὸ ὁποῖον ἥλλαξε λόγῳ τῆς μεγαλυτέρας αἴγλης τῆς μητρικῆς οἰκογενείας. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην φιλολογίαν, φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, ἔχων μεταξὺ ἄλλων διδάσκαλον καὶ τὸν θεῖον του, συνέχισε δὲ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ 1345 μόλις διέφυγε τὴν σφαγὴν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπέβαλον μερίδα τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν οἱ Ζηλωταί, ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ συνέταξε *Προσευχὴν εἰς τὸν Σωτῆρα*, διὰ τῆς ὁποίας παρακαλεῖ τὸν Κύριον νὰ λυπηθῇ τοὺς κόπους, τὰς σφαγὰς καὶ τὰ αἵματα τὰ ὁποῖα ἐχύθησαν διὰ τὸ ὄνομά του.

Διετέλεσε μετὰ ταῦτα σύμβουλος τοῦ Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ, μαζί μὲ τὸν συμφοιτητὴν καὶ συμπατριώτην του Δημήτριον Κυδώνην, καὶ κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ μετὰ ταῦτα. Συνοδεύσας τὸν ἐκλεγέντα ὡς ἀρχιεπίσκοπον Γρηγόριον Παλαμᾶν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἦλθε μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀφοῦ οἱ Ζηλωταὶ ἀπηγόρευσαν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον τὴν εἰς τὴν ἔδραν του ἐγκατάστασιν. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ βίου του ἔζησεν ἐν ἡσυχίᾳ μακρὰν τῶν πολιτικῶν ἐνασχολήσεων ὡς μοναχός, ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν λατρευτικὴν ζωὴν.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ συγγράμματά του παραμένουν ἀκόμη ἀνεκδοτα, ἀλλὰ δύο ἐκ τῶν ἐκδοδομένων εἶναι ἀνυπέβλητα εἰς τὸ εἶδος των, τὸ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* καὶ ἡ *Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας*. Πολλοὶ ἔγραψαν καὶ γράφουν περὶ τῶν θεμάτων τούτων, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἔφθασε τὴν τελειότητα τῆς ἰδικῆς του ἐκφράσεως καὶ διαπραγματεύσεως. Εἰς γλῶσσαν ῥέουσιν καὶ ὑψὸς ὑποβλητικόν, ἄλλοτε ἀποφθεγματικὸν καὶ ἄλ-

λοτε περιγραφικόν, ἄλλοτε ποιητικόν καὶ ἄλλοτε πρόφητικόν, ἀναγινώσκονται καὶ σήμερον ἀκόμη ἀπλήστως.

Μὲ τὸ ἔργον *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, τὸ ὁποῖον ἔχει μεταφρασθῆ εἰς πολλὰς γλώσσας, ἐπανερχεται εἰς τὸν παύλειον τύπον τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας, ἀναζητῶν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐν τῇ χάριτι ζωὴν. Τὴν δὲ ἐμπειρίαν αὐτὴν ἐκλαμβάνει ὡς κατ' ἐξοχὴν μυστηριακὴν. Ζωὴ εἶναι ἡ κινουσα τὰ ζῶντα δύναμις καὶ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν· "ὅθεν οὐκ ἂν ἁμάρτοι ζῶν αὐτὴν προσειπῶν· καὶ γὰρ ἔνωσις ἐστὶ πρὸς Θεόν, τοῦτο δὲ ζωὴν, καθάπερ θάνατον ἴσμεν τὸν ἀπὸ Θεοῦ χωρισμόν". Ποικίλη εἶναι ἡ ἐμπειρία κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀποκτήσεως τῆς ζωῆς, διχασμένη μεταξὺ λύπης διὰ τὰ πλημμελήματα καὶ χαρᾶς διὰ τὰ παρόντα καὶ τὰ ἐλπιζόμενα ἀγαθὰ. Ἡ μετοχὴ εἰς τὸ ἀγαθὸν καθορίζει τὴν διάθεσιν τοῦ χριστιανοῦ· "χαίρειν ἀνάγκη τὸν ἐραστήν".

Ὅρος τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ παραμονή. Ἐὰν ἡ μακαρία σὰρξ τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶχε γεννηθῆ, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν ἡ ζωὴ αὐτὴ νὰ βιωθῆ ἀπὸ κανένα. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τοῦ μέλλοντος ὑπόθεσις, διότι "ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ φύεται ἐν τῷδε τῷ βίῳ καὶ τὰς ἀρχὰς ἐντεῦθεν λαμβάνει, τελεῖται δὲ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπειδὴν εἰς ἐκείνην ἀφικώμεθα τὴν ἡμέραν". Ὁ παρὼν κόσμος ὠδίνει τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον, ὥστε πλάσσεται καὶ μορφώνεται ἐδῶ, ἀλλὰ γεννᾶται εἰς τὸν μέλλοντα κόσμον.

Καὶ παρέχεται ἡ ζωὴ ἀτομικῶς διὰ τῶν μυστηρίων τοῦ βαπτίσματος ὡς ἀρχῆς, τοῦ χρίσματος ὡς μέσου καὶ τῆς εὐχαριστίας ὡς πέρατος. Οὕτως ὁ Χριστὸς διαχέεται εἰς ἡμᾶς, μᾶς ἀλλάσσει καὶ μᾶς μεταβάλλει εἰς ὅ,τι εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος. Συντηρεῖται δὲ αὕτη διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀσκειῖται εἰς ἓνα ἀγῶνα, συνιστάμενον εἰς ἀποφυγὴν τῶν ματαίων λογισμῶν, ἐμμελέτην, προσευχὴν, μετοχὴν εἰς τὰς τελετάς, ἐπιδίωξιν τῆς ἀρετῆς. Ταῦτα δὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθοῦν ὑπὸ οἴασδῆποτε συνθήκας βίου καὶ ἂν εὐρίσκειται ὁ Χριστιανός, ὅχι δὲ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἐρημίαν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Καβάσιλας ἔρχεται εἰς κάποιαν ἀντίθεσιν μὲ τοὺς αὐστηροὺς ἡσυχαστάς, καθ' ὅσον ἀναζητεῖ τὴν πνευματικὴν πνοὴν εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, παραβλέπων τὰ αὐστηρὰ τεχνικὰ μέσα ἐκείνων. Ἡ τελείωσις ἐπιτυγχάνεται κατ' αὐτὸν μὲ ἴσην εὐκολίαν εἰς τὴν κοσμικὴν κοινωνίαν μὲ ὄσσην εἰς τὸ ἡσυχαστικὸν κελλίον. Ἐπιτυγχάνεται ἐντὸς τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἀνύψωσεν ὁ ἐνανθρωπήσας Χριστός. Οὔτε οἱ ναοὶ οὔτε κανὲν ἄλλο ἱερὸν εἶναι τόσον ἅγιον ὅσον εἶναι ὁ ἄνθρωπος, μὲ τοῦ ὁποῖου τὴν φύσιν κοινωνεῖ ὁ ἴδιος

ὁ Θεός. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἔλθῃ καθήμενος ἐπὶ τῶν νεφελῶν εἶναι ἄνθρωπος, ὅπως ἀσφαλῶς εἶναι Θεός. Κάθε ἄνθρωπος ἠμπορεῖ νὰ λάμψῃ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἥλιον, ν' ἀναβῆ εἰς τὰ σύννεφα, νὰ πετάξῃ πρὸς τὸν Θεόν, νὰ τὸν πλησιάσῃ, νὰ κάμῃ ὥστε ὁ Θεὸς νὰ τὸν κυττάξῃ μὲ γλυκύτητα.

Εἰς τὴν Ἑρμηνείαν εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν, ἡ ὁποία ἐπίσης ἔχει μεταφρασθῆ εἰς ξένας γλώσσας, ὁ Νικόλαος ἐρμηνεύει λεπτομερῶς ὅλα τὰ λεγόμενα καὶ τελούμενα εἰς τὴν λειτουργίαν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς πραγματικὴν ἐξεικόνισιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐν οὐρανοῖς θείας λατρείας ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἐν χρόνῳ προεκτάσεως τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ Θεανθρώπου. Εἰς τὰς σελίδας τῆς συντίθεται μία μυστηριακὴ ἐκκλησιολογία ἐξ-όχως πραγματιστικὴ καὶ ὀρθόδοξος. Ἡ μετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ μυστήρια δὲν εἶναι συμβολικὴ, ἀλλ' εἶναι ὅπως ἡ συμμετοχὴ τῶν μελῶν εἰς τὴν καρδίαν ἢ τῶν κλάδων τοῦ φυτοῦ εἰς τὴν ρίζαν ἢ τῶν κλημάτων εἰς τὴν ἄμπελον. Ἐκκλησία καὶ μυστήρια εἶναι ἀλληλένδετα· δὲν πρόκειται μόνον περὶ κοινωνίας ὀνόματος ἢ περὶ ἀναλογίας ὁμοιότητος, ἀλλὰ περὶ ταυτότητος πραγμάτων. Διότι τὰ μυστήρια τοῦ μὲν Χριστοῦ εἶναι σῶμα καὶ αἷμα, τῆς δὲ Ἐκκλησίας εἶναι βρῶσις καὶ πόσις ἀληθινὴ καὶ αὕτη μετέχουσα εἰς αὐτὰ δὲν τὰ μεταβάλλει εἰς ἀνθρώπινον σῶμα, ὅπως τὰς ἄλλας τροφάς, ἀλλ' αὕτη μεταβάλλεται εἰς ἐκεῖνα, καθ' ὅσον τὸ ἰσχυρότερον ὑπερτερεῖ.

8. ΟΙ ΑΝΤΙΣΥΧΑΣΤΑΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ἡ ἡσυχαστικὴ ἔρις προεκλήθη διὰ τῆς πολεμικῆς τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ὁ Βαρλαὰμ Καλαβρὸς ἐναντίον τῆς τεχνικῆς μεθόδου τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Οὕτως ἡ ἀντιησυχαστικὴ θεολογία ἐγεννήθη ἐκ τῆς ἀπορρίψεως τοῦ λαϊκοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ ἀνεπτύχθη πρὶν ἢ ἐμφανισθῆ ἡ ὑψηλῆς στάθμης ἡσυχαστικὴ θεολογία, τὴν ὁποίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἐπίσημον ἡσυχασμόν. Ἡ ἡσυχαστικὴ θεολογία ἐγεννήθη καὶ ἠνδρώθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἔριδος.

Ἡ ἡσυχαστικὴ ἔρις εἶναι καθαρῶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἐσφαλμένως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀνεζητήθησαν ὑπὸ πολλῶν τὰ αἴτια αὐτῆς ἐκτὸς τοῦ θεολογικοῦ πεδίου, ὡς εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μοναχῶν καὶ κοσμικοῦ κλήρου ἢ μεταξὺ ἀναγεννητῶν καὶ συντηρητικῶν ἢ μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀθηνωτικῶν. Τὸ ἐνωτικὸν θέμα ἔπαιξε πράγματι ἀξιόλογον ρόλον ἀλλὰ μόνον ὡς ὑστερογενὲς στοιχεῖον καὶ κατὰ τὰ μεταγενέστερα στάδια τῆς ἔριδος. Ὅλοι οἱ ἡσυχασταὶ διέκειντο δυσμενῶς πρὸς τὰς τάσεις ἐνώσεως μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς ν' ἀπορρίπτουν τὰς μετ' αὐτῆς συζητήσεις ὅμως, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοι τῶν ἡσυχαστῶν δὲν ἦσαν ὅλοι φιλενωτικοί. Φίλοι τῆς ἐνώσεως ἦσαν ὁ Βαρλαὰμ, καὶ δὴ μόνον κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τοῦ βίου του, ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ Μανουὴλ Καλέκας, ἀθηνωτικοὶ δὲ ἦσαν οἱ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος καὶ Νικηφόρος Γρηγοράς. Αἱ μεταφράσεις κειμένων τῆς κλασικῆς καὶ σχολαστικῆς θεολογίας τῶν Λατίνων ἐβοήθησαν τὸ ρεῦμα τῆς συμπαθείας πρὸς τοὺς Δυτικούς.

Ἐξ ἄλλου, ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἦσαν πολλοὶ ἡσυχασταί, ἐπὶ παραδείγματι, ὡς εἶδομεν, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας. Οὕτω δὲ αἴτιον τῆς ἔριδος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν ἀναγέννησιν ταύτην.

Αἴτια τῆς ἔριδος εἶναι ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ἐταύτιζον τὰ πεδία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ τὰ διεχώριζον, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ἔθετον τὴν θεολογίαν ὡς ἀντικειμένον ἐρεῦνης, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ ἐχρησιμοποιοῦν ταύτην ὡς μέσον θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ

δὲν παρεδέχοντο τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τῶν κοινῶν ἐννοῶν ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ παρεδέχοντο αὐτήν, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ὡς ὀρθολογισταὶ πᾶσαν γνῶσιν ἐστήριζον εἰς τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερβατικός, ἐθεώρουν ἀδύνατον τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ ἐπίστευον ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰς ἐκφαινομένας ἐνεργείας αὐτοῦ, ἀδύνατος δὲ μόνον κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ.

Βαρλαάμ Ὑποκινητῆς τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος εἶναι ὁ Βαρ-
Καλαβρὸς λαάμ (1290-1350), Ἕλληνα ἐκ τῆς Σεμιναρίας τῆς Καλαβρίας. Ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν φυσικὰς ἐπιστήμας, φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, μοναχὸς ἤδη, ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα (1326) ὡς νοσταλγὸς τῆς πατρῴας γῆς, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν πατρίδα τῶν προγόνων του, ὅπου εἶχον ζῆσει ἄλλοτε οἱ ὑπ' αὐτοῦ θαυμαζόμενοι φιλόσοφοι Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης καὶ ἔζων ἤδη οἱ ὁμόδοξοί του. Ἐπεθύμει καὶ ἐθεώρει εὐκόλον τὴν ἀναβίωσιν τῆς παλαιᾶς αἴγλης τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐφιλοδόξει νὰ καταλάβῃ θέσιν πρωταγωνιστοῦ λόγῳ τῆς πράγματι μεγάλης μορφώσεώς του.

Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, μέγας δομέστικος τότε καὶ προστάτης τῶν γραμμάτων, τοῦ παρεχώρησε καθηγητικὴν ἔδραν εἰς τὸ πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου διέπρεψε μὲ τὰς ἰκανότητάς του ἀλλὰ καὶ ἐδημιούργησε δυσμενὲς κλίμα μὲ τὴν οἴησίν του, ἐλθὼν εἰς σύγκρουσιν πλὴν ἄλλων καὶ μὲ τὸν Γρηγορᾶν. Αὐτὸς δὲ ὁ τελευταῖος λόγος τὸν ἠνάγκασε νὰ μετακινηθῇ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου ἤνοιξεν ἰδιωτικὴν ἀνωτέρα σχολήν.

Ἡ ἀνάμιξις του εἰς τὴν ἐνωτικὴν κίνησιν προεικάλεσε νέας κατ' αὐτοῦ ἀντιδράσεις καὶ τοῦ ἐστοίχισεν ἕνα ἀκόμη ἀντίπαλον, τὸν Παλαμᾶν. Καὶ τοῦτο διότι, συζητῶν ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Ἀνατολικῶν μετὰ ἀπεσταλμένων τῆς Δύσεως (1333) εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀπέκρουσε μὲν τὰς παπικὰς ἀξιώσεις, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ Filioque ἰσχυρίζετο ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν Δυτικῶν ἦτο ἀστήριχος, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει δυνατότης καταλήψεως τῶν τριαδικῶν ἐν τῷ Θεῷ σχέσεων. Παρὰ ταῦτα ἡ αὐτοκρατορικὴ πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησις παρέμεινεν ἀμείωτος, διὸ καὶ αὐτὸς ἐξελέγη, διὰ νὰ σταλῇ εἰς Ἀβινιῶν πρὸς νέας διαπραγματεύσεις.

Ὀλίγον ἐνωρίτερον, πληροφορηθεὶς τὰ τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου παρ' ἀφελουῦς μοναχοῦ ὁ ὁποῖος περιέγραψε τὴν ψυχοσωματικὴν τεχνικὴν προσευχῆς, καθ' ἣν οἱ ἀρχάριοι μοναχοί, τοποθετούμενοι ἐπὶ καθίσματος ἐπὶ ὥρας, στηρίζοντες τὸν πῶ-

γωνα εἰς τὸ στῆθος καὶ προφέροντες ἐνδομύχως ἐν ἀπολύτῳ ἡσυχίᾳ τὴν προσευχὴν τοῦ Ἰησοῦ, "Κύριε Ἰησοῦ, ἐλέησόν με", ἔβλεπον τὸ θεῖον φῶς. Ἐπειδὴ ἐθεώρησεν τοῦτο ὡς παρέκκλι- σιν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀπὸ τὴν κανονικὴν ὁδόν, κατήγγειλε τὸ πρᾶγμα πανταχοῦ, κατ' ἰδίαν καὶ δημοσίᾳ διὰ λόγου καὶ συγγραφῶν, καὶ ἐνώπιον συνόδου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν· ὅταν δὲ ὁ Παλαμᾶς ἐδικαιολόγησε τοὺς ἡσυχαστάς, αὐτὸς τοὺς κατήγγειλεν ὡς Μασσαλιανούς.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος καὶ ὁ πατρι- ἀρχης Ἰωάννης Καλέκας ἐσχημάτισαν τὴν γνώμην ὅτι μόνον διὰ συνόδου ἦτο δυνατόν νὰ λυθῇ τὸ προκῦψαν ζήτημα, ἡ δὲ συγ- κληθεῖσα σύνοδος κατ' Ἰούνιον τοῦ 1341 κατεδίκασε τὰς ἀπό- ψεις τοῦ Βαρλαάμ, ὅστις τότε πλέον ἐπέστρεψεν ἀπογοητευ- μένος εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου τοῦ ἐφαίνετο ὅτι ἡ ἀναγέννησις ἐ- βάδιζε προσφορωτέραν ὁδόν. Ἐδίδαξε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν εἰς τὸν Πετράρχην καί, προσχωρήσας εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος Ἰέρακος, ἃν καὶ δὲν εἶχε πολλὴν διάθεσιν πρὸς τοῦτο αὐτὸς ὁ ἄλλοτε πο- λέμιος τῶν παπικῶν ἀξιώσεων.

Ὁ Βαρλαάμ ἔγραψε πλῆθος ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν συγγραμμάτων εἰς γλῶσσαν ἀττικίζουσαν καὶ μὲ αὐστηρῶς λογικὴν μέθοδον. Καὶ τὰ μὲν ἄλλα συγγράμματα αὐ- τοῦ, ἀξιόλογα πράγματι διὰ τὴν ἐποχὴν του, παραμένουν ἀνέκ- δοτα, ἐκ δὲ τῶν θεολογικῶν ὀλίγα ἔχουν ἐκδοθῆ.

Σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν ἀνέκδοτα εἶναι τὰ δοκίμια τὰ ὁ- ποῖα ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὰς συζητήσεις του μετὰ τῶν δυτικῶν ἀ- πεσταλμένων κατὰ τὸ 1333. Ἐκδεδομένα εἶναι ἀρκετὰ ἐπι- στολαί του ὑπὸ μορφήν δοκιμῶν, ἐξετάζουσαι τὸ πρόβλημα τοῦ ἡσυχασμοῦ. Τὰ κύρια ἀντιησυχαστικὰ συγγράμματά του, τὰ *Κα- τὰ Μασσαλιανῶν*, εἰς τὰ ὅποια ἀπήντησεν ὁ Παλαμᾶς, ἔχουν ἀπολεσθῆ. Τέλος ἐκδεδομένα εἶναι ὠρισμένα συγγράμματα, τὰ ὅποια ἔγραψε μετὰ τὴν προσχώρησίν του εἰς τὴν Ῥωμαιοκαθο- λικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰ ὅποια ἀκυρώνουν τὰς εἰς τὰ πρὸ ταύ- της συνταχθέντα ἔργα γνώμας του περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύ- ματος καὶ τοῦ πρωτείου.

Τὸ διὰ τῆς ἱστορίας πέρασμα τοῦ Βαρλαάμ, τέκνου τῆς ὑποφωσκούσης τότε ἀναγεννήσεως καὶ ἐνὸς τῶν ἐπισημοτέρων σκιαπανένων της, ἐλησμονήθη πολὺ ἐνωρίς· διότι οἱ μὲν Ἀνα- τολικοὶ τὸν ἐθεώρησαν ὡς ἀπαίσιον προδότην, οἱ δὲ Δυτικοὶ ὡς θλιβερόν πρόσφυγα. Ἄλλ' ἡ ἔθησις, τὴν ὁποίαν ἔδωσεν εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν πρὸς ἐνασχόλησιν μὲ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ γράμματα ὑπῆρξε τόσον καρποφόρος, ὥστε δὲν εἶναι πρέ- πον νὰ παραβλέπεται.

Ὡς φορεὺς τῆς ἀναγεννητικῆς σκέψεως ἠρμήνευσε τὴν ἀποκάλυψιν στατικῶς, περιορίζων τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς εἰς μόνους τοὺς βιβλικοὺς χρόνους, συμφώνως πρὸς τὴν γενικὴν τάσιν τῶν ὀλιγοπίστων νὰ τονίζουσι μὲν τὰ παλαιὰ στοιχεῖα τῆς παραδόσεως, ν' ἀρνοῦνται δὲ τὴν ἐν Πνεύματι τρέχουσαν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπὶ πλεόν δὲ ἀνεζητεῖ καὶ νέαν αὐθεντίαν, παρὰ τὴν χριστιανικὴν, εἰς τὰ πρόσωπα τῶν μεγάλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος. Εἰργάσθη βεβαίως ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐρμηνεύων ὅμως αὐτὸν διὰ κριτηρίων τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὡς εἶχον πράξει τρεῖς αἰῶνας ἐνωρίτερον ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλός.

Κατὰ τὸ γνωσιολογικὸν τοῦ κριτήριον, ἀριστοτελικὸν δάνειον, γνωριστὸν εἶναι πᾶν προσλαμβανόμενον διὰ τῶν αἰσθητηρίων καὶ μόνον· κατὰ δὲ τὸ θεολογικὸν τοῦ κριτήριον, δάνειον πλατωνικὸν καὶ διονύσειον, ὁ Θεὸς κεῖται πέραν τῶν ὁρίων τοῦ ἐπιστητοῦ, ἄρα ὑπὲρ πάντα συλλογισμὸν καὶ πᾶσαν γνῶσιν. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ ὑπερβατικοῦ εἰς τὰ πράγματα τοῦ κόσμου θεωρεῖται ὡς ἐννοια καθ' ἑαυτὴν ἀντιφατικὴ· ὅθεν δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ γίνεταί λόγος περὶ ἰδιαιτέρων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ὅταν λοιπὸν ὁμιλοῦμεν περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, κατ' ἀνάγκην ἐννοοῦμεν γνῶσιν τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὡς εἶναι φυλακισμένον εἰς τὸ ὑλικὸν σῶμα, ἀδυνατεῖ νὰ νοήσῃ τὴν οὐσίαν τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ ἀπολύτου, τὰ δὲ λεγόμενα ἰδιώματα αὐτοῦ δὲν εἶναι εἰμῆ πλάσματα φαντασίας ἢ σύμβολα. Κατὰ ταῦτα αἱ θεολογικαὶ λεπτολογίαι ἔχουν ἀξίαν μόνον διαλεκτικῶς, ὅχι δὲ ἀποδεικτικῶς. Προφανῶς ὁ Βαρλαάμ θὰ κατέφευγεν εἰς εἶδος περιωρισμένης ἀγνωσισαρχίας, ἂν δὲν τὴν παρέκαμπε διὰ τῆς διδασκαλίας περὶ θεοπτίας, τὴν ὁποίαν ἐξελάμβανε κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀρεσπαγίτου, ὅχι δὲ κατὰ τὸν παλαμιόν. Αἱ γνῶμαι αὐταὶ τὸν ὠδήγησαν εἰς σύγκρουσιν μὲ τοὺς ἡσυχαστὰς μοναχοὺς, οἱ ὅποιοι, ἀπηλλαγμένοι τῆς νοησιαρχίας, ἐδέχοντο μετοχὴν τοῦ σώματος εἰς τὰς πνευματικὰς ἀπολαύσεις, διὸ ἐκαλοῦντο ὑπ' αὐτοῦ ὀμφαλόψυχοι.

Ὁ Βαρλαάμ, λόγῳ μορφώσεως καὶ καλῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἦτο κατάλληλος διὰ τὸ ἔργον προσεγγίσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἐπεθύμει διακαῶς τὴν ἄρσιν τῶν ἐμποδίων πρὸς τὴν ἔνωσιν, ἀλλ' ἡ ρευστότης τῆς θεολογίας τοῦ ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν νὰ θέσῃ ὡς βάσιν πάσης ἐν προκειμένῳ προσπαθείας τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ὅτι αἱ μεταξύ των διαφοραὶ ἦσαν σχετικαὶ καὶ ἄνευ πραγματικῆς ἀξίας. Ἄν αἱ θεολογικαὶ τοῦ προϋποθέσεις ἦσαν διάφοροι, ἡδύνατο νὰ προσφέρῃ ἀνυπολογίστους ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐκκλη-

σίαν, νὰ βοηθήσῃ δὲ ἐπίσης καὶ τὴν καταρρέουσιν αὐτοκρατορίαν.

Γρηγόριος Ἀκίνδυνος Ὅταν ὁ Βαρλαάμ ἀνεχώρησεν ὀριστικῶς εἰς τὴν Δύσιν, τὸν διεδέχθη εἰς τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀντι-ησυχαστικοῦ ἀγῶνος ὁ Ἀκίνδυνος (1310-1350), θεολόγος ἀπὸ τὸν Πρίλαπον τῆς Β. Μακεδονίας, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὑπὸ τὸν Θωμᾶν Μάγιστρον καὶ τὸν Βαρλαάμ Καλαβρόν. Ἡ ἐπιθυμία του νὰ μονάσῃ εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος δὲν ἔγινε δεκτὴ ὑπὸ τῶν προϊσταμένων, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, παρὰ τὴν συνηγορίαν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μὲ τὸν ὁποῖον τότε συνῆψε φιλίαν ὁμοίαν μὲ τὴν πρὸς τὸν Βαρλαάμ.

Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἔριδος μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἐνεφανίσθη ὡς συμβιβαστής. Διεφώνει μὲ τὴν τάσιν τοῦ Παλαμᾶ νὰ χρησιμοποιοῖ ἀπόδειξιν ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἐκδηλώνει εἰς τοὺς Ἀποδεικτικούς Λόγους, ὡς καὶ μὲ τὴν γνώμην περὶ διακρίσεως ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ἐνεργείας, ἀλλ' ἐπίσης ἐπικρίνει τὴν σιληρὰν συμπεριφορὰν τοῦ Βαρλαάμ ἔναντι τῶν μοναχῶν. Ταῦτα δεικνύουν ὅτι ἡ μετὰ τοῦ Παλαμᾶ διαφωνία ἦτο οὐσιώδης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀκίνδυνος, φίλος ἀμφοτέρων, φρονῶν ὅτι ἀρκετὰ δεινὰ εἶχον προκαλέσει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν πολιτείαν προηγούμεναι δογματικαὶ ἔριδες, ἐπεχείρησε νὰ κατασιγᾷ τὴν ἀντιθεσίαν, καὶ δὴ ἐνεργῶν πρὸς τὸ μέρος τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀρκετὸν νὰ παύσῃ νὰ προσβάλλῃ τοὺς μοναχοὺς, διὰ νὰ φέρῃ τὴν εἰρήνευσιν.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀποκτήσας τὴν φιλίαν τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Καλέκα καὶ ἄλλων ἐπισήμων ἀνδρῶν, ὠργάνωσε τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τρόπον ἀποτελεσματικὸν εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Ἰουνίου 1341. Ἀλλὰ μετ' αὐτήν, καὶ ἀφοῦ ἤδη ὁ Βαρλαάμ εἶχεν ἀναχωρήσει εἰς Δύσιν, ἀπὸ διαιτητοῦ μετεβλήθη εἰς ἀντίπαλον, διότι εἶδεν ὅτι ἡ σύνοδος εἶχε προχωρήσει πέραν τῶν ὁρίων τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐθεώρει ἐπιβεβλημένα, εἶχε δηλαδὴ ἀναγνωρίσει τὴν διάκρισιν οὐσίας καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ Θεῷ. Καὶ ἐπέκρινε μὲν τοῦτο ὁ Ἀκίνδυνος, ἀλλ' ἠναγκάσθη ὑπ' ἄλλης συνόδου, τὸν Αὐγουστον τοῦ 1341, κυριαρχουμένης ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, νὰ ὑποβάλλῃ λιβελλὸν περὶ ἀποδοχῆς τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως τῆς προηγούμενης συνόδου.

Ἐπειδὴ, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς συνόδου νὰ συνεχίζωνται αἱ δογματικαὶ συζητήσεις, τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Παλαμᾶς ὠμίλουν σχετικῶς, ἡ ἔρις προήγετο εἰς τὴν δευτέραν φάσιν της, ἡ ὁποία συνέπιπτε μὲ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον. Ἀρχηγὸς τῆς κατὰ τοῦ ἡσυχασμοῦ, τοῦ θεολογικοῦ πλέον, ἀντι-

δράσεως ἦτο τώρα ὁ Ἀκίνδυνος, ἐνισχυόμενος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Καλέκα καὶ ταυτίσας τὴν τύχην του μετ' αὐτοῦ καὶ μετὰ τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου. Ἐνῶ ὅμως ἐπέβαλεν ὀπαδούς του εἰς ἐπισκοπικοὺς θρόνους, αὐτὸς δὲν ἐπρόλαβε νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον Θεσσαλονίκης, ὡς ἤλπιζε, διότι ἐν τῇ μεταξὺ ἡ παράταξις τοῦ ἐγκλειστοῦ Παλαμᾶ ἤρχισε νὰ κερδίζῃ ἔδαφος, καὶ οὕτως αὐτὸς παρεμερίσθη. Ἐξορισθεὶς μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (1347), ἀπέθανε μετ' ὀλίγα ἔτη.

Ὁ Ἀκίνδυνος εἶναι τραγικὴ φυσιογνωμία, διότι ἀναγκασθεὶς νὰ ἀποδυθῇ εἰς ἓνα ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον ἄλλοι προητοίμασαν, διέκοψε σταδιοδρομίαν προβλεπομένην λαμπράν. Ἡ συγγραφικὴ του δραστηριότης περιορίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ἔτη 1342-1345. Εἶναι ἰκανὸς συγγραφεύς, χρησιμοποιοῦν κομπῆν γλῶσσαν καὶ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ ἀντιρρητικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἔργων του περιέρχεται εἰς ἀτελείωτον φλυαρίαν.

Ἀπὸ τὰ ἔργα του, σχεδὸν ὅλα ἀνέκδοτα, ἀξιόλογα εἶναι ὁ *Λόγος πρὸς τὸν πατριάρχην Ἰωάννην Καλέκαν*, ὁ ὁποῖος περιέχει ἔκθεσιν περὶ τῆς ἔριδος, οἱ ὁγῶδες ἑπτὰ *Ἀντιρρητικοὶ πρὸς Παλαμᾶν*, ἀνασκευάζοντες τὴν ὅλην διδασκαλίαν τοῦ ἡγέτου τῶν ἡσυχαστῶν καὶ ἀνασκευασθέντες μὲ τὴν σειρὰν τῶν ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τούτου, καὶ αἱ πολυάριθμοι ἐπιστολαὶ του αἱ ὁποῖαι ρίπτουν πλούσιον φῶς εἰς τὴν ἔριδα καὶ δεικνύουν τὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ.

Ὁ Ἀκίνδυνος δὲν διεφώνει εἰς τὴν πρακτικὴν τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ὅχι πιθανῶς διότι ἐνέκρινεν αὐτήν, ἀλλὰ διότι εἶχε τὴν γνώμην ὅτι ἕκαστος δύναται ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐπιθυμητὴν ὁδὸν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν. Διεφώνει ὅμως ὀξύτατα εἰς τὴν θεολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τὴν γραμμὴν ταύτην ἐτήρησε μέχρι τέλους.

Ἐξ ὅσων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀνεκδότων ἀκόμη κατὰ τὸ πλεῖστον ἔργων του, σχηματίζομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Ἀκίνδυνος, καλὸς μελετητὴς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐφρόνει ὅτι γνωστὸν εἶναι πᾶν ὅ,τι ὁ ἀνθρώπινος λόγος διασαφηνίζει καὶ πᾶν ὅ,τι αἱ θεῖαι Γραφαὶ σαφῶς διδάσκουν, ἐνῶ ἔδιδε μικροτέραν σημασίαν εἰς τὰ διδάγματα τῶν πατέρων. Δὲν ἠθέλε δὲ νὰ διεισδύσῃ λογικῶς εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἰσχυρίζετο ὅτι πᾶσα ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ εἶναι κτιστή, ἐνῶ ἄκτιστα εἶναι μόνον ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα. Ἐλεγε δηλαδὴ ὅτι ἄκτιστοι εἶναι αἱ θεῖαι ἐνέργειαι μόνον ἐφ' ὅσον ταυτίζονται μὲ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἐφ' ὅσον διακρίνονται αὐτῆς εἶναι κτισταί. Ἀλλὰ

οὕτω καὶ αὐτὸς καθίστα ἀδύνατον τὴν μέθεξιν τοῦ Θεοῦ παρὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀνάβασιν αὐτῶν μέχρι τοῦ Θεοῦ· καθίστα δηλαδὴ ἀδύνατον τὴν θέωσιν καὶ ἐτόνιζεν ὅτι ἡ θεότης τὴν ὁποῖαν δύνανται ν' ἀποκτήσουν μερικοὶ τέλειοι εἶναι ἀνθρωπίνη, κτιστή.

Νικηφόρος Ὁ Γρηγοῤῃς (1295-1360) διεδέχθη εἰς τὴν ἡ-
Γρηγοῤῃς γείαν τῆς ἀντιησυχαστικῆς μερίδος τὸν Ἀκίν-
δυνον. Καταγόμενος ἐξ Ἡρακλείας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κων-
σταντινούπολιν ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην τὴν ἰδίαν μετὰ
τοῦ Παλαμᾶ ἐποχὴν. Εἰς νεαρὰν δὲ ἡλικίαν ἀπέκτησε φήμην
σοφοῦ, διηύθυνε τὴν σχολὴν τῆς μονῆς τῆς Χώρας, ὅπου ἐδί-
δαξεν ἀστρονομίαν καὶ φιλοσοφίαν εἰς Ἕλληνας καὶ ξένους καὶ
ἀνεδείχθη εἰς τύπον πανεπιστήμονος τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς. Δὲν
ἦτο ἀκόμη τριακονταετής, ὅταν εἰς συγκέντρωσιν τῶν ἀνακτό-
ρων ἀνέγνωσε δοκίμιόν του περὶ ὑπολογισμοῦ τοῦ Πάσχα καὶ
μεταρρυθμίσεως τοῦ ἡμερολογίου. Ἄν καὶ αἱ μεταρρυθμιστικαὶ
εἰσηγήσεις του ἐπευφημήθησαν ὑπὸ πάντων, δὲν ἐφηρμόσθησαν,
λόγῳ τῆς ἀλλαγῆς εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον καὶ τῶν με-
τέπειτα περιπετειῶν τοῦ κράτους, ἐπρόκειτο δὲ νὰ ἐφαρμο-
σθοῦν δύο αἰῶνας βραδύτερον, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου
ΙΓ'.

Εἰς δημοσίαν ἀνταγωνιστικὴν συζήτησιν, προκληθεῖσαν ὑ-
πὸ τοῦ Βαρλαάμ, ἀνεδείχθη νικητής, αὐτὴ δὲ ἡ νίκη τὸν ἀνε-
βίβασε πάλιν ὑψηλὰ εἰς τὸ προσκήνιον τῆς βυζαντινῆς κοινω-
νίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀπομακρυνθῆ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν
τοῦ Βαρλαάμ καὶ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου
Β'. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μετοχίτου ἀνεγνωρίζετο ὡς ὁ με-
γαλύτερος λόγιος τοῦ Βυζαντίου. Ἦτο τεταγμένος ἐναντίον
τῶν συζητήσεων μετὰ τῶν Δυτικῶν.

Ἐπὶ πολλὰ ἔτη δὲν ἀνεμίχθη εἰς τὴν θεολογικὴν ἔριδα
τῆς ἐποχῆς του, καθ' ὅσον ἄλλωστε δὲν εἶχεν ἠύξημένα ἐνδι-
αφέροντα διὰ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κα-
ταδίην τοῦ Ἀκινδύνου ἐνεφανίσθη αὐτὸς ὡς ἡγέτης τῆς ἀν-
τιησυχαστικῆς μερίδος, ἥτοι τῆς μερίδος ἐκείνης τὴν ὁποῖαν
εἶχε συγκροτήσει ὁ παλαιὸς του ἀντίπαλος Βαρλαάμ. Ὁ Ἰωάν-
νης Καντακουζηνὸς τοῦ προσέφερε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον
(1349), ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ κατέπαυε τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ ἡ-
συχασμοῦ. Ἄλλ' αὐτὸς ἠρνήθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἀντιλήψεις
του. Μολονότι δὲ κατεδικάσθη καὶ ὁ ἴδιος (1351) καὶ ἐνεκλεί-
σθη εἰς τὴν μονὴν τῆς Χώρας, τῆς ὁποίας εἶχε καταστή πρὸ
ὀλίγου χρόνου μοναχός, συνέχισε τὴν διάδοσιν τῶν ἀπόψεών
του διὰ συγγραφῶν καὶ ἐπιστολῶν. Ὄταν, μετὰ τὴν ὀριστικὴν

ἐπιγράτησιν τοῦ Ἰωάννου Ἐ΄ Παλαιολόγου, ἀπηλευθερώθη, εἶχε χάσει πλέον τὴν ἐπιρροήν του.

Ἡ εὐρύτης τῶν ἐπιστημονικῶν του ἐνδιαφερόντων ἠμπόδισε τὴν εἰς ὠρισμένον κλάδον κατὰ βάθος προώθησιν τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ προσφορά του παραμένει ἀξιόλογος. Παρατρέχοντες τὰ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἔργα του πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν τὴν *Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν*, περιγράφουσαν τὰ γεγονότα τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι τοῦ 1359. Εἶναι ἐξαίρετος πηγὴ διὰ τὴν γνῶσιν τῶν συμβάντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, μολονότι εἰς τὸ τελευταῖον τμήμα ἡ ἔκθεσις καταντᾷ προσωποπαγῆς καὶ καθίσταται ὀλιγώτερον ἀντικειμενικὴ τοῦ ἀντιστοίχου ἔργου τοῦ Καντακουζηνοῦ. Σπουδαῖον προσὸν αὐτῆς εἶναι ἡ παράθεσις ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ κειμένων. Καὶ ἀκόμη σπουδαιότερον εἶναι ὅτι θεωρεῖ τὴν ἱστοριογραφίαν ὡς φωνὴν ἡ ὁποία διαπερῶσα τὴν αἰωνιότητα φέρει τὸ παρελθὸν εἰς τὸ παρόν, κάμνει παρόντα τὰ παρελθόντα ἐπιτεύγματα τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ κυριώτερα προσφορά του εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ὁ διάλογος *Φλωρέντιος*, ὁ ὁποῖος ἐγράφη διὰ ν' ἀποδώσῃ τὴν συζήτησιν του μετὰ τοῦ Βαρλαάμ. Λαμβάνει εἰς αὐτὸν τὴν θέσιν πλατωνιστοῦ καὶ ἐπικρίνει τὰς ἀριστοτελικὰς ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας, ὡς ὑπέθετεν, ἠσπάζετο ὁ Βαρλαάμ, ἐνῶ τοῦτο δὲν εἶναι καθ' ὀλοκληρίαν ὀρθόν. Πάντως ὁ πλατωνισμὸς τοῦ Γρηγορᾶ διαποτίζεται πλήρως ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἄρνεϊται τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὄντως ὄν, τὸν Θεόν, καὶ θεωρεῖ ὅτι τοῦτο εἶναι ἐφικτὸν μόνον διὰ τῆς ἀποδοχῆς αὐταποδείκτων ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων. Τὴν δὲ ἐμπειρικὴν μέθοδον εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ὄχι μόνον ἐδέχετο, ἀλλὰ καὶ ἐφήρμοζεν ὁ ἴδιος, καίτοι εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος δὲν εἶναι ἀλάθητος εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας.

Ἡ εἰς τὴν θεολογίαν προσφορά του ἔγκειται εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἐναντίον τοῦ Παλαμᾶ πραγματειῶν του. Ἐκ τούτων οἱ *Πρῶτοι Ἀντιρρητικοὶ* ἐγράφησαν πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου κατὰ παράκλησιν τῆς βασιλίσσης Ἄννης, ἡ ὁποία ἐζήτηε νὰ διαφωτισθῇ ὡς πρὸς τὰ θεολογικὰ προβλήματα ἀπὸ διαφόρων κατευθύνσεων. Ἡ Ἄννα ἐζήτηε βεβαίως βραχεῖαν ἔκθεσιν, ἀλλ' ὁ Γρηγορᾶς συνέταξεν ἰκανὰς πραγματείας, τῶν ὁποίων σώζονται τρεῖς, καὶ αὐταὶ ἀνέκδοτοι. Ἀνέκδοτοι εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ δέκα *Ὑστεροὶ Ἀντιρρητικοὶ*. Ἀντιθέτως οὗτος περιέλαβεν εἰς τὴν ἱστορίαν του ἐκθέσεις περὶ συζητήσεων τὰς ὁποίας εἶχε μετὰ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Νείλου Καβάσιλα. Ἦτο δὲ πράγματι ὁ ἰσχυρότερος ἀντίπαλος τῶν ἡσυχασ-

στῶν, διότι καὶ τὸ ὑπόβαθρόν του ἦτο ἰσχυρότατον.

Ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἦτο, ὡς ὑπηνίχθημεν, συμφοιτητῆς τοῦ Παλαμᾶ, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεφώνει εἰς πολλά, καθ' ὅσον μάλιστα εἶχον ἄλλοτε καὶ ἓνα κοινὸν ἀντίπαλον, τὸν Βαρλαάμ. Ὁταν ἐχρειάσθη νὰ πολεμήσουν ἐναντίον ἀλλήλων, ἐχρησιμοποίησαν βαρεῖας ἐναντίον ἀλλήλων ἐκφράσεις, ἰδίως ὁ Γρηγοῤῥᾶς. Ἄλλ' οὗτος φαίνεται ὡς νὰ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἔριδα κατὰ λάθος. Διὰ τοῦτο κατηγορεῖ τὸν Παλαμᾶν ὡς πλατωνιστὴν ἐν τῇ διακρίσει οὐσίας καὶ ἐνεργείας, ἐνῶ παλαιότερον ὁ ἴδιος ἐκαυχᾶτο ἐπὶ πλατωνισμῶ. Ἐκεῖνο πάντως τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀνησύχει αὐτὸν ἦτο ἡ διάσπασις τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ στοιχείου τῆς διακρίσεως. Τὰς ἐνεργείας τοῦ Παλαμᾶ παρουσιάζει ὡς μεσάζοντα ὄντα, ὡς τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος, ἐνῶ αὐτὸς θεωρεῖ λογικῶς αὐτονόητον καὶ στηρίζει μὲ πατερικὰ χωρία τὴν ἄποψιν περὶ ταυτίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργείας. Κατηγορεῖ δὲ ἐπὶ πλέον τὸν Παλαμᾶν ὅτι δὲν προσάγει κανὲν πατερικὸν χωρίον ἐκφράζον σαφῶς τὴν ἰδέαν ὅτι τὸ θεῖον φῶς βλέπεται μὲ σωματικούς ὀφθαλμούς.

Οἱ θεολόγοι τοὺς ὁποίους ἐξετάζομεν κατωτέρω ἦσαν ἐπίσης ἀντισηχασταί, ἀλλὰ κύριον μέλημα αὐτῶν ἦτο ἡ ἔνωσις μὲ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπραγματοποίησαν οἱ ἴδιοι ὡς πρὸς ἑαυτοὺς.

Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης Ὁ Κυπαρισσιώτης (1310 - 1378), μαθητῆς τοῦ *Κυπαρισσιώτης* Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε καὶ ἓνα ὕμνον, διεδέχθη αὐτὸν εἰς τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀντισηχαστικοῦ ἀγῶνος, ἀλλ' ἐνῶ ἐκεῖνος ἦτο ἀνθενωτικός, αὐτὸς ἦτο φιλενωτικός. Λόγῳ τῶν δυσχερειῶν τῶν ἀντισηχαστῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀνεχώρησεν εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην τότε Κύπρον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐλάμβανε σύνταξιν ἀπὸ τὸ παπικὸν ταμεῖον καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων συνάγεται ὅτι προσεχώρησεν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν.

Εἶναι ὁ συστηματικώτερος καὶ εὐστοχώτερος πολέμιος τοῦ ἡσηχασμοῦ, τὸν ὁποῖον καταπολεμεῖ εἰς τὸ ὀγκῶδες ἔργον *Κατὰ τῆς τῶν Παλαμιτῶν αἰρέσεως*, ἀνασκευάζων τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Νείλου Καβάσιλα καὶ τῶν συνοδικῶν τόμων περὶ διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ Θεῷ καὶ περὶ θεοῦ φωτός. Θετικῆς μορφῆς εἶναι τὸ σύντομον ἔργον *Θεολογικῶν ρήσεων στοιχειώδης ἐκθεσις*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφήρμοσε τὴν ἀριστοτελικὴν μέθοδον εἰς τὴν θεολογίαν κατὰ τὸ σχολαστικὸν πρότυπον, χωρὶς νὰ κάμῃ διάκρισιν τῶν ἀντικειμένων θεολογι-

ας καὶ φιλοσοφίας. Τὴν θεολογίαν μάλιστα ὀνομάζει "τὸ κρά-
τιστον τῆς φιλοσοφίας". Μολονότι ὅμως ἡ μέθοδος εἶναι σχο-
λαστική, αἱ διακρίσεις τῶν ἐννοιῶν ἔχουν ὡς πρότυπον τὸν
Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην. Χωρίζει τὴν θεολογίαν εἰς δύο, τὴν
συμβολικὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἀποδεικτικὴν. Καὶ συμβολικὴ
μὲν εἶναι ἡ ἐμφανιστικὴ, ἡ ἀποκαλυπτικὴ, δηλαδὴ ἡ ἐμφάνισις
τοῦ θεοῦ εἴτε δι' ἀγγέλων εἴτε διὰ λόγων ἀποκαλυπτικῶν· ἡ
δὲ ἀποδεικτικὴ διακρίνεται πάλιν εἰς δύο, τὴν καταφατικὴν καὶ
τὴν ἀποφατικὴν. Εἰς τὴν καταφατικὴν περιλαμβάνει τὰς προό-
δους, τὰ ὀνόματα, τὸ φῶς, τὴν μέθεξιν· εἰς δὲ τὴν ἀποφατι-
κὴν τὴν ἀπειρίαν καὶ ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ. Εἶναι μία νέα ἐρ-
μηνεία τοῦ Διονυσίου μὲ ἀντιησυχαστικὸν πρῶσμα. Κατ' οὐσίαν
ἀχρηστεύει τὴν καταφατικὴν θεολογίαν. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖ-
ον δέχεται εἶναι ὁ εἰς καὶ ἀμέριστος Θεός, εἰς τὸν ὁποῖον
δὲν ὑπάρχει ἄλλη διάκρισις, πλὴν τῶν τριῶν ὑποστάσεων. Ἀπὸ
τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ φθάνομεν ἀπ' εὐθείας εἰς τὰ κτίσματα.
Τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ εἶναι εὐρήματα τοῦ ἀν-
θρωπίνου νοῦ, ἐνῶ αἱ λεγόμεναι πρόοδοι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐν-
τυπώσεις τὰς ὁποίας σχηματίζει ὁ νοῦς περὶ τῆς κινήσεως τοῦ
Θεοῦ.

Οἱ ἐννέα "Ὑμνοι εἰς τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, εἶναι ἐξαί-
ρετον θεολογικόν, φιλοσοφικὸν καὶ λογοτεχνικὸν κείμενον, εἰς
εὐρυθμον λόγον, ἀλλ' ὄχι κατὰ στίχους.

Δημήτριος Κυδώνης Ὁ Δημήτριος Κυδώνης (1324-1398) εἶναι ὁ πρῶ-
Κυδώνης τος εἰσαγωγεὺς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας εἰς
τὸ Βυζάντιον, ὅπου πράγματι εἶχε πολὺ βραδύνει νὰ γίνῃ γνω-
στή. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Θεσσαλονικίην ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενεί-
ας, ἐμορφώθη ἐπιμελῶς ὑπὸ τὸν Νεῖλον Καβάσιλαν. Εἰσῆλθεν
ἐνωρὶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ ἐ-
πόνεσε διὰ τὴν τραγωδίαν τῆς σπαρασσομένης ἀπὸ τοὺς Ζηλω-
τὰς γενετείρας του, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσε μίαν μονωδίαν.

Ὡς ὑπουργὸς τῆς αὐτοκρατορίας συνέχισε τὰς μελέτας
του, ἐπεδόθη δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν σπουδὴν τῆς λατινικῆς
γλώσσης. Ὁ ἐν προκειμένῳ διδάσκαλός του, ἰσπανὸς δομινι-
κανός, τοῦ ἔδωκεν ὡς διδακτικὸν κείμενον τὴν *Σούμμαν κατὰ*
τῶν ἐθνικῶν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἡ ὁποία τὸν ἐγοήτευσε τό-
σον ὥστε ἐθεώρησεν ἄκρως ὠφέλιμον νὰ τὴν μεταφράσῃ ὀλό-
κληρον, ὅπως ἔπραξαι βραδύτερον καὶ μὲ μέρος τῆς *Σούμμας*
Θεολογίας. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων αὐτῶν τὸν ἔπεισε περὶ τῆς
ἀνωτερότητος τῆς θεολογικῆς σκέψεως Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου ἔ-
ναντι παντὸς ἕλληνοσ κατα τὴν περίοδον ταύτην, συνειδοχι-
κῶς δὲ τὸν ἔπεισε περὶ τῶν δικαίων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκ-

κλησίας. Ὅπως πολλοὶ σπουδασταὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καθίσταντο θαυμασταὶ τῆς, οὕτω καὶ ὁ σπουδαστὴς τῆς λατινικῆς θεολογίας κατέστη θαυμαστὴς τῆς καὶ τὸ 1360 προσεχώρησεν εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν.

Ἐν τῷ μεταξὺ, προσληφθεὶς ὡς ὑπουργὸς καὶ παρὰ τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, συνώδευσεν αὐτὸν εἰς τὸ πρὸς Ρώμην ταξιδίον του, ὅταν καὶ οὗτος ὁμολόγησε πίστιν εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν. Παρὰ ταῦτα ἡ συμβουλή του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ν' ἀπομακρύνῃ τὸν ἀνθενωτικὸν πατριάρχην Φιλόθεον Κόκκινον δὲν ἔγινε δεκτὴ, ἀντιθέτως μάλιστα σὺν τῷ χρόνῳ αὐτὸς ἀπεξενώθη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐγκαταλείψας τὴν κρατικὴν ὑπηρεσίαν, ἐταξίδευσεν ἐπανειλημμένως εἰς ξένας χώρας καὶ ἔμεινεν ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν Βενετίαν. Ἀπέθανε δὲ καὶ ἐτάφη εἰς τὴν Κρήτην.

Ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἀφιέρωσε πολὺν χρόνον καὶ κόπον διὰ νὰ καταστήσῃ γνωστὰ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς κείμενα τῆς λατινικῆς θεολογικῆς γραμματείας, πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μετέφρασεν ἐπίσης καὶ ἄλλα, ἴσως ὄχι τῆς αὐτῆς σημασίας, ἔργα τοῦ Ἀκινάτου, τοῦ Ἀνσέλμου, τοῦ Αὐγουστίνου ὡς καὶ λειτουργικὰ κείμενα. Σώζεται δὲ καὶ μία Ἀπολογία τοῦ ὑπὲρ τῆς μεθόδου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀκινάτου. Ἴσως τὸ μεταφραστικὸν του ἔργον ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν προσφορὰν του εἰς τὴν θεολογίαν.

Ἄλλη ὅμως ἦτο ἡ ἀφρηρία ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐκινήσει, διότι ὄχι μόνον δὲν ἔλαβεν ἀρχικῶς μέρος εἰς τὴν θεολογικὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, ἀλλὰ καὶ ἦτο σαφῶς τοποθετημένος ἐναντίον τῆς ἐνώσεως, ἂν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀνέκαθεν λατινίζουσαν ἀποψιν. Ὅταν μετεστράφη εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν κατέστη φυσικὰ καὶ ἀντιησυχαστὴς. Δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίαι διὰ νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι αὐτὸς παρέσυρε τὸν Ἰωάννην Ε΄ Παλαιολόγον εἰς τὴν ἀλλαγὴν δόγματος. Ἴσως αὐτὸς παρέστησεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα εὐκόλον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐκ τῆς Δύσεως βοήθειαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν μεταστροφὴν σοβαροῦ μέρους τῆς κοινῆς γνώμης, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης μετὰ τὴν διάψευσιν τῶν προσδοκιῶν του ἔδειξε κάποιαν δυσἀρέσειαν πρὸς αὐτόν. Εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ τονισθῇ καὶ πάλιν ὅτι ὁ Δημήτριος συνέπηξεν μίαν ὄχι ἀπλῶς λατινόφιλον, ἀλλὰ πράγματι λατινικὴν μερίδα εἰς τὸ Βυζάντιον, εἰς τὴν ὁποίαν εἴλκυσε διακεκρμένους μαθητὰς του, ὡς ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Μανουὴλ Καλέκας καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ δὲν εἴλκυσε λαόν.

Συνδεδεμένον μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ταύτην πρὸς τὴν Δύσιν στροφὴν εἶναι καὶ τὸ ἄκρως ἀνεπτυγμένον πολιτικὸν ἐν-

διαφέρον του. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀναμένει τὴν σωτηρίαν τοῦ Βυζαντίου. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εὐρεθῆ ἀπὸ ποῦ δύναται νὰ ἔλθῃ ἡ σωτηρία ἐκ τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου, διακηρύσσει εἰς τὸ δοκίμιον *Ρωμαίους (Βυζαντινοῖς) Συμβουλευτικός*. "Τίνες Ρωμαῖοις Ρωμαίων οἰκειότεροι σύμμαχοι, ἢ τίνες ἀξιοπιστότεροι τῶν τὴν αὐτὴν ἐχόντων πατρίδα: Ἡ γὰρ ἐκεῖνων πόλις τῆς ἡμετέρας μητρόπολις γέγονεν". Τὴν πολιτικὴν κληρονομίαν ἀπὸ τὴν Ρώμην ἐπεκτείνει καὶ εἰς τὴν καταγωγὴν τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν Ρωμαίων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ σύνδεσις μὲ τὴν Δύσιν σημαίνει δι' αὐτὸν καὶ πολιτικὴν καὶ πολιτιστικὴν σύνδεσιν.

Τὰ πρωτότυπα θεολογικὰ ἔργα τοῦ Δημητρίου, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἀντισηχαστικῶν, εἶναι μᾶλλον ἀσήμαντα δι' ἓνα ἄνδρα τῆς ἰδικῆς του μορφώσεως καὶ ἰκανότητος. Εἶναι ὅμως ἀξιωμακτικὸν τὸ δοκίμιόν του *Περὶ θανάτου*, εἰς τὸ ὁποῖον διαπιστώνει ὅτι ὅλοι σχεδὸν θεωροῦν τὸν θάνατον ὡς τὸ χειρότερον κακόν, τὸν μισοῦν καὶ τὸν τρέμουν, παρατηρεῖ δὲ ὅτι ὁ φόβος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν θάνατον καθ' ἑαυτὸν ἀλλ' ἀπὸ τὴν περιδεῆ συνείδησιν. Ἐὰν κανεὶς τακτοποιήσῃ τὰς σκέψεις του καὶ ρυθμίσῃ τὸν βίον του κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς ἀρμονίας, θὰ εὕρῃ τὴν ψυχὴν του ἀθάνατον καὶ ὄχι μόνον δὲν θὰ φοβῆται τὸν θάνατον, ἀλλ' ἀντιθέτως, ὅταν πλησιάσῃ, θὰ τὸν ἀνεχθῆ καὶ θὰ εὐχεται νὰ τοῦ τὸν στείλῃ ὁ Θεός, διὰ νὰ μεταβῆ εἰς ὑψηλότερον στάδιον βίου.

Πρόχορος Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου Πρόχορος (1335-1369), **Κυδώνης** ἱερομόναχος εἰς τὴν μονὴν Μεγίστης Λαύρας, ἦτο εὐρυτάτης μορφώσεως καὶ ἰσχυρᾶς διανοίας θεολόγος. Ἄν καὶ ἀπέθανε μόλις τριακονταπενταετής, ἄφησε συγγραφικὸν ἔργον ἀξιόλογον, παρ' ὅλας τὰς ἐλλείψεις τῆς νεότητος.

Φαίνεται ὅτι ἐμυήθη ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν. Συνεπλήρωσε τὴν μετάφρασιν τῆς Σούμματος θεολογίας τοῦ Ἀκινάτου καὶ μετέφρασε τμηματικῶς ἀξιόλογα ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου, τὰ *De vera religione*, *De beata vita*, *De libero arbitrio*. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ὠδηγήθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν.

Ἐκ τῶν πρωτοτύπων συγγραμμάτων του ἔχουν ἐκδοθῆ ὀλίγα τεμάχια. Διὰ τῶν ἔργων *Περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας* καὶ *Περὶ καταφατικοῦ καὶ ἀποφατικοῦ τρόπου θεολογίας*, εἰς τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ τὴν συλλογιστικὴν μέθοδον, ἀνενέωσε τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα δεκαετία ἔτη μετὰ τὴν κατάπαυσίν της. Τὰ συγγράμματα Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου ἀποκαλεῖ "πλάκας ἀκαταλύτους" καὶ παραθέτει ἐξ αὐτῶν ὀλόκληρα τμήματα.

Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος, εὗρεν οὕτως ἀφορμὴν νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (1368), ἣ ὁποία ἀφ' ἑνὸς μὲν κατεδίκασε τὰς ἀπόψεις τοῦ Προχόρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνεγνώρισε τὴν ἀγιότητα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Μανουὴλ Καλέκας Ὁ τελευταῖος συστηματικὸς πολέμιος τοῦ ἡσυχασμοῦ Μανουὴλ Καλέκας (1360 - 1410) δὲν ἦτο καὶ ὁ ἀνεπιτυχέστερος, ἀλλ' ἦτο ὁ ἀτυχέστερος, διότι κατὰ τὸν χρόνον αὐτοῦ αἱ ἀντιησυχαστικαὶ ἀπόψεις περιωρίζοντο πλέον μόνον μεταξὺ τῶν λατινοφρόνων καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν σκέψιν τῶν Ὁρθοδόξων.

Ἴσως ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν τῆς ὁποίας γόνος ἦτο καὶ ὁ παλαιὸς πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας, τῶν αὐτῶν περίπου φρονημάτων καὶ αὐτός. Εἰσῆχθη εἰς λαϊκὴν μοναχικὴν ἀδελφότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ καταβολῇ τοῦ ἀπαιτούμενου χρηματικοῦ ποσοῦ καὶ ἔζη βίον θρησκευτικόν, χωρὶς νὰ καρῆ μοναχός. Ἦτο, ὡς φαίνεται, ἀνέκαθεν ἀντιησυχαστής, ἀλλ' ἔγινε φανατικώτερος, ὅταν ἐγνωρίσθη μὲ τὸν Δημήτριον Κυδώνην. Αἱ ἀπόψεις του προεκάλεσαν τὴν ἀποπομπὴν του ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα, ὅποτε οὗτος ἤνοιξε σχολὴν γραμματικῆς καὶ ρητορικῆς καὶ εἰσῆχθη εἰς τοὺς κύκλους τῶν λατινοφρόνων. Τὸ 1396, φιλοξενούμενος εἰς τὴν μονὴν Δομινικανῶν τοῦ Πέραν, ὡμολόγησε πίστιν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐταξίδευσεν εἰς Κρήτην καὶ Ἰταλίαν, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τέλος ἐκάρη μοναχός εἰς τὴν μονὴν Δομινικανῶν τῆς Λέσβου, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Συνέχισε τὴν προσπάθειαν τῶν ἀδελφῶν Κυδώνη πρὸς εἰσαγωγὴν τῆς σχολαστικῆς μεθόδου εἰς τὴν βυζαντινὴν θεολογίαν, εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μέθοδος αὐτὴ ἐγκατελείπετο καὶ εἰς τὴν πατρίδα της, φυσικὰ δὲ δὲν εὗρε μγάλον ἀντίκτυπον. Μετέφρασε τὸ *Cum deus homo* τοῦ Ἀνσέλμου, τὸ *Περὶ Τριάδος* τοῦ Βοηθίου καὶ πολλὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ προετομασίας πλήρους ἐπιβολῆς τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ.

Τὸ συστηματικόν του ἔργον *Περὶ πίστεως καὶ περὶ ἀρχῶν* τῆς πίστεως, ἂν καὶ στηρίζεται εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀκινάτου, διαπραγματεύεται τὰ βασικὰ προβλήματα περὶ Θεοῦ, Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως, μυστηρίων καὶ μελλόντων, ἐντὸς τυπικῶς ὀρθοδόξων πλαισίων, διότι προέρχεται ἀπὸ τὸν πρὸ τῆς μεταστροφῆς του χρόνον. Διακρίνει, ὡς ὁ Ἀκινᾶτος, θρησκευτικὰς ἀληθείας μὴ ὑποκειμένας εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ θρησκευτικὰς ἀληθείας ὑποκειμένας εἰς λογικὴν ἀνάλυσιν.

Τὴν καταπολέμησιν τοῦ ἡσυχασμοῦ στηρίζει ἐπίσης ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκινάτου εἰς τὸ ἔργον *Περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας*, τὸ ὁποῖον ἀνήρρεσε βραδύτερον ὁ Μάρκος Εὐγενικός. Τονίζει τὴν ταυτότητα οὐσίας καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ Θεῷ, διότι λέγει ὅτι εἰς τὸν Θεὸν δὲν ἐφαρμόζεται τὸ "ἔχειν" ἀλλὰ τὸ "εἶναι". δὲν ἔχει οὐσίαν καὶ ἐνεργείας ὁ Θεός, ἀλλ' εἶναι ἀμφότερα.

Βεβαίως οἱ μεταγενέστεροι ὁπαδοὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ δὲν ἄφησαν ἄνευ ἀπαντήσεως τὴν τόσον θορυβωδῶς εἰσελθοῦσαν εἰς τὸ Βυζάντιον σχολαστικὴν θεολογίαν, ἰδίως διὰ τῶν μεταφράσεων τῶν βασικῶν ἔργων τοῦ Ἀκινάτου. Μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπεδόθησαν εἰς τὴν κατ' αὐτῆς πολεμικὴν ἰδιαιτέρως διέπρεψεν ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης, ἀκμάσας τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος.

9. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἐσήμανε τὴν ἔναρξιν τῆς τελευταίας ἀγωνίας τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποίου τὰ ὅρια καθίστανται ὄλονεν στενότερα καὶ τὰ οἰκονομικὰ ἐξαντλοῦνται ἀπὸ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ τὰς δηώσεις Τούρκων πειρατῶν. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ καὶ νὰ κινῆται. Μακρὰ σειρὰ φιλολόγων, φιλοσόφων καὶ θεολόγων καλλιεργοῦν τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ γράμματα ἐντὸς τοῦ κλίματος ἐκείνου τῆς ἀγωνίας καὶ τὰ μεταφέρουν ἐπίσης εἰς τὴν Δύσιν.

Ἀπὸ τοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς θὰ ἐπιλέξωμεν πρὸς σκιαγράφησιν τοὺς περισσότερον ἀντιπροσωπευτικούς.

Συμεῶν Ὁ Συμεῶν (1370 - 1429) ἀνέλαβε τὸν θρόνον Θεσσαλονίκης τῆς Θεσσαλονίκης εἰς στιγμής χαλεπὰς καὶ ἀπέθανεν ὀλίγους μῆνας πρὶν συμβῆ τὸ ἀνεπανόρθωτον, ἡ ὀριστικὴ ἄλωσις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἀπὸ τὴν ποικίλην συγγραφικὴν του παραγωγὴν ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν τὰ λειτουργιολογικὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα τὸν ἀναδεικνύουν εἰς τὸν ἐπιφανέστερον λειτουργιολόγον τοῦ Βυζαντίου. Τὸ γνωστότερον καὶ ἐκτενέστερον ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ *Κατὰ αἵρέσεων καὶ περὶ ἱερῶν τελετῶν καὶ μυστηρίων*, γραμμένον ὑπὸ μορφήν διαλόγου μεταξὺ ἑνὸς ἐπισκόπου καὶ ἑνὸς κληρικοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 372 δοκίμια, τῶν ὁποίων 32 εἶναι αἵρεσιολογικά, τὰ δὲ ἄλλα λειτουργιολογικά. Μεγαλυτέρας δὲ σημασίας εἶναι τὸ δεύτερον μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ μὲν θεολογικῶς τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν, ἀλλὰ δίδει εἰς πᾶν τελετουργικὸν στοιχεῖον συμβολικὴν ἔννοιαν. Αἱ πληροφορίες τὰς ὁποίας παρέχει περὶ τῶν ἀκολουθιῶν εἶναι ἀνεκτιμήτου ἀξίας διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας. Τὸ ἔργον μετεφράσθη εἰς τὴν νεοελληνικὴν, τὴν λατινικὴν, τὴν ρωσικὴν καὶ τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν. Ἡ προσπάθεια τοῦ Συμεῶν νὰ διατηρήσῃ εἰς τὴν ζωὴν τὴν ἁσματικὴν ἀκολουθίαν τοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῆ σχεδὸν παντοῦ ὑπὸ τοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ, δὲν ἐτελεσφόρησεν.

Μανουὴλ Β' Εἰς ἓκ τῶν εὐγενεστέρων αὐτοκρατόρων καὶ τῶν
Παλαιολόγος λαμπρῶν θεολόγων τοῦ Βυζαντίου ἦτο ὁ Μανου-

ἦλ Β' (1348 - 1425, βασιλεύσας 1391 - 1425). Συναυτοκράτωρ κατ' ἀρχὰς τοῦ πατρὸς του Ἰωάννου Ε', ἀφ' ὅτου ἔμεινε μονοκράτωρ, ἀπεδύθη εἰς σκληροὺς ἀγῶνας πρὸς τοὺς Τούρκους. Εἰς μάτην ἀνεζήτησε βοήθειαν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, καὶ μάλιστα δι' αὐτοπροσώπου ἐπισκέψεως εἰς τὰς χώρας ταύτας. Κατόπιν τῆς μογγολικῆς νίκης ἐπὶ τοῦ Βαγιαζήτ εἰς τὴν Ἄγκυραν (1402), τὸ Βυζάντιον ἀνέπνευσε σχετικῶς καὶ φαίνεται ὅτι ἠδύνατο ν' ἀνασυντάξῃ τὰς δυνάμεις του καὶ ν' ἀντισταθῇ ἔπειτα ἐπιτυχῶς, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσεν. Ὄταν ἀπέθνησκεν ὁ Μανουήλ, οἱ Τούρκοι εἶχον καταστῆ πάλιν ἐπικίνδυνοι.

Περίοπτον θεολογικὴν θέσιν κατέλαβεν ὁ Μανουήλ μετὰ τὴν μεγάλην κατὰ τοῦ Ἰσλάμ πραγματείαν. *Διάλογοι κατὰ Μωαμεθανισμοῦ*, ἀνέκδοτον κατὰ μέγιστον μέρος, προῖον συζητήσεων τὰς ὁποίας εἶχε μετὰ κάποιον μουσουλμᾶνον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Προύσσης, ὅπου διέμεινεν ἐπὶ ἔτος ὡς ὄμηρος τοῦ σουλτάνου. Εἰς τὸ πρῶτον τμήμα αὐτοῦ ἀνασκειυάζει διαλογικῶς τὴν μουσουλμανικὴν θεολογίαν, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἐκθέτει τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν κατὰ τρόπον ἐν πολλοῖς πρωτότυπον, καὶ μετὰ ἀσυνήθη βαθύτητα, προσπαθῶν ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἰδίαν μετὰ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν γραμμὴν. Ἄλλα θεολογικὰ δοκίμια, ὡς ἐπίσης ὁμιλίαι καὶ ὕμνοι του, εἶναι κείμενα πολὺ ἐνδιαφέροντα.

Ἰωσήφ Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος (1350 - 1432), καταγόμενος *Βρυέννιος* πιθανῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, κατένειμε τὸν χρόνον του μεταξὺ τῆς μονώσεως, τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν ἱεραποστολικῶν ταξιδίων. Διετῆρει στενὰς σχέσεις μετὰ διαπρεπεῖς λογίους τῆς ἐποχῆς, ὡς εἶναι ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, τοῦ ὁποίου πιθανῶς ὑπῆρξε μαθητής. Αἱ σπουδαί του ἦσαν συστηματικαὶ καὶ ἀπέληξαν εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν τίτλων τοῦ διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ διδασκάλου τῶν ἐπιστημῶν, ἢ, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, διδάκτορος τῆς θεολογίας καὶ διδάκτορος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ἦτο μεγάλης πνοῆς ἡγέτης, ἀλλ' ἠσχολεῖτο περισσότερον μετὰ τὴν εἰς ἔντασιν συντήρησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος, μεγαλοποιῶν συχνάκις τὰ παραπτώματα τῶν ἀνθρώπων καὶ κρίνων αὐστηρῶς τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας. Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πολιτικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ ἀρχαὶ ἐχρησιμοποίησαν αὐτὸν εἰς δύο μεγάλας ἀποστολὰς εἰς Κρήτην καὶ Κύπρον, ἀμφοτέρας λατινοκρατούμενας.

Εἰς τὴν Κρήτην παρέμεινεν ἐπὶ εἰκοσαετίαν μετὰ ἐπιδίωξιν νὰ ὀργανώσῃ θεολογικῶς τὴν ἀντίστασιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ κα-

τὰ τῆς λατινικῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐπιβολῆς. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἐγκατάστασις ὀρθοδόξων ἐπισκόπων εἰς τὴν νῆσον ταύτην, ὁ κληρὸς τῆς ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξον πρωτοπαπᾶν τοῦ Χάνδακος (Ἡρακλείου) καὶ ἠλέγχετο ἀπὸ τὴν ἐνετικὴν διοίκησιν καὶ τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον. Ἄλλος τρόπος διατηρήσεως ζωντανοῦ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν κατοίκων δὲν ὑπῆρχεν, εἰμὴ ὁ συνιστάμενος εἰς τὰς δογματικὰς συζητήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Βρυέννιος ἦτο δοκιμώτατος.

Βραδύτερον ἐστάλη εἰς τὴν Κύπρον μὲ διάφορον ἀποστολήν, διότι ἐκεῖ ὑφίσταντο ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, ὡς χωρεπίσκοποι περίπου, ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον. Τὸ πατριαρχεῖον ἔστειλεν ἐκεῖ τὸν Βρυέννιον, διὰ νὰ προετοιμάσῃ τὸ ἔδαφος πρὸς ὑπαγωγὴν τῆς κυπριακῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' οὗτος μετὰ ἐπιτόπιον μελέτην τοῦ ὅλου θέματος προέτεινε νὰ παραμείνουν τὰ πράγματα ὡς ἔχουν, διότι σύνδεσις μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν, θὰ προεκάλει βιαίαν ἀντεπίθεσιν τῶν Φράγκων καὶ ἐξαναγκασμὸν τοῦ κλήρου νὰ λατινίσῃ.

Ἡ θέσις τοῦ Βρυεννίου ἔναντι τῶν Δυτικῶν ἦτο σαφῶς ἀρνητικὴ. Προέτρεπε νὰ μὴ βαυκαλίζεται κανεὶς μὲ ἀπατηλὰς ἐλπίδας ὅτι ἰταλικά συμμαχικά στρατεύματα θὰ ἔλθουν νὰ σώσουν τὸ Βυζάντιον· ἐὰν προσποιοῦνται ὅτι θὰ σηκωθοῦν νὰ ὑπερασπίσουν τοὺς Βυζαντινοὺς, τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι θὰ λάβουν τὰ ὄπλα μόνον διὰ νὰ καταστρέψουν τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ἑλλήνων, τὸ γένος των καὶ τὸ ὄνομά των.

Ἡ δραστηριότης τοῦ Βρυεννίου μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἀπὸ τὰς δύο ἀποστολὰς ὑπῆρξεν ἔντονος καὶ ἐπιβλητικὴ. Τὰ ἐκδομένα συγγράμματα αὐτοῦ καταλαμβάνουν τρεῖς ὀγκῶδεις τόμους, ἐνῶ πολλὰ παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα. Γραμμένα εἰς λόγον ζωηρὸν καὶ διαυγῆ, διανθίζονται μὲ ἀνέκδοτα καὶ αἰνίγματα, καὶ μαρτυροῦν διαλεκτικὴν δεινότητα.

Τὰ τριάκοντα πέντε *Κεφάλαια* κατὰ τῆς τῶν *Λατίνων* αἰρέσεως, ἀνέκδοτα ἀκόμη, ἀναλαμβάνουν ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐξέτασιν ὅλων τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διὰ νὰ καταδικάσουν τὰς ρωμαιοκαθολικὰς ἀπόψεις. Σχετικοὶ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς *Λόγοι περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ συζητήσεις μὲ λατινίζοντας ἢ Λατίνους. Κατ' ἀρχὴν δὲν ἦτο κατὰ τῆς ἐνώσεως, ἀλλ' ἔμενε σταθερὸς εἰς τὰς ὀρθοδόξους ἀπόψεις, ἤθελε δηλαδὴ ἔνωσιν εἰς ὄφελος τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας καὶ πάντως διεκήρυσσεν ὅτι τὸ πρόβλημα θὰ ἐλύετο δι' οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὅλοι οἱ Ὀρθόδοξοι ἐπέμενον πράγματι ἀπὸ αἰώνων εἰς τὴν σύγκλησιν οἰ-

κουμενικῆς συνόδου, ἐνῶ οἱ παπικοὶ τὴν ἀπέρριπτον· ὅταν συνελήθη, ἀπέβη ὑπὲρ τῶν Δυτικῶν. Εἰς τὸν Σιλβεστρον Συρόπουλον ὁ Βρυέννιος εἶχεν εἶπει ὅτι εἰς τὴν συγκληθησομένην σύνοδον "ἔχω τινὰ λόγον εἰπεῖν ἐκεῖσε, ὅστις ἀναμφιβόλως ἐνώσει ἡμᾶς", ἐδήλωσε δὲ ὅτι εἰς περίπτωσιν προώρου θανάτου του θὰ ἄφηνε καταγεγραμμένον τὸ ἀπόρρητον τοῦτο. Ὅταν ἐπραγματοποιήθη ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας, δὲν ἐκοινοποιήθη τίποτε τὸ σχετικόν.

Εἰς σειρὰν *Λόγων περὶ Ἁγίας Τριάδος* ἐξετάζει τὸ θεολογικὸν πρόβλημα βάσει τῆς ἑλληνικῆς πατερικῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἡσυχαστικῶν ἀρχῶν μὲ προσωπικὸν τόνον. Μὲ αὐτοὺς συνδέεται ὁ *Λόγος περὶ τοῦ θαβωρίου φωτός*. Ὁ Βρυέννιος τονίζει γενικῶς τὴν ματαιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν λογισμῶν του. "Ματαιότης εἶ σύ· βαθύτερά σου μὴ ἐρεύνα καὶ ἰσχυρότερα σου μὴ ἐξέταζε· ὁ πιστεύων οὐ ζητεῖ, ὁ ζητῶν οὐ πιστεύει". Ἄλλ' ὅμως ἐννοεῖ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀναζητῆ τὸ θεῖον πέραν τῆς πίστεως, διότι ἡ ἀναζήτησις δὲν δύναται νὰ προσφέρῃ τίποτε περισσότερον ἀπὸ τὴν πίστιν. Ποία κοινωνία ὑφίσταται μεταξὺ Ἀριστοτέλους καὶ χριστιανικοῦ δόγματος; ἐρωτᾷ ὡς νέος Τερτυλλιανός. Διακρίνει τὸ πεδίου τῆς θεολογίας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν γνησίαν ἀνατολικὴν παράδοσιν. Τῆς φιλοσοφίας περιεχόμενον εἶναι ἡ γνῶσις τῶν ὄντων καὶ τῶν ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι διέπουν αὐτά, καὶ εἰς αὐτὰ πρέπει νὰ περιορίζῃ τὴν ἐρευνάν της, ἐνῶ τῆς θεολογίας ἀντικείμενον εἶναι ὁ ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα καὶ πάντων δημιουργός. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος μέρος μόνον τῶν πιστευομένων δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ. Μανθάνων ὁ ἄνθρωπος τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων, γνωρίζει τὸν κόσμον· γνωρίζων τὸν κόσμον, γνωρίζει ἑαυτόν· γνωρίζων ἑαυτὸν γνωρίζει τὸν Θεόν, τοῦτο ὅμως μόνον κατὰ μέρος, κατὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει. Τὰ ἄλλα συμπληρῶνει ἡ πίστις καὶ ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν.

Τὰ *Κεφάλαια ἐπτὰκις ἐπτὰ* εἶναι σύντομα δοκίμια ἡθικοῦ καὶ δογματικοῦ περιεχομένου, προοριζόμενα διὰ τοὺς Κρήτας καὶ περιλαμβάνοντα τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον εἶχε χρησιμοποιήσει εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γενόμενα κηρύγματά του. Τόσον εἰς αὐτὰ τὰ κεφάλαια ὅσον καὶ εἰς ἄλλα συγγράμματα καὶ κηρύγματα τοῦ Βρυεννίου συναντῶμεν μίαν προφητικὴν διάθεσιν. Ἦτο δὲ πράγματι ἀναγκαῖα κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ παρουσία ἐνὸς προφήτου, ὁ ὁποῖος θ' ἀφύπνιζε τὸ ἔθνος καὶ θὰ τοῦ ἔδιδε πτερά, ὥστε ν' ἀνυψωθῆ ἀπὸ τὰ μικρὰ πρὸς τὰ μεγάλα· νὰ ἀνυψωθῆ αὐτὸ τὸ ὀλιγάνθρωπον πλέον — ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορίας φυσικὰ — καὶ γηρασμένον ἔθνος, τὸ ὁποῖον, ἀναμένον τὴν μοῖραν του, δὲν ἐφρόντιζε ν' ἀνασυγκροτήσῃ τὸ

πολιτικὸν καὶ θρησκευτικὸν μέτωπον πρὸς ὑπέρβασιν τῶν κρισίμων στιγμῶν. Ἄλλα τὸ κήρυγμα τοῦ Βρυεννίου δὲν ἤρκεσε νὰ φέρῃ τὸ ἀγαθὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα.

Μάρκος Ὁ Μάρκος (1392-1444) θεωρεῖται ὡς ὁ ἥρωὸς τῆς *Εὐγενικῆς* ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς ἐνωτικῆς κινήσεως. Ἀφοῦ ἐσπούδασεν ὑπὸ ἐγκρίτους διδασκάλους, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνοντο ὁ Πλήθων καὶ πιθανῶς ὁ Βρυέννιος, δύο τύποι τόσο διαφορετικοὶ μεταξὺ των, ἤνοιξεν ὁ ἴδιος σχολὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐφοίτησε καὶ ὁ Σχολάριος.

Ἐσχεδιάζετο ἤδη ἡ σύγκλησις τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας (1439), ὅταν ὁ Μάρκος ἐξελέγετο μητροπολίτης Ἐφέσου. Ἄν καὶ ἀνθενωτικὸς μετέσχε τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου, κατὰ παράκλησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η', ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας, ἀλλὰ δὲν ἠκολούθησε τὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Ὡς μέλος δὲ μάλιστα τῆς θεολογικῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία κατήρτιζε τὰς εἰσηγήσεις, ἀνεδείχθη εἰς τὸν σκληρότερον ἀντίπαλον τῆς ἐνώσεως. Τελικῶς, βλέπων τὸ μάταιον τῶν προσπαθειῶν του, ἀπέσχε τῶν συνεδριῶν τῆς συνόδου καὶ ἠμίλει ἰδιωτικῶς κατὰ τῶν ἐτοιμαζομένων ἀποφάσεων. Ὁ αὐτοκράτωρ παρὰ ταῦτα δὲν ἀντέδρασεν ἐντόνως εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Μάρκου, ἴσως διότι ἦτο καὶ ἡ τοιαύτη στάσις τούτου εἰς τὸ πρόγραμμά του. Φυσικὰ ὁ Μάρκος, μόνος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς ἐπισκόπους, ἠρνήθη νὰ ὑπογράψῃ τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντίας, ὅταν δὲ ὁ πάπας Εὐγένιος Δ' ἐπληροφορήθη τοῦτο, εἶπε τὸ χαρακτηριστικόν· "ἐποιήσαμεν λοιπὸν οὐδέν".

Μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀφοῦ ἤδη εἶχεν ἀποθάνει ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, τοῦ προσεφέρθη ἐνεργείαις τοῦ αὐτοκράτορος ὁ πατριαρχικὸς θρόνος, ἴσως διότι οὗτος ἠλπίζεν ὅτι τὸ βᾶρος τῶν εὐθυνῶν θὰ συνετέλει εἰς τὴν ἀμβλυνσιν τοῦ ἀνθενωτικοῦ του ζήλου, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη τὴν προσφορὰν. Τότε ἀνέλαβε τὸν θρόνον ὁ ἐνωτικὸς Μητροφάνης, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Μάρκος δὲν εἶχεν καμμίαν ἐπικοινωνίαν. "Πέπεισμαι ἀκριβῶς, ἔγραφεν, ὅτι ὅσον ἀποδιίσταμαι τούτου καὶ τῶν τοιούτων, τοσοῦτον ἐγγίζω τῷ Θεῷ καὶ πᾶσι τοῖς πιστοῖς καὶ ἀγίοις πατράσιν".

Ἀνεχώρησε δὲ τότε ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, φοβούμενος λῆψιν μέτρων ἐναντίον του, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ διαμείνῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν ἔδραν του Ἐφeson ἄνευ σουλτανικοῦ ὀρισμοῦ. Ἐσχεδιάζε νὰ μεταβῇ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, προφανῶς μὲ σκοπὸν νὰ κινητοποιήσῃ τοὺς μοναχοὺς κατὰ τῆς ἐνώσεως, πρὸς πρόληψιν δὲ τούτου συνελήφθη ὑπὸ τῶν ἀρχῶν

καὶ ὑπεχρεώθη νὰ παραμείνη ἐπὶ διαιτίαν εἰς τὴν νῆσον Λῆμνον. Ἀπελευθερωθεὶς διηύθυνεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν ἀνθενωτικὸν ἀγῶνα, ὀλίγον δὲ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἔπεισε τὸν Γεώργιον Κουρτέσην Σχολάριον νὰ τὸν διαδεχθῆ εἰς τοῦτο.

Εἰς τὴν πολεμικὴν τοῦ ὁ Μάρκος, ἂν καὶ ἐπόνει διὰ τὴν θλιβερὰν θέσιν τοῦ ἔθνους, δὲν ἐλάμβανεν αὐτὴν ὑπ' ὄψιν, προφανῶς διὰ δύο λόγους· ἦτοι ὄχι μόνον διότι ἐγνώριζε τὴν ἀδυναμίαν τῶν Δυτικῶν νὰ βοηθήσουν ἀποτελεσματικῶς τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ καὶ διότι ἦτο πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀναπόφευκτος κατάκτησις τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Τούρκων θὰ ἦτο προσκαίρου διαρκείας, καθ' ὅσον ἀνέμενε ταχεῖαν τὴν φθορὰν τῆς τουρκικῆς φυλῆς ἀπὸ τὸν σάρακα τῆς ἀκολασίας, τῆς ὀκνηρίας καὶ τῆς ἀγριότητος. Καὶ δὲν εἶχεν ἄδικον, πλὴν τῆς κρισίμου λεπτομερείας ὅτι παρέβλεψε τὴν σημασίαν τοῦ παιδομαζώματος. Ἡ τουρκικὴ φυλὴ ἀνενεώνετο συνεχῶς μὲ τὸ ἑλληνικὸν αἷμα τῶν παιδῶν, οἱ ὅποιοι ἠρπάζοντο διὰ νὰ καταστοῦν γενίτσαροι καὶ τῶν κορασιδῶν αἱ ὁποῖαι ἐνεκλείοντο εἰς τὰ χαρέμια.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Μάρκου εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ ἀνέκδοτα, ἀλλ' εἰς τὰ ἐκδεδομένα περιλαμβάνονται τὰ σπουδαιότερα. Ἡ θεολογία τοῦ κατὰ βάσιν εἶναι ἡσυχαστικὴ μὲ συχνὴν σχετικῶς χρῆσιν τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν πρὸς κατοχύρωσιν τῶν ἀπόψεών του καὶ σπανίαν ἀναφορὰν εἰς τὰς πλατωνικὰς ἀντιλήψεις. Τὴν πνευματικὴν του δὲ καταγωγὴν δεικνύει τὸ ἔργον του *Κεφάλαια συλλογιστικὰ περὶ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας*, ἀκολουθοῦν κατὰ πάντα τὴν ἡσυχαστικὴν σκέψιν.

Ἐν δοκίμιόν του, τὸ *Περὶ ὄρου ζωῆς*, ἐξετάζει τὸ πολυσυζητημένον τοῦτο εἰς τὸ Βυζάντιον θέμα μὲ ἄκρως προοδευτικὸν πρῶσμα. Ἀρνούμενος τὴν ἑτεραρχίαν καὶ τὸν προορισμόν, διδάσκει ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ τεθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐνεργοῦν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πᾶσαν ἀνάγκην. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι βεβαίως ἡ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐπιβάλλει τὴν πορείαν εἰς τὰ ἀνθρώπινα, ἀλλὰ τὴν προβλέπει. Τὸ μέλλον τῶν δικαίων εἶναι βεβαίως προωρισμένον, πέραν ὅμως αὐτοῦ τίποτε ἄλλο.

Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων πολεμικὴ του περιέχεται εἰς πολυάριθμα συγγράμματα, τῶν ὁποίων τὸ συνθετώτερον εἶναι τὰ *Κεφάλαια συλλογιστικὰ πρὸς Λατίνους*. Τὸ ἔργον ἀνεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Κουρτέση Σχολαρίου, ὅταν ἀκόμη ἦτο φιλενωτικός, καὶ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ του *Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Χριστιανούς* ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν τῶν Ὁρθοδόξων ἐπὶ τοῦ κινδύνου ἐκ τῶν ἐπαμφοτεριζόντων, τοὺς ὁποίους ὀνομάζει Γραικολατίνους καὶ οἱ ὁποῖοι συμ-

φωνοῦν καὶ μὲ τοὺς Ἀνατολικούς καὶ μὲ τοὺς Δυτικούς. Θεωρεῖ τὰς διαφορὰς περὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, τὸ καθαρτήριο πῦρ καὶ ἄλλας, ὡς ἀναφερομένας εἰς τὸ δόγμα, διδὼν ἀποκηρύσσει τοὺς Λατίνους ὡς αἰρετικούς.

Γεννάδιος Ὁ Σχολάριος (1405-1475) εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὰς **Σχολάριος** τραγικωτέρας φυσιογνωμίας τῶν χρόνων τῆς ἀλώσεως. Τὸ ἀρχικόν του ὄνομα ἦτο Γεώργιος Κουρτέσης, καὶ τὸ μὲν ἐπώνυμον συνεπληρώθη ἢ ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ ἐπωνύμου Σχολαρίου ἐκ τοῦ νεανικοῦ ἀξιώματός του εἰς τὰ ἀνάκτορα, τὸ δὲ ὄνομα Γεώργιος μετεβλήθη εἰς Γεννάδιον, μόλις προσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον.

Γεννηθεὶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ Θεσσαλονικέα πατέρα, ἐσπούδασεν ὑπὸ τὸν Μᾶρκον Εὐγενικὸν καὶ ἄλλους διδασκάλους φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Καλὸς δὲ γνώστης τῆς λατινικῆς, μετέφρασε συγγράμματα τοῦ Ἀκινάτου. Ἦνοιξεν ἰδικήν του σχολήν, εἰς τὴν ὁποίαν προσήρχοντο νὰ διακούςουν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν σπουδασταὶ Ἕλληνες, Ἴταλοὶ καὶ Φράγκοι, ἐνῶ συγχρόνως ἤσκει τὸ ἔργον τοῦ δικηγόρου. Ἐπειτα ὅμως ἀνέλαβεν εἰς τὴν αὐλήν τὸ τιμητικὸν μᾶλλον ἀξίωμα τοῦ σχολαρίου, καὶ ἀκολούθως τὰ οὐσιαστικὰ ἀξιώματα τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ καὶ καθολικοῦ γραμματέως.

Εἰς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἀπήχει τὰς σκέψεις τῶν πολιτικῶν καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η΄ κατὰ τὰς ἐπανελημμένας συσκέψεις τὰς ὁποίας συνεκάλει οὗτος. Πρὸ τῆς φλωρεντινῆς συνόδου συνίστα συμβιβασμὸν μὲ κατ'οἰκονομίαν ἀναγνώρισιν μερικῶν ἐκ τῶν νεωτερισμῶν τῆς Δύσεως, θεμελιῶντων θεολογικῶς τὰς προτάσεις του. Τὴν ἰδίαν δὲ στάσιν ἐτήρησεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Φλωρεντίαν πρὸς μεγάλην λύπην τοῦ διδασκάλου του Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ σωζομένης ἐπιστολῆς του θέτει αὐτὸν ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν του καὶ τοῦ τονίζει ὅτι εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως δὲν χωρεῖ οἰκονομία.

Ὁ Εὐγενικὸς μετὰ τὴν σύνοδον μετέπεισεν ἐπὶ τέλος τὸν Σχολάριον, ὁπότε οὗτος διεδέχθη τὸν διδάσκαλόν του εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς ἀθηνωτικῆς μερίδος. Ἡ μεταστροφή ὀφείλεται βεβαίως ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν ψυχρότητα, τὴν ὁποίαν ἐδείκνυεν ὁ λαὸς πρὸς τοὺς ἐνωτικούς. Διὰ τὴν νέαν του στάσιν περιῆλθεν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, διὸ ἀπεσύρθη εἰς μονήν. Ἄν καὶ κατὰ καιροὺς ἐμετρίαζε τὴν στάσιν του, δεχόμενος νὰ συζητήσῃ μὲ Λατίνους ἢ λατινόφρονas, ἡ γενικὴ του γραμμὴ παρέμενε πλέον ἀμετάβλητος. Ὄταν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1452 ἐτελέσθη εἰς τὴν Ἀ-

γίαν Σοφίαν κοινή ἑλ' ἡνικὴ καὶ λατινικὴ λειτουργία, οὗτος ἀπεκάλεσε τοὺς Κωνσταντινουπολίτας ἀθλίους ἀνθρώπους, διότι ἐδέχθησαν νὰ παραστοῦν. Δὲν ἔβλεπεν ἐλπίδα σωτηρίας τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ ἀνέθετεν ὅλας τὰς ἐλπίδας του εἰς τὸν Θεόν, ἀποθαρρύνων οὕτω τὸν λαόν. Παρὰ ταῦτα εἶναι ὑπερβολικὸν νὰ κατηγορήσωμεν αὐτὸν ὅτι ἐκήρυσσε τὴν ἀπάθειαν. Οἱ ἀνθενωτικοὶ τοῦ Βυζαντίου, ὅταν ἔλεγον ὅτι προτιμοῦν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἠννόουν τοῦτο ὡς ἐν περιπτώσει διλήμματος· ἠννόουν ὅτι, ἂν παρέδιδον τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν Ρώμην θὰ ὑπετάσσετο καὶ τὸ Βυζάντιον εἰς τοὺς Δυτικούς, ἐνῶ ἂν ἔπιπτε τὸ Βυζάντιον εἰς τοὺς Τούρκους, θὰ ἐσώζετο ἢ Ἐκκλησία ἢ ὁποία ἐν καιρῷ θὰ ἀνίστα τὸ γένος. Ἐμάχοντο ὅμως οὗτοι κατ' ἀμφοτέρων, ὡς δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχιναυάρχου Λουκᾶ Νοταρᾶ καὶ πολλῶν ἄλλων.

Εἰδικῶς ὁ Γεννάδιος ἐφρόνει ὅτι ἦτο πλέον ἀναπόφευκτος ἢ ὑποδούλωσις εἰς τοὺς Τούρκους, ὡς ἔπρεπε νὰ φρονῆ πᾶς ἐχέφρων παρατηρητῆς τῆς καταστάσεως, ἐθεώρει δὲ τοῦτο ὡς πρόσκαιρον τιμωρίαν κατὰ τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν ἀποστασίαν αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἄλωσιν ὁ Γεννάδιος ἐσύρθη αἰχμάλωτος εἰς Ἀδριανούπολιν μετὰ συγγενῶν του. Ἡ ἄλωσις ἀπεγύμνωσε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμόν, ἀλλ' ἢ συντήρησις τῆς πόλεως ἄνευ τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἀδύνατος. Διὰ τοῦτο ὁ σουλτᾶνος Μεχμέτ Β' ἐθεώρησεν ὡς λύσιν τοῦ προβλήματος ν' ἀναδείξῃ τὸν Σχολάριον εἰς πατριάρχην, διὰ νὰ συσπειρώσῃ οὗτος τοὺς διασκορπισμένους Ἑλληνας. Ἐλευθερωθεὶς, ὠδηγήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπου σύνοδος ἐπισκόπων ἐξελέξεν αὐτὸν καὶ οὗτος ἐχειροτονήθη ἀθρόον (1454).

Δυσχερὲς ἦτο τὸ ἔργον νὰ τεθῆ τάξις εἰς τὸ χάος, τὸ ὁποῖον προεκάλεσεν ὁ ἀθρόος ἐξισλαμισμὸς τῶν ἐντρόμων Χριστιανῶν, ἢ διχόνοια, ἢ πείνα. Ἐπειδὴ ὁ Γεννάδιος ἀντελήφθη τοῦτο εὐθὺς ἀμέσως, εἶδε δὲ ἐπὶ πλέον καὶ τὴν ὑγείαν του νὰ κλονίζεται, ἀπεχώρησε μετὰ ἓν ἔτος εἰς διαφόρους μονὰς. Δύο ἀκόμη φοράς ὑπεχρεώθη νὰ πατριαρχεύσῃ, μέχρις ὅτου ἀπεσύρθη ὀριστικῶς εἰς τὴν μονὴν Μενοικέως καὶ ἐπεδόθη εἰς συγγραφὴν. Ὡς πατριάρχης πάντως ἐπέτυχε μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ ν' ἀνυψώσῃ τὸ πεσμένον φρόνημα καὶ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν φθορὰν τῶν συνειδήσεων, τὴν ἀναπόφευκτον ὑπὸ τοιαύτας τραγικὰς συνθήκας. Ἐπανίδρυσε δὲ ἀμέσως καὶ τὴν πατριαρχικὴν ἀκαδημίαν πρὸς μόρφωσιν κληρικῶν καὶ διδασκάλων. Καθὼς ὁ ζυγὸς καθίστατο ὀλονὲν βαρύτερος, τὸ 1460 αἱ ἐλπίδες του περὶ προσωρινότητος τῆς ὑποδουλώσεως ἔσβησαν, καὶ τότε ἔγραψε τὸν *Θρηγον* εἰς τὸν ὁποῖον διεκτραγωδεῖ τὰ παθήματα τοῦ

γένους τῶν Ἑλλήνων.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Γενναδίου καταλαμβάνουν ὀκτὼ μεγάλους τόμους. Πρὸ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ κατ' αὐτὴν συνέγραψε πληθὺν δοκιμίων, εἰς τὰ ὅποια ὑπεραμύνεται τῆς ἐνώσεως μὲ ἐλαφρὰς σχετικῶς παραχωρήσεις εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν διδάσκουν μὲν οἱ Πατέρες τὸ "ἐκ τοῦ Υἱοῦ" πλὴν ὀλίγων, ἀλλὰ καὶ δὲν τὸ ἀπορρίπτουν, καὶ ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας, ὡς οἰκουμενική, δύναται νὰ ρυθμίση αὐθεντικῶς τὸ θέμα τῆς ἐνώσεως.

Μετὰ τὴν Φλωρεντίαν εἰς ἄλλο πλῆθος συγγραμμάτων τονίζει ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐμπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ὅτι συμφωνότερος πρὸς τὴν παράδοσιν εἶναι ὁ ὅρος "ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ" καὶ ἐπικρίνει ὅλας τὰς ἄλλας καινοτομίας τῶν Λατίνων.

Ἀπὸ τὰ συστηματικά του ἔργα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλα πέραν τῶν *Περὶ προορισμοῦ*, ἀναπτύσσοντος διὰ μακρῶν εἰς πέντε βιβλία τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας πρὸς τὴν θεϊαν περὶ τοῦ κόσμου βούλησιν, καὶ *Περὶ ψυχῆς*, ἀποτελούμενον καὶ αὐτὸ ἐκ πέντε βιβλίων.

Ἡ θεολογία καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Γενναδίου εἶναι ἓν παράδοξον μῖγμα ἡσυχασμοῦ καὶ σχολαστικισμοῦ καὶ εἰς τὴν συνειδησίν του εὐρίσκονται ἀδελφωμένοι δύο μεγάλοι, ἀλλὰ τελείως διαφορετικαί, προσωπικότητες τῶν παρελθόντων αἰώνων, ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ὁ Παλαμᾶς. Εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχανε συνεχῶς ἕδαφος ὑπὲρ τοῦ πλατωνισμοῦ, αὐτὸς ἠθέλησε ν' ἀναστήσῃ τὸν Σταγειρίτην, διὰ νὰ τὸν προβάλλῃ κυρίως ὡς ὄπλον κατὰ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τοῦ Πλήθωνος. Τὰ ὑπομνήματα εἰς τὰ ἀριστοτελικὰ ἔργα, λαμβάνοντα ὑπ' ὄψιν τοὺς κυριωτέρους σχολιαστὰς τοῦ παρελθόντος, "Ἕλληνας, σχολαστικοὺς Λατίνους καὶ Ἀραβας, εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα εἰς τὸ εἶδος των.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἔντονος ἀντιθεσίς του κατὰ τῶν καινοφανῶν θρησκευτικῶν θεωριῶν τοῦ Πλήθωνος προεκάλεσε τὴν ἀπόφασίν του νὰ διατάξῃ τὴν καῦσιν τῶν ἀντιγράφων τῶν *Νόμων* τούτου, ἐπίσης δὲ καὶ τὴν σύνταξιν σειρᾶς συγγραμμάτων ἀναιρούντων τὰς ἀπόψεις του.

Ὁ Γεννάδιος διατηρεῖ βασικῶς τὴν ἡσυχαστικὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν ὡς τοῦ ὑψίστου ὄντος, τὸ ὁποῖον εἶναι συγχρόνως καὶ καταληπτὸν καὶ ἀκατάληπτον, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ διακρίνεται οὐσία καὶ ἐνέργεια. Τὴν τροποποιεῖ ὅμως ἔπειτα εἰσάγων ἀριστοτελικοὺς καὶ θωμιστικοὺς ὀρισμούς. Ἡ διάκρισις εἶναι "εἶδει τε καὶ τῇ τοῦ πράγματος φύσει", ἀλλὰ τείνει νὰ ἔξα-

φάνισθῆ, καθ' ὅσον, ὡς λέγει, ἡ ἐνέργεια ἔχει τὴν ἰδίαν ὑπαρξιν μὲ τὴν οὐσίαν, ἢ ὅποια εἶναι ἄπειρος, διὸ καὶ ἡ ἐνέργεια, ἂν καὶ τυπικῶς εἶναι πεπερασμένη, πραγματικῶς εἶναι ἄπειρος. Διατηρεῖ δὲ ἐπίσης καὶ τὴν ἡσυχαστικὴν περὶ θαβωρίου φωτὸς διδασκαλίαν. Τὸ φῶς τοῦτο εἶναι "ὡςπερ ἀπήχημά τι τῆς ἐνυπαρχούσης ἀοράτου θεότητος διὰ τοῦ σώματος παραδόξως διαδεδομένον".

Παραδέχεται τὴν ἄμεσον δημιουργίαν ἐκάστης ἀτομικῆς ψυχῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐγχύσεως αὐτῆς εἰς τὸ ἔμβρυον εὐθὺς κατὰ τὴν σύλληψιν. Αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον διαφοροποιοῦνται κατὰ τὴν διαγωγὴν των· αἱ ἀγαθαὶ ὁδηγοῦνται εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν, αἱ πονηραὶ κατασπῶνται ὑπὸ δαιμόνων, αἱ μέσαι, πικραίνονται προσωρινῶς, εὐρίσκουν ἐν τέλει τὴν θεϊαν χάριν. Ἄν καὶ διδάσκει τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρόγνωσιν τῶν πάντων καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γνῶσιν πάντων ὡς παρόντων, καὶ τῶν συμβάντων καὶ τῶν συμβαινόντων καὶ τῶν συμβησομένων, δὲν νομίζει ὅτι τοῦτο αἶρει τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν.

Γεώργιος Πλήθων Ὁ Γεώργιος Γεμιστός (1360-1452), μετονομασθεὶς εἰς Πλήθωνα λόγῳ ἀγάπης πρὸς τὸν ἀρχαῖον καὶ τὸν Πλάτωνα, μεγαλοφυῆς λόγιος καὶ θαρραλέος πολιτειολόγος, εἶναι ὁ νέος ἀποστάτης. Ἔλαβε πλουσίαν μόρφωσιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν γενέτειράν του, εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Ἀφοῦ δὲ ἐδίδαξεν ἐπὶ τινα χρόνον εἰς αὐτήν, ἐγκατεστάθη ἔπειτα εἰς τὴν Πελοπόννησον ὡς σύμβουλος τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Β', ὡς ἀνώτατος δικαστικὸς καὶ ὡς διοργανωτὴς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς μικρᾶς ἐκείνης ἡγεμονίας. Εἶναι ἄγνωστοι αἱ συνθήκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔλαβε τὴν ἀπόφασίν του ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ πάντως δὲν διέκοψε πλήρως τὰς μετ' αὐτῆς ἐπαφάς του.

Ἡκολούθησε τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Η' εἰς τὴν ἐν Φλωρεντία συγκληθεῖσαν σύνοδον ὡς ἐμπειρογνώμων καὶ διέμεινεν ἐπὶ τριετίαν εἰς τὴν Ἰταλίαν, προκαλῶν τὸν θαυμασμὸν τῶν Ἰταλῶν λογίων. Κανεὶς ἄλλος δὲν συνετέλεσε περισσότερον αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξώθησιν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τοῦς κύκλους τῶν εὐρωπαϊῶν φιλοσόφων καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Πλάτωνος. Ἡ ἐκεῖ δραστηριότης του ἀπέληξεν εἰς τὴν ἴδρυσιν τῆς πλατωνικῆς ἀκαδημίας τῆς Φλωρεντίας.

Μετὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας ἐπιστροφὴν του, ἐγκαταστάθεις πάλιν εἰς τὸν Μυστράν, ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἀπομακρυνθῆ οὐσιωδῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ἂν δὲ μετέσχε τῆς φλω-

ρεντινῆς συνόδου καὶ ἔγραφεν ὑπὲρ τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων περὶ τῆς ἐμπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, τοῦτο ἔπραξεν ἐκ πολιτικοῦ καθήκοντος ὡς εἶδος συνηγόρου. Παρὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ὅμως ταύτην ἐτάφη ὡς Χριστιανός, ὁ δὲ Βησσαρίων συνέταξεν εἰς αὐτὸν ἐπίγραμμα.

"Γεμιστὸς ὅσον Φαέθων παραλλάσσει
τόσον τῶν ἄλλων ἀμφοτέρων κρατέει".

Ὁ Σιγισμουῖνδος Μαλατέστα ἐξέθαψε τὰ ὀστά του καὶ τὰ μετέφερεν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον εἰς τὸ Ρίμινι τῆς Ἰταλίας, ὅπου φυλάσσονται εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου.

Πολυμερῆς ἐπιστήμων ὁ Πλήθων, διέπρεψεν ἰδίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν θρησκαιολογίαν καὶ τὴν πολιτειολογίαν. Τὸ σύγγραμμα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπέβαλεν εἰς τὴν Δύσιν τὸν Πλάτωνα εἶναι τὸ *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*, γραφὸν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐξαῖρον τὴν φιλοσοφικὴν διάνοιαν τοῦ ἀθηναίου φιλοσόφου ὑπὲρ τὴν τοῦ σταγειρίτου μαθητοῦ του. Μὲ τὸ σύγγραμμά του *Περὶ εἰμαρμένης* εἰσάγει τὴν δύναμιν τῆς μοίρας εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐξηγεῖται τόσον ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ ἰσλαμισμού, ὅσον ὡς συνέπεια τῆς ὅλης πανθειστικῆς κοσμοθεωρίας του.

Τὸ κυριώτερον ἔργον του βεβαίως, διασωθὲν μόνον ἐν μέρει, εἶναι ἡ *Νόμων Συγγραφή*, γραφεῖσα κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ βίου του. Ὡς εἶδομεν, ὁ Γεώργιος Σχολάριος εἰς τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ἀντίγραφον αὐτῆς ἢ σύζυγος τοῦ δεσπότη Δημητρίου, τὴν ἀνήρесе καὶ κατέστρεψε τὸ ἀντίγραφον.

Ὁ Πλήθων ἠκολούθησε τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ κοσμοθεωριακὴν ὁδὸν τὴν ὁποίαν εἶχον χαράξει πρὸ τεσσάρων αἰώνων ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς καὶ εἶχεν ἐπίσης ἀκολουθήσει πρὸ ἑνὸς αἰῶνος ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός. Ἄλλ' αὐτὸς δὲν ἔθετε κανένα χαλινὸν εἰς τὰς ἀναζητήσεις του. Ἄν καὶ ἐπωφελήθη τοῦ παραδείγματος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, συνεκρότησε τὸ ἰδικόν του σύστημα βάσει προσωπικῶν του κριτηρίων καὶ προτιμήσεων.

Εἶχε πεισθῆ ὅτι ἡ αὐτοκρατορία ἀπέθανεν, αὐτὴ δὲ ἢ πεποιθήσις δίδει ἴσως τὴν ἀπάντησιν, διατί ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅσον ἠδύνατο μακρότερον ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐσκέπτετο λοιπὸν ὅτι ἔπρεπε νὰ στηθῆ μία νέα πολιτεία καὶ ὑπέδειξε τὸν τρόπον, ρίπτων τὰ βλέμματά του πολὺ μακρὰν εἰς τὸ παρελθόν. Δὲν εἶχεν ὁ ἴδιος μέσα του ἀρκετὴν πίστιν, ὥστε νὰ συνηροτήσῃ πολιτειακὸν σύστημα ζυμώνων μὲ τὰ δεδομένα τῆς πίστεως του τὰ δεδομένα τῆς ἱστορίας. Ἐστηρίχθη λοιπὸν μόνον

εἰς τὴν ἱστορίαν, καὶ ἐπειδὴ ἔζη εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ ἦτο ὑπερήφανος διὰ τὴν ἑλληνικὴν του καταγωγὴν, ἐσκέπτετο ὅτι ἡ πολιτεία αὕτη ἔπρεπε νὰ ἔχη τὰ ὅρια τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν στενὴν γεωγραφικὴν ἔννοιαν τῆς ἀρχαιότητος. Δύναται οὕτω νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τοῦ συνθήματος τοῦ "ἑλλαδισμοῦ" ἀντὶ τοῦ "ἑλληνισμοῦ", τοῦ συνθήματος τῆς λεγομένης βραδύτερον "Ἑλλάδος τῆς Μελοῦνας", τὸ ὁποῖον εὕρισκει πολλοὺς ὁπαδοὺς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν. Καὶ ἐπειδὴ ἐδίδασκε φιλοσοφίαν, καὶ δὴ Πλάτωνα, εὕρισκεν ὅτι ἡ πολιτεία αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰμὴ εἰς τοὺς νόμους τοῦ Πλάτωνος, ὡς καθυστερημένος μιμητὴς τοῦ ἀποτυχόντος Διονυσίου Β' τῶν Συρακουσῶν.

Δὲν περωρίσθη ὅμως εἰς τὴν ἀνάστασιν μόνον τῶν πολιτικῶν θεσμῶν μιᾶς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς κινήσεως, ἀλλ' ἠθέλησε νὰ δώσῃ εἰς τὴν φανταστικὴν πολιτείαν του καθ' ὅλα ἀρχαῖον κλασικὸν χαρακτῆρα, μὲ τὸν ὁποῖον βεβαίως δὲν ἐνηρμονίζετο ὁ Χριστιανισμὸς, πιστεύων ἄλλωστε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο καταδικασμένος ν' ἀποθάνῃ μαζὺ μὲ τὴν αὐτοκρατορίαν. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ συγκροτήσῃ διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ μίαν νέαν θρησκείαν, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμὸν καὶ ἀπὸ ἄλλα συστήματα.

Δηλαδὴ ὁ Πλήθων ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸν κοινωρικὸν πλατωνισμὸν, ἐπροχώρησεν εἰς τὸν θεωρητικὸν πλατωνισμὸν καὶ ἐτελείωσε μὲ τὸν θρησκευτικὸν νεοπλατωνισμὸν. Εἶχεν ὅμως σπουδάσει καὶ Ἀριστοτέλη ὑπὸ ἕνα Ἰουδαῖον λόγιον, τὸν Ἐλισσαῖον, ἀλλ' ἕνα Ἀριστοτέλη ἀνάμικτον μὲ νεοπλατωνικὰ στοιχεῖα, διὸ δύναται ἐπίσης νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς μιμητὴς, ἀπὸ τινος ἀπόψεως, τοῦ Ἀβερρόη, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Σχολάριος.

Ὁ Πλήθων δὲν εἶχε ταπεινὴν ἰδέαν περὶ ἑαυτοῦ ἀλλὰ μᾶλλον ἐφρόνει ὅτι ἦτο προωρισμένος ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης νὰ μεταμορφώσῃ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. "Τάδε κηρύσσω", ἔλεγεν. Συνέθεσε προσευχὰς καὶ ὕμνους, διεμόρφωσεν ἀκολουθίας καὶ ὤρισεν ἑορτάς. Δὲν ἐθεώρει ἑαυτὸν ἀπλῶς ὡς ἀρχιερέα ἀλλ' ὡς εἰσηγητὴν νέας θρησκείας.

Συμφώνως πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς του προϋποθέσεις καὶ ἐφ' ὅσον ἔζη εἰς τὰ ἐδάφη τῆς μοναρχικῆς Σπάρτης, ὡς ἄριστον πολίτευμα ἔκρινε τὴν μοναρχίαν. "Ὅπως δὲ ὁ Πλάτων, οὕτω καὶ αὐτὸς διέκρινε τρεῖς κοινωρικὰς τάξεις, τὴν αὐτουργικὴν, ἀγρότας καὶ ἐργάτας, τὴν διακονικὴν, ἥτοι τοὺς ἐπαγγελματίας καὶ ἐμπόρους, καὶ τὴν ἀρχουσαν, ἥτοι τοὺς διοικητάς, δικαστικoὺς καὶ στρατιωτικoὺς. Προϋπόθεσις δὲ τῆς διοργανώσεως ἦτο ἡ κοινοκτημοσύνη, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Πλάτων

ἐκήρυσσε καὶ ἡ Σπάρτη ἐν μέρει ἐφήρμοζεν.

Βάσις τῆς σκέψεως τοῦ Πλήθωνος εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, ὁ ὀρθὸς λόγος. Τὸ ὅτι δὲν παρεδέχετο ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐξηγεῖται ἐκ τῆς δεσποζούσης θέσεως τὴν ὁποίαν καταλαμβάνει. Διὰ τοῦτο ἐπιστρέφει φιλοσοφικῶς μὲν εἰς τὸν γνήσιον πλατωνισμόν, θρησκευτικῶς δὲ εἰς τὰ ὑποπροϊόντα τοῦ πλατωνισμοῦ. Δὲν ἐνδιεφέρετο ν' ἀποδείξῃ, ὡς οἱ ἄλλοι φιλοσοφοῦντες χριστιανοὶ θεολόγοι, ὅτι ὁ Πλάτων ἴσταται πλησίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ὅτι εἶναι πλησίον τῆς ἀληθείας ἢ περικλείει τὴν ἀλήθειαν. Ἐπεξεργαζόμενος λοιπὸν ἐκ νέου τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, ὡς εἶχον πράξει παλαιότερον οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα αὐτῶν, μετέτρεψε καὶ αὐτὸς τὸν πλατωνισμόν εἰς θρήσκευμα.

Διακρίνει δύο εἶδη αἰτίων, τὸ τελικὸν καὶ τὸ ἀρχικόν. Τελικὸν εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ἀναφέρεται εἰς τὰς οὐσίας τῶν ὄντων, ἐνῶ ἀρχικὸν εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου ἢ ὁποία προκαλεῖ τὰς κινήσεις τῶν ὄντων. Ἐπομένως ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὡς κατὰ τὸν ἀριστοτελικὸν ὀρισμὸν τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον, ἀλλὰ τὸ τελικὸν πρὸς τὰ ἄνω, ἥτοι τὸ πρῶτον καὶ παρέχον νόημα εἰς τὰ ὄντα αἴτιον τῶν οὐσιῶν. Παρατηρεῖται οὕτω μία ἱεράρχησις· ὑλικά ὄντα, ψυχὴ κόσμου, Θεός.

Ὁ Θεός, ἡ ὑψίστη τελειότης καλεῖται ἀπὸ τὸν Πλήθωνα Ζεὺς. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν τελειότητά του καὶ παρ' ὅλον ὅτι τὰ πάντα ἀπορρέουν ἐξ αὐτοῦ, δὲν δημιουργεῖ κατὰ βούλησιν. Ἐντὸς αὐτοῦ ἡ νόησις καὶ ἡ βούλησις εἶναι νόμος, εἶναι ἀνάγκη, καὶ ἐπομένως τὰ πάντα ἀπορρέουν ἐξ αὐτοῦ κατ' ἀνάγκην. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἱεραρχίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ δύναμις δὲν εἶναι ὁ Θεὸς ἀλλ' ἡ ἐντὸς τοῦ Θεοῦ ἀνάγκη, ἡ εἰμαρμένη. Διὰ τοῦτο ὁ κόσμος δὲν εἶναι ὑστερογενὲς στοιχεῖον. Προηγεῖται μὲν αὐτοῦ ὁ Θεός, ἀλλ' ὄχι κατὰ χρόνον· προηγεῖται κατ' αἴτιον. Δηλαδή Θεὸς καὶ κόσμος εἶναι συναώνια καὶ διαφέρουν μόνον κατὰ τὸ αἴτιον.

Δὲν εἶναι δὲ μόνον ὁ κόσμος τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀπορρέον, διότι ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέει καὶ μακρὰ σειρὰ θεοτήτων ἀποτελουσῶν ἱεραρχίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ μέχρι τῶν ὑλικῶν ὄντων. Εἶναι αἱ ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται ὡς προσωπικότητες εἰς πολλὰ γνωστικὰ συστήματα καὶ εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν. Ὡς τελευταῖαι θεότητες ἔρχονται οἱ δαίμονες. Ἄλλη μετ' αὐτοῦσφαιρα εἶναι ἐκείνη εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν αἱ λογικαὶ ψυχαί, αἱ μετέχουσαι τῆς ζωῆς τῶν θεοτήτων καὶ τοῦ Διός.

Βησσαρίων Ὁ μεγαλύτερος λατινόφων θεολόγος τοῦ Βυζαν-
Νικαίας τίου ὑπῆρξεν ὁ Βησσαρίων (1403-1472). Κατα-
 γόμενος ἀπὸ τὴν ἀκμάζουσαν τότε πρωτεύουσαν τῆς μικροσκο-
 πικῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Πόντου, τὴν Τραπεζοῦντα,
 ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὸν Χρυσοκόκιον
 καὶ εἰς Μυστρᾶν ὑπὸ τὸν Πλήθωνα, εἶχε δὲ συμφοιτητὰς τὸν
 Μᾶρκον Εὐγενικὸν καὶ τὸν ἰταλὸν Φραγκιῖσκον Φιλελφον. Ὁ
 τελευταῖος αὐτὸς τοῦ ἀφιέρωσε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἓν ποίημα.

" ὦ φάος θείας ἀρετῆς, σοφοῖσιν
 πρῶτος ἐν πᾶσιν, μέγεθος καὶ ἄκρον,
 κάλλος οὐκ ἦθους ἐσλεροῖο δείξας,
 Βησσάριόν μοι".

Ἐκλεγείσ εἰς μητροπολίτην Νικαίας (1437) δὲν κατῶρ-
 θωσε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην ἔδραν του. Με-
 τέσχεν τῆς ἀνατολικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν σύνοδον τῆς
 Φλωρεντίας, ὅπου, ἐνῶ ἀρχικῶς ἦτο μετριοπαθῆς, τελικῶς κα-
 τέστη ἡγέτης τῆς φιλενωτικῆς μερίδος. Εἰς τὴν μεταστροφήν
 του προφανῶς συνετέλεσαν αἱ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰδήσεις
 περὶ ἀπελπιστικῆς καταστάσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκτοτε αἱ
 φιλικαὶ σχέσεις του μὲ τὸν Μᾶρκον Εὐγενικὸν ἐξετραχύνθησαν
 καὶ εἰς μίαν συνεδρίαν ἀπηύθυναν πρὸς ἀλλήλους βαρεῖας φρά-
 σεις. Ὁ Βησσαρίων εἶπε· "περισσὸν ποιῶ φιλονεικῶν μετ' ἀν-
 θρώπου δαμοναρίου", ὁ δὲ Μᾶρκος ἀπήντησε· "σὺ ὑπάρχεις
 κοπέλιν καὶ ἐποίησας ὡς κοπέλιν".

Αἱ θέσεις τοῦ Βησσαρίωνος εἰς τὴν Φλωρεντίαν ὡς πρὸς
 τὰς θεμελιώδεις διαφορὰς ἦσαν αἱ ἐξῆς. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐκ-
 πόρευσιν, δεχόμενος πλήρη ταύτισιν τῶν ἐκφράσεων "ἐκ τοῦ
 Υἱοῦ" καὶ "διὰ τοῦ Υἱοῦ", ἐφρόνει ὅτι μία οἰκουμενικὴ σύνο-
 δος δύναται νὰ προσθέσῃ τὴν φράσιν "ἐκ τοῦ Υἱοῦ" εἰς τὸ
 σύμβολον. Ὡς πρὸς τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα συνέστησε νὰ δο-
 θοῦν εἰς αὐτὸν τ' ἀρχαῖα προνόμια, ὅσα δηλαδὴ εἶχεν οὗτος
 ἐξ ἀρχῆς. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἦτο, ποῖα προνόμια εἶχεν ἐξ
 ἀρχῆς, καὶ ἐπ' αὐτοῦ παρετηρεῖτο διαφωνία.

Εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἐξεφώνησε δογματικὸν λόγον εἰς τὸν
 ὁποῖον διαφαίνονται τὰ πολιτικὰ κίνητρά του. "Ἡ μόνη ἡμῶν
 ἐν κινδύνοις καταφυγὴ τὸ τῶν Λατίνων γένος καταλείπεται καὶ
 ἢ μετ' αὐτοῦ ἕνωσις". Ἦτο ἀκριβῶς ἡ πολιτικὴ τῶν Παλαιολό-
 γων. Κατὰ τὴν γνώμην του τὸ ἔθνος δουλεῖον ὑπὸ τοὺς Τούρ-
 κους, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διατηρήσῃ τὴν χριστιανικὴν του πί-
 στιν ἄθικτον — καὶ μέχρις ἐνδὸς σημείου εἶχε δίκαιον, ἂν λη-
 φθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἐξισλαμισθεῖσαι χριστιανικαὶ μᾶζαι — ἐνῶ ἢ
 Ἐκκλησία δουλεύουσα εἰς τὴν Ρώμην δὲν θὰ συμπαρέσυρε τὸ
 ἔθνος εἰς δουλείαν, ὅποτε ἠδύνατο ν' ἀνακτηθῇ κάποτε καὶ

τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐλευθερία.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας, τῆς ὁποίας τὸν ἐνωτικὸν ὄρον συνέταξεν αὐτὸς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, φέρων ἤδη τὸν τίτλον τοῦ καρδινάλιου τοῦ Τούσκλου. Ἄλλ' ἡ θέσις του ἦτο ἐκεῖ δυσχερῆς λόγῳ τῆς ἐχθρότητος τοῦ πλήθους, διὸ κατέφυγεν ὀριστικῶς πλέον εἰς τὴν Δύσιν (1441), ὅπου ἔλαβε τιμὰς, θέσεις ζηλευτὰς καὶ τελικῶς τὸ ψιλῶ ὀνόματι ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τὴν Δύσιν ἐμοίραζε τὸν χρόνον του μεταξὺ προετομασίας μιᾶς σωστικῆς διὰ τὸ Βυζάντιον σταυροφορίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων. Θεωρῶν τὴν Ἰταλίαν ὡς τόπον προσωρινῆς φιλοξενίας ἠγωνίζετο νὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν ἐπιστροφὴν του κατόπιν ἐκδιώξεως τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. Ἐταξίδευσεν μετ' ἐπιμονῆς εἰς πλεῖστα εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ἐπανειλημμένως ἐπέτυχε συμφωνίας τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων διὰ τὴν σχεδιαζομένην σταυροφορίαν, ἀλλ' εἰς τὸ τέλος πάντοτε ἐνεφανίζετο κάποιον ἐμπόδιον, διὰ νὰ τὴν ματαιώσῃ. Δὺς (1455 καὶ 1471) ἐφέρετο ὡς ὁ ἐπικρατέστερος ὑποψήφιος διὰ τὸν παπικὸν θρόνον, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὑπὸ ὅλων ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ διαπρεπεστέρα ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότης τῆς Δύσεως τότε, ἀλλ' αἱ ἀντιρρήσεις τῶν συντηρητικῶν καρδινάλιων οἱ ὁποῖοι δυσπίστως ἔβλεπον τὸν ἐκ τῆς "ἀπεσχισμένης" Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καρδινάλιον, ἀπέτρεψαν τὴν ἐκλογὴν. Μὴ κατορθώσας ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸν παπικὸν θρόνον, δὲν κατώρθωσε νὰ συγκροτήσῃ καὶ τὴν σταυροφορίαν.

Μεγαλυτέρα ἦτο ἡ ἐπιτυχία του εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων. Εἶχε μετατρέψει τὸν ἐν Ρώμῃ οἶκον του εἰς ἀκαδημίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἤρχοντο λόγιοι πρὸς συζήτησιν φιλοσοφικῶν, φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν θεμάτων. Ἐβοήθει Ἕλληνας νέους νὰ σπουδάσουν καὶ Ἕλληνας λογίους νὰ εὗρουν ἐπαγγελματικὴν ἀπασχόλησιν. Ἔστειλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀντιπροσώπους διὰ νὰ προμηθεύωνται χειρόγραφα καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κατήρτισε σπουδαίαν βιβλιοθήκην χειρογράφων, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Τὸ μέγεθος τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν δυτικὴν ἀναγέννησιν ὁμολογεῖται ὑπὸ πάντων.

Τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων ἐκυκλοφορεῖ εὐρέως δι' ἐπιστολῶν, χωρὶς ν' ἀποφεύγῃ νὰ γράφῃ καὶ συστηματικὰ συγγράμματα, ὅσαίς ἢ ἄλλη δραστηριότης του τὸ ἐπέτρεπεν. Ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά του ἔργα τὸ ἀξιολογώτερον εἶναι ὁ *"Ἐλεγχος τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν"*, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς ἓν ὑποτιμητικὸν διὰ τὸν Πλάτω-

να σύγγραμμα τοῦ ἀριστοτελιζοντος Γεωργίου Τραπεζουντίου. Ὁ Βησσαρίων, ἀρχικῶς καὶ αὐτὸς ἀριστοτελικός, ἔμαθε παρὰ τοῦ Πλήθωνος νὰ ἐκτιμᾷ τὸν Πλάτωνα. Παρὰ ταῦτα δὲν εἶναι μονομερῆς εἰς τὸ θέμα τοῦτο. Μετέφρασε τὰ *Μεταφυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐξηκολούθει νὰ τρέφῃ δι' αὐτὸν ἐκτίμησιν, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι θεολογικώτερος ἢ μᾶλλον θρησκευτικώτερος, διότι ἡ φιλοσοφία του καθαίρει τὰς ψυχὰς καὶ τὰς ἀναβιβάζει πρὸς τὸν Θεόν.

Τὰς περὶ τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν σήμερις του ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Αὗται ἐκτίθενται πλὴν ἄλλων καὶ εἰς τὸ σύγγραμμα *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* καὶ εἰς τὴν ἀντίρρυσιν βιβλίου τοῦ Παλαμᾶ, *Πρὸς τὰς τοῦ Παλαμᾶ κατὰ Βέκκον ἀντεπιγραφάς*.

Β: ΛΑΤΙΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔγιναν τοιαῦται ριζικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην, ὥστε αὕτη κατ' ὀλίγον ν' ἀναλάβῃ τὴν ἡγεσίαν εἰς τὴν πολιτικὴν, τὴν οἰκονομικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Τὸ κύριον στοιχεῖον τῶν μεταβολῶν εἶναι ὅτι ἤδη δημιουργοῦνται ἀστικά κέντρα εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, τὰ ὅποια ἔκτοτε παίζουν σπουδαῖον ρόλον καὶ ἀποτελοῦν δύναμιν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν φεουδαρχῶν. Τὰ κέντρα ταῦτα ὑποδέχονται σὺν τῷ χρόνῳ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ἣ ὅποια φεύγει ἀπὸ τὰς μονάς, ὅσας ταῦτα δὲν δημιουργοῦνται εἰς τὸν πέριξ τῶν μονῶν χῶρον. Καὶ φυσικὰ ὁ ἀστικὸς βίος δίδει τὸ ἰδιὸν του χρῶμα εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν.

Ὅλαι αἱ ἀνακατατάξεις ἐκεῖναι ἐπραγματοποιήθησαν εἰς τὸ μέσον διπλῆς συγκρούσεως. Πρῶτον μιᾶς βιαιοτάτης συγκρούσεως μεταξὺ πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, διὰ τὸ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων εἰς πολιτικὰ ἀξιώματα. Μετὰ τὴν ἀρχικὴν νίκην τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων νέοι ἀγῶνες ἔδωσαν τὸ προβάδισμα εἰς τοὺς πάπας, διὰ νὰ χάσουν εἰς τὸ τέλος ἀμφότεραι αἱ πλευραὶ μέρος τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς αἰγλῆς των εἰς ὄφελος τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν ἀστῶν.

Καὶ δεύτερον μιᾶς συγκρούσεως μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς. Διέξοδον εἰς τὰς ἐπιτοπίους δυσκολίας καὶ πιέσεις τῆς Δ. Εὐρώπης ἔδωσαν αἱ σταυροφορίαι, αἱ ὅποια εἶχον ὡς ἐπιδιώξιν νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων. Καὶ ἔδωσαν μὲν αὗται κάποιαν ζωὴν εἰς τὸν θνήσκοντα Χριστιανισμὸν τῆς λεγομένης Μ. Ἀνατολῆς, ἀλλὰ συγχρόνως ἐποδοπάτησαν ἀρπακτικῶς τὴν ἑλληνικὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, τὴν ἀπεμύζησαν καὶ τελικῶς τὴν διέσπασαν. Εἶναι ὁ ὑπεύθυνος τῆς ἐξουθενώσεώς της καὶ τῆς μετέπειτα πτώσεώς της εἰς τοὺς Τούρκους.

Διὰ τὴν Δύσιν αἱ σταυροφορίαι ἦσαν ἀντιθέτως πολὺ καρποφόροι. Οἱ Δυτικοὶ ἀπέκτησαν πλοῦτον πολὺν τόσον διὰ τῶν ἀρπαγῶν καὶ τῶν φόρων ὅσον καὶ διὰ τοῦ ἐμπορίου. Τὸ σπουδαιότερον δὲ ἦτο ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἔβλεπον εἰς τοιαύτην ἔκτασιν καὶ ἀπὸ τόσον πλησίον ὅλα τὰ ἀγαθὰ τῆς ἑλληνικῆς

Ἐνατολῆς, τὰ πνευματικά, τὰ κοινωνικά καὶ τὰ πολιτικά. Ἡ νέα δὲ αὐτὴ πείρα τοὺς ἐχρησίμευσε εἰς τὸ νὰ συγκροτήσουν καλύτερον τὸν ἰδικὸν τῶν κοινωνικῶν βίον καὶ ν' ἀναπτύξουν συστηματικώτερον τὰς ἐπιστήμας, τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι μόλις τώρα διὰ πρώτην φοράν ἐμφανίζονται εἰς τὴν Δύσιν ἄστυα, πανεπιστήμια, μεγαλοπρεπεῖς καθεδρικοὶ ναοί, πολυτελῆ ἀνάκτορα, μεγαλειώδη φιλοσοφικά καὶ θεολογικά συστήματα· τοῦτο ὀφείλεται εἰς αὐτὴν τὴν ἐπαφὴν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν σχέσιν, ἡ ὁποία ἐπλούτησε καὶ τὴν πείραν καὶ τὰ ταμεῖα τῶν Δυτικῶν.

Συχνάκις παρατηρεῖται παράλληλος πορεία τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν καὶ εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Εἶναι ἀδικαιολόγητος ἡ τάσις ν' ἀποδίδεται ἡ ὁμοιότης τῶν ἐπιτεύγματων εἰς τὴν ἐκ μέρους τῆς Ἐνατολῆς μίμησιν τῶν προτύπων τῆς Δύσεως. Διότι συμβαίνει τὸ ἀντίστροφον. Οἱ Ἐνατολικοί, οἱ Ἕλληνας, δὲν μετέβαινον τότε εἰς τὴν Δύσιν, διὰ νὰ ἴδουν τὰ τυχόν ἐπιτεύγματα αὐτῆς οὔτε συνήντων εἰς τὸν τόπον τῶν τοιαῦτα ἐπιτεύγματα· οἱ Δυτικοὶ ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέπτοντο τὴν Ἐνατολὴν καὶ παρελάμβανον ὅ,τι καλὸν εὔρισκον.

Δύο παράγοντες προώθησαν τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Δύσεως· ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ποικιλία ἔθνῶν καὶ κυβερνήσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀντιθέτως ἡ ὁμοιομορφία γλώσσης. Ἡ φιλοδοξία τῶν τοπικῶν ἀρχόντων νὰ ἔχουν ἴδια κέντρα σπουδῶν ἀνέδειξε τοὺς Παρισίους, τὴν Κολωνίαν, τὴν Ὑόρκην καὶ τόσας ἄλλας πόλεις. Ἡ δὲ γλωσσικὴ ἐνότης ἐπέτρεπε τὴν ταχεῖαν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν. Οἱ ἐπιστήμονες δὲν ἐχρειάζοντο νὰ χάσουν χρόνον μακρὸν εἰς τὴν ἐκμάθησιν ξένων γλωσσῶν· διότι ὅλοι, ἀνεξαρτήτως τῆς μητρικῆς τῶν γλώσσης, ἤκουον ἀπὸ τῆς παιδικῆς τῶν ἡλικίας τὴν λατινικὴν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ ἐδιδάσκοντο αὐτὴν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδος.

Μέγα ὄπλον τῶν Δυτικῶν κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὑπῆρξεν ὁ νέος μοναχικὸς βίος, ὁ ὁποῖος ἀρχικῶς μὲν εἶχε τὴν μορφήν μητροπολιτικῶν μοναστηρίων μὲ πλῆθος μετοχίων, ἔπειτα δὲ ἔλαβε τὴν μορφήν διωγκωμένων ἀδελφοτήτων ἢ ταγμάτων. Ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ διηκολύνον τὴν ἐπίδοσιν εἰς κοινωνικά καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἔργα ὑπὸ ἔλεγχον καὶ καθοδήγησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θεολογικὰς καὶ τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας.

1. ΣΧΟΛΑΙ ΚΑΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ

Οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς δυτικῆς θεολογίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀποκαλοῦνται σχολαστικοί, διότι προέρχονται ἀπὸ τὰς σχολάς, αἱ ὁποῖαι εἶχον πληθυνθῆ μεγάλως ἀπὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Ὁ ὄρος "σχολαστικὸς" εἶναι παλαιότερος τίτλος χρησιμοποιοῦμενος εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα πρὸς δῆλωσιν καθηγητοῦ ἀνωτέρων μαθημάτων, ἰδίως τῆς νομικῆς. Κατὰ τὴν πρώτην του χρῆσιν ὑπὸ τῶν Δυτικῶν ἐσήμαινε "πανεπιστημιακός", "ἀκαδημαϊκός", ἀλλὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα ἐξέπεσεν εἰς τὴν δῆλωσιν τοῦ μικρολόγου καὶ τοῦ μικρόνοου.

Μετὰ τὴν αὔξησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος δι' ἀνωτέρας σπουδὰς ἀντελήφθησαν ὅτι αὗται ἦτο δυνατόν νὰ ὀργανωθοῦν καλύτερον, ἂν ἐπραγματοποιεῖτο σύνδεσις μεταξὺ τῶν αὐτοτελῶς λειτουργουσῶν σχολῶν, εἴτε εἰς μοναστήρια εἴτε εἰς πολίχνας, πάντοτε δὲ ὑπὸ μοναχούς. Τὸ πρότυπον ὑπῆρχεν εἰς τὸ Βυζάντιον.

Αἱ σχολαὶ ἀνωτέρας μορφώσεως εἶχον λάβει μορφήν πανεπιστημίου εἰς τὰς Ἀθήνας ἤδη τὸν Δ΄ αἰῶνα. Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὀργανώθη πανεπιστήμιον καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργησε συνεχῶς, μὲ ὀλίγας διαλείψεις, μέχρι τῆς πτώσεως αὐτῆς. Εἰς ἰδιαιτέραν μάλιστα ἀκμὴν ἔφθασε τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωσίν του κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Τὸ πρόγραμμα τῆς νομικῆς σχολῆς αὐτοῦ ἀντέγραψεν εὐθύς ἀμέσως ἡ νομικὴ σχολὴ τῆς Βολωνίας, ὡς ὅλον δὲ ἐμμήθησαν αὐτὸ πολλοὶ διδάσκαλοι τῆς Δύσεως. Ἀντὶ νὰ ἐργάζωνται ἀπομονωμένοι ἀπ' ἀλλήλων, προῆλθον εἰς ἔνωσιν, ἡ ὁποία, περιλαβοῦσα διδασκάλους καὶ φοιτητάς, ὠνομάσθη Universitas Magistrorum et Studioium, ἐξ οὗ καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια ὠνομάσθησαν Universitas. Πρῶτα ἐξ αὐτῶν ἐνεφανίσθησαν τὰ τῆς Βολωνίας, τῶν Παρισίων, τῆς Ὁξφόρδης.

Ὅλα ἐκεῖνα τὰ πανεπιστήμια ἦσαν στενῶς συνδεδεμένα μὲ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς παραρτήματα αὐτῆς. Ἐνισχύοντο ὑπ' αὐτῆς οἰκονομικῶς, ἔθετον τοὺς ὀργανισμοὺς καὶ τὰ προγράμματα τῶν ὑπὸ τὴν κρίσιν αὐτῆς, οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν καθηγητῶν αὐτῆς, καὶ συνήθως ὅλοι, ἦσαν μοναχοί, ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος μάλιστα κατὰ τὸ πλεῖστον Φραγκισκανοὶ καὶ Δομινικανοί. Ὁ-

λου τοῦ κόσμου τὰ πανεπιστήμια διατηροῦν ἴχνη τῆς ἐξαρτήσεως ἐκείνης, ὡς εἶναι ἡ στολὴ καὶ τὰ οἰκοτροφεῖα.

Εἶναι ὡς ἐκ τούτου εὐλόγον ὅτι ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη εἶχε τὴν πρώτην εἰς αὐτὰ θέσιν. Ὠνομάζετο βασίλισσα τῶν ἐπιστημῶν, *theologia regina scientiarum*, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἦτο ὑπηρέτρια αὐτῆς, *philosophia ancilla theologiae*. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ γραμμὴ, τὴν ὁποίαν θεωρητικῶς μὲν καθώρισαν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τοῦ Γ' αἰῶνος, πρακτικῶς δὲ ἐχάραξαν οἱ Καππαδόκται κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα.

Ἡ θεολογία ἐσπουδάζετο ἐπιμελῶς. Κύρια μαθήματα αὐτῆς ἦσαν διὰ μὲν τοὺς ἀρχαίους ἡ ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν, διὰ δὲ τοὺς προχωρημένους ἡ δογματικὴ μετὰ βασικὸν ἐγχειρίδιον μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος τὰς *Sententiae* τοῦ Λομβαρδοῦ. Διπλῆ ἦτο ἡ μέθοδος· πρῶτον ἡ διδασχὴ, ἥτοι ἡ ἀνάγνωσις ἀπὸ τῆς ἑδρας, καὶ ἡ συζήτησις. Εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, ἥτοι τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα, ὠρίζοντο ἐπίσημοι ἡμέραι θεολογικῶν συζητήσεων κατὰ τὰς ὁποίας φοιτηταὶ καὶ ἀκροαταὶ προέβαλλον δυσκόλους ἐρωτήσεις, τὰς ὁποίας προσεπάθουν ν' ἀντιμετωπίσουν ἄλλοι φοιτηταὶ καὶ τελικῶς ὁ καθηγητής.

Ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἀποδίδει τὴν ἀκμὴν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ συνόλου τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὰ ἔργα ταῦτα βεβαίως ἦσαν ἀνέκαθεν γνωστὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας θεολόγους, ἀλλὰ λόγῳ τῆς στρυφνότητος των ἐχρησιμοποιοῦντο ὀλιγώτερον τῶν λαμπρῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος. Εὐρυτέραν χρῆσιν αὐτῶν ἐγκαινίασαν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, μετὰ τὸν ὁποῖον παρετηρήθη κάποιος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ πλατωνισμοῦ καὶ ἀριστοτελισμοῦ. Ὅπαδοὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ὠνόμασαν αὐτὸν Ἰζον ἀπόστολον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπέκρουσεν ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνοὺς ὡς ἀσεβές.

Εἰς τὴν Δύσιν μόνον μέρος τῶν λογικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο γνωστὸν ἐκ τῆς εἰς τὴν λατινικὴν μεταφράσεως τοῦ Βοηθίου. Νεώτεροι μεταφράσεις, τοῦ ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος, ὠλοκλήρωσαν τὴν εἰς τὴν λατινικὴν ἀπόδοσιν τῶν ἔργων τοῦ φιλοσόφου. Ἀλλὰ αἱ μεταφράσεις αὗται δὲν ἔγιναν ὅλαι ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου· πολλαὶ ἔγιναν ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου. Πράγματι τὰ ἀριστοτελικά ἔργα εἶχον ἀρχίσει μεταφραζόμενα εἰς τὴν ἀραβικὴν ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος. Ἀραβες φιλόσοφοι, ὁ Ἀβικέννας (980-1037) καὶ ὁ Ἀβερρόης (1126-1198), ἐπεχείρησαν ἀπολογητικῶς νὰ συμβιβάσουν τὰ δόγματα τοῦ Ἰσλάμ μετὰ τὴν φιλοσοφίαν, καὶ δὴ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἀνάμικτον μετὰ νεοπλατωνικὰς ἰδέας καὶ χριστιανικὰς μυστικὰς ἀντιλήψεις.

Δὲν ἐγέννησεν ὅμως ἡ γνῶσις τοῦ ἀραβικοῦ Ἀριστοτέλους τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Εἶναι σαφὲς πόσον ὀλίγον ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ὀρθολογιστικὴν φιλοσοφικὴν θεολογίαν ἔν φιλοσόφημα ἀνάμικτον μὲ νεοπλατωνικὰς καὶ ἰσλαμικὰς ἀντιλήψεις. Καὶ δὲν ἦτο πρὸς μίμησιν διὰ τοὺς χριστιανοὺς θεολόγους τοιοῦτον φιλοσόφημα, ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν.

Ἐξ ἄλλου ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐνεφανίσθη, μὲ δειλίαν ἔστω, ἀπὸ τὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα, πρὶν δηλαδὴ ὀλοκληρωθῆ ἡ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασις τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία θ' ἀνεπτύσσεται καὶ θ' ἀνήγεται εἰς ἀκμὴν, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἐγίνοντο ἐκεῖναι αἱ μεταφράσεις. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν σχολῶν εἰς τὴν Δύσιν ὠδήγησε τὴν θεολογικὴν σκέψιν εἰς ἀκμὴν, ἡ δὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴν θεολογίαν διὰ τῶν σταυροφορῶν καὶ τῶν περὶ τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν συζητήσεων, συνέτειναν εἰς τὴν συστηματικωτέραν διαμόρφωσιν αὐτῆς. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἐνεφανίσθη πλῆθος μεταφράσεων τοῦ κυρίου δογματικοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀπὸ τίνος λοιπὸν ἀπόψεως ἡ μετάφρασις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν λατινικὴν ἦτο ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἷτιον τῆς ἀκμῆς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Οἱ σχολαστικοὶ ἐζήτουν καὶ ἄλλα μέσα διατυπώσεως τῶν σκέψεων των, τὰ εὔρον δὲ εἰς τὰ ὑπολειπόμενα συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον δὲν θὰ συνέβαινεν ἄνευ τῆς μεταφράσεως ταύτης εἶναι τοῦτο ἡ σύνθεσις τοῦ ἀριστοτελικοῦ πνεύματος μὲ τὸν Χριστιανισμόν. Πράγματι τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἐγίνε καὶ αὐτὴ ἡ σύνθεσις. Προηγουμένως ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ἀποτελέσει τὴν βάσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἀραβικῆς ἰσλαμικῆς φιλοσοφίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἰουδαϊκῆς φιλοσοφίας. Τώρα ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τῆς λατινικῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Συνήνητησε κατ' ἀρχὰς δυσκολίας ἡ σύνθεσις αὕτη, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπηγορεύθη τελείως ὑπὸ τῶν παπῶν. Ἐπειτα ἐπετράπη ἀπλῶς. Καὶ τέλος ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος διὰ τὴν χορήγησιν τοῦ πτυχίου τῶν ἐλευθερίων τεχνῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ λοιποῦ ἐθεωρεῖτο πρόδρομος τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπειδὴ ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐδιδάσκειτο εἰς τὰ πανεπιστήμια ὁμοῦ μὲ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας, ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, κατέστη δηλαδὴ ἀποδεικτικὴ καὶ διαλεκτικὴ ἐπιστήμη. Δὲν ἐζήτηε ἀπλῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ χριστιανικὰ δόγματα, ἀλλὰ νὰ πείσῃ ὅτι ταῦτα εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐζήτηε νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ θεῖα διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὅπως εἰσέδουε τὸ γοτθικὸν κωδωνοστάσιον εἰς τὸν

οὐρανόν.

Λόγω τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐπιστήμη ἀσχολουμένη μὲ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ἐστάθη μακρὰν ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ καὶ ἱστορικὰ προβλήματα. Δὲν τὴν ἐνδιέφερε ἐνίστε οὔτε κἄν τὸ πρόσωπον τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ. Εἶναι θεολογία ἀφηρημένη, ὡς ἡ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δὲν ἔχουν φυσικὰ γενικὴν ἰσχύν, καθ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθοῦν ὅλοι οἱ σχολαστικοὶ εἰς μίαν γραμμὴν. Αἱ θεωρίαι τοῦ σχολαστικισμοῦ ἀνενοῦντο διακριῶς καὶ τὰ συστήματα αὐτοῦ εἶναι πολυάριθμα.

2. ΠΡΩΤΟΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΙ

Παλαιὸν εἶναι τὸ πρόβλημα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γενικῶν ἰδεῶν ἢ ἐννοιῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις· εἶναι αὐταὶ πραγματικαὶ ἢ πλάσματα τοῦ νοῦ; Ὁξεῖαν μορφήν ἔλαβε τὸ πρόβλημα εἰς τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἀλλ' αἱ ἀφορμαὶ προήρχοντο ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους φιλοσόφους τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ Πλάτων ἐξελάμβανε τὰς ἰδέας ὡς αὐτοὺς καὶ αὐθυποστάτους, ἀνεξαρτήτους τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων καὶ ἀποτελούσας τὸν πνευματικὸν κόσμον, τὸν ἀληθῶς ὑπάρχοντα, ἐνῶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ παρόντος κόσμου, τῶν ὁποίων ἀποικτῶμεν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρίαν, ἀπλῶς ἀντικατοπτρίζουν τὴν φύσιν τῶν ἐπέκεινα ὑπαρχουσῶν ἰδεῶν.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ γενικαὶ ἰδέαι εἶναι καὶ πραγματικαὶ καὶ ἰδεαταὶ ἢ πλασταί. Πραγματικαὶ εἶναι ἀπὸ τῆς μεταφυσικῆς ἀπόψεως, διότι δὲν ὑπάρχουν μὲν, ὡς κατὰ τὸν Πλάτωνα, αὐθυποστάτως, ἀποτελοῦν ὅμως τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀναποσπᾶστως ἠνωμένοι αἱ μορφαὶ αὐτῶν. Ἰδεαταὶ δὲ εἶναι ἀπὸ τῆς λογικῆς ἀπόψεως κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ γενικαὶ ἐννοιαὶ εἶναι ἰδιότης τῶν πραγμάτων.

Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ σχολὴ μεταγενεστέρως ἐπέμενον ἀμφότεραι ἐπὶ τῆς πραγματικότητος τῶν λογικῶν ἐννοιῶν· τοῦτο εἶναι ἡ πραγματοκρατία, ὁ *realismus*, ὁ ὁποῖος ἐπικράτει εἰς τὴν φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν σκέψιν τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως. Ἐγένετο ὅμως διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο σχολῶν· διότι, ἐνῶ κατὰ τοὺς πλατωνίζοντας αἱ ἰδέαι εἶναι πρὸ τῶν πραγμάτων, *universalia ante res*, κατὰ τοὺς ἀριστοτελιζοντας αὐταὶ εἶναι ἐντὸς τῶν πραγμάτων, *universalia in rebus*.

Ἀπὸ τῆς δευτέρας ἀπόψεως τοῦ Ἀριστοτέλους, τῆς λογικῆς, προῆλθεν ἡ ἀντίθετος διδασκαλία, καθὼς μεταγενέστεροι φιλόσοφοι ἔφθασαν εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ γενικαὶ ἰδέαι εἶναι ὑποκειμενικὰ πλάσματα τοῦ νοῦ, σχηματιζόμενα ἐκ τῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν διὰ τῶν αἰσθήσεων· εἶναι λοιπὸν ψιλὰ ὀνόματα. Οὕτω διεμορφώθη ἡ ὀνοματοκρατία, ὁ *nominalismus*, κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ γενικαὶ ἰδέαι ὑπάρχουν μετὰ τὰ πράγματα, *universalia post res*.

Ροσκελλίνος Ὁ κυριώτερος ἐμπρόσωπος, ἰδρυτῆς οὕτως εἰ-
 πείν, τῆς ὀνοματοκρατίας εἶναι ὁ ἐκ Κομπιέν-
 νης κληρικὸς Ροσκελλίνος (Roscellinus, 1050-1125). Ἡ δι-
 δασκαλία του συνάγεται ἀπὸ ὅσα λέγουν οἱ ἀντίπαλοί του Ἄν-
 σελμος καὶ Ἀβαιλάρδος, διότι δὲν σώζονται συγγράμματά του.
 Φαίνεται ὅτι ὑπεστήριζεν ὅτι πραγματικὴν ὕπαρξιν ἔχουν μό-
 νον τὰ ἄτομα, ὄχι καὶ τὰ εἶδη καὶ τὰ γένη. Πέραν τῶν ἀτό-
 μων ὑφίστανται αἱ λέξεις τὰς ὁποίας πλάσσουν οἱ ἄνθρωποι
 πρὸς μετὰ τῶν ἐπικοινωνιῶν. Π.χ., ἔλεγεν, ἕκαστος ἐπὶ
 μέρους ἄνθρωπος ὑπάρχει πράγματι, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀνθρω-
 πότης οὔτε καμμία ἰδέα περὶ ἀνθρώπου.

Ἐπιπτώσεις τῆς θεωρίας ταύτης προσβάλλουν τὴν περὶ
 Θεοῦ ὀρθόδοξον ἀντίληψιν. Ὄταν λέγωμεν Τριάδα, ἔχομεν
 τρία πρόσωπα, Πατέρα, Υἱόν, Πνεῦμα, ὑπαρξιακὰ ὡς τρεῖς χω-
 ριστὰς οὐσίας ἢ ὡς τρεῖς Θεούς. Θεότης ὅμως ὡς συνιστα-
 μένη αὐτῶν δὲν ὑφίσταται εἰμὴ ὡς ὄνομα, τὸ ὁποῖον δηλώνει
 τὴν ἐνιαίαν δύναμιν καὶ βούλησιν τῶν τριῶν. Οὕτως ἐπιστρέ-
 φομεν εἰς τὴν τριθείαν τοῦ Ἰωάννου Φιλοπόνου, ὁ ὁποῖος ἀ-
 φωρμᾶτο ἀπὸ παρομοίας προουποθέσεις.

Μετ' ἐπανειλημμένην καταδίκην του (Σουασσὸν 1092,
 Ρεῖμοι 1094) ἡ ὀνοματοκρατία ὑπεχώρησε διὰ νὰ ἐμφανισθῇ
 πάλιν μετὰ δύο καὶ ἥμισυ αἰῶνας.

Ἄνσελμος Καντερβουρίας Ὁ πρῶτος μέγας στοχαστῆς τῆς Δύσεως με-
 τὰ τὸν Σκῶτον Ἐρίγεναν, εἶναι ὁ Ἄνσελ-
 μος Καντερβουρίας (1033-1109), ἐξ Ἀόστης τῆς Ἰταλίας.
 Σπουδᾶσας πλησίον τοῦ συμπατριώτου του Λαφράγκ, διεδέχθη
 αὐτὸν εἰς τὴν ἡγουμενίαν τῆς μονῆς Λεμπέν καὶ ἔπειτα εἰς
 τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Καντερβουρίας (1093). Ἠγωνίσθη εἰς τὴν
 Ἀγγλίαν διὰ τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀπαλ-
 λαγὴν τῆς ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας. Τὸ 1098 μετέσχε
 τῆς διασχέσεως τῆς Βάρεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε τὰς πε-
 ρὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ρωμαιοκαθολικὰς ἀπόψεις.

Δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἄνσελμος θεολογεῖ ἐκκινῶν ἀ-
 πὸ τὴν προουποθέσιν τῆς παντοδυναμίας τῆς λογικῆς, ἂν καὶ
 εἶναι ὑπερβολικῶς αισιόδοξος διὰ τὰς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώ-
 που ἐν γένει. Φρονεῖ ὅτι ὁ θεῖος φωτισμὸς ἐνεργεῖ διαπαν-
 τὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προχωρήσῃ
 ἡ θεολογικὴ σκέψις εἰς νέας διατυπώσεις τῶν θρησκευτικῶν ἀ-
 ληθειῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα δὲν θεωρεῖ δυνατὴν τὴν ἐρμηνείαν
 ὀλοκλήρου τοῦ θεοῦ μυστηρίου. Δὲν εἶναι ἄλλωστε κατ' αὐ-
 τὸν ὁ νοῦς τὸ κινεῖν εἰς τὴν σύλληψιν τῶν θρησκευτικῶν ἀ-
 ληθειῶν, εἶναι ἡ πίστις. Ἐπαναλαμβάνων δὲ τὸ Αὐγουστίνου

τονίζει "ἐὰν δὲν πιστεύσω, δὲν θὰ νοήσω", κἀτι τὸ ὅποῖον ἐ-
τόνιζον καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ἔργον τῆς λογικῆς εἶναι νὰ
ἐρμηνεύσῃ τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν
σημασίαν αὐτοῦ καὶ νὰ πείσῃ περὶ τούτου τοὺς ἀνθρώπους.

Αὕτῃ λοιπὸν εἶναι ἡ μία ὁδὸς, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἐκ τῆς
πίστεως καὶ φθάνει εἰς τὴν γνῶσιν. Ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμη ὁ-
δὸς ἡ τῆς ἐποπτείας τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀμέσου καὶ μυστικῆς.

Τὸ πρῶτον σύγγραμμά του, *Μονολόγιον*, συνέταξε κατὰ
παράκλησιν τῶν μοναχῶν τοῦ Μπέκ, οἱ ὅποιοι ἐζήτησαν ἀποδεί-
ξεις περὶ Θεοῦ βάσει λογικῶν ἐπιχειρημάτων, διότι δὲν ἴκα-
νοποιοῦντο ἀπὸ μονομερῆ χρῆσιν τῆς βιβλικῆς αὐθεντίας. Ἐ-
πειδὴ ὅμως ἡ ἐπιχειρηματολογία του ἦτο πολύπλοκος, ἠναγκά-
σθη νὰ γράψῃ ἐκ νέου περὶ τοῦ θέματος εἰς τὸ *Προσλόγιον*,
ὅπου προέτεινε τὴν περίφημον ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν. Ἀποδει-
κνύει μὲ αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν περὶ αὐτοῦ ἰ-
δέαν τῶν ἀνθρώπων. "Ὅλοι ἔχουν κάποιαν ἰδέαν, ἀκόμη καὶ οἱ
ἄθεοι ἔχουν μίαν ἰδέαν περὶ Θεοῦ τὴν ὁποίαν ἐν συνεχείᾳ ἀρ-
νοῦνται. Κατὰ τὰς πραγματιστικὰς προϋποθέσεις τοῦ Ἀνσέλ-
μου ἡ ἰδέα δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ χωρὶς νὰ ἔχῃ πραγματικὴν
ὑπόστασιν. Ἐπομένως εἰς τὴν ἰδέαν περὶ Θεοῦ ἀπαραιτήτως
ἀντιστοιχεῖ Θεός.

Βεβαίως αὐτὸ τὸ ὅποῖον εἶναι ἰσχυρὸν δι' ἓνα πραγματι-
στήν, δὲν εἶναι δι' ἓνα ὀνοματιστήν. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀπόδειξις
ἦτο μὲ τόσην δεινότητα διατυπωμένη, ὥστε ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ
μίαν μακρὰν σειρὰν φιλοσόφων μέχρι τοῦ Ἐγέλου, ἐνῶ ἀπερρί-
πτετο ἀπὸ μίαν ἄλλην σειρὰν φιλοσόφων μέχρι τοῦ Καντίου.

Τὴν περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν ἀνέπτυ-
ξεν ὁ Ἀνσελμος εἰς τὸ σύγγραμμα *Cur deus homo?* Διὰ τί ὁ
Θεὸς ἄνθρωπος; Στηριζει δὲ ταύτην εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἰ-
κανοποιήσεως, *satisfactio*. Ἡ τιμωρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἦτο
ἀρκετὴ καὶ ἀνάλογος πρὸς τὸ πταῖσμα. Ἐξ ἄλλου ὁ μικρὸς
καὶ ἀσήμαντος μετὰ τὴν πτώσιν ἄνθρωπος δὲν ἠδύνατο νὰ πα-
ράσχῃ ἱκανοποίησιν εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὴν ἀπειρον κατ' αὐτοῦ
προσβολήν. Ἄλλωστε οὔτε ἠθέλε νὰ παράσχῃ, καθὼς εἶχε φθα-
ρῆ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, καθὰ ἐδίδασκε παλαιότερον ὁ Αὐ-
γουστῖνος. Ἡ ἱκανοποίησις ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀπειρος, καὶ παρὰ
ταῦτα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Ἐπειδὴ δὲ κανεὶς
συγκριμένος ἄνθρωπος δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ ἐπιτύχῃ, ἀνέλαβε
τοῦτο ὁ Θεάνθρωπος, ὁ ὅποιος συνεδύαζε καὶ τὸ ἀπειρον καὶ
τὸ ἀνθρώπινον. Ὁ Θεάνθρωπος εἶχε τὸ προσὸν ὅτι δὲν εἶχε
τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν, ἡ ὁποία μεταδίδεται διὰ τοῦ σπέρ-
ματος, ἀλλ' ἐπὶ πλέον παρέδωσε τὴν ζωὴν του εἰς σταυρικὸν
θάνατον. Ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἀνάγκην σωτηρίας, τοῦ-

το ἦτο ὑπέρτακτον ἔργον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπορρέει ἡ χάρις. Ὁ Θεὸς ἔπρεπε νὰ τὸν ἀμείψῃ καί, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἦτο ἄνευ ἐλλείψεως, τοῦ ἔδωσεν ὡς ἀμοιβὴν τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ὁμοιάζει μὲν πολὺ μὲ τὴν τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἀλλ' ἔχει ἐντονώτερον τὸ δικανικὸν χρῶμα, τὸ ὁποῖον ἤρεσεν ὑπερβαλλόντως τότε εἰς τοὺς δυτικούς θεολόγους. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν Ἀνσελμον διὰ τὴν προσφορὰν αὐτοῦ εἰς τὴν χριστολογία καὶ τὴν θεολογίαν ὑπῆρξε μέγας, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καὶ μετέπειτα.

Γίλβερτ Ὁ ἐν Πουατιὲ Gilbert De la Porree (1076 - *Πορρετανὸς* 1154), μαθητὴς καὶ ἔπειτα καθηγητὴς τῆς περὶ φήμου σχολῆς τῆς Σάρτρης, τέλος δὲ ἐπίσκοπος εἰς τὴν γενέτειράν του, ἦτο μεσάζων πραγματιστής. Γενικῶς εἰς τὴν σχολὴν τῆς Σάρτρης κατεβάλλετο μία προσπάθεια ἀναπτύξεως φιλοσοφικῆς θεολογίας κάπως ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν.

Εἰς τὸ ἔργον του *Liber six principiorum* (Βιβλίον τῶν ἕξ ἀρχῶν), ἀσχολούμενος μὲ τὰς ἕξ ἐκ τῶν δέκα λογικῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ποῦ πότε κειῖσθαι ἔχειν ποιεῖν πάσχειν, θεωρεῖ ταύτας ὡς μορφὰς ὑπάρξεως εἰς μίαν προσπάθειαν νὰ ἐκλατινίσῃ τὸν Ἀριστοτέλη. Πιστεύει ὅτι τὰ ὄντα ἀποτελοῦνται ἀπὸ εἶδος (μορφήν) καὶ ὕλην. Ὅταν εἰς τὸ εἶδος προστίθεται ἡ ὕλη, ἔχομεν ἓν ὄν, μίαν ὑπόστασιν. Τὸ εἶδος εἶναι τὸ γενικόν, ἡ ὑπόστασις εἶναι τὸ ἀτομικόν. Ἀπὸ τὰ σύμφυτα εἰς τὰ ὄντα εἶδη συνάγονται αἱ γενικαὶ ἔννοιαι, αἱ ὁποῖαι οὕτω δὲν εἶναι ἀκαθόριστα πλάσματα τοῦ νοῦ, ἀλλ' ἀντιστοιχοῦν πρὸς κάποιαν πραγματικότητα, μολονότι τὰ εἶδη δὲν ἔχουν αὐτοτελῆ ὑπαρξιν, ἀλλὰ συνυπάρχουν εἰς τὰ ὄντα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μετριοπαθῆ πραγματισμὸν ἀριστοτελικῆς προελεύσεως. Λέγων ὅμως περαιτέρω ὁ Γίλβερτος ὅτι τὰ σύμφυτα εἰς τὰ ὄντα εἶδη εἶναι ἀπεικιάσματα τῶν ἐν τῷ Θεῷ ὑπαρχουσῶν ἰδεῶν, προσεγγίζει τὸν πλατωνισμόν.

Ἐὰν ἐφαρμόσῃ κανεῖς αὐτὴν τὴν διάκρισιν εἰς τὸν Θεόν, προχωρεῖ εἰς τριθεΐαν. Πᾶν ὄν γίνεται ὄν διὰ τοῦ εἶδους, τῆς οὐσίας, χωρὶς ὅμως νὰ ταυτίζεται πλήρως μὲ αὐτήν. Καὶ ὁ Θεὸς εἶναι Θεὸς διὰ τῆς οὐσίας του, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτήν. Οὕτως ἐπειδὴ τὰ εἶδη τῆς θείας οὐσίας εἶναι τρία, Πατὴρ Υἱὸς Πνεῦμα, τρεῖς εἶναι αἱ θεῖαι ὑποστάσεις. Ἐπειδὴ δὲ ἡ οὐσία ὡς ὅλον εὐρίσκεται ἐκτὸς τῶν τριῶν εἰδῶν, ὡς τέταρτον πρᾶγμα, φθάνομεν εἰς τὴν τετραθεΐαν. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ θέσις τοῦ Γίλβερτου, ὁ ὁποῖος

ὑπερέβαλε τὸν Ροσκελλῖνον. Μετὰ τὴν πολεμικὴν τοῦ Βερνάρδου καὶ τὴν καταδίκην εἰς συνόδους (Παρισίων 1147, Ρείμων 1148), ὁ Γάλβετος ἀνεκάλεσε τὰς γνώμας τουταύτας, ἀλλὰ διετήρησε τὰς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς λογικῆς θέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδιδάσκοντο εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια μέσῳ τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου ἐπὶ αἰῶνας.

Ἀβαιλάρδος Ὁ Ἀβαιλάρδος (1079 - 1142) δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν θεμελιωτὴς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, διότι ἔθεσε τὰ κριτικὰ θεμέλια τῆς γνώσεως.

Γεννημένος πλησίον τῆς Νάντης εἰς τὴν Βρεττάνην, εἰς οἶκον πολυμελέστατον, ἐσπούδασεν εἰς Παρισίους. Ὡς μαθητῆς τοῦ ἄκρου ὀνοματιστοῦ Ροσκελλίνου καὶ τοῦ ἄκρου πραγματιστοῦ Γουλιέλμου ἐκ Σαμπῶ, συνεδύαζε τὰς δύο περὶ ἰδῶν θεωρίας, καὶ οὕτως ἀπεμακρύνθη καὶ ἀπὸ τὰς δύο.

Ἀφοῦ ἐδίδαξεν εἰς διαφόρους πόλεις, κατέστη εἰς ὄριμον ἡλικίαν καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς Παρισίους. Ἡ ἐπιτυχία εἰς τὴν ἀπὸ ἔδρας διαπραγματεύσειν τῶν θεμάτων τὸν κατέστησε διάσημον ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς. Ἀλλὰ τὸ λαμπρὸν τοῦτο στάδιον διεκόπη ἀπὸ μίαν τραγικὴν περιπέτειαν. Συνδεθεὶς ἐρωτικῶς μὲ τὴν μαθήτριάν του Ἐλοῖζαν Φουλμπερτὴν ἐνυμφεύθη κρυφίως παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν οἰκείων αὐτῆς. Τότε οὗτοι τὸν ὑπέβαλον εἰς τὴν χειροτέραν δυνατὴν τιμωρίαν, τὴν ἐκτομὴν. Ἐγινε κατ' ἀνάγκην μοναχός, ἀλλ' ἢ Ἐλοῖζα, ἀκολουθήσασα καὶ αὐτὴ τὸν μοναχικὸν βίον, τοῦ ἔμεινε διὰ παντὸς πιστή.

Δὲν ἐγκατέλειψε τὸ διδακτικὸν ἔργον οὔτε ὅταν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν μονὴν Ἀγίου Διονυσίου. Ὅπου μετέβαινε διὰ διαλέξεις, οἱ φοιτηταὶ ἐγκατέλειπον τοὺς διδασκάλους τῶν διὰ νὰ ἀκούσουν αὐτόν. Ἀλλὰ παντοῦ τὸν ἠκολούθει ἡ ἀντίδρασις. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Σουασσὸν ὑπεχρεώθη νὰ καύσῃ τὸ περὶ Τριάδος σύγγραμμά του. Πολεμικὴν πρὸ πάντων ἦσκει κατ' αὐτοῦ ὁ Βερνάρδος Κλερβινός. Ὁ Ἀβαιλάρδος τὸν ἐκάλεσε εἰς συζήτησιν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Σέν, ἀλλ' εὐρέθη ἐκεῖ κατηγορούμενος. Ἡ ἐκκλησίς του πρὸς τὸν πάπα δὲν τὸν ὠφέλησε, διότι ἡ διδασκαλία του ἐπέσυρεν ἀναποφεύκτως τὴν καταδίκην ὡς σείουσα τὰ θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε τοιαύτην πρόθεσιν. Τέλος ὑπετάγη, διὰ νὰ ζήσῃ ἡσυχὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς παραγμένης ζωῆς του εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κλουνίου.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀβαιλάρδου, ἂν καὶ δὲν ἀποδίδουν ὅλον τὸ μεγαλεῖον τῆς προσωπικότητός του, διεδόθησαν τα-

χέως ἐντεῦθεν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν θαλασσῶν. Ἐξ αὐτῶν ἡ *Introductio ad theologiam* (Εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν) εἶναι μᾶλλον σύστημα θεολογίας ἑλλειπές, παρ' ὅλον ὅτι τὴν τελικὴν μορφήν ἔλαβε κατόπιν πολλαπλῆς ἐπεξεργασίας. Ἐκθέτει τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν διὰ συνδυασμοῦ μὲ τὴν πατερικὴν παράδοσιν.

Τὴν παράδοσιν ταύτην διασειεῖ μὲ τὸ ἄλλο ἔργον τοῦ *Sic et non* (Ναὶ καὶ ὄχι) εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσει 158 θεολογικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα μὲ διαλεκτικὴν μέθοδον. Ἐπικαλούμενος ἀντιφάσεις εἰς τὰς γνώμας τῶν πατέρων καὶ ἐνίοτε τῶν βιβλικῶν συγγραφέων, δεικνύει μὲ ποίαν ἐπιφύλαξιν πρέπει νὰ στηριζώμεθα εἰς τὴν αὐθεντίαν αὐτῶν.

Τὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς πραγματεύεται ἐπιστημονικῶς εἰς τὸ ἔργον *Scito te ipsum* (Γινῶθι σαυτόν). Θεωρεῖ ἀξιολογώτερον τὸ ἐσωτερικὸν ἠθικὸν φρόνημα ἂν τὰ ἐξωτερικὰ ἠθικὰ ἔργα.

Ἀξιίζει νὰ μνημονευθῆ ἔπίσης καὶ ἡ *Historia calamitatum*, (Ἱστορία τῶν συμφορῶν), αἱ ὁποῖαι προεικλήθησαν ἀπὸ τὸν ἔρωτά του πρὸς τὴν Ἑλοΐζαν, εἰς τὸν ὁποῖον ἐξηκολούθει νὰ ἐπιμένῃ.

Ὁ Ἀβαιλάρδος εἶχε πολλὴν φαντασίαν καὶ δύναμιν λόγου, ἐνῶ ὑστέρει τοῦ Ἀνσέλμου εἰς συστηματικότητα. Ρηξικέλευθος καὶ πολὺ βιαστικὸς, εἶπε πολλὰ διὰ τὸν χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον ἐκινεῖτο, ἀλλ' ὅλα αὐτὰ σχεδὸν εἶχον ἤδη λεχθῆ αἰῶνας πρὸ αὐτοῦ.

Δὲν ἦτο τόσον αἰσιόδοξος ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ὅσον ὁ Ἀνσελμος. Ἐνῶ ἐπιζητεῖ τὴν γνώσιν, πιστεύει ὅτι εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἐπιτυγχάνεται ἡ νόησις, ἡ δὲ γνώσις ἐναπόκειται εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα. Περιορίζει τὴν γνώσιν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν δὲν θέλει ν' ἀπομακρυνθῆ. Ἐγραφεν εἰς τὴν Ἑλοΐζαν: "δὲν ἐπιδιώκω νὰ γίνω φιλόσοφος ἀντιτιθέμενος εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, οὔτε Ἀριστοτέλης χωρισμένος ἀπὸ τὸν Χριστόν, διότι δὲν ὑπάρχει ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἄλλο ὄνομα ἐν τῷ ὁποίῳ δύναμαι νὰ σωθῶ. Ἡ πέτρα ἐπὶ τῆς ὁποίας ῥηνοδόμησα τὴν γνώσιν μου εἶναι αὐτὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας ῥηνοδόμησεν ὁ Χριστὸς τὴν Ἐκκλησίαν του". Εἶναι δηλαδὴ ἡ πίστις. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ἡ πίστις ἀλλὰ καὶ ἡ εὐσέβεια παράγων τῆς γνώσεως.

Παρὰ ταῦτα ἄλλοτε ὁ ἴδιος δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν νόησιν. Ἔργον τοῦ θεολόγου εἶναι ὡς διδάσκει, νὰ προχωρῆ ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευναν εἰς τὴν ἀλήθειαν, φαίνεται δὲ εἰς τὴν πρᾶξιν ὡς νὰ δέχεται μόνον ὅσα γίνονται διὰ τοῦ λόγου κα-

τανοητά. "Nihil credentium, nisi prius intellectum"; "οὐδὲν πιστευτὸν εἰμὴ πρότερον κατανοητόν". Ὁ Ἀβαιλάρδος ἤθελε νὰ διατηρήσῃ ἓν ἰσοζύγιον μεταξὺ εὐσεβείας καὶ διαλεκτικῆς, ἀλλὰ τὸ εἶχε χάσει ἔνωρίς.

Ὁ συνήθης ὀρισμὸς περὶ Θεοῦ κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἦτο ὅτι εἶναι τὸ ὑψίστον καὶ τελειότατον ἀγαθόν. Τὸ ἐδέχετο καὶ ὁ Ἀβαιλάρδος. Τρεῖς εἶναι αἱ κύριαι ἰδιότητες αὐτοῦ, δύναμις σοφία ἀγάπη. Αὐτὰς λοιπὸν τὰς τρεῖς ἐθεώρει ὡς δυνάμεις ἀντιστοιχοῦσας εἰς τὰ τρία πρόσωπα τῆς Τριάδος, ὡς ἀποτελοῦσας μίαν τριμερῆ προσωπικότητα. Περιέπιπτεν οὕτως εἰς ἓν εἶδος δυναμικοῦ μοναρχιανισμοῦ.

Εἶχε τάσιν μειώσεως τῆς σημασίας τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ παραδείγματος καὶ ὄχι τοῦ παράγοντος ὁ ὁποῖος ἠλλοίωσε ριζικῶς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἶχον εὐρεῖ ἀπὸ παλαιὰ τὸν δρόμον πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἀνάλογος φυσικὰ ἦτο καὶ ἡ χριστολογία του. Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπέστη τοιαύτην ριζικὴν μεταβολήν, καὶ ὁ Σατανᾶς δὲν ἀπέκτησε κανὲν δικαίωμα ἐπ' αὐτοῦ, παρ' ὅσα κοινῶς ἐπίστευον εἰς τὴν Δύσιν τότε, τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ συνίσταται εἰς τίποτε ἄλλο, εἰμὴ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Αὕτῃ ἐκέρδισε τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη ἀπεικαλύφθη εἰς τὸν σταυρὸν κατὰ τόσον ἔντονον τρόπον, ὥστε τοῦτο νὰ περικλείῃ κἀτι τὸ ἀξίεργον.

Ἐνανθρώπησις εἶναι ἡ δυναμικὴ ἐνοίκησις τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀβαιλάρδος ἠρνεῖτο προσωπικὴν ὑπαρξιν τοῦ Λόγου (τῆς Σοφίας), ἠρνεῖτο καὶ προσωπικὴν παρουσίαν τοῦ δευτέρου μέλους τῆς Τριάδος εἰς τὸν Χριστόν. Ὁ Λόγος ἔλαβεν ἀπλῶς τὴν μορφήν μιᾶς νέας ὑπάρξεως ἐντὸς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἦτο κἀτι τὸ οὐσιῶδες, διότι δὲν εἶχεν ἰδιαίτεραν ὑπόστασιν. Αὕτῃ ἡ διδασκαλία ὠνομάσθη χριστολογικὸς μηδενισμὸς.

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἀβαιλάρδου, ἐνῶ ἠκολούθουν τὴν μέθοδόν του, ἀπέφευγον τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ. Οὕτως ἔγιναν δεκτοὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς ἔγινε δεκτὴ καὶ ἡ μέθοδός του, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶχε τὴν προσφιλῆ εἰς τοὺς Δυτικοὺς δικανικὴν μορφήν τοῦ ναὶ καὶ τοῦ ὄχι.

3. ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Βερνάρδος Ὁ Βερνάρδος (1090-1153) εἶναι ἀπὸ τὰς μεγα-
Κλερβινὸς λυτέρας φυσιογνωμίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀσκη-
τῆς γνήσιος, συγγραφεὺς ἱκανώτατος, ρήτωρ ἀνυπέρβλητος καὶ
ἠγέτης δραστηριώτατος, δὲν ἄφησε νὰ γίνῃ τίποτε ἀξιόλογον
εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τοὺς χρόνους του, χωρὶς νὰ δώσῃ αὐτὸς
τὴν γραμμὴν.

Γεννηθεὶς εἰς Φονταίνην τῆς Βουργουνδίας ἀπὸ ἀρχοντι-
κῆν οἰκογένειαν, εἰσῆλθεν εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν εἰς τὴν προσ-
φάτως τότε ἰδρυθεῖσαν καὶ ἐντὸς ὀλίγου εἰς τὸ πρῶτον μονα-
χικὸν τάγμα ἐξελιχθεῖσαν μονὴν Κιστερσίου. Μετὰ τριετίαν ἴ-
δρυσεν οὗτος ὡς ἐξάρτημα τοῦ Κιστερσίου τὴν μονὴν Κλαιρ-
βῶ, ἐνῶ μαθηταὶ του καὶ μέλη τῆς οἰκογενείας του ἤνοιξαν
ἄλλα ἐξαρτήματα εἰς τὴν ἰδίαν περιφέρειαν. Τὸ Κλαιρβῶ ἤ-
κμασεν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, ἕως ὅτου διελύθη ὑπὸ τῆς γαλλι-
κῆς ἐπαναστάσεως, διὰ νὰ μεταβληθῇ ἔπειτα εἰς ἐπανορθωτι-
κὰς φυλακὰς.

Κατέστη ὁ Βερνάρδος φύλαξ καὶ προστάτης τοῦ Χριστια-
νισμοῦ περισσότερον καὶ ἀπὸ τοὺς πάπας τῶν χρόνων του, οἱ
ὅποιοι ἐπεζήτουν τὰς συμβουλὰς του. Μὲ ἴσον ζῆλον κατεπο-
λέμησε τὴν ἐκκοσμίευσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τὴν πολυτε-
λῆ διαβίωσιν τῶν κληρικῶν, μὲ ὅσον ἠγωνίζετο ἐναντίον τῶν
ἐπικινδύνων νοθεύσεων τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ποιητῆς ἐμ-
πνευσμένος καὶ συγχρόνως δημαγωγός, ὑπὸ τὴν καλὴν ἔννοιαν,
ἄφθαστος, ἐξεσήκωσε τὴν Εὐρώπην εἰς ἓνα ἱερὸν ἀγῶνα κατὰ
τῶν ἀπίστων καὶ συνετέλεσε περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς
τὴν ὀργάνωσιν τῆς δευτέρας σταυροφορίας (1147), τῆς ὁποίας
προεῖπεν αἰσίαν τὴν ἐκβασιν, διὰ ν' ἀπογοητευθῇ μετ' ὀλίγον
ἐν τῆς ἀποτυχίας της. Ἄν καὶ ἀντεπάθει τὸν πολυτελῆ βίον
τῶν παπῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κατέβαλε μεγάλας προσπάθει-
ας διὰ τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἐξουσίας των. Προώθησε τὴν περὶ
δύο ξιφῶν θεωρίαν τοῦ Γρηγορίου Ζ', ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ
μὲν πνευματικὸν ξίφος χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ
δὲ ὑλικὸν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς πολιτείας συναινέσει τῆς
Ἐκκλησίας καὶ χάριν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκανονίσθη εἰς ἅγιον
καὶ βραδύτερον ἀνεκηρύχθη εἰς διδάκτορα τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Βερνάρδος ἦτο ἐνημερωμένος εἰς ὅλα τὰ προβλήματα τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐτίθεντο κατὰ τοὺς χρόνους του. Εἰς τὴν Γαλλίαν ἢ τριαδολογιῇ διδασκαλίᾳ διὰ τοῦ Ἀβαιλάρδου εἶχε περιέλθει εἰς περιφρόνησιν καὶ διὰ τοῦ Γιλβέρτου Πορρετανοῦ εἶχεν ὑποκατασταθῆ δι' ἑνὸς εἴδους πολυθεϊστικῆς θεωρίας. Ὁ Βερνάρδος τὴν ἀποκατέστησε μὲ τὰ μελετήματά του.

Τὸ ἔργον του *De gratia et libero arbitrio* (Περὶ χάριτος καὶ ἐλευθέρως βουλήσεως), ἐξωτερικῶς μὲν εἶναι ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνον, ἀλλ' εἰς τὸ περιεχόμενον προβάλλει διδασκαλίαν περὶ συνεργίας τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὴν σωτηρίαν. Διδάσκει ὅτι ἔχομεν τρεῖς ἐλευθερίας· ἐλευθερίαν ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, ἐλευθερίαν ἀπὸ τὴν φθορὰν καὶ ἐλευθερίαν ἀπὸ τὴν ἀνάγκην. Διὰ τῆς πτώσεως ἐχάθη ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἀπὸ τὴν φθορὰν, ἐνῶ οὐδέποτε ἐχάθη ἡ ἀπὸ τὴν ἀνάγκην. Αἱ ἡθικαὶ λοιπὸν πράξεις εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἡ σωτηρία εἶναι προῖον τῆς συνεργίας. "Ἐὰν ἀφαιρέσης τὴν ἐλευθερίαν βουλήσεως, λέγει, δὲν μένει τίποτε διὰ νὰ σωθῆ· ἐὰν ἀφαιρέσης τὴν χάριν δὲν μένει κανὲν μέσον* τὸ ὁποῖον θὰ σώσῃ".

Τὰ σπουδαιότερα ὅμως συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνθέτουν ἓν νέον εἶδος δυτικῶν μυστικισμοῦ. Ἀξιομνημόνευτα δὲ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι οἱ *Λόγοι εἰς τὸ Ἄσμα Ἄσμάτων* καὶ τὸ *De diligento deo* (Περὶ ἀγαπημένου Θεοῦ), εἰς τὸ ὁποῖον τονίζεται ὅτι ὁ Θεὸς πρέπει ν' ἀγαπᾶται διὰ τὸν ἀπλοῦν λόγον ὅτι εἶναι Θεός.

Ὁ Βερνάρδος προσφέρει ὠλοκληρωμένον σύστημα, στρεφόμενον περὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς νὰ στηρίζεται εἰς τὴν νοησιαρχικὴν μέθοδον. Ἄν καὶ δὲν περιφρονεῖ τὴν ἐπιστήμην, τὴν ὁποῖαν μάλιστα ἐκτιμᾷ ὡς συντελοῦσαν εἰς ἡθικὴν ἔξαρσιν, ἀποκρούει τὸ σύνθημα "ἡ γνῶσις διὰ τὴν γνῶσιν" ὡς ἐπονείδιστον περιέργειαν. Ἀποτελεῖ ἀσέβειαν τὸ νὰ ἐπιχειροῦμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν δόγματα ὡς εἶναι ἢ εἰς τρία πρόσωπα ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ. Ἀρκεῖ νὰ γνωρίσωμεν ἓν τῆς αὐθεντίας τῆς ἀλαθῆτου Ἐκκλησίας ὅτι τοῦτο ἔχει οὕτως. Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἡ θύρα τῆς γνώσεως. Τὸ δὲ μυστήριον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πρέπει νὰ μένη σεβαστὸν καὶ λατρευτὸν.

Ἡ μέθοδος του λοιπὸν ἐδράζεται εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν καὶ τελειώνει εἰς τὴν μυστικὴν ἔκστασιν. Αἱ θεῖαι ἀλήθειαι κατακτῶνται διὰ τῆς *consideratio* καὶ τῆς *contemplatio*, τῆς διανοήσεως καὶ τῆς ἀμέσου ἐποπτείας. Τὴν δευτέραν ταύτην δύναμιν περιλαμβάνει ἡ χριστιανικὴ πίστις, ἡ ὁποῖα καθι-

στᾶ τὸν Χριστιανισμὸν ὑψίστην φιλοσοφίαν.

Ἄντικείμενον τῆς θεολογήσεως τοῦ Βερνάρδου εἶναι πρῶτον ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τὸν ὅποιον ἔλεγεν οὗτος ὅτι "τόσον γνωρίζεται ὅσον ἀγαπᾶται". Δεύτερον δὲ καὶ κυριώτερον εἶναι τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ. Ὁ μέγας μυστικὸς ἀφοσιώνεται πλήρως εἰς τὸν ἐπίγειον Χριστόν, τὸν ταπεινωθέντα καὶ σταυρωθέντα, καὶ ὁ μυστικισμὸς του δὲν εἶναι ἀόριστος ἐμπειρία, ἀλλὰ συγκεκριμένη βίωσις τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ. Αἱ σταυροφορίαι εἰς τὴν Ἀνατολήν εἶχον αὐτὴν τὴν ἐπίπτωσιν ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἐπανεισῆγαγον εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τὸν Θεάνθρωπον, τὸν ὅποιον εἶχον ἀπομακρύνει αἱ ἐκ τῆς φυσικῆς θεολογίας ἔννοιαι τοῦ θείου Λόγου, τῆς Σοφίας καὶ τῶν παρομοίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἔφερον αὐτὴν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν σύγχρονον τότε ἑλληνικὴν μυστικὴν θεολογίαν. Ὁ ἐρωτικίζων μυστικισμὸς τῶν Ὑμνων θείων ἐρώτων Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου εὐρίσκει φιλόξενον καταφύγιον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Βερνάρδου.

Τὴν ἐμπειρίαν τοῦ θείου ὁ Βερνάρδος περιγράφει ὡς βαθμίδας τοῦ φιλήματος τοῦ Χριστοῦ. Ὄταν σκέπτεται κανεὶς σοβαρῶς τὸ κατάντημα τῆς ὑπάρξεώς του, αἰσθάνεται τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ· ἀλλὰ μόλις προσβλέψῃ εἰς τὸν γλυκὺν Ἰησοῦν, ἀποκτᾶ βεβαίωσιν περὶ τῆς συγγνώμης. Αὕτῃ εἶναι ἡ πρώτη βαθμὶς τῆς πνευματικῆς προόδου, τὸ φίλημα τῶν ποδῶν τοῦ Ἰησοῦ. Δευτέρα βαθμὶς εἶναι ἡ μετάνοια, συνοδευομένη ἀπὸ τὸν πόθον μμῆσεως τοῦ Χριστοῦ, τὸ φίλημα τῶν χειρῶν τοῦ Ἰησοῦ. Τρίτη βαθμὶς εἶναι ἡ ἔκστασις, τὸ φίλημα τῶν χειλέων τοῦ Ἰησοῦ. Κατὰ τὴν ἔκστασιν ἀνέρχεται εἰς τὰ οὐράνια, ὅπως ὁ Θεὸς κατῆλθεν εἰς τὴν γῆν, μεταμορφώνεται, προσλαμβάνει ἄλλο εἶδος, θεῖον, ἂν καὶ ἡ οὐσία του μένει ἡ αὐτή, θεώνεται.

Ὁ Βερνάρδος δὲν ἔγραφε μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐβίωνεν ὅσα ἔγραφεν. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶχε καταστῆ ἀπόκοσμος ἀσκητής, ὡς οἱ παλαιοὶ μυστικοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἂν δὲν ἐγνώριζε τὴν δραστηριότητα αὐτοῦ. Ὅχι δὲ μόνον μετεῖχεν οὗτος εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ ἐτόνιζε τὴν σημασίαν τοῦ μυστηριακοῦ βίου εἰς τὴν χριστιανικὴν ζωὴν. Δὲν παρεξέκλινεν οὔτε στιγμὴν τῆς δυτικῆς ὀρθοδοξίας.

Ἡ διδασκαλία του ὑπῆρξε πηγὴ ἐμπνεύσεως διὰ τοὺς μεταγενεστέρους μυστικοὺς καὶ ἐπηρεάζει μέχρι σήμερον ὠρισμένους ρωμαιοκαθολικοὺς κύκλους.

Οὐγος Βικτωρίτης Ὁ Οὐγος (1096-1141), συνδυάζων τὰς μυστι-
σμεται εἰς τὸ μέσον μεταξύ τῆς τολμηρᾶς σκέψεως τοῦ Ἀβαι-
λάρδου καὶ τοῦ ἄκρου συντηρητισμοῦ. Ὁ Ἀβαιλάρδος εἶχε
μεταβάλλει τὴν θεολογίαν εἰς φιλοσοφίαν. Ὁ Βερνάρδος ἐπο-
λέμησε τὸν Ἀβαιλάρδον καὶ τὸν συνέτριψεν, ἀλλ' ἦτο καὶ ὁ
ἴδιος μονομερῆς πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Ὁ Οὐγος
δὲν ἐπολέμησε τὴν μέθοδον τοῦ Ἀβαιλάρδου, ἀλλὰ τὴν μετε-
ποίησε καὶ τὴν διώρθωσε δι' ἐνσωματώσεως εἰς αὐτὴν καὶ τοῦ
στοιχείου τῆς ἐποπτείας. Οὕτως ἔσωσε τὴν διαλεκτικὴν, ὥστε
νὰ παρασκευάσῃ τὴν ὁδὸν διὰ τοὺς μεγάλους σχολαστικοὺς τοῦ
13' αἰῶνος.

Γεννηθεὶς εἰς τὸ Χάρτιγκαμ τῆς Σαξωνίας ἀπὸ εὐγενεῖς
γονεῖς, ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν σχολὴν τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Βί-
κτωρος πλησίον τῶν Παρισίων καὶ ἔπειτα ἐδίδαξε καὶ διηύθυνε
τὴν σχολὴν ταύτην μέχρι τοῦ θανάτου του.

Στηριζόμενος εἰς τοὺς λατίνους χριστιανοὺς παιδαγω-
γούς, Αὐγουστῖνον, Κασσιόδωρον, Βοήθιον, Ἰσίδωρον, ἐξετά-
ζει τὰς ἐπιστήμας διηρημένας εἰς κατηγορίας εἰς τὸ ἔργον του
Eruditio didascalica (Διδασκαλικὴ πολυμαθία). Ἡ διαίρεσις
βεβαίως ἀνάγεται μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους· θεωρητικαὶ ἐπι-
στήμαι, ἥτοι θεολογία μαθηματικὰ φυσικὰ, πρακτικαὶ ἐπιστῆ-
μαι, ἥτοι ἠθικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ· τεχνολογικαὶ ἐπιστῆμαι,
ἥτοι μηχανικὴ. Καὶ ὡς προϋπόθεσιν αὐτῶν θέτει τὰς ἐλευθε-
ρίους τέχνας, γραμματικὴν ρητορικὴν διαλεκτικὴν. Εἶναι τοῦ-
το πρόγραμμα πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας.

Μεγαλυτέραν βεβαίως ἀξίαν ἔχει τὸ ἔργον του *De sacra-
mentis christianae fidei*, (Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανι-
κῆς πίστεως), τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ σχέδιον ὁμοιάζει μὲ τὰς με-
ταγενεστέρας *summas*, τὰς συνόψεις. Εἶναι ἐγχειρίδιον τῆς
χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ συμβολιστικὴν τάσιν.

Τὰς μυστικὰς του σκέψεις διατυπώνει μεταξύ ἄλλων εἰς
τὸ ἔργον *De institutione novitiorum* (Περὶ διδασκαλίας τῶν δο-
κίμων), ὡς καὶ εἰς τὸ *Ἐπόμνημα εἰς τὴν πραγματείαν Περὶ
οὐρανοῦ ἱεραρχίας*.

Κατὰ τὸν Οὐγὸν ὅλοι οἱ κόποι τοῦ ἀνθρώπου πρέπει ν'
ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀρχικῶν του ἀντιληπτι-
κῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι ἦσαν τρεῖς· ἡ αἰσθητικὴ διὰ τὴν
πρόσληψιν τῶν ἐξωτερικῶν, ἡ νοητικὴ διὰ τὴν κατάληψιν τῶν
ἐσωτερικῶν ἑαυτοῦ καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν προσλαμβανομένων
ἐξωθεν, ἡ ἐποπτικὴ διὰ τὴν ἄμεσον σύλληψιν τῆς οὐσίας τῶν
πραγμάτων καὶ τὴν κατανόησιν τῶν θεῶν. Λόγω τῆς πτώσεως
ἐξηφανίσθη ἡ ἐποπτικὴ, ἡμαυρώθη ἡ νοητικὴ καὶ ἀνέπαρος διε-

τηρήθη μόνον ἡ αἰσθητική. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν τώρα νὰ ἐποπτεύσωμεν ἢ νὰ κατανοήσωμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ἡ βαρεῖα αὕτη στέρησις ἀντικαθίσταται ἤδη διὰ τῆς ἀποκαλύψεως, τὴν ὁποῖαν συλλαμβάνομεν καὶ ἐρμηνεύομεν διὰ τῆς πίστεως. Ἐνῶ ὁ λόγος, ἡ νόησις, παραμένει, ὡς ἔχει ἀσθενής, ἡ πίστις εἶναι δυνατή. Διὰ τοῦτο ἡ πίστις εἶναι ἀνωτέρα τῆς γνώσεως, δυναμένη νὰ φθάσῃ εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα, εἰς τὰ θεῖα, τὰ ὁποῖα μόλις δύναται νὰ ὑποπτευθῇ ὁ λόγος. Ἡ πίστις δίδει τὴν γεῦσιν τῆς γνώσεως· ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος δύναται νὰ ἐπεξεργασθῇ εὐρέως τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως τὰς ὁποίας προσφέρει εἰς αὐτὸν ἡ πίστις ὡς ὄργανον γνωστικόν. Ἡ ἀποκάλυψις ἔρχεται εἰς ἡμᾶς ἄλλοτε δι' ἐξωτερικῆς διδασκαλίας, ὡς ἡ περιεχομένη εἰς τὴν Γραφήν, ὁπότε προσληπτικὸν ὄργανον εἶναι ὁ λόγος, καὶ ἄλλοτε ὡς ἀπ' εὐθείας ἐσωτερικὸς φωτισμός, ὁπότε τὸν λόγον ἔχει ἡ διὰ τῆς πίστεως ἀνασυνισταμένη ἐποπτικὴ ἰκανότης.

Ὁ Οὐῖγος εἶχεν ἀρκούντως ἀνεπτυγμένην τὴν πνευματικὴν αἰσθησιν, ὥστε νὰ μὴ ἀρῆται εἰς καθαρῶς λογοκρατικὰς περὶ Θεοῦ ἀποδείξεις. Τὰς συνάγει περισσότερον ἐκ τῆς ἐμπειρίας· ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐκ τῆς μεταβλητότητος τῆς φύσεως τῶν ὄντων, ἐκ τῆς σκοπίμου διατάξεως τῶν ὄντων.

Ἐκ τούτων ὅλων καταφαίνεται ὅτι ἡ ἐπιδιώξις τοῦ εἶναι ἢ ὑπέρβασις τῆς ἐπιστήμης, κοσμικῆς καὶ θεολογικῆς, καὶ μετάβασις ἀπὸ τῆς γνώσεως εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ Θεοῦ. Ἄν καὶ καλεῖται δεῦτερος Αὐγουστῖνος, ἡ προσπάθειά του εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τοῦ ὁποίου ὅμως τὰς ἀπόψεις ἐπεξεργάζεται καὶ ἐμφανίζει μὲ ἐντονώτερον τυπολογικὸν χρῶμα. Ἐπραξεν εἰς τὴν Δύσιν ὅ,τι εἶχε κάμει πεντήκοντα ἔτη ἐνωρίτερον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ Νικητῆς Στηθαῖος ὡς πρὸς τὴν θεολογίαν τοῦ Διονυσίου. Παρουσιάζει τὰ ὄντα καὶ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου ὡς σύμβολα τοῦ θεοῦ κόσμου, εἰς τὰ ὁποῖα δύναται ὁ ἄνθρωπος ν' ἀνακαλύψῃ τὰς κρυμμένας βουλάς τοῦ Θεοῦ.

Ὁ ἥρεμος μυστικισμὸς τοῦ συνδυάζει μὲ τὴν θεωρίαν τὴν πράξιν. Ἡ ἐμπειρία τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Χριστὸν εἶναι ἠθικῆς φύσεως. "Δυνάμεθα νὰ ἔλθωμεν εἰς Χριστὸν μόνον διὰ τῆς ἰδίας ὁδοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἦλθε πρὸς ἡμᾶς αὐτός, διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ταπεινώσεως καὶ τοῦ πάθους". Ἄλλ' εἶναι καὶ μυστηριακῆς φύσεως. Θεωρεῖ τὰ μυστήρια ὡς ὁρατὰ σημεῖα τῆς χάριτος, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ὁποία δίδεται διὰ τῶν ὁρατῶν τούτων σημείων εἰς τοὺς πιστοὺς.

Ριχάρδος Τὸ ἔργον τοῦ Οὔγου συνέχισεν ὁ μαθητὴς του **Βικτωρίτης** Ριχάρδος (1110-1173), ἐκ Σικωτίας, ὁ ὁποῖος συνεδύασε μὲ τὸν μυστικισμὸν τὸν σχολαστικισμὸν.

Τὴν ἐπιστημονικὴν θεολόγησιν στηρίζει ὄχι εἰς τὸν λόγον ἀλλ' εἰς τὴν ἐμπειρίαν, ἡ ὁποία δύναται νὰ ἐναρμονισθῇ μὲ τὸν μυστικισμὸν του. Ἐμπειρία εἶναι ἡ θεολογικὴ ὁδὸς τὴν ὁποίαν ἔκτοτε ἠκολούθησαν ὅλοι οἱ Σικῶτοι θεολόγοι τοῦ Μεσαίωνος.

Διὰ τῆς ἐμπειρίας συνάγεται καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ. Διὰ μέσου τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα γίνονται καὶ φθείρονται, ἔρχονται εἰς ὑπαρξίν καὶ βυθίζονται εἰς ἀνυπαρξίαν, φθάνομεν εἰς κάτι τὸ ὁποῖον δὲν ὑπόκειται εἰς τοιαύτας μεταβολάς. Τὰ γινόμενα καὶ φθειρόμενα δὲν εἶναι αἰδία, καὶ ὅ,τι δὲν εἶναι αἰδίων, δὲν ὑπάρχει ἐξ ἑαυτοῦ. "Ἄν τώρα δὲν ὑπάρχει τίποτε αἰδίων, δὲν ὑπάρχει κάτι, τὸ ὁποῖον νὰ δώσῃ ὑπαρξίν εἰς ἑαυτὸ καὶ εἰς τὸν κόσμον. Ὁ κόσμος ὅμως ὑπάρχει, ἄρα ὑπάρχει καὶ κάτι τὸ αἰδίων, καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ Θεός." Ἐπειτα ὅμως παραιτεῖται τῆς πλήρους καταδειξέως τοῦ Θεοῦ. "Τὸ ὕψος τοῦ τοιούτου μυστηρίου εἶναι πολὺ μέγα καὶ ὑπ' οὐδενὸς δύναται νὰ παρασταθῇ μὲ καταλλήλους λέξεις". Τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ συνάγει ἐκ τοῦ ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ αὐτόν. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην γενικῶς ἀναπτύσσει εἰς τὸ σύγγραμμά του *De Trinitate* (Περὶ Τριάδος).

Τὸν μυστικισμὸν τοῦ ὁ Ριχάρδος ἀνέπτυξεν συστηματικώτερον καὶ ἐντονώτερον εἰς τὰ βιβλία *De praeparatione animi ad contemplationem* (Περὶ προετοιμασίας τῆς ψυχῆς πρὸς θεωρίαν) καὶ *De gratia contemplationis* (Περὶ τῆς χάριτος τῆς θεωρίας). Τὴν τελευταίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς γνωστικὰς δυνάμεις (πάραστασιν, νόησιν, ἐποπτείαν) χαρακτηρίζει ὡς καρπὸν τῆς ἐν ἡσυχίᾳ περισυλλογῆς. Τρεῖς εἶναι οἱ βαθμοὶ τῆς ἐποπτείας, διεύρυνσις, ἀνύψωσις, ἔκστασις, εἰς τὸν τελευταῖον δὲ αὐτῶν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐποπτεύει τὰ ἀπόρρητα μυστήρια τοῦ Θεοῦ. Διὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς ἐκεῖ, ἀπαιτεῖται στολισμὸς τῆς ψυχῆς ἀνάλογος μὲ τῆς νύμφης, ἡ ὁποία ἀναμένει τὸν μνηστῆρα διὰ τὸν γάμον. Μὲ τὴν ἐποπτείαν ἡ ψυχὴ δοκιμάζει μεθυστικὴν ἡδονὴν καὶ μεταμορφώνεται.

Καὶ ἡ θεολογικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη δὲν θὰ ἀνεδεικνύοντο εἰς τόσῃν ἀκμῇν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐὰν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος δὲν ἰδρύνοντο τὰ δύο μεγάλα μοναχικὰ ἀιτήμονα τάγματα, τῶν Δομινικανῶν καὶ τῶν Φραγκισκανῶν.

Δομίνικος Γκούσμαν Ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν ὑπῆρξεν ὁ Δομίνικος Γκούσμαν (1170 - 1221), γόνος εὐγενοῦς οἰκογενείας τῆς Παλαιᾶς Καστίλλης τῆς Ἰσπανίας. Εἰσελθὼν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἱερατεῖον τῆς Ὀσμης, εἰς τὸ ὁποῖον πρὸ ὀλίγου εἶχεν εἰσαχθῆ ὁ αὐστηρὸς κανὼν τοῦ Αὐγουστίνου, ἀνεδείχθη εἰς προϊστάμενον τῶν συγκέλλων. Ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος ὠδήγησεν αὐτὸν καὶ τὸν ἐπίσκοπόν του Διέγον εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐργασθοῦν ὑπὲρ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Κουμάνων εἰς τὴν Ν. Ρωσίαν· ἀλλ' ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' ἔστρεψε τὴν προσοχὴν των εἰς ἐπωφελεστέραν δραστηριότητα. Μετέβησαν λοιπὸν κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Ν. Γαλλίαν, ὅπου οἱ Καθαροὶ εἶχον αὐξηθῆ ἐπικινδύνως.

Ὁ Δομίνικος, ἐπειδὴ ἔβλεπεν ὅτι οἱ αἵρετικοὶ τῆς ἐποχῆς (Καθαροί, Ἄλβιοι, Βάλδιοι) ἐπηγγέλλοντο τὴν πτωχείαν, λόγῳ τῆς δυαρχικῆς προελεύσεώς των, παρώτρυνε τοὺς συνεργάτας του νὰ μιμοῦνται τὸν βίον τῶν Ἀποστόλων, διὰ νὰ τελεσφορήσῃ τὸ ἔργον των. Τὸ τάγμα του ἰδρύθη, ὅταν εἰς θαυμαστῆς του κόμης τοῦ ἐδώρησε πλησίον τῆς Τουλούζης ἔπαυλιν, ἣ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν ἔδραν του (1215). Μετὰ ἓν ἔτος τὸ τάγμα ἔλαβεν ἔγκρισιν παρὰ τοῦ πάπα Ὀνωρίου Γ'. Δεκατρία ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του, ὁ Δομίνικος ἀνεκηρύχθη εἰς ἅγιον.

Οἱ Δομινικανοὶ εἶχον ἐξόχως δημοκρατικὸν σύστημα διοικήσεως, τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸ ἀγιορειτικὸν καὶ τὸ ὁποῖον συνέβαλεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτικοῦ συστήματος εἰς τὴν Δύσιν. Οἱ πυρῆνες του τῆς βάσεως, ἐγκατεστημένοι εἰς πανεπιστημιακὰς πόλεις ἢ εἰς περιοχὰς κινδυνευούσας ἀπὸ αἱρέσεις, ἀπετέλουν μικρὰ σπουδαστήρια. Ἐκαστος πυρὴν ἦτο οἶκος ἀποτελούμενος ἀπὸ δώδεκα τοῦλάχιστον μοναχοὺς καὶ ἓνα ἡγούμενον, ἐκλεγόμενον ὑπ' αὐτῶν. Κατ' ἔτος ὁ οἶκος ἀπέστελλεν εἰς τὴν ἐπαρχιακὴν συνέλευσιν, τελοῦσαν ὑπὸ τὸν ἐπαρχιακὸν ἡγούμενον, δύο ἀντιπροσώπους. Ἐκάστη ἐπαρχία εἶχεν ἓν ἀνώτατον σχολεῖον διὰ νὰ προσφέρῃ μόρφωσιν εἰς τοὺς ἀδελφοὺς ἢ καὶ εἰς κοσμικοὺς. Ὅλαι αἱ ἐπαρχιακαὶ διοικήσεις τοῦ τάγματος ὑπήγοντο εἰς τὴν κεντρικὴν διοίκησιν τελοῦσαν ὑπὸ τὸν *magister generalis*, γενικὸν διδάσκαλον ἢ ἡγούμενον, ἐκλεγόμενον ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τοῦ τάγματος. Τὸ σύστημα τοῦτο ἠκολούθησαν μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς καὶ τὰ ἄλλα τάγματα, ἀκολουθεῖται δὲ σχεδὸν ἀπαράλλακτον μέχρι σήμερον.

Ἡ ἀκμὴ τοῦ τάγματος ὀφείλεται εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ κηρύγματος, ἣ ὁποία ἦτο ὁ πρῶτος σκοπὸς του. Διὸ καὶ τοῦτο καλεῖται ἐπίσης τάγμα τῶν κηρύκων ἀδελφῶν. Ἡ κήρυ-

Ξις τοῦ θεοῦ λόγου μεταξὺ τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν ἀδιαφόρων ἀπήτει μόρφωσιν καὶ ἡ ἐπίδοσις εἰς τὰ γράμματα ἐδημιούργησε τὰς μεγάλας προσωπικότητας τοῦ τάγματος, ὡς εἶναι ὁ Ἄλβερτος ὁ Μέγας, Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ἄλλοι. Ἦτο τὸ τάγμα τῆς παιδείας. Εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ τάγματος συνέβαλε καὶ ἡ μεγάλη πρὸς αὐτὸ ἐκτίμησις τῶν παπῶν. Ὁ Δομίνικος, ἐρχόμενος συχνάκις εἰς Ρώμην, ἐλάμβανε τὴν ἐντολὴν νὰ ἐξηγῇ εἰς τὸ παπικὸν μέγαρον τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Οὕτως ἐτέθη ἡ βᾶσις τοῦ ἀξιώματος τοῦ παπικοῦ θεολόγου, *magister sacri palatii*, τὸ ὁποῖον κατελαμβάνετο πάντοτε ὑπὸ δομινικανοῦ μοναχοῦ. Κατέστησαν οὕτως οἱ Δομινικανοὶ οἱ ἐπίσημοι δογματικοὶ σύμβουλοι τῶν παπῶν καὶ ἦσαν τὸ εὐνοούμενον τάγμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς θεολογίας των εἶναι ἡ προσήλωσις εἰς τὴν περὶ χάριτος διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου, αἰσθητῶς μετριασμένην, καὶ ἡ ὑπερβολικὴ, ἀριστοτελικὴ σχεδόν, ἐμπιστοσύνη εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν.

Φραγκῖσκος Νεώτερος τοῦ Δομινίκου ὁ Φραγκῖσκος (1182 - Ἀσσιζηνὸς 1226) κατὰ μίαν δεκαετίαν, ἴδρυσε τὸ τάγμα του ὀλίγον ἐνωρίτερον ἀπὸ αὐτόν.

Ὁ Ἰωάννης Βερναρδόνε ἦτο υἱὸς πλουσίου ἐμπόρου τῆς Ἀσσιζης. Ἡ γαλλικὴ καταγωγὴ τῆς μητρὸς του καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ γνῶσις τῆς γαλλικῆς συνετέλεσαν ὥστε οἱ συνομιληκοὶ του παίζοντες νὰ τὸν ἀποκαλοῦν Φραντζέσκο, δηλαδὴ γαλλάκι. Οὕτως ἐλησμονήθη τὸ χριστιανικὸν του ὄνομα καὶ ἐγεννήθη ἓν νέον εὐρείας διαδόσεως εὐρωπαϊκὸν ὄνομα.

Ἐζη βίον ἀμέριμον, βοηθῶν τὸν πατέρα του εἰς τὸ ἐμπόριον, ἕως ὅτου ἠπτήθη εἰς σύγκρουσιν ἡ πολιτικὴ μερὶς τῆς προτιμήσεώς του, ἡ τῶν λαϊκῶν, καὶ αὐτὸς ἐκρατήθη ἐπὶ ἔτος αἰχμάλωτος εἰς τὴν Περούζιαν.

Ὁξύνους καὶ συναισθηματικός, ἦρχισε μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ν' ἀπομονώνεται συχνάκις καὶ νὰ παραδίδη τὴν σκέψιν του εἰς τοὺς συνανθρώπους καὶ τ' ἄψυχα. Ἠγάπα τὸσον πολὺ τοὺς πτωχοὺς, ὥστε ἠθέλε νὰ δοκιμάσῃ τὴν χαρὰν νὰ γίνῃ πτωχός. Εἰς ἓν ταξιδιὸν του εἰς τὴν Ρώμην ἔδωσεν ὅλα ὅσα εἶχεν εἰς ἓνα ἐπαίτην, ἠλλάξε μὲ αὐτὸν ἐνδυμασίαν καὶ ἔλαβε τὴν θέσιν του, διὰ νὰ ἐπαιτήσῃ. Ἡ πτωχεία ἦτο πλέον τὸ ἰδεῶδες του. Ὅταν δὲ εἰς συμπόσιον φίλοι του τὸν προέτρεψαν νὰ νυμφευθῇ, ἀπήντησε· "ναί, σκοπεύω νὰ λάβω σύζυγον ἐξόχου καλλονῆς, τὴν κυρίαν Πτωχείαν".

Ἐγκαταλείψας εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν ὅλην τὴν περιουσίαν του, ἔγινε μοναχὸς ζῶν δι' ἐπαιτείας. Τὴν παθολογικὴν ἀγά-

πην πρὸς τὴν πτωχείαν μετέτρεψεν ἐντὸς ὀλίγου εἰς δραστηριότητα πρὸς ὠφέλειαν τῶν συνανθρώπων του. Ἀκούων τὸ κυριακὸν λόγιον "πορεύεσθε πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἴκου Ἰσραὴλ", ἐνόμισεν ὅτι τοῦτο ἀπευθύνεται εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ἦρχισε τότε νὰ κηρύττῃ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, τὴν μετάνοιαν, τὴν ἀγάπην, τὴν εἰρήνην καὶ τὴν πτωχείαν τοῦ Χριστοῦ. Συνεκέντρωσε μαθητὰς καὶ ἵδρυσεν ἀδελφότητα ἀπὸ τὴν ὁποίαν προῆλθε τὸ τάγμα του.

Πρὸς ἔγκρισιν τοῦ κανονισμοῦ τῆς ἀδελφότητος, ἀπολεσθέντος τώρα, ἐπεσικέφθη τὸν πάπαν μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε μίαν ἀπὸ τὰς ἐκκλησιαστικωτέρας, συναντήσεις τῆς ἱστορίας. Ὁ τότε κοσμοκράτωρ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' καὶ ὁ ἐπαίτης μοναχός, ὁ φιλόδοξος ἡγέτης καὶ ὁ ταπεινὸς ἐρημίτης, συνεννοήθησαν θαυμάσια. Καθὼς ὁ Ἰννοκέντιος εἶδε τὸν ρακένδυτον καὶ ἀκάθαρτον μοναχόν, τοῦ εἶπε τοὺς γνωστοὺς λόγους, "πήγαινε νὰ ζήσης μὲ τοὺς χοίρους". Ἀντὶ σχολίων ὁ Φραγκίσκος ἐξεπλήρωσε κατὰ γράμμα τὴν ἐντολήν, καὶ ἐπιστρέψας ἀνέφερε, "Κύριε, ἐξεπλήρωσα τὴν ἐντολήν σου". Ὁ Ἰννοκέντιος τότε ἐπεῖπεν "θὰ ἔλεγον ὅτι ἔχεις μέσα σου τὸν διάβολον, ἐὰν δὲν ἐφοβούμην μήπως ἔχῃς τὸν Θεόν". Καὶ ἔδωσε τὴν ἔγκρισιν. Τὸ τάγμα ἀνεπτύχθη εὐρέως, ἂν καὶ ὄχι τόσον ραγδαίως ὅσον τὸ τοῦ Δομινίκου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐδέχθη ἐπίδρασιν ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωσιν. Πολὺ ἐνωρὶς τῇ ἐπεμβάσει ἐπισήμων παραγόντων ἀπεμακρύνθη μερικῶς ἀπὸ τὴν γραμμὴν τοῦ Φραγκίσκου, πρὸς μεγάλην λύπην αὐτοῦ.

Ὁ Φραγκίσκος προσπαθήσας νὰ ἐπειτείνῃ τὴν δραστηριότητα τοῦ τάγματος πρὸς τὸν προσηλυτισμὸν τῶν Μουσουλμάνων, μετέσχε τῆς πέμπτης σταυροφορίας, μένων συνεπῆς εἰς τὴν νεανικὴν συμπάθειάν του πρὸς τὸν ἱπποτικὸν βίον. Ἄλλ' ἢ προσπάθεια αὕτη δὲν εἶχεν ἀποτελέσματα.

Δὲν ἦτο καλὸς διοικητὴς καὶ δὲν ἐπεθύμει νὰ ἀσκήσῃ ἔργον διοικητοῦ· διὰ τοῦτο, ἀφοῦ συνέταξε μετὰ τοῦ καρδινάλιου Οὐγολίνου, τοῦ μετέπειτα πάπα Γρηγορίου Θ', τὸ πρῶτον καταστατικὸν τοῦ τάγματος ἀπεσύρθη. Ἐζησεν ὡς ἐρημίτης μίαν ζωὴν ἐξαυλώσεως. Συνωμίλει μὲ τὰ ζῶα καὶ συνέθεσεν "Ὑμνον εἰς τὸν ἥλιον", μὲ τὸν ὁποῖον καλεῖ ὅλην τὴν φύσιν νὰ ὑμνήσῃ τὸν Θεόν. Μὲ αὐτὴν τὴν ἀπεριόριστον ἀγάπην πρὸς τὴν φύσιν προεκάλεσε μίαν στροφὴν τῆς τέχνης τῆς Δύσεως πρὸς τὴν φύσιν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ζωγραφικῆς, καὶ εἰς τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ἠσθάνετο ἔντονον τὴν ἐμπειρίαν τῆς ἐνώσεώς του μὲ τὸ θεῖον, ὅπως τὴν ἐκήρυττεν ὁ Βερνάρδος. Τότε δὲ ἀκριβῶς ἐδέχθη εἰς τὸ σῶμα του τὰ στίγματα τοῦ σταυροῦ τοῦ

Χριστοῦ.

Ἐνῷ οἱ Δομινικανοὶ ἀπηύθυνον τὸν λόγον πρὸς τοὺς μορφωμένους, οἱ Φραγκισκανοὶ τὸν ἀπηύθυνον πρὸς τὰ ἀπλοῖκὰ πλήθη. Παρὰ ταῦτα ἡ καλὴ ὀργάνωσις τοῦ τάγματός των ἐξήσφαλίσεν εἰς τὰ μέλη του καλὴν παιδείαν, μέχρι σημείου, ὥστε μεταξὺ αὐτῶν ν' ἀναδειχθοῦν μεγάλοι θεολόγοι, ὡς ὁ Βοναβεντούρας, ὁ Ἀλέξανδρος Ἀλέσιος, ὁ Ρογῆρος Βάκων, ὁ Δοῦνς Σκῶτος, ὁ Γουλιέλμος Ὁκκαμ. Τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἀσκησὶν των διαπνέει ἔντονος πνευματικότης, πόθος πρὸς τὸν ἐπίγειον Χριστόν, ἀγάπη πρὸς τὴν φύσιν ὡς ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ἡ τάσις των εἶναι νὰ συμβιβάσουν τὸ αὐγουστίνειον πνεῦμα μὲ τὰς ἀριστοτελικὰς ἀντιλήψεις καὶ νὰ προβάλουν τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως ἀντὶ τῆς δυνάμεως τοῦ νοῦ.

4. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΣΟΥΜΜΙΣΤΑΙ

Ἡ χρῆσις τῆς διαλεκτικῆς ὠδήγησεν ἐπὶ τέλος εἰς τὴν σύνθεσιν συστηματικῶν συγγραμμάτων ὡς ἐγχειριδίων θεολογίας ἢ φιλοσοφίας, πρὸς δῆλωσιν τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιοῦν κατ' ἀρχὰς τὸν τίτλον *Sententiae* (Γνώμαι), ἔπειτα δὲ τὸν τίτλον *Summa* (σύνοψις, σύστημα). Εἶχον τοιαύτην ἔκτασιν, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς διδακτικὰ ἐγχειρίδια εἰς τὰς σχολὰς, καὶ ἦσαν μεθοδικῶς διηρημένα εἰς τμήματα, κεφάλαια καὶ παραγράφους, μὲ τυποποιημένην σχεδὸν ταξινόμησιν ὑλικοῦ. Τὰ συγγράμματα αὐτὰ εἶναι τὰ κύρια προϊόντα τοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἐδῶ ἐξετάζονται τὰ πρῶτα ἐμφανισθέντα.

Πέτρος Λομβαρδὸς Ὁ ἀσταθὴς καὶ ἀβέβαιος ἀνόμη σχολαστικισμὸς εἶρε τὸν δρόμον του καὶ ἀνεγνωρίσθη πλήρως διὰ τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ (1100-1160). Οὗτος καταγόμενος ἐκ Ναβάρρας, ἐσπούδασεν εἰς Παρισίους κατὰ τὸν χρόνον τοῦ μεσουρανήματος τοῦ Ἀβαιλάρδου καὶ τοῦ Οὔγου. Φαίνεται ὅτι ἤκισσε τοὺς διδασκάλους τούτους, ἐδίδαξε δὲ καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν σχολὴν τῆς Notre - Dame, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν ἐπιτυχίαν αὐτῶν, ἐνῶ ὡς συγγραφεὺς ὑπερέβαλεν αὐτοὺς εἰς ἐπιβολήν. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του διωρίσθη ἀρχιεπίσκοπος Παρισίων.

Τὸ σύγγραμμα τὸ ὁποῖον τὸν ἐδόξασεν εἶναι τὸ *Liber Sententiarum* (Βιβλίον γνωμῶν), ἐγχειρίδιον συντεταγμένον κατὰ τὴν μέθοδον καὶ τὴν ταξινόμησιν τῆς Ἐκθέσεως Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν. Εἰς τέσσαρα μέρη ἐξετάζει κατὰ σειρὰν τὰ περὶ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, τὰ περὶ δημιουργίας, πτώσεως καὶ χάριτος, τὰ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὰ περὶ μυστηρίων. Εἶναι κατ' ἀνάγκην σύντομος, ἐφ' ὅσον ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ ὅλα τὰ θεολογικὰ προβλήματα. Τὴν διαπραγματέυσιν θεμελιώνει κατὰ πρῶτον εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς Βίβλου καὶ τῶν πατέρων. Ὁ Αὐγουστῖνος δίδει παρουσίαν μὲ χίλια περίπου παραθέματα καὶ μὲ κάπως ὀλιγώτερα παρουσιάζονται ὁ Ἰλάριος καὶ ὁ Δαμασκηνός. Ὡς ὁ Δαμασκηνός, δὲν ἤθελε καὶ αὐτὸς νὰ ἐκφυγῇ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ ἀπὸ φόβον μήπως νεωτερίσῃ ἀπέφευγε νὰ εἴπῃ τίποτε ἰδιὸν του. Εἶναι ὡς ἐκ τούτου φυσικὸν ὅτι δὲν ἤ-

δύνατο νὰ ἔχη πρωτοτύπους σιέψεις, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἔδωσεν ὀριστικὴν διατύπωσιν εἰς τὴν περὶ μυστηρίων διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθώρισε τὸν ἀριθμὸν τῶν μυστηρίων εἰς 7, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον σταθῆ καὶ ἄλλοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Παρὰ τὴν προσεκτικότητά του δὲν ἀπέφυγε τὰς ἐπιθέσεις, καὶ μάλιστα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς. Μερικοὶ περιδεεῖς ἐπεσημαναν μίαν παρέκκλισίν του πρὸς τὴν ἀβαιλάρδειον ἄποψιν περὶ τοῦ ὅτι ὁ Λόγος ἔλαβεν ἀνθρωπότητα ἢ ὁποῖα δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν, καὶ μίαν ἄλλην ἀστοχίαν ὡς πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον φέρεται ὡς ταυτίζων μὲ τὴν θείαν χάριν, καταλύων τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ. Ἄλλοι, ἰδίως οἱ μυστικοί, ἐπέκρινον τὸ ὑπερβολικὸν τῆς διαλεκτικότητος τῆς μεθόδου του.

Ἄλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ἔστω συμπιληματικόν, εἶχεν ἀρετάς· συντομίαν, περιληπτικότητα, σαφήνειαν, μεθοδικότητα, ἐκκλησιαστικότητα. Ἦτο λοιπὸν κατάλληλον καὶ διὰ τοὺς ἀπλοῦς φοιτητὰς καὶ διὰ τοὺς ὠρίμους ἐπιστήμονας. Οὕτως εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Λατερανοῦ τοῦ 1215, ἀντὶ νὰ καταδικασθῆ, ἐπεκυρώθη πανηγυρικῶς. Ἐκτοτε ἐδέσποσεν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ὡς ἐπίσημον κείμενον διδασκαλίας εἰς τὰς θεολογικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς σχολὰς, παραλλήλως μὲ τὴν Γραφήν. Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ σχολιασταὶ του, ὑπολογιζόμενοι εἰς ἄνω τῶν 4.000, μεταξὺ δὲ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινᾶτος. Μόλις εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13τ' αἰῶνος κατέρθωσε νὰ τὸν ἐκτοπίσῃ ὁ Θωμᾶς.

Σοῦμμα Τὸ πρῶτον βιβλίον μὲ τὸ ὄνομα *Summa sententiarum*, ἐμφανισθὲν ὀλίγον μετὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Λομβαρδοῦ, προέρχεται ἀπὸ ἄγνωστον συγγραφέα. Ἠκολούθησαν ἔπειτα πολλὰ ἄλλα.

Γρατιανός Κάτι παρόμοιον πράττει εἰς τὸ πεδῖον τοῦ δικαίου ὁ μοναχὸς καὶ καθηγητὴς εἰς τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Βολωνίας Γρατιανός (μέσα 12' αἰῶνος). Μὲ τὸ ἔργον του *Concordia discordantium canonum* (Ἄρμονία ἀντιτιθεμένων κανόνων) ἠρμήνευσε τοὺς κανόνας μὲ μέθοδον ἢ ὁποῖα ὑπενθυμίζει τὸ Ναι καὶ Ὁχι τοῦ Ἀβαιλάρδου. Παραθέτει τὰ διατάγματα, τοὺς κανόνας, ἀποσπάσματα πατέρων μὲ τάξιν καὶ ἔπειτα δίδει ἐν συντομίᾳ λύσιν. Τῆς ἰδίας ἐποχῆς, καὶ ὀλίγον ἐνωρίτερον, εἶχε συντάξῃ ἀντίστοιχον ἔργον εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός.

5. ΦΡΑΓΚΙΣΚΑΝΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ

Αἱ βρεττανικαὶ νῆσοι συνεχίζουσι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωάννου Σκώτου Ἐριγένου νὰ ἀντιδικάζουσι τὸν χριστιανικὸν κόσμον μὲ νεωτεριστικὰς θεολογικὰς ἀντιλήψεις. Τοῦτο συνέβη κατ' ἐξοχὴν τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ὅποτε οἱ σπουδαιότεροι τῶν Φραγκισκανῶν θεολόγων προήρχοντο ἐκεῖθεν.

Ροβέρτος Γροσστέστε Ἡ ἰδιαιτέρα ἐπίδοσις τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν εἰς τὴν παιδείαν ὀφείλει πολλὰ εἰς τὴν παρώθησιν τοῦ Ροβέρτου Grosseteste (1175-1253), ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σάφφολι τῆς Ἀγγλίας. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Ὁξφόρδην καὶ τοὺς Παρισίους κατέστη ὁ διασημότερος τότε διδάσκαλος ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης. Προσεχώρησεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, εὐθύς μόνον τοῦτο ἐνεφανίσθη εἰς τὴν χώραν του. Τὸ 1235 διωρίσθη ἐπίσκοπος τοῦ Λίνκολν, τῆς μεγαλυτέρας ἐπισκοπῆς τῆς χώρας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν μετέσχε σπουδαίων γεγονότων, ὡς ἡ ἐπικύρωσις τῆς Magna carta καὶ ἡ σύνοδος τῆς Λυῶνος, καὶ εἰργάσθη δραστηρίως διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς μορφωτικῆς καὶ ἠθικῆς στάθμης τοῦ κλήρου τῆς ἐπαρχίας του.

Ἡ παραγωγή τοῦ Ροβέρτου εἶναι εὐρυτάτη, ἀπὸ μεταφράσεων μέχρι πρωτοτύπων ἔργων. Μετέφρασε μεταξὺ ἄλλων ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ τὴν Ἐκθεσιν τοῦ Δαμασκηνοῦ. Εἰς τὰ πρωτότυπα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα του ἀκολουθεῖ γραμμὴν νεοπλατωνικὴν καὶ αὐγουστίνειον, ἐνῶ συγχρόνως ἀσχολεῖται ἐνδελεχῶς μὲ τὴν θετικὴν ἐπιστήμην. Εἶναι πολὺ παράδοξον, πῶς κατάρθωνε νὰ συνδυάζῃ θετικὴν ἐπιστημοσύνην καὶ μυστικισμόν.

Ἀρίστη δι' αὐτὸν διαλεκτικὴ μέθοδος εἶναι ὁ μαθηματικὸς συλλογισμὸς, τὸν ὁποῖον ἐφήρμοσεν εἰς τὴν φυσικὴν. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους εἰσηγητὰς τοῦ φυσικοῦ πειράματος εἰς τὸν νεώτερον κόσμον. Φαίνεται καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅτι ζητεῖ κάτι πέραν τῆς νοήσεως, τὴν ἐμπειρίαν. Ἄλλ' ἢ καθ' αὐτὸ ἐμπειρία εἶναι κάτι περισσότερον ἀπὸ τὴν τῶν αἰσθήσεων. Ἡ γνῶσις εἶναι διττή· ἕμμεσος διὰ τοῦ νοῦ καὶ ἄμεσος διὰ τῆς συνειδήσεως. Φυσικὰ ἢ ἄμεσος εἶναι ἀνωτέρας μορφῆς. Καὶ

οὕτω βλέπομεν ἐδῶ τὸ κύριον γνώρισμα τῶν Φραγκισκανῶν, τὴν τάσιν νὰ προτάσσουν τῆς νοήσεως τὴν βούλησιν.

Διὰ τῆς ἀναμιξέως τῶν δύο τούτων γνώσεων ὁ Ροβέρτος κατεσκεύασε τὴν θεωρίαν του περὶ φωτός, τὴν ὁποίαν ἐκθέτει εἰς τὸ ὁμώνυμον βιβλίον *De luce* καὶ ἡ ὁποία δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς φιλοσοφικὴ ἀπόδοσις τῆς θεωρίας Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου. Ὁ Θεός, τὸ εἶδος πάντων τῶν ὄντων ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὰ ὄντα εἶναι πραγμάτωσις τῶν τύπων οἱ ὁποῖοι ἐνυπάρχουν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Θεοῦ, δημιουργεῖ ὡς πρῶτον ὄν τὸ φῶς, μίαν λεπτὴν σωματικὴν οὐσίαν προσεγγίζουσαν τὸ ἀσώματον. Μετ' αὐτὸ δημιουργεῖται ὁ κόσμος καὶ μάλιστα κατὰ τινα ἄποψιν δι' αὐτοῦ· διότι τὸ φῶς αὐξάνεται καὶ διαχέεται. Δηλαδή ὁ κόσμος εἶναι διάπτυξις τοῦ ἀρχεγόνου φωτός συντελουμένη κατὰ νόμους συμφύτους εἰς αὐτό, τεθέντας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἀλέξανδρος Ἀλένσιος Ὁ Ἀλέξανδρος Halensis (1180-1245) ἐγεννήθη εἰς Χαίλκς τῆς κομητείας Κλῶστερ τῆς Ἀγγλίας. Ὅπως ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄγγλοι θεολόγοι τῆς ἐποχῆς, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ὁξφόρδην καὶ τοὺς Παρισίους. Ἐδίδαξε δὲ εἰς Παρισίους, ὅπου εἶχε πιθανῶς μεταξὺ τῶν μαθητῶν του τὸν Μποναβεντούραν. Ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ἐκαλεῖτο *doctor irrefragabilis*, διδάσκαλος ἀκαταμάχητος. Δὲν ἐγκατέλειψε τὴν ἔδραν του καὶ μετὰ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἐβοήθησεν ἐκ τῶν πρώτων νὰ στραφῇ πρὸς τὰ γράμματα.

Μνημειῶδες ἀπέβη τὸ ἔργον του *Summa theologiae* (Σύνοψις ἢ σύστημα θεολογίας), τὸ ὁποῖον συνέταξε κατὰ τὴν μέθοδον τῶν Γνωμῶν τοῦ Λομβαρδοῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος τὸ ἄφησεν ἡμιτελὲς εἰς τὸ μέσον τοῦ τετάρτου μέρους, τὸ ἐπεράτωσαν δὲ μαθηταί του, οἱ ὁποῖοι πιθανῶς ἐπεξεργάσθησαν καὶ τὸ σύνολον αὐτοῦ.

Μολονότι εἶναι ὁ πρῶτος εἰς τὴν Δύσιν φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ ὀλόκληρον τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ κατ' ἐπίδρασιν ἰδικὴν του ἡ Ρώμη παρεδέχθη τελικῶς τὸν Ἀριστοτέλη, οὐσιωδῶς παρουσιάζει περισσοτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Αὐγουστῖνον. Εἰς τὴν θεολογίαν ὡς θεμέλιον τοποθετεῖ τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ὑψίστον ἀγαθὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖον προέρχεται μία γενικὴ ἁρμονία ὄντων, τὴν ὁποίαν δὲν διαταράσσει ἀλλ' ἀντιθέτως ἐνισχύει ἡ παρουσία τοῦ κακοῦ. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἁρμονίας ἐντάσσεται τὸ κάλλος τοῦ κόσμου, αὐτῆς τῆς ἀποκαλύψεως τῆς θείας δυνάμεως. Ἄν καὶ προσπαθεῖ νὰ συντονίσῃ τὴν θεολογίαν μὲ τὴν

φιλοσοφίαν, διακρίνει τὴν ἔμμεσον διὰ τοῦ λόγου γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνει καὶ τὰς ἀποδείξεις περὶ ὑπάρξεως αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἡ ὄντολογικὴ τοῦ Ἀνσέλμου, ἀπὸ τὴν ἄμεσον διὰ τῆς ἐμφύτου εἰς τὸν ἄνθρωπον περὶ Θεοῦ ἐννοίας, ἡ ὁποία τὸν φέρει πρὸς ἐκεῖνον.

Ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ Ἀνσέλμου περὶ ἀξιεργίας τοῦ Χριστοῦ διεμόρφωσεν ὁ Ἀλέξανδρος ἰδικὴν του θεωρίαν περὶ "θησαυρῶν ἀρετῶν", οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποθησαυρισθῆ ἀπὸ τὰ ὑπέροκτα ἔργα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀγίων χάριν τῶν πιστῶν. Εἰς αὐτὴν ἐστηρίχθη ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἀντίληψις περὶ συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν. Δεικνύει ἐκτίμησιν πρὸς τὰ ἀγαθὰ ἔργα τόσον ὑψηλὴν, ὥστε νὰ μὴ συμβιβάζεται πρὸς ἕνα ὄπαδὸν τοῦ Αὐγουστίνου.

Ρογήρος Ὁ ἐκ Σόμερσετ τῆς Ἀγγλίας Ρογήρος Bacon (1214-*Βάκων* 1292), συνέχισε τὸ ἔργον τοῦ Γροσστέστε. Λόγω τοῦ ἐπισηφαλοῦς τῆς ὑγείας του ἐγκατέλειψε καθηγητικὴν ἔδραν εἰς Παρισίους, διὰ νὰ ἐπιδοθῆ εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας, τὰς ὁποίας συνέχισε καὶ μετὰ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν. Ἡ τόλμη του εἰς τὰς ἐρεῦνας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν προεκάλεσεν ὑποψίας, αἱ ὁποῖαι ἐπισημοποιήθησαν διὰ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐντολῆς τοῦ πάπα Κλήμεντος Δ' νὰ ὑποβάλλῃ σχετικὴν ἔκθεσιν. Τότε ἀκριβῶς συνέταξεν ἐν σπουδῇ τὰ δύο θεμελιώδη ἔργα του, τὰ ὁποῖα καὶ ἔστειλεν εἰς τὸν πάπαν, *Opus majus* καὶ *Opus minus* ("Ἔργον μεγαλύτερον καὶ Ἔργον μικρότερον). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πάπα τούτου ἐθεώρησε φρονιμώτερον νὰ ἐπανεγκατασταθῆ εἰς τὴν πατρίδα του, διὰ νὰ προλάβῃ ἐνδεχομένας διώξεις (1268). Ἐκαλεῖτο *doctor mirabilis*, θαυμαστός.

Ὁ Ρογήρος ἐπωφελεῖτο τοῦ Ἀριστοτέλους πλουσίως, ἂν καὶ παρεπονεῖτο διὰ τὰς καιὰς μεταφράσεις του, τὰς ὁποίας θὰ ἔκαιεν, ὡς ἔλεγεν, ἂν εἶχεν ἐξουσίαν. Παρεπονεῖτο ἄλλωστε ἐναντίον τῆς ἀμαθείας τῶν χρόνων του, περιλαμβάνων μεταξὺ τῶν ἀμαθῶν καὶ μερικοὺς ἐκ τῶν σοφωτέρων τότε ἀνδρῶν. Εἶναι δὲ ἀληθὲς ὅτι προέτρεχε τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τὰ ὡς ἄνω δύο ἔργα καὶ εἰς ἕν τρίτον, τὸ *Opus tertium*, ἀσχολεῖται μὲ ὅλας τὰς ἐπιστήμας ἐγκυκλοπαιδικῶς, ἐξετάζων μάλιστα τοὺς ἐπὶ μέρους κλάδους τῆς ἐπιστήμης ὑπὸ ἐνιαῖον πρῖσμα. Διακρίνει δύο μεθόδους γνώσεως, τὴν ἀποδεικτικὴν καὶ τὴν πειραματικὴν. Ἡ ἀποδεικτικὴ συνάγει τὴν ἀλήθειαν μιᾶς προτάσεως ἀπὸ δεδομένας προϋποθέσεις, τὰ ἀξιώματα, καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ἀμφιβόλου βεβαιότητος. Ἡ πειραματικὴ εὕρισκει τὸν λόγον τῶν φαινομένων διὰ τοῦ πειράματος καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ἀσφαλῆς.

Ὁ Ρογῆρος εἶναι ἐφευρέτης τοῦ θερμομέτρου, τῆς πυρίτιδος καὶ ἐνὸς τηλεσκοπίου.

Προέτρεχεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν μεθοδολογίαν τῶν θεολογικῶν σπουδῶν, ἀπαιτῶν τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν Γραφήν. Τὴν θεολογίαν διέκρινεν ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας αἱ ὁποῖαι στηρίζονται εἰς τὸν λόγον· αὐτὴ στηρίζεται εἰς τὴν θεϊαν ἀποκάλυψιν. Ἡ θεολογία εἶναι ὑψηλοτέρα τῆς φιλοσοφίας, διότι δύναται νὰ θεραπεύσῃ τὰς ὑψηλὰς χρείας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Εἶναι ἡ κυρίαρχος ἐπιστήμη, ὡς θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, εἰς τὴν ὁποῖαν βεβαίως εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ἡ συμπαραστάσις τῆς φιλοσοφίας ὡς ὑπηρετρία.

Ὡς γνήσιος φραγκισκανός, κλίνει πρὸς τὸν μυστικισμόν, δὲν εἶναι δὲ ὁ πρῶτος ὅστις συνδυάζει θετικισμόν μὲ μυστικισμόν. Ἐνασμενίζεται μὲν εἰς τὸ πείραμα, ἀλλὰ βλέπει δύο εἴδη πειράματος· τὸ φυσικὸν ἐξωτερικὸν πείραμα καὶ τὸ πνευματικὸν ἐσωτερικὸν πείραμα· αὐτὸ τὸ δεύτερον εἶναι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα. Ἄλλωστε πηγὴ πάσης γνώσεως εἶναι ἡ ἐκ Θεοῦ ἔλλαμψις ἡ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀρχὴ ἡ συνδέουσα τὰς ἐπιστήμας καὶ μαθήσεις εἰς ἑνιαῖον ὅλον. Πῶς ἐνεργεῖται ὁ φωτισμός; Δι' ἐνὸς ὄργάνου, τὸ ὁποῖον ἀποκαλεῖ ἐνεργεῖα νοῦν καὶ εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς· εἶναι περίπου ὁ θεῖος λόγος ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ δυνάμει νοῦς, ὁ ὁποῖος γίνεται δέκτης τῆς γνώσεως διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἐνεργεῖα νοῦ.

Ἰωάννης Μποναβεντούρας Ὁ Ἰωάννης Bonaventura (1221-1274) εἶναι μαζί μὲ τὸν Θωμᾶν Ἀκινᾶτον οἱ δύο μέγιστοι σχολαστικοί. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Τοσκάνην, ἐκινδύνευσε τὰ ἔσχατα ἀπὸ νόσον εἰς ἡλικίαν 4 ἐτῶν, ἡ δὲ μήτηρ του, θεραπευθέντα, τὸν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Φραγκισκόν.

Ἡ μεγάλη του μόρφωσις συνεβάδιζε μὲ τὴν μεγάλην του ἀρετὴν. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἡ ἐπιτυχία τῶν ἐκ τῶν ἀκτημόνων (ἐπαιτικῶν) ταγμάτων καθηγητῶν εἰς τοὺς Παρισίους ἦτο τοιαύτη, ὥστε ὁ φθόνος τῶν ἐξ ἄλλων τάξεων προερχομένων νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς πολεμικὴν ἐναντίον του. Τελικῶς ὅμως ἐδικαιώθησαν ὑπὸ τῆς Ρώμης τὰ τάγματα, τόσον δὲ ὁ Μποναβεντούρας ὅσον καὶ ὁ Ἀκινᾶτος ἐγκατεστάθησαν ὡς διδάκτορες εἰς Παρισίους. Ὁ Ἰωάννης ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του doctor seraphicus. Μὲ λύπην διέκοψε τὸ διδασκαλικὸν του στάδιον, ὅταν ἐξελέγη γενικὸς ἡγούμενος τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν. Εἶχεν ὅμως ἐκεῖ μεγάλην ἐπιτυχίαν· κατάρθωσε νὰ ἐπιβάλλῃ ὁμόνοιαν εἰς μίαν περίοδον διχονοιῶν καὶ

συνέταξε μίαν θαυμασίαν βιογραφίαν τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ τάγμα-
τος Φραγκίσκου.

Ὁ πάπας Γρηγόριος Η΄ ἐχρησιμοποίησε πολλαχῶς τὰς ἰ-
κανότητάς του, τὸν ἠνάγκασε νὰ δεχθῆ τὸν βαθμὸν τοῦ καρ-
διναλίου καὶ τὸν ἐτοποθέτησεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐπισκόπου
Ἀλβάνου. Εἶχεν οὗτος ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς τὴν ἑλλη-
νικὴν Ἀνατολήν, καὶ ἠσθάνετο εὐχαρίστησιν μὲ πᾶν τὸ ἑλλη-
νικὸν μέχρι σημείου ὥστε νὰ χρησιμοποιοῖ τὸ ὄνομά του καὶ
μεταφρασμένον εἰς Εὐτύχιον. Εἰς τὴν σύνοδον Λυῶνος (1274)
κατέβαλε πολλὰς προσπαθείας διὰ τὴν ἐπίτευξιν συμφωνίας με-
ταξὺ τῶν δύο μερῶν, εἰς μίαν ἐπίσημον δὲ λειτουργίαν ἐκή-
ρυξε τὸν λόγον ἑλληνιστί. Ἀποθανὼν πρὸ τοῦ τέλους τῆς
συνόδου ταύτης, ἀνεκηρύχθη ἅγιος καὶ διδάκτωρ τῆς Ἐκκλη-
σίας.

Τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τοῦ Μποναβεντούρα εἶναι πο-
λυάριθμα, ἀλλ' ὅλα τὰ σχετικὰ προβλήματα θίγονται εἰς τὸ
νεανικὸν ἔργον τοῦ Ἰπόμνημα εἰς τὰς Γνώμας τοῦ Πέτρου Λομ-
βαρδοῦ. Ὡς εἶδομεν, τὸ σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Λομβαρδοῦ εἶ-
χεν ἤδη ἐπιβληθῆ εἰς ὅλας τὰς θεολογικὰς σχολὰς τῆς Δύσε-
ως καὶ ὅλοι οἱ διδάσκαλοι μέσῳ ἑρμηνείας αὐτοῦ διετύπωνον
τὰς ἰδικὰς τῶν ἀπόψεις. Αἱ δὲ ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις τοῦ
Μποναβεντούρα εἶναι βαθύταται.

Ἰδιαιτέραν κατηγορίαν ἀποτελοῦν τὰ εὐσεβιστικὰ καὶ
μυστικὰ συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων μνημονεύομεν ἐνταῦθα
μόνον δύο, τὰ δύο Ἰτινεράρια, *Itinerarium mentis in se ipsum*
(Πορεία τοῦ νοῦ εἰς ἑαυτόν), καὶ *Itinerarium mentis in Deum*
(Πορεία τοῦ νοῦ εἰς Θεόν). Ἡ συγκέντρωσις τοῦ νοῦ εἰς ἑ-
αυτόν, ἢ ἐπίδοσις εἰς τὸν διαλογισμὸν καὶ τὴν προσευχήν, εἶ-
ναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ πρώτου, αἱ βαθμίδες τῆς ἀναβάσεως
εἰς τὸν Θεὸν εἶναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ δευτέρου.

Γενικῶς ἡ θεολογία τοῦ Μποναβεντούρα εἶναι μία ὁδοι-
πορία πρὸς τὸν Θεόν, μία ἀνάβασις, ἢ ὁποία κατὰ τὴν παρά-
δοξον φραγκισκανὴν ἀντινομίαν ἀκολουθεῖ τὴν σχολαστικὴν μέ-
θοδον. Ἡ μέθοδος αὕτη ἦτο τότε ἀναγκαία διὰ κάθε διδάσκα-
λον, ἐνῶ τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μπο-
ναβεντούρα εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ μυστικὴ ἀναζήτησις.

Οἱ μεγάλοι στοχασταὶ τοῦ παρελθόντος εἶναι παρόντες
εἰς τὰς σελίδας του· ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ὁ διδάσκαλος τῆς
γνώσεως καὶ ὁ Πλάτων ὡς ὁ διδάσκαλος τῆς σοφίας, καὶ ὑπερ-
άνω ὄλων ὁ Αὐγουστίνος ὡς συνδυάζων ἀμφοτέρω, γνῶσιν καὶ
σοφίαν. Προσεκτικὴ ἀνάλυσις ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν στοι-
χείων ἐκ τῆς θεολογίας τῶν Καππαδοκῶν καὶ τοῦ Διονυσίου
Ἀρεοπαγίτου.

Εἰς τὰ ἀνώτερα πεδία τῆς γνώσεως ὁ Μποναβεντούρας συνδέει τὴν πίστιν μὲ τὴν ἐπιστήμην, διότι καὶ αἱ δύο ἐπιδιώκουν τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἐπιδιώκει τίποτε ἄλλο εἰμὴ νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ κατανοήσῃ ὅ,τι ἀγαπᾷ. Καὶ αὕτη λοιπὸν καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν πίστιν καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν θεϊαν ἔλλαμψιν, τὴν ἄμεσον ἐπαφὴν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μὲ τὴν ἐν τῷ Θεῷ ἀλήθειαν. Αἱ αἰώνιοι ἀλήθειαι ἐμφυτεύονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, αἱ δὲ κατώτεραι ἀλήθειαι σχηματίζονται διὰ παραστάσεων καὶ ἀφαιρέσεων, ἐνῶ καὶ αὐτοῦ ἡ βεβαιότης ἐπικυρώνεται διὰ τοῦ θείου φωτός.

Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι κάτι πρὸς ἀπόδειξιν, διότι εἶναι ἀυταπόδεικτος. Τὸ πρῶτον πράγμα τὸ ὁποῖον γινώσκει κανεὶς εἶναι ὁ Θεός. Ὅταν ἡ ψυχὴ συνελίσσεται εἰς ἑαυτήν, συγκεντρώνεται, τότε εὐρίσκει μέσα της τὴν περὶ Θεοῦ ἔννοιαν ἐντυπωμένην ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἢ φύσις βοᾷ περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Ὡς ἐκ περισσοῦ μόνον καταφεύγει ὁ Μποναβεντούρας εἰς ἀποδείξεις, ὡς ἡ ὄντολογικὴ τοῦ Ἀνσέλμου. Παρὰ ταῦτα δὲν θεωρεῖ ὠλοκληρωμένην τὴν γνῶσιν· εἶναι γνῶσις τῆς ὑπάρξεως καὶ ὄχι τῆς οὐσίας.

Ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος ἔχουν ἐσωτερικὴν συνάφειαν. Τὰ ὄντα εἶναι ἀντιατοπτρισμὸς τοῦ Θεοῦ, διότι πραγματώνουν τὰς θείας ἰδέας ἢ τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸν νοῦν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὰ ὄντα λοιπὸν ὑπάρχει ἡ θεία σφραγίς, εἰς ἄλλο ἐντονωτέρα καὶ εἰς ἄλλο ἀτονωτέρα. Διὰ τοῦτο δι' ὅλων τῶν πραγμάτων διήκει μία ὁμοιότης, ἡ "ἀναλογία τοῦ ὄντος". Διακρίνει, ὡς ὁ Γροσστέστε, εἰς τὰ ὄντα ὕλην καὶ εἶδος, καὶ ὡς θεμελιῶδες εἶδος θεωρεῖται τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον πολλαπλασιάζεται ἐξ ἑαυτοῦ.

Εἰς τὸν ἄνθρωπον, μεθόριον τῶν δύο κόσμων, ὡς ἐφρόνουν οἱ Καππαδόκαι, εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν τῶν τριαδικῶν σχέσεων, τὰς τρεῖς ψυχικὰς δυνάμεις, μνήμην λόγον βούλησιν. Ἡ χάρις τὴν ὁποίαν ἔφερον εἰς τὸν κόσμον πρὸς σωτηρίαν ἢ ἐνανθρώπησις, εἶναι μία δύναμις εἰς χεῖρας τοῦ ἀνθρώπου δι' ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν.

Ἐνῶ εἰς τὴν κατωτέρου βαθμοῦ γνῶσιν ὄργανα εἶναι ἡ παράστασις καὶ ὁ διαλογισμὸς, εἰς τὴν ὑψηλοτέραν, τὴν πνευματικότητα, ἐνεργεῖ ἡ ἐποπτεία, μὲ τὴν ὁποίαν ἡ ἀλήθεια φαίνεται καθαρὰ. Εἶναι τριπλῆ· ἐποπτεία τοῦ ἔξω κόσμου, ἐποπτεία ἑαυτοῦ καὶ ἐποπτεία τοῦ Θεοῦ. Ὅταν φθάσῃ κανεὶς εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον, μία εἰδικὴ ἔλλαμψις διανοίγει τοὺς συνήθεις ὀρίζοντας τῆς σκέψεώς του καὶ τὸν θέτει ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Ἰωάννης Δούνς Ἀπὸ ἀπόψεως συστηματοποιήσεως τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἰωάννης Duns Scottus (1266 - 1308) ὑπῆρξε διὰ τοὺς Φραγκισκανοὺς ὅ,τι ἦτο ὁ Ἀκινᾶτος διὰ τοὺς Δομινικανούς. Ὁφείλει τὸ ὄνομά του εἰς τὸ ὅτι πιθανῶς ἐγεννήθη εἰς Δούνς τῆς Σικωτίας.

Ἀφοῦ ἠκολούθησε τὰς ἰδίας σπουδὰς μὲ τοὺς μεγάλους Βρεττανοὺς Φραγκισκανοὺς, ἐδίδαξεν εἰς τὴν Ὁξφόρδην, ὅπου συνέταξεν ὑπόμνημα εἰς τὰς Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Opus oxoniense* (Ἔργον ὀξφόρδιον). Ἐπειδὴ εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ παπῶν καὶ βασιλέων τῆς Ἀγγλίας ἐτάχθη ὑπὲρ τῶν παπῶν, ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν χώραν αὐτήν, καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Παρισίους. Τὰ νέα ἐκεῖ σχόλιά του εἰς τὰς Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ μαζὶ μὲ συζητήσεις ἐπὶ θεολογιῶν ζητημάτων καταγραφέντα ὑπὸ μαθητῶν του ἀπετέλεσαν τὸ *Opus parisiense* (Ἔργον παρισινόν). Ὀλίγον ἀργότερον ἐτοποθετήθη ὡς καθηγητῆς εἰς τὴν Κολωνίαν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν εἰς νέαν ἡλικίαν. Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο ἔργα, τὰ ὁποῖα κυρίως περιέχουν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰωάννου, μὲ πολλὴν στρυφνότητα ἐκφράσεως ἀλλὰ καὶ λεπτότητα κρίσεως, ἡ ὁποία τοῦ ἐχάρισεν τὸν τίτλον *doctor subtilis*, πνευματώδης, ἀκριβολόγος δόκιτωρ.

Ὁ Ἰωάννης εἶχεν ἐπισταμένως μελετήσει τοὺς μεγάλους θεολόγους τῆς ἀρχαιότητος καὶ μερικοὺς νεωτέρους, καὶ ἐπωφελεῖται αὐτῶν, ἂν καὶ ἐνίοτε τοὺς κρίνει αὐστηρῶς. Ὡς πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη ἐπετέλεσε διπλοῦν ἔργον· ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰσήγαγεν εἰς τὴν κάπως ἐπιφυλακτικὴν καὶ αὐγουστινίζουσαν φραγκισκανὴν θεολογίαν περισσότερα ἀριστοτελικὰ στοιχεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀφήρσεν ἀπὸ τὸν σχολαστικισμόν τὰ ἀκραῖα ἀριστοτελικὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα. Δι' αὐτὸν ἡ πίστις ἐξ ἀποκαλύψεως ἔχει προέχουσαν θέσιν.

Εἰς τὴν ὄντολογίαν ἀκολουθεῖ τὴν φραγκισκανὴν παράδοσιν, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὅλα τὰ ὄντα, ἀκόμη καὶ τὰ πνευματικά, ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὕλην καὶ εἶδος, καὶ ἐκλαμβάνων τὴν ὕλην φυσικὰ ὡς ἀξιόλογον καὶ θετικὴν οὐσίαν, δυναμένην νὰ δεχθῇ τὸ εἶδος. Τὴν ὕπαρξιν τῶν γενικῶν ἰδεῶν θεωρεῖ τριττῶς, ὡς ὁ Θωμᾶς· πρὸ τῶν ὄντων ὡς εἶδος ἐν τῷ Θεῷ, ἐντὸς τῶν ὄντων ὡς οὐσίαν των, μετὰ τὰ ὄντα δι' ἀφαιρέσεώς των ὑπὸ τοῦ νοῦ.

Καθίσταται φανερόν ὅτι μειώνει τὴν ἰσχὺν τῆς λογικῆς. Ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι ἡ πρώτη πηγὴ γνώσεως, ἡ ὁποία σχηματίζει τὰς ἐννοίας τῶν ὄντων διὰ συνεργασίας αἰσθήσεως καὶ νοῦ· περιορίζεται ὅμως εἰς τὰ μικρὰ καὶ τὰ πρόσκαιρα. Δευτέρα πηγὴ εἶναι ἡ πίστις, ἡ ὁποία θεμελιώνεται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἐκτείνεται εἰς τὰ μεγάλα καὶ τὰ ὑψηλά. Τὸ φῶς τῆς

πίστεως είναι άσυγκρίτως άνωτερον του φωτός του νοῦ. Πολλὰ ἀλήθειαι ἀνήκουν μόνον εἰς τὴν πίστιν, εἶναι τὰ *credibilia*, ὡς πρὸς τὰ ὅποια τὸ μόνον ὅπερ δύναται νὰ πράξη ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι νὰ τὰ καταστήσῃ ἐνεργέστερα, καὶ ὄχι πάντοτε βεβαίως. Οὕτως ὁ Ἰωάννης χωρίζει εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν τὴν πίστιν ἀπὸ τὸν ὀρθὸν λόγον, κατ' ἀκολουθίαν χαλαρῶς μόνον συνδέει τὴν θεολογίαν μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Οὕτω συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν βαθμιαίαν κατάλυσιν τοῦ σχολαστικοῦ οἰκοδομήματος.

Συνέπεια τῆς τάσεώς του αὐτῆς εἶναι ὅτι θεμελιώνει τὸ σύστημά του εἰς πρακτικὰς καὶ ὄχι εἰς νοητικὰς προϋποθέσεις. Μοχλὸς τῆς θεολογήσεώς του εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἢ προερχομένη ἀπὸ τὴν βούλησίν του, τὴν ὁποίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Θωμᾶν θεωρεῖ ἀνωτέραν τῆς νοήσεως. "*Voluntas est superior intellectu*". Αὐτὸς ἀναζητεῖ τὸ ἀγαθόν, ὁ Θωμᾶς τὸ ἀληθές. Οὕτω, χωρὶς ν' ἀρνηθῆται τελείως τὴν ἰσχὺν τῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων, δὲν ἀποδίδει εἰς αὐτὰς ἀπόλυτον κῦρος. Ἀπορρίπτων δὲ ἐν προκειμένῳ τὴν ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν, δέχεται τὴν περὶ τοῦ πρώτου αἰτίου καὶ τὴν περὶ τοῦ ἀκροτάτου τελικοῦ αἰτίου, ὡς ἀπλᾶς διαφωτιστικὰς ἐνδείξεις.

Παρὰ ταῦτα δὲν ἠδυνήθη ν' ἀπαλλαγῇ τοῦ θωμιστικοῦ κλοιοῦ, ἀφοῦ, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς βουλήσεως, ἐκλαμβάνει τὸν Θεὸν ὡς *actus purus*, καθαρὰν ἐνέργειαν. Διαφωνῶν ὅμως πρὸς τὸν Θωμᾶν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Θεοῦ ὡς ἰδέας τῶν ὄντων, δέχεται ὅτι οὗτος ἀπλῶς περιέχει τὰς ἰδέας ἢ τὰ εἶδη τῶν ὄντων.

Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν Δυτικῶν ὡς ἡμιπελαγιανιστής, διότι ἀπομακρυνόμενος τοῦ Αὐγουστίνου, δὲν διαβλέπει καταστροφὴν τῶν φυσικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἀπωλείας τῆς ἀρχεγόνου δικαιοσύνης μὲ τὴν πτώσιν. Αἱ δυνάμεις αὐταί, περιλαμβανομένης τῆς βουλήσεως, διατηροῦνται, ἔστω καί, λόγῳ ἀπωλείας τοῦ ἐλέγχου τῆς θείας χάριτος, ἄτακτοι. Δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ δεχθῇ ἢ ν' ἀρνηθῇ τὴν σωτηρίαν.

Προχωρεῖ ὅμως περαιτέρω εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἡ ὁδὸς τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ ὁδὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως, εἶναι θέμα τῆς βουλήσεως αὐτοῦ. Ἄφοῦ μεταξὺ ὄλων τῶν ὁδῶν, τὰς ὁποίας ἠδύνατο ν' ἀκολουθήσῃ, ἐξέλεξεν αὐτήν, ἢ ἐνανθρώπησις θὰ ἐπραγματοποιεῖτο, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἄδὰμ δὲν ἡμάρτανε. Τονίζει παρὰ ταῦτα τὴν ἄπειρον ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ δίδει ὑψηλὴν θέσιν ἐντὸς τοῦ σχεδίου τῆς σωτηρίας εἰς τὴν Θεοτόκον, ἀναπτύσσων πρῶτος αὐτὸς τὴν περὶ ἀσπόρου συλλήψεως

ταύτης διδασκαλίαν.

Τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν ἐδέχθη ἐπίσημως τὴν διδασκαλίαν τοῦ Δοῦνς Σκώτου, ἀλλ' ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία δὲν τὸν κατέταξε μεταξύ τῶν ἁγίων, προφανῶς διότι δὲν τοῦ συνεχώρησε τὸν κλονισμόν τὸν ὁποῖον προεικάλεσεν εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν.

6. ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ

Διάσημοι θεολόγοι, ὡς Ἀλβέρτος ὁ Μέγας καὶ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος, μετέτρεψαν τὰς ἀρχικὰς ὑπὲρ τῶν πλατωνικῶν καὶ αὐγουστινεῖων ἀντιλήψεων προτιμήσεις τῶν Δομινικανῶν πρὸς τὰς ἀριστοτελικὰς.

Ἀλβέρτος Ὁ Ἀλβέρτος (1206-1280) εἶναι γνωστὸς ὡς **Μέγας** doctor universalis, οἰκουμενικὸς δόκιμος, λόγῳ τῆς εὐρυμαθείας του, καὶ ὡς μέγας. Ἐξ οἰκογενείας κομήτων τῆς Σουαβίας καταγόμενος, εἰσῆλθε νεώτατος εἰς τὰς τάξεις τῶν Δομινικανῶν. Ἐδίδαξε πολλαχοῦ μεταξὺ ἄλλων δὲ εἰς Παρισίους, ὅπου ἠτύχησε νὰ ἔχη μαθητὴν τὸν Θωμᾶν Ἀκινᾶτον, καὶ εἰς Κολωνίαν, ὅπου ὠργάνωσε τὸ νεοῖδρυθὲν γενικὸν φροντιστήριον τοῦ τάγματος. Ὡς μέλος ἐπιτροπῆς, τῆς ὁποίας μετεἶχε καὶ ὁ Ἀκινᾶτος, διεμόρφωσε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ τάγματος. Τὸ 1260 ἀνεβιβάσθη εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τοῦ Ρέγκενσμπουργκ, τὸν ὁποῖον ἐγκατέλειπε μετὰ διετίαν, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ διδασκαλικὸν του ἔργον. Ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς Ἐκκλησίας.

Μέριμνά του ἦτο νὰ γνωστοποιήσῃ εἰς τὸν λατινόγλωσσον κόσμον τῆς Εὐρώπης τὰς ἐπιστημονικὰς γνώσεις τῶν χρόνων του. Διὰ τοῦτο συνέγραψε πλεῖστα ἔργα, ἀναφερόμενα εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους, καὶ ἤρχισε τὴν σύνταξιν μιᾶς ἐγκυκλοπαιδείας τῶν ἐπιστημῶν. Παρὰ τὴν πολυμέρειάν του δὲ ἦτο εἰς πολλὰ πρωτότυπος. Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ ἐπίδοσίς του πρὸς τὸ πείραμα καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἐξ οὔ καὶ ὑπὸ πολλῶν ἀντὶ magnus ὠνομάζετο magus.

Ἡ θεολογικὴ του παραγωγή ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐρμηνείας εἰς βιβλία τῆς Γραφῆς καὶ εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τὸ Ἔπιτομημα εἰς τὰς Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ καὶ μίαν *Summa theologiae*.

Ὁ Ἀλβέρτος δὲν παρεδέχετο ὅτι μόνον ὁ ἕτερος τῶν μεγάλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Πλάτων, ἠδύνατο νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν Χριστιανισμόν. Ἐπιδιώνων ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἐξ ἴσου, ἂν μὴ περισσότερον χρήσιμος ἦτο ὁ Ἀριστοτέλης, παρέφρασε τὰ ἔργα του, τὰ ἐξελαίκευσε καὶ τὰ εἰσήγαγεν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Παρὰ ταῦτα, καὶ ἐν ἀντιθέσει

πρὸς τοὺς πλείστους θεολόγους τῶν χρόνων του, ἐχώριζεν ὀξέως γνῶσιν καὶ πίστιν. Αἱ δύο δυνάμεις ἔχουν διάφορα ἀντικείμενα. Δὲν δύνασαι νὰ πιστεύῃς εἰς ἓν ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον γνωρίζεις· ἀπλῶς τὸ γνωρίζεις. Καὶ δὲν δύνασαι νὰ γνωρίζῃς ἓν ἀντικείμενον εἰς τὸ ὁποῖον πιστεύεις· ἀπλῶς τὸ πιστεύεις. Ἡ θεολογία ἔχει πρακτικὸν σκοπὸν, νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὰς θείας ἀληθείας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὴν σωτηρίαν, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἔχει θεωρητικὸν σκοπὸν, νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων. Ἐξ ἄλλου ἢ λογικῆ, ἂν καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν κρᾶτυνσιν τῆς πίστεως, δὲν δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ πάντα καὶ πολὺ ὀλιγώτερον δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ θεῖον μυστήριον, τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυπτόμενον καὶ δι' εἰδικοῦ φωτισμοῦ δυνάμενον νὰ κατανοηθῇ.

Τὸ σύστημα τοῦ Ἀλβέρτου κορυφώνεται εἰς τὸν Θεόν, ὡς τὸ ὑψιστον ἀγαθὸν καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν τῶν ὄντων. Ἡ φυσικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, συντελουμένη διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν δημιουργημάτων, καταλήγει εἰς τὴν κοσμολογικὴν ἀπόδειξιν· ἀλλ' ἡ γνῶσις αὐτὴ ὡς ἔμμεσος εἶναι ἀτελής.

Ὁ Ἀλβέρτος εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ἀριστοτελικός, εἰς τὴν θεολογίαν εἶναι αὐγουστίνειος καὶ ἀρεσπαγιτικός, μέχρι σημείου ὥστε οἱ γερμανοὶ μυστικοὶ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος νὰ τὸν θεωροῦν διδάσκαλόν των. Ὁ Θωμᾶς μετέτρεψε καὶ τὴν θεολογίαν ταύτην εἰς ἀριστοτελικήν.

Θωμᾶς Ἀκινᾶτος Ὁ Θωμᾶς Aquinas (1225-1274), εἶναι ὁ μέγιστος τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, εἷς τῶν μεγίστων στοχαστῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἷς τῶν ἐξοχωτέρων φιλοσόφων τῆς ἀνθρωπότητος. Εἶναι ὁ doctor angelicus, ὡς ἀπεκαλεῖτο.

Υἱὸς τοῦ κόμητος τοῦ Ἀλκουίνου Λανδόλφου, ἐγεννήθη εἰς τὸν πύργον αὐτοῦ, κείμενον μεταξὺ Ρώμης καὶ Νεαπόλεως. Ἦτο ἀπόγονος τοῦ ἡγεμόνος τῶν Νορμανδῶν Ροβέρτου Γυῖσκάρδου καὶ συγγενῆς τοῦ συγχρόνου του γερμανοῦ αὐτοκράτορος Φρειδερίκου Β'. Ὁ Φρειδερίκος, γνωστὸς ὡς "χριστιανὸς σουλτᾶνος" λόγῳ τῆς ἀγάπης του πρὸς τοὺς ἀραβικοὺς τρόπους, ἱδρυσεν πανεπιστήμιον εἰς τὴν Νεάπολιν, ὅπου ἐδιδάσκετο ἐκτενῶς ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐκεῖ ἐγνώρισε τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ὁ Θωμᾶς, ἀλλ' ἐκεῖ ἐγνώρισε ἐπίσης τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν εἰς τὸ ὁποῖον εἰσῆλθε δεκαοκταετῆς, πρὸς μεγάλην ἀπογοήτευσιν τῶν οἰκείων του, οἱ ὁποῖοι προετίμων νὰ τὸν ἐβλεπον ἡγούμενον μιᾶς πλουσίας μονῆς, ὡς ἡ τοῦ Monte Cassino, ἢ ἐπίσκοπον, ἀντὶ μέλους ἐνὸς ἐπαιτιοῦ τάγματος. Ἀλλ' οὔτε αἱ συμβουλαὶ των οὔτε ἡ ἔγκλεισις του

εἰς τὸν πύργον των ἐπὶ ἓν ἔτος ἴσχυσαν νὰ τὸν μεταπέι-
σουν.

*Ο Θωμᾶς, μεταβὰς εἰς Παρισίους, διήκουσε τὰ μαθή-
ματα τοῦ Ἀλβέρτου, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν εἰς τὴν Κολω-
νίαν. Ἐπιστρέψας δὲ μετὰ τετραετίαν εἰς Παρισίους ἐδίδα-
σκεν ὡς προλύτης θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Ἦτο ἐποχὴ τῆς
ἀντιθέσεως τῶν κοσμιῶν καθηγητῶν τοῦ ἐκει πανεπιστημίου
ἐναντίον τῶν ἐκ μοναχῶν προερχομένων, καὶ ἰδίως τῶν ἐκ τῶν
ἐπαιτικῶν ταγμάτων. Εἰς δὲ ἐκ τῶν κυρίων λόγων τῆς ἀντιθέ-
σεως ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ
τοῦ Μποναβεντούρα. Ἰδιαιτέρως αὐτός, μὲ τὴν νεωτεριστικὴν
διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ βαθεῖαν διδασκαλίαν του, προσείληυσε
τοὺς ἐπιμελεστέρους τῶν φοιτητῶν. Ἐχρειάσθησαν ἔτη μέχρις
οὗτου, τῇ ἐπεμβάσει τοῦ πάπα, τοῦ ἀναγνωρισθῆ ὁ τίτλος τοῦ
μαγίστρου, ὅποτε διωρίσθη καθηγητής.

Ἀπὸ τοῦ 1259 καὶ ἐπὶ δεκαετίαν κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ
ἐπισήμου θεολόγου τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀκολουθῶν τὴν αὐλὴν
εἰς τὰς μετακινήσεις της ἀπὸ τὴν Ρώμην. Μετὰ ταῦτα ἐδίδα-
ξεν ἐκ νέου εἰς Παρισίους καὶ εἰς Νεάπολιν. Κληθεὶς νὰ με-
τάσχη τῆς συνόδου τῆς Λυῶνος (1274), ἀπέθανε καθ' ὁδόν.

Ὁ Θωμᾶς, ὅσον ἦτο ἐντυπωσιακὸς διδάσκαλος, ἔχων σω-
ματικὴν ἐμφάνισιν συμβαδίζουσαν μὲ τὴν γιγαντιαίαν σκέψιν
του, ἄλλο τόσον ἦτο ἀγαθὸς καὶ εὐγενής. Ἀπὸ τὰ χεῖλη του
καὶ τὸν κάλαμόν του οὐδέποτε ἐξέφυγε λέξις ἀπρεπῆς ἢ βα-
ρεῖα. Παρὰ τὸ σύντομον τοῦ βίου του ἐπρόλαβε νὰ συντάξῃ
πληθὺν συγγραμμάτων, καταλαμβανόντων δεκάδας τόμων.

Μία κατηγορία ἔργων του περιλαμβάνει ὑπομνήματα εἰς
συγγράμματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰς πηγὰς τῆς θεολογήσεως
καὶ τῆς φιλοσοφείας του. Ὄταν διὰ πρώτην φοράν ἐδίδασκεν
εἰς Παρισίους, εἰς νεαρὰν ἀκόμη ἡλικίαν, ὑπεμνημάτισε τὰς
Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ, κατὰ τρόπον ὥστε εἰς τὸ ὑπόμνημά
του τοῦτο νὰ εὐρίσκωνται ὅλαι αἱ μετέπειτα γραμμαὶ τῆς σκέ-
ψέως του, μολονότι τότε ἦτο ἀκόμη περισσότερον ὑπὸ τὴν ἐ-
πήρειαν τοῦ Αὐγουστίνου παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Βραδύτερον
ὑπεμνημάτισε πλεῖστα ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων βιβλίων τῆς Γρα-
φῆς, διδάσκων ἐναλλάξ καθ' ἐκάστην περίοδον ἓν βιβλίον τῆς
Π. Διαθήκης καὶ ἓν τῆς Κ. Διαθήκης. Τέλος, αἰχμαλωτισθεὶς
πλήρως ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπεμνημάτισε τὰ πλεῖστα τῶν
συγγραμμάτων αὐτοῦ. Ἐλαβεν ὑπ' ὄψιν ἀκριβεστέρας μεταφρά-
σεις τοῦ φιλοσόφου, φιλοτεχνηθείσας κατὰ παράκλησίν του ὑ-
πὸ τοῦ Μαίρμπεκε. Τὴν δικαίωσιν τοῦ Ἀριστοτέλους εἶχεν ἀ-
ναλάβει ἐνωρίτερον ὁ διδάσκαλός του Ἀλβέρτος, ἐνῶ αὐτὸς
τώρα ἀναλαμβάνει, ἀποκαθαίρων αὐτὸν ἀπὸ τὰς νοθεύσεις, νὰ

τὸν συμβιβάσῃ μὲ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν.

Τὸ ὕλινδον πολλῶν μικροτέρων ἔργων τοῦ περιέχεται εἰς τὰς δύο Σούμμας, αἱ ὁποῖαι παρὰ τὸν τίτλον τῶν εἶναι ὀγκώδεις, τὴν κατὰ τῶν Ἑθνικῶν καὶ τὴν θεολογικὴν. Καὶ αἱ δύο ἀναφέρονται εἰς τὰ αὐτὰ προβλήματα, τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ, τῆς κτίσεως, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τῶν μυστηρίων, τῶν ἐσχάτων, ἀλλ' ἡ καθεμία τὰ ἐξετάζει ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς. Ἡ πρώτη τὰ ἐξετάζει κυρίως ὡς προβλήματα τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου, ὅθεν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἡ δευτέρα κυρίως ὡς ἀληθείας τῆς πίστεως, ὅθεν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δογματικὴ.

Ἡ Σούμμα κατὰ τῶν Ἑθνικῶν, *Summa contra gentiles*, ζητεῖ διὰ τῆς φυσικῆς θεολογίας νὰ φέρῃ τοὺς ἀπίστους βαθμιαίως εἰς τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Διὰ τοῦτο τὸ τελευταῖον τῆς βιβλίου ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἰδιαίτερα δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπολογητικῶς. Τοῦτο εἶναι τὸ βαθύτερον καὶ πρωτοτύπωτερον ἔργον τοῦ Θωμᾶ, μέχρι τοῦδε δὲ ἡ σπουδαιότερα ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ θεολογικὴ Σούμμα, *Summa theologiae*, ἐγράφη πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου τοῦ καὶ ἔμεινεν ἡμιτελής. Ἄν καὶ τὴν προώριζεν ὡς φοιτητικὸν ἐγχειρίδιον, ἔλαβεν ἔκτασιν καὶ μορφήν ὑπερβαίνουσαν τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἐδῶ ἡ δύναμις τῆς ἀναλύσεως τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ δύναμις συνθέσεως αὐτῶν ἀμιλλῶνται. Εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα αὐτῆς ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, εἰς τὸ δεύτερον τὰ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸ τρίτον τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μυστηρίων. Ἀξιόλογα ὅμως τμήματα τῆς δογματικῆς ἀπουσιάζουν ἀπὸ αὐτό, ὅπως ἡ ἐκκλησιολογία, ἡ ὁποία χαρακτηρικῶς ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκθεσιν τοῦ Δαμασκηνοῦ. Τὸ ἔργον πάντως τοῦτο, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐφθασεν εἰς τὸ κορύφωμά της, ἀπετέλεσεν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας τὴν βασικὴν πηγὴν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας, καὶ δὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ὅποτε εἰσῆχθη ὡς τὸ θεμελιῶδες ἐγχειρίδιον εἰς τὰς θεολογικὰς σχολὰς. Ὁ Θωμᾶς, νοῦς ἐξόχως ὀργανωτικὸς, συνέθεσε σύστημα περὶ Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου, ἀληθείας, μὲ ἐνότητα καὶ συνέπειαν, πλούσιον τόσον εἰς διαλεκτικὴν ὅσον καὶ εἰς ξηρότητα. Τὸ σύστημα αὐτὸ κατὰ τὴν ὕλην εἶναι χριστιανικὸν καὶ θεολογικόν, ἐνῶ κατὰ τὴν μέθοδον καὶ τὸν τόνον εἶναι φιλοσοφικόν. Ἀρχικῶς εἰς τὴν Δύσιν ὁ Αὐγουστῖνος εἶχε συνθέσει τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν βάσει τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας· μετὰ τέσσαρας αἰῶνας ὁ Ἐρίγενας ἐπεχείρησε σύνθεσίν της βάσει τῆς νεοπλατωνικῆς· τώρα μετ' ἄλλους τέσσαρας αἰῶνας ὁ Θωμᾶς πράττει

τοῦτο βάσει τῆς ἀριστοτελικῆς. Ἄλλ' εἰς τὴν δυτικὴν σκέψιν ἦτο τόσον ριζωμένος ὁ Αὐγουστῖνος, ὥστε δὲν ἠδύνατο ν' ἀποφύγη τὴν ἐπίδρασιν τούτου.

Παρατηροῦμεν εἰς τὸν Θωμᾶν ἓνα τονισμόν τῆς αὐταρκειᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὀφείλεται εἰς τὴν πρόθεσίν του νὰ πολεμήσῃ τὸν ἀραβικὸν νεοπλατωνίζοντα πανθεῖσμόν. Δὲν ὑπάρχει κατ' αὐτὸν ἐνιαία ἐνεργὸς νόησις, ἀλλ' ὑπάρχει νόησις, πλὴν ἄλλων, εἰς πάντα ἀτομικὸν ἄνθρωπον. Μὲ τὴν νόησιν, ἢ ὁποῖα εἶναι τὸ εἶδος, ἢ ψυχὴ, ἀποικτᾶ ὁ ἄνθρωπος τὸν χαρακτῆρα του, τὴν ἀνθρωπότητά του. Οὕτω δὲ ὁ ἄνθρωπος εἶναι καθ' ἑαυτὸν πλήρης κόσμος, ἔχων νοητικὴν ἐπάρκειαν. Εἰς τὴν πορείαν τῆς νοήσεως τῶν ὄντων ὁ Θεὸς δὲν ἐπεμβαίνει εἰμῆ κατὰ ἓνα γενικὸν τρόπον ἀποσκοποῦντα εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ προορισμοῦ των.

Ἀπὸ τὴν νόησιν γεννᾶται ἡ γνῶσις. Πᾶσα δὲ γνῶσις ἔχει ἀφετηρίαν τὴν κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίαν. "*Omnis nostra cognitio intellectualis incipit a sensu*". Πλὴν τοῦ νοῦ δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐμφυτὸς ἐννοία οὔτε ἔλλαμψις. Ὁ νοῦς εἶναι *tabula rasa*, χάρτης ἄγραφος. Δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸν τίποτε τὸ ὁποῖον δὲν προϋπάρχει εἰς τὰς αἰσθήσεις, ἐκτὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ νοῦ. Παρὰ ταῦτα "τὸ μικρὸν τοῦ νοῦ φῶς τὸ ὁποῖον εἶναι σύμφυτον εἰς ἡμᾶς ἀρκεῖ εἰς γνῶσιν", ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἀρκεῖ περιωρισμένως, διότι ἡ δύναμις του δὲν εἶναι ἄπειρος. Ἀπὸ τὰς εἰκόνας, τὰς ὁποίας προσλαμβάνει κατ' αἴσθησιν, ὁ νοῦς σχηματίζει γενικὰς ἐννοίας καὶ ἀξιώματα.

Ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ, ἢ ὁποῖα ὑπὸ τὰς ἐννοίας καὶ τὰ ἀξιώματα κατασκευάζει τὴν γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν, εἶναι ὁ λόγος, *ratio*. Ἡ δύναμις αὐτὴ περιορίζεται εἰς ὠρισμένας ἀληθείας, τὰς κατὰ λόγον ἀληθείας. Ἡ ἀνεύρεσις τῶν ἀληθειῶν τούτων διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων συνιστᾶ τὴν φιλοσοφίαν, ἢ ὁποῖα εἶναι αὐτοτελής ἐπιστήμη.

Πέραν τῶν ἀληθειῶν τούτων ὑπάρχουν αἱ ὑπὲρ λόγον, αἱ προερχόμεναι ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ προσλαμβανόμεναι ἀπὸ τὴν πίστιν. Ἡ δὲ πίστις εἶναι λειτουργία τοῦ ὀρμεμφύτου καὶ ὄχι τῆς νοήσεως. Αἱ ἀλήθειαι αὐταί, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὑπὲρ λόγον ὄχι δὲ παρὰ λόγον, ἀνήκουν εἰς τὸ πεδίου ἐνδιαφέροντος τῆς θεολογίας. Ὅσαι θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι ἀνευρίσκονται διὰ τῆς νοήσεως ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς φυσικῆς θεολογίας, ἐνῶ ὅσαι στηρίζονται εἰς τὴν πίστιν ἀποτελοῦν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Φιλοσοφία καὶ θεολογία, ἂν καὶ ἐξετάζουν κατὰ τὸ πλεῖστον χωριστὰς ἀληθείας, συνδέονται μεταξύ των καὶ ἀλληλοσυμπληρῶνται. Καὶ

δὲν διαφωνοῦν, διότι ἡ ἀλήθεια δὲν δύναται νὰ ἀντιτιθῆται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἐπομένως, ὅσάκις μία λογικὴ ἀλήθεια ἀντιφάσκει πρὸς μίαν ἀλήθειαν τῆς πίστεως, ἡ μία θὰ εἶναι πεπλανημένη· καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ.

Κυρία ἔννοια τῆς ὄντολογίας τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἡ τῆς ὑποστάσεως, *substantia*. Ὑπόστασις εἶναι πᾶν ὅ,τι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸ ὑποκειμένον τῆς ὑπάρξεώς του καὶ μὴ ἀνήκον εἰς ἄλλο τι. Ὅ,τι ἀνήκει εἰς ἄλλο καὶ δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸ ὑποκειμένον τῆς ὑπάρξεώς του εἶναι συμβεβηκός. Τὰ ἔχοντα ὑπόστασιν ὄντα εὐρίσκονται εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο καταστάσεων, ἢτοι δυνάμεως καὶ ἐνεργείας, ἢ εἰς σύνθεσιν αὐτῶν. Δύναμις εἶναι ἡ δυνατότης πρὸς τελείωσιν, ἐνέργεια εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ τελείωσις, ὑπὸ ὅρους φυσικά. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς παρατηροῦμεν δύο εἰδῶν διακρίσεις. Πρώτην τὴν διάκρισιν ὄντοτῆτος καὶ ὑπάρξεως. Ἡ μὲν ὄντοτῆτος δύναται νὰ ὑπάρχη ἢ νὰ μὴ ὑπάρχη. Ἡ ὄντοτῆτος τοῦ ἀντικειμένου Α εἶναι ἢ ἴδια, εἴτε ὑπάρχει τὸ ἀντικείμενον εἴτε δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὑπαρξις δίδει πραγμάτων εἰς τὴν οὐσίαν. Ὡστε ἡ μὲν ὄντοτῆτος ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ δυνάμει, ἡ δὲ ὑπαρξις εἰς τὸ ἐνεργείᾳ. Δεύτερον παρατηροῦμεν τὴν διάκρισιν ὕλης καὶ μορφῆς. Πάλιν δὲ ἐδῶ ὕλη μὲν εἶναι δύναμις πρὸς διαμόρφωσιν, μορφὴ δὲ εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ διαμόρφωσις.

Αἱ διακρίσεις αὗται προσδιορίζουν τὰ ὄντα κατὰ μίαν ἰεράρχησιν ἢ ὁποῖα καταντᾶ ἀνεπαισθήτως νεοπλατωνικῆ. Οὕτω τὰ μὲν σωματικὰ ἀντικείμενα ἔχουν σύνθεσιν δυνάμεως καὶ ἐνεργείας κατ' ἀμφοτέρας τὰς διακρίσεις, διότι ἐφ' ὅσον ἔχουν συγχρόνως ὕλην καὶ μορφὴν, ἀπαραιτήτως ἔχουν ὄντοτητα καὶ ὑπαρξιν· τὰ δὲ πνευματικὰ ὄντα, μὴ ἔχοντα ὕλην ἀλλὰ μόνον μορφὴν, ἔχουν μόνον σύνθεσιν κατ' ὄντοτητα καὶ ὑπαρξιν. Τέλος ὁ Θεὸς δὲν ἔχει καμμίαν σύνθεσιν· εἶναι καθαρὰ ἐνέργεια.

Ἐκαστον πνευματικὸν ὄν ἀποτελεῖ χωριστὸν εἶδος. Εἰς τὰ σωματικὰ ὄντα ὑπάρχουν ἀντιθέτως εἶδη περιέχοντα πολλὰ ἄτομα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει τὴν κοινὴν εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἄτομα τοῦ εἶδους τούτου οὐσίαν, ἔχει δὲ ἐπίσης καὶ ἀτομικὴν οὐσίαν. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δύναται ἀφαιρῶν τὰς ἀτομικὰς διαφορὰς νὰ νοῆ καὶ μόνην τὴν κοινὴν οὐσίαν, σχηματίζων οὕτω τὰς κοινὰς ἔννοιαι. Αἱ δὲ κοινὰ ἔννοιαι ὑπάρχουν ἐπίσης εἰς τὸν θεῖον νοῦν, ὅπου μάλιστα ἡ γενικὴ ἔννοια τῶν καθ' ἕκαστον προηγεῖται αὐτῶν ὡς πρότυπὸν τῶν, εἶναι λοιπὸν *universalium ante rem*, γενίκευμα πρὸ τοῦ πράγματος, ἐνῶ εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν αὐτὴ ἔπεται τῶν καθ' ἕκαστον καὶ συνάγεται ἐξ αὐτῶν δι' ἀφαιρέσεως, εἶναι λοιπὸν *universalium post rem*,

γενίκευμα μετὰ τὸ πρᾶγμα. Ὡς κοινὴ δὲ οὐσία εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἢ γενικὴ ἔννοια εἶναι *universaliū in re*, γενίκευμα ἐντὸς τοῦ πράγματος.

Ὡς εἶδομεν, ὁ Θεὸς εἶναι κατὰ τὸν Θωμᾶν καθαρὰ ἐνέργεια, *Actus Purus* ἢ *Purum esse*. Δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸν καμμία διάκρισις, ὄντοτης δὲ καὶ ὑπαρξίς εἰς αὐτὸν ταυτίζονται. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν γνωρίσωμεν πλήρως. Ἡ καλυτέρα γνῶσις τὴν ὁποίαν δυνάμεθα ν' ἀποκτήσωμεν περὶ αὐτοῦ εἶναι ὅτι εὐρίσκεται ὑπεράνω παντὸς ὅ,τι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ διανοηθῶμεν περὶ αὐτοῦ. Ἡ γνῶσις πάντως αὐτοῦ δύναται νὰ λάβῃ τρεῖς μορφάς· λογικὴν, πιστευτικὴν, ἐποπτικὴν.

Λογικὴ γνῶσις εἶναι ἡ ἀποικτωμένη διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Εἶναι ἐμπειρικὴ γνῶσις, στηριζομένη εἰς τὰ δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα ὡς ἀποτελέσματα τῆς θείας δυνάμεως ὁδηγοῦν εἰς αὐτήν, τὸ αἷτιόν της. Διὰ τοῦτο ὁ Θωμᾶς, ἐνῶ ἀπορρίπτει τὴν ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν τοῦ Ἀνσέλμου, χρησιμοποιοῖ τὴν κοσμολογικὴν ὑπὸ πολλὰς μορφάς, βάσει στοιχείων τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Διαμασηνοῦ, δεικνύων οὕτω ὅτι ἡ περὶ Θεοῦ γνῶσις εἶναι ἀναλογικὴ. Ὁ Θεὸς ἔχει ιδιότητας, αἱ ὁποῖαι δὲν διακρίνονται καθ' ἑαυτάς, ἀλλὰ ταυτίζονται μὲ τὴν θείαν οὐσίαν ἢ ὑπαρξίς. Τὰς συνάγομεν κατ' ἀναλογίαν ἐκ τῶν ιδιοτήτων τῶν δημιουργημάτων, νοοῦντες αὐτάς εἰς τὸ ἀπόλυτον· τελειότης, ἀγαθότης, ἀπειρον κ.τ.τ. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ νόησις. Ὁ Θεὸς νοεῖ ἑαυτὸν καὶ ἔπειτα τὰ ὄντα· οὕτω κατὰ τινα τρόπον περικλείει τὴν ἰδέαν τῶν ὄντων.

Ἡ πιστευτικὴ γνῶσις προσάγει νέα στοιχεῖα διὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀναφερόμενα ἰδίως εἰς τὴν Τριάδα, τὴν ἐνανθρώπησιν, τὴν σωτηρίαν, τὰ ἔσχατα. Εἰς τὴν κατανόησίν των βοηθεῖ ὁ λόγος, χωρὶς νὰ τὰς ἀποδεικνύῃ. Εἶναι καὶ αὕτη ἐμπειρικὴ γνῶσις, διότι τὰ στοιχεῖα της εὐρίσκει ὁ νοῦς αἰσθητῶς εἰς τὴν Γραφήν. Τὴν Τριάδα ἐρμηνεύει ὁ Θωμᾶς ἐκ τῶν κινήσεων τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Θεὸς νοεῖ προέρχεται ἀνάλογον νόημα, ὁ θεῖος Λόγος· ἐκ τοῦ ὅτι βούλεται προέρχεται ἀνάλογον βούλημα, ἡ θεία Ἀγάπη. Θεῖος Λόγος εἶναι ὁ Υἱός, θεία Ἀγάπη εἶναι τὸ Πνεῦμα. Ἦδη αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐπιχειρηματολογία δεικνύει πόσον ἀπρόσωπον ἀντεμετώπιζεν ὁ Θωμᾶς τὴν Τριάδα καὶ τὸν Θεόν. Ἀγάπη, Λόγος, Καθαρὰ Ἐνέργεια, εἶναι ἔννοιαι ἀρμόζουσαι εἰς φιλόσοφον ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλ' ὄχι εἰς χριστιανὸν θεολόγον, καὶ δὴ μοναχόν. Παρὰ ταῦτα ὁ Θωμᾶς ἐδεικνυεν ἐμπράκτως ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Θεόν. Εἶναι πράγματι ἀκατανόητον πῶς οὗτος ἡδύνα-

το να προσεύχεται τόσον περιπαθῶς εἰς ἓνα Actus Purus ἄλλ' ἢ ἀντινομία αὐτῆ δὲν ἰδιάζει μόνον εἰς τὸν Θωμᾶν.

Ἡ ἐποπτικὴ γνῶσις, ὡς ἄμεσος, προϋποθέτει ὁμοιότητα τῆς γνωστικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἢ ὅποια δὲν ὑπάρχει. Εἶναι λοιπὸν ὁδὸς γνώσεως, ἢ ὅποια θὰ ἰσχύσῃ μετὰ θάνατον. Ἄμεσος ἐποπτεία δι' εἰδικῆς θείας ἐνεργείας δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὸ σύστημα τοῦ Θωμᾶ.

Ὁ κόσμος εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ δημιουργία, κατὰ τὴν ὁποίαν πεπερασμένα ὄντα προέρχονται ἀπὸ ἄπειρον αἴτιον, δὲν εἶναι οὔτε φυσικὴ οὔτε συνεπῶς ἀναγκαστικὴ, ἀλλ' εἶναι θεληματικὴ. Γνωρίζων τὰ ὄντα καὶ πρὸ τῆς δημιουργίας ὁ Θεός, τὰ θέλει καὶ τὰ δημιουργεῖ μὲ σκοπὸν νὰ κοινωνήσουν τῆς τελειότητος αὐτοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην κοινωνία τελειότητος δὲν σημαίνει τελειότητα, ἐφ' ὅσον κτίσις καὶ τελειότης εἶναι πράγματα ἀντιφατικά. Ἡ ἀτέλεια εἶναι φυσικὸν καὶ ἀναπόφευκτον στοιχεῖον τῆς κτίσεως, ἐνῶ ἡ τελειότης εἶναι φυσικὸν προσὸν τοῦ ἀκτίστου. Μόνον λοιπὸν ὠρισμένον βαθμὸν τελειότητος ἔδωκεν ὁ Θεὸς εἰς τὰ δημιουργήματα, ἀναμίκτου μὲ ὠρισμένον βαθμὸν κτιστότητος, καὶ τοῦτο εἰς κάποιαν ἱεράρχησιν.

Ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τὴν διπλὴν σύνθεσιν, διότι ἔχει ἀφ' ἑνὸς μὲν σῶμα καὶ ψυχὴν, ἀφ' ἑτέρου δὲ οὐσίαν καὶ ὑπαρξιν. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζει κατ' ἐξοχὴν ψυχὴν εἶναι ἄμεσον δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἀπλοῦν καθ' ἑαυτὸ καὶ ἱκανὸν νὰ γνωρίζῃ πράγματα ἐκτὸς χώρου καὶ χρόνου· διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἀθάνατον. Ὁ προπρωτικὸς ἄνθρωπος εἶχε κάτι περισσότερον ἀπὸ μίαν φυσικὴν ἱκανότητα νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν θεῖον νόμον, εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ γνωρίζῃ τὸν Θεόν, νὰ ἐπικοινωνῇ μὲ αὐτὸν ἐλευθέρως καὶ νὰ ἐποπτεύῃ αὐτόν. Ἄλλ' αὐτὰ τὰ προσόντα μαζὶ μὲ τὴν συνυπάρχουσαν ἀθανασίαν τοῦ σώματος, ἦσαν χαριστὰ καὶ ἔκταντα. Ἀποτελοῦν τὴν λεγομένην ἀρχέγονον δικαιοσύνην, τὴν ὁποίαν ἔχασε μὲ τὴν πτῶσιν, ὅπως ἔχασεν ἐπίσης τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀπέκτησε τὴν φθοράν. Ἐπὶ πλέον εἰσῆλθεν εἰς αὐτόν ἡ ἁμαρτωλὸς διάθεσις, ἢ concupiscentia, κληροδοτουμένη εἰς ὅλους τοὺς ἀπογόνους. Εἶναι λοιπὸν δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν πῶς κληρονομεῖται τοιαύτη ψυχικὴ διάθεσις ἀπὸ μίαν ψυχὴν, ἢ ὅποια δημιουργεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χωριστὰ καὶ εἶναι συνεπῶς ἀνεύθυνος διὰ τὰς ὑπ' ἄλλης ψυχῆς πραχθέντα. Ἡ αὐγουστίνειος αὐτῆ ἄποψις ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι προϋποθέτει ἔνταξιν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν.

Ὁ Θωμᾶς, διαφέρων τοῦ Ἀνσέλμου, φρονεῖ ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλος τρόπος σωτηρίας τοῦ πεσόντος ἀνθρωπίνου γένους,

ὅτι ἀκόμη καὶ ἀμέσως ἠδύνατο ὁ Θεὸς ν' ἀποκαταστήσῃ αὐτό, ἀλλ' ὅτι πάντως ὁ ἐπιλεγεῖς τρόπος ἦτο ὁ καλύτερος ὄλων. Ὁ Χριστὸς γενόμενος τύπος ὑπακοῆς καὶ κρημνίσας τὸν διάβολον ἀπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὴν ὁποῖαν εἶχε κατακτήσει κατὰ παραχώρησιν τοῦ Θεοῦ, ἐπετέλεσε τοιαύτην ἀξιεργίαν καὶ ἔδωκεν εἰς τὸν Θεὸν τόσον πλουσίαν ἱκανοποίησιν διὰ τὴν ἐκ μέρους τοῦ πρωτοπλάστου ὕβριν, ὥστε ἡ ἀφθονία ὑπερεκχειλίζουσα μεταδίδεται καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Οὕτως ὁ Χριστὸς ἔγινεν ἀρχηγὸς μιᾶς ἀνανεωμένης ἀνθρωπότητος.

Ἡ δικαίωσις ἐκάστου ἀνθρώπου ἀκολουθεῖ πορείαν ἣ ὁποία εἶναι μετρίως προοριστική. Ἐὰν ἡ χάρις εἰσέλθῃ εἰς τὴν ψυχὴν, κινεῖται ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις πρὸς τὸν Θεόν, καὶ τότε ἐπέρχεται ἡ συγχώρησις. Ἡ ὅλη πάντως διαδικασία πραγματοποιεῖται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σώματος τούτου τοῦ ὁποίου κεφαλὴ εἶναι ὁ Χριστός.

Ἡ ἀρετολογία τοῦ Θωμᾶ εἶναι τόσον ἀνεπτυγμένη, ὥστε περικλείει ἀκόμη καὶ τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις. Ὅσον ὅμως ἠθικὸς καὶ ἂν εἶναι ὁ βίος, δὲν φέρει εἰς τὸν παρόντα κόσμον τὴν μακαριότητα. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἔχασεν ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πτώσεως, τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Θεοῦ, θὰ τὸ εὔρη μόνον εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν.

Ἡ πολιτειολογία τοῦ Θωμᾶ ἀκολουθεῖ τὰς γραμμὰς τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ Δ' αἰῶνος. Φύσει κοινωνικὸν ὄν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἔλεγε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, φέρεται πρὸς τὴν ὀργάνωσιν κοινωνικοῦ βίου. Ἡ ὑπαρξις γλώσσης, ἣ ὁποία εἶναι ὄργανον ἐπικοινωνίας, μαρτυρεῖ τὴν κοινωνικότητα τῆς φύσεως. Κοινωνίαι κατὰ διαβάθμισιν εἶναι ἡ οἰκογένεια, ὁ δῆμος, ἡ πολιτεία. Ἡ ἐξουσία εἶναι δεδομένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος τὴν παραχωρεῖ εἰς τοὺς ἄρχοντας διὰ συμβολαίου, τοὺς ὁποῖους δύναται νὰ ἀνακαλέσῃ. Οὕτω κράτος εἶναι ὁ λαός. Διακρίνει δὲ τὰ πολιτικὰ συστήματα, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς μοναρχικά, ἀριστοκρατικά, δημοκρατικά, προτιμῶν τὰ πρῶτα.

Ὅχι δὲ μόνον ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ τ' ἀγαθὰ τοῦ κόσμου ἀνήκουν εἰς τὸν Θεόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ταῦτα ἀνατίθενται εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ εἰς τὸν κόσμον κατέχοντες αὐτὰ εἶναι εἶδος διαχειριστῶν κοινῆς περιουσίας, τὴν ὁποῖαν ὀφείλουν νὰ διαθέτουν κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς κοινωνίας.

Ὁ Θωμᾶς, ἀναμοχλεύσας ὀλόκληρον τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν μετὰ τὴν ἀριστοτελικὴν νοησιαρχικὴν μέθοδον, συνήνητησε πλὴν τοῦ θαυμασμοῦ καὶ κρατερὰν ἀντίδρασιν. Τρεῖς παρατάξεις προέβαλον τὴν ἀντίδρασιν. Πρῶτον οἱ Ἀβερρόϊσται

τῶν Παρισίων, οἱ ὅποιοι δυσηρεστήθησαν ἀπὸ τὴν κάθαρσιν τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας ἐκ τῶν ἀραβικῶν νεοπλατωνικῶν νοθεύσεων· δεύτερον οἱ αὐγουστινίζοντες ἀντιαριστοτελικοὶ καθηγηταὶ τῶν Παρισίων· τρίτον οἱ φραγκισκανοὶ μυστικοί, οἱ ὅποιοι ἔβλεπον νὰ καταπνίγεται ἀπὸ τὴν νοησιαρχικὴν γνωσιολογίαν τοῦ Θωμᾶ ἡ διδασκαλία των περὶ θείας ἐλλάμψεως.

Ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θωμᾶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Παρισίων Στέφανος Tempier εἰς τὴν περίφημον συνοδικὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν κατὰ ὑπερδιακοσίων αίρετικῶν προτάσεων (1277) περιέλαβεν εἴκοσι προτάσεις τοῦ Θωμᾶ. Καὶ δὲν ἔμεινε μόνη ἡ καταδίκη αὐτή. Ὁ γέρον διδάσκαλός του Ἄλβέρτος ὁ Μέγας ἔσπευσεν ἀπὸ τὴν Κολωνίαν εἰς Παρισίους, διὰ νὰ ὑπερασπισθῆ τὴν μνήμην τοῦ μαθητοῦ του. Εἰς τὸ τάγμα του ὅμως ἤρχισε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐπιβάλλεται, με ἀποτέλεσμα τὸ 1323 ν' ἀνακηρυχθῆ ἅγιος, ἐνῶ ἡ διδασκαλία του ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας θὰ παρέμενεν εἰς τὸ περιθώριον. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15Τ' αἰῶνος ἡ θεολογικὴ του Σούμμα ἤρχισε ν' ἀντικαθιστᾷ τὰς Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ, θεωρηθείσας ἀνεπαρκεῖς πλέον, εἰς δὲ τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου ἡ Σούμμα αὐτὴ ἐτοποθετήθη μαζὶ με τὴν Γραφὴν ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης. Αὐτὸς ἦτο ὁ θρίαμβος τῆς θωμιστικῆς θεολογίας.

Φυσικὰ κατόπιν τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς ὁ Θωμᾶς ἀνεκηρύχθη εἰς διδάκτορα τῆς Ἐκκλησίας.

7. ΔΙΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΥ

Τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα πολλοὶ διδάσκαλοι ἠσχολοῦντο μὲ κουραστικὰς λεπτολογίας, ἔργον τὸ ὁποῖον ἔδωσεν εἰς τὸν ὄρον "σχολαστικισμὸς" τὴν δευτέραν μειωτικὴν σημασίαν, ἣ περιέπεσαν εἰς ἀγνωστικισμὸν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς νέας ὀνοματοκρατίας. Οὕτως ὁ σχολαστικισμὸς σχεδὸν διελύθη, ἡ δὲ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σιέψις περιῆλθεν εἰς ὕφεσιν.

Γουλιέλμος Ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς νέας ὀνοματοκρατίας
"Οκκαμ ὑπῆρξεν ὁ Γουλιέλμος Ockham (1300 - 1349), ὁ ὁποῖος ἀντέδρασε κατὰ τῆς πραγματοκρατίας τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ Σκώτου. Ὁφείλει τὸ ἐπώνυμόν του εἰς τὴν γενέτειράν του, εὐρισκομένην εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σάρρεϋ τῆς Ἀγγλίας. Εἰσελθὼν νεώτατος εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, ἐσπούδασε καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὴν Ὁξφόρδην, ὅπου ἡ ἀνάμνησις τοῦ Σκώτου ἦτο ἀκόμη νωπὴ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διδασκαλία του ἐκρίνετο ὑπερβολικῶς τολμηρά, μετεκλήθη ὑπὸ τοῦ πάπα εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Ἀβινιῶν πρὸς ἐξέτασιν τῶν κατ' αὐτόν. Παραμείνας ἐκεῖ ἐπὶ τετραετίαν, ὅταν εἶδε πολυαριθμοὺς προτάσεις του νὰ καταδικάζωνται, κατέφυγεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Λουδοβῖκον Δ΄, τὸν ὁποῖον ἔκτοτε ὑπεστήριξε θεολογικῶς εἰς τὰς ἐναντίον τοῦ παπισμοῦ ἐνεργείας του εἰς ἀντάλλαγμα τῆς προστασίας του. "tu me defendas gladio, ego te defendam calamo" σὺ νὰ μὲ ὑπερασπίζεσαι μὲ τὸ ξίφος, ἐγὼ νὰ σὲ ὑπερασπίζωμαι μὲ τὴν πένναν.

Αἱ θέσεις τοῦ Ὁκκαμ ἔχουν μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτειολογικῶν καὶ ἐκκλησιολογικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὀλίγαι ἦσαν αἱ θεολογικαὶ φωναὶ τότε, ὡς ἡ ἰδική του, αἱ ὑποστηρίζουσαι τὰς ἀπόψεις ὅτι ὁ παπισμὸς δὲν πρέπει νὰ ἔχη πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν κληρὸν, ὅτι ἡ ἀνωτέρα ἐν αὐτῇ ἐξουσία εἶναι ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος.

Τὰς φιλοσοφικὰς τῶν ἀντιλήψεις ἐκθέτει μεταξὺ ἄλλων εἰς τὴν *Summa totius theologiae* (Σύστημα ὁλοκλήρου τῆς θεολογίας), τὰς δὲ θεολογικὰς εἰς τὸ *Ἐπιτόμιον εἰς τὰς Γνώμας τοῦ Λομβαρδοῦ* καὶ εἰς τὸ *Centiloquium* (Ἐκταντονταλόγιον), εἰς τὸ ὁποῖον ὅλα τὰ θεολογικὰ προβλήματα συνοψίζει εἰς 100.

Μορφωθεὶς ἐντὸς τοῦ κλίματος τὸ ὁποῖον εἶχε δημιουργήσει ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Σκώτου, προώθησε τὰς θέσεις τούτου εἰς τὰ ἄκρα ἢ καὶ μετέτρεψεν αὐτάς. Ἐξεμηδένισε τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἤρνηθη εἰς τὴν φιλοσοφίαν δυνατότητα νὰ συλλάβῃ τὰ θεῖα καὶ ἀφῆρεσεν ἀπὸ τὴν θεολογίαν τὸν τίτλον τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ βασικὴ προσπάθειά του συνίστατο εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία ἦτο θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν θεολογίαν τῶν χρόνων ἐκείνων, ὡς ἐξασφαλίζουσα τὴν αὐθεντίαν τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως. Εἰς τὰς γενικὰς ἐννοίας ἐδέχετο μόνον τὸ *post rem*, μετὰ τὸ πᾶγμα, ἀρνούμενος κατ' οὐσίαν τὴν πραγματικότητα αὐτῶν. Ἐσκέπτετο ὅτι ἂν τὸ καθόλου, αἱ γενικαὶ ἐννοιαὶ δηλαδή, ὑπῆρχε, θὰ ἦτο ἓν καὶ συνεπῶς θὰ ἦτο μερικόν, ἀτομικόν. Τὸ δὲ μερικόν δὲν δύναται νὰ εὐρίσκειται ταυτοχρόνως εἰς πολλὰ. Ἐπομένως αἱ γενικαὶ ἐννοιαὶ εἶναι πλάσματα τοῦ νοῦ. Δηλαδή ὁ νοῦς δι' ἀφαιρέσεως σχηματίζει ἀπὸ τὰ μερικὰ ὄντα ἐνιαίας παραστάσεις. Ἐκάστη ἐνιαία παράστασις χρησιμεύει ὡς *signum*, ὡς σύμβολον τῶν ὁμοειδῶν ἐπὶ μέρος ὄντων μιᾶς ὁμάδος. Ἀπὸ τὰς ὑποκειμενικὰς δὲ αὐτὰς ἐνιαίας παραστάσεις σχηματίζει ὁ νοῦς διὰ νέας ἀφαιρέσεως τὰς γενικὰς ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι οὕτως εἶναι σύμβολα συμβόλων.

Ἐφ' ὅσον δὲ αἱ γενικαὶ ἐννοιαὶ σχηματίζονται δι' ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὰ κατ' αἴσθησιν ὄντα, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἰκανότης τοῦ ὀρθοῦ λόγου δὲν δύναται νὰ ἐκταθῇ πέραν τῶν ὄντων τούτων. Ἐπομένως ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ μόνον ἔμμεσος δύναται νὰ εἶναι, χωροῦσα ἀπὸ τῶν δημιουργημάτων δι' ἀφαιρέσεως καὶ συνάγουσα ιδιότητος, ὡς εἶναι τὸ ὄν, ἡ βούλησις, ἡ ἀγαθότης. Εἶναι φυσικὰ μία γνῶσις ἐλλιπεστάτη, ἐναντι τῆς ὁποίας ἡ διὰ τῆς πίστεως γνῶσις εἶναι πληρεστέρα, ἂν καὶ στερεῖται ἐνεργείας.

Ὁ Ὄγκισμος δὲν εἶναι ἀγνωστικιστής, ἀλλὰ τείνει πρὸς τὸν ἀγνωστικισμόν· διότι πᾶς περιορίζων τὴν δύναμιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀνοίγει τὴν ὁδὸν πρὸς τὸν ἀγνωστικισμόν, ἐκτὸς ἐὰν ἀντικαθιστᾷ τὸν ὀρθὸν λόγον μὲ ἄλλην λειτουργίαν, ὡς εἶναι ἡ πίστις ἢ ἡ ἔλλαμψις. Οὗτος ὅμως μᾶλλον ἐμείωνε καὶ τὰς δύο ταύτας λειτουργίας, πίστιν καὶ ἔλλαμψιν, ὡς δεικνύει καὶ ἡ τάσις του νὰ υἱοθετήσῃ τὴν θεωρίαν περὶ διπλῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ συγκεκριμένων ζητημάτων δύναται νὰ ὑπάρχουν δύο ἀλήθειαι, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ θεολογικὴ. Οὕτως ὁ Θεὸς κατὰ τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ἐνιαῖος, ἐνῶ κατὰ τὴν θεολογίαν εἶναι τριαδικός. Δι' ἐκάστην μάθησιν ὑπάρχει ἴδιον κριτήριον, οὕτως ὥστε καὶ αἱ δύο προ-

τάσεις δύνανται νὰ εἶναι ἀληθεῖς. Προφανῆς εἶναι ὁ σκεπτικισμὸς τῆς τάσεως ταύτης.

8. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ἡ μυστικὴ ἀποφατικὴ θεολογία βαδίζει σχεδὸν πάντοτε παραλλήλως μὲ τὴν καταφατικὴν. Ἐνῶ ἡ καταφατικὴ προσπαθεῖ ν' ἀνεύρη, ν' ἀποδείξη, νὰ πείσῃ, ἡ ἀποφατικὴ θέλει νὰ ἴδῃ καὶ νὰ γευθῇ. Ὁ μυστικισμὸς δὲν ἐλησμονήθη οὔτε εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημεῖωτον ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους σχολαστικούς ἐθεράπευσαν ἀποδοτικῶς καὶ τὴν νηπτικὴν. Εἶδομεν εἰς προηγούμενα κεφάλαια θεολόγους, οἱ ὅποιοι παρὰ τὰς ἄλλας ἐπιδόσεις των, προήγαγον τὴν πνευματικότητα μὲ ἰδιαίτερον ζῆλον· τὸν Βερνάρδον, τὸν Οὐῖγον, τὸν Ριχάρδον, τὸν Ἀλβέρτον, τὸν Ἀλένσιον, τὸν Μποναβεντούραν. Ἄλλοι θεολόγοι ἠσχολήθησαν μόνον μὲ αὐτὴν, ἀλλ' οὔτοι ὅλοι σχεδὸν ἐφθασαν εἰς ὑπερβολὰς ἀπαραδέκτους.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς νέας διὰ τῶν σταυροφόρων ἐπαφῆς τῆς Δύσεως μὲ τὴν Παλαιστίνην, ὅπου εἶχον δράσει οἱ προφήται καὶ ἔζησεν ὁ Θεάνθρωπος, μοναχοὶ καὶ μοναχαὶ ἐνεπνεύσθησαν κατὰ τὸν τρόπον τῶν προφητῶν, ἤλεγξαν τὴν διαφθορὰν αὐστηρῶς καὶ ὠραματίσθησαν τὴν ὑγιᾶ κοινωνίαν τοῦ μέλλοντος.

Ἰλδεγάρδη Ἡ Hildegard (1098-1179), καταγομένη ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένειαν τῆς Ρηνανίας, ἀπεκλήθη Σίβυλλα τοῦ Ρήνου. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον διηύθυνε κοινότητα παρὰ τὸ Βίγκεν, ἡ ὁποία ἐξελιχθῆ ἔπειτα εἰς μεγάλην μονήν. Αἱ ἀσυνήθεις ἡγετικαὶ ἰκανότητες καὶ ἡ ἀγιότης τῆς ἀνεγνωρίζοντο ἀπὸ ὅλους καὶ τῆς προσεπόρισαν τοιοῦτον κῦρος, ὥστε ν' ἀλληλογραφῆ μὲ πάπας καὶ βασιλεῖς ὡς ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ ὡς δικαιουμένη νὰ ἐλέγχῃ τοὺς πάντας.

Ἄν καὶ αὐτοδίδακτος, ἔγραψεν ἔργα ποικίλου περιεχομένου, τῶν ὁποίων ἓν, ἀναφερόμενον εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, περιέχει παρατηρήσεις ἀξιοσημεῖωτους διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ *Carmina*, τὰ ποιήματα τὰ ὁποῖα προώριζε διὰ τὰς μοναχάς τῆς. Εἰς τὸ κύριον ἔργον τῆς *Scivias* ἤτοι *Sciens vias* (Γνωρίζων ὁδούς), καταγράφει δράματα καὶ προφητείας περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ κόσμου. Δια-

κηρύσσει ὅτι ἡ αὐτοκρατορία καὶ ἡ παπωσύνη, περιπεσοῦσαι εἰς διαφθοράν, θὰ διαλυθοῦν ἀμφότεραι, διὰ τὴν ἀνέλθῃ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν νέος ὀργανισμός, ὁ ὁποῖος θὰ συμπεριλάβῃ ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. "Ἡ ἀνοιξίς καὶ ἡ εἰρήνη θὰ βασιλεύσουν εἰς τὸν ἀναγεννώμενον κόσμον, καὶ οἱ ἄγγελοι θὰ ἔλθουν μὲ συγκατάβασιν νὰ κατοικήσουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων".

Ἰωακείμ Παρομοίας προφητικὰς τάσεις ἐντὸς θεολογικωτέ-
Φλωραίτης ρου πλαισίου ἐμφανίζει ὁ Ἰωακείμ De Flora (1132 - 1202). Ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενείας τῆς Καλαβρίας καταγόμενος, ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔζησεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Παλαιστίνην. Διῆλθεν ὀλόκληρον τεσσαρακονθήμερον εἰς τὸ ὄρος Θαβώρ, τὴν δὲ ἡμέραν τοῦ Πάσχα ἠσθάνθη νὰ τὸν πλημμυρίζῃ θεῖον φῶς, ὅποτε κατενόησε τὰς βουλὰς τοῦ Θεοῦ. Ἐνῶ δὲ μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰσῆλθεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Κιστερσιανῶν, βραδύτερον ἴδρυσεν ἰδικὴν του μοναχικὴν κοινότητα εἰς τὴν Φλώραν (Fiori), ὅπουθεν τὸ ἐπώνυμόν του. Ἡ Ἐκκλησία ἐτήρησεν ἐπιφυλακτικὴν ἢ δυσμενῆ στάσιν ἐναντι αὐτοῦ, παρ' ὅλον ὅτι οὗτος ἐπιτοπίως ἐτιμᾶτο ὡς ἅγιος.

Τὰς ἀπόψεις του διατυπώνει κυρίως εἰς δύο ἰδιότυπα ἐρμηνευτικὰ ἔργα, τὴν *Concordia Novi et Veteris Testamenti* (Ἄρμονία Π. καὶ Κ. Διαθήκης) καὶ τὴν *Expositio in Apocalypsin* (Ἐρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως), εἰς τὰ ὁποῖα συνθέτει εἰκόνα τῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητος δι' ὄραμάτων καὶ προφητειῶν.

Τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος θεωρεῖ ἐν συναρτήσει μετὰ τῆς Τριάδος εἰς τρεῖς περιόδους. Κατὰ τὴν πρώτην, διήκουσαν μέχρι τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, αὕτη τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ Πατρὸς, κατὰ τὴν δευτέραν ἡ ὁποία θὰ διήρκει μέχρι τοῦ 1260 αὕτη τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ Υἱοῦ, κατὰ δὲ τὴν τρίτην θὰ ταχθῇ ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ Πνεύματος. Ἡ τοιαύτη τριττὴ διάκρισις ἀπαντᾷ προηγουμένως εἰς Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, ἀλλ' ἐδῶ οἱ χαρακτηρισμοὶ εἶναι διαφοροί. Ἄλλωστε ὁ Ἰωακείμ, ἀκολουθῶν τὸν Πορρετανόν, δέχεται τὰ τριαδικὰ πρόσωπα ὡς διακεκριμένα ὄντα, τὴν δὲ θεότητα ὡς συνισταμένην αὐτῶν. Ἐκαστος σταθμὸς ἔχει σεισμικὸν χαρακτῆρα. Κύριον γεγονός τῆς ἐπελεύσεως τῆς περιόδου τοῦ Πνεύματος θὰ εἶναι ἡ δημιουργία νέου μοναχικοῦ τάγματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξυγιάνῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ θὰ ἐγκαινιάσῃ καθεστῶς εἰρήνης, δικαιοσύνης καὶ εὐτυχίας. Τότε πλέον τὰ ἐξωτερικὰ μέσα λατρείας θὰ εἶναι περιττά, διότι οἱ ἀνθρώποι θὰ ἔχουν ἄμεσον κοινωνίαν μετὰ τοῦ Πνεύματος.

Ὁ Ἰωακείμ ἐκήρυξε τὴν ἀνατολὴν τοῦ νέου αἰῶνος ὡς

ἄλλος Μοντανός, πλήθη δὲ ὁπαδῶν του ἀνέμενον τὸ 1259 τὴν μετάβασιν εἰς τὸ τρίτον στάδιον τῆς ἱστορίας, φυσικὰ εἰς μάτην. Οἱ ὁπαδοί του ἀπετέλεσαν χωριστὴν ἐγκρατιτικὴν ὁμάδα. Ὁ Δάντης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀναγνώσει τὰ ἔργα τοῦ Ἰωακείμ καὶ εἶχεν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τοὺς ὀραματισμοὺς του, τὸν τοποθετεῖ εἰς τὸν παράδεισον.

Μάϊστερ Οἱ περισσότεροι τῶν καθ' αὐτὸ μυστικῶν θεολόγων **Ἔκκαρτ** τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι Γερμανοί. Ἦσαν γινώσται τῆς θεολογίας τοῦ Διονυσίου καὶ ἔγραψαν τὰ πνευματικῆς τάσεως συγγράμματά των εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, ἐνῶ τὴν λατινικὴν περιώριζον εἰς τὰ κυρίως θεολογικά.

Ὁ μεγαλύτερος ἐξ αὐτῶν Meister Eckhart (1260-1327), γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τοῦ Χόχαϊμ πλησίον τῆς Γιότα, καὶ μέλος τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν, ἐδίδαξε θεολογίαν εἰς Παρισίους καὶ Κολωνίαν, βραδύτερον δὲ ἀφιερῶθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ κήρυγμα ἀνὰ τὴν Γερμανίαν.

Τὰ συγγράμματά του ἀπὸ ἀπόψεως καὶ γλώσσης καὶ χαρακτῆρος διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας. Εἰς τὴν λατινικὴν ἔγραψε τὰ *Quaestiones* (Ζητήματα) καὶ τὸ *Opus tripartitum* (Τριμερὲς ἔργον), εἰς δὲ τὴν γερμανικὴν συνέταξε πλῆθος *Λόγων*, εἰς τοὺς ὁποίους ἐκθέτει τὰς μυστικὰς δοξασίας του.

Ὁ Ἔκκαρτ ἐπωφελεῖται δύο διαφορετικῶν συστημάτων σκέψεως, ὡς εἶχον μεταπλασθῆ ὑπὸ τῶν πρωτοσχολαστικῶν, τοῦ ἀριστοτελικοῦ καὶ τοῦ ἀρεσπαγιτικοῦ. Βάσει αὐτῶν διεμόρφωσεν ἰδικόν του σύστημα, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζονται τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἰς βάρος τῶν ἐξωτερικῶν, μέχρι σημείου ὥστε νὰ ἐξέρχεται τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπίσης τονίζεται ἡ ἐνότης τοῦ κόσμου μετὰ τοῦ Θεοῦ τόσον ὥστε σχεδὸν νὰ ἐξέρχεται τῶν πλαισίων τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὅπως ὁ Πορρετανός, διέκρινε τὴν θεότητα ἀπὸ τὰ τριᾶδια πρόσωπα. Θεότης εἶναι ἡ καθαρὰ ἀνευ ἐνεργείας οὐσία, ἡ ὁποία κεῖται εἰς τὸ σκότος ἀγνοοῦμένη ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἑαυτήν, ἡ ὁποία εὐρίσκειται εἰς τὸ μηδέν. Ὄταν ἡ οὐσία αὕτη, ἡ θεότης, δι' ὠρισμένης κινήσεως ἀποικτᾷ ἐνέργειαν, γίνεται Θεός, ὅπότε εἰς τὸ αἰδίον σκότος φαίνεται τὸ φῶς τοῦ Πατρὸς. Οὕτως ὁ Πατὴρ γινώσκει τὴν οὐσίαν ἑαυτοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου γεννᾷ τὸν Υἱόν, ἡ δὲ ἀγάπη ὡς κοινὴ τῶν βούλησις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ δίδει ὑπαρξιν εἰς τὸ Πνεῦμα.

Ὁ Θεὸς ἐμπερικλείει εἰς ἑαυτὸν τὰ πάντα, χωρὶς τὰ πάντα νὰ ἔχουν πολλαπλότητα. Τὰ πολλὰ εὐρίσκονται εἰς τὸ ἓν, τὸ ὄν, ἐκ τοῦ ὁποίου διὰ τῆς προόδου τῶν ἐπὶ μέρος

όντων δημιο ργειται ὁ κόσμος. Ὅν εἶναι κάτι τὸ ἀπλοῦν, τὸ ἕν. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ὄν, διότι εἶναι τὸ ἕν, τὸ ἀπλοῦν. Πᾶν ἄλλο πλὴν τοῦ Θεοῦ εἶναι σύνθετον, πολλαπλοῦν, ἄρα δὲν εἶναι ἕν καὶ δὲν δύναται νὰ εἶναι ὄν. Ἡ οὐσία τῶν ὄντων εὐρίσκεται εἰς τὸν Θεόν, ἐὰν δὲ τὰ χωρίσωμεν ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχουν ἐκ τῆς θείας ὑπάρξεως, εἶναι μηδέν. Κατὰ τὴν παράστασιν ταύτην τὰ ὄντα εἶναι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ προέρχονται ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς. Οὕτως εἰς τὸν Ἐκκαρτ συναντᾶται παντοθεϊσμός, ἥτοι ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ κόσμος ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ὁποία εἶναι διάφορος τοῦ πανθεϊσμοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ κόσμου. Εἶναι εὐλόγον δι' ἕνα στοχαστὴν στηριζόμενον εἰς διπλὴν παράδοσιν θεολογήσεως νὰ δίδῃ εἰς ἄλλας πτυχὰς τῆς διδασκαλίας του ἐνίοτε διάφορον εἰκόνα τῆς ἀνωτέρω, ἥτοι νὰ διακρίνῃ τὸν κόσμον τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ψυχὴ, διττῆς φύσεως, εὐρίσκεται μεταξὺ αἰδίου καὶ προσκαιρίου. Ἐχει δύο ὀφθαλμούς, ὡς ἔλεγε παλαιότερον ὁ Μακάριος Αἰγύπτιος, ἕνα πνευματικὸν καὶ ἕνα αἰσθητόν. Αὕτη δύναται νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν Θεόν, ἐὰν πρῶτον στραφῇ πρὸς ἑαυτὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπαλλαγῇ ἑαυτῆς παραδιδομένη εἰς τὸν Θεόν. Κατὰ τὴν τελείωσιν ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς θὰ ἐκρεύσῃ ἐντὸς τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ. Ὅταν αὕτη φθάσῃ εἰς τὸ στάδιον τοῦτο, δὲν θὰ ἔχῃ ἀνάγκην τῆς πίστεως, τῆς προσευχῆς, τῶν μυστηρίων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπλῶς προπαρασκευαστικὰ μέσα. Τότε ἄλλωστε ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐὰν ἔχῃ αὐτοκαταστραφῇ ἐντὸς τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ γνωρίζῃ οὔτε θὰ ἐνεργῇ οὔτε θὰ κατέχῃ καθ' ἑαυτόν. Πᾶσα ἐμπειρία θὰ εἶναι τοῦ Θεοῦ. Θὰ βλέπῃ μὲν τὸν Θεὸν ἀλλ' ὄχι δι' ἰδίων δυνάμεων· θὰ τὸν βλέπῃ διὰ τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Θεός. " Ὁ ὀφθαλμὸς διὰ τοῦ ὁποίου βλέπω τὸν Θεόν, εἶναι αὐτὸς ὁ ὀφθαλμὸς διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς βλέπει ἐμέ".

Ἡ καταλυτικὴ αὐτῆ τοῦ λατρευτικοῦ βίου διδασκαλία προεκάλεσεν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀντίδρασιν. Ὁ Ἐκκαρτ, ἀφοῦ κατηγορήθη ἐπισήμως, ἔκαμεν ἐκκλησίαν εἰς τὴν Ἀβινῶνα, ὅπου ἔμενε τότε ὁ πάπας, ὁ ὁποῖος διὰ βούλλας, ἐκδοθείσης δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τούτου, κατεδίνασε 28 προτάσεις τῶν ἔργων του. Δὲν κατεδίνασεν ὅμως τὸν ἴδιον, διότι αὐτός, ταπεινὸς ὅπως ἦτο, εἶχε δηλώσει παλαιότερον ὅτι ἀπεχθάνεται πᾶσαν πλάνην περὶ τὴν πίστιν καὶ ὅτι εἶναι ἕτοιμος ν' ἀνακαλέσῃ, ἐὰν εὐρεθῇ τοιαύτη πλάνη εἰς τὰ ἔργα του.

Οἱ μαθηταὶ του ἀπέφυγον τοὺς σκοπέλους, διότι ἐφρόντισαν νὰ μετριάσουν τὰς ἀκρότητας καὶ νὰ τοποθετήσουν τὸ ὅλον σύστημα ἐντὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πλαισίων.

Ἰωάννης Ὁ ἐκ Στρασβούργου Ἰωάννης Tauler (1300-1361), *Τάουλερ* μαθητεύσας εἰς τὸν Ἔκκαρτ, διέδωσε τὰς δοξασίας τούτου ἐπὶ τὸ μετριοπαθέστερον. Διεκρίθη δὲ ἐντὸς τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ πνευματικός.

Αἱ ἀντιλήψεις του, περιεχόμεναι εἰς τὴν συλλογὴν *Λόγων* καὶ τὰς *Διδαχάς*, πλέκονται περὶ τὰς ἐννοίας τοῦ σκοτους, τοῦ φωτός καὶ τῆς ἀγνοίας. Διακρίνει σαφῶς τὰ ὅρια τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ πεπερασμένου ὄντος, ἐπομένως εἶναι ἐκτὸς τοῦ παντοθεϊσμοῦ τοῦ Ἔκκαρτ καὶ πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Διονυσίου. Ὁ Θεός, ἀνώνυμος καὶ ἀγνωστος, εὐρίσκειται εἰς τὸν γνόφον, ἡ δὲ γνῶσις, τὴν ὁποίαν φέρει τὸ ἀμυδρὸν φῶς τοῦ νοῦ, εἶναι ἀγνοια. Εἰς τὴν γνησίαν γνῶσιν ὁδηγεῖ τὸ φῶς τῆς χάριτος. Εἰς τὰς ἀνωτέρας δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἐνυπάρχει θεῖος σπινθήρ, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἀναφθῇ διὰ τῆς χάριτος, ἐπιτρέπει τὴν ἐπίτευξιν τῆς μυστικῆς ἐνώσεως. Ἡ γέννησις, ἡ ὁποία ἐδῶ εἶναι πρόσκαιρος καὶ θὰ καταστῇ μόνιμος μετὰ θάνατον, ἀποτελεῖ γέννησιν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐρρίκος Μαθητὴς τοῦ Ἔκκαρτ ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ ἐκ Σουα-
Σούζε βίας δομινικανὸς Ἐρρίκος Seuse ἢ Suso (1295-1366). Ἦτο τόσο ἀφωσωμένος εἰς τὸν διδάσκαλόν του, ὥστε συνέταξεν ἀπολογία ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Βιβλιάριον ἀληθείας*, διὸ κατέστη ὑπόπτος καὶ ὑπέστη δοκιμασίας.

Τὰς ἰδικὰς του ἀπόψεις ἐπενδυμένας μὲ ποιητικὴν φαντασίαν ἐκθέτει εἰς τὸ *Βιβλιάριον τῆς αἰδίου σοφίας*, γραφὸν εἰς τὴν γερμανικὴν καὶ μεταφρασθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς τὴν λατινικὴν. Χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶναι ὅτι καθιστᾷ συγκεκριμένην τὴν ἔνωσιν, διότι τὴν μεταφέρει ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τὸν Χριστόν. Ὁμιλεῖ καὶ αὐτὸς περὶ νέας μυστικῆς γεννήσεως. Ὅταν ἡ ψυχὴ, ἡ εἰκὼν αὐτῆ τοῦ Θεοῦ, ἀποξενωθῇ τῆς λαμπρότητος καὶ συνελιχθῇ εἰς ἑαυτήν, ἀρχίζει νὰ ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἐνώσεως. Τὴν ἐπιτυχάνει διὰ μιᾶς ἐκστάσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος καθίσταται νέον γέννημα καὶ ἐνώνεται μὲ τὸν Χριστόν, χωρὶς νὰ χάνῃ τὴν προσωπικότητά του. Τοιαῦται ἀντιλήψεις ὑπενθυμίζουν τὸν Συμεὼν Νέον Θεολόγον.

Ἰωάννης Ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Ruysbrök (1293-1381), ἐκ *Ρουῦσμπραικ* τῆς περιοχῆς τῶν Βρυξελλῶν, ἱερεὺς ὢν, ἐγκατέλειπε τὸν κόσμον καὶ κατέλαβε τὰ ὄρη. Ἄλλ' ὁ κόσμος τὸν εὕρισκε, διότι τὸ καταφύγιόν του κατέστη προσκύνημα.

Δὲν χρειάζεται εἰμὴ ν' ἀναγνώσῃ κανεὶς μόνον τοὺς τί-

τλους μερικῶν συγγραμμάτων του, διὰ ν' ἀντιληφθῆ πρὸς ποῖον σημειῶν κατευθύνονται αἱ ἀπόψεις του. *Πνευματικοὶ γάμοι*, *Ὁ καθρέπτης τῆς αἰωνίου σωτηρίας*, *Ἡ βασιλεία τῶν ἔραστῶν τοῦ Θεοῦ*. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ τίτλοι δεικνύουν, πέραν τῆς ποιητικῆς διαθέσεως, τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἔνωσιν τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν Θεὸν ὡς παράδοσιν εἰς τὸν αἰώνιον νυμφίον, τοῦ ὁποῦ εἶναι ἀπαύγασμα.

Ἡ μυστικὴ κίνησις εὔρε ταχεῖαν καὶ εὐρεῖαν διάδοσιν. Ἐσχηματίσθησαν πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Γερμανίαν, κύκλοι "φιλοθέων", οἱ ὁποῖοι ἤσκουν τὴν ἀρετὴν ἐν πτωχείᾳ καὶ ἐγρηρατείᾳ, καὶ ἐπεδίδοντο εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τῶν θείων ἀγαθῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου. Ἐκ τῶν κύκλων τούτων προέρχονται ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα μυστικὰ συγγράμματα τοῦ μεσαίωνος, φερόμενα μάλιστα ἀνωνύμως.

Γερμανικὴ Θεολογία Ἐν ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ λεγομένη *Γερμανικὴ Θεολογία*, ἡ ὁποία βαδίζει εἰς τὰ ἴχνη τοῦ ἐκκαρτικοῦ παντοθεϊσμοῦ ὡς πρὸς τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ τέλειον ὄν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀπαύγασμά του, τὸ ὁποῖον προέρχεται κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην καὶ ἐπομένως περιέχεται εἰς τὸν Θεόν. Εἰς τὸ ἀνθρωπολογικὸν ὅμως θέμα κάμνει διάκρισιν μεταξὺ θείου καὶ ἐγκοσμίου στοιχείου. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του διπλᾶς δυνάμεις καὶ διπλᾶς τάσεις· ἡ ὑπερίσχυσις τῶν ὑψηλοτέρων ὁδηγεῖ εἰς τὸν Θεόν. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο περιγράφονται ἐναργῶς αἱ τρεῖς κλασικαὶ ὁδοὶ προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ· καθαρτικὴ φωτιστικὴ ἐνωτικὴ· purgativa, illuminativa, unitiva.

Γνόφος Ἀγνοίας Ἀγνώστου συγγραφέως εἶναι καὶ τὸ εἰς τὴν ἀγγλικὴν γραμμένον βιβλίον *Γνόφος Ἀγνοίας*, τὸ ὁποῖον καὶ μετὰ μόνον τὸν τίτλον του φανερῶναι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

Μίμησις τοῦ Χριστοῦ Ἐν ἀπὸ τὰ περισσότερον ἀγαπηθέντα καὶ μελετηθέντα βιβλία τῆς παγκοσμίου γραμματείας εἶναι *Ἡ Μίμησις τοῦ Χριστοῦ*, ἔργον τὸ ὁποῖον, χωρὶς ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ δογματικὰ ζητήματα, ἐκθέτει διδασκαλίαν ἐνηρμονισμένην πλήρως μετὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀπόψεις. Εἰς ὕψος ἀπέρριτον δίδει εἰς τέσσαρα τμήματα κατὰ σειρὰν γενικὰς παραινέσεις διὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, εἰδικὰς ὁδηγίας διὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ἔκθεσιν περὶ τῆς ἀξίας τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ παραμυθητικὰς συμβουλὰς. Τὰ τέσσαρα

τμήματα ἀπετέλουν ἀρχικῶς χωριστὰ βιβλία, ἐνωθέντα βραδύτερον. Κατὰ τοῦτο διαφέρει αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὅτι δὲν περιέχει δοξασίας καὶ ὑποθέσεις θεολογικὰς ἢ φιλοσοφικὰς, ἀλλὰ δίδει συγκεκριμένους ὁδηγίας διὰ τὸν πρακτικὸν βίον. Καὶ ἡ θεμελιώδης μεταξὺ αὐτῶν εἶναι, "in vita Jesu Christi meditari" ἐν τῇ ζωῇ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐμμελετᾶν, οὕτως ὥστε πᾶσα σκέψις καὶ πράξις ν' ἀποτελῇ μίμησιν τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ συγγραφεὺς του εἶναι ἀγνωστος καὶ ἐπὶ αἰῶνας δὲν ἀνεζητεῖτο κ' ἂν, μόλις δὲ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἤρχισε νὰ παρατηρηθῆται ἐνδιαφέρον περιὶ ἀνευρέσεώς του. Πολλοὶ ὑποθέτουν ὅτι πρόκειται περιὶ τοῦ Θωμᾶ Κεμπησίου, ἡγουμένου κοινότητος Αὐγουστινιανῶν, ὁ ὁποῖος ἐκ τῆς πλησίον τῆς Κολωνίας κειμένης γενετείας του Κέμπεν ἔλαβε τὸ ὄνομα Κεμπήσιος. Ἄπορον θὰ παρέμενε, πῶς ὁ Θωμᾶς, ἐνῶ τ' ἄλλα ἀσκητικὰ ἔργα του συνέταξεν ἐπωνύμως, ἄφησεν ἀνώνυμον τὸ παρόν. Πάντως ὁ συγγραφεὺς προέρχεται ἐκ τῶν "θεοφίλων", καὶ δὴ ἐκ τῆς ομάδος ἐκείνης, ἣ ὁποία δὲν εἶχε καμμίαν διάθεσιν νὰ θρησκεύῃ μακρὰν τῆς Ἐκκλησίας.

9. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ἡ παλαιότερον ἐπικρατοῦσα διαίρεσις μεταξὺ τῶν δύο ἐξουσιῶν, πνευματικῆς καὶ κοσμικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς, κατεβάλλετο ἤδη πρὸ τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν παροῦσαν περίοδον, προσπάθεια ν' ἀμβλυθῆ πρὸς ἴδιον ἐκατέρωθεν ὄφελος. Οἱ πάπαι καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῶν ἠθέλον τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν διακεκριμένην μὲν, ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑποτεταγμένην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Διευτώθη ἡ θεωρία περὶ τῶν δύο ξιφῶν, διαμορφωθείσα πλήρως ὑπὸ Βερνάρδου τοῦ Κλερβινοῦ, βάσει τοῦ εὐαγγελικοῦ, "Κύριε, μάχαιραι ὧδε δύο". Τὸ ἓν ξίφος, τὸ πνευματικόν, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας· τὸ ἄλλο ξίφος, τὸ κοσμικόν, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ ἄλλων ἐπινεύσει τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπισήμως ἡ θεωρία αὕτη διευτώθη εἰς τὴν βουλλαν *Unam sanctam* τοῦ πάπα Βονιφασίου Η' (1302), εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνεφανίζοντο τὰ συμπτώματα σοβαρᾶς κάμψεως τῆς ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ὑπὸ τῆς θεωρίας δὲ ταύτης συνιστώμενον σύστημα καλεῖται παποκαισαρισμός. Ἀντιθέτως οἱ περὶ τοὺς αὐτοκράτορας καὶ πολλοὶ διανοούμενοι τῆς Δύσεως ἠξίωνον ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ μὲνη μακρὰν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ν' ἀκολουθῆ τὰς πολιτικὰς ἐξελίξεις καὶ νὰ συμμορφώνεται μὲ αὐτάς. Ἡ ἀκόμη ἠξίωνον τὴν ὑποταγὴν τῆς. Τὸ σύστημα τοῦτο καλεῖται καισαροπαπισμός.

Ἐκ τῶν ἀντιτιθεμένων τούτων ἀντιλήψεων προέκυψεν ὁ δεινὸς περὶ περιβολῆς ἀγὼν μεταξὺ αὐτοκρατόρων καὶ παπῶν. Ὡνομάσθη περὶ περιβολῆς, ὡς γνωστόν, διότι ἀνεφέρετο βασιτικῶς εἰς τὸ θέμα περὶ τοῦ ποῖος εἶχε τὸ δικαίωμα ἐγκαταστάσεως τῶν ἐπισκόπων ὡς πολιτικῶν ἀρχόντων διὰ τῆς χορηγήσεως τῶν συμβόλων, ράβδου καὶ δακτυλίου. Πάπαι καὶ αὐτοκράτορες, μοναχοὶ καὶ θεολόγοι, φιλόσοφοι καὶ ποιηταί, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μακραίωνα καὶ σκληρὰν αὐτὴν σύγκρουσιν. Ἐσχηματίσθησαν, ἀπὸ παλαιότερας ἀκόμη ἐποχῆς, καὶ τὰ ἀντίστοιχα κόμματα, μὲ τὰ γερμανικά τῶν ὀνόματα. Οἱ φιλοπαπικοὶ Γουέλφοι καὶ οἱ φιλοβασιλικοὶ Γιβελῖνοι. Ὑπὲρ τῶν παπικῶν ἀπόψεων ἦσαν τεταγμένοι οἱ μεγάλοι σχολαστικοί, τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἡ ἐπίδοσις ὀφείλει πολλὰ εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ παπισμοῦ. Ὑπὲρ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἦτο μεταξὺ ἄλλων ὁ Ὀχι-

καμ.

Αιγίδιος Ὡς ἰδιαιτέρως ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν *Ρωμαῖος* πολιτ. ἦν δύναται νὰ μνημονευθῆ ἔνταῦθα ὁ Aegidius Romanus (1247-1316), ἐκ τῆς διασήμου οἰκογενείας Columba. Μαθητὴς Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, ἐδίδαξεν εἰς Παρισίους μὲ τοιαύτην ἐπιτυχίαν, ὥστε ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του doctor fundamentissimus. Διετέλεσεν ἐπὶ τριετίαν γενικὸς ἡγούμενος τοῦ τάγματος τῶν Αὐγουστινιανῶν, μετέπειτα δὲ διωρίσθη ἀρχιεπίσκοπος Bourghes.

Αὐτὸς ἔδωσε τὴν θεωρητικὴν βάσιν τῆς βούλλας Unam sanctam τοῦ Βονιφατίου Η΄ διὰ τοῦ ἔργου του *De ecclesiastica sive summi pontificis potestate* (Περὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἥτοι τοῦ ἀνωτάτου ποντίφηκος, ἐξουσίας). Θεωρεῖ μὲν τὰς δύο ἐξουσίας ἀνεξαρτήτους, ἀλλ' ὑποτάσσει τὴν κοσμικὴν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν, διότι ἡ τελευταία αὕτη προέρχεται ἐκ τοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἰδιαιτέραν σχέσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἰδίως τοῦ Χριστοῦ, ὡς γενικὸς ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωπός του.

Ἀλιγιέρι Ὁ Alighieri Dante (1265-1321), ὁ διαμορφωτὴς *Δάντης* τῆς ἰταλικῆς γλώσσης καὶ μέγιστος τῶν ποιητῶν τῆς Ἰταλίας, εἶναι ἐκ τῶν θεωρητικῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Ἐν τῶν ἐνδοξοτέρων τέκνων τῆς Φλωρεντίας, ἔζησε καὶ ἀπέθανε μακρὰν αὐτῆς, χωρὶς δικαίωμα νὰ τὴν ἐπισκεφθῆ, ὡς ἐξόριστος εἰς τὴν Ραβένναν.

Ἀνεμίχθη ἐνωρὶς εἰς τὴν πολιτικὴν, τὴν τοπικὴν τῆς Φλωρεντίας καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν γενικώτερον. Κατέλαβε σημαντικὰ ἀξιώματα εἰς τὴν πολιτείαν τῆς Φλωρεντίας, καταστάς μέλος ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἑκατονταμελοῦς βουλῆς ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἑξαμελοῦς ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Τὸ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ συγγενοῦς τῆς συζύγου του Κόρσο Ντονάτι ἀντίπαλον κόμμα, ὅταν κατέλαβε τὴν ἀρχὴν κατόπιν στάσεως, ἐξώρισε διαπαντὸς μετὰξὺ ἄλλων καὶ αὐτόν, μὲ τὴν ἀπειλὴν ὅτι, ἐὰν ἐπιστρέψῃ, θὰ καῖ ζῶν ἐπὶ τῆς πυρᾶς. Ὁ Δάντης, ἐνῶ ἀρχικῶς ἀνῆκεν εἰς τὸ φιλοπαπικὸν διευρωπαϊκὸν κόμμα τῶν Γουέλφων, λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ ἀντίπαλον τοπικὸν κόμμα τοῦ Ντονάτο εὐρίσκετο εἰς συμμαχίαν μὲ τοὺς παπικούς, μετεστράφη πρὸς τὸ φιλοβασιλικὸν τῶν Γιβελίνων. Ἐκτοτε ἔζησε πτωχὸς καὶ πλάνης ὡς ὑψηλῆς στάθμης τροβαδοῦρος. Δὲν κατῴρθωσε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γενέτειράν του, ἀν καὶ δις ἐπεχείρησε τοῦτο ἐνόπλιως. Καὶ διετήρησε διὰ παντὸς τὴν ὑπερηφάνειάν του, ὥστε νὰ μὴ δεχθῆ τὴν προσφορὰν τῶν ἀντιπάλων νὰ τοῦ ἐπιτραπῆ ἢ ἐπιστροφή εἰς αὐτήν, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι κατὰ τὴν

εἴσοδον θὰ φέρῃ ἔνδυμα ραιενδύτου προσκυνητοῦ, ταπεινωμένος καὶ μεταμελημένος. Εἶπε τότε τὸ περὶφημον· "μήπως ἀπὸ κάθε τόπον δὲν μπορῶ νὰ θαυμάζω τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἄστρων;"

Τὰς πολιτικὰς πεποιθήσεις του ἐξέθεσεν ὁ Δάντης εἰς τὸ ἔργον *De monarchia* (Περὶ μοναρχίας). Αἱ περιπέτειαι, αἱ ἰδικαὶ του καὶ αἱ ξέναί, αἱ συνεχεῖς συγκρούσεις καὶ ταραχαί, τὸν εἶχον πείσει ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔλειπεν εἰς τὸν κόσμον ἦτο ἡ εἰρήνη. Καὶ ἔλειπεν ἡ εἰρήνη διότι οἱ πάντες, ἄνθρωποι καὶ πόλεις καὶ ἐπαρχαί, ἐζήτουν ἀνεξαρτησίαν. Τὴν εἰρήνην ἠδύνατο νὰ φέρῃ μόνον ἓν ἰσχυρὸν πανευρωπαϊκὸν κράτος, ὅπως εἶχε φέρει τὴν *rex romana* ἢ παλαιὰ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Δι' ἑνὸς τοιαύτης μορφῆς κράτους εἰς τὴν ἐπίγειον τάξιν θ' ἀντικατωπτρίζετο ἡ οὐρανία ἁρμονία καὶ τάξις, ἐφ' ὅσον τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα εἶναι θείας προελεύσεως. "Εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ τελῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἑνὸς αὐτοκράτορος". Ἡ θέσις αὕτη ἀντίκειται καὶ εἰς τὸν τοπικισμόν, ὁ ὁποῖος ἐπικράτει εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ὠδήγει εἰς τὸν σχηματισμὸν μικροσκοπικῶν κρατιδίων, καὶ εἰς τὸν παπισμὸν, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλλεν ἑνιαίαν ἐκκλησιαστικὴν κυριαρχίαν εἰς ὅλοκληρον τὴν Εὐρώπην. Περαιτέρω ὁ Δάντης ὠρίζεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν θὰ ἐλάμβανεν ἀπὸ τοῦ πάπα τὴν ἐξουσίαν, μολονότι ἡ αὐτοκρατορία θὰ εἶναι χριστιανικὴ καὶ θὰ ἔχη τὸν πάπαν ὡς πνευματικὸν ἡγέτην. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ αὐτοκρατορία θὰ ἦτο ἀναστημένη αὕτη αὕτη ἢ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὴν γλῶσσαν της, τὴν ὀργάνωσίν της, τὸ δίκαιόν της.

Βεβαίως ὁ Δάντης δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὴν ἀνωτέρω ἀξιόλογον ὄψιν τῆς δραστηριότητός του. Ἡ αἰώνια προσφορά του εἶναι ἡ ἰταλικὰ γραμμένη *Θεῖα Κωμωδία* ἢ μεγαλειώδης αὕτη ἐπικὴ σύνθεσις, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸν ἀντίστοιχον τῆς *Summa theologiae* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Παρισίων. Ἡ σύνθεσις μαζὶ μὲ τὸ εἰσαγωγικὸν περιλαμβάνει 100 ἄσματα, κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἀσκητικῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν εἰς ἑκατοντάδας κεφαλαίων. Ὁ ἀριθμητικὸς συμβολισμὸς προχωρεῖ περαιτέρω. Περιέχει τρία μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀπαρτίζεται ἀπὸ 33 ἄσματα, τέλος δὲ εἰς μὲν τὴν κόλασιν ὑπάρχουν ἑννέα κύκλοι, εἰς δὲ τὸ καθαρτήριο ἑννέα βαθμίδες καὶ εἰς τὸν παράδεισον ἑννέα σφαιραί.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος ὑπενθυμίζει τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ, τὸν ὁποῖον ὁ Δάντης ἐμιμήθη εἰς πολλὰ σημεία. Εὐρεθεὶς εἰς ἔρημον τόπον, εἶδε τὴν ὁδὸν φρασσομένην ἀπὸ τρία θηρία, ὅπότε ὁ ποιητὴς Βιργίλιος ἀναλαμβάνει τὴν ὁδήγησίν του. Καὶ

πρῶτον τὸν φέρει εἰς τὴν ἑβραϊστικὴν ἄβυσσον, εἰς τὴν ὁποῖαν ζοῦν οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ τῆς ὁποίας ἓν μέρος μόνον ἔχει κάποιαν ἄνεσιν, τὸ προοριζόμενον διὰ τὰ ἄνακα νήπια, τοὺς σοφοὺς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοὺς ἄραβας στοχαστάς. Ἐπειτα ὁ Βιργίλιος ὁδηγεῖ τὸν Δάντην εἰς τὸ καθαρτήριο, ὅπου ζοῦν οἱ ἄτακτοι εἰς μίαν ρευστὴν κατάστασιν. Ἐκεῖ τὰ δεινὰ προκαλοῦν κάθαρσιν καὶ παρέχουν ἐλπίδα μεταφορᾶς εἰς τὸν τόπον τῆς μακαριότητος.

Αὐτὸς ὁ τόπος εἶναι ὁ παράδεισος εἰς τὸν ὁποῖον δὲν δύναται πλέον νὰ τὸν ὁδηγήσῃ ὁ εἰδωλόλατρες Βιργίλιος. Τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν ἀναλαμβάνει ἐδῶ ἡ Βεατρίκη, ἡ ἀγάπη τῶν παιδικῶν χρόνων του, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖ τὴν θεῖαν σοφίαν. Τὴν εἶχεν ἴδει πρώτην φοράν, ὅταν καὶ οἱ δύο ἦσαν ἑννέα ἐτῶν καὶ μία ἀθάνατος ἀγάπη ἐγεννήθη μέσα του. Ὄταν τὴν εἶδεν ἐκ νέου μετὰ ἑννέα ἔτη, μολονότι ἐκεῖνη ἔδειξε ψυχρότητα, αὐτὸς ἠσθάνθη μακαριότητα καὶ πρὸς χάριν τῆς ἤρχισε νὰ γράφῃ ποιήματα. Ἡ Βεατρίκη ὑπανδρεύθη καὶ μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν μόλις 25 ἐτῶν. Ὁ Δάντης, νυμφευμένος ὁ ἴδιος, δὲν τὴν ἐλησμόνησε ποτέ, ἠσθάνετο δὲ ὅτι αὐτὴ ἐπαγρύπνει ἀπὸ τὸν οὐρανὸν ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸν εἴλκυε πρὸς τὴν αἰώνιαν σωτηρίαν. Καὶ τώρα τὴν ἀκολουθεῖ εἰς τὸν παράδεισον. Εἰς ἕκαστον χωρὸν τοῦ παραδείσου βλέπει βαθμιδωτὴν τοποθέτησιν τῶν κατοίκων του, κατὰ κατηγορίας τελειότητος. Οὕτω τὸ τρίτον βιβλίον τῆς Θεῖας Κωμωδίας ὁμοιάζει μὲ ἀπέραντον δαιδαλώδη βυζαντινὸν ναόν, περιέχοντα πλῆθος τοιχογραφῶν κατὰ ζώνας.

Ὁ σκοπὸς τοῦ ποιήματος εἶναι πρῶτον πραγματικὸς· νὰ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον ἀναλόγως τῆς ἐν ζωῇ διαγωγῆς. Ὁ σκοπὸς εἶναι δεύτερον τυπολογικὸς· νὰ δείξῃ ποῖα εἶναι ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἄβυσσον τῆς ἁμαρτίας πρὸς τὰς κατωτέρας ἠθικὰς καταστάσεις καὶ ἀπὸ αὐτὰς εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πνευματικῆς τελειότητος, ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας εἰς τὴν θεῖαν. Ἡ ὑψίστη ἀπόλαυσις κατακτᾶται ὅταν κυριαρχήσῃ ἡ θεῖα σοφία ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης. Ὁ Δάντης ὁδηγούμενος ἀπὸ τὴν Βεατρίκην φθάνει εἰς τὸν ἑνατον οὐρανόν, ὅπου εὐρίσκειται ὁ Θεός, τὸ ὑψίστον καὶ μοναδικὸν φῶς. Βλέπει νὰ στρέφονται περὶ αὐτὸν οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων, ἀλλ' ἀντὶ νὰ διακρίνῃ αὐτὴν ταύτην τὴν θεῖαν οὐσίαν, διακρίνει τρεῖς φωτεινοὺς κύκλους. Οἱ ἠσυχασταὶ τοῦ Βυζαντίου θὰ ἐξεφράζοντο κατὰ παρόμοιον τρόπον.

Θὰ ἐλέγομεν ὅτι τὸ ποίημα ἔχει καὶ πολιτικὸν στόχον, ὁποῖος ἐκφράζεται μὲ τὴν κακὴν μεταχείρισιν ὠρισμένων προσώπων καὶ τὴν καλὴν μεταχείρισιν ἄλλων, ὡς καὶ μὲ τὴν ὅλην

εἰκόνα τῆς ἐν τῷ παραδείσῳ ἐνότητος ἀπὸ τῆς θείας κορυφῆς μέχρι τῆς βάσεως.

Μαρσίλιος Ριζοσπαστικώτερος τοῦ Δάντη ὁ Μαρσίλιος *De Padouάτης* Padua (1275-1342) εἰς τὸ πολιτειολογικὸν θέμα, κατέστη πρόδρομος τῆς μεταρρυθμίσεως, τῆς δημοκρατίας, παραδόξως δὲ καὶ τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἐσπούδασεν ἰατρικὴν εἰς τὴν γενέτειράν του καὶ εἰς Παρισίους, ὅταν δὲ κατέστη πρῶτανις τοῦ πανεπιστημίου, ἐσπούδασεν ἐπίσης θεολογίαν. Ἡ δημοσίευσίς του συγγράμματός του *Defensor pacis* (Ἐπέρμαχος τῆς εἰρήνης) συνέδεσεν αὐτὸν ἀρρήκτως μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Λουδοβῖκον Δ' τὸν Βαυαρικόν. Ὁ πάπας καθ' ὄν χρόνον ἤδρευεν εἰς τὴν Ἀβινιών, τὸν ἀφώρισεν, ὁ δὲ Λουδοβῖκος τὸν κατέστησεν ἀντιπρόσωπόν του εἰς τὴν Ρώμην. Ὄταν ἡ πολιτικὴ τοῦ Λουδοβῖκου ἀπέτυχεν, ἀπεσύρθη καὶ ὁ Μαρσίλιος εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μονάχου.

Τὸ ὡς ἄνω σύγγραμμα εἶναι μὲν ἐν τῶν σπουδαιοτέρων κειμένων τοῦ Μεσαίωνα, ἀλλὰ δὲν ἀνήκει εἰς τὸ κλῆμα τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ Μαρσίλιος διακηρύσσει ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς ἐξουσίαι, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸν ὅλον ὀργανισμὸν τῆς πολιτείας, ἡ στρατιωτικὴ, ἡ δικαστικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ, προερχόμεναι ὅλαι ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ παραχωρούμεναι ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Πρόκειται φυσικὰ περὶ ἀφηρημένης θεωρίας, ἀφοῦ εἰς τὸ σύστημα δὲν προβλέπονται καθολικαὶ ἐκλογαὶ διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς βουλήσεως τοῦ λαοῦ. Περαιτέρω λέγει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς ὁ συντελεστής τῆς ἐνότητος, δύναται νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησίν του εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ διὰ τῆς βίας. Οὕτω θὰ ἐπικρατήσῃ ἡ εἰρήνη.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ ἐκ τοῦ αὐτοκράτορος. Τοῦτο ἄλλωστε δεικνύει καὶ ἡ Κωνσταντίνειος Δωρεά, τὸ νόθον ἔγγραφον διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος παρεχώρει ἐξουσίαν εἰς τὸν πάπαν καὶ τὸ ὁποῖον τώρα ἀπὸ ὄπλου εἰς χεῖρας τῶν παπῶν περιέρχεται εἰς τοὺς ἀντιπάλους των. Αἱ ἐπισκοπαὶ καὶ αἱ ἐνορίαι εἶναι ὄργανα τῆς πολιτείας, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἔχουν ἰδίαν περιουσίαν καὶ οἱ προϊστάμενοί των ὀφείλουν νὰ πειθαρχοῦν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία μεταβάλλεται εἰς θρησκευτικὴν ὄψιν τῆς πολιτείας, ἡ ὁποία ἀφήνει ἀνεπηρέαστα μόνον τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων καὶ τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος. Ἀνωτάτη δὲ ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος, εἰς τὴν ὁποῖαν μέλη δύνανται νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς, ἀλλὰ καὶ λαϊκοί.

Οἱ προηγούμενοι θεωρητικοὶ ἡσχολοῦντο μὲ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἢς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν. Ὁ παπισμὸς, ἔστω καὶ ἐν σχετικῇ ὑφέσει, ἦτο ἀκόμη δυνατὸς καὶ εἶχεν ἢ φίλους ἢ ἀντιπάλους ὡς πρὸς τὰ θέματα αὐτά, ἀλλ' ὄχι συμβούλους. Ὄταν ἐξησθένησε, μετὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἀνεφάνησαν ἄνδρες οἱ ὁποῖοι ἡσχολήθησαν μὲ τὴν πλευρὰν τῶν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ὁρίων τῆς παπικῆς ἐξουσίας, ἢ ὁποῖα ἕως τότε ἐθεωρεῖτο ἀπεριόριστος. Ἐτέθη δὲ τότε πλέον ἐντονώτερον τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τὸ ὁποῖον εἶχον ἤδη θίξει ὁ Δάντης, ὁ Μαρσίλιος, ὁ Ὅικαμ καὶ ἄλλοι.

Πέτρος Ἀλλιακηνός Συστηματικώτερον ἔθεσε τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ Πέτρος Ἀλλιακηνός (1350-1420), ἐκ Κομπιένης τῆς Γαλλίας, πολυμαθὴς λόγιος καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης. Κοσμητὼρ κατ' ἀρχὰς τοῦ ἐν Παρισίοις κολλεγίου τῆς Ναβάρρας, κέντρου τότε τῆς ὀικιαμικῆς ὀνοματοκρατικῆς διδασκαλίας, κατέστη ἔπειτα πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων καὶ τέλος ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Καμπραί. Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Ε' συγκληθεῖσαν σύνοδον ἐν Ρώμῃ παρουσίασε μεταρρυθμιστικὸν πρόγραμμα, ὁ δὲ διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου τούτου ὡς ἀντίπαπας Ἰωάννης ΚΓ' ὠνόμασεν αὐτὸν καρδινάλιον. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Κωνσταντίας, μερικῶν συνεδριῶν τῆς ὁποίας προήδρευσεν, ὑπεστήριξε τὴν θεωρίαν περὶ ἀνωτερότητος τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων.

Ὁ Πέτρος συνέταξε πλῆθος συγγραμμάτων ἐπὶ διαφορετικῶν πεδίων μαθήσεως, γεωγραφικῶν, ἀστρονομικῶν, φυσιογνωστικῶν, πολιτειολογικῶν, φιλοσοφικῶν, θεολογικῶν. Εἰς τὸ ἔργον *Imago mundi* (Εἰκὼν τοῦ κόσμου), διετύπωσε τὴν ἄποψιν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ φθάσῃ κανεὶς εἰς τὰς Ἰνδίας πλέων ὀλονὲν δυτικῶς, ὁ δὲ Κολόμβος ἐγνώριζε τὴν ἄποψίν του ταύτην. Βασικῶς ὀπαδὸς τοῦ Ὅικαμ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἐδέχετο τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐλευθερίας τῆς θείας βουλήσεως καὶ περιώριζεν εἰς ἀπλὴν πιθανότητα τὴν ἰσχὺν τῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων.

Τὸ ὄνομά του ὅμως εἶναι κυρίως συνδεδεμένον μὲ τὴν περὶ ἀνωτάτης αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας θεωρίαν του, τὴν ὁποῖαν διατυπώνει εἰς τὴν πραγματείαν *Tractatus super reformatione Ecclesiae* (Πραγματεία περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκκλησίας). Τὴν συνέταξε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου Κωνσταντίας ὡς τμῆμα ἐνδὸς τριμεροῦς συγγράμματος.

Προσεγγίζων τὸ πρόβλημα τῆς Ἐκκλησίας ὑπεράνω προσώπων καὶ ἀξιωμάτων, διατείνεται ὅτι αὕτη μὲν εἶναι ἀλάθητος, ἐνῶ κανὲν πρόσωπον δὲν εἶναι ἀλάθητον. Ἐὰν δὲ ἀλάθη-

τος εἶναι καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος, ὡς εἶναι ἡ εὐσεβὴς πίστις τῶν Χριστιανῶν, τοῦτο συμβαίνει διότι ἡ σύνοδος ἐκφράζει τὴν συνειδήσιν τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία τίθεται ὑπὲρ τὸν πάπαν, διότι αὕτη κατέχει τὸ ταμεῖον τῆς χάριτος, οἱ δὲ κληρικοί, ὅταν χειροτονοῦνται, λαμβάνουν τὴν θείαν χάριν ἐκ τοῦ Θεοῦ δι' αὐτῆς καὶ ὄχι διὰ τοῦ πάπα. Σημαίνουσαν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δίδει καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς, σημειῶνων χαρακτηριστικῶς ὅτι, καὶ ἐὰν κάποτε ἀπομακρυνθοῦν τῆς πίστεως ὅλοι οἱ κληρικοί, ἡ Ἐκκλησία δὲν θὰ χαθῆ, διότι ἡ πίστις δύναται νὰ διατηρηθῆ ὑπὸ εὐσεβῶν Χριστιανῶν. Εἶναι φυσικὸν ὅτι, ἐκκινῶν ἀπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις, δίδει εἰς τοὺς λαϊκοὺς θέσιν καὶ εἰς τὰς συνόδους.

Αἱ θεωρίαι τοῦ προεκάλεσαν γενικῶς μεταρρυθμιστικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε συνέχειαν λόγῳ τῆς νίκης τοῦ παπισμοῦ εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἀλλ' εἶχον μονιμωτέραν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Γαλλικανισμοῦ, δηλαδὴ τῆς τάσεως πρὸς ἀνεξαρτητοποίησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γαλλίας ἀπὸ τῆς Ρώμης. Βραδύτερον μέρος ἐξ αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Λουθήρου, ἐνῶ μερικαὶ ὑποδείξεις τοῦ υἱοθετήθησαν ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου.

Ἰωάννης Δὲ Γέρσων Ὁ ἐξ Ἀρδεννῶν τῆς Γαλλίας Ἰωάννης De Gerson (1363-1429), ἐκκλησιολόγος καὶ μυστικὸς συγγραφεύς, ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἀλλιακηνοῦ καὶ διεδέχθη αὐτὸν εἰς τὴν πρυτανείαν τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων. Ὑπὸ τῶν συγχρόνων τοῦ ὠνομάσθη *doctor christianissimus*. Εἰργάσθη ἐπιμόνως διὰ τὴν συγκράτησιν τῆς πειθαρχίας κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τοῦ σχίσματος εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὑπῆρξεν εἰς ἐκ τῶν συντακτῶν τῶν τεσσάρων ἄρθρων τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας. Διῆλθε τὰ δέκα τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του μονήρης εἰς τὴν Λυών.

Εἰς τὸ ἐκκλησιολογικὸν ζήτημα ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν τοῦ Ἀλλιακηνοῦ. Μεταξὺ τῶν πραγματειῶν σχετικῶς μὲ τὸ θέμα τοῦτο ἀξιομνημόνευτοι εἶναι ἡ *De unitate ecclesiastica* (Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος) καὶ ἡ *De potestate Ecclesiae* (Περὶ ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας). Ἐπισημαίνων τὴν ἀνάγκην καταπαύσεως τῶν διχονοῶν καὶ λύσεως τοῦ σχίσματος τῆς Δ. Ἐκκλησίας, προτείνει γενικὴν μεταρρύθμισιν καὶ ἀναμόρφωσιν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν κεφαλὴν (τὸν πάπαν) καὶ τὰ μέλη. Προβάλλει τὴν συνοδικὴν θεωρίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πρωτεῖον ἐξουσίας ἔχει δοθῆ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ σύνολον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι εἰς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης. Ἄν καὶ τὸ δικαίωμα συγκλήσεως τῆς συνόδου ἔχει ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης, ἡ

σύνοδος ὑπέγκειται αὐτοῦ καὶ δύναται νὰ τὸν ἐλέγξῃ ἐν ἀνάγκῃ ἢ καὶ νὰ τὸν καθαιρέσῃ. Ὁ πάπας λοιπὸν εἶναι ἐκτελεστής τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου ὡς προϊσταμένης ἐξουσίας. Οἱ λαϊκοὶ δύναται νὰ μετάσχουν τῶν συνόδων, ἐφ' ὅσον κατέχουν τὰ ἀπαραίτητα μορφωτικὰ προσόντα, διότι χρησιμώτεροι εἰς τὰς ἐργασίας μιᾶς συνόδου εἶναι οἱ διδάκτορες ἀπὸ μερικοὺς ἀμορφώτους ἐπισκόπους.

Εἰς τὰ φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ προβλήματα ὁ Γέρων ἦτο ὁπαδὸς τοῦ Ὁικαμ, ὡς καὶ ὁ διδάσκαλός του, ἀλλ' ἢ πάντοτε ἠθικὴ καὶ πρακτικὴ σκέψις του τὸν ὠδήγησεν εἰς ὑπέρβασιν τῆς ἀγνωστειζούσης ὀνοματοκρατίας ἐκείνου καὶ εἰς ἀντικατάστασίν της μὲ ἓνα μετριοπαθῆ μυστικισμὸν, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν εἰς τὴν *Theologia mystica* (Μυστικὴ Θεολογία), τὸ *De consolatione theologiae* (περὶ παρηγορίας τῆς θεολογίας) καὶ ἄλλα δοκίμια. Ἀντλῶν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους θεολόγους μέχρι καὶ τοῦ Μποναβεντούρα, παριστάνει ὡς προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἔνωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ μὲ τὸν Θεόν, ἢ ὅποια χαρίζει τὴν γαλήνην καὶ ἱκανοποιεῖ τοὺς πνευματικοὺς πόθους.

10. ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ὅπως εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὕτω καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ὑπολείμματα παλαιῶν δυαρχικῶν αἱρέσεων, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ μαγείας, ἐπέζησαν εἰς τὸ σκότος καὶ τὸ κρυπτόν. Στοιχεῖα Γνωστικισμοῦ, Μανιχαϊσμοῦ καὶ Παυλιανισμοῦ ἀνέζησαν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς αἱρετικὰς ομάδας, αἱ ὁποῖαι ἐφέροντο ὑπὸ τὸ ὄνομα Καθαροὶ καὶ διεμορφώθησαν κατ' ἐπίδρασιν τῶν Βογομήλων τῆς Βουλγαρίας.

Κέντρα τῶν Καθαρῶν εἰς τὴν Δύσιν ἀπετέλεσαν αἱ πλουσιώτεροι καὶ περισσότερον ἀνεπτυγμένοι ἐπαρχίαι αὐτῆς, ἡ Β. Ἰταλία, ἡ Ν. Γαλλία καὶ ἡ Ρηνανία. Εἰς τὴν Ν. Γαλλίαν εἰδικῶς ἔλαβον τὸ ὄνομα Albigenses, Ἀλβιανοί, ἐκ τῆς πόλεως Ἄλμπι, ἡ ὁποία ἦτο κυρία ἐστία των. Οἱ Καθαροὶ ἦσαν δυαρχικοί, καὶ ἐπομένως διετήρουν ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴν δυαρχίαν· ἀρχὰς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, δοκητισμόν, περιφρόνησιν πρὸς τὴν ὕλην, ἐγκράτειαν. Πᾶν τὸ πνευματικὸν προέρχεται ἐκ τῆς ἀγαθῆς ἀρχῆς, πᾶν τὸ ὕλιον ἐκ τῆς κακῆς. Ἡ Βίβλος των ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ἀπὸ τοὺς προφήτας τῆς Π. Διαθήκης, ἐρμηνευμένους ἀλληγορικῶς. Ὡς ἀρχηγὸν τῆς πίστεως ἀποδέχονται τὸν Χριστόν, τὸν ὁποῖον θεωροῦν ἀγγελικὴν προσωπικότητα προσλαβοῦσαν, κατὰ τὰς παλαιὰς δοκητικὰς ἀντιλήψεις, φαινομενικὸν καὶ πλασματικὸν σῶμα ἀνθρώπου. Φυσικὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οὔτε ἀπέθανεν οὔτε ἀνέστη, ἀλλ' ἀπλῶς ἀπεικάλυψε τὰ μυστικὰ τῆς θεότητος. Ἀπέρριπτον πᾶν θρησκευτικὸν στοιχεῖον σχετιζόμενον μὲ τὴν ὕλην, τὰ μυστήρια, τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος, τὴν κόλασιν καὶ τὸν γάμον. Ἐπειδὴ δὲ ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χωρήσουν ὅλοι εἰς τὴν ἀγαμίαν, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἀρχικῶς θ' ἀραίωνε τὰς τάξεις των καὶ τελικῶς θὰ ἐξηφάνιζε τὴν κοινότητά των, διεχωρίζοντο ὡς οἱ ἀρχαῖοι Μανιχαῖοι, καὶ ἄλλοι πρόδρομοί των, εἰς δύο τάξεις, τῶν τελείων καὶ τῶν ἀπλῶς πιστῶν. Οἱ τέλειοι ζῶντες γενικῶς αὐστηρὸν βίον, παρέμενον καὶ ἀγαμοὶ ἢ διέκοπτον τὸν ἕγγαμον βίον. Οὗτοι ἐλάμβανον τὸ βάπτισμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν "παράκλησιν", ὅπως ἔλεγον, (consolamentum), ὡς σημεῖον τελειότητος. Οἱ ἀπλῶς πιστοί, ζῶντες κατὰ κόσμον, ἐφήρμοζον μερικὴν μόνον ἐγκράτειαν καὶ ἠδύναντο νὰ ἔχουν οἰκογένειαν.

Ἐπέσχοντο ὅμως ὅτι ἐν περιπτώσει θανασίμου κινδύνου θὰ ἐλάμβανον τὴν παράκλησιν, ἔκτοτε δέ, ἐὰν ἐπέζων, θὰ ἠκολούθουν τὴν ζωὴν τῶν τελείων. Οἱ ἄλλοι ἐκ τῶν πιστῶν προήγοντο συνήθως εἰς τελείους εἰς προκεχωρημένην ἡλικίαν.

Νέα αἵρεσις ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Ν. Γαλλίαν τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, ἡ τῶν Βαλδίων, ὀνομασθεῖσα οὕτω ἀπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Πέτρου Βάλδου ἐκ Λυῶνος. Πλούσιος ἔμπορος ὁ Πέτρος, ἀπεφάσισε ν' ἀφιερωθῆ εἰς θρησκευτικὸν βίον μετὰ τὸν θάνατον φίλου του κατὰ τὸν λιμὸν τοῦ 1176, ἐκήρυξε μετάνοιαν καὶ πτωχείαν καὶ συνεκέντρωσε πλῆθος ὀπαδῶν γύρω του. Ἡ κοινότης τὴν ὁποίαν ἐσχημάτισε δὲν ἦτο δυαρχικὴ ἀλλ' αὐστηρὰ καὶ ἐχθρικὴ πρὸς τὴν ἐκκοσμίευσιν. Ἦρνοῦντο τὸ κῦρος τῶν ὑπὸ ἀναξίων κληρικῶν τελουμένων μυστηρίων, ὡς οἱ Δονατισταί, καὶ ἀπέρριπτον τὰ συγχωροχάρτια, τὰ μνημόσυνα, τὸ καθαρτήριο, τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων, τὴν στρατιωτικὴν θητείαν, τὴν θανατικὴν ποινὴν. Ὅχι μόνον δὲν ἔλαβον ζητηθεῖσαν ἀναγνώρισιν ἀπὸ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπολεμήθησαν ὑπ' αὐτῆς σιληρῶς, ὅποτε προσήγγισαν τοὺς Καθαροὺς καὶ ἐπηρεάσθησαν παρ' αὐτῶν. Ἀντὶ βαθμοῦ ἱερωσύνης, ἐχωρίσθησαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὰς τάξεις τῶν τελείων καὶ τῶν πιστῶν. Ἐκτοτε διεδόθησαν εἰς ὅλας τὰς πέριξ τῶν Ἀλπεων χώρας.

Καὶ οἱ Καθαροὶ καὶ οἱ Βάλδιοι, λόγῳ τῆς ἀπλότητος βίου, τῆς πτωχείας καὶ τῆς φιλανθρωπίας των, εἴληκον τὴν συμπάθειαν τοῦ λαοῦ, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον περιερχόμενοι τὰ χωρία ἀποστολικῶς ἐκήρυττον τὸν λόγον. Ὅσοι συνέκρινον τὸν βίον των μὲ τὴν σχετικὴν πολυτέλειαν τῶν κληρικῶν τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας ἐσχημάτιζον τὴν ἐντύπωσιν περὶ ὑψηλοτέρας στάθμης τούτου, διὸ καὶ αἱ αἵρέσεις αὐταὶ διεδόθησαν εὐρύτατα, εἰς ὠρισμένας δὲ περιοχὰς τῆς Ν. Γαλλίας εἶχον κατακτήσει τὴν πλειονότητα τῶν κατοίκων. Ἡ Ἐκκλησία ἀντέδρασε διττῶς ἐναντίον των· πρῶτον διὰ τῆς, ἔστω ἀνεπισήμου κατ' ἀρχάς, ἰδρύσεως τῶν ἐπαιτικῶν ταγμάτων τῶν Δομινικανῶν καὶ τῶν Φραγκισκανῶν, τὰ ὁποῖα ζῶντα ἐν πτωχείᾳ καὶ κηρύσσοντα τὸν λόγον, ἦσαν ἀπάντησις εἰς τὴν πτωχείαν καὶ τὸ κήρυγμα τῶν αἰρετικῶν· δεύτερον διὰ συνοδικῆς καταδίκης καὶ τοῦ διωγμοῦ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Παρὰ ταῦτα οἱ αἰρετικοὶ ἐπεβίωσαν, ἄλλοτε κρυπτόμενοι καὶ ἄλλοτε γινόμενοι ἀνεκτοί, διὰ τὸ ἐνωθῆναι οἱ πλεῖστοι βραδύτερον μὲ προτεσταντικὰς κοινότητας.

Ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν τούτων αἵρέσεων δὲν ἀνεπτύχθη ἀξιόλογος αἰρετικὴ γραμματεία, ἀλλ' ἡ παρουσία των ἀπετέλει συνεχῆ πρόκλησιν εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης καὶ ἐνέπνεεν ἄλλους εἰς διαμόρφωσιν κεντροφύγων ἀντιλήψεων.

Ἰωάννης Αἱ ἀνωτέρω ομάδες δὲν προσέφερον ἐπίσης οὔτε Οὐίκλιφ κἀτι νέον. Τὸ νέον ἦλθε δι' ἑνὸς μεταρρυθμιστοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνεφάνη τὸν ΙΔ' αἰῶνα, τοῦ Ἰωάννου Wyclif (1329-1384), προερχομένου ἐξ Οὐίκλιφ τοῦ Ὑόρκισάϊρ. Ὡς καθηγητῆς εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἐφάνη σφοδρὸς ἀντίπαλος τῆς ὀνοματοκρατίας τοῦ Ὁκιαμ, ἀλλ' ἐκρυπτεν ἀντιπατικὰς γνώμας ἰδίᾳς μὲ ἐκείνου ὀξύτητος. Εὐκαιρίαν διατυπώσεως εὔρεν, ὅταν ὁ πάπας Οὐρβανὸς Ε' ἀνεπέσει παλαιὰς ἀπαιτήσεις φοροδοσίας ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ βασιλείου ὡς ὑποτελοῦς εἰς τὴν παπικὴν ἔδραν. Εἰς τὴν γενικὴν ἐξέγερσιν ὁ Οὐίκλιφ ὑπεστήριξε τὴν χειραφέτησιν ἀπὸ τὴν παπικὴν ἐξουσίαν. Ἡ διδασκαλία του κατεδικάσθη ὑπὸ συνόδου τοῦ Λονδίνου (1382), ὅποτε οὗτος ἔχασε τὴν καθηγητικὴν ἔδραν του, οἱ δὲ μαθηταί του, Λολλαρδοὶ λεγόμενοι, ἐδιώχθησαν ἀπηνῶς.

Ὁ Οὐίκλιφ διετύπωσε τὰς ἀπόψεις του εἰς μακρὰν σειρὰν δοκιμῶν, ὡς εἶναι τὰ *De dominio divino* (Περὶ θείας κυριαρχίας), *De dominio civili* (Περὶ πολιτικῆς κυριαρχίας) καὶ ἄλλα. Τὸ ἀποτελεσματικώτερον δὲ τῶν ἔργων του ὑπῆρξεν ὁ *Tri-ialogus*.

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σκέψεων του συνετέλεσε βεβαίως τὸ ὅλον ἀντιπατικὸν κλίμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπικρατήσει μεταξὺ πολλῶν ἡγεμόνων καὶ ἀρχιετῶν θεολόγων, κυρίως ὅμως συνετέλεσεν ἡ πολιτικοεκκλησιαστικὴ θέσις τῆς Ἀγγλίας κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον. Πράγματι, ἐνῶ οἱ πάπαι διέμενον τότε εἰς τὴν Ανιγνοη τῆς Γαλλίας ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν γάλλων βασιλέων, οἱ Ἀγγλοὶ εὐρίσκοντο ἀπὸ δεκαετιῶν εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Γάλλους. Ὁ Οὐίκλιφ μάλιστα, ὅστις κατεῖχε καὶ τὴν θέσιν τοῦ πρωθιερέως τῆς ἀγγλικῆς αὐλῆς, ἐκήρυττε τὴν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τὸν γαλλικὸν τότε παπισμὸν, στηριζόμενος εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι οὔτε ὁ πάπας οὔτε ὁ Πέτρος, ἀλλ' ὁ Χριστός. Ὁ πάπας εἶναι ἄνθρωπος, ὡς πᾶν ἄλλο μέλος τῆς Ἐκκλησίας, καὶ κριτήριον τῶν πράξεων αὐτοῦ, ὡς παντὸς ἄλλου μέλους τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χρειάζεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν δὲν εἶναι ἡ ἱεραρχία ἀλλ' ἡ ἀγιότης. Ἦθελε τὸν κληρὸν ὑπὸ τὴν λαϊκὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν εἰς χεῖρας τοῦ ἡγεμόνος, καθ' ὅσον ἄλλωστε ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δόξα δὲν εἶναι καλὰ ἐφόδια διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

Μία εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἡ Ἁγία Γραφή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εὐρίσκηται διαρκῶς εἰς χεῖρας τῶν πιστῶν, καὶ δὴ εἰς τὴν οἰκειάν ἐκασταχοῦ γλῶσσαν, διὰ νὰ καθίσταται κατανοητή. Ὅθεν ὁ Οὐίκλιφ ἀνέλαβε τὴν μετά-

φρασιν τῆς Γραφῆς ἐν συνόλῳ, ἐγχείρημα τὸ ὁποῖον ὠλοκλήρωσαν δύο μαθηταί του. Θεῖον κῦρος ἔχουν μόνον ὅσα ρητῶς ἀναφέρονται εἰς τὴν Γραφήν, αἱ δὲ ἀνθρώπινα ἀποφάσεις, εἴτε παπῶν εἴτε συνόδων, δὲν δύνανται νὰ ἔχουν τοιοῦτον κῦρος. Ἐφθανε μάλιστα ὁ αἵρεσιάρχης εἰς τοιαύτας ὑπερβολάς, ὥστε νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐπιδιώξις κοσμητικῆς παιδείας εἶναι δεῖγμα πονηρᾶς ἐμπνεύσεως.

Ἡ Ἐκκλησία ἔχει τριττὴν μορφήν· εἶναι ἡ θριαμβεύουσα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἡ κοιμωμένη εἰς τὸ καθαρτήριον καὶ ἡ στρατευομένη ἐπὶ τῆς γῆς. Τὴν τελευταίαν ταύτην δὲν ἀποτελοῦν ὅλοι οἱ κατ' ὄνομα Χριστιανοί, παρὰ μόνον οἱ ἅγιοι, οἱ προωρισμένοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν, κατὰ παράδοξον ἀνάμιξιν τῆς δονατιστικῆς δοξασίας μὲ τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ αὐγουστίνειον διδασκαλίαν. Ἡ ἀποψις δὲ αὕτη ἐβάρυνεν ἐπὶ αἰῶνας εἰς τοὺς ὤμους τοῦ προτεσταντισμοῦ.

Ἐκ τῶν μυστηρίων ἐδέχετο μόνον ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, καὶ δὴ ὡς ἀναφέρονται ἐκεῖ· βάπτισμα, χρίσμα, εὐχαριστίαν. Ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς εὐχαριστίας παραμένουν ὡς ἔχουν, ἀλλ' εἰσέρχεται εἰς αὐτὰ πραγματικὴ δύναμις τοῦ Χριστοῦ, οὕτως ὥστε οἱ μὲν πράγματι πιστοὶ νὰ μεταλαμβάνουν τῆς δυνάμεως, οἱ δὲ ἄπιστοι νὰ λαμβάνουν ἄρτον καὶ οἶνον. Ἐδέχετο ἐπίσης τὴν δημοσίαν ἐξομολόγησιν. Ἡ ἱερωσύνη κατὰ τὴν ἀποψίν του εἶναι ἀπλοῦν διοικητικὸν ἀξίωμα, περιοριζόμενον εἰς τοὺς βαθμοὺς τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου, ὅχι δὲ μυστήριον μεταδίδον ἱερατικὴν χάριν, δεδομένου ὅτι ὅλοι οἱ πιστοὶ Χριστιανοὶ κατέχουν τὴν χάριν. Τοὺς ἡγουμένους τῶν μοναχικῶν ταγμάτων ἐτοποθέτει ἀδιστάκτως εἰς τὸν Ἄδην, ἐκτὸς ἐὰν πρὸ τοῦ θανάτου των μετεμελοῦντο. Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἀπέρριπτε τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων καὶ λειψάνων καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ἰωάννης Ὁ βοημὸς Ἰωάννης Hus (1369-1415) διέδωσε τὰς **Χοὺς** ἀντιλήψεις τοῦ Οὐίικλιφ εἰς ὀλόκληρον τὴν Βοημίαν. Ἡ δι' ἀγχιστείας σύνδεσις τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν Ἀγγλίας καὶ Βοημίας κατὰ τὸ 1382 ἐδημιούργησε σχέσεις μεταξὺ τῶν πανεπιστημίων Ὁξφόρδης καὶ Πράγας, δύο ἐκ τῶν ἀρχαιότερων τῆς Εὐρώπης. Μεταξὺ τῶν ἀνταλλασσομένων προϊόντων ὑπῆρξαν καὶ αἱ δοξασίαι τοῦ Οὐίικλιφ, τὰς ὁποίας ἠσπάσθη ἀμέσως ὁ Χοὺς, ὅστις τὸ 1402 διετέλεσε καὶ πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πράγας. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς χώρας ἐκείνης ἦτο προετομασμένον διὰ τὴν καλλιέργειαν μεταρρυθμιστικῆς κινήσεως, ἐξηγεῖται εὐκόλως τὸ φαινόμενον τῆς τόσον ζωηρᾶς ἀπηχήσεως τῶν οὐίικλιφικῶν ἀντι-

λήψεων. Πράγματι ὁ ἰδρυτὴς τῆς αἰρέσεως τῶν Βαλδίων Πέτρος Βάλδος εἶχε καταφύγει καὶ ἀποθάνει ἐκεῖ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Τρεῖς δὲ καὶ ἥμισυ αἰῶνας ἐνωρίτερον οἱ Ἕλληνες ἀδελφοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος εἶχον διαδώσει εἰς τὴν χώραν ἐκείνην τὸν Χριστιανισμόν εἰς διάφορον τῆς λατινικῆς μορφῆν. Οὕτως ἡ τάσις πρὸς ἀνεξαρτησίαν ἦτο ἐνδογενής, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Χοὺς εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Πράγας ἐκήρυττε εἰς τσεχικὴν γλῶσσαν.

Ὅταν ὁ Χοὺς εἰσήγαγεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πράγας τὴν Τριλογίαν τοῦ Οὐίικλιφ πρὸς διδασκαλίαν, εὗρε φυσικὰ ἀντιδρασίαν καὶ ὑποχωρῶν ἐδέχθη τὴν καταδίκην τῆς, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ μετὰ πενταετίαν μὲ ἀναπεπταμένην σημαίαν ἐπαναστάσεως. Ἀμέσως ἐδημιουργήθη σχίσμα εἰς τὸ πανεπιστήμιον μεταξὺ τῶν γερμανῶν καὶ τῶν βοημῶν φοιτητῶν, τῶν τελευταίων τεταγμένων ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς χώρας τῶν ἀπὸ τὴν γερμανικὴν αὐτοκρατορίαν, ἡ ὁποία συνέπλεε τότε μὲ τὸν παπικὸν θρόνον, καὶ φυσικὰ ὑπὲρ τοῦ ὁμογενοῦς τῶν Χοῦς.

Ὁ Χοὺς στηρίζεται πλήρως εἰς τὸν Οὐίικλιφ καὶ ἀντιγράφει αὐτὸν εἰς τὸ ἔργον του *De Ecclesia*. Ἐθεώρει μέγα πρόνομιον νὰ εἶναι μμητὴς του καὶ εὐχεται νὰ εὐρεθῇ εἰς τοὺς οὐρανοὺς εὐθὺς μετ' αὐτόν. Μολονότι δὲ αὐτὸς ἦτο μετριοπαθέστερος τοῦ Οὐίικλιφ, αἱ πολιτικαὶ συνθῆκαι προεκάλεσαν σκληρότερον κατ' αὐτοῦ διωγμόν. Ἀπέρριπτεν ὄχι πᾶν ὅ,τι σαφῶς δὲν ἀνεφέρετο εἰς τὰς Γραφάς, ἀλλὰ μόνον πᾶν ὅ,τι σαφῶς ἀντίκειται εἰς αὐτάς, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐδέχετο τὴν μετουσίωσιν. Τὸ ὅτι ἀπέκλειε τὴν κατοχὴν περιουσίας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας προεκάλει κυρίως τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἐναντίον του· τὸ ὅτι δὲ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν βοημῶν ὡς ἐθνικὸς ἦρος προεκάλει τὴν ἀντίθεσιν τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων. Εἶλικε τὴν ἀγάπην τοῦ πλήθους μὲ τὸν ἐνάρετον βίον του. Ὁ γερμανὸς βασιλεὺς βοημίας Βέντσελ, φοβούμενος τὴν κήρυξιν ἐπαναστάσεως, δὲν ἔλαβεν ἐναντίον του μέτρα, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας καταδίκας ἐκ μέρους τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Παραμένων εἰς τὴν θέσιν του ὁ Χοὺς, ἔιαμεν ἀφρόνως ἐκκλησίαν εἰς τὸν πάπαν νὰ κριθῇ ὑπὸ οἰκουμενικῆς συνόδου. Καὶ εὗρεν ὅ,τι ἐζήτει. Ἀρνούμενος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς γνώμας του, κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας τὸ 1415 καὶ ἐξετελέσθη.

Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως νὰ τελειώσῃ μὲ τὸν θάνατόν του ἡ ἱστορία τοῦ Χοῦς. Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πράγας ὤρισεν ἑορτασμόν τῆς μνήμης του ὡς μάρτυρος, ἐνῶ ὁ τσεχικὸς λαὸς ἐθεώρησε τὸ μαρτύριον τοῦτο ὡς πρόκλησιν δι' ἐπανάστασιν κατὰ τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων του. Ἐπειτα διεμορφώθη εἰς τὴν

Βοημίαν ἰδιαίτερα χριστιανική Ἐκκλησία, ἡ ὁποία διωκεῖτο ἀπὸ συμβούλιον ἐξ ὀκτὼ κληρικῶν καὶ τεσσάρων λαϊκῶν, κατὰ σύστημα τὸ ὁποῖον ἀπεδέχθησαν βραδύτερον αἱ προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι. Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ταύτης μετελάμβανον ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας εὐχαριστίας, ἄρτου καὶ οἴνου, *utraque* λατινιστί, ἐξ οὗ ἐκαλοῦντο Οὐτραιβισταί. Οἱ δὲ φανατικώτεροι τῶν ὁπαδῶν του σχηματίσαντες ἰδιαίτερον πόλιν προὔχουσαν πέραν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν Οὐίλφ εἰς ἐσχατολογικὸν ἐνθουσιασμόν, ἀναμένοντες ταχεῖαν τὴν δευτέραν παρουσίαν καὶ ἐφαρμόζοντες κοινοκτημοσύνην.

Ἰερώνυμος Σαβοναρόλας Ὁ Ἰερώνυμος Savonarola (1452-1498) διαφέρει τῶν προηγουμένων κατὰ τὸ ὅτι θεολογικῶς ἦτο ἀπολύτως καθολικῶν ἀντιλήψεων, ἐνῶ ἐπολέμησε τὴν διαφθορὰν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μὲ ἀκόμη μεγαλύτερον πεῖσμα.

Καταγόμενος ἐκ Φερράρας, ἦτο ἐγκατεστημένος εἰς τὴν Φλωρεντίαν ὡς ἀδελφὸς τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν καὶ προϊστάμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Κάτοχος καλῆς θεολογικῆς καταρτίσεως, ἡ ὁποία φανερόνεται πλὴν ἄλλων καὶ εἰς τὸ βιβλίον του *Ὁ Θρίαμβος τοῦ Σταυροῦ*, καὶ προικισμένος μὲ ἀσυνήθη ρητορικὴν ἰκανότητα, ἀνεδείχθη εἰς τὸν σπουδαιότερον ρήτορα τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Μεσαίωνα. Ὡς ἀρχαῖος προφήτης τοῦ Ἰσραὴλ ἐξετόξευεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος εἰς τοὺς ναοὺς ἢ ἀπὸ ἐξωστῶν εἰς τὰς πλατείας τῆς πόλεως πυρίνους λόγους, καταπολεμῶν τὴν κοινωνικὴν κακίαν τῶν χρόνων του. Τοὺς μύδρους του ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ἐν δυνάμει τοὺς Μεδίους εἰς τὴν Φλωρεντίαν, τοὺς ὁποίους ἐκάλει τυράννους, καὶ τὸν πάπαν εἰς τὴν Ρώμην, τὸν ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ὡς διεφθαρμένον.

Ὄταν ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Κάρολος Η' εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἰταλίαν μὲ σκοπὸν νὰ τὴν ὑποτάξῃ, ὁ Σαβοναρόλας ἠγηθεὶς στάσεως ἐξεθρόνισε τοὺς Μεδίους καὶ ἐγκαθίδρυσε θεοκρατικὴν δημοκρατίαν (1494-1498), τῆς ὁποίας τὰς ἀρχὰς διέτύπωσε εἰς τὸ σύνταγμα τῆς μὲ τὸν τίτλον *Κανονισμὸς καὶ διακυβέρνησις τῆς Πολιτείας τῆς Φλωρεντίας*. Ἐπέβαλεν αὐστηρότητα βίου, ὁμοίαν μ' ἐκείνην τὴν ὁποῖαν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβάλλῃ μετ' ὀλίγας δεκαετίας εἰς τὴν Γενεύην ὁ Καλβῖνος.

Ὁ πάπας Ἀλέξανδρος ΣΤ' διὰ μιᾶς εὐγενεστάτης ἐπιστολῆς τὸν ἐκάλεσε πλησίον του πρὸς νοθεύτησιν. Αὐτὸς ὅμως ἠρνήθη νὰ μεταβῇ ἐκεῖ, ὅταν δὲ ὁ πάπας τὸν ἀφώρισε, εἶπεν, "ὁ ἀφορίζων ἐμὲ ἀφορίζει τὸν Θεόν". Προφανῶς εἶχεν ἤδη ἀποκτήσει μεσσιανικὴν συνειδήσιν ἢ τοῦλάχιστον ἐφρόνει ὅτι

κατέχει ἀπ' εὐθείας τὴν θεῖαν χάριν καὶ δὲν ἀνεγνώριζε δι-
καιοδοσίαν τοῦ πάπα ἐπ' αὐτοῦ.

Ἐφ' ὅσον χρόνον ὁ λαὸς τῆς Φλωρεντίας ἦτο μαζί του,
δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποστῇ κακὸν ὁ Σαβοναρόλας. Ἀλλ' οἱ εὐ-
θυμοὶ Φλωρεντινοί, ἔχοντες συνηθίσει εἰς ἑλαφρὸν καὶ ὠραιο-
παθῆ βίον ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, ἐβαρύνθησαν ἐντὸς ὀλίγου τὴν
αὐστηρότητα καὶ τὴν ὑπερβολικὴν σεμνότητα. Ἐξηγρώθησαν,
τὸν κατεδίκαναν εἰς θάνατον καὶ τὸν ἐξετέλεσαν μαζί με δύο
μαθητὰς του.

11. ΠΛΑΤΩΝΙΖΟΥΣΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἀναγέννησις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς τοῦ δυτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου μὲ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία ἤρχισε διὰ τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς Φραγκοκρατίας εἰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ ἔλευσις πολυαριθμῶν ἑλλήνων λογίων εἰς τὴν Δύσιν πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετ' αὐτὴν ἔδωσαν εἰς τὴν ἀναγεννητικὴν κίνησιν τὴν τελευταίαν καὶ ἰσχυροτέραν ὠθησιν.

Ἐπὶ στενὴν ἔννοιαν ἀναγέννησις εἶναι ἡ κίνησις τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς μελέτης τῶν προϊόντων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τὴν νέαν περὶ κόσμου παράστασιν, τὴν νέαν μορφήν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν εὐρυτέραν ἐνασχόλησιν μὲ τὰ ἐνδοκόσμια προβλήματα. Κατὰ τινὰ τρόπον αὕτη συμβαδίζει μὲ σχετικὴν ἀποδέσμευσιν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν Ἑκκλησίαν. Οὕτως ἡ ἀναγέννησις ταυτίζεται μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸν. Ἐπὶ γενικὴν ἔννοιαν ἡ ἀναγέννησις ἀρχίζει μὲ τὸν σχολαστικισμὸν, ὁ ὁποῖος ἐστράφη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ἐπὶ τὴν ὡς ἄνω στενὴν ἔννοιαν ὁ Δάντης ἀνήκει εἰς τὸν Μεσαίωνα, διότι εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐξέφρασεν εἰς στίχους τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν. Ἐπὶ τὴν γενικὴν ἔννοιαν εἶναι ἀναγεννητής, διότι καὶ κινεῖται εἰς τὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος καὶ ζῆ τὴν ζωὴν τοῦ παρόντος.

Οἱ ἀνθρωπισταὶ ἦσαν κατὰ κανόνα ὀπαδοὶ τοῦ Πλάτωνος. Κατὰ μίαν παράδοξον ἀντινομίαν ἐκ τῶν δύο μεγίστων φιλοσόφων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ὁ θετικιστὴς καὶ φυσιογνώστης Ἀριστοτέλης ἐπρόκειτο νὰ καταστῆ καθοδηγητὴς τῆς θεολογίας τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωτος, ὁ δὲ ἰδεοκρατικὸς καὶ θεολογικὸς Πλάτων ἐπρόκειτο νὰ καταστῆ τὸ σύμβολον τῆς ἀναγεννήσεως. Οἱ μεγάλοι πλατωνισταὶ τῆς Ἑλλάδος, Γεμιστός, Βησσαρίων καὶ ἄλλοι, μεταβάντες εἰς τὴν Δύσιν, ἔθεσαν τὴν ἀναγέννησιν ὑπὸ τὴν προστασίαν των.

Οἱ πλατωνισταὶ τῆς Δύσεως, ἂν καὶ εἶχον τάσεις ἀποδεσμεύσεως δὲν ἀπεμακρύνθησαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, πλὴν ὀλίγων, ἀλλ' ἠλλοίωνον τὸ πνεῦμα του. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἠθέλησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν Χριστιανισμὸν πλατωνικῶς· τοῦτο δὲ δὲν ἐσήμαινεν ἀπλῶς εἰσαγωγὴν πλατωνικῆς μεθόδου ἀντιστοιχοῦ πρὸς τὴν ἀριστοτελικήν, διότι ὁ Πλάτων δὲν εἶχεν εἰδικὴν μέθοδον

λογικῆς· ἐσήμαινε λοιπὸν εἰσαγωγὴν οὐσιαστικῶν πλατωνικῶν, καὶ πολὺ περισσοτέρων νεοπλατωνικῶν, στοιχείων εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

Νικόλαος Ὁ Νικόλαος Cusanus (1401-1464) εἶναι ὁ πρό-
Κουζανὸς δρομος τῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ ὁ μεγαλύτερος στοχαστὴς τῆς Δύσεως κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα. Γεννηθεὶς εἰς τὴν πόλιν Κουζ ἐπὶ τοῦ Μοζέλλα, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Χαϊδελβέργην, τὴν Πάδουαν καὶ τὴν Κολωνίαν. Ἦτο ἐκ τῶν ἐνεργῶς ἀναμιγνυομένων εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἀνδρῶν. Ἄν καὶ φυσικὰ ἐδέχετο τὸ δικαίωμα τοῦ πάπα νὰ συγκαλῆ οἰκουμενικὰς συνόδους, ὑπεστήριζεν ὅτι αἱ σύνοδοι αὐταὶ δύνανται νὰ τὸν ἐλέγχουν καὶ νὰ τὸν ἐκθρονίσουν ἐν ἀνάγκῃ. Βραδύτερον ἐμετρίασε τὰς ἐναντίον τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας ἀπόψεις του. Μετέσχε τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας καὶ ἠγήθη τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἣ ὁποία προπαρεσκεύασε τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας. Μετέπειτα κατέστη καρδινάλιος (1448) καὶ ἐπίσκοπος Μπρίξεν (1450), ὅπου ἐπετέλεσεν ἀξιόλογον ἀνορθωτικὸν ἔργον.

Ἐπῆρξε τυπικὸς διανοούμενος τῆς ἀναγεννήσεως, ἀφωσιωμένος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ταυτοχρόνως ἐραστὴς τῆς κλασικῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἐκινῆσας εἰς τὰ πεδία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν ὀνοματοκρατίαν τοῦ Ὄικαμ, τὴν ὁποίαν εἶχε διδαχθῆ εἰς τὴν Χαϊδελβέργην, τὴν ἐξεπέρασε ταχέως. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ὄικαμ ὀδηγεῖ εἰς τὸν ἀγνωστικισμόν καὶ τὸ βασικὸν σύγγραμμα τοῦ Κουζανοῦ διὰ τοῦ τίτλου του παρέχει ὑποψίαν ἀγνωστικισμοῦ. *De docta ignorantia* (Περὶ λογίας ἀγνοίας). Ἄλλ' οὗτος ὑπερβαίνει τὸν ἀγνωστικισμόν διὰ τῆς ἀμέσου ἐποπτείας, τὴν ὁποίαν ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν Ἄρεσπαγίτην. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως τὸ σύστημα τοῦ Κουζανοῦ εἶναι ἀνασύνθεσις τῶν συστημάτων τοῦ Διονυσίου καὶ τοῦ Ἐρίγενα, ἄν καὶ οὗτος γνωρίζει τὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὸν Πλωτῖνον καὶ τὸν Πρόκλον, ὑπεράνω δὲ ὅλων τὸν Πλάτωνα.

Κατὰ τὴν ἀποψιν αὐτοῦ πᾶσα ἔρευνα τῆς ἀληθείας δὲν δύναται ν' ἀκολουθῆ εἰμὴ τὴν μέθοδον ἀναλογίσεως προτέρων καὶ ὑστέρων ἐννοιῶν, δηλαδὴ αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων. Ἄλλ' εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἀναλογία μεταξὺ ἀπείρου Θεοῦ καὶ πεπερασμένου κόσμου εἶναι ἀδύνατος, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀτελῆ καὶ πιθανολογικὰ εἶναι τὰ πορίσματα ἀκόμη καὶ τῆς ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων πραγματοποιουμένης ἀναλογίσεως. Ἀρχὴ λοιπὸν τῆς σοφίας εἶναι ἡ "λογία ἄγνοια". Ἐπάρχει ὅμως καὶ τέλος τῆς σοφίας, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπο-

πτεία τῆς ἐν Θεῷ ἑναρμονίσεως τῶν ἀντιθέσεων. Οὕτως ὁ Κουζανδὸς ἠρνεῖτο τὴν ὀρθολογικὴν γνῶσιν, διὰ τὴν ὑποκαταστήσῃ μὲ τὴν πνευματικὴν γνῶσιν.

Ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος ὑπὸ μίαν μόνον ἄποψιν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ ὅτι ἡ ὕλη δὲν δύναται νὰ ἐξέλθῃ τῶν ὁρίων τῆς. Ἄλλως ὁ κόσμος εἶναι ἄπειρος. Οὕτως ὁ Κουζανδὸς ἀνέτρεπε τὴν παλαιὰν ἀντιληψιν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι σύστημα κρυσταλλίνων σφαιρῶν κινουμένων περὶ τὴν γῆν, προτρέχων εἰς τοῦτο τοῦ Κοπερνίκου καὶ τοῦ Γαλιλαίου. Ὄταν λέγῃ αὐτά, δὲν ἐννοεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αὐτοτελὴς καὶ αὐτάρκης. Εὐρίσκειται εἰς τοιαύτην ἐξάρτησιν, ὡς φρονεῖ, ὥστε ἂν ἀποσύρωμεν ἀπ' αὐτὸν τὸν Θεόν, τότε οὗτος ἐκμηδενίζεται. "Tolle Deum a creatura et remanet nihil". Διότι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὄντα εἶναι εἰκόνες τοῦ Θεοῦ.

Πράγματι δὲ ὁ Κουζανδὸς ἐκλαμβάνει τὸ ὄν ὑπὸ διπλῆν μορφήν. Τὸ ὄν εἰς τὴν ἀπλότητά του εἶναι ὁ Θεός, τὸ ἀπόλυτον ὕψιστον, εἰς τὸ ὅποιον ἑναρμονίζονται ὅλαι αἱ διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις. Τὸ ὄν εἰς τὴν διάπλωσίν του εἶναι ὁ κόσμος, τὸ συγκεκριμένον ὕψιστον. Μὲ τὴν ἐπιστροφήν τοῦ κόσμου εἰς τὸν Θεὸν διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως, θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ ἐνιαῖον ὄν, τὸ συγχρόνως ἀπόλυτον καὶ συγκεκριμένον ὕψιστον. Οὕτως ὁ Κουζανδὸς περιέσωσε τὴν μεταφυσικὴν, τὴν ὁποίαν εἶχε διαλύσει ἡ ὀνοματοκρατία.

Ὁ μετασχὼν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, ἔνθερμος πλατωνιστής, διήγειρε τὸν ζῆλον τῶν φλωρεντινῶν λογίων πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Κατόπιν ἐνθαρρύνσεως αὐτοῦ ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ Μεδίκου ἡ πλατωνικὴ ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας, ἔχουσα τὴν μορφήν τῆς παλαιᾶς ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος. Δὲν ἦτο σχολὴ μὲ συγκεκριμένον πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ σπουδῶν καὶ πτυχιοδοτήσεως, ἀλλ' ἀδελφότης συνεργομένη πρὸς συζήτησιν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν προβλημάτων ἐπὶ τῇ βάσει γινομένων εἰσηγήσεων, ἂν καὶ οἱ προχωρημένοι εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀνεγνωρίζοντο ὡς καθηγηταί. Ὡθησιν εἰς τὴν μελέτην τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἔδωσε καὶ ἡ παρουσία τοῦ Βησσαρίωνος εἰς τὴν Φλωρεντίαν.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα τιμὴ ἐντὸς τῶν κύκλων τῆς ἀκαδημίας ταύτης ὑπερέβη τὰ συνήθη ὅρια. Καθιέρωσαν ἑορτὴν τῆς μνήμης του τὴν 7 Νοεμβρίου κατὰ τρόπον θρησκευτικὸν καὶ ἤναπτον κηρία πρὸ τῆς προτομῆς του. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατὰ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ἐποχὴν ἐζωγραφίζετο ἡ εἰκὼν τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλων ἀνδρῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἰς τοὺς νάρθηκας χριστιανικῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος.

Μαρσίλιος Φικίνος Περισσότερον ὄλων διέπρεψεν εἰς τὴν ἀκαδημίαν ταύτην ὁ Marsiglio Ficino (1433-1499). Προερχόμενος ἐκ τῆς περιοχῆς Βαλντάρνο, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἀνθρωπιστικὰ γράμματα καὶ ἰατρικὴν καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀκαδημίαν. Ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὴν μετάφρασιν ἔργων τοῦ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου, ἦτο δὲ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς σταδιοδρομίας του τόσο μεθυσμένος ἀπὸ τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, ὥστε ἀπεικάλει τοὺς φίλους καὶ μαθητὰς του "ἀγαπητοὺς ἐν Πλάτωνι" μὲ προσφώνησιν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ "ἀγαπητοὶ ἐν Χριστῷ". "Ὅταν ὤριμασε, κατέστη μετριοπαθέστερος καὶ ἀπὸ τοῦ 1473 ὑπηρέτησε τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἱερεὺς.

Ἀξιόλογον εἶναι τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ *Theologia platonica de animarum immortalitate* (Πλατωνικὴ θεολογία περὶ ἀθανασίας ψυχῶν), εἰς τὸ ὁποῖον πραγματεύεται τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπερεξετίμα εἰς τὸν Πλάτωνα ὁ Φικίνος, τὴν διδασκαλίαν δηλαδὴ περὶ ἀθανασίας τῶν ἀτομικῶν ψυχῶν, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον διεφώνει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀξιοποιεῖ κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὴν στερεὰν ἀπόδειξιν τοῦ Πλάτωνος περὶ ἀθανασίας ἐκ τῆς "ὁμοιώσεως τῷ Θεῷ".

Ὁ Φικίνος ἔγραψε τὸ δοκίμιον τοῦτο καθ' ὃν χρόνον εἴχεν ἤδη ὤριμάσει καὶ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσῃ νηφαλῶς τὴν πλατωνικὴν προσφορὰν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα, ἱερεὺς ἤδη, ἔγραψε τὸ ἔργον *De religione christiana* (Περὶ χριστιανικῆς θρησκείας), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξαίρεται ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ὡς τὸ μέγιστον γεγονός εἰς τὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ὁποῖον ἤνωσε τὴν κτιστὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀκτιστον φύσιν τοῦ Θεοῦ.

Τὴν τάσιν του πρὸς νέαν ἐρμηνείαν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν δικαιολογεῖ ἐπανειλημμένως. Κατ' οὐσίαν ἐπαναλαμβάνει τὸ πείραμα τῶν ἀπολογητῶν τοῦ Β' αἰῶνος. Εὐρίσκει εἰς τὸν Πλάτωνα μονοθεϊστικὰ στοιχεῖα ὅμοια μ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται εἰς τοὺς νομοθέτας καὶ προφήτας τῆς Π. Διαθήκης, δηλαδὴ δι' αὐτὸν ὁ Πλάτων ἦτο "Μωϋσῆς ἀπτικίζων", ὅπως ἦτο διὰ τοὺς ἀπολογητὰς ἐκείνους καὶ δι' ὠρισμένους φιλοσόφους τοῦ αἰῶνος ἐκείνου, τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Νουμῆνιος. Ἡ προσπάθειά του ζωγραφίζεται εἰς τὸν πρόλογον τῆς *Theologia platonica*, ὅπου διαφαίνεται πολὺ καλὰ ὅτι ἡ ἀπολογητικὴ του τάσις τὸν ὀδηγεῖ εἰς ἓνα διαφωτιστικὸν συγκρητισμόν. "Ἀπαιτεῖται μία φιλοσοφικὴ θρησκεία, τὴν ὁποίαν θ' ἀκούουν εὐχαρίστως οἱ φιλόσοφοι καὶ ἡ ὁποία ἴσως θὰ τοὺς πείσῃ. Ἀρκοῦν μερικαὶ μεταβολαὶ ὥστε οἱ πλατωνικοὶ νὰ γίνωνται Χριστιανοί". Αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔκαμε τὴν ἀνάμιξιν, παρουσιάζων τὸν Θεὸν ὡς τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου εἰς μίαν πανθεϊ-

ζουσαν κοσμοθεωρίαν. Ἐνόμιζεν ὅτι ἡ ὑψηλοτέρα ἔκφρασις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας ἐν συνδέσει μὲ τὴν πλατωνικὴν ἀνευρίσκειται εἰς τὰ συγγράμματα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, δύο τῶν ὁποίων μετέφρασε καὶ ὑπεμνημάτισεν.

Ἰωάννης Πίκο Μαθητὴς τοῦ Φικίνου ὁ Ἰωάννης Pico *Ντέλλα Μιράντολα* Della Mirandola (1463-1494), ἠθέλησε νὰ προχωρήσῃ πολὺ πέραν αὐτοῦ. Ἐκεῖνος ἐζήτηε νὰ συνθέσῃ τὸν Χριστιανισμὸν μὲ τὸν Πλατωνισμὸν, αὐτὸς ἠθέλησε νὰ τὸν συνδέσῃ μὲ ὅλα τὰ γνωστὰ εἰς τὸν χῶρον τοῦ θρησκευτικῆς συστήματα. Προερχόμενος ἀπὸ τὴν Μιράντολα, μετὰ τὰς σπουδὰς τοῦ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Φλωρεντίαν καὶ ἀνέλαβεν ἡγετικὸν ρόλον εἰς τὴν ἀκαδημίαν.

Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐμμήθη τὸ πρόσφατον πείραμα τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ μὲ εὐρυτέραν ἴσως συγκρητιστικὴν προοπτικὴν, καὶ τὸ παλαιὸν τῶν Γνωστικῶν. Ἐπιχειρεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὰς ἀπόψεις τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, συνδυάζει δὲ τὰ φιλοσοφήματα ταῦτα μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸν, χρησιμοποιοῦν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἐρμηνείας τῶν πρώτων κεφαλαίων τῆς Γενέσεως καὶ ἐνσωματώων εἰς αὐτὰ τὰ θεωρήματα τῆς μυστικιστικῶν τάσεων μεσαιωνικῆς Ἰουδαϊκῆς Καββαλά. Ὅλον δὲ αὐτὸ τὸ ἀμάλαγμα ἀναμιγνύει μὲ στοιχεῖα ἄλλων θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν παραδόσεων ὅλων τῶν πολιτισμῶν, διὰ νὰ τὸ παρουσιάσῃ ὡς διακόσμησιν τῶν βασικῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Ἐνόμισεν ὅτι, ἀποδεικνύων τὸν Χριστιανισμὸν ὡς σημεῖον συναντήσεως ὅλων τῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφημάτων καὶ μεταπλάσσει ἀναλόγως τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, διεμόρφωσε μίαν νέαν θρησκείαν ἀρμόζουσαν εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα.

Τὰς ἀπόψεις τοῦ συνεκέντρωσεν εἰς τὰς ἐννεακοσίας θέσεις τοῦ συγγράμματος *Conclusiones philosophicae, cabbalisticae et theologicae* (Συμπεράσματα φιλοσοφικά, καββαλιστικὰ καὶ θεολογικά), τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Ρώμην, ἐκάλεσε δὲ ὅλους τοὺς λογίους νὰ τὸ ἀντικρούσουν, ἂν ἠδύναντο. Ὁ πάπας Ἀλέξανδρος ΣΤ' ἐπεικινῶς φερόμενος, κατεδίκασε μετὰ τινα ἔτη τρεῖς μόνον προτάσεις ἀπὸ τὸ συνοθύλευμα αὐτό, ὃ δὲ Πίκο ἔκτοτε ἀνεκάλεσε ταύτας καὶ ἐγκατέλειψε τὴν περαιτέρω προσπάθειαν. Ἀπέθανε μόλις εἶχεν ὑπερβῆ τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, πρὶν ἀκριβῶς εἰσέλθῃ εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν, ὡς εἶχεν ἀποφασίσσει.

Ε΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ

1517 - 1814

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1453 - 1821

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ἑλληνικῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1453) συνετρίβη καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀπὸ μακροῦ ἤδη χρόνου ἔχανεν ἔδαφος· περιῆλθεν εἰς κατὰστασιν δουλείας. Τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐξελίξεις ἔχουν πλέον αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως.

Ἡ Εὐρώπη ὑφίστατο ἀνυπολογίστου σπουδαιότητος μεταβολὰς κατὰ τὴν αὐγὴν τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἡ ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς βᾶρος τῆς φεουδαρχίας καὶ ὠρισμένοι ἐφευρέσεις ἐπέφερον ἔντονον ρυθμὸν ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας, τῆς ὁποίας συνέπεια ἦτο ἡ τάσις πρὸς διάπλωσιν εἰς ὅλας τὰς κατευθύνσεις διὰ τῆς θαλασσίας ὁδοῦ, πλὴν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν αὕτη εὐρίσκειτο ἐν ἀμύνη ἔναντι τῶν Τούρκων. Ἡ ἀφύπνισις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν προεκάλεσε διάσπασιν τῆς γλωσσικῆς, πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, ἐνῶ ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων μετέστρεψε τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ οὐράνια εἰς τὰ γῆϊνα.

Ἡ παγκόσμιος ἱστορία τῆς περιόδου αὐτῆς ἤρχισε μὲ μίαν ἐκκλησιαστικὴν ἐπανάστασιν καὶ ἔληξε μὲ μίαν πολιτικὴν ἐπανάστασιν. Καὶ αἱ δύο ἦσαν συνέπεια τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως καὶ αἱ δύο ἐπηρέασαν βαθύτατα τὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία, ἀκολουθοῦσα τὴν ἰδίαν τάσιν πρὸς διάπλωσιν, ἐπεξετάθη εἰς χώρας, αἱ ὁποῖαι διὰ πρώτην φορὰν ἤκουον περὶ Χριστοῦ, ταχέως ὅμως εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀντιμετωπίσῃ ἐσωτερικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῆς μεταρρυθμίσεως.

Ἡ μεταρρυθμισις, ἂν καὶ ἔλαβεν ἐνίσχυσιν ἀπὸ τὸ ἀναγεννητικὸν πνεῦμα, δὲν ἀποτελεῖ προσαρμογὴν εἰς αὐτό. Ἐμὴθη μὲν εἰς πολλὰ τὴν ἀναγέννησιν, ἀλλ' εἰς ἄλλα ἦτο ἀντίδρασις κατ' αὐτῆς. Ὅπως ἡ ἀναγέννησις ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, οὕτω καὶ ἡ μεταρρυθμισις ἐστράφη πρὸς τὸν ἀρχαῖον Χριστιανισμόν. Ἀπὸ ἄλλης ὅμως πλευρᾶς αὕτη ἀπετέλει ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀνθρωπισμόν τῆς ἀναγεννήσεως, διότι ἔστρεψε τὴν προσοχὴν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ.

Ἐκ τῆς διακηρύξεως τῆς μεταρρυθμίσεως ἡ Ἐκκλησία εἰσῆλθεν εἰς ἓνα ἐμφύλιον πόλεμον μακρᾶς διάρκειας μέχρι τῆς συνθήκης τῆς Βεστφαλίας (1648). Ὁ διαφωτισμός, εὐρῶν τὰς Ἐκκλησίας εἰς τρομερὰν ἔξασθένησιν, κατέφευγεν εἰς αὐτὰς καίριον πλήγμα. Τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης χαρακτηρίζεται πλὴν ἄλλων καὶ διὰ τῆς βιαίας ἐπιθέσεως κατὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ. Ἡ Ἐκκλησία τώρα πλέον ἀντὶ νὰ εἶναι ὁδηγός, καθίστατο ἀποδιοπομπαῖος τράγος.

Εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ ἔκθεσιν θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων διὰ μέσου τῆς μεταρρυθμίσεως, τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως, τῆς μετὰ τὸν τριακονταετῆ πόλεμον στασιμότητος, τοῦ εὐσεβισμοῦ καὶ τέλος τοῦ διαφωτισμοῦ. Τὸ νέον εἰς αὐτὰ δὲν ἔγκειται εἰς τὰς νέας ἰδέας, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι ἐβράδυναν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν θεολογίαν, ἀλλ' εἰς τὴν νέαν διάρθρωσιν τοῦ θεολογικοῦ συστήματος. Ἡ μεταρρύθμισις, μαζὶ μὲ τὴν κατάλυσιν τῆς παπικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν διάλυσιν τῶν μοναχικῶν ταγμάτων εἰς τὸ ἥμισυ τῆς Εὐρώπης, ἔθραυσε καὶ τὸ σύστημα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Ἡ θεολογία τοῦ λοιποῦ δὲν εἶναι ἑνιαῖον σύστημα, ἀλλὰ σύνολον διακεκριμένων ἐπὶ μέρους κλάδων, οἱ ὁποῖοι μόνον ἔξωτερικῶς συνδέονται εἰς τὰ συστήματα ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας, τὰ ὁποῖα ἐγκαινιάζονται ἀπὸ τὴν περίοδον αὐτήν.

Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία κατὰ τὸ ἑλληνικόν της τμήμα, ἂν καὶ εἰς θλιβεράν κατάπτωσιν, δὲν ἔζησεν εἰς τὴν ἀφάνειαν. Συνεκέντρωσε τὸν ταλαιπωρούμενον λαὸν εἰς τοὺς κόλπους της, τὸν ἐθέρμανε, τὸν περιέθαλψε καὶ τὸν ἐμόρφωσεν, ὅσον τοῦτο ἐπετρέπετο ἀπὸ τὰς δεινὰς περιστάσεις. Καὶ οὔτε ἡ θεολογικὴ σκέψις τὴν ἐγκατέλειπεν. Εἶναι ἀξιοθαύμαστος ἡ προσπάθεια παρακολουθήσεως τῶν θρησκευτικῶν ζυμώσεων εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀντιμετωπίσεως τῶν ἐκείθεν προβαλλομένων ζητημάτων, ὡς καὶ ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς κατηχήσεως, τῆς ὁμιλητικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς θεολογίας.

Ἡ δὲ ρωσικὴ θεολογία εὐρίσκεται τώρα μόλις εἰς τὰς πρώτας πτήσεις της, σχεδὸν μέχρι τέλους τῆς περιόδου κηδεμονευομένη ἀπὸ τὴν ἑλληνικήν.

Α΄ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖον οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἐδέχθησαν τὸ κήρυγμα τοῦ Λουθήρου δεικνύει ὅτι ἡ μεταρρύθμισις θὰ ἐπραγματοποιεῖτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἄνευ αὐτοῦ ἤδη κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα, ἀλλ' οὗτος ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν σφραγίδα του. Αἱ ἀρχαὶ τὰς ὁποίας διεκήρυξεν οὗτος ἀπὸ μιᾶς μὲν ἀπόψεως ἐτερμάτιζον τὴν πορείαν τῆς θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀπὸ ἄλλης ἐπέτρεψαν τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν. Βραδύτερον ὠδήγησαν εἰς ποικιλίαν θεολογικῶν μορφῶν. Ἐφ' ὅσον χρόνον διετηρεῖτο ἀκέραιος ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ, ἠκολούθηοντο κατὰ βάσιν αἱ γραμμαὶ τῆς ἰδικῆς του σκέψεως· ὅταν ἄλλοι παράγοντες ὑπεισηλθον εἰς τὴν θρησκευτικὴν διανόησιν, διεμορφώθησαν συστήματα τὰ ὁποῖα ἀπεμακρύνοντο τῆς σκέψεως του, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Γενικῶς βάσις τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ ὑπέρβασις τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὡς πεδίου τῆς ἁμαρτωλότητος. Οἱ προτεστάνται ἐνδιεφέροντο πάντοτε ν' ἀνακαλύψουν τὶ ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἀρχέγονον Χριστιανισμόν, πρὸ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ.

1. ΛΟΥΘΗΡΑΝΟΙ

Μαρτίνος Ὁ Μαρτῖνος (1483-1546), καταγόμενος ἐξ Ἀϊσ-
Λούθηρος λέμπεν τῆς Σαξωνίας, μετέτρεψε τὸ καιρόηχον
ἐπίθετόν του Luder εἰς Luther καὶ ἑλληνιστὶ εἰς Ἐλευθέριος.

Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν φιλοσοφικῶν του σπουδῶν ἐ-
σχεδίαζε νὰ σπουδάσῃ νομικὴν, ἀλλ' ὁ τρόμος τὸν ὁποῖον ἐ-
δοκίμασε κατὰ μίαν κεραινώδη καταιγίδα εἰς ἐρημικὴν ὁδόν,
τὸν ἐπίεσε νὰ ὑποσχεθῇ εἴσοδον εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν στά-
διον. Οὕτως ἔγινε μέλος τῆς μονῆς Αὐγουστινιανῶν τῆς Ἐρ-
φούρτης. Λαμπρὰ ὑπῆρξεν ἡ ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία εἰς
τὸ πανεπιστήμιον τῆς Βιττεμβέργης, ὅπου ἐδίδαξεν ἐρμηνευ-
τικὴν μέχρι τέλους τοῦ βίου του.

Ἡ ἔνταξις του εἰς τὸ αὐγουστινιανὸν τάγμα τὸν ὑπε-
χρέωσεν εἰς ἀποδοχὴν τῆς περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ γνώμης,
ἡ δὲ νευρικὴ ἰδιοσυγκρασία του τὸν ἔφερεν εἰς ἀπελπισίαν
λόγφ τοῦ φόβου ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁ-
ποῖοι ὁδηγοῦνται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ἀπώλειαν. Ἐπὶ τέλους ὅ-
μως ἠσύχασε, διότι ἀντελήφθη ὅτι εἰς τὸ χωρίον τοῦ Παύλου
Ρωμ. 1, 17 δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ δὲν σημαίνει τὴν τιμωροῦσαν
ἐνέργειαν αὐτοῦ ἀλλὰ τὴν σώζουσαν. Ἐπέτυχε τὴν ἐρμηνείαν
ταύτην εἰς μίαν ἀγχώδη κατάστασιν ἐντὸς τοῦ δωματίου του
εἰς τὸν πύργον τοῦ μοναστηρίου, διὸ αὕτη ὀνομάζεται "ἐμ-
πειρία τοῦ πύργου". Πλὴν τούτου ὅμως τὸ χωρίον καθορίζει
ὡς προϋπόθεσιν τῆς σωτηριώδους ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ τὴν πί-
στιν τοῦ ἀνθρώπου· "ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται". Διὰ
τοῦτο ὁ Λούθηρος ἔπαυσε ν' ἀποδίδῃ σημασίαν εἰς ὅλα τὰ ἄλ-
λα πλὴν τῆς πίστεως καὶ ἦτο ἕτοιμος ν' ἀπορρίψῃ ὅλα τὰ ἐξω-
τερικὰ μέσα λατρείας, μόλις ἐδίδετο πρὸς τοῦτο ἀφορμὴ.

Ἐδόθη δὲ ἀφορμὴ διὰ τῆς ἐμφανίσεως εἰς τὴν Σαξωνίαν
τοῦ Ἰωάννου Τέτσελ, κηρύσσοντος περὶ τῶν ἀφέσεων καὶ δια-
νέμοντος συγχωροχάρτια τοῦ πάπα Λέοντος Ι' πρὸς συγγέντρω-
σιν χρημάτων διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέ-
τρου ἐν Ρώμῃ. Ὁ Λούθηρος τότε ἐθυροκόλλησε κατὰ τῶν ἀ-
φέσεων 95 θέσεις εἰς τὸν ἀνακτορικὸν ναὸν τῆς Βιττεμβέρ-
γης, αἱ ὁποῖαι, κυκλοφορηθεῖσαι εὐρύτατα ἐν Γερμανίᾳ, εὗρον
εὐμενῆ ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν μεταρρυθμιστῶν, τῶν ἀνθρωπιστῶν
καὶ μεταξὺ ὠρισμένων ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως θὰ ἔ-

βλεπον τερματιζομένην τὴν οἰκονομικὴν ἀφραΐμαξιν τῆς χώρας ἀπὸ τὴν Ρώμην.

Ἡ κατάστασις ἐξέφυγεν ἀμέσως ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας. Οὔτε ὁ καρδινάλιος Cajetan, μεταβὰς ἐπὶ τούτῳ εἰς τὴν Γερμανίαν, οὔτε ἡ πολεμικὴ τοῦ Eck κατάρθωσαν νὰ κλονίσουν τὸν Λούθηρον, ἢ ὑπὲρ τοῦ ὁποίου προστασία τοῦ ἡγεμόνος τῆς Σαξωνίας Φρειδερίκου Γ' τοῦ Σοφοῦ ὑπῆρξεν ἀποτελεσματικὴ. Ἀντὶ δὲ ν' ἀνακαλέσῃ τὰς γνώμας τοῦ ὁ Λούθηρος, ὡς ἀπῆτει ἡ βούλλα *'Εξεγέρθητι Κύριε* (1520) τοῦ Λέοντος Ι', ἐπὶ ποινῇ καύσεως τῶν συγγραμμάτων του, ἔκαυσεν αὐτὸς τὸ Δίκαιον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τέλος τὴν ἰδίαν τὴν βούλλαν. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ὁ πάπας ἀνεθεμάτισε τὸν Λούθηρον.

Ἦτο καιρὸς πλέον νὰ ἐπέμβουν οἱ γερμανοὶ ἡγεμόνες, οἱ ὁποῖοι συνήρχοντο κατ' ἔτος εἰς διάσκεψιν. Ὁ Λούθηρος, παρουσιασθεὶς κατόπιν προσκλήσεως εἰς τὴν διάσκεψιν τῆς Βορματίας ἐνώπιον τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορος Καρόλου Ε' (1521), ἠρνήθη ν' ἀνακαλέσῃ τὰς γνώμας του, κατέκλεισε δὲ τὴν ἐν προκειμένῳ ἀπολογίαὶν του μὲ τοὺς λόγους· "Δὲν δύναμαι ἄλλως· ἐδῶ ἴσταμαι. Ὁ Θεὸς βοηθός· ἀμήν". Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ σύλληψις του κατόπιν ἐκδόσεως διατάγματος προγραφῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ Λούθηρος ἐκρύβη ἐπὶ ἔτος ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Σαξωνίας εἰς τὸ φρούριον τῆς Βαρτβούργης, ὅπου ἐφιλοτέχνησε μετάφρασιν τῆς Κ. Διαθήκης ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν γερμανικὴν, ἐν μέσῳ ἀνησυχῶν καὶ ψυχικῶν συγκινήσεων, κατὰ μίαν τῶν ὁποίων ἐξεσφενδόνησε τὸ μελανοδοχεῖον του κατὰ κιβωτίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐφαντάζετο ὅτι ἐκρύπτετο ὁ διάβολος.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς Βιττεμβέργην εὔρε τοὺς ὀπαδοὺς του ἔχοντας ἐφαρμόσει τὴν μεταρρύθμισιν διὰ καταργήσεως τῶν μοναχικῶν ταγμάτων καὶ εἰσαγωγῆς τοῦ γάμου τῶν κληρικῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Λούθηρος ἀπέβαλε τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα τὸ 1529, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος ἐνυμφεύθη τὴν μοναχὴν Αἰκατερίνην φὸν Βόρα, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέκτησεν ἕξ τέκνα. Τὸ ἐκκλησίασμα ἦτο ἱκανοποιημένον, διότι τοῦ ἐδόθη θέσις εἰς τὴν λατρείαν καὶ ἔψαλλε μὲ ἐνθουσιασμὸν τοὺς λαμπροὺς ὕμνους τοῦ Λουθήρου.

Ἄλλ' εἰς τὴν ἔμπρακτον ταύτην ἐφαρμογὴν παρετηρήθησαν ἀκρότητες, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς φύσεως, ὡς εἶναι καταστροφαιὶ ἀγίων τραπεζῶν, πυρπολήσεις ἡγεμονικῶν πύργων, λεηλασίαι. Οὔτω διεκρίθη ἀπὸ τῶν μετριοπαθῶν μεταρρυθμιστῶν ἡ ἀκραία κομμουνίζουσα μερὶς τῶν Ἀναβαπτιστῶν.

Λόγῳ τῶν συνεχῶν πολεμικῶν ἀπασχολήσεων τοῦ αὐτο-

κράτορος ἢ μεταρρύθμισις προέκιοπτε, καὶ ἀφήνετο εἰς τὴν θέλησιν ἐκάστου ἡγεμόνος ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ κατὰ τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν ὁπαδῶν του διατάγματος τῆς Βορματίας· ἠκολουθεῖτο δηλαδὴ ἡ ἀρχή, ἡ ὁποία βραδύτερον διευτυπώθη μὲ τὴν πρότασιν "cuius regio, eius religio", ὁποίου τὸ βασίλειον, τούτου καὶ ἡ θρησκεία. Ἐπειδὴ ὅμως ἠδραιούτο ὀριστικῶς αὕτη, εἰς τὴν ἐν Σπάϋερ διάσκεψιν τοῦ 1529 ἀπεφασίσθη γενικὴ ἰσχὺς τοῦ διατάγματος τῆς Βορματίας, τότε δὲ πέντε ἡγεμόνες καὶ οἱ ἐκπρόσωποι 14 ἐλευθέρων πόλεων, προσκειμένοι εἰς τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἀρχάς, διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ὅθεν οἱ μεταρρυθμισταὶ ὠνομάσθησαν Διαμαρτυρόμενοι, Protestantes.

Προτεσταντικὴ ὁμολογία, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μελάγχθονος καὶ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν διάσκεψιν τῆς Αὐγούστης τοῦ 1530, ὅθεν *Αὐγουσταία* κληθεῖσα, ἀντεκρούσθη ὑπὸ τῶν καθολικῶν θεολόγων. Τελικῶς οἱ μεταρρυθμισταὶ ἀπέκτησαν νέαν ὁμολογίαν, τὰ *Σμαλκαδικὰ ἄρθρα*, συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ ἐπιτιθέμενα βιαίως κατὰ τῶν δογμάτων καὶ θεσμῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ὅταν ἀπέθανεν ὁ Λούθηρος, τὸ 1546, ὀλίγους μῆνας πρὶν οἱ φίλοι του ἡγεμόνες ἔλθουν εἰς ἔνοπλον σύγκρουσιν μὲ τοὺς ἐχθροὺς του, τὸ ἔργον του εἶχε πλέον βαθείας ρίζας.

Ὁ Λούθηρος, ἂν καὶ εἶχε συγγραφικὸν χάρισμα ὅχι εὐκαταφρόνητον, δὲν ὑπῆρξε συστηματικὸς συγγραφεὺς. Ἡ νευρικότης του ἔδωσεν εἰς τὰ ἔργα του δυναμικὸν τόνον, ἀλλὰ δὲν διηκολύνη τὴν παρουσίαν τῆς διδασκαλίας του εἰς ἐνιαίαν σύνθεσιν.

Αἱ ἀρχαὶ του ἐκτίθενται εἰς τὰ τρία συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν ὡς προγραμματικὰ διαγγέλματα τὸ 1520. Μὲ τὸ πρῶτον, *Πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς εὐγενεῖς τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους*, καλεῖ τοὺς ἡγεμόνας νὰ ἐπιβάλουν τὴν μεταρρύθμισιν, ἀρνούμενοι νὰ καταβάλουν φόρον εἰς τὸν πάπαν καὶ τὰ παρόμοια. Εἰς τὸ δεύτερον, *Περὶ τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας τῆς Ἐκκλησίας*, ἀνασκειυάζει τὴν περὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπικρίνει τὴν στέρησιν τῶν λαϊκῶν ἀπὸ τῶν δικαιομάτων των. Εἰς τὸ τρίτον, *Περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Χριστιανοῦ*, ὀρίζεται ἡ πίστις ὡς μόνη προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας, ἡ κυρίαρχος δύναμις τῆς πίστεως καὶ ἡ κυρίαρχος δύναμις τοῦ πιστοῦ.

Ὅλον τὸ μῖσος του κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἐκδηλώνει εἰς τὸ τελευταῖον, ὑπὸ τὸν τίτλον *Κατὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ παπισμοῦ, τοῦ ὑπὸ τοῦ διαβόλου ἐγκαθιδρυθέντος*, ἔργον του.

Ἀπαντῶν εἰς σύγγραμμα τοῦ Ἐράσμου περὶ ἐλευθερίας

βουλήσεως συνέταξε τὸ ἔργον τοῦ *Περὶ δουλευούσης βουλήσεως*, εἰς τὸ ὁποῖον κηρύσσει τὸν ἀπόλυτον προορισμόν. Ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ τίτλοι δύο ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἔργων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὰς λέξεις ἐλευθερία καὶ δουλεία, διὰ νὰ φανερώσουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἀντιφατικὴ ὑπαρξις, καὶ ἐλεύθερος καὶ δοῦλος.

Ἐκλαϊνευτικῆς μορφῆς εἶναι αἱ δύο *Κατηχήσεις* του, μεγάλη καὶ μικρά, ἐνῶ αἱ *Ὀμιλίαι* του, μὲ τὰς ὁποίας συνεκίνει καὶ ἐκινητοποιεῖ τὰς λαϊκὰς μάζας, εἶναι μεγάλης ἀξίας.

Μὲ τὰ συγγράμματα ταῦτα καὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς κατέστη ὁ διαμορφωτὴς τῆς γερμανικῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἔκτοτε πολὺ ὀλίγας μεταβολὰς ὑπέστη.

Κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν του ὁ Λούθηρος, ἀφωσιμένος εἰς τὴν μελέτην τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Ὁκκαμ καὶ τῶν γερμανῶν μυστικῶν, ἐσχημάτισε τὴν πεποιθῆσιν ὅτι τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ συνειδήσις. Διὰ δὲ τὰς μεταρρυθμιστικὰς του ἀντιλήψεις κατέφυγεν εἰς τοὺς προδρόμους τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τοὺς ἔλληνας θεολόγους. Τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ἐχαρακτήρισεν εἰς δημοσίαν μετὰ τοῦ Eck συζήτησιν εἰς τὴν Λειψίαν (1519) ὡς τὸ ἀρχαιότερον καὶ καλύτερον τμῆμα τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ βεβαίως διαρκῆς πηγὴ ἐκ τῆς ὁποίας ἦντλει ἐμπνεύσεις καὶ ἐπιχειρήματα ἦτο ἡ Ἁγία Γραφή, τὴν ὁποίαν ἐδίδασκε μέχρι τέλους.

Δύο εἶναι τὰ κύρια προβλήματα περὶ τὰ ὁποῖα στρέφεται ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου· τὸ πρόβλημα τῆς αὐθεντίας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὡς μόνην αὐθεντίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐδέχθη τὴν Γραφήν, sola Scriptura, ἡ ὁποία περιέχει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Εἷς ἐκ τῶν λόγων διὰ τὴν ἀποστραφὴν του πρὸς σύνθεσιν θεολογικοῦ συστήματος ἦτο καὶ τὸ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ Γραφή περιέχει τὰ πάντα, εἶναι περιττὴ πᾶσα θεολογία καὶ φιλοσοφία. Ἦτο τοῦτο μία ἀντίδρασις κατὰ τῆς σχολαστικῆς ἀντιλήψεως περὶ παντοδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ δὲ ἐθεώρει τὴν Γραφὴν θεόπνευστον, τὴν ἀξίαν τῶν βιβλίων τῆς ἔκρινε βάσει τῆς θέσεώς των ἔναντι τῆς διδασκαλίας του περὶ δικαίσεως διὰ πίστεως. Κατὰ τὸ κριτήριον τοῦτο ἀπέδιδε διάφορον βαθμὸν θεοπνευστίας εἰς τὰ διάφορα βιβλία. Ὑψιστον βαθμὸν ἀληθείας κατ' αὐτὸν περιέχουν τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου καὶ ἡ Α' Ἰωάννου, αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου καὶ ἡ Α' Πέτρου. Ἐκτὸς θεοπνευστίας εἶναι τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης.

Ὡς περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὀρίζει τὴν

πίστιν, τὸ ἀντικείμενόν της καὶ τὰς ἐνεργείας της. Μόνον διὰ τῆς πίστεως, *sola fide*, ἐπιτυγχάνεται ἡ σωτηρία. Κατὰ τὴν πεποίθησιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὠδηγήθη ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ φθορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνόλου ὑπῆρξε πλήρης μετὰ τὴν πτώσιν του καὶ ἡ λογικὴ λειτουργία του ἀποβαίνει ἄκαρπος καὶ ἀνωφελής. Δὲν δύναται νὰ πράξῃ τίποτε διὰ νὰ σταθῇ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σωτηρία κείται εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν διαθέτει κατὰ βούλησιν, κατ' ἀπόλυτον προορισμόν. Οἱ καταδικασμένοι εἶναι καταδικασμένοι ὅ,τι καὶ νὰ πράξουν, οἱ σεσωσμένοι εἶναι σεσωσμένοι ὅ,τι καὶ νὰ πράξουν· δὲν δύνανται δὲ νὰ πράξουν ἄλλως, διότι οὕτω προωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἄλλὰ τότε ἡ γνώμη, ὅτι ἡ πίστις εἶναι ὅρος τῆς σωτηρίας, πῶς δικαιολογεῖται; Εἶναι βεβαίως μία ἀντίφρασις, ἡ ὁποία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν Αὐγουστίνον.

Θέλει νὰ εἴπῃ ἐνίοτε ὅτι κάτι προσφέρει καὶ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν σωτηρίαν του· εἶναι ἡ πίστις, δηλαδή ἡ κατανόησις τῆς προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σταθερὰ προσκόλλησις καὶ ἀφοσίωσις εἰς αὐτήν, κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε εἰς τὴν πίστιν νὰ εἶναι παρὼν αὐτὸς ὁ Χριστός. Δὲν εἶναι δὲ ἡ πίστις καθ' ἑαυτήν ἡ φέρουσα τὴν σωτηρίαν, ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ εἰς αὐτήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ πιστὸς φαίνεται ὡς νὰ ἐνώνεται. Τὸ ὅτι ἐν τῇ πίστει εἶναι ἐνεργὸς ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, καθιστᾷ σαφές ὅτι ἡ πίστις δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ὑποκειμενικὴ ἐνέργεια ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ ἀντικειμενικὴ, εἶναι δηλαδή ἡ συνισταμένη τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς θείας χάριτος.

Προϋπόθεσις τῆς πίστεως εἶναι τὸ λυτρωτικὸν ἐν τῷ σταυρῷ ἔργον τοῦ Χριστοῦ. Ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, τὸ περὶ Χριστοῦ κήρυγμα ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ ἡ πίστις εἰς αὐτὸν ἀποτελοῦν τὰ τρία στάδια εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Σωτηρία εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν διὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Ἐνανθρωπήσας ὁ Χριστός, καθιστᾷ καὶ ἡμᾶς τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναπαράγει ἐντὸς ἡμῶν ὅ,τι συνέβη εἰς αὐτόν. Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως παραμένει ἁμαρτωλός, ἀλλ' ὁ Θεὸς παραβλέπει τὴν ἁμαρτωλότητα αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς πίστεώς του καὶ θεωρεῖ πλέον αὐτὸν δίκαιον λόγῳ τῆς ἀξιεργίας τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ σχολαστικὴ σωτηριολογία ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκφύγῃ ὁ Λούθηρος. Χρονικὸν σημεῖον τῆς δικαίωσης δὲν εἶναι οὔτε ἡ μέλλουσα κρίσις οὔτε ἡ εὐθύς μετὰ τὸν θάνατον κρίσις, ἀλλ' εἶναι ἡ στιγμή τῆς διὰ τῆς πίστεως παραδόσεως· διὰ τοῦτο οἱ Προτεστάνται ἀποδίδουν τόσην σημασίαν εἰς τὸν ὅρον "ἐπιστροφή", ὁ ὁποῖος εἶναι δι' αὐτοὺς

ταυτόσημος με την σωτηρίαν.

Ούτω ἡ σωτηρία εἶναι ὑπόθεσις ἑνὸς ἐκάστου προσώπου καὶ δὲν ἔχει σχέσιν μετὰ τὰ ἐξωτερικὰ μέσα τὰ ὁποῖα προσφέρει ἡ Ἐκκλησία. Διὰ τοῦτο ὁ Λούθηρος ἀπέρριπτε τὰ μυστήρια, τὰ μυστηριοειδῆ, τὴν ἐπίκλησιν τῶν ἁγίων, τὰ λείψανα, τὰς εἰκόνας, τὰς ἐορτὰς πλὴν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, τὸν μοναχικὸν βίον καὶ τὴν ἀξιομισθίαν τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Ἡ λατρεία, τὴν ὁποῖαν ὠργάνωσεν, ἔχει μόνον διδακτικόν, ὄχι ἁγιαστικὸν χαρακτῆρα. Διετήρησε μόνον δύο ἐκ τῶν μυστηρίων, τὸ βάπτισμα καὶ τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἀλλ' ἔδωσεν εἰς αὐτὰ χαρακτῆρα μυστηριοειδῶν. Θὰ ἦτο συνεπέστερος, ἂν κατήργει καὶ αὐτά, δὲν τὸ ἔπραξεν ὅμως, διότι ἐφοβεῖτο πλήρη ἀπογύμνωσιν τῆς λατρείας. Τὸ βάπτισμα ἀπλῶς ἐπισημοποιεῖ τὴν δικαίωσιν τοῦ πιστοῦ, χωρὶς νὰ αἴρῃ τὰς συνεπείας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἐνῶ αἴρει τὰς ἀτομικὰς ἁμαρτίας, ἡ δὲ θεία εὐχαριστία δὲν εἶναι θυσία τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ προσφορά τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἰς τὴν ὁποῖαν παρατηρεῖται πραγματικὴ παρουσία τοῦ σώματος καὶ αἵματος, ὡς ἐκ τοῦ ὁποῖου διὰ τῆς μεταλήψεως ἐπιτυγχάνεται ἄφεσις ἁμαρτιῶν.

Ἡ ἀπορριψίς τῆς ἀξιομισθίας τῶν ἀγαθῶν ἔργων ἀπετέλει πρόσκλησιν εἰς ἀνομίαν. Ἄλλ' ὁ Λούθηρος κατ' οὐσίαν δὲν ἀπορρίπτει τ' ἀγαθὰ ἔργα, διότι φρονεῖ ὅτι ὁ πιστὸς ὡς λυτρωθεὶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ μόνον ἀγαθὰ ἔργα δύναται νὰ πράττη. Ἐπιθυμεῖ νὰ τονίσῃ ὅτι δὲν εἶναι τὰ καλὰ ἔργα τὰ ὀδηγοῦντα εἰς σωτηρίαν, ἀλλ' ἡ σωτηριώδης πίστις εἶναι ἡ ὀδηγοῦσα εἰς καλὰ ἔργα.

Τὸν ὀργανισμὸν τὸν ὁποῖον ἱδρυσεν ὁ Λούθηρος ἐστέρει ἰδίας ἱεραρχίας καὶ ἐξουσίας, ἀναγνωρίζων μόνον τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἐκ τούτου προέκυψεν ὁ στενὸς σύνδεσμος Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἰς τὰς προτεσταντικὰς χώρας. Οἱ προϊστάμενοι τῶν κοινοτήτων ἦσαν ἀπλῶς κήρυκες καὶ τελεσταὶ τῶν πράξεων τῆς λατρείας. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ ὀργάνωσις ἔλαβε συγκεκριμένην μορφήν.

Φίλιππος Μελάγχθων Ἐκ τῶν πρώτων ὀπαδῶν τοῦ Λουθήρου ἦτο ὁ Φίλιππος Μελάγχθων (1497 - 1560), ὁ λαβὼν τὸ ἐπώνυμόν του δι' ἐξελληνίσεως τοῦ γερμανικοῦ Schwarzerd. Γνωρίσας τὸν Λούθηρον εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Βιττεμβέργης, ὅπου εἶχε διορισθῆ καθηγητῆς εἰς ἡλικίαν 21 ἐτῶν, συνετάχθη εὐθὺς ἀμέσως μετ' αὐτοῦ. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Λούθηρος ἐκρύπτετο εἰς Βαρτβούργην, αὐτὸς ὑπῆρξεν ἡγέτης τῆς μεταρρυθμιστικῆς μερίδος, ἀλλ' ἡγέτης μετριοπαθῆς. Ἀντετάχθη εἰς

τοὺς ριζοσπάστας, συνέταξε μὲ πνεῦμα συμβιβαστικὸν τὴν Αὐγουσταίαν ὁμολογίαν καὶ μὲ παρόμοιον πνεῦμα ἐπέφερε παρατηρήσεις εἰς τὰ βίαια Σμαλκιαδικὰ Ἔθρα τοῦ Λουθήρου.

Πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ ὅλων τοὺς προτεστάντας θεολόγους ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀποστείλας διὰ τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ ἐπιστολὰς εἰς τὸν πατριάρχην Ἰωάσαφ Β΄, εἰς τὰς ὁποίας ματαίως παρουσίαζε τὴν μεταρρυθμίσιν ὡς τηροῦσαν τὰς ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλλήνων πατέρων· τοῦτο κατὰ μικρὸν μόνον μέρος ἦτο ἀληθές.

Ἔθεσε τὴν σφραγίδα του εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν ἐκπαίδευσιν τῆς Γερμανίας διὰ μεταρρυθμίσεως τοῦ προγράμματος αὐτῆς. Εἰς τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς ἀντὶ τῆς λογικῆς ὡς βάσιν ἔθεσε τὴν γλωσσικὴν καὶ φιλολογικὴν κατάρτισιν εἰς τὴν ἑβραϊκὴν, τὴν ἑλληνικὴν, τὴν λατινικὴν, καὶ εἰς τὰς θεολογικὰς ἔθεσε τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς, περὶ τὴν ὁποίαν ἐπλέκοντο τὰ ἄλλα μαθήματα. Ἀπὸ τὴν Βιττεμβέργην τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἐπεξετάθη εἰς τὰ ἄλλα γερμανικὰ πανεπιστήμια, διὸ καὶ ὁ Μελάγχθων ὠνομάσθη "παιδαγωγὸς τῆς Γερμανίας".

Τὸ Ὑπόμνημα *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν* εἶναι τὸ πρῶτον προτεσταντικὸν ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα. Τόσον δὲ εἰς αὐτὸ ὅσον καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἑρμηνευτικὰ ἔργα του οὗτος ἐφαρμόζει ἀρχὰς ἑρμηνείας ὡς αἱ χρησιμοποιοῦμεναι εἰς τὴν θύραθεν λογοτεχνίαν καὶ βοηθεῖται ἀπὸ ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα.

Ἡ *Αὐγουσταία ὁμολογία*, ἂν καὶ ὡς συμβιβαστικὸν μᾶλλον κείμενον μερικῶς μόνον ἀποδίδει τὰς λουθηρανικὰς ἀόψεις, ἐπέδρασεν εἰς τὸν προτεσταντισμὸν περισσότερον ἀπὸ πᾶν ἄλλο σύμβολον.

Τὸ πρῶτον προτεσταντικὸν συστηματικὸν ἔργον εἶναι οἱ *Κοινοὶ Τόποι*, *Loci communes*, τοὺς ὁποίους συνέταξεν εἰς ἡλικίαν 24 ἐτῶν καὶ διηύρυνεν ἐπανειλημμένως εἰς μεταγενεστέρας ἐκδόσεις. Ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν κατηχητικὴν καὶ ἀντιδογματικὴν ἀρχὴν τοῦ Λουθήρου, δίδει εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἠθικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα καὶ ἀποφεύγει τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν, μάλιστα δὲ τὴν μεταφυσικὴν. Ἀποφεύγει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ὄρον "θεολογία" χρησιμοποιοῦν ἀντ' αὐτοῦ τὸν ὄρον "χριστιανικὴ διδασκαλία". Εἶναι φανερόν ὅτι, μὴ ἐπιθυμῶν νὰ μμηθῇ τοὺς σχολαστικούς, συνέταξε μᾶλλον εἶδος κατηχητικοῦ ἐγχειριδίου μὲ ἀξιώσεις, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνονται κεφάλαια περὶ ἁμαρτίας, χάριτος, ἐλευθερίας βουλήσεως, νόμου, εὐαγγελίου, πίστεως, δικαιοσύνης καὶ ἀναγεννήσεως.

Ἐνῶ ὁ Λούθηρος ὑπῆρξεν ὁ ἀπόστολος τῆς μεταρρυθμί-

σεως, ὁ Μελάγχθων ὑπῆρξεν ὁ θεωρητικὸς αὐτῆς, ὁ θεολόγος. Κατηύθυνε παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του καὶ συνεκράτει τὸν Λούθηρον, ὁ ὁποῖος ἦτο ριζοσπαστικώτερος. Εἰς τρία σημεῖα ἡ γραμμὴ του ἔμεινε μέχρι τέλους διάφορος τῆς τοῦ Λουθήρου. Πρῶτον, εἰς τὸ θέμα τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, τὸν ὁποῖον περιώριζε, διὰ ν' ἀφήσῃ χῶρον εἰς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, ἀρνούμενος ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις μετὰ τὴν πτῶσιν ἐφθάρη πλήρως· καὶ ἡ ἀποψὶς του αὐτὴ ἐπεκράτησε βραδύτερον εἰς τὰς τάξεις τῶν Λουθηρανῶν. Δεύτερον εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν ἐδέχετο τὴν πνευματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, τὸ μόνον σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ριζοσπαστικώτερος τοῦ Λουθήρου, πάντως δὲ μετριοπαθέστερος τοῦ Ζβιγγλίου. Αἱ δύο αὗται παραλλαγὰὶ ὀφείλονται εἰς τὰς συμβιβαστικὰς τάσεις τοῦ Μελάγχθονος, πολὺ δὲ περισσότερον ἢ τρίτη, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν διατήρησιν ὠρισμένων τελετῶν, ὡς ἀδιαφόρων ἀπὸ πλευρᾶς πίστεως, ἐξ οὗ οἱ ὀπαδοὶ του ὠνομάζοντο Ἀδιαφορισταί, ἐνῶ ἐκ τοῦ ὀνόματός του ἐλέγοντο ἐπίσης Φιλιππισταί.

Ματθίας Ὁ Ματθίας Flacius, ἀρχικῶς Vlachich, ἦτοι Βλά-
Φλάχιος χος (1520 - 1575), ἐπονομαζόμενος καὶ Ἰλλυρικὸς λόγῳ τῆς ἐξ Ἰστρίας καταγωγῆς του, ἐσχέτισθη μὲ τὸν Λούθηρον καὶ τὸν Μελάγχθονα κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Βιττεμβέργην. Ἐδίδαξεν ἐβραϊκὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Βιττεμβέργης καὶ βραδύτερον Κ. Διαθήκην εἰς τὸ τῆς Ἰένης.

Ἡ αὐστηρά του προσήλωσις εἰς τὰς λουθηρανικὰς ἀπόψεις τὸν ὠδήγησεν εἰς ἀπόρριψιν τοῦ Συμβιβαστικοῦ τῆς Αὐγούστας (1548), διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπεχειρεῖτο ἐπανασύνδεσις τῶν σχέσεων τῶν Λουθηρανῶν μετὰ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, καὶ εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν Μελάγχθονα. Ἀκροτάτην θέσιν ἐλάμβανεν εἰς τὸ σωτηριολογικὸν πρόβλημα, ὑποστηρίζων ὅτι ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία δὲν εἶναι συμβὰν ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ **Κλεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς**, εἶδος λεξικοῦ καὶ εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Γραφήν, ὀρίζει τὴν θεοπνευστίαν ὡς κατὰ γράμμα ἔμπνευσιν ἐκ τοῦ Πνεύματος. Ὁ **Κατάλογος τῶν μαρτύρων τῆς ἀληθείας** περιέχει ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἱστορίας ἡ ἀλήθεια διετηρεῖτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν παρὰ τὰς συσκοτίσεις. Τὸ τρίτον σύγγραμμα αὐτοῦ, αἱ **Μαγδεμβούργιοι Ἐκατονταετηρίδες**, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ὑπὸ προτεσταντικῶν χειρῶν συνταχθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆ συνεργασίᾳ καὶ ἄλλων προσώπων. Ὦνομάσθη οὕτω, διότι ἡ

ἕλη αὐτοῦ κατανέμεται κατὰ ἑκατονταετίας. Αὗται περιέχουν ἄφθονον πηγαῖον ὑλικὸν ἀνεπαρκῶς ἀξιοποιούμενον ἐνίστε. Τὸ μῖσος κατὰ τῆς Ρώμης διαφαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν δίδουν περὶ τῆς βαθμιαίας ὑποδουλώσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν παπισμὸν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν τὴν ἠλευθέρωσεν ὁ Λούθηρος.

Ἰάκωβος Ὁ Ἰάκωβος Andreä (1528-1590), ἐκ Βάμπλιγκεν, **Ἀνδρέου** κατεῖχε θεολογικὴν ἔδραν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Τυβίγγης. Ὡς συγγραφεὺς δύναται νὰ μνημονευθῇ εὐφῆμως κυρίως διὰ τὸ ἔργον του *Περὶ τῶν δύο ἐν Χριστῶ φύσεων*. Ἡ ἄλλη ὅμως δραστηριότης του ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε ὠνομάσθη δεῦτερος Λούθηρος. Κυρία μέρμνά του ἦτο ἡ συνένωσις τῶν δισταμένων μεταρρυθμιστικῶν μερίδων χάριν τῆς ὁποίας συνειργάσθη εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Τύπου Συμφωνίας (1577), ὁ ὁποῖος ἀπεσκόπει νὰ δώσῃ εἰς αὐτὰς ἐνιαίαν διδασκαλίαν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀκατάσχετον ἀποστροφὴν ἔναντι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, συνεπάθει τὴν Ὁρθόδοξον. Δι' ἐπιστολῶν του, συνυπογραφομένων καὶ ὑπὸ τοῦ φιλολόγου Μαρτίνου Κρουσίου, πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β' ἐξέφραζε τὴν χαρὰν του διότι εἰς τὴν Ἀνατολὴν διεσώζετο "ζώπυρον Χριστοῦ Ἐκκλησίας οὐκ εὐκαταφρόνητον" καὶ ἐπεχειρεῖ ν' ἀνοίξῃ τὸν δρόμον πρὸς ἐνωτικὰς συζητήσεις, παραμερίζων τὰς διαφορὰς καὶ προβάλλων τὰς συμφωνίας. Ὁ πατριάρχης, μετ' ἀνάγνωσιν τῆς Αὐγουσταίας ὁμολογίας, ἐτόνιζεν εἰς τὰς ἀπαντήσεις του ἀντιθέτως τὰς διαφορὰς, διὸ ἡ ἀπόπειρα ἀπέβη ἄκαρπος.

Ἡ συγκρότησις δογματικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον ἀπηχθάνετο ὁ Λούθηρος δὲν ἐβράδυνε νὰ πραγματοποιηθῇ ὑπὸ τῆς μεθεπομένης μεταρρυθμιστικῆς γενεᾶς. Ἡ ἀνάγκη περὶ τούτου προήρχετο ἐκ τῆς ρευστότητος τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ τῆς ποικιλίας ἀντιλήψεων εἰς ὠρισμένα προβλήματα, ὡς τὸ τῆς συνεργίας καὶ τὸ τῆς θείας εὐχαριστίας. Πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν διαφορῶν συνετάχθησαν δύο ὁμολογίαι, ὁ *Τύπος συμφωνίας* (1577) καὶ τὸ *Βιβλίον συμφωνίας* (1580), αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν κριτήριον τῆς λουθηρανικῆς ὀρθοδοξίας· ὁ μὴ δεχόμενος ταύτας δὲν θὰ ἦτο ὀρθόδοξος. Οὕτως εἰσῆχθη εἰς τὸν Λουθηρανισμὸν ἡ ἕως τότε ἀπόβλητος δογματικὴ.

Ἰωάννης Ὁ σπουδαιότερος ἐκπονητὴς τῆς λουθηρανικῆς ὀρθοδόξιας ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Gerhard (1582-1637), ἐκ Κβέντλισμπουργκ. Σπουδάσας ἰατρικὴν καὶ θεολογίαν, κατέλαβεν ἔδραν θεολογίας εἰς τὴν Ἰένην τὸ 1616. Εἰργάσθη ὑ-

πὲρ τῆς διοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας, μετέσχεν εἰς θεολογικὰς συσκέψεις καὶ ἀπεδύθη εἰς ὄξεις δογματικούς ἀγῶνας, κινούμενος πάντοτε ἀπὸ ἀνένδοτον λουθηρανικὸν φρόνημα.

Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι οἱ ἐννεάτομοι *Κοινοὶ τόποι*, *Loci communes*, ὁμότιτλον μὲ τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ Μελάγχθονος, ἀλλ' αὐστηρῶς δογματικοῦ χαρακτῆρος ἀντὶ τοῦ ἠθικολογικοῦ ἐκείνου. Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐκδιωχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Λουθήρου, εἰσάγεται ἐκ νέου εἰς τὰ λουθηρανικὰ πανεπιστήμια καὶ αὐτὴν μεταχειρίζεται ἀφειδῶς ὁ Γέρχαρδ. Ἐνῶ δὲ οὕτω κατὰ τὴν μέθοδον πλησιάζει τοὺς σχολαστικούς, διαφοροποιεῖται ἀπ' αὐτῶν διὰ τῆς ἐμμονῆς εἰς τὸ σύνθημα "μόνη ἡ Γραφή", μὲ τὸν ὑμνολογικὸν χαρακτῆρα τῆς διδασκαλίας καὶ μὲ τὴν παράλληλον ἐποικοδομητικὴν ἐπιδίωξιν. Τὴν ἐποικοδομητικὴν τάσιν του δεικνύει ἐπίσης τὸ μυστικῆς ἀποκλίσεως εὐσεβιστικὸν ἔργον *Ἱερὸς Συλλογισμὸς*, ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων τοῦ εἴδους.

Παῦλος Ὁ μεγαλύτερος λουθηρανὸς ποιητῆς τῆς περιόδου *Γέρχαρδ* ὑπῆρξεν ὁ Παῦλος Gerhard (1607 - 1676), ὁ ὁποῖος εἰργάσθη ὡς ἱεροκήρυξ εἰς τὸ Βερολῖνον καὶ ὡς ἀρχιδιάκονος εἰς τὸ Λύμπεν.

Τὰ ποιήματά του, ἐκφράζοντα λεπτότατα συναισθήματα, μαρτυροῦν ἀφοσίωσιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἀγάπην πρὸς τὴν φύσιν, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ ἐνέκρινεν ὁ Λούθηρος. Εἶναι διαποτισμένα μὲ μυστικὰς ἐμπνεύσεις, εἰς τὰς ὁποίας προβάλλεται ἡ σκέψις τοῦ Ἁγίου Βερνάρδου. Μετὰ τὸν θάνατόν του, ὅποτε κυρίως ἐγνωστοποιήθησαν, κατέστησαν προσφιλῆ καὶ διεδόθησαν εὐρύτατα εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον καὶ ἐν μέρει χρησιμοποιοῦνται μέχρι σήμερον ἀκόμη εἰς τὴν λατρείαν.

2. ΚΑΛΒΙΝΙΣΤΑΙ

Ἡ μεταρρύθμισις εἰς τὴν Ἑλβετίαν, ἅν καὶ ἐνηργήθη κατ' ἐπίδρασιν τῆς γερμανικῆς, ἠκολούθησε διάφορον δρόμον.

Οὐλερίχος Ζβίγγλιος Πρωτεργάτης τῆς ἤτο ὁ Οὐλερίχος Zwingli (1484 - 1531). Γεννημένος εἰς Βίλντχάουζ, ἐχειροτονήθη ἱερεὺς μετὰ τὸ πέρασ τῶν θεολογικῶν του σπουδῶν καὶ διετέλεσε μετακινούμενος ἐφημέριος ἑλβετῶν ἐμπόρων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πάπα. Αἱ νηφάλιοι παρατηρήσεις τοῦ Ἐράσμου, μετὰ τοῦ ὁποίου συνῆψε σχέσεις, περὶ τῆς ἀνάγκης ἀναγεννήσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ προεκάλεσαν μεγάλην ἐντύπωσιν.

Ὅταν ἐγκατεστάθη ὡς ἐφημέριος εἰς τὴν Ζυρίχην (1519), ἤρχισε δι' ὁμιλιῶν πολεμικὴν κατὰ ρωμαιοκαθολικῶν ἐθίμων, ἅν καὶ ἐξηκολούθει μέχρι τοῦ ἐπομένου ἔτους νὰ μισθοδοτῆται ἐκ Ρώμης. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Λουθήρου αἱ δοξασίαι του ἐγένοντο σὺν τῷ χρόνῳ φιλελευθερώτεραι, μέχρις ὅτου ἔφθασαν ἀκόμη περαιτέρω ἀπὸ τὰς δοξασίας ἐκείνου, οὕτως ὥστε μία προσπάθεια συνεργασίας τῶν δύο διὰ συναντήσεως εἰς τὴν Μαρβούργην δὲν εἶχεν ἐπαρηγῆ ἀποτελέσματα.

Ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῆς Ζυρίχης ἀπέσπασε τὴν Ἐκκλησίαν τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντίας, ἀπήλλαξε τοὺς ναοὺς ἀπὸ τὰς εἰκόνας καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα λατρείας, κατήργησε τὰς νηστείας καὶ τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου, ὁ ἴδιος δὲ ἐνυμφεύθη χήραν μὲ τὴν ὁποίαν συνέζη ἀπὸ ἐτῶν. Ἐπῆλθεν ἔνοσπλος ἐνδοελβετικὴ σύγκρουσις μετὰ τῶν ἐπαρχιῶν αἱ ὁποῖαι ἐδέχθησαν τὴν μεταρρύθμισιν καὶ τῶν ἄλλων αἱ ὁποῖαι τὴν ἀπέρριψαν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Ζβίγγλιου ἠττήθησαν, αὐτὸς δὲ μετέχων εἰς τὴν μάχην ἐφονεύθη. Οἱ ὑπολειφθέντες ὄπαδοὶ του συνεχωνεύθησαν μὲ τοὺς Καλβινιστάς, κατόπιν τῆς Τιγουρίου Συμφωνίας (1549).

Τὰς γνώμας του ὁ Ζβίγγλιος ἐξέθεσεν εἰς σύντομα συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων σημειώνομεν τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους *Ἐξήκοντα ἐπτὰ ἄρθρα πίστεως*, *Ἀρχιτέλης* καὶ *Περὶ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς θρησκείας*. Εἰς γενικὰς γραμμὰς αὗται ὁμοιάζουν πρὸς τὰς τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλβίνου, διότι καὶ οἱ τρεῖς ὡς βάσιν τοποθετοῦν τὴν μοναδικότητα τῆς αὐθεντίας τῆς Βί-

βλου καὶ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας, ὁ ὁποῖος συνεπάγεται κατάργησιν τῶν ἐξωτερικῶν μέσων αὐτῆς. Ἄλλὰ διαφέρουν ἀπὸ ἐκείνας εἰς μερικὰ σημεία τόσον οὐσιωδῶς, ὥστε προσεκτικὴ παρατήρησις νὰ ἐπιτρέπη τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλου ἐντελῶς δόγματος. Τὴν διαφοροποίησιν ἐπήγαγον αἱ ἀνθρωπιστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ Ζβιγγλίου, αἱ ὁποῖαι δὲν ἠδύναντο νὰ συμβιβασθοῦν μὲ μίαν ἐκμηδένισιν τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἐνῶ ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν, συντασσόμενος μὲ τὴν λουθηρανικὴν μεταρρύθμισιν, ἐδέχετο τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ἀπὸ τὴν ἄλλην τὸν κατέλυεν, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει λογικὰς ἰκανότητας γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἠθικὰς ἰκανότητας συμμορφώσεως πρὸς τὸν νόμον του. Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα κατὰ τὴν γνώμην του δὲν καταλείπει φθορὰν καὶ ἐνοχλήν, ἀλλὰ μίαν τάσιν πρὸς ἁμαρτωλότητα. Διὰ τοῦτο σοφοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνθρωποι ζήσαντες πρὸ Χριστοῦ εὐρίσκονται μαζὶ μὲ τοὺς σεσωσμένους, ὡς οἱ Ἡρακλῆς, Θησεύς, Ἀριστείδης, Σωκράτης, Νουμᾶς, Κάτωνες, Σκιπίωνες. Ἄλλ' αὐτὸ βεβαίως εἶναι ἄποψις τοῦ Ἰουστίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Συνεπῶς τὸ βάπτισμα δὲν προσφέρει τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, ἐνῶ ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι ἀπλῆ ἀνάμνησις τοῦ μυστικοῦ δεύματος. Ὁ Λούθηρος ἦτο προσκολλημένος εἰς τὸν Αὐγουστίνον, ἐνῶ ὁ Ζβιγγλιος ἐμφανίζεται ὡς πελαγιανιστής.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Calvin (1509-1564) εἶναι προσωπικὸς **Καλβίνος** κότης Ἰσοῦ τουλάχιστον δυναμισμού πρὸς τὴν τοῦ Λουθήρου. Ἐκ Νουαγιὸν προερχόμενος, ἔζησεν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν περιβάλλον λόγῳ τῆς εἰς αὐτὸ ὑπηρεσίας τοῦ πατρὸς του. Ἐκάρη μοναχὸς εἰς ἡλικίαν 12 ἐτῶν, ὅτε καὶ ἔλαβεν ἐπιχορήγησιν ἐκ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ, βραδύτερον δὲ μετέβη χάριν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν σπουδῶν εἰς Παρισίους καὶ ἐνέμεινεν εἰς τὰς σπουδὰς αὐτὰς παρὰ τὴν συμβουλήν τοῦ πατρὸς του ν' ἀκολουθήσῃ νομικὸν στάδιον. Ἐπί τινα χρόνον τὸν ἔθελξεν ἡ συναναστροφή μὲ τοὺς ἀνθρωπιστάς, ἰδίως τὸν Γουλιέλμον Βυδέ.

Τὸ 1533 περιήχθη εἰς θρησκευτικὴν κρίσιν, τῆς ὁποίας καρπὸς ἦτο ἡ συνειδήσις ὅτι ἀνεδέχθη ἀποστολήν ν' ἀναμορφώσῃ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἀρχαίαν καθαρότητα. Ἐκτοτε ἀφιέρωθη εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν περιόδουσιν ἀνὰ τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἑλβετίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν. Μετὰ ἀποτυχοῦσαν ἀπόπειραν μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γενεύης, ἐδίδαξεν εἰς τὸ Στρασβούργον, ὅπου ἐνυμφεύθη, καὶ περιῆλθε πόλεις τῆς Γερμανίας μετέχων θεολογικῶν συσκέψεων καὶ συνά-

πτων γνωριμίας με διαπρεπεῖς μεταρρυθμιστάς, ὡς εἶναι ὁ Μελάγχθων.

“Ὅταν ἥλλαξε τὸ θρησκευτικὸν κλῆμα ἐν Γενεύῃ ὑπὲρ αὐτοῦ (1541), ἐγκατεστάθη πλέον μονίμως ἐκεῖ καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν συγκρότησιν θεοκρατικοῦ καθεστῶτος ἐπὶ τῇ βάσει προφητικῶν προτύπων καὶ στοιχείων τῆς Κ. Διαθήκης. Ὑποτάσσωσιν ὀλοσχερῶς τὴν πολιτείαν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς θρησκείας, καθώρισεν αὐτὸς ὀλιγαρχικὸν σύστημα διοικήσεως, τοῦ ὁποῦ τὰς σταθερὰς βάσεις ἔδωσεν εἰς τὰς Ἐκκλησιαστικὰς Διατάξεις. Οἱ ποιμένες ἐπιφορτισμένοι ἰδιαιτέρως μετὰ τὸ κήρυγμα καὶ τὴν διεξαγωγὴν τῆς λατρείας, καὶ οἱ δώδεκα πρεσβύτεροι, ἐποπτεύοντες ἐπὶ τῆς τάξεως, ἀπετέλουν τὸ κονσιστόριον, ἔχον ἐν συνόλῳ δικαστικὰς καὶ ἀστυνομικὰς ἀρμοδιότητας. Δύο ἄλλαι τάξεις λειτουργῶν συνεπλήρωνον τὴν ὀργάνωσιν, οἱ διδάσκαλοι, ἐπιφορτισμένοι μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων καὶ οἱ διάκονοι, ἀσχολούμενοι μετὰ τὸ κοινωνικὸν ἔργον, τὸ δὲ δημοτικὸν συμβούλιον ἐφήρμοζε τὰς ἀποφάσεις τοῦ κονσιστορίου, τὰς σχετικὰς μετὰ τὰς ἀρμοδιότητάς του.

Τὸ κονσιστόριον ἐπόπτευε καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ἐξετάζον ἐὰν οἱ πολῖται παρακολουθοῦν τὴν λατρείαν ἀνελλιπῶς, καὶ διάγουν σεμνοπρεπῶς, ἀπαγορεύον τὴν ἀνάγνωσιν ψυχοφθόρων βιβλίων, τὰ παίγνια, τὸ θέατρον, τοὺς χορούς, καὶ ἐπιβεβαιῶνον δι’ ἐπισκέψεων κατ’ οἶκον τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του. Τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ καταπιεστικοῦ τούτου καθεστῶτος, ἣ ὁποία παρουσιάσθη εὐθύς ἀμέσως, ὡς ἦτο εὐλογον, παρέκαμψεν ὁ Καλβῖνος μετὰ τὴν ἐπιβλητικὴν του δραστηριότητα.

Παραλλήλως κατεπολέμησε τοὺς ἀντιδραστικοὺς αἵρετικοὺς καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς πολεμικῆς ταύτης κατεδίκασεν εἰς θάνατον τὸν Μιχαὴλ Σερβέτον, ὁ ὁποῖος ἐκάη ζῶν εἰς τὴν πλατείαν τοῦ δημαρχείου (1553), πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν λοιπῶν μεταρρυθμιστῶν, ἐνῶ αὐτὸς τὸ ἐθεώρει ὡς εὐλογον. Κατέστη ἐπὶ δύο δεκαετίας πραγματικὸς δικτάτωρ τῆς περιοχῆς τῆς Γενεύης.

Ἡ Ἀκαδημία τὴν ὁποίαν ἴδρυσεν εἰς τὴν Γενεύην, μετὰ διευθυντὴν τὸν Θεόδωρον Βέζαν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν κατάρτισιν ἱκανῶν στελεχῶν τῆς μεταρρυθμίσεως. "Στείλατε ξύλον διὰ νὰ κατασκευάσωμεν ἕξ αὐτοῦ κίονα", ἔγραψεν εἰς τοὺς φίλους του. Ἀπέθανεν ἐκ φυματιώσεως.

Ὑπῆρξεν ἀκαταπόνητος συγγραφεὺς καὶ παρέδωκε ποικίλης μορφῆς κείμενα, ὁμιλίαι, εὐχάς, ὕμνους, πραγματείας, γραμμένα εἰς κλασικὸν ὕφος καὶ μετὰ ἀσυνήθη λογοτεχνικὴν δύναμιν. Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον τὸν κατέστησε διάσημον εἰς τὸν

προτεσταντικὸν κόσμον εἶναι ἡ *Διδασκαλία τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας*. Ἐδωσεν εἰς αὐτὸ ὅλην τὴν πνοήν, ἀναμορφῶν καὶ συμπληρῶν αὐτὸ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις, ἑπτὰ ἐν συνόλῳ, καὶ περιέκλεισεν εἰς αὐτὸ ὅλα τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα τὸν ἀπησχόλουν. Ἐνῶ δὲ ἀρχικῶς τοῦ εἶχε δώσει τὴν ἀπλοῖκην μορφήν κατηχήσεως, τὸ κατέστησε τέλος μεθοδικὸν σύστημα δογματικῆς καὶ ἠθικῆς, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἐχρησιμοποίησε τὴν διαλεκτικὴν.

Ὁ Καλβῖνος ἀντιλαμβάνεται τὸν Θεὸν ὡς ὑπερβατικὸν κυρίαρχον τοῦ κόσμου, ὡς ἀπόλυτον μονάρχην, ὁ ὁποῖος παρήγαγε τὸ σύμπαν καὶ τὸ κυβερνᾷ κατὰ τὰς αἰωνίους βουλὰς του. Ὁ κόσμος, ἡ ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος βαδίζουν τὸν δρόμον κατὰ τὸν προορισμὸν τοῦ Θεοῦ. Ἐκαστὸν ἄτομον ἐδημιουργήθη διὰ ν' ἀποβῆ ἄτι, συμφώνως πρὸς ὅσα καθώρισε περὶ αὐτοῦ ὁ Θεός, ὄχι κατὰ ἀπλήν πρόγνωσιν, ἀλλὰ κατ' ἀπόλυτον προορισμὸν. Ἀκόμη καὶ ἡ πτώσις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ αἰώνιον σχέδιόν του. Βεβαίως ὁ Θεὸς ἔχει τοὺς λόγους του διὰ τὴν τοιαύτην ρύθμισιν τῶν πραγμάτων, τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι δὲν δύνανται νὰ γνωρίσουν.

Πρὸ τῆς πτώσεως οἱ ἄνθρωποι εἶχον τὴν θέλησιν καὶ ἱκανότητα νὰ γνωρίσουν τὸν Θεόν, τοῦ ὁποῖου ἡ γνῶσις ἦτο ἔμφυτος εἰς τὸ πνεῦμα των. Ἀλλ' ἡ πτώσις τοὺς ἐστέρησε τῆς θελήσεως καὶ ἱκανότητος πρὸς αὐτὴν τὴν γνῶσιν ἢ μικρὸν μόνον περιθώριον ἀφήσεν. Ἐπομένως ἔκτοτε ἡ μόνη ἀληθὴς πηγὴ γνῶσεως αὐτοῦ εἶναι ἡ Γραφή. Οὕτω φθάνει καὶ ὁ Καλβῖνος εἰς τὴν μοναδικότητα τῆς Γραφῆς ὡς θρησκευτικῆς αὐθεντίας.

Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα κληρονομεῖται ὡς φθαρεῖσα φύσις, κατὰ τὴν αὐγουστίνειον ἄποψιν, καὶ δι' αὐτὴν τιμωροῦνται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οἱ ἄνθρωποι. Τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας περιέχεται εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διότι ἀποτελεῖ μέρος τοῦ αἰωνίου μυστηρίου τῆς ἐκλογῆς. Ἀλλ' ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ὑπῆρξεν ἄβουλον ὄργανον αὐτῆς, καθ' ὅσον μετέχει καὶ αὐτὸς τῆς ἐκλογῆς τῶν πιστῶν ὡς μέλος τῆς Τριάδος. Ἡ ἐκλογὴ τῶν πιστῶν ἔχει γίνεαι προαιωνίως ἐν Χριστῷ.

Δὲν παύει ποτὲ νὰ εἶναι ἁμαρτωλὸς καὶ ἄδικος ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐν τῷ Χριστῷ δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς δίκαιος παρὰ τὴν ἀδικίαν του. Διὰ τοῦτο ἡ πίστις αὐτοῦ πρέπει νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸν Χριστόν. Ἡ πίστις γεννᾷ μετάνοιαν ἐκ τῆς ὁποίας προκαλεῖται ἡ νέκρωσις τῆς ἁμαρτωλότητος διὰ τῆς συναισθήσεως τῆς ἁμαρτίας ἐν τρόμφῳ καὶ ἡ ζωοποίησις διὰ τῆς

ἀναστάσεως εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Βεβαίως ἡ πίστις εἶναι προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας, ἀλλ' ἡ πίστις αὕτη δὲν εἶναι κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ· διότι οἱ διὰ πίστεως σωζόμενοι ἔχουν ἐκλεγῆ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προαιωνίως. Ἐχομεν ἐνταῦθα ἄθικτον τὴν διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου, καθ' ἣν ἄλλοι ἔχουν προορισθῆ εἰς σωτηρίαν καὶ ἄλλοι εἰς ἀπώλειαν. Βεβαίως ἡ δοξασία αὕτη ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν ὑπερβολικὴν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς πίστεως. Ἐὰν δηλαδὴ ἔχη προαιωνίως ὀρισθῆ εἰς ποίους θὰ χορηγηθῆ ἡ πίστις, τότε οὔτε τὴν πίστιν θὰ ἐπιδιώξῃ κανεὶς αὐτοβούλως οὔτε εἰς ἀγαθὰ ἔργα θὰ ἐπιδίδεται. Θὰ λάβῃ τὴν πίστιν παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴν ἐπιθυμῆ· ἢ δὲν θὰ τὴν λάβῃ, ἔστω καὶ ἂν τὴν ἐπιθυμῆ διακαῶς. Ὁ Καλβῖνος ἐθεώρει βλασφημίαν τὴν προσπάθειαν διεισδύσεως εἰς τὸ μυστικὸν τοῦτο τοῦ Θεοῦ. Ὁ προορισμός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἔργον δίκαιον, οἷανδὴποτε κατεύθυνσιν καὶ ἂν ἀκολουθῆ.

Διέκρινε τὴν ἀόρατον ἀπὸ τὴν ὄρατὴν ἐκκλησίαν. Ἀόρατος εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ἐκλεκτῶν, τῶν σεσωσμένων κατ' ἐκλογὴν, τῶν ἀγίων, ἐνῶ ὄρατὴ εἶναι τὰ κατὰ τόπους τμήματα τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὴν ὀργάνωσίν των, τὰ ὁμολογοῦντα πίστιν μέλη των καὶ τὰ μυστήρια. Διατηρεῖ μόνον δύο μυστήρια· τὸ βάπτισμα, διακριτικὸν σημεῖον τῶν πιστῶν, εἶδος ἐνδεικτικοῦ πιστοποιοῦντος τὴν ἐξάλειψιν τῶν ἁμαρτημάτων, καὶ τὸ θεῖον δεῖπνον, εἶδος πνευματικοῦ συμποσίου, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Χριστὸς εἶναι δυναμικῶς παρὼν εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον. Ἀμφότερα δὲν φέρουν σωτηρίαν, ἀλλ' αὐξάνουν τὴν πίστιν.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Καλβίνου διεδόθη εὐρύτερον τῆς τοῦ Λουθήρου, ἡ ὁποία περωρίσθη εἰς μέρος τῆς Γερμανίας καὶ τὴν Σκανδιναβίαν. Εἰς τὴν διάδοσιν ταύτην συνετέλεσαν πρῶτον ἡ συστηματικὴ μορφή τοῦ κυρίου συγγράμματός του, τῆς *Διδασκαλίας*, δεύτερον ἡ ἰσχυρὰ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας του καὶ τρίτον ἡ ἱεραποστολικὴ συνειδησις τῶν στελεχῶν, τὰ ὁποῖα ἐξεπαιδεύθησαν εἰς τὴν ἀκαδημίαν τῆς Γενεύης. Οὕτω καλβινικαὶ Ἐκκλησίαι συνεκροτήθησαν εἰς τὴν Ἑλβετίαν, τὴν Ὀλλανδίαν, τὴν Γερμανίαν, τὴν Γαλλίαν, τὸ Βέλγιον, τὴν Ἀγγλίαν, τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Πολωνίαν. Αὗται ὠνομάσθησαν γενικῶς Μετερρυθμισμέναι Ἐκκλησίαι, ἐνῶ βραδύτερον μερικαὶ ἐξ αὐτῶν ἀπεικλήθησαν Πρεσβυτεριαναί.

Ἰωάννης Ὁ ἐκ Χάδδινκτον τῆς Σκωτίας Ἰωάννης Κποχ(1513-
Νόξ 1572), δημιουργὸς τῆς Μετερρυθμισμένης Ἐκκλησίας τῆς χώρας ταύτης ὑπῆρξεν εἰς ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων ὁ-

παδῶν τοῦ Καλβίνου. Ἱερεὺς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κατ' ἀρχάς, ἐξεδηλώθη ἔπειτα ὑπὲρ τῆς μεταρρυθμίσεως, διὸ συνελήφθη μετ' ἄλλων ὑπὸ τῶν γάλλων ἐπιδρομέων κατὰ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Μετὰ τὴν ἀπόλυσίν του μετέβη εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἐβοήθησε τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θωμᾶν Κράμμερ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Προσευχηταρίου καὶ ὑπηρέτησεν ὡς ἀνακτορικὸς ἱερεὺς τοῦ βασιλέως Ἐδουάρδου ΣΤ'.

Ἡ ἀνοδος εἰς τὸν ἀγγλικὸν θρόνον τῆς καθολικῆς Μαρίας Τυδώρ (1553) ἐσήμανε τὴν ἀρχὴν νέων περιπετειῶν τοῦ Νόξ, ὁ ὁποῖος τότε παρέμεινεν ἐπὶ τριετίαν εἰς τὴν Γενεύην, συνεργαζόμενος μὲ τὸν Καλβῖνον, ἐπικοινωνῶν μὲ τοὺς ἐν Σκωτίᾳ φίλους του δι' ἐπιστολῶν καὶ δημοσιεύων συγγράμματά του. Κάποτε ἐθεώρησεν τὴν κατάστασιν τῆς Σκωτίας ὄρμιον δι' ἐπέμβασίν του. Καθ' ὃν χρόνον ἡ ἀντιβασίλισσα Μαρία Γύζη προετίθετο νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς διαμαρτυρομένους κληρικούς, αὐτός, κατ' ἐφαρμογὴν τῶν μαθημάτων τὰ ὅποια εἶχε λάβει παρὰ τοῦ Καλβίνου, ἐφθασεν ἐκεῖ, ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁπαδῶν του, ἐπυρπόλησε 200 μοναστήρια, ἀπεμάκρυνε τῶν ναῶν ἁγίας τραπέζας καὶ εἰκόνας, καὶ ἔκαυσε τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Οἱ εὐγενεῖς τῆς Σκωτίας τὸν ἐβοήθησαν μὲ τὸν τρόπον τῶν, ἐπαναστατοῦντες κατὰ τῆς γαλλοφίλου ἀντιβασιλίσσης καὶ ἐγκαθιστῶντες νέαν κυβέρνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχε καὶ ὁ Νόξ.

Ἡ βουλή τῆς Σκωτίας (1560) ἐδέχθη τὴν ὑπ' αὐτοῦ συνταχθεῖσαν *Σκωτικὴν Ὁμολογίαν* καὶ ἐπέτρεψε τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς κατὰ τὸ *Βιβλίον τάξεως* αὐτοῦ. Ἡ βασίλισσα Μαρία Στούαρτ, ὅχι μόνον δὲν κατάρθωσε νὰ κρημνίσῃ τὸ ἔργον του, ἀλλ' ἀντιθέτως ὑπεχρέωθη εἰς παραίτησιν. Ὁ Νόξ, ἀδυσώπητος ὡς ὁ Καλβῖνος, ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, εἰς τοὺς ὁποίους κατέφυγε, νὰ τὴν καταδικάσουν εἰς θάνατον καὶ ἀπεπειράθη νὰ ἐπιβάλη εἰς τὴν Σκωτίαν θεοκρατικὸν καθεστῶς.

Τὰ ἔργα του, γραμμένα εἰς ὕψος νευρῶδες, συνεκίνουν τότε τοὺς διψῶντας διὰ μεταρρυθμίσιν Σκώτους καὶ Ἄγγλους. Καταλαμβάνουν ἤδη ἕξ τόμους. Μὲ *Τὸ πρῶτον σάλπισμα κατὰ τοῦ τερατώδους καθεστῶτος τῶν γυναικῶν* ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν δύο Μαρῶν, τῆς Τυδώρ καὶ τῆς Γύζη. Εἰς τὴν *Ἱστορίαν τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως* εἰς τὸ *βασιλεῖον τῆς Σκωτίας* ἐκθέτει τὰς φάσεις διὰ τῶν ὁποίων διήλθεν ἐκεῖ ἡ μεταρρυθμισίς κατὰ τρόπον μεροληπτικόν. Ἄλλα κείμενά του, ὡς ἡ *Σκωτικὴ ὁμολογία*, τὸ *Βιβλίον τάξεως* καὶ τὸ *Βιβλίον ἀκολουθιῶν*, ἀποτελοῦν συμπλήματα ἐξ ἔργων τοῦ Καλβίνου.

Ἰάκωβος Ἀρμίνιος Ὁ Ἰάκωβος Armin (1560 - 1609), ἐξ Ὀουντβάτερ τῆς Ὀλλανδίας, ἐτόλμησε ν' ἀσεβήσῃ εἰς τὴν μεγαλειότητα τοῦ Καλβίνου. Μετὰ συστηματικὰς σπουδὰς εἰς τὴν Ὀλλανδίαν, τὴν Ἑλβετίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν, δωρίσθη ἱεροκῆρυξ τῆς καλβινικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ Ἀμστελόδαμον (1588). Ἀπέρριψε τὴν καλβινικὴν, καὶ αὐγουστίνειον φυσικὰ, δοξασίαν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ, διότι τοῦ ἐφαίνετο ἀπάνθρωπος καὶ ἀσύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς. Τοῦτο, ὡς θὰ ἀνεμένετο, τοῦ ἐγέννησε ζητήματα εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Leyden, ὅπου ἐδίδασκε Π. Διαθήκην. Αἱ σχετικαὶ διενέξεις δὲν ἔληξαν διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως ὤξυνθησαν. Οἱ ὀπαδοί του κατεδικάσθησαν ὑπὸ καλβινικῆς συνόδου καὶ μόνον βραδύτερον ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τῆς ὀλλανδικῆς πολιτείας.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀρμινίου περιλαμβάνεται εἰς τὴν *Δήλωσιν*, δηλαδὴ εἰς τὸ ὑπόμνημα τὸ ὁποῖον ὑπέβαλον οἱ ὀπαδοί του εἰς τὰς ὀλλανδικὰς ἀρχάς. Κατ' αὐτὴν δὲν ὑπάρχει προορισμὸς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ πρόγνωσις ὑπ' αὐτοῦ, διότι ἄλλως, ἐὰν ὁ Θεὸς ὠδήγει ὠρισμένους ἀνθρώπους αὐθαιρέτως εἰς ἀπώλειαν, θὰ ἦτο δημιουργὸς καὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ πτώσις τῶν πρωτοπλάστων δὲν συνέβη διότι οὕτως ὤρισεν ὁ Θεός, ἀλλὰ διότι οὗτοι ἔκαμαν κακὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας των· συνέπεια δὲ τῆς πτώσεως εἶναι ἀπλῶς ἢ ἀπώλεια τῆς ἀρχεγόνου δικαιοσύνης καὶ ὄχι ἢ πλήρης φθορὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἢ ἢ ἐξαφάνισις τῆς πρὸς τὸ ἀγαθὸν τάσεως. Ἡ λύτρωσις, προσφερομένη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ ὅσους δι' ἐλευθέρας ἐνεργείας ἀποκτοῦν τὴν πίστιν καὶ διὰ τῆς πίστεως τὴν χάριν. Ἡ δὲ χάρις, ἀπαραίτητος βεβαίως διὰ τὴν σωτηρίαν, δὲν ἐνεργεῖ ἀκαταμαχήτως καὶ ὑποχρεωτικῶς.

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τοῦ Ἀρμινίου, ἀποτελοῦσα ἐκδήλωσιν ἀντιδράσεως κατὰ τῆς μειωτικῆς περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεως τοῦ Καλβίνου, εἶναι σχεδὸν σύμφωνος πρὸς τὸ περὶ συνεργίας δόγμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ κακῶς ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του ὡς πελαγιανικὴ.

3. ΑΓΓΛΙΚΑΝΟΙ

Θωμάς Κράμμερ Ἡ μεταβολὴ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Ἀγγλίας, ἣ ὁποία ἤρχισε δι' ἐνεργειῶν τοῦ βασιλέως Ἑρρίκου Η' ἀπὸ τοῦ 1529, δὲν εἶχε καθαρὰν μορφήν μεταρρυθμίσεως. Κύριον γνώρισμα αὐτῆς ἦτο ἡ ἀπόσπασις τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν παπισμὸν καὶ ἡ ὑπόταξις τῆς εἰς τὴν πολιτείαν. Ἦτο μεταβολὴ μεσαιωνικοῦ μᾶλλον χαρακτηρισμοῦ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ ἀγγλικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴν φάσιν ἐκείνην ἠδύνατο νὰ λέγεται ρωμαιοκαθολικὴ αυτοκέφαλος Ἐκκλησία.

Τὴν μεταρρύθμισιν ἐνήργησεν ὀλίγον βραδύτερον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θωμάς Κράμμερ (1489 - 1556). Ὁ Θωμάς γεννηθεὶς εἰς τὸ Ἄσλακτον, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Καϊμπριτζ διὰ χορηγίας, ἣ ὁποία τοῦ ἀφηρέθη, διότι ἐτέλεσε γάμον κρυφίως, καὶ τοῦ ἐδόθη ἐκ νέου μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του. Ἱερεὺς ἤδη, διωρίσθη καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὸ Καϊμπριτζ (1525). Ἐπέδειξεν ἰκανότητος διπλωματικῆς δεξιότητις, εὐθύς ὡς ἀνεφύη τὸ θέμα τοῦ διαζυγίου τοῦ Ἑρρίκου ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνην τῆς Ἀραγωνίας, ὑποστηρίζων ὅτι τοῦτο ἠδύνατο νὰ λυθῇ ἄνευ γνώμης τοῦ πάπα διὰ γνωματεύσεως τῶν καθηγητῶν τῶν ἀγγλικῶν πανεπιστημίων, βάσει τῆς Γραφῆς. Ὡς ἦτο εὐλόγον, προσελήφθη τότε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἑρρίκου καὶ ἐστάλη εἰς τὴν Ρώμην μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ κερδίσῃ ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του τὸν πάπαν. Ἀποτυχὼν διῆλθεν ἐκ Γερμανίας, ὅπου ἐσχετίσθη μὲ λουθηρανούς θεολόγους καὶ, ἀφρόνως ἐνεργῶν, ἐνυμφεύθη διὰ δευτέραν φορὰν κρυφίως. Ἄν καί, ὡς φαίνεται, ἐχρειάσθη πολὺν χρόνον διὰ ν' ἀποκρυσταλλώσῃ τὰς θεολογικὰς πεποιθήσεις του, πάντως προσέκειτο ἤδη εἰς τὸν προτεσταντισμὸν, ἀλλὰ κατ' ἀγγλικὴν συνήθειαν δὲν ἐξεδήλωσε τοῦτο εὐθέως.

Ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Ἑρρίκου εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καντερβουρίας Γεωργίου Warham, ὁ ὁποῖος συνέβη ν' ἀποθάνῃ ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τούτου, καὶ κατάρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς (1533), καθ' ὅσον ἄλλωστε δὲν ἦτο ἀκόμη γνωστὸς ὁ γάμος του. Εὐγνώμων διὰ τοῦτο εἰς τὸν Ἑρρίκον Η', ἰκανοποιεῖ ὅλας τὰς θελήσεις του, ἐπικυρώνων τὰ τέσσαρα διαζύγια καὶ τοὺς τρεῖς νέους γάμους αὐτοῦ. Ἐπειδὴ

πάντως ὁ Ἑρρίκος δὲν εἶχε παρὰ ταῦτα διάθεσιν νὰ ἐπιτρέψῃ δογματικὰς καὶ λατρευτικὰς μεταβολάς, ὁ Θωμᾶς ἀνέμεινε τὴν ἄνοδον τοῦ δωδεκαετοῦς υἱοῦ τούτου Ἐδουάρδου ΣΤ' εἰς τὸν θρόνον, διὰ νὰ ἐκδηλώσῃ τὰς μεταρρυθμιστικὰς προθέσεις του (1547), αἱ ὁποῖαι κατόπιν μεταβάσεως καλβινιστῶν λογίων εἰς τὸ Λονδῖνον ἀπέβησαν τελικῶς ριζοσπαστικαί.

Οὕτω ἀντὶ τῆς μετριοπαθοῦς μεταρρυθμίσεως τὴν ὁποίαν ἐκφράζουν τὰ *Δέκα ἄρθρα*, τότε πλέον συνέταξε τῇ βοηθείᾳ συνεργατῶν νέον εὐχολόγιον καὶ νέαν ὁμολογίαν, ἀμφοτέρα ἐγκριθέντα ὑπὸ τῆς βουλῆς, καὶ ἐπέτρεψε τὴν καταστροφὴν τῶν εἰκότων καὶ λειψάνων, καὶ τὴν κατάργησιν τῶν τελετῶν.

Τραγικὸν ὑπῆρξε τὸ τέλος του. Μετὰ τὴν ἄνοδον τῆς Μαρίας Τυδώρ εἰς τὸν θρόνον, διὰ τὸν θάνατον τῆς μητρὸς τῆς ὁποίας φέρεται ἔχων καὶ αὐτὸς κάποιαν εὐθύνην, κατεδικάσθη εἰς θάνατον ἐπὶ αἰρέσει καὶ παρανόμῳ γάμῳ. Δὲν τὸν ὠφέλησεν ἡ ἔγγραφος παρ' αὐτοῦ ἀνάκλησις τῶν πεποιθήσεών του καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἐπὶ τῆς πυρᾶς.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Κράμμερ εἶναι ὀλίγα, ἀλλὰ διακρίνονται διὰ τὴν λαμπρότητα τοῦ ὕφους. Ἐξ αὐτῶν ἤσκησαν μεγίστην ἐπιρροὴν τὸ *Βιβλίον τῆς κοινῆς προσευχῆς* καὶ τὰ *Τεσσαράκοντα ἄρθρα*. Τὸ πρῶτον, ὑποστὰν διαφόρους τροποποιήσεις, περιέχει ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπερινοῦ, τῶν μυστηρίων καὶ ἄλλων τελετῶν. Διατηρεῖ πολλὰ στοιχεῖα τῆς καθολικῆς λατρείας. Ἀντιθέτως τὰ ἄρθρα καλβινίζουσιν διδάσκουσιν τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, διατηροῦν δύο μόνον μυστήρια, ἀρνοῦνται τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον καὶ ἀποσωποῦν τὸν βαθμὸν τοῦ ἐπισκόπου. Ἦτο λοιπὸν ὁ Κράμμερ κατὰ μὲν τὴν λατρείαν καθολικὴς κατὰ δὲ τὴν θεολογίαν προτεστάντης ἢ μὲ ἄλλην ἀπόδοσιν κατὰ μὲν τὴν καρδίαν παραδοσιακὴς κατὰ δὲ τὴν σιέψιν μεταρρυθμιστής. Ἡ διπλὴ αὐτῆ εἶχε σπουδαίας συνεπειάς εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἀγγλῶν. Καὶ τὸ σπάνιον δὲ φαινόμενον τοῦ νὰ ἔχῃ πραγματοποιήσει τὴν μεταρρύθμισιν εἰς ἀρχιεπίσκοπος δὲν ἔμεινεν ἄνευ συνεπειῶν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τοῦτο ὀφείλεται τὸ ὅτι αὕτη εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον μεταξὺ Καθολικισμοῦ καὶ Προτεσταντισμοῦ.

Ματθαῖος Πάρκερ Ἐντονώτερον ἐτόνισαν τὸν ἰδιαίτερον χρωματισμόν τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἄλλοι μεταγενέστεροι θεολόγοι. Πρῶτος δὲ ὁ Ματθαῖος Parker (1504-1575), ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας, ὁ ὁποῖος κατεπολέμησε τὸν πουριτανισμόν καὶ ἐσταθεροποίησε τὸν ἐπισκοπικὸν θε-

σμόν, τὸν ὁποῖον ὁ Κράμμερ ἄφηνεν ἀιάλυπτον ὡς μέλλοντα νὰ ἐξαφανισθῇ. Ἐπ' αὐτοῦ ἐπανεισήχθησαν ἐλαφρῶς τὰ *Ἄρθρα* συμπτυχθέντα εἰς 39. Ὀλίγον ἀργότερον ὁ Ριχάρδος Bankroft (1544-1610), ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας καὶ αὐτός, διεκήρυξεν ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θεσμὸς εἶναι θείας προελεύσεως.

Ἐκτοτε ὅσοι τῶν μεταρρυθμιστῶν δὲν συνεμορφώνοντο πρὸς τὰς γραμμὰς τοῦ Ἀγγλικανισμοῦ ἀπετέλεσαν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν ἀντιπολίτευσιν τῆς χώρας. Ὀνομάσθησαν Πουριτανοί, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἐπεδίωκον κάθαρσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ ρωμαιοκαθολικὰ κατάλοιπα, ἐνῶ καὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ κατάλοιπα τῶν Καθαρῶν τοῦ Μεσαίωνα. Οὗτοι ὡς βάσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμμῆς ἔθετον τὰ *Τριάκοντα ἐννέα ἄρθρα*, ἐνῶ οἱ Ἀγγλικανοὶ ἐστηρίζοντο εἰς τὸ *Ἐὐχολόγιον*.

Γουλιέλμος Λῶδ Ἐπὶ τοῦ Γουλιέλμου Laud (1573 - 1645) ἐκ Ρήν-τιγῆ ἢ Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἀπεμάκρυνε καὶ τὰ τελευταῖα καλβινιστικὰ ἴχνη. Οὗτος, ὅταν ἀνυψώθη εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Καντερβουρίας (1633), ἐπέδειξε μεγάλας ὀργανωτικὰς καὶ ποιμαντικὰς ἱκανότητας, παρομοίας ἐκείνων τὰς ὁποίας εἶχεν ἐπιδειξῆαι ὡς πρύτανις καὶ ἀναδιοργανωτῆς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης. Ἀπέρριψε τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ἐδέχθη τὰ ἀγαθὰ ἔργα ὡς προϋπόθεσιν τῆς σωτηρίας καὶ τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν, καὶ κατέστησε κέντρον τῆς λατρείας ἀντὶ τοῦ ἄμβωνος τὴν ἁγίαν τράπεζαν. Διὰ νόμων ὑπεχρέωσε τοὺς κληρικοὺς καὶ ὑπαλλήλους νὰ δώσουν ὄρκιον ὅτι δὲν θὰ ἐπιχειρήσουν μεταβολὴν τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἔλαβε μέτρα κατὰ τῶν Πουριτανῶν. Ὑπῆρξε τόσον θαρραλέος ὅσον καὶ ἀσύνητος, διότι δὲν ἀντελήφθη ἐγκαίρως τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως τῶν Πουριτανῶν καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς κινδύνους ἢ τοὺς ἀντελήφθη καὶ ἔδρασε σπασμωδικῶς. Τὰ μέτρα του προεκάλεσαν ἰσχυροτάτην ἀντίδρασιν, ἰδίως ἐν Σκωτίᾳ, καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Κρόμβελλ, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Λῶδ συνελήφθη καὶ ἐκαρατομήθη.

Ἰωάννης Δόννε Ὁ Ἰωάννης Donne (1571 - 1631), μικρανεψιδὸς τοῦ Θωμᾶ Moore, προήρχετο ἐκ ρωμαιοκαθολικῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ προσεχώρησεν εἰς τὸν Ἀγγλικανισμόν. Ἐξ ἀφορμῆς μυστικοῦ γάμου του μετ' ἀνεψιᾶν τῆς συζύγου τοῦ Μω-αρ ἐδυσκολεύθη εἰς τὴν σταδιοδρομίαν του παρὰ τὰς λαμπρὰς σπουδὰς του. Ἐν τῇ πτωχείᾳ του ἐπεδίωκετο εἰς τὴν ποιήσιν,

ἔχων κατ' ἀρχὰς στόχον τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς, τοὺς ὁποίους ἐσατύριζε ποικιλοτρόπως.

Βραδύτερον ὅμως ἐχειροτονήθη ἱερεὺς, ἐδίδαξε θεολογίαν καὶ διετέλεσε προϊστάμενος τοῦ Ἁγίου Παύλου τοῦ Λονδίνου.

Τὰ εἰς τὰς συλλογὰς *Θεῖα ποιήματα* καὶ *Ἱερὰ σοννέτα* περιληφθέντα ποιήματά του δεικνύουν πνευματώδη καὶ συναισθηματικὸν συγγραφέα. Ἐνδιαφέρεται κυρίως νὰ τονίσῃ τὴν ὑπερνίκησιν τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου διὰ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὰς "Προόδους τῆς ψυχῆς" ὁμιλεῖ περὶ τῶν σταδίων τελειώσεως κατὰ τρόπον ἐνθυμίζοντα τὸν Δάντην, εἰς δὲ τὴν "Λιτανείαν" ἐμφανίζει χοροὺς ἀγγέλων, πατριαρχῶν, προφητῶν καὶ ἀποστόλων ὑμνοῦντας τὸν Θεόν. Ἡ ποίησις αὕτη, ἀφοῦ ἐντυπωσίασε τοὺς συγχρόνους του, εἶχε λησμονηθῆ, διὰ νὰ ἔλθῃ ἐκ νέου εἰς τὴν ἐπιφάνειαν μέσῳ τοῦ Τ.Σ. Ἐλιοτ.

4. ΦΙΛΕΝΩΤΙΚΟΙ

Μεταξὺ τῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἔλειπον καὶ οἱ καταβάλλοντες προσπάθειάς συνενώσεως τῶν διεσπασμένων προτεσταντικῶν μερίδων ἢ ἀκόμη καὶ ἐπανασυνδέσεως τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Εἶναι ἡ κατεύθυνσις τὴν ὁποίαν εἶχε δείξει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ νουνεχὴς Μελάγχθων.

Γεώργιος Ὁ λουθηρανὸς Γεώργιος Κάλιξτος (1586 - 1656)
Κάλιξτος ἐτίμα ἰδιαιτέρως τὸν Μελάγχθωνα, τοῦ ὁποίου εἶχε διατελέσει μαθητὴς ὁ πατὴρ του. Ἐδίδασκεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χέλμστετ, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε περιηγηθῆ πολλὰς ρωμαιοκαθολικὰς καὶ καλβινικὰς χώρας. Ἐτόνισε τὴν ἀνάγκην τοῦ δογματικοῦ καταρτισμοῦ τῶν λουθηρανῶν θεολόγων, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου διέκρινε τὴν θεολογικὴν ἠθικὴν ὡς ἰσδιαιτέραν ἐπιστήμην. Ἐκ τῶν ἐρμηνευτικῶν του ἔργων εἶναι ἀξιόλογος ἡ *Ἀρμονία τῶν Εὐαγγελίων*.

Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου κυρίως διεκρίθη οὗτος, εἶναι τὸ πεδίον τῶν ἐνωτικῶν προσπαθειῶν. Ἔλαβε μέρος εἰς τὸ ἐν Θόρν (1645) συνέδριον, εἰς τὸ ὁποῖον μετεῖχον ρωμαιοκαθολικοί, λουθηρανοὶ καὶ καλβινισταὶ ἀντιπρόσωποι, πρὸς συζήτησιν προτάσεων περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐνότητος τῆς Κ. καὶ Δ. Εὐρώπης. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Λουθηρανοὶ δὲν τὸν ἐδέχθησαν ὡς ἰσδικόν των ἐκπρόσωπον, ἀντεπροσώπευσε τοὺς Καλβινιστάς.

Εἰς τὸ σύγγραμά του *Κρίσεις περὶ τῶν θεολογικῶν ἐρίδων μεταξὺ Λουθηρανῶν καὶ Μετερρυθμισμένων* ζητεῖ τὴν συναδέλφωσιν καὶ τὴν ἀνεξιθρησκείαν, φρονῶν ὅτι, ἐὰν παραμερίσωμεν τὰς διαφορὰς εἰς τὰς λεπτομερείας, θὰ ἔχωμεν τὰ οὐσώδη, εἰς τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν ὄχι μόνον οἱ Λουθηρανοὶ καὶ οἱ Μετερρυθμισμένοι ἀλλὰ καὶ οἱ Ρωμαιοκαθολικοί. Τὴν βᾶσιν εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην προσφέρουν ἡ Γραφή, τὸ Ἀποστολικὸν σύμβολον καὶ ἡ πίστις τῆς ἠνωμένης Ἐκκλησίας τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων, ὅπως καθορίζεται μὲ τὸν γνωστὸν περὶ παραδόσεως κανόνα τοῦ Βικεντίου, "quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est". Ἐπεδίωκε δὲ καὶ τὴν συγκρότησιν ἀναλόγου θεολογικοῦ συστήματος περὶ τῶν οὐσωδῶν τῆς πίστεως.

Ἡ τάσις αὕτη τοῦ Καλιξτου ὠνομάσθη τότε συγκρητισμὸς καὶ οἱ ὄπαδοί του ἐκαλοῦντο Καλιξτιανοί. Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τινα χρόνον παρέμεινεν εἰς τὴν Χέλμστέτ καὶ εἶχε παρομοίας ἀπὸ ὀρθοδόξου σκοπιᾶς τάσεις, πρέπει νὰ εἶχεν ἀνταλλάξει μετ' αὐτοῦ σκέψεις, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ποῖος ἐπηρέασε τὸν ἄλλον.

Οὔγος Ὁ Huigh de Groot (1583 - 1645) ὑπῆρξε μίᾳ ἀπὸ τὰς **Γρότιος** μεγαλυτέρας προσωπικότητας τοῦ 17 αἰῶνος. Γεννηθεὶς εἰς Ντέλφτ τῆς Ὀλλανδίας, ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Λέυντεν ἀπὸ ἡλικίας 12 ἐτῶν, δεκαοκταετῆς δὲ διωρίσθη δικαστικὸς λειτουργός. Διὰ σειρᾶς μελετῶν προέτρεψεν εἰς θρησκευτικὴν μετριοπάθειαν καὶ ὑπερήσπισε τοὺς Ἀρμινιανούς, ἂν καὶ ὁ ἴδιος παρέμενει καλβινιστής. Ἡ προκληθεῖσα ἐκ μέρους τῶν Καλβινιστῶν ἀντίδρασις, κατέληξεν εἰς καταδίηκτον του εἰς ἰσόβιον κάθειρξιν καὶ δήμευσιν τῆς περιουσίας του, ἀλλ' ἡ σύζυγός του κατῴρθωσε νὰ τὸν φυγαδεύσῃ εἰς Παρισίους (1618) κρυμμένον ἐντὸς κιβωτίου βιβλίων. Ἐκτοτε διέμεινεν ἐκεῖ, διαβίων κατ' ἀρχὰς βάσει συντάξεως, τὴν ὁποίαν ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβῆκος ΙΓ', ἐνῶ βραδύτερον διετέλεσεν ἐπὶ δεκαετίαν πρεσβευτῆς τῆς Σουηδίας εἰς τὴν γαλλικὴν αὐλήν.

Πολύπλευρος καὶ μεγαλοφυῆς ἐπιστήμων, ἐπηρέασε τὴν πορείαν τῶν πραγμάτων ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου, ὅσον κανεὶς ἄλλος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Χαρακτηρίζεται ὡς ὁ πατὴρ τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ διεθνοῦς δικαίου ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν. Τὸ σπουδαιότερον δὲ τῶν νομικῶν του συγγραμμάτων, τὸ *Περὶ δικαίου τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης*, ἀνεγινώσκειτο ἀπλήστως ἐπὶ δύο αἰῶνας καὶ κατεῖχε θέσιν κώδικος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Ὁ Γρότιος ἐθεώρει τὸ δίκαιον ὡς προσιδιάζον ἐκ τῶν ζώων εἰς μόνον τὸν ἄνθρωπον, διότι μόνον αὐτὸς ἔχει ἔμφυτον τάσιν πρὸς κοινωνικὴν συμβίωσιν. Τὸ δίκαιον ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀρχικὴν πηγὴν του. Ὅ,τι θέλει ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιον. Ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ ἐκφράζεται εἰς τὴν εὐταξίαν τοῦ σύμπαντος, ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἁρμονίαν. Οὕτως ἐννοούμενον τὸ δίκαιον γίνεται ἀποδεκτὸν καὶ κατοχυρώνεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν πηγὴν αὐτοῦ.

Εἰς νεανικὴν ἡλικίαν εἶχε συντάξει θρησκευτικὰ ποιήματα καὶ τὴν τραγῳδίαν ὁ *Χριστὸς πάσχων*. Βραδύτερον ἤσχολή-

θη ἐπιμελῶς μὲ τὴν θεραπείαν τῆς θεολογίας. Μὲ τὰ *Σχόλια* του εἰς βιβλία τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης εἰσάγει τὴν μέθοδον τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, ἐνῶ παραλλήλως λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν παλαιὰν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἔθιμον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου. Λαμπρὰ ἐκλαϊνευτικὴ ἀπολογία εἶναι τὸ ἔργον *Περὶ τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας*, εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν γενικῶν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν εἰσέρχεται εἰς τὰ καθ' αὐτὸ χριστιανικὰ δόγματα. Ἀπορρίπτων τὴν δικανικὴν περὶ λυτρώσεως ἀντίληψιν, ὑπεστήριξε τὴν κυριαρχικὴν ἄποψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ὡς κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος καὶ τοῦ ἀνθρώπου χορηγεῖ εἰς αὐτὸν τὴν σωτηριώδη χάριν.

Ἦδη εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο σύγγραμμα ὁ Γρότιος παρουσιάζεται ὑπερομολογιακός. Ἡ ἐν Γαλλίᾳ συναναστροφή του μὲ ρωμαιοκαθολικοὺς τὸν ἔπεισε νὰ προσέχη τὰ πρακτικὰ ζητήματα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ ὄχι τὰ δόγματα, ἐτόνιζεν ὅτι τὰ ρωμαιοκαθολικὰ δόγματα δύνανται νὰ ἔχουν πολλαπλᾶς ἐρμηνείας, ὁ ἴδιος δὲ προσεπάθει νὰ δώσῃ μετριοπαθεῖς ἐρμηνείας. Ὑπῆρξεν εἰς ἓκ τῶν ἐνθουσιωδεστέρων κηρύκων τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης, χάριν τῆς ὁποίας συνέταξε πολλὰς πραγματείας.

Ριχάρδος Βάξτερ Ὁ ἄγγλος πουριτανὸς Ριχάρδος Baxter (1615 - 1691) δὲν ἦτο τόσον φιλειρηνικὸς ὅσον οἱ προηγούμενοι δύο θεολόγοι, ἀλλὰ τοποθετεῖται ἐδῶ, διότι ἐπέδειξε φιλενωτικὰ ἐνδιαφέροντα. Ὑπῆρξεν αὐτοδίδακτος εἰς τὴν θεολογίαν, διότι λόγῳ ἐπισφαλοῦς ὑγείας καὶ πτωχείας δὲν ἠδυνήθη ν' ἀκολουθήσῃ συστηματικὰς σπουδὰς.

Ὑπηρέτησεν ὡς ἐφημέριος τοῦ κοινοβουλίου, τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀνακτόρων. Λόγῳ τῆς πουριτανικῆς του προελεύσεως ὑπεστήριξε κατ' ἀρχὰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Κρόμβελλ, διὰ ν' ἀπογοητευθῆ ταχέως. Κατὰ τὴν παλινόρθωσιν τῆς βασιλείας ἀπέρριψε προσφερθεῖσαν ἐπισκοπικὴν ἔδραν, διότι δὲν ἐθεώρει τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀπαραίτητον, ἂν καὶ δὲν ἤρνεῖτο τὴν ἀξίαν του· ἐπίσης δὲ δὲν ἐδέχθη τὸν νόμον περὶ ὁμοιομορφίας (1662), διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεβάλλετο γενικὴ χρῆσις τοῦ Εὐχολογίου καὶ ὄρκος περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ βασιλέως, διὸ ἔχασε τὴν θέσιν του.

Πράγμα παράδοξον δι' ἓνα πουριτανόν, ἦτο μετριοπαθὴς εἰς τὴν τακτικὴν του καὶ τὰς θεολογικὰς ἀντιλήψεις. Ἦνεύχετο τὰ θέσμια τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐχρησιμοποίει τὸ Εὐχολόγιον δι' ὅσους τὸ ἐπεθύμουν. Ἐξ ἄλλου πε-

ριώριζε τὸν προορισμὸν μόνον εἰς τοὺς ἐκλεκτούς, ἦτο δηλαδὴ ὁπαδὸς τοῦ ἀπλοῦ προορισμοῦ. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μεσάζων μεταξὺ Πρεσβυτεριανῶν, Ἀρμινιανῶν καὶ Ἀγγλικανῶν. Καὶ ὅμως διαπραγματευτῆς, ὡς ἦτο, εἰς μάτην προσεπάθησε νὰ συμβιβάσῃ τοὺς ἀγγλικανοὺς ἐπισκόπους μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Πρεσβυτεριανῶν.

Μεταξὺ τῶν πολυαριθμῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων του διακρίνεται τὸ *Αἰώνιος ἀνάπαυσις τῶν ἁγίων*, ἔργον ἐκφράζον βαθυτάτην εὐσέβειαν καὶ ἰδὸν ἀνατυπώσεις ἐντὸς 13 ἐτῶν.

5. ΝΕΟΙ ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ

Αί μοναρχιανικαὶ ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εὐρέως διαδομένας κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ ἐμφανίζοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπίσης κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἔλαβον ἔκτασιν εὐθὺς μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν. Τρεῖς δὲ εἶναι οἱ κύριοι φορεῖς αὐτῶν τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Μιχαήλ Σερβέτος Ὁ Μιχαήλ Servet (1511 - 1553) ἀποτελεῖ μᾶλλον ἕνα τραγικὸν ἐπεισόδιον εἰς τὴν μοναρχιανικὴν κίνησιν. Καταγόμενος ἐκ Ναβάρρας, ἐσπούδασε θεολογίαν καὶ ἰατρικὴν. Ἐν νεανικόν του βιβλίον *Περὶ τῶν πλανῶν τῆς Τριᾶδος* εἶχε τόσον δυσμενῆ ἀντίτυπον, ὥστε οὗτος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Βιέννην τῆς Γαλλίας, ὅπου ἦσκει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰατροῦ καὶ δὴ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτῆς. Πρὸς ἀποφυγὴν νέου σάλου ἐξέδωσε τὸ δεύτερον καὶ σπουδαιότερον σύγγραμμά του *Ἐπανόρθωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνωλύτως*. Παρὰ ταῦτα κατέστη ἀμέσως γνωστὸν ποῖος ἦτο ὁ συγγραφεὺς, ὁ δὲ τρομερὸς Καλβῖνος κατήγγειλεν αὐτὸν εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἱεράν ἐξέτασιν τῆς Βιέννης, ἣ ὁποία τὸν συνέλαβε. Κατορθώσας νὰ δραπετεύσῃ, ἀπεφάσισε νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Νεάπολιν, ἀλλ' εἶχε τὴν ἀφροσύνην νὰ διέλθῃ διὰ τῆς Γενεύης, ὅπου ἐντολῇ τοῦ Καλβίνου συνελήφθη καὶ κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον. Ἀντιμετωπίζων μὲ θάρρος τὴν ἐν τῷ δικαστηρίῳ τύχην του ἐδήλωσεν ὅτι ὁ ὑπόδικος ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ Καλβῖνος καὶ ὄχι αὐτός.

Τὸ περιεχόμενον τῆς *Ἐπανόρθώσεως* εἶναι μᾶλλον θεοσοφικοῦ χαρακτῆρος. Περιώνυμον μάλιστα κατέστησε τὸν Σερβέτον ἡ διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἀπαντῶσα περιγραφή τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος διὰ τῶν πνευμόνων. Ἀπὸ τὰ φυσιολογικὰ καὶ φυσικὰ ἐνδιαφέροντά του καθωδηγήθη καὶ εἰς τὰς θεολογικὰς του δοξασίας, αἱ ὁποῖαι κατὰ βάσιν εἶναι πανθεϊστικαί. Φαντάζεται τὸν Θεὸν ὡς ἀδιαίρετον οὐσίαν, ἐν τῷ τῆς ὁποίας ἐνυπάρχει αἰωνίως ὁ Λόγος ὡς ἀπρόσωπος ἰδέα καὶ ὡς εἰκὼν τοῦ κόσμου. Κέντρον τῆς εἰκόνος ταύτης εἶναι ἡ περὶ Χριστοῦ ἰδέα, λαμβάνουσα συγκεκριμένην μορφήν διὰ τῶν ἐν χρόνῳ αὐτοαποκαλύψεων τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία στοιχεῖα, ἧτοι τὸν κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν Λόγον,

τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα.

Οἱ Σοκίνοι Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Σερβέτον οἱ Σοκίνοι, ἐκ Σιένης καταγόμενοι, ὠργάνωσαν ἀληθινὴν μοναρχιανικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Λαίλιος Sozzino (1525 - 1562) ἐσπούδασε νομικὴν εἰς τὴν Βολωνίαν ὑπὸ τὸν πατέρα του καὶ θεολογίαν εἰς τὴν Βενετίαν. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην πόλιν, μοναδικὸν καταφύγιον Προτεσταντῶν εἰς τὸν ἰταλικὸν χῶρον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ Προτεστάντας. Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἐπεσιέφθη πολλὰς προτεσταντικὰς χώρας καὶ ἐγνωρίσθη μεταξὺ ἄλλων μὲ τὸν Μελάγχθωνα καὶ τὸν Καλβῖνον. Ἀποφεύγων νὰ διαδηλώσῃ δημοσίως τὰ φρονήματά του, δὲν εἶχε τὴν τύχην τοῦ Σερβέτου. Κύριον σύγγραμμά του εἶναι τὸ *Περὶ μυστηρίων*.

Ὁ ἀνεψιὸς τούτου Φαῦστος Sozzino (1539 - 1604), ἐπίσης νομικὸς καὶ θεολόγος, περιεπλανήθη εἰς χώρας καὶ πόλεις πρὸς ἀνίχνευσιν τοῦ θρησκευτικοῦ ἐδάφους καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῶν διώξεων. Ἐπειδὴ ἐξωτερικῶς συνεμορφώμετο μὲ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν πρᾶξιν, κατώρθωσε νὰ παραμείνῃ ἐπὶ ὀλόκληρον δεκαετίαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἰσαβέλλης τῶν Μεδίκων. Κατάλληλον ἔδαφος πρὸς ἴδρυσιν ἰδιαιτέρας κοινότητος εὔρεν εἰς τὴν Τρανσυλβανίαν καὶ τὴν Πολωνίαν. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ἀντιτριαδικοὶ ἦσαν ὁ βασιλεὺς Σιγισμουῦνδος καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Κλάουζενμπουργκ Φραγκιῆσκος Δαβίδ. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν, ὅπου ἐγκατεστάθη μονίμως κατὰ τὰ τελευταῖα 16 ἔτη τοῦ βίου του, εὔρεν ἀριστοκρατικὴν τάξιν εὐπρόσιτον εἰς θρησκευτικοὺς νεωτερισμούς.

Κυριώτατα τῶν συγγραμμάτων του, ἐκδιδομένων ἀνωνύμως, εἶναι τὰ *Περὶ αὐθεντίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς* καὶ *Περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Ἡ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθεῖσα *Κρακοβικὴ κατήχησις* περιέχει συνολικὴν εἰκόνα τῆς θεολογίας του. Δύο εἶναι τὰ κύρια σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Φαῦστου· ἡ μοναδικότης τοῦ θείου προσώπου καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου.

Πηγὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ ὁποία ἐκλαμβάνει καὶ κηρύσσει τὸν Θεὸν πάντοτε ὡς μοναδικὸν πρόσωπον. Αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον ὡς ἐλεύθερον ὄν, καὶ μάλιστα διὰ τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἐλευθερίας του αὐτοπερίωρισε τὴν παντογνωσίαν του. Ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία ἔχει τὴν ἔννοιαν, ὅτι κατέστησεν ἀναγκαίαν κατὰ τὰς τῆς θνητότητα, ἡ ὁποία προὔπηρχεν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Χριστὸς ἔσωσε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν θνητότητα διὰ τῆς διδασκαλίας. Ἐκήρυξεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰ θεῖα μυ-

στήρια, τὰ ὅποια εἶχε μάθει εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὅταν ἀνηράγη, ἂν καὶ ἀρχικῶς ἦτο εἰς κοινὸς ἄνθρωπος ὑπερφυσικῶς συλληφθεὶς. Μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς του ἀνῆλθε καὶ πάλιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς, διὰ νὰ κυβερνᾷ ἐκεῖθεν τὸν κόσμον. Οἱ εὐσεβεῖς καὶ ἐνάρετοι θ' ἀπολαύσουν τῆς θείας μακαριότητος, λόγῳ τοῦ ἀνεπιλήπτου βίου των, ἐνῶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μυστήρια ὡς ἀπλαῖ τελεταὶ δὲν ἔχουν λυτρωτικὰς συνεπείας.

Οἱ ὄπαδοί του διωχθέντες βραδύτερον ἐν Πολωνίας, διεσκορπίσθησαν εἰς Γερμανίαν, Ὀλλανδίαν, Ἀγγλίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀμερικὴν. Εἶναι ἐνσωματωμένοι εἰς τὰς ὁμάδας τῶν σημερινῶν Μοναρχιανῶν, τῶν ἀγγλιστῶν ἀποκαλουμένων Unitarians.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Milton (1608-1674), ὁ μέγιστος τῶν **Μίλτων** ἐπικυῶν ποιητῶν τῆς Ἀγγλίας, εἶναι αἰρετικὸς ἀνευ χρώματος ἀναρχικὸς εἰς τὸν βίον του, ἦτο ἀναρχικὸς καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν του σκέψιν. Ἀφοῦ ἐσπούδασε φιλολογίαν καὶ θεολογίαν εἰς τὸ Καϊμπριτζ, ἔζησεν ἐπὶ ἕξαετίαν εἰς τὸ κτῆμα τοῦ πατρὸς του, ἐγκαταλείψας τὴν πρόθεσίν του νὰ ἱερωθῇ, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἡ τότε διοίκησις τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἦτο τυραννικὴ. Προφανῶς δὲν ἤθελε νὰ θέσῃ ὑπὸ περιορισμοὺς τὸν τρόπον βίου του, ἐκτὸς ἐὰν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἦτο ἐκείνη ἢ ὁποία δὲν τὸν ἐδέχθη εἰς τὸν κλῆρον.

Ἐπιστρέψας ἀπὸ ταξιδίον του εἰς τὴν Ἰταλίαν (1639) ἀνέλαβεν ἀγῶνα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας. Κατεφέρτετο ἐναντίον τοῦ κλήρου ὡς ὄργανου τυραννίας μὲ τοιαύτην ἔντασιν, ὥστε ἔθεσεν ἑαυτὸν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐστράφη πρὸς τοὺς Πρεσβυτεριανοὺς. Καὶ οὗτοι ὅμως τὸν ἀπεμάκρυναν, ὅταν, ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τῆς πρώτης συζύγου του μετὰ ὀλιγόμηνον συμβίωσιν, ἔγραψεν ὑπὲρ τῆς νομιμότητος τῆς διαλύσεως τοῦ γάμου. Τότε συνετάχθη μὲ τὰς ἀνεξαρτήτους καὶ μὴ ὑπαγομένας εἰς Ἐκκλησίαν ὁμάδας, ὑποστηρίζων τοιαύτην ἀνεξαρτησίαν ὡς σημεῖον ὑγείας. Συνεφιλώθη βραδύτερον μὲ τὴν σύζυγόν του, ἡ ὁποία ἀπέθανε κατὰ τὸν τρίτον τοκετόν, ἔλαβε δευτέραν σύζυγον ἀποθανοῦσαν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἀκολούθως δὲ καὶ τρίτην.

Κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ἐτάχθη μὲ τὴν παράταξιν τοῦ Κρόμβελλ, γράφων ἀπολογίας ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ δικαιολογῶν ἀκόμη καὶ τὰς ἀπανθρώπους βιαιοπραγίας αὐτῆς, ὡς ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ βασιλέως. Ἀναιρῶν φιλοβασιλικὸν φυλλάδιον ὑπὸ τὸν τίτλον *Eikon basilike* ἔγραψε τὸ ἰδιόν του φυλλάδιον *Eikonoclastes*. Ἐδάνεισεν εἰς τὸ κοινοβούλιον τὸ με-

γαλύτερον μέρος τῆς περιουσίας του, χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι τὸ ἔλαβε κάποτε πάλιν. Καθὼς ἔβλεπε τὰς ἐλπίδας του ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως νὰ διαψεύδωνται, τὴν βασιλείαν νὰ ἐπανέρχεται καὶ τὴν ὀργανωμένην Ἐκκλησίαν νὰ μένη ἄθικτον, ὑφίστατο καὶ προσωπικὸν ἀτύχημα· προσεβάλλετο ὑπὸ τυφλώσεως.

Τότε ἐπὶ τέλους ἠρέμησε καὶ ἐπεδόθη καρποφόρως εἰς τὴν ποιήσιν, τὴν ὁποίαν ἀνήγαγεν εἰς περιωπήν. Συνέτασεν ὑπαγορεύων εἰς τὴν νεωτέραν τῶν θυγατέρων του.

Ὁ Μιλτων ἔγραφε ποιήματα ἀπὸ τὸ φοιτητικὸν στάδιόν του, ἑλληνιστί, λατινιστί, ἀγγλιστί, ἀλλ' ἡ ποιήσις του ὤριμασε βραδύτερον. Τρία εἶναι τά, πέραν τῶν λυρικῶν καὶ σατυρικῶν τεμαχίων του, ποιητικὰ του δημιουργήματα· δύο ἔπη καὶ μία τραγωδία. Ὁ Ἄπολεσθεῖς παράδεισος εἶναι μεγαλειώδους ἐμπνεύσεως καὶ τελείας τεχνικῆς ἔπος. Περιγράφει τὰς δύο πτώσεις, τὴν τῶν δαιμόνων καὶ τὴν τῶν πρωτοπλάστων, ὡς καὶ τὴν ἐκδίωξιν τῶν πρώτων ἀπὸ τὸν ἐπουράνιον παράδεισον καὶ τῶν δευτέρων ἀπὸ τὸν ἐπίγειον. Τὴν πρώτην πῶσιν ἀφηγεῖται ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ, τὴν δευτέραν ὁ ποιητής. Ἀπερχόμενοι ἀπὸ τὸν παράδεισον οἱ πρωτόπλαστοι μὲ βήματα ἀσταθῆ καὶ ἀργά, κρύπτουν εἰς τὴν ψυχὴν των ἀμυδρὰν ἐλπίδα περὶ μελλοντικῆς λυτρώσεως.

Αὕτῃ ἡ λύτρωσις περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἄνακτηθέντα παράδεισον. Ὁ Νέος Ἀδάμ, ὁ Χριστός, ἀφοῦ δὲν ὑποκύπτει εἰς τὸν πειρασμόν, ὡς ὁ πρῶτος, κατορθώνει νὰ ἀνακτήσῃ τὸν παράδεισον διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Μεγαλειωδῶς περιγράφονται ἐδῶ οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί, τοὺς ὁποίους παρουσιάζει ὁ Σατανᾶς ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ τὸν δελεάσῃ.

Εἰς τὸν Σαμψὸν ἀγωνιστήν, μιμούμενος τὴν τεχνικὴν τῶν ἀρχαίων τραγωδιῶν ὁ τυφλὸς Μιλτων, περιγράφει τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ τυφλοῦ Σαμψὸν, τοῦ εὐρίσκοντος τὸν θάνατον ὑπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ, τὸν ὁποῖον καταρρίπτει.

Ἐκ τῶν θεολογικῶν του πραγματειῶν ἡ μετὰ θάνατον δημοσιευθεῖσα *Περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας* περιλαμβάνει τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις αὐτοῦ. Ἡ ἰδιαιτέρα ἀγάπη πρὸς τὴν φύσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἄτακτος ποιητής ἔβλεπεν αἰωνίως ὑπάρχουσαν τὴν θεῖαν τάξιν, τοῦ ἔφερε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ φύσις καὶ ἡ ὕλη γενικῶς εἶναι σύμφυτος μὲ τὸν Θεὸν καὶ τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας. Ἐπίσης τὸν Θεὸν δέχεται μοναρχιανικῶς, ἀπορρίπτων τὸ συναιώνιον καὶ ὁμότιμον τῶν θεῶν προσώπων.

6. ΛΟΥΘΗΡΑΝΟΙ ΜΥΣΤΙΚΟΙ

Ἡ ἔξωθεν διὰ τῆς πίστεως ἐρχομένη εἰς τὸν ἄνθρωπον σωτηρία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἱκανοποιήσῃ ὅλα τὰ πνεύματα. Πολλοὶ θεολόγοι, ἔστω καὶ ἂν ἐξωτερικῶς παρέμειναν λουθηρανοί, παρέκαμψαν τὸν Λούθηρον καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὰς πηγὰς τῆς μεσαιωνικῆς μυστικῆς θεολογίας, τὰς ὁποίας δὲν εἶχε λησμονήσει οὔτε ἐκεῖνος.

Ἰάκωβος Μπαϊμε Μέχρις ἀκρότητος προώθησε τὰς μυστικὰς θεωρίας **Μπαϊμε** ὁ Ἰάκωβος Böhme (1575-1624), ὁ ὀνομασθεὶς τεκτονικὸς φιλόσοφος. Κτηνοτρόφος εἰς Ἀλτσάϊντενμπεργκ κατ' ἀρχάς, ἐγκατεστάθη ἔπειτα εἰς τὸ Γκαϊρλιτς, ὅπου εἰργάζετο ὡς ὑποδηματοποιός. Τὴν ἔλλειψιν σχολικῆς μορφώσεως ἀνεπλήρωσε διὰ τῆς κατ' ἰδίαν μελέτης καὶ τῆς συναναστροφῆς μετὰ λογίους. Διέτριψεν ἰδίως εἰς μελέτην τῆς Γραφῆς, τῶν μυστικῶν θεολόγων, ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἰς τοὺς ὁποίους εὑρε καὶ στοιχεῖα περὶ τῶν δοξασμῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, καὶ ἀστρολογικῶν κειμένων.

Οὕτω κατέληξεν εἰς ἰδιορρύθμους προσωπικὰς θεωρίας, περὶ τῶν ὁποίων ἔλαβεν ἄνωθεν ἐπιβεβαίωσιν, διατελῶν ἐν ἐκστάσει, τὸ 1600, καὶ τὰς ὁποίας ἔκτοτε ἐκήρυττεν εἰς στενὸν κύκλον ἐκλεκτῶν. Ὅταν ὅμως ἐγνώσθη τὸ περιεχόμενον τοῦ συγγράμματός του Αὐγῆ, προειλήθη μέγας σάλος, ἐπενέβησαν αἱ πολιτικαὶ ἀρχαὶ καὶ οὗτος ἔπαυσε νὰ γράφῃ, διὰ νὰ ἐπαναρχίσῃ τὴν συγγραφὴν μετὰ ἕξ ἔτη.

Πλὴν τῆς *Αὐγῆς*, *Αυτογα*, ἡ ὁποία ἐξεδόθη μετὰ τὸν θάνατόν του, συνέταξε καὶ ἄλλα συγγράμματα, τὴν *Ὁδὸν εἰς Χριστόν*, τὰς *Τρεῖς ἀρχὰς τῆς θείας οὐσίας*, τὴν *Διαθήκην τοῦ Χριστοῦ* καὶ τὸ *Μέγα μυστήριον*.

Κρίνων τεχνητὴν τὴν λουθηρανικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς διὰ πίστεως σωτηρίας, ζητεῖ τὴν σωτηρίαν δι' ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, διὰ μιᾶς πραγματικῆς ἀναγεννητικῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ εἶναι πλήρης, ἐὰν δὲν φθάσῃ μέχρι τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, μέχρι τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἀναζητῶν δὲ τὴν ἁρμονίαν εἰς τὴν ἀντίθεσιν, φρονεῖ ὅτι ἀντιθετικὰ στοιχεῖα ἐνυπάρχουν ὅχι μόνον εἰς τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν, τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Τὸ

κακὸν εἶναι προϋπόθεσις τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ἄβυσσος περικλείουσα ὄργην καὶ ἀγάπην, ἀγαθὸν καὶ κακόν. Δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ σύμπαν, ἀλλὰ τὸ περικλείει. Ἀγνώριστος καὶ ἀπεριόριστος, τείνει νὰ γνωσθῇ εἰς τὸν Υἱόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ σοφία, καὶ νὰ ἐκφρασθῇ εἰς τὸ Πνεῦμα. Δύο εἶναι καὶ τὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ, ἀγαθὸν καὶ κακόν, τὰ ὅποια τὸν ὠθοῦν εἰς δημιουργίαν τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐκτυλίσσεται κατὰ φάσεις. Ὁ ἄνθρωπος, ἂν καὶ μερικῶς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀστερισμὸν ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐγεννήθη, ἔχει χρέος ν' ἀποφύγῃ τὸ κακόν, διότι τοῦτο ἔχει μὲν τὴν ἔδραν του ἐν σπέρματι εἰς τὸν Θεὸν καὶ συνεπῶς ἐνυπάρχει ἀναγκαιῶς εἰς τὴν φύσιν, δὲν προορίζεται ὅμως νὰ κυριαρχήσῃ· προορίζεται ἀπλῶς διὰ τῆς ἀντιθέσεως νὰ δώσῃ περιεχόμενον καὶ ἔννοιαν εἰς τὸ ἀγαθόν. Θ' ἀποφύγῃ δὲ τὸ κακὸν ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς εἶναι "ἡ μυστικὴ φύσις, ἡ ὁποία ζῆ, πάσχει, ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται ἐντὸς ἐκάστου ἐξ ἡμῶν". Ἐὰν ἐνωθῇ μετ' αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος, θὰ καταλάβῃ εἰς τὰ ἐπουράνια τὴν θέσιν τοῦ πεπτωκότος Ἐωσφόρου.

Ἐμμανουήλ Σβέντεμποργκ Ὁ Ἐμμανουήλ Swedenborg (1688 - 1772), υἱὸς καθηγητοῦ τῆς θεολογίας καὶ ἐπισκόπου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Οὐψάλας.

Εἰργάσθη κατ' ἀρχὰς ὡς τεχνικὸς ἐπιστήμων εἰς ἔταιρειαν μεταλλευτικὴν καὶ ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸν ὁ *Ἵπερβόρειος Δαίδαλος*. Καταπληκτικὴ διάνοια, προκατέλαβε μεταγενεστέρας ἐπιστημονικὰς ὑποθέσεις, ὡς ἡ μαγνητικὴ καὶ ἡ τοῦ νεφελώματος, καὶ προανήγγειλεν ἀνακαλύψεις, ὡς τὸ ὄπλοπολυβόλον καὶ τὸ ἀεροπλάνον.

Ἐκκινῶν ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ σύμπαν ἔχει πνευματικὴν διάρθρωσιν, προὔχρησε σὺν τῷ χρόνῳ εἰς θρησκευτικὸν μυστικισμὸν καὶ ἀπέκτησε συνειδησιν ἐπαφῆς μὲ τὸν πνευματικὸν κόσμον δι' ὄραμάτων. Διετύπωσε τὰς ἐν προκειμένῳ ἀόψεις του εἰς τὰ πολύτομα *Οὐράνια μυστικὰ*, *Arcana coelestia*, τὸ *Περὶ λατρείας καὶ ἀγάπης Θεοῦ*, *De cultu et amore dei*, τὸ *Ἀληθινὴ Χριστιανικὴ θρησκεία*, *Vera christiana religio*, καὶ ἄλλα συγγράμματα.

Ἐλαμβάνει τὸν Θεὸν μοναρχιανικῶς, φρονῶν ὅτι Χριστὸς καὶ Θεὸς ταυτίζονται πλήρως, καὶ διακηρύττει τὴν ἀνάγκην προσωπικῆς ἐπικοινωνίας ἐκάστου ἀτόμου μὲ αὐτόν, ἀρνούμενος φυσικὰ τὴν λουθηρανικὴν περὶ λυτρώσεως ἀντίληψιν. Ἀπὸ τοῦ 1747 ἀνέλαβεν ἱεραποστολικὰ ταξίδια εἰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπέρρευσε μία νέα Ἐκκλησία, ἡ Ἐκκλη-

Ἱερουσαλήμ, ἐνθουσιαστικοῦ καὶ χιλιαστικοῦ

7. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΕΥΣΕΒΙΣΤΑΙ

Εἶναι πολὺ φυσικὸν ὅτι τὸν ΙΖ' αἰῶνα παρουσιάσθησαν πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης εὐσεβιστικαὶ τάσεις ποικίλων μορφῶν, ὅπως τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα εἶχον ἐμφανισθῆ πανταχοῦ μεταρρυθμιστικαὶ τάσεις. Ὁ προτεσταντισμὸς ἦτο κατὰ βάσιν ἐξωτερικὴ μεταρρύθμισις, ὁ εὐσεβισμὸς ζητεῖ ἐσωτερικὴν μεταρρύθμισιν, περιοριζόμενος κατὰ κανόνα εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν.

Ἰάκωβος Σπένερ Τὰ πρότυπα τοῦ εὐσεβισμοῦ εἶναι πολὺ παλαιὰ εἰς τὴν ἱστορίαν. Θεμελιωτῆς ὅμως αὐτοῦ ὡς ἰδιαιτέρας κινήσεως εἶναι ὁ Ἰάκωβος Sprenger (1635-1705), Ἀλσατός, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει εἰς τὸ Στρασβοῦργον ἱστορίαν καὶ φιλοσοφίαν. Εἰργάσθη ὡς κληρικὸς εἰς τὴν Φραγκφούρτην, τὴν Δρέσδην καὶ τὸ Βερολῖνον.

Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὸν ξηρὸν δογματισμὸν καὶ τὴν κηρυγματοκρατίαν, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀρετῆς. Οἱ πιστοὶ ὁπαδοὶ του δὲν ἠρκοῦντο εἰς τὴν παρακολούθησιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀπετέλεσαν "φιλευσεβεῖς συλλόγους", collegia pietatis, ὁμάδας αἱ ὁποῖαι συνήρχοντο δις τῆς ἑβδομάδος. Ἐνήστευον, προσηύχοντο, ἀνεγίνωνσκον τὴν γραφὴν καὶ συγγράμματα μυστικῶν, κατεπολέμουν τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν μέθην, ἀπειλοῦν δὲ ἀκόμη καὶ ἀθῶν τέρψεων. Ὁμοιάζον μὲ ὁμάδας τὰς ὁποίας συγκροτοῦν σημεριναὶ θρησκευτικαὶ ὀργανώσεις τῆς χώρας μας, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ τελευταῖαι δὲν ἐνασμενίζονται εἰς τὴν πνευματικὴν ἐμπειρίαν τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεόν.

Τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἐξέθεσεν εἰς συγγράμματα, τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερον εἶναι ὁ *Εὐσεβὴς πόθος*, Pia desideria. Εἰς τοῦτο ἀφοῦ ἐπικρίνει τὴν ἐπίσημον λουθηρανικὴν ὀρθοδοξίαν, ἣ ὁποία εἶχεν ἀποξηράνει πλέον τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν, τονίζει ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον δίδει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν γνήσιον χριστιανικὸν χαρακτῆρα· δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ πίστις χωρὶς ἀγαθὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅ,τι αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου, εἶναι αἱ ἀκτῖνες τῆς πίστεως. Ἀλλὰ προὔχρησε πέραν τῶν ἔργων, εἰς τὴν ψυχικὴν ἐμπειρίαν τῆς θείας παρουσίας. Οὕτως ἀντικαθίστα τὸν λόγον τῶν Λουθηρανῶν μὲ τὸ συναίσθημα.

Αύγουστος Φράγκε Ὁ Σπένερ ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς καὶ θεωρητικὸς τοῦ εὐσεβισμοῦ, ἐνῶ ὁ Αὐγουστος Francke (1663 - 1727) κατέστη ὁ πρακτικὸς αὐτοῦ. Καταγόμενος ἐκ Λύμπει, μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν δωρίσθη διδάσκαλος εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας, ὅπου ἐδέχθη κατὰ πρῶτον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σπένερ. Ἀφ' ὅτου διωρίσθη καθηγητὴς τῆς θεολογίας εἰς τὸ νεοῖδρυτον πανεπιστήμιον τῆς Ἀλλης, ἡ πόλις αὕτη κατέστη προμαχὼν τοῦ εὐσεβισμοῦ. Ὁ Φράγκε μετέβαλε τὰς παραδόσεις του εἰς κατηχητικὰ μαθήματα, διακοπτόμενα ἀπὸ ὕμνους καὶ προσευχάς.

Ὅλα τὰ συγγράμματά του εἶναι ψυχωφελῆ, καθ' ὅσον περιεφρόνει τὴν ἐπιστήμην, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν δογματικὴν. Δι' αὐτὸν σημασίαν εἶχε μόνον ἡ Γραφή, ἡ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ ἡ φιλανθρωπία. Συνέστησε πλεῖστα φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ὡς ἐπίσης συλλόγους νέων.

Κατ' οὐσίαν ἵδρυσε νέαν χριστιανικὴν κοινότητα, ἐφ' ὅσον διέκοψε τὸν δεσμὸν μετὰ τὸν Λουθηρανισμόν. Εἶχεν ἰδίους οἴκους συγκεντρώσεων, εἰς τοὺς ὁποίους συνέρρεον πλήθη, διὰ νὰ προσευχηθοῦν, νὰ ψάλλουν, νὰ διδαχθοῦν καὶ νὰ ἐξομολογηθοῦν. Διὰ τοῦτο προεικάλεσε τὴν ἔχθραν τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὰς συνεπείας ἀπέφυγε διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ βασιλέως Φρειδερίκου Α'.

Γοτφρεῖδος Ἀρνολδ Ὁ Γοτφρεῖδος Arnold (1666 - 1714), ἐκ Σαξωνίας, ἐνταχθεὶς εἰς τοὺς εὐσεβιστὰς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σπένερ, ἤρχισε τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα μετὰ τὴν σύνταξιν καλῶν ἱστορικῶν πραγματειῶν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο. Ἐγκατέλειψε τὴν καθηγεσίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Γκίσσεν, διὰ νὰ μὴ περισπᾶται ἐκ τῶν ἐνδιαφερόντων του. Ἐκτοτε ἀφωσώθη εἰς τὸ πομπαντικὸν ἔργον καὶ τὴν συγγραφὴν.

Ἐγραψε τὴν *Ἀμερόληπτον ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν αἱρέσεων*, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν *Πρώτην ἀγάπην*, εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφει μετὰ γλαφυρότητα καὶ θέρμην τὸν βίον τῶν πρώτων χριστιανῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ προσεχώρησεν εἰς περισσότερον ἀνώμαλα πεδία, ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἡσυχαστῶν, τῶν ὁποίων ἔργα μετέφρασε. Μὲ τὸ μυστήριον τῆς θείας σοφίας ἐμπλέκεται εἰς γνωστικιστικὰς θεωρίας, ὁμιλῶν περὶ ἀνδρογύνου φύσεως τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, ἡ ὁποία διεσπάσθη μετὰ τὴν πτώσιν, διὰ νὰ ἐπανορθωθῇ μετὰ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ. Τέλος ἐμετρίασε τὰς ἐκκεντρικότητας αὐτοῦ.

Ὁ εὐσεβισμὸς διεδόθη καὶ ἔξω τῆς Γερμανίας, εἰς τὴν

Ἀμερικὴν καὶ τὰς Ἰνδίας. Ἰδιόρρυθμον μορφήν ἔλαβεν ἡ κοινότης τῶν Χερνχουτῶν, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Νικολάου Zinzendorf (1700 - 1760), εἰς βοημικὸν χωρίον. Τὰ μέλη τῆς ἕζων μὲ κοινοκτημοσύνην εἰς μοναστικὸν περίπου βίον.

8. ΚΟΥΑΚΕΡΟΙ

Γεώργιος Φόξ Εἰς τὴν μερίδα τῶν Ἀγγλῶν Κουακέρων αἱ εὐσεβιστικαὶ τάσεις ἐξεδηλώθησαν πολὺ ἐντονώτεραι. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς κοινότητος Γεώργιος Fox (1624-1691), ὑποδηματοποιὸς ἐκ Φέννυ Νταΐντον, ὡς ἔφηβος ἤδη ἠσθάνθη ἐσωτερικὴν φωνὴν καλοῦσαν αὐτὸν νὰ εὕρῃ θεῖον φωτισμὸν καὶ μετὰ τριετίαν εὐρῶν αὐτόν, ἠσύχασεν (1546). Τότε, διακόψας πάντα σύνδεσμον μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, διέδωσε τὰς ἀρχὰς τοῦ μὲ διαδοχικὰς περιοδείας καὶ μὲ μακρυνὰ ταξίδια εἰς Ἰρλανδίαν, Ἀμερικὴν καὶ Ὀλλανδίαν, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεψεν ὁ γάμος τοῦ μὲ τὴν χήραν τοῦ δουκὸς τοῦ Λάγκαστερ.

Παρὰ τὰς διώξεις καὶ ἐπανειλημμένας φυλακίσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὑπεβλήθη, ἔμεινεν ἄκαμπτος καὶ συνήθροισε πλῆθος ὁπαδῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ πρῶτον μὲν ὠνομάσθησαν Τέκνα τοῦ φωτός, ἔπειτα δὲ Φίλοι τῆς Ἀληθείας, ἐνῶ ὑπὸ τῶν ἄλλων καλοῦνται Κουάκεροι (quakers, σειόμενοι), ἴσως διότι κατὰ τὰς συναθροίσεις τῶν κατελαμβάνοντο ὑπὸ ζωηρᾶς πνευματικῆς συγκινήσεως, ἡ ὁποία προεκάλει τρομώδη κίνησιν. Συνεικρότησαν ἰδιαιτέραν ὀργάνωσιν, ἡ ὁποία παρεμέρισε τὰς ἀρχὰς τῆς μεταρρυθμίσεως, τὴν Γραφὴν καὶ τὴν πίστιν. Ἰσχυρίζοντο ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀποκαλύπτει εἰς αὐτοὺς ἐκ νέου ὅσα ἀπεκάλυψεν εἰς τοὺς Ἀποστόλους διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτός. Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη ἀποτελεῖ συνεχῆ ἐμπειρίαν.

Τὰς προσωπικὰς τοῦ ἐμπειρίας καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὰς ἀπόψεις τοῦ γενικῶς ὁ Φόξ περιέγραψεν εἰς τὸ *Ἡμερολόγιον* μὲ ἐξαιρετικὴν δύναμιν.

Ροβέρτος Μπάρκλεϋ Ὁ Ροβέρτος Barclay (1648-1690) ἀνέλαβε νὰ διατυπώσῃ θεωρητικώτερον τὰς ἀπόψεις τῶν Κουακέρων. Υἱὸς σκώτου βουλευτοῦ, ἐσπούδασεν εἰς Παρισίους. Προσχωρήσας εἰς τοὺς Κουακέρους τὸ 1667, ἐδημοσίευσεν, ἐκτὸς μιᾶς ὁμολογίας πίστεως, τὴν *Ἀπολογία*ν ὑπὲρ τῆς ἀληθοῦς *χριστιανικῆς θρησκείας*.

Ἀπορρίπτει τὴν διδασκαλίαν περὶ μοναδικότητος τῆς αὐθεντίας τῆς Γραφῆς, κλονίζων θεμελιῶδες δόγμα τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ὡς ἐπίσης τὰ μυστήρια καὶ τὰ δόγματα περὶ προορισμοῦ, προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ σωτηριώδους ἔργου τοῦ

Χριστοῦ. Θεμελιώνει δὲ τὸν θρησκευτικὸν βίον ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται εἰς τὴν ψυχὴν παντὸς ἀνθρώπου, ὅταν καλλιεργηθῇ ὁ ἐντὸς αὐτοῦ ἐναποτεθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ "οὐσώδης σπόρος". Ἡ ἔλλαμψις, ἀνοικτὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν γνωστῶν ἤδη ἐκ τῆς Γραφῆς ἀληθειῶν, ἀλλὰ χορηγεῖ ἐπίσης προσθέτους ἀληθείας. Ἐπιστρέφει οὕτως εἰς παλαιοὺς μυστικοὺς τοῦ Μεσαίωνος καὶ προχωρεῖ πέραν αὐτῶν.

Ἄν καὶ ὑπέστη καὶ αὐτὸς διώξεις, κατάρθωσε νὰ διαδώσῃ εὐρέως τὰς θεωρίας του. Ἐβοήθησε τὸν ὀργανωτὴν τῆς Πενσυλβανίας ἐν Β. Ἀμερικῇ Οὐίλλιαμ Πένν νὰ στερεώσῃ τὸ πολίτευμά της εἰς κουακερικὰς ἀρχάς, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐφήρμοσε τὰς ἀρχὰς ταύτας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Νέαν Ἰερσέην, τῆς ὁποίας δωρίσθη κυβερνήτης.

9. ΜΕΘΟΔΙΣΤΑΙ

Οἱ Μεθοδισταί, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν σήμερον μίαν καλῶς ὀργανωμένην Ἑκκλησίαν μὲ πολλὰ ἑκατομμύρια μελῶν, ἐξεκίνησαν ὡς ὀλιγομελῆς φοιτητικὸς εὐσεβιστικὸς σύλλογος.

Ἰωάννης Οὐέσλεϋ (1703-1791), ἦτο τὸ δέκατον πέμπτον ἐκ τῶν δεκαεννέα τέκνων ἱερέως ἐκ Λίγκολνσαϊρ τῆς Ἀγγλίας. Ὡς φοιτητῆς εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἀνέλαβε τὴν προεδρίαν τοῦ μικροῦ φοιτητικοῦ συλλόγου, τὸν ὁποῖον ἴδρυσεν ὁ ἀδελφός του Κάρολος τὸ 1629, καὶ ὁ ὁποῖος ἀπέβλεπεν εἰς ἔντονον ἐπίδοσιν εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον. Ὅπως οἱ τῶν εὐσεβιστικῶν συλλόγων τῆς ἐποχῆς, τὰ μέλη του συνήρχοντο τακτικῶς, ἀνεγίνωσκον κλασικὰ εὐσεβιστικὰ βιβλία, ἐνήστευον δις τῆς ἐβδομάδος, μετελάμβανον συχνάκις τῆς θ. εὐχαριστίας, ἐπεδίωκον τὴν ἐσωτερικὴν πνευματικὴν ἐμπειρίαν καὶ ἐπεδίδοντο εἰς ἔργα φιλανθρωπίας. Ὑπὸ τῶν ἄλλων φοιτητῶν ἀπεκλήθησαν ἐμπαικτικῶς Ἱερά Λέσχη καὶ λόγῳ τῆς σχολαστικότητος ἣ ὁποία τοὺς διέκρινεν εἰς τὸν βίον των, Μεθοδισταί, οἱ ἴδιοι δὲ δὲν ἐθεώρησαν ἀκατάλληλον τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα καὶ τὸ ἐδέχθησαν.

Λόγῳ τοῦ ὅτι οἱ νεαροὶ φίλοι δὲν εἶχον ἀκόμη μεγάλας φιλοδοξίας, ὁ σύλλογος ἦτο περὶ ὀρισμένης δυνάμεως καὶ τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν ἴδρυσίν του δὲν ἠρίθμει περισσότερα τῶν 15 μελῶν. Τὸ 1735 ὁ Ἰωάννης, ἱερεὺς πλέον, ἀπεδέχθη πρόσκλησιν τοῦ κυβερνήτου τῆς πολιτείας Γεωργίας τῆς Β. Ἀμερικῆς νὰ ἐργασθῆ ὡς ἱεραπόστολος, δὲν ἔμεινεν ὅμως ἐκεῖ ἐπὶ πολὺ, διότι ἀπεγοητεύθη ἐκ τῆς ψυχρᾶς ὑπὸ τῶν ἀποίκων ὑποδοχῆς τοῦ κηρύγματός του κατὰ τοῦ δουλεμπορίου.

Ὅταν μετέβαινεν εἰς Ἀμερικὴν, τὸ πλοῖον συνήντησε σφοδρὰν τρικυμίαν, ἣ ὁποία ἐσκόρπισε τὸν τρόμον μεταξὺ τῶν ἐπιβατῶν. Εἶδεν ὅμως ὅτι τὰ μέλη μιᾶς ὁμάδος Μοραβῶν Ἀδελφῶν διετήρουν ὑπερανθρωπίνην σχεδὸν γαλήνην καὶ ηὐχήθη ν' ἀποκτήσῃ καὶ αὐτὸς τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἣ ὁποία μεταβάλλει τόσον εὐεργετικῶς τὸν ἄνθρωπον. Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του λοιπὸν ἐπεσκέφθη τὴν συγγενῆ πρὸς τοὺς Μοραβοὺς Ἀδελφοὺς κοινότητα τῶν Χερνχουτιῶν εἰς τὴν Βοημίαν καὶ ἐγνω-

ρίσθη με τὸν Τσίντσεντορφ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπληροφορήθη τὰ τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν αὐτοῦ.

Ἡσθάνθη κάποτε καὶ αὐτὸς τὴν ἀλλαγὴν, ὅταν εἰς μίαν συνάθροισιν ἀνεγινώσκετο τὸ τμήμα τοῦ προλόγου τοῦ Λουθήρου εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς μεταμορφώσεως δυνάμεως τῆς πίστεως. Δὲν ἦτο πλέον ὁ παλαιὸς πρόεδρος τοῦ ὀξφορδιακοῦ συλλόγου, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς τὴν ὑψηλὴν Ἀγγλικανικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἶχεν ἀποκτήσει ἀποστολικὴν συνειδησιν καὶ ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ χριστιανικοῦ βίου ἐθεώρει τὴν ἐμπειρίαν τῆς ἐπιστροφῆς. Ἐπειδὴ δὲ αἱ θύραι τῶν ναῶν ἦσαν εἰς αὐτὸν συνήθως κλεισταί, ἀπεφάσισε τῇ συμβουλῇ τοῦ φίλου του Γεωργίου Οὐάϊτφιλντ νὰ ὁμιλῇ εἰς ἀνοιχτὸν χῶρον διὰ νὰ μεταδίδῃ καὶ εἰς ἄλλους τὴν ἐμπειρίαν ταύτην. Ἡ δὲ πρωτοβουλία αὕτη εἶχεν ἀνέλπιστα ἀποτελέσματα. Κατὰ τὴν πεντηκονταετίαν, ἡ ὁποία ἠκολούθησεν, περιώδευσεν ἐπανειλημμένως ὅλας τὰς περιοχὰς τῶν βρεττανικῶν νήσων, ὡς καὶ τὴν Β. Ἀμερικὴν, καὶ ἐξεφώνησε 40.000 περίπου ὁμιλιῶν. Ἐνίοτε παρηκολούθουν τὰ κηρύγματα τοῦ χιλιάδες ἀνθρώπων, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἠσθάνοντο ἀκόμη καὶ φυσιολογικὰς μεταβολὰς, λιποθυμίαν, τρομώδη κίνησιν καὶ τὰ τοιαῦτα.

Ὁ Ἰωάννης ἐπεθύμει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν θρησκευτικὴν ἀναγέννησιν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπειδὴ αὕτη ἠρνήθη νὰ υἰοθετήσῃ τὴν δραστηριότητά του, ἠναγκάσθη νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς ἰδρύσεως ἰδιαίτερας Ἐκκλησίας. Σχισματικῶς ἐνήργησε τὸ 1784. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἦτο δυνατὴ ἡ χειροτονία κληρικῶν τοῦ ὑπὸ τῶν ἀγγλικανῶν ἐπισκόπων, ἀλλ' εἰς τὴν Ἀμερικὴν, στερουμένην ἐπισκόπων, τοῦτο ἦτο ἀδύνατον. Μετ' ἄρνησιν δὲ τοῦ ἐπισκόπου Λονδίνου νὰ χειροτονήσῃ ὡς ἐπίσκοπον διὰ τὴν Ἀμερικὴν τὸν Θωμᾶν Κόουκ τὸν ἐχειροτόνησεν ὁ ἴδιος, ἱερεὺς ὢν, τὸ ἴδιον δὲ ἔπραξε μετὰ τινὰ ἔτη καὶ διὰ τὴν Ἀγγλίαν.

Ὁ Ἰωάννης Οὐέσλεϋ, ἀνυπέμβλητος κῆρυξ καὶ ὀργανωτῆς, δὲν ὑπῆρξεν μὲν συστηματικὸς συγγραφεύς, ἀλλ' ἔδωσε κείμενα ἐξαιρετικῆς λογοτεχνικῆς δυνάμεως. Ὁ ἴδιος εἶχεν ἐκδόσει 32 τόμους ὁμιλιῶν καὶ μελετῶν του, διὰ μέσου τῶν ὁποίων δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν θρησκευτικὴν τοῦ ἐμπειρίαν.

Δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ συγκροτήσῃ νέον θεολογικὸν σύστημα οὔτε ἀπέκτησε ποτὲ συνειδησιν ὅτι συνεκρότησεν. "Ὁ Μεθοδισμὸς, ἔλεγεν, εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Γραφῆς, ἡ θρησκεία τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας, ἡ θρησκεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας". Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Μεθοδισμὸς ἀπετέλε-

σε παρέκλισιν ἀπὸ τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ τὸν ἐνεπλούτισεν. Ἔθραυσε τὰ δεσμὰ αὐτοῦ κηρύσσων τὴν συνεργίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ δεινύων ἀνοχὴν ἔναντι τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Τ' ἀναγνωστικά του ἐνδιαφέροντα ἐστρέφοντο περισσότερον πρὸς τοὺς μυστικούς τοῦ Μεσαίωνος καὶ τοὺς Ἕλληνας πατέρας παρὰ πρὸς τοὺς μεταρρυθμιστάς.

Κατὰ βᾶσιν ἦτο ἀδιάφορος διὰ τὰς δογματικὰς διατυπώσεις, ἂν καὶ πιεζόμενος ἐκ τῶν πραγμάτων συνώψισε τὰ Ἄρθρα ἀπὸ 39 εἰς 25. Συνεκέντρωνε τὴν προσοχὴν του εἰς τὸν ἠθικὸν καὶ θρησκευτικὸν βίον, τὴν καθ' ἑκάστην Κυριακὴν μετὰληψιν, τὴν δημοσίαν ἐξομολόγησιν, τὴν ἐγκράτειαν, τὴν μετριοφροσύνην, τὴν φιλανθρωπίαν.

Ἦτο δὲ εἰρηνικὸς ἔναντι τῶν ἄλλων ὁμολογιῶν. "Ἄς εἴσθε παπισταὶ ἢ προτεστάνται, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν σας ἄρκει ν' ἀκολουθῆτε τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν, τὴν θρησκείαν τοῦ Θωμᾶ Κεμπησίου, τοῦ Βοσσυὲ καὶ τοῦ Φενελῶν", ὅλων ρωμαιοκαθολικῶν. Ἡ ἀνοχὴ αὐτὴ καὶ ἡ ἐπιμονὴ του ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῶν ἀγαθῶν ἔργων προεκάλουν τὴν ὀργὴν τῶν φανατικῶν Προτεσταντῶν. Οἱ Πουριτανοὶ προσέβαλλον τοὺς ὀπαδούς του εἰς τὰς ὁδοὺς, κραυγάζοντες, "παπισταὶ ἰησοῦίται".

"Ἄν καὶ ἐδέχετο ὡς συνέπειαν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος τὴν ἀχρεΐωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐφρόνει ὅτι αὕτη δὲν ἔφθανε μέχρι σημείου νὰ προκαλέσῃ τὴν αἰώνιαν καταδίην. Ὁ ἄνθρωπος διετήρησε βαθμὸν ἐλευθερίας βουλήσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται καὶ ὑποχρεοῦται νὰ ἐργασθῇ ὁ ἴδιος διὰ τὴν σωτηρίαν του. Αὕτῃ ἡ γνώμη ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τὸν κύκλον του τὸν Οὐάϊτφιλντ, ὁ ὁποῖος ἐνέμεινε εἰς τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν ὡς ἀμετανόητος καλβινιστής. Ὁ Ἰωάννης ἐδίδασκεν ὅτι ἡ σωτηρία εἶναι καθολικὴ κατάστασις, δημιουργουμένη ἐκ τῆς προνοιακῆς διακυβερνήσεως τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὅλοι δύνανται νὰ ἐπωφεληθοῦν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀπέθανε δι' ὅλους. Ἡ πίστις, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν σωτηρίαν, δὲν ἔχει τὴν τυπικὴν ἔννοιαν τῆς ἀπλῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν οἰκειώσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο τοῦ ἐφαίνετο ὡς μία ἐντελῶς ἐξωτερικὴ διαδικασίᾳ. Ὁ πιστὸς ὀφείλει νὰ κοπιᾷ ὁ ἴδιος, νὰ συνεργήσῃ, νὰ λάβῃ συνειδησιν περὶ τῆς ἐσωτερικῆς μαρτυρίας τοῦ Πνεύματος καὶ ν' ἀνταποκρίνεται εἰς αὐτὴν ἀδιαλείπτως δι' ἀγιότητος βίου. Ἡ τελειότης τοῦ πιστοῦ δὲν εἶναι νομικὴ κατάστασις ἀλλὰ χριστιανικὴ ἀναγέννησις, ἡ ὁποία, χωρὶς νὰ τὸν ἀπαλλάσῃ πλήρως ἀπὸ τὴν πλάνην, τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὰς κακὰς ἐπιθυμίας.

Κάρολος Ουέσλεϋ Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννου Κάρολος Wesley (1707-1788), συνεργάτης αὐτοῦ εἰς τὴν μεγάλην του ἀποστολήν, ἦτο τὸ δέκατον ὄγδοον καὶ προτελευταῖον τέκνον τῆς οἰκογενείας. Κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἱδρυσε τὸν φοιτητικὸν ἐκεῖνον σύλλογον, τοῦ ὁποῖου τὴν προεδρίαν προσέφερεν εἰς τὸν Ἰωάννην ὡς πρεσβύτερον. Ἠκολούθησε τοῦτον εἰς τὰς ἱεραποστολικὰς περιοδείας του, μόλις δὲ τὸ 1771 ἐγκατεστάθη μονίμως εἰς τὸ Λονδῖνον. Μετριοπαθέστερος τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐπεθύμει διακαῶς νὰ παραμείνῃ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἢ κινήσεώς του, διὸ ἐλυπήθη σφοδρῶς διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου χειροτονίαν ἐπισκόπων καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν διάσπασιν.

Εἶναι ὁ μέγιστος τῶν ἄγγλων ὑμνογράφων. Τὰ ποιήματά του, ὑπερβαίνοντα τὰς πέντε χιλιάδας καὶ μαρτυροῦντα ἀπαράμιλλον δύναμιν ἐμπνεύσεως καὶ ἐκφράσεως, διεδόθησαν εἰς ὀλόκληρον τὸν ἀγγλόφωνον κόσμον.

10. ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΑΦΥΠΝΙΣΤΑΙ

Εἰς τὴν Β. Ἀμερικὴν, ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῆ ἄποικοι διαφόρων προτεσταντικῶν ἀποχρώσεων, ὁ θρησκευτικὸς βίος παρέμεινε ἐπὶ πολὺν χρόνον τυπικὸς καὶ στάσιμος. Ἄνεμος θρησκευτικῆς ἀφυπνίσσεως ἔπνευσε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Νέαν Ἀγγλίαν καὶ ἀλλαχοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ἰωάννου Οὐέσλεϋ καὶ πολὺ περισσότερον τοῦ Οὐάιτφιλντ, ὁ ὁποῖος συνετόνισε τὰς διεσκορπισμένας ἀφυπνιστικὰς δυνάμεις.

Γεώργιος Οὐάιτφιλντ Ὁ Γεώργιος Whitefield (1714-1770), ἐκ Ρότσεστερ τῆς Ἀγγλίας, καθ' ὃν χρόνον εἰργάζετο ὡς ὑπηρέτης εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἐνετάχθη εἰς τὸν μεθοδιστικὸν κύκλον τῶν ἀδελφῶν Οὐέσλεϋ, μετὰ ταῦτα δὲ ἐσπούδασεν. Ἠκολούθησε τὸν Ἰωάννην Οὐέσλεϋ εἰς τὴν Γεωργίαν τῆς Β. Ἀμερικῆς, μετὰ δὲ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐχειροτονήθη ἱερεὺς τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Μεθοδισμοῦ ἤρχισε νὰ κηρύττῃ εἰς τὴν ὑπαιθρον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπραξε μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Οὐέσλεϋ κατὰ παρακίνησίν του. Ὑπῆρξεν ἀνυπέρβλητος ὁμιλητὴς μὲ συγκλονιστικὴν φωνὴν καὶ ἐντυπωσιακὰ ρητορικὰ εὐρήματα.

Ἦλθεν ἀκολούθως εἰς ρῆξιν μετὰ τοῦ Οὐέσλεϋ, διότι, προσκεκολλημένος εἰς τὸν αὐστηρὸν καλβινισμόν, δὲν ἐγκατέλειπε τὸ δόγμα ὅτι μόνον ὠρισμένος ἀριθμὸς ἀνθρώπων ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀφήνονται ἀβοήθητοι εἰς τὴν ἁμαρτίαν. Εἰργάσθη ἔκτοτε ἀνεξαρτήτως καὶ παραλλήλως αὐτοῦ μέχρι τοῦ θανάτου του, μὲ ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ λόγου του ἐπιτυχίαν, προφανῶς διότι ἐστερεῖτο ὀργανωτικῶν ἰκανοτήτων καὶ διότι ἡ περὶ προορισμοῦ διδασκαλία του ἀπεγοήτευε τοὺς ἀκροατάς του.

Μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν εἶχεν εἰς τὴν Β. Ἀμερικὴν, τὴν ὁποίαν ἐπεσκέφθη ἐπανειλημμένως καὶ ὅπου ἔδωσεν ἰδιαίτερον τόνον εἰς τὴν κίνησιν τῶν ἀφυπνιστῶν.

Εἰς ἕξ τόμους ἔχουν ἐκδοθῆ τὸ Ἡμερολόγιόν του καὶ πολυάριθμοι Λόγοι του.

Ἰωνάθον Ὁ ἀμερικανὸς Ἰωνάθαν Edwards (1703-1758) εἰ-
Ἔδουαρδς χεν ἤδη πρὸ τῶν ἐπισκέψεων τοῦ Οὐάιτφιλντ ἀρ-
 χίσαι τὸ ἀνανεωτικόν του κήρυγμα εἰς τὸ Νόρθαμπτον τῆς
 Μασσαχουσέττης. Ἀσχολούμενος μὲ τὴν φιλοσοφίαν, "μετε-
 στράφη" εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εἰκοσιπενταετῆς καὶ ἐχειροτο-
 νήθη ἱερεὺς τῆς Κογιρεγνασιοναλιστικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἐνῶ
 τὸ κήρυγμά του ἦτο πολὺ ἀποδοτικόν, ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν
 μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας τῆς περιοχῆς, διότι οὗ-
 τος λόγῳ καλβινιστικοῦ φανατισμοῦ προετίθετο ν' ἀποκόψη ὅλα
 τὰ μὴ μετεστραμμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὡς μὴ ἐκλεκτοὺς.
 Ἀπομακρυνθεὶς δὲ διὰ τοῦτο ἀπὸ τὴν ἐνορίαν του (1749), ἀ-
 φιερώθη ἔκτοτε εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον καὶ τὴν συγγρα-
 φήν.

Τὰ ἀξιολογώτερα τῶν συγγραμμάτων του εἶναι τὸ *Περὶ*
ἐλευθερίας βουλήσεως καὶ τὸ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθὲν
Περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Ὁ Ἔδουαρδς δὲν παραδέχεται μὲν ἐλευθερίαν βουλήσε-
 ως ὑπὸ τὴν συνήθη ἔννοιαν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἀ-
 πορρίπτει καὶ τὴν δουλείαν τῆς βουλήσεως. Ὁμιλεῖ περὶ ἐ-
 λευθερίας καὶ τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ μίαν
 ἐντελῶς ἰδιάζουσαν ἔννοιαν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, ὅ-
 πως καὶ ὁ Θεός, ἀλλὰ πρόκειται περὶ ἐλευθερίας, ἡ ὁποία εἶ-
 ναι προσδεδεμένη εἰς τὴν φύσιν· πράττει ὅ,τι ἡ φύσις τοῦ ἐ-
 πιβάλλει, οὐχὶ δὲ δι' ἐκλογῆς ἐνώπιον πολλῶν ἐνδεχομένων.
 Κατ' οὐσίαν λοιπὸν ὁ Ἔδουαρδς ἐπικτείνει περισσότερον τὴν
 ἀπόρριψιν τῆς ἐλευθερίας βουλήσεως μέχρι καὶ τοῦ πρώτου ἀν-
 θρώπου. Ἡ ἀποψις αὕτη συνδέεται μὲ ἓνα ὑποκρυπτόμενον
 πανθεϊσμόν.

Καθίσταται ἐν τῶν ἀνωτέρω σαφὲς ὅτι περὶ τῶν ἀνθρώπων
 ἔχει συλλογιστικὴν εἰκόνα, διότι θεωρεῖ τούτους ὡς ἀποτε-
 λοῦντας ἐνιαῖον σύνολον, τὸ ἀνθρώπινον γένος, τὸ ὁποῖον εἶ-
 ναι συνδεδεμένον μὲ μίαν ἐνιαίαν φύσιν. Ἡ ἀποψις δὲ αὕτη
 ἐξηγεῖ τὴν ἐμμονὴν του εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ ἀπολύτου προ-
 ορισμοῦ καὶ ἀναγκαιότητος. Εἰς τὸν Ἀδάμ, λέγει, "κατὰ τοῦ
 Θεοῦ ἐπανεστάτησε τὸ εἶδος", τὸ ἀνθρώπινον γένος ὀλόκλη-
 ρον. Ἐὰν λοιπὸν τιμωρούμεθα, τιμωρούμεθα δι' ἰδικήν μας κα-
 κίαν ἐκλογὴν καὶ ὄχι διὰ ξένην. Ποίαν ὅμως ἐκλογὴν, ἐὰν εἰς
 τὴν βᾶσιν πάσης ἐνεργείας ὑπόκειται ἡ ἀναγκαιότης;

Παρ' ὅλα ταῦτα οὗτος ὑπῆρξεν ἐν τῶν μεγαλυτέρων ὑπο-
 στηρικτῶν τῆς ἐξατομικεύσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καὶ
 ἔδιδε σπουδαίαν σημασίαν εἰς τὴν "ἐπιστροφήν".

Ἡ ἀφυπνιστικὴ κίνησις συνεχίσθη μετὰ τὸν Ἔδουαρδς
 ὑπὸ τῶν μετεχόντων τῆς καλουμένης θεολογίας τῆς Νέας Ἀγ-

γλίας, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἐπιρροή ἦτο μικρά. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν τάσιν των νὰ μειώσουν τὴν συλλογιστικὴν δραστηριότητα τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἐμφάσεως ἐπὶ τοῦ προσωπικοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος τῆς ἐπιστροφῆς καὶ εἰς τὸ ἀριστοκρατικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ὑπέκειτο πάντοτε εἰς τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ προορισμοῦ ὠρισμένου μόνον ἀριθμοῦ ἐκλεκτῶν, τὸ ὁποῖον δὲν ἤρρεσεν εἰς τὸ πολὺ πλῆθος. Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἀμερικανικῆς ἐπαναστάσεως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀμερικῆς εὐρέθη οὕτως ἐν πλήρει ἀδυναμίᾳ.

Β΄ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς μεταρρυθμίσεως, τὸ 1517, ἡ Ρώμη ἔμεινε κατάπληκτος καὶ ἀποσβολωμένη· διότι οὐδέποτε εἶχεν αἰσθανθῆ τὸν κίνδυνον ὀριστικῆς ἐκτροπῆς ἀπὸ τὴν καθωρισμένην τάξιν, ἀλλ' ἐπίσης οὐδέποτε εἶχε συνειδητοποιήσει καὶ τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως. Ἐβδελύσσετο τοὺς ἄκρους μεταρρυθμιστὰς τοῦ τύπου Οὐίλφ, Οὔς καὶ Σαβοναρόλα, καὶ περιεφρόνει τοὺς μετριοπαθεῖς μεταρρυθμιστὰς τοῦ τύπου τοῦ Ἐράσμου. Ὄταν κατῶρθωσεν νὰ ἡρεμήσῃ, ἀνασυνεκρότησεν τὰς δυνάμεις τῆς καὶ ἐκαλλιέργησεν ὅχι ἄνευ ἀξιολόγων καρπῶν τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην.

1. ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΙΣ

“*Ερασμος*” Ο ἐκ Ρότερνταμ Ἔρασμος (1466 - 1536) πρὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ὑπῆρξε μεταρρυθμιστῆς καὶ μετ’ αὐτὴν ἀντιμεταρρυθμιστῆς, ἀλλ’ εἰς τὴν πραγματικότητα ἔμεινεν ἀμετακίνητος εἰς τὰς ἀπόψεις του. Τὸ ὄνομά του Ἔρασμος ἔλαβε διὰ μεταγραφῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ βαπτιστικοῦ του *Herasmus*, ἐνῶ ἔπειτα ἐπίσης τὸ ἐξελατίνισεν εἰς *Desiderius*. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἦτο ὁ διασημότερος λόγιος εἰς ὀλίγηρον τὴν Εὐρώπην. Ἐδίδαξεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Καϊμπριτζ καὶ εἰς ἄλλα πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης καὶ προέβη εἰς ἐκδόσεις συγγραμμάτων κλασικῶν συγγραφέων καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλοτε μὲν μόνος ἄλλοτε δὲ μετὰ συνεργατῶν. Ὑποδειγματικαὶ δὲ ἦσαν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην αἱ ἐκδόσεις ἔργων τῶν Εἰρηναίου, Ἀμβροσίου, Χρυσοστόμου, Ἱερωνύμου καὶ Αὐγουστίνου.

Μοναχὸς καὶ ἱερεὺς κατ’ ἀρχάς, ἐγκατέλειψε, κατόπιν ἀδείας τοῦ πάπα, τὸ λειτούργημα, ὄχι τόσον λόγῳ ὀλιγοπιστίας ὅσον λόγῳ διαφωνίας πρὸς ὠρισμένους ἐκκλησιαστικοὺς θεσμούς. Εἰς τὸ περίφημον ἔργον του *Μωρίας ἐγκώμιον* διεκωμῶδει τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἐπέκρινε τὴν διαφθορὰν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνῶ δὲ ἡ στάσις τοῦ αὐτῆ ἐφαίνετο συνάδουσα πρὸς τὰς μεταρρυθμιστικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς, ὅταν ἐξερράγη ἡ μεταρρυθμισις, οὗτος διεχώρισε τὴν θέσιν του, διότι δὲν ἦτο αὐτὸ ὅ,τι ἐζήτηει ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μία ἀναμόρφωσις ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δὲ ἀντελήφθη ὅτι ἐκείνη καταρρίπτει τὴν αὐθεντίαν τῆς παραδόσεως, τῆς ὁποίας φύλακα ἐθεώρει τὴν Ἐκκλησίαν, μετεστράφη εἰς ἐχθρὸν αὐτῆς. Διεφώνησε δὲ ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ἄλλο κύριον σημεῖον τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ διδασκαλίαν, ἃν καὶ προήρχετο ἀπὸ αὐγουστίνειον μονήν. Εἰς τὸ πρὸς τὸν Λούθηρον ἀπευθυνόμενον σύγγραμμά του *Διατριβὴ περὶ αὐτεξουσίου* δεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐλευθέραν βούλησιν διὰ τῆς ὁποίας ἀποδέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προσφερομένην χάριν.

Ἡ Ρώμη μετὰ τὴν πρώτην ἐκ τῆς μεταρρυθμίσεως ἐκπληξιν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε κάποια φοβία, ἔλαβε μέτρα ἀνεπαρκῆ καὶ σπασμωδικά. Ἡ ὅλη ὑπόθεσις περιῆλθεν εἰς χεῖρας

τοῦ νεαροῦ αυτοκράτορος τῆς Γερμανίας Καρόλου Ε΄, ὁ ὁποῖος ὅμως ἦτο πολὺ δραστήριος, διὰ τὴν θέσιν τέρμα εἰς τὴν μεταρρυθμιστικὴν κίνησιν· ἦτο ἀπερροφημένος εἰς συνεχεῖς πολέμους εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου τελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑράσμου ἐφαίνετο διαλλακτικός. Ὡς ἐκ τούτων διαλλακτικὴν στάσιν ἐτήρησε κατ' ἀρχὰς καὶ ἡ Ρώμη, διὰ τὴν ἐπιστρέψην μετέπειτα εἰς ἀκαμψίαν.

Ἡ θεολογικὴ ἀντίδρασις κατὰ τῆς μεταρρυθμίσεως, διευθυνομένη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἰωάννου Eck καὶ τοῦ καρδινάλιου Gaetan εἶχε πενιχρὰ ἀποτελέσματα, διότι εἰς τοὺς νέους θεσμούς καὶ τὸ νέον πνεῦμα ἐκείνης αὕτη παρέτασσε ξηρὰ ἄρθρα πίστεως καὶ κανόνας τάξεως. Βραδύτερον ὅμως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης εὔρε δημιουργικὸν τρόπον ἐκδηλώσεως, οἱ δὲ θεολόγοι αὐτῆς ἀπέδωσαν καὶ ἄλλους. Ἀντελήφθησαν ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἠδυνάτουσαν νὰ κερδίσουν μὲ τὴν ἀντιρρητικὴν, ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχουν δι' ἐσωτερικῆς ἀναμορφώσεως. Ἡ κίνησις αὕτη ὠνομάσθη ἀντιμεταρρυθμίσις, ἐκ τοῦ ὅτι ἐξωτερικὴν εἰς τὴν ἐμφάνισίν της ἀφορμὴν ἔδωκεν ἡ μεταρρυθμίσις. Ἡ ἀνανέωσις τοῦ ἀσκητικοῦ φρονήματος, τὸ ὁποῖον ἔφερεν ἠθικὴν κάθαρσιν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον, καὶ ἡ ἔξαρσις τοῦ μυστικοῦ στοιχείου τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον προεκάλεσε πνευματικὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ νέον ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα, ὑπῆρξαν οἱ βασικοὶ παράγοντες τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως.

Ἡ ἀντιμεταρρυθμίσις προεκάλεσε νέαν θρησκευτικὴν ἀνθησιν, ἐπλούτισε μὲ νέα μέσα τὴν θεολογικὴν ἔκφρασιν καὶ παρήγαγεν ἀξιολόγους μορφὰς ἀγιότητος. Ἐξ ἄλλου γέννημα αὐτῆς εἶναι ὁ πολιτισμὸς τοῦ μπαρόκ, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τὸ παραδοσιακὸν πνεῦμα τοῦ Μεσαίωτος μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀναγεννήσεως.

Κορύφωμά της ἀπετέλεσεν ἡ σύνοδος τοῦ Τριδέντου, δεκάτη ἐνάτη εἰς τὴν σειρὰν τῶν ρωμαιοκαθολικῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Ὁ πάπας εἶχεν ἀποκρούσει τὴν δις γενομένην ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ἔκκλησιν πρὸς συγκρότησιν οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀλλὰ κατόπιν πιέσεως τοῦ αυτοκράτορος καὶ μελῶν τῆς ἱεραρχίας ὁ Παῦλος Γ΄ συνεκάλεσε τοιαύτην σύνοδον, ἡ ὁποία εἰργάσθη ἐπὶ τρεῖς ἐτησίαις ἢ διετεῖς περιόδους ἀπὸ τοῦ 1545 μέχρι τοῦ 1563. Ἄν εἶχε συγκληθῆ ἔνωρίτερον, ἴσως ἠδύνατο νὰ διευθετήσῃ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ τὰ πράγματα, ἐνῶ τώρα κατέστη ἐνδορρωμαϊκὴ ὑπόθεσις.

Ἡ σύνοδος δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν σημείων ἐκείνων τῆς πίστεως, τὰ ὁποῖα εἶχε κλονίσει ἡ μεταρρυθμίσις. Βεβαίως ἐτόνισε τὸ ἰσόκυρον τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως, τὸ ἐνιαῖον τῆς ἐκ-

κλησιαστικῆς γλώσσης τῆς Γραφῆς (τῆς Vulgata) καὶ τῆς λα-
τρείας, τὸ κῆρος τῶν ἑπτὰ μυστηρίων καὶ τὴν συνεργίαν χά-
ριτος καὶ ἀνθρώπου εἰς τὴν δικαίωσιν. Αἱ ἀποφάσεις τῆς ὅμως
ἐπεξετάθησαν εὐρύτερον, διὰ νὰ καλύψουν ὅλα τὰ πεδία τῆς
δογματικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως. Πολλὰ θεολογικὰ
γνῶμαι, ἅπλᾳ "θεολογούμενα" ἕως τότε, τώρα λαμβάνουν δο-
γματικὸν κῆρος. Τὸ πνεῦμα Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου κυριαρχεῖ εἰς
τὰς ἀποφάσεις αὐτὰς καὶ ὁ μέγας σουμμιστὴς καταλαμβάνει ἐ-
πίσημον θέσιν καθοδηγητοῦ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

2. ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΟΙ

Τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα γενικὴ παρακμὴ παρατηρεῖτο εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν εἶχε περιέλθει εἰς στασιμότητα ἐνωρίτερον, μαζὶ μὲ τὴν κατὰπτωσιν τοῦ σχολαστικισμοῦ, τοῦ ὁποῦ τοῦτο ἦτο ὁ κύριος φορεὺς κατὰ τὸν χρόνον τῆς μεγάλης του ἀνθήσεως. Εἰς νέαν ἀκμὴν εἰσέρχεται τὸ τάγμα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος, ἣ ὁποία ἐπισημαίνεται μὲ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν Γνωμῶν τοῦ Λομβαρδοῦ διὰ τῆς Σούμματος τοῦ Ἀκινάτου εἰς τὰς σχολὰς.

Θωμᾶς Γαετᾶνος Ὁ κύριος μοχλὸς τῆς ἀκμῆς ταύτης ὑπῆρξε τότε ὁ καρδινάλιος Θωμᾶς Gaetan (ἢ Cajetan, 1469-1534), ἐκ Γαέτας τῆς Ἰταλίας. Ὑπηρέτησεν ὡς καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Παδούης καὶ τῆς Παβίας, δὲν ἐγκατέλειπε δὲ τὴν διδασκαλίαν καὶ ὅταν κατέλαβεν ἐπίσημα ἀξιώματα εἰς τὸ τάγμα, καὶ δὴ τὸ τοῦ γενικοῦ ἡγουμένου τοῦ τάγματος, τὸ ὁποῖον διετήρησεν ἐπὶ δεκαετίαν. Ὅταν ἐξερράγη ἡ στάσις τοῦ Λουθήρου, μόλις εἶχεν ἀνακηρυχθῆ καρδινάλιος ὁ Γαετᾶνος, αὐτὸς δέ, λόγῳ μορφώσεως καὶ μετριοπαθείας, ἐξελέγη ὡς τὸ κατάλληλον πρόσωπον διὰ νὰ τὸν συνετίσῃ. Εἰς μάτην ὁ εὐφυὴς Ἰταλὸς ἐκάλει τὸν Λούθηρον νὰ προφέρῃ μόνον ἕξ γράμματα: *tenoco*, ἀνακαλῶ. Ὁ πείσμων Γερμανὸς ἔμενεν ἀνένδοτος.

Τὸ 1519, πρὶν ἀκόμη ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ρώμην, ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον τῆς γενετείρας του, τὴν ὁποίαν ἐποίμανεν ἐκ τοῦ μακρόθεν, ἐπιδιδόμενος κυρίως εἰς θεολογικὰς μελέτας, ὁσάκις δὲν ἐπεφορτίζετο μὲ νέας ἀποστολάς.

Ἐγραψεν ἀξιολόγου κριτικῆς δυνάμεως ὑπομνήματα εἰς πολλὰ βιβλία τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ἰδίως μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς μεταρρυθμίσεως, μὲ προφανῆ σκοπὸν ν' ἀντιρροῦσῃ ἐρμηνευτικῶς ὠρισμένας ἀπόψεις τῶν μεταρρυθμιστῶν.

Τὸ ὑπόμνημά του *Εἰς τὴν Σούμμαν τοῦ Θωμᾶ* εἶναι τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον καθιέρωσε τοῦτον ὡς τὸν ἐπίσημον θεολόγον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀπόψεων τοῦ Θωμᾶ προσπαθεῖ νὰ βαδίσῃ ἰδίαν ὁδὸν καὶ παρουσιάζεται δύσληπτος, διὸ ἔλεγον οἱ εἰρωνες σύγχρονοί του, "ἐὰν

θέλης νὰ κατανοήσης τὸν Γαετᾶνον, μελέτησε τὸν Θωμᾶν". Ὑπάρχουν βεβίως σημεῖα ἀπομακρύνσεως τοῦ ἐκ τοῦ Θωμᾶ. Ἡρνεῖτο π.χ. ὅτι ὁ λόγος μόνος ἄνευ τῆς πίστεως ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ὡς ἔπραττον ὁ Σικῶτος καὶ ὁ Ὅσκαμ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν Θεὸν ἐδέχετο πλὴν τῆς οὐσίας καὶ ὑπόστασιν, ἦτοι *essentiam* καὶ *subsistentiam*, μίαν οὐσίαν κοινὴν εἰς τὰ τρία πρόσωπα καὶ τρεῖς ὑποστάσεις, πλησιάζων οὕτω τοὺς Καππαδόκας.

Εἰς τὸ σύγγραμμά του *Περὶ ἀϋθεντίας τοῦ πάπα* ἀρνεῖται ὅτι αἱ σύνοδοι ἀντλοῦν τὸ κῆρος αὐτῶν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Χριστοῦ, ἐπιμένων ἐπὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι αἱ ἀποφάσεις των ἄνευ συναινέσεως τοῦ πάπα εἶναι ἄκυροι.

Ὁ Γαετᾶνος γενικῶς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κῆρυξ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν σχολαστικισμὸν δι' ὑπερβάσεως τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Μὲ τὸν σπουδαιότατον μάλιστα ἐκπρόσωπον αὐτοῦ Πίνο Della Mirantola, νέος ἀκόμη, εἶχε δημοσίαν συζήτησιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸν κατετρόπωσεν.

Ἀμβρόσιος Καθαρίνος Ὁ ἐκ Σιέννης Ἀμβρόσιος Catharinus (1485-1553) ὑπῆρξε νεωτεριστὴς εἰς μερικὰ θέματα, ἰδίως τὸ τοῦ προορισμοῦ. Δικηγόρος κατ' ἀρχάς, εἰσῆλθε τριακονταετῆς εἰς τὴν δομινικανὴν μονὴν Ἀγίου Μάρκου Φλωρεντίας, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Σαβοναρόλα. Τότε ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ ὀνόματα δύο ἀγίων τοῦ τάγματος, τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τῆς Κατερίνης, ἐγκαταλείψας τὸ ἰδικόν του Lancelletto Politi (Πολίτης).

Λόγῳ τοῦ καταρτισμοῦ του ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν ἐναντίον τοῦ Λουθήρου πολεμικὴν, ἀλλὰ βραδύτερον ἀπεξενώθη τοῦ τάγματος ἐξ αἰτίας τῆς ὑποστηρίξεως τῆς γνώμης περὶ ἀσπύρου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου. Οἱ δογματικοὶ τοῦ νεωτερισμοῦ δὲν ἠμπόδισαν νὰ τοῦ προσφερθῇ μεταξὺ ἄλλων ἀξιωμάτων καὶ τὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Κάντσα. Εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου ὑπεστήριξεν ἐν ὁμοφωνίᾳ μὲ τοὺς Ἰησοῦίτας τὴν ἀπόλυτον ἀϋθεντίαν τοῦ πάπα, ἐνῶ οἱ δομινικανοὶ ἐτήρησαν μετριοπαθεστέραν στάσιν.

Ἀπὸ τὰ ἀντιμεταρρυθμιστικὰ ἔργα του ἀξιόλογον εἶναι τὸ γραμμένον μὲ πάθος ὑπὸ τὸν τίτλον *Πρόφασις συζητήσεως κατὰ Λουθήρου*. Τὰ *Μεγάλα δοκίμια* περιλαμβάνουν μελετήματα περὶ θεμελιωδῶν προβλημάτων, ὡς τὰ περὶ προορισμοῦ, περὶ προγνώσεως καὶ περὶ ἀσπίλου συλλήψεως.

Ἡ δογματικὴ του ἰδιορρυθμία εἰς τὸ θέμα τῆς χάριτος παρουσιάζεται ἐντονος. Δὲν βλέπει τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν ἐνσωματωμένην εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀδάμ, ἀλ-

λὰ μεταδιδομένην εἰς τὴν βούλησίν των ἐξωτερικῶς ὡς ξένον σῶμα. Τὸν δὲ προορισμὸν ἐρμηνεύει πρωτοτύπως, ἀπομακρυνόμενος καὶ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ. Διακρίνει δύο εἶδη εἰς αὐτόν· τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν ὀλίγων ἐκλεκτῶν προσωπικοτήτων, ὡς ἡ Θεοτόκος, οἱ Ἀπόστολοι καὶ ἄλλοι, εἰς τοὺς ὁποίους χορηγεῖται ἀκατανίκητος χάρις εἰς σωτηρίαν, καὶ τὸν σχετικὸν προορισμὸν τῶν πολλῶν, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ δεχθοῦν ἢ ν' ἀποκρούσουν τὴν χάριν κατὰ βούλησιν, καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι καθωρισμένος, ἂν καὶ ἡ σωτηρία αὐτῶν ἐπίσης πραγματοποιεῖται κατὰ θεῖαν πρόγνωσιν περὶ τῆς ἀξιμισθίας των. Πᾶς ἄνθρωπος διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πνεύματος δύναται νὰ γνωρίζῃ ἂν εἶναι μεταξύ τῶν σεσωσμένων ἢ ὄχι.

Μέλχιος Κάνο Ὁ ἰσπανὸς Μέλχιος Καπο (1509-1560) ἔταμε νέαν ὁδὸν εἰς τὴν θεολογικὴν μεθοδολογίαν. Εἰσελθὼν εἰς τὰς τάξεις τῶν Δομινικανῶν, ἐδίδαξεν εἰς τὴν Ἀλκαλά καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Σαλαμάγκαν, ὅπου εἶχε σπουδάσει. Ἐπολέμησε κάθε μυστικίζουσαν τάσιν καὶ ἰδίως τοὺς Alumbrosos, τοὺς Ἐλλαμπομένους· ἀντετιθετο δὲ ἐπίσης εἰς τὴν τακτικὴν τῶν Ἰησουϊτῶν, κυρίως διότι ἦσαν ὁπαδοὶ μιᾶς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως τῆς ἰσπανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Ρώμην. Ὁ βασιλεὺς Φίλιππος Β', τοῦ ὁποίου ὁ Κάνο ἦτο ἐκκλησιαστικὸς σύμβουλος, ἠκολούθει πολιτικὴν σχετικὴν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τοῦ πάπα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν αἰτίαν νὰ μὴ λάβῃ ὁ Κάνο, ἐπανελημμένως ἐκλεγείς γενικὸς ἐπαρχιακὸς ἡγούμενος τοῦ τάγματος, ἔγκρισιν ἀπὸ τὴν Ρώμην εἰμὴ μὲ πολλὴν καθυστέρησιν. Εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος.

Τὸ κύριον σύγγραμμά του, *Περὶ θεολογικῶν τόπων*, ἐξεδόθη ἡμιτελὲς μετὰ τὸν θάνατόν του. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν μεθοδον, ἡ ὁποία πρέπει ν' ἀκολουθῆται εἰς τὴν θεολογικὴν ἔρευναν καὶ διαπραγματεύσιν, ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν κυρίας πηγὰς ὀρίζει τὴν Γραφήν, τὴν Παράδοσιν καὶ τὸν λόγον, διαφέρων οὕτω καὶ τῶν Σχολαστικῶν καὶ τῶν Λουθηρανῶν. Προετίθετο νὰ προσθέσῃ κεφάλαια περὶ χρήσεως τῶν πηγῶν τούτων εἰς τὴν θεολογικὴν διατύπωσιν, τὴν ἀντιρρητικὴν κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Ἡ νεωτέρα μεθοδολογία τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν τὴν ὁποίαν ὑπέδειξεν αὐτός.

Δομήνικος Βαννέξ Ὁ ἐπίσης ἰσπανὸς Δομήνικος Βαννέξ (1528-1604) ἐδίδαξεν εἰς πολλὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰσπανίας καὶ κυρίως τὸ τῆς Σαλαμάγκας, ὅπου καὶ αὐτὸς εἶχε σπουδά-

σει. Ἐπὶ τετραετίαν εἶχε διατελέσει πνευματικὸς τῆς Ἁγίας Θερεσίας.

Εἰς σειρὰν ὑπομνημάτων *Εἰς τὴν Σούμμαν τῆς θεολογίας* τοῦ Θωμᾶ καταβάλλει προσπάθειαν νὰ διατηρήσῃ ἀνόθευτον μέχρι τῶν λεπτομερειῶν τῆς τὴν παράδοσιν τούτου, ἡ ὁποία διεσπᾶτο ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν ἀνθρωπιστῶν καὶ τῶν Ἰησουϊτῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀνδρῶν τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν, τοῦ ὁποίου ἐπιλεκτὰ μέλη ἦσαν καὶ ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Βαννέζ. Ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τούτου ὁ Θωμᾶς ἐπὶ τέλους ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς Ἐκκλησίας.

Μὲ ἄλλην σειρὰν πραγματειῶν πολεμεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μολίνα περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει παρέκκλισιν ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ. Ἐξ αὐτῶν ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἡ *Περὶ ἐνεργείας τῆς θείας χάριτος*. Ἀντιτιθεται εἰς τὴν ὑπαρξιν πλήρους ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, διότι αὕτη θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, τὸ τελειότερον δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐκτὸς τῆς θείας προνοίας. Ὑπάρχει ἐλευθερία, κατὰ τὴν ἄποψίν του, ἀλλ' αὕτη κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ αἱ πράξεις ἡμῶν.

3. ΙΗΣΟΥΪΤΑΙ

Πρὶν περάσῃ πολὺς χρόνος ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του, τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν κατέστη τὸ κύριον ὄργανον τῆς ἀντιμεταρρυθμίσεως, ἐξωτερικῶς μὲν εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς μεταρρυθμίσεως, ἐσωτερικῶς δὲ εἰς τὴν γενικὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς πίστεως ἐχρησιμοποίησε μεθόδους, αἱ ὁποῖαι ἐπικριθῆσαν ζωηρῶς ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν καὶ τῶν Ὀρθοδόξων, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἀνέπτυξεν ἐπωφελεῖ δραστηριότητα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

Ἰγνάτιος Λοϋόλα Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος Ἰγνάτιος Loyola (1490-1556), εὐγενοῦς καταγωγῆς γεννηθεὶς εἰς τὸν πύργον Loyola εἰς τὰ νότια Πυρηναῖα, ἠκολούθει σταδιοδρομίαν ἱππότου. Ὄταν ὅμως, τραυματισμένος καὶ ἄπρακτος ἐπὶ μῆνας, ἔτυχεν ν' ἀναγνώσῃ βίους τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἀγίων, ἠσθάνθη ὅτι ἄλλη ἦτο ἡ ἀποστολή του· νὰ καταστῇ στρατώτης τοῦ Χριστοῦ, νὰ ἐπιδιώξῃ τὸν ἡρωϊσμὸν τοῦ Πνεύματος καὶ ἀντὶ τῆς πυργοδεσποίνης τῶν ὀνείρων του νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπισκεφθεὶς μετὰ τὴν θεραπείαν του τὴν περὶφημον μονὴν τῶν Βενεδικτίνων ἐν Μοντσερρά, ἐξομολογήθη, ἐνεδύθη ράκη ἐπαίτου καὶ ἐγκατεστάθη ἐπὶ ἓν ἔτος πλησίον αὐτῆς. Ἐκεῖ ἐπεδόθη εἰς εὐρυτέρας μελέτας καὶ εἰς τὴν ἀσκησιν, κατέστρωσε δὲ τὰς κυρίας γραμμὰς τοῦ βασιικοῦ του συγγράμματος.

Ἀπεφάσισε νὰ τεθῇ ἐπὶ τὸ ἔργον, ἀλλ' ἀντελήφθη, εὐρισκόμενος εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, πόσον ἐλλιπὴς ἦτο ἡ μόρφωσίς του. Διὸ εἰς ἡλικίαν 33 ἐτῶν ἐπεδόθη εἰς συστηματικὰς σπουδὰς, ἐπὶ τετραετίαν εἰς ἰσπανικὰ πανεπιστήμια καὶ ἐπὶ ἑπταετίαν εἰς τὴν Σορβόνην. Τὸ 1534 ὁ Ἰγνάτιος καὶ ἕξ σύντροφοί του ἔδωσαν ὑπόσχεσιν εἰς τὸ ναῖδιον τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Μονμάρτης νὰ ὑπηρετήσουν ὡς ἱεραπόστολοι εἰς τὴν Παλαιστίνην ἢ, ἐὰν τοῦτο ἦτο ἀνέφικτον, νὰ τεθοῦν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ πάπα εἰς παρόμοιον ἔργον, θεμελιώνοντες οὕτω μίαν ὀργάνωσιν, ἡ ὁποία μετ' ὀλίγα ἔτη ἐπρόκειτο νὰ ὀνομασθῇ Ἑταιρεία τοῦ Ἰησοῦ, Societas Jesu.

Λόγῳ ἀδυναμίας μεταβάσεως εἰς τὴν Παλαιστίνην ἔπρα-

ξαν τὸ δεύτερον, ὁ δὲ πάπας ἀνεγνώρισε τὴν Ἑταιρείαν ὡς τάγμα τὸ 1540 διὰ βούλλης. Ὡς σκοπὸς τοῦ ἐτέθη ἡ ἀναμόρφωσις τῆς Ἑκκλησίας διὰ τῆς καταρτίσεως τῶν μελῶν αὐτῆς καὶ τῆς συχνῆς μεταλήψεως, ἡ ἀποκατάστασις τῆς παπικῆς κυριαρχίας, ἡ καταπολέμησις ἢ ἐπιστροφή τῶν αἵρετικῶν καὶ ὁ προσηλυτισμὸς τῶν ἀπίστων. Ὁ Ἰγνάτιος ὡς πρῶτος γενικὸς ἡγούμενος εἰργάσθη ἀόκνως διὰ τὴν ἴδρυσιν παραρτημάτων αὐτοῦ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην.

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων συγγραμμάτων τοῦ Ἰγνατίου προέχουσιν θέσιν ἔχουν αἱ *Πνευματικαὶ ἀσκήσεις*, μικρὸν δοκίμιον τὸ ὁποῖον ἐντὸς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἑκκλησίας εἶχεν ἐπίδρασιν ὅσον οὐδὲν ἄλλο νεώτερον σύγγραμμα. Διαιρεῖται εἰς τέσσαρα τμήματα· πρῶτον τὰς προκαταρτιτικὰς σημειώσεις πρὸς ἐπεξηγήσιν τῶν ἀσκήσεων, δεύτερον τὰς ἀσκήσεις αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα αὐτοῦ, τρίτον ἐμμελετήματα ἐπὶ τοῦ βίου, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, τέταρτον ἀσκητικοὺς κανόνας. Προορισμὸν αἱ ἀσκήσεις ἔχουν νὰ ἐξοπλίσουν τοὺς μέλλοντας ἱεραποστόλους μὲ ἰσχυρὰν θέλησιν, παρέχουσαι ὑλικὸν δι' ἀσκήσιν ἐπὶ τέσσαρας ἐβδομάδας, μὲ ἀναπαράστασιν τοῦ δράματος τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς σωτηρίας, ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν ἐμπείρου ὁδηγοῦ. Ἄν καὶ προορίζονται διὰ τοὺς δοκίμους τοῦ τάγματος, χρησιμοποιοῦνται περιοδικῶς καὶ ὑπὸ τῶν ὠρίμων μοναχῶν, εἰσῆχθησαν δὲ ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ἄλλα μοναχικὰ τάγματα, ὡς καὶ εἰς ὠρισμένους κύκλους λαϊκῶν.

Ὁ Ἰγνάτιος, ἀντὶ μιᾶς ἀνεξελέγκτου ἐπιδόσεως εἰς τὴν μυστικὴν ἐμπειρίαν, προετίμησε νὰ δώσῃ διάγραμμα προγραμματισμένης ἀσκήσεως. Ἐξόχως πρακτικὸς νοῦς καὶ καλὸς ψυχολόγος, ὀλίγην σημασίαν ἀπέδιδεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Μὲ τὸ σύστημά του ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀσκήσις ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, τῶν αἰσθήσεων, τῆς φαντασίας, τῆς βουλήσεως, τῆς νοήσεως· κυρίως δὲ τῆς βουλήσεως, ἡ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔμφασις ἔδωκεν ὠθησιν εἰς τὴν ἐντὸς τοῦ τάγματος του δημιουργίαν θεωρῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκφεύγουν τῆς δυτικῆς παραδόσεως. Οὗτος ἀποδίδει μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν καὶ εἶναι πολὺ αἰσιόδοξος διὰ τὰς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀσκητικὴ λογοτεχνία τοῦ εἴδους τούτου ἐθεραπεύθη ὑπὸ πολλῶν μελῶν τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοῦϊτῶν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ὑπὸ μελῶν ἄλλων ταγμάτων. Μεγάλῃς παραστατικότητος εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Scupoli, τοῦ τάγματος τῶν Θεατίνων, *Πνευματικὸς πόλεμος*, τὸ ὁποῖον ἔχει διάφορον τῆς τῶν Ἀσκήσεων προοπτικῆν, διότι ζητεῖ ἐγκατάλειψιν τοῦ ἐγῶ

καὶ ἀφοσίωσιν πλήρη εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου πρὸς τὸ πονηρόν. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν βάση τοῦ συγγ. ἔργου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου ὁ Ἀόρατος πόλεμος.

Πέτρος Ὁ ἐκ Νιμέγεν Πέτρος Canisius (1521-1597) προ-**Κανίσιος** ὠθήσθη περισσότερον παντὸς ἄλλου ἰησοῦίτου τὴν πολεμικὴν κατὰ τῶν Προτεσταντῶν. Ἰδρυσε τὴν πρώτην ἰησοῦϊτικὴν ὁμάδα εἰς τὴν Κολωνίαν ἤδη κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ἐκεῖ, μετὰ δὲ τὴν εἰς ἱερέα χειροτονίαν του μετέβη εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου καὶ περιηγήθη εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἀφιέρωσεν ἔπειτα μίαν τεσσαρακονταετίαν εἰς τὴν ἴδρυσιν ἰησοῦϊτικῶν ὁμάδων καὶ κολλεγίων εἰς ὅλας τὰς γερμανοφώνους χώρας, ἰδίως εἰς τὰς πανεπιστημιούπολεις αὐτῶν. Ἀντελαμβάνετο ὅτι χωρὶς μορφωμένους κληρικούς καὶ μοναχοὺς ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀντιμετώπισις τῆς μεταρρυθμίσεως. Ἡ ἄνευ προηγουμένου ἐπιτυχία του ὀφείλεται εἰς τὴν ῥητορικὴν του δεινότητα, τὴν ὀργανωτικὴν δεξιότητάν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν του κατάρτισιν.

Τὸ τάγμα του τὸν ἐτίμησε διὰ τῆς ἀναθέσεως εἰς αὐτὸν τῆς ἐπαρχιακῆς ἡγουμενίας τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ δὲν ἐνέκρινε τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀνάληψιν τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἕδρας τῆς Βιέννης, προσφερθεῖσαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, διότι δὲν ἐπεθύμει τὴν καθήλωσίν του εἰς μίαν πόλιν, ἔστω καὶ αὐτοκρατορικὴν πρωτεύουσαν.

Ἡ δραστηριότης του συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ εἰς τὰς γερμανικὰς χώρας καὶ ἐπτόησε τοὺς Προτεστάντας, οἱ ὅποιοι ἀντέδρασαν ποικιλοτρόπως. Ὁ Μελάγχθων λογοπαίζων βάσει τοῦ ὀνόματός του Canisius (canis, κύων) ὠνόμασεν αὐτὸν Cynicum. Ἄλλ' ἡ Ρώμη τὸν ἀντήμειψε ὀνομάζουσα αὐτὸν ἀπόστολον τῆς νεωτέρας Γερμανίας καὶ διδάκτορα τῆς Ἑκκλησίας.

Τὸ πλούσιον καὶ πολυμερὲς συγγραφικὸν του ἔργον περιλαμβάνει ἐκδόσεις πατερικῶν συγγραφῶν, ὡς τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Λέοντος τοῦ Μεγάλου, ἀνασκευὴν τῶν Μαγδεμβουργίων Ἑκατονταετηρίδων, πλῆθος κατηχήσεων καὶ οἰκοδομητικῶν κειμένων.

Εἰς ἐξυπηρέτησιν ὄλων τῶν τάξεων τῶν σπουδαστῶν καὶ τοῦ λαοῦ συνέταξε λατινιστὶ καὶ γερμανιστὶ κατήχησιν εἰς τρεῖς μορφάς, ἥτοι τὴν Ἑλλάσσονα Κατήχησιν διὰ παιδιά καὶ ἀνεκπαιδευτούς, τὴν Μικρὰν Κατήχησιν διὰ σπουδαστὰς καὶ ἀναλόγου μορφώσεως ὠρίμους καὶ τὸ Σύστημα χριστιανικῆς διδασκαλίας διὰ τὰ πανεπιστήμια. Ἔδωκεν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο εἰ-

ρηνικὸν ὕψος, τὸ ἐπλούτισε μὲ βιβλικὰς καὶ πατερικὰς ἀναφο-
 ρὰς καὶ τὸ συνέθεσε μὲ ἀξιοθαύμαστον μεθοδικότητα. Τοῦτο ἐ-
 γνώρισεν ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν ἐκδόσεις.

Λουδοβίκος Ντέ Μολίνα Ὁ Λουδοβίκος De Molina (1536 - 1600) ὑπῆρ-
 ξενεῖσηγητὴς τῆς περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως
 θεωρίας εἰς τὴν νεωτέραν ρωμαιοκαθολικὴν θεολογίαν. Γεννη-
 θεὶς εἰς Κουέγκα τῆς Ἰσπανίας καὶ εἰσελθὼν ἐνωρὶς εἰς τὸ
 τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν, ἐδίδαξεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὰ πανεπι-
 στήμια τῆς Κοΐμπρα καὶ Ἐβόρα. Εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν ἀπεσύρ-
 θη εἰς τὴν γενέτειράν του, διὰ νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν συγγραφὴν.

Τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον τοῦ ἔδωσεν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν
 θεολογίαν εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Συμφωνία αὐτεξουσίου μὲ*
τὸ θῶρον τῆς χάριτος. Ἄν καὶ φέρεται ὑπὸ μορφήν δοκιμίων,
 τὰ ὁποῖα ὑπομνηματίζουν ὠρισμένα κεφάλαια τῆς Σούμματος τοῦ
 Ἀκινάτου, ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀνασκευὴν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ
 καὶ ἀπώτερον τοῦ Αὐγουστίνου ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν καὶ
 τὴν πρόγνωσιν. Παρὰ τὴν προσπάθειάν του ὁ Μολίνα δὲν ἠδου-
 νήθη νὰ συμβιβάσῃ τὰς γνώμας του μὲ τὴν ἐπίσημον ρωμαιοκα-
 θολικὴν ἄποψιν. Ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ρωμαιοκαθολικοί, πιστεύει
 ὅτι ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς θείας χά-
 ριτος καὶ κατὰ θεῖον προορισμὸν, ἀλλὰ τονίζει ὅτι ἡ χάρις
 μένει ἀνενέργητος ἄνευ συναινέσεως τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσε-
 ως καὶ ὅτι ὁ προορισμὸς εἶναι καρπὸς τῆς θείας προγνώσεως
 περὶ τῆς ἐλευθέρας συνεργίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως εἰς
 τὴν σωτηρίαν. Τὴν πρόγνωσιν ταύτην τοῦ Θεοῦ ὀνομάζει "μέ-
 σην γνώσιν", διότι αὕτη ἴσταται μεταξὺ τῆς φυσικῆς γνώσεως
 τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος γνωρίζει ὅλα τὰ εἰς τὴν δύ-
 ναμίν του ἀμέσως ἐμπίπτοντα πράγματα, καὶ τῆς ἐλευθέρας
 γνώσεως, τῆς ἐνυπαρχούσης εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἡ ὁποία φέρει
 εἰς ὑπαρξιν ἐνδεχόμενα πράγματα.

Κατ' οὐσίαν λοιπὸν ὁ Μολίνα, θεολογῶν ἐπὶ τῶν βάσεων
 τὰς ὁποίας εἶχε θέσει ὁ Λουδοβίκος, κλίνει πρὸς τὰς περὶ συνερ-
 γίας θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἀπόψεις τῶν ἐλλήνων
 πατέρων. Ἐναντι τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ παπικὴ ἔδρα ἄφησεν
 ἐλευθέρους τοὺς θεολόγους νὰ καθορίσουν τὴν στάσιν των, ἄν
 καὶ αὕτη ἤγειρεν σοβαρὰν ἀντίδρασιν, μεταξὺ τῶν Δομινικανῶν
 κυρίως.

Ροβέρτος Βελλαρμίνος Ὁ Ροβέρτος Bellarmino (1542 - 1621), ἐξ εὐ-
 γενοῦς τοσκανικῆς οἰκογενείας καταγόμενος
 καὶ εἰσελθὼν ἔφηβος εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν, ἐδίδαξεν εἰς
 τὴν Φλωρεντίαν καὶ τὴν Λουβαίν. Βραδύτερον ἐτοποθετήθη εἰς

τὸ ρωμαϊκὸν κολλέγιον τῆς Ρώμης, διὰ τὴν διδασκίαν ἀντιρρητικὴν θεολογίαν, ἦτο δὲ ὁ καταλληλότερος ἄνθρωπος διὰ τὸ ἔργον τοῦτο. Προήχθη εἰς καρδινάλιον καὶ ἐπὶ τινὰ ἔτη κατέλαβε τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν ἔδραν τῆς Καπούης. Ἀνεκηρύχθη εἰς διδάκτορα τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὁ μεγαλύτερος ἀντιρρητικὸς τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ὡς συγγραφεὺς διεκρίθη ὄχι μόνον διὰ τὴν πολυμάθειαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν μεθοδικότητα καὶ τὴν σαφήνειαν τῆς σκέψεως. Τὰ *Ἀντιρρητικά* του περικλείουν τὸ σύνολον τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων του εἰς τρεῖς τόμους, καλύπτοντα τὰ σπουδαιότερα κεφάλαια τῆς δογματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς. Κατὰ τὴν παράθεσιν τῶν δοξασιῶν τῶν Προτεσταντῶν καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, φροντίζει ν' ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν δευτέρων μ' ἐπιχειρήματα στηριζόμενα εἰς τὴν Γραφὴν καὶ τὴν παράδοσιν, ἀποφεύγων ν' ἀναμιξῇ εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τὸν λόγον καὶ ἀδιαφορῶν διὰ τὴν μεταφυσικὴν.

Ἐπὶ τῆς ἐπίσης μέγας ὑπερασπιστῆς τοῦ παπικοῦ πρωτείου βάσει τῆς γνωστῆς μεσαιωνικῆς περὶ προελεύσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας θεωρίας, κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη χορηγεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ὀλόκληρον τὸν λαόν, καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὸν ἡγεμόνα. Ἡ θέσις αὕτη, σημαίνουσα ὅτι ὁ λαὸς δικαιούται ν' ἀπορρίψῃ τὴν κυριαρχίαν ἀπίστων ἡγεμόνων, ἐπιδιώκει νὰ περιορίσῃ τὴν τάσιν τῶν ἡγεμόνων νὰ ρυθμίζουσι αὐτοβούλως τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα.

Φραγκίσκος Σουαρέθ Ὁ Φραγκίσκος Suarez (1548-1617) θεωρεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος τῶν νεωτέρων χρόνων. Γεννηθεὶς εἰς Γρανάδαν, ἔλαβε δεκατετραετῆς πτυχίον νομικῆς, εἰσῆλθεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησοῦϊτῶν ἔφηβος καὶ ἀκολούθως ἐδίδαξεν εἰς πλειάδα πανεπιστημίων, διὰ τὴν περατώσῃ τὸ στάδιόν του ὡς κάτοχος τῆς πρώτης θεολογικῆς ἔδρας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κοϊμπρα, ὅπου εἴληκε πλῆθος μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν. Περὶ τὸ 1600 τὸ κῦρος του ἦτο τόσον μέγα, ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ θεολογικοὶ του νεωτερισμοὶ παρεβλέποντο. Ὁ πάπας Παῦλος Ε' τὸν ὠνόμασε διδάκτορα διακεκριμένον, *doctor eximius*.

Ἐκ τῶν πρωτοτύπων ἔργων του κυρίαν θέσιν κατέχουν αἱ *Μεταφυσικαὶ συζητήσεις*, αἱ ὁποῖαι ἐπηρέασαν τὴν θεολογικὴν σκέψιν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἰδικὴν του Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Προτεσταντῶν, αἱ πραγματεῖαι *Περὶ θρησκείας*, *Περὶ Θεοῦ*, *Περὶ Χάριτος* καὶ τὸ ἔργον *Περὶ νόμων*. Δὲν ἐλησμόνησε δὲ καὶ τὴν πολεμικὴν θεολογίαν, τὴν ὁποίαν ἀσκειῖ μὲ τὸ ἔργον *ὑπεράσπισις τῆς πίστεως*, τὸ ὁποῖον ἐκάη εἰς τὸ Λον-

δῖνον, διότι ἐξετάζει ὑπὸ φιλοπαπιῶν πρῖσμα τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν ὄψει τῆς ἐν Ἀγγλίᾳ καταστάσεως, καὶ ἀπηγορεύθη εἰς τοὺς Παρισίους.

Γνωρίζων καλῶς τὰ συστήματα τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, προσεπάθησε νὰ συμβιβάσῃ τὰς ἀπόψεις τοῦ Σκώτου μὲ τὰς τοῦ Ἀκινάτου, ἀλλ' εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν τέμνει νέαν ὁδόν. Κατὰ τὴν γνώμην του τὰ ὄντα ὑπόκεινται εἰς ἀρχὴν τὴν ὁποῖαν ἀποκαλεῖ τροπικότητα καὶ ἡ ὁποία ἀφ' ἑνὸς μὲν διέπει τὰς μεταβολὰς των, ἀφ' ἑτέρου δὲ διατηρεῖ τὴν ἐνότητά των. Τοιαύτην τροπικότητα ἀποδίδει καὶ εἰς τὴν Τριάδα, εἰς τὴν ὁποῖαν οὕτω διακρίνονται αἱ ὑποστάσεις ἐν ἐνότητι. Ἀπὸ τὰς ἀποδείξεις τοῦ Θωμᾶ περὶ τοῦ Θεοῦ διατηρεῖ τὴν τῆς αἰτιότητος, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς ἀποδοχὴν τῆς ὑπάρξεως ἀκτίστου ὄντος. Διὰ τὴν ἀποδείξιν δὲ τὸ ἐνιαῖον καὶ μοναδικὸν τοῦ ὄντος τούτου καταφεύγει εἰς ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου.

Ἐνῶ ὡς σκοπὸν τῆς ἐνανθρωπήσεως δέχεται τὸν παραδοσιακόν, ἤτοι τὴν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, προσθέτει, ἐν τῇ συνήθει προσπάθειά του νὰ συμβιβάσῃ τὸν Θωμᾶν καὶ τὸν Σκῶτον, καὶ τὴν ἀνάγκην τελειώσεως τοῦ θείου ἔργου τῆς δημιουργίας. Τὴν σωτηρίαν ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὡς κατόρθωμα τῆς συνεργίας ἢ ἀρμονικότητος, κατὰ τὴν ἐπικρατήσαν τότε διὰ τοῦ Μολίνα τάσιν μεταξὺ τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἡ χορηγούμενη εἰς τὸν ἄνθρωπον χάρις καθίσταται ἐνεργός, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι εἶναι σύμφωνος πρὸς αὐτὴν καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις. Οὕτως εἶναι μὲν ὠρισμένοι ἄνθρωποι προωρισμένοι εἰς σωτηρίαν, ἀλλ' ὁ αἰώνιος προορισμὸς ἐνεργεῖται κατὰ τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ περὶ τῆς ἀρμονικότητος τῆς θελήσεως αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν χάριν. Οὕτω κατ' οὐσίαν ὁ Σουαρὲθ προχωρεῖ εἰς τὴν θεωρίαν περὶ ἐλευθερίας βουλήσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἄσκησις ἐκδηλώνεται βασικῶς κατὰ τὴν διαδικασίαν ἀποδοχῆς τῆς πίστεως. Ἐκαστος ἄνθρωπος ἀποδέχεται τὴν πίστιν ἐφ' ὅσον ἀποκτᾷ συνειδησιν περὶ τῆς ὑποχρεώσεώς του εἰς τοῦτο.

4. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Νέαν ὄθησιν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ μυστικιστικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον, χωρὶς νὰ ἐξαφανισθῇ εἶχεν ἀτονίσει εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικὸν κόσμον ἐπὶ ἓνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα, ἔδωκεν ἢ ἀντιμεταρρύθμισις. Τὸ ἔδαφος ἐδῶ ἦτο εἰς τοῦτο προσφορότερον ἀπὸ τὸ προτεσταντικόν, διότι ἡ μεταρρύθμισις ἐνεθάρρυνε μὲν τὴν ἀτομικὴν εὐσέβειαν διὰ τῆς ἐμφάσεως ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, ἀλλ' ἀπεθάρρυνε τὴν ἐπίδοσιν εἰς μυστικὰς ἐμπειρίας, ἀφοῦ προέβαλε παντοῦ τὸ σύνθημα "μόνον ἡ πίστις". Εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν δὲν ὑπῆρχε τοιαύτη δέσμευσις καὶ τὰ παλαιὰ παραδείγματα εἴλικον νέους μμητάς. Ἄν καὶ τὸ ἔναυσμα ἐδόθη διὰ τῶν *Πνευματικῶν ἀσκήσεων* τοῦ Λουῶλα, οἱ Ἰησοῦίται, λόγῳ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἱεραποστολικῆς δραστηριότητός των, σπανίως διεκρίθησαν εἰς τὸ πεδῖον τοῦτο.

Θηρεσία Πρωτοπόρος εἰς τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ Θηρεσία (1515 ἐξ Ἀβίλας - 1585). Τέκνον εὐγενοῦς ἰσπανικῆς οἰκογενείας, ἀφοῦ ἔζησε κοσμικῶς κατὰ τὴν πρώτην ἐφηβίαν της, εἰσήχθη δεκαοκταέτις εἰς τὸ τάγμα τῶν Καρμηλιτισσῶν, χωρὶς ν' ἀκολουθῇ αὐστηρόν κανόνα. Μετὰ εἴκοσιν ἔτη (1555) ἐν ὧρα συναρπαστικῆς προσευχῆς ἀπεφάσισε νὰ στραφῇ πρὸς τὸν τέλειον βίον.

Ἐκτοτε ἐπεδόθη ὄχι μόνον εἰς τὴν ἰδικὴν της τελειώσειν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθοδήγησιν ἄλλων εἰς τὴν ἰδίαν ὁδὸν βίου. Προικισμένη μὲ ἐξαιρετικούς ὀργανωτικὰς ἰκανότητας, ἴδρυσε 18 μοναστήρια γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σταυροῦ, καὶ εἰσήγαγε μεταρρύθμισιν ὀδηγοῦσαν εἰς αὐστηρότερον βίον, τὴν ὁποίαν ἐδέχθησαν πολλὰ παραρτήματα, ἀποτελέσαντα τὸν κλάδον τῶν ἀνυποδῆτων Καρμηλιτῶν. Εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἀβίλας συνέστησε σχολήν, καταστᾶσαν περίφημον.

Τὰς πνευματικὰς περιπετείας τοῦ βίου της, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ διέρρευσε μέσῳ συγκρούσεων μεταξὺ τῆς ἀγάπης τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, περιγράφει εἰς τὴν παραστατικὴν *Βιογραφίαν* της, ἐνῶ εἰς ἄλλο σύγγραμμα περιγράφει τοὺς κόπους της διὰ τὴν ἴδρυσιν μονῶν.

Γενικῶς τὰ συγγράμματά της μαρτυροῦν πλουσίαν φαντα-

σίαν καὶ ὄχι τυχαίαν λογοτεχνικὴν δύναμιν. Δύο ἐξ αὐτῶν ἀποτελοῦν ἀριστουργήματα τῆς μυστικῆς θεολογίας. Ἡ ὁδὸς τῆς τελειώσεως παρέχει ὁδηγίας περὶ τῆς νοερᾶς προσευχῆς καὶ τῆς θεωρητικῆς προσευχῆς, ὁ δὲ Πύργος τῆς ψυχῆς, ὁ ὁποῖος, συνταχθεὶς εἰς περίοδον θλίψεως προκληθείσης ὑπὸ τῶν ἀντιδρώντων εἰς τὸ ἔργον τῆς, περιγράφει τὰς βαθμίδας τῆς πνευματικῆς ἐν προσευχῇ προόδου ὡς κατοικίας ἐνὸς πύργου.

Μοναδικὸν κατ' οὐσίαν θέμα τῶν κειμένων τῆς εἶναι ἡ προσευχὴ καὶ αἱ ἐνέργειαι τῆς, τὰς ὁποίας ἐκθέτει μὲ τὴν ἐπιμονὴν τῶν ἐλλήνων ἡσυχαστῶν. Ἡ προσευχὴ εἶναι κλιμαξ ἀναβάσεως εἰς τὸν Θεόν. Πρῶτη βαθμὶς αὐτῆς εἶναι ἡ κοινὴ προσευχή. Ἐπειτα ἔρχονται αἱ βαθμίδες τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως, ἡ ὁποία προκαλεῖ ἄφατον εὐφροσύνην, τῆς προσηλώσεως, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται ἐπιθυμίαν ἡ ὁποία τὴν καθηλώνει εἰς τὸ νὰ ὑμνῇ τὸν Θεὸν καὶ νὰ ὑπομένῃ δι' αὐτὸν χιλίους, εἰ δυνατόν, θανάτους, τῆς ἐν ἐκστάσει ἑντατινῆς ἐνώσεως, καθ' ἣν ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν κατ' εὐθειᾶν εἰς τὴν ψυχὴν. Τότε ἐπιτυγχάνεται ὁ πνευματικὸς γάμος καὶ ὁ Θεὸς δὲν ἔχει πλέον μόνον τὸν οὐρανὸν ὡς κατοικίαν ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν ἡ ὁποία καθίσταται δεῦτερος οὐρανός.

Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ Ὁ Ἰωάννης (1542 - 1591) εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον μαθητὴς τῆς Θηρεσίας. Ἐκ πτωχῶν γονέων τῆς Παλαιᾶς Καστίλλης γεννηθεὶς, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Σαλαμάγκαν. Εὐθὺς μετὰ τὴν εἰς ἱερέα χειροτονίαν του συνητήθη μὲ τὴν Θηρεσίαν, ἡ ὁποία τὸν ἔπεισε περὶ τῆς ἀνάγκης μεταρρυθμίσεως τοῦ τάγματος τῶν Καρμηλιτῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε καὶ αὐτός. Βραδύτερον ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς τῆς μονῆς τῆς Ἀβίλας, ἀλλ' οἱ ἀντιδρῶντες εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ τάγματος τὸν ἐνέκλεισαν εἰς κελλίον ἐν Τολέδῳ, ὅπου ἐπὶ ἐπτάμηνον ἐτρέφετο μὲ ξηρὸν ἄρτον καὶ ὑφίστατο ἡθικὰς πιέσεις. Μετὰ τὴν ἀπόλυσίν του ἀπέκτησεν ἐλευθερίαν δράσεως εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀναμορφώσεως. Δωρὶσθὴ ἡγούμενος διαφόρων μοναστηρίων, ἀλλ' ἀπέθανεν ἐστερημένος παντὸς ἀξιώματος. Ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ εὐσεβὴς καὶ ταπεινὸς αὐτὸς μοναχὸς διετύπωσε τὰ βιώματά του εἰς τὰ γραπτὰ του κατὰ τρόπον ἐμπνευσμένον καὶ ποιητικόν. Τὰ δύο κυριώτερα ἔργα του ὁμοιάζουν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς Θηρεσίας· ἡ *Ἀνάβασις εἰς τὸ ὄρος Καρμήλιον* περιγράφει τὴν ἐνεργὸν κάθαρσιν τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ νοῦ, ἡ δὲ *Γνοφώδης νῦξ* τὴν παθητικὴν κάθαρσιν τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ νοῦ, καὶ τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ποιήματά του ὑπο-

μνηματίζονται εἰς τὰ ἔργα *Zōsa φλόξ τῆς ἀγάπης καὶ Πνευματικὸν ἄσμα* .

Ὁ Ἰωάννης χαρακτηρίζει τὸ στάδιον τῆς ἐνεργοῦ καθάρσεως ὡς περίοδον ἀσκήσεως καὶ μμηήσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς καταπολέμησιν τῶν παθῶν. Τὸ δεύτερον καὶ ὑψηλότερον στάδιον, τὸ τῆς παθητικῆς καθάρσεως, χαρακτηρίζεται ὡς νύξ, ὡς κοίμησις τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ νοῦ ἐν ἀπολύτῳ ἡσυχίᾳ. Κατ' αὐτό, χωρὶς ὀργανικὰς συνεπειὰς, αἰσθήσεις καὶ ψυχὴ ἀπαλλάσσονται πάσης ἀτελείας, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔτοιμος νὰ ἐνωθῆ μετὸν Θεόν, εἰς μίαν ἔνωσιν ἢ ὁποῖα προκαλεῖ θέωσιν.

Φραγκῖσκος Ἐνῶ οἱ δύο προηγούμενοι θεολόγοι ἡσχολήθησαν ἐκ *Σάλης* ἀποικλειστικῶς μετὰ τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν μυστικὴν ἐμπειρίαν, ὁ Φραγκῖσκος De Sales (1567-1622) κατένειψε τὰ ἐνδιαφέροντά του μεταξὺ δράσεως ἐν τῷ κόσμῳ καὶ μυστικῆς βιώσεως, ὡς γνήσιος μμηητῆς τοῦ Λουῶλα. Γεννηθεὶς εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον ἐν Σάλῃ τῆς Σαβοῖας, μετὰ τὰς θεολογικὰς εἰς Παρισίους καὶ νομικὰς εἰς Πάδουαν σπουδὰς του εἰσῆλθεν εἰς τὸ κληρικὸν στάδιον. Ἐπεδόθη δὲ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸ ἔργον τῆς καταπολεμήσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ μετὰ νεωτεριστικὰς μεθόδους καὶ μετὰ τόσῃν ἐπιτυχίαν, ὥστε ὀλόκληροι καλβινικαὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλβετίας νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν. Ἰδίως δὲ ἔδρασεν εἰς τὴν Γενεύην, τῆς ὁποίας ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον. Ἡ ποιμαντικὴ του δραστηριότης ἐπεξετείνετο τόσον εἰς τὴν φιλανθρωπίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ψυχῶν. Κατέστη σύμβουλος τῆς Ἰωάννης De Chantal, ἢ ὁποῖα μετὰ τὴν βοήθειάν του ἵδρυσεν τὸ Τάγμα τῆς Ἐπισκέψεως, καὶ διὰ τῶν ἐπιστολῶν του ἐπηρέασεν εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον τὴν Ἀγγελικὴν Ἀρνῶ.

Εἶναι ἐκ τῶν γλαφυρωτέρων γάλλων συγγραφέων. Εἰς τὴν *Πραγματεῖαν περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ*, προερχομένην ἐκ τῶν διδαχῶν του πρὸς τὰς μοναχὰς τῆς μονῆς τῆς Ἐπισκέψεως, ἐπεξεργάζεται τὸ θέμα τῆς ἐκ τῆς προσευχῆς γεννωμένης ἀγάπης καὶ τῶν καρπῶν της. Ἡ *Εἰσαγωγή εἰς τὸν εὐσεβῆ βίον*, ἀποτελεσθεῖσα ἀρχικῶς ἐκ σειρᾶς ἐπιστολῶν του, ἔλαβεν ἔπειτα ὀριστικὴν μορφήν πραγματείας. Ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς πολλούς, κατέστη προσφιλέστατον λαϊκὸν ἀνάγνωσμα καὶ ἔσχε μέχρι τοῦδε ὑπερχιλίαν ἀνατυπώσεις καὶ πολυαριθμούς εἰς ξένας γλώσσας μεταφράσεις.

Ὁ Φραγκῖσκος ζητεῖ συνεχῆ ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Θεόν, χωρὶς νὰ ἐπιβάλλῃ βαρὺν ζυγόν. Θέλει τὸν πνευματικὸν βίον τοιοῦτον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀκολουθῆται ἀπὸ ὅλους, εἰς τὸν οἶκον, εἰς τὸ ἐμπορικὸν κατάστημα, εἰς τὸν στρατιω-

τικὸν λόγον. Εἶναι ὁ ἐκλαϊκευτὴς τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας, ὡς ἄλλος Νικόλαος Καβάσιλας.

Διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς πνευματικῆς του διδασκαλίας ἀνέτρεχεν εἰς τοὺς πατέρας, Ἕλληνας καὶ λατίνους. Ἀφοῦ ὡς βᾶσιν τοῦ πνευματικοῦ βίου θέτει τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἐπεκτείνει καὶ πρὸς τὰ δημιουργήματα καὶ τὴν φύσιν, εἶναι φυσικὸν ὅτι ἐπιμένει εἰς τὴν ἀρετολογίαν καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν μυστηριακὴν ζωὴν. Ἐξ αὐτῶν ὅμως ἀνάγεται διὰ τῆς μεθοδικῆς προσευχῆς εἰς ὑψηλότερον στάδιον βίου, τὸ τῆς θεωρίας.

Ὁ Φραγκῖσκος ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς Ἐκκλησίας.

5. ΗΣΥΧΑΣΤΑΙ

Ἄλλοι θεολόγοι, ὑπερβάντες τὸν νηφάλιον μυστικισμόν ὃ ὁποῖος συνεδυάζετο μὲ τὴν εὐταξίαν καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, διεμόρφωσαν τὸν ἀκραῖον δυτικὸν ἡσυχασμόν, quietismus.

Μιχαήλ Μολῖνος Ὁ ἰσπανὸς ἐκ Σαραγόσσης Μιχαήλ De Molinos (1640-1697), ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Ρώμην, ἀπέκτησε μεγάλην ὑπόληψιν ὡς πνευματικὸς εὐγενῶν οἰκογενειῶν καὶ κατέστη φίλος ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Ὅταν ὁμοῦς ἐξέδωσε τὸν *Πνευματικὸν ὁδηγὸν* (1675), εἰς τὸν ὁποῖον ἀναπτύσσει τὰς μυστικιστικὰς τοῦ ἀντιλήψεις, ἐπεκρίθη δριμύτως ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν Δομινικανῶν ὡς κηρύσσωσιν διατάραξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως. Ὁ φίλος τοῦ πάπας Ἰννοκέντιος ΙΑ΄ ἀπέτρεψε κατ' ἀρχὰς τὴν δημιουργίαν ζητήματος, ἀλλὰ μετέπειτα ἡ διογκουμένη ἀντίδρασις καὶ ἡ εὐρύτης τῆς διαδόσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ μαρτυρουμένη ὑπὸ κατασχεθειῶν χιλιάδων ἐπιστολῶν πρὸς αὐτόν, ἠνάγκασαν αὐτόν εἰς τὴν λήψιν μέτρων. Ὁ Μολῖνος ἐφυλακίσθη ἐπὶ διετίαν καὶ αἱ ἀπόψεις τοῦ κατεδικάσθησαν ὡς καιόδοξοι. Τότε οὗτος ἀπειρήρυσεν αὐτὰς δημοσίως φέρων ἔνδυμα μετανοίας, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἐπεβλήθη εἰς αὐτόν ὑπὸ τῆς Ἱ. Ἐξετάσεως ἰσόβιος περιορισμὸς εἰς μόνην δι' ἀνηθικότητα καὶ ὑποχρέωσις νὰ τηρῇ ὅλους τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους λατρείας τοὺς ὁποῖους κατέλυεν.

Ἡ διδασκαλία τοῦ περιέχεται ὄχι μόνον εἰς τὸν *Πνευματικὸν ὁδηγὸν* ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἀναριθμήτους ἐπιστολάς τοῦ. Κατ' ἀρχὴν ἀκολουθεῖ περίπου τὰ ὑπὸ τῶν προηγουμένων ἰσπανῶν μυστικῶν χαραχθέντα στάδια τελειώσεως, τὸ τῆς ἀποταγῆς διὰ νεκρώσεως τῶν αἰσθήσεων, τὸ τῆς ἐνεργοῦ θεωρίας διὰ νεκρώσεως τοῦ νοῦ ἄνευ ἀπωλείας τῆς συνειδήσεως, τὸ τῆς παθητικῆς θεωρίας δι' ἀπωλείας τῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἀλλὰ δίδει διάφορον ἔρμηνείαν εἰς τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ εἶδη τῆς ἀφοσιώσεως. Τὸ πρῶτον στάδιον, προοριζόμενον διὰ τοὺς ἀρχαρίους, χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τῆς ἀποδοχῆς τῶν παρεχομένων παρ' αὐτῆς μέσων, τῆς ἀσκήσεως καὶ τῶν μυστηρίων. Εἰς τὸ δεύτερον στάδιον εἰσέρχονται οἱ ὄριμοι, οἱ ὁποῖοι ἀφοσιώνονται πλέον εἰς τὸν Χριστόν, ὅστις ὑπὸ τοῦ

Μολίνου χαρακτηρίζεται ὡς θεοειδῆς καὶ ὄχι ὡς Θεός· ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν συμπληρῶνει τὴν μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἔνωσιν. Εἰς τὸ τρίτον στάδιον εἰσέρχονται οἱ τέλει-οι, ἀφοσιούμενοι εἰς μόνον τὸν Θεόν. Αὐτῶν ἡ ψυχὴ χάνεται διὰ τῆς πλήρους παραδόσεως εἰς τὸν Θεόν, ἐν ἀπολύτῳ ἡσυχίᾳ, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διαταραχθῇ δι' ἐξωτερικῶν μέσων, ὡς εἶναι ἡ δημοσία λατρεία, ἡ λειτουργία, ἡ ἔκφωνος προσευχὴ, ἡ χρῆσις εἰκόνων καὶ τὰ ὅμοια· ἀκόμη καὶ ἡ τέλεσις ἡθικῶν ἔργων ἀποτελεῖ διατάραξιν τῆς ἡσυχίας ταύτης. Οὕτως ὁ πιστὸς ὁδηγεῖται εἰς εἶδος ἡθικῆς ἀδιαφορίας. Παρὰ τὴν καταδίηνην ὁ *Πνευματικὸς ὁδηγὸς* διεδόθη εὐρύτατα, μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας καὶ ἐπηρέασε τὸν εὐσεβισμόν ἐν-τὸς τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν.

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μολίνου, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, κατήργουν τὴν μοναχικὴν πειθαρχίαν, τὰ ροζάρια, τὴν ἐξομολόγησιν, τὴν ἀγαθοεργίαν. Διὰ τοῦτο ἐδιώχθησαν.

Ἰωάννα Γκυγιὼν Guyon (1648-1717), ἡ ὁποία μετέφερε τὸν μολινικὸν ἡσυχασμόν εἰς τὴν Γαλλίαν. Μετὰ τὴν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν χήρευσίν της ἐπεδόθη εἰς θρησκευτικὰς ἀναζητήσεις. Τελικῶς προσφικεῖται τὰς θεωρίας τοῦ Μολίνου, τὰς ὁποίας διέδωσεν εἰς εὐρυτάτους κύκλους, περιτρέχουσα ἐπαρχίας τῆς Γαλλίας μετὰ τινος μοναχοῦ ἐμφανιζομένου ὡς πνευματικοῦ της. Πολλοὶ ἐκ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε καὶ ἡ ἴδια, κατέστησαν ὁπαδοὶ της.

Κατόπιν καταγγελιῶν ἐφυλακίσθη ἐπὶ τινὰ χρόνον, κατ' ἐντολὴν δὲ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἐξητάσθησαν ὑπὸ ἐπιτροπῆς αἱ ἰδέαι της καὶ τὸ ἦθος της. Καὶ τὸ μὲν ἦθος της, τῇ μεσολαβήσει καὶ τῆς κυρίας De Maintenon, ἐκρίθη ἀνεπίληπτον, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἰδέας της οἱ κυριώτεροι τῶν κριτῶν Βοσσουέτος καὶ Φενελῶν διεφώνησαν. Τελικῶς ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τοῦ Βοσσουέτου κατὰ τὴν ὁποίαν αὐταὶ ἦσαν ἐπιλήψιμοι.

Πράγματι εἰς τὰ συγγράμματά της *Βραχεῖα καὶ εὐκολοὺς μέθοδος προσευχῆς* καὶ *Ἄσμα Ἀσμάτων* διεκήρυσσε τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεόν καὶ τῆς ἀπολαύσεως αὐτοῦ ἐν πλήρει ἀπορροφήσει τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγὼ καὶ ἐν ἀδιαφορίᾳ πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ θρησκευτικὰ μέσα, ἀκόμη δὲ ἐν ἀδιαφορίᾳ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Σωτῆρος καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν σωτηρίαν. Εἰς διάσκεψιν τοῦ Ἰσσύ (1695) αἱ ἀπόψεις της κατεδικάσθησαν, τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως ὑπογραφείσης καὶ ὑπὸ τῆς ἴδιας. Παρὰ ταῦτα αὕτη συνέχισε τὴν δραστηριότητά της ὡς καὶ πρότερον, διὸ ἐφυλακίσθη ἐπὶ μακρότερον τὴν φορὰν ταύτην χρόνον. Ἐ-

230.

λευθερωθεῖσα ($17O_2$), παρέμεινεν ἔκτοτε εὐτακτος

6. ΓΑΛΛΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἡ θεολογία ἐκαλλιεργήθη μεγάλως εἰς τὴν Γαλλίαν, ὄχι μόνον ὑπὸ ἐντοπίων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ξένων τοὺς ὁποίους εἶλκυε τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων. Εἰς νέαν ἀκμὴν ἔφθασεν ἐκεῖ ἡ θεολογία τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἀκμὴν ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ νέαν ἔξαρσιν τοῦ λεγομένου γαλλικανικοῦ φρονήματος. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Γαλλίας εἶχεν ἀνέκασθεν στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ γαλλικὸν ἔθνος, οἱ ὁποῖοι ἐξεπροσωποῦντο ὑπὸ τοῦ χριστιανοῦ βασιλέως τῆς χώρας. Οἱ ἐπίσκοποι, ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἐπεζήτουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὰς γαλλικανικὰς ἐλευθερίας ἢτοι σύστημα διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν ἀνεξαρτησίᾳ ἢ χαλαρᾷ συνδέσει μετὰ τῆς Ρώμης. Οὕτως ὁ πάπας θὰ ἦτο ψιλῶ ὀνόματι ἀρχηγὸς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' αἱ σύνοδοι θὰ ὑπερέκειντο αὐτοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Γαλλίας — ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη τοπικὴ Ἐκκλησία κατ' ἀκολουθίαν — θὰ ἦτο αὐτοτελής, περίπου ὡς τις ὀρθόδοξος αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία. Τοιαύτην ἀνεξαρτησίαν ἀπέκτησεν οὐσιαστικῶς ἡ Ἐκκλησία τῆς Γαλλίας τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ διεικήρυξε τοῦτο διὰ τῆς συνόδου τῶν Ρεΐμων τὸ 1682.

Οἱ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενοι θεολόγοι ἐνεφοροῦντο σχεδὸν ὅλοι ὑπὸ τοῦ πνεύματος τούτου. Καλλιεργοῦντες τὴν ἀπολογητικὴν, τὴν ρητορείαν, τὴν οἰκοδομὴν, τὴν ἔρευναν καὶ τὸ δόγμα, κατέστησαν τὴν Γαλλίαν τὸ κυριώτερον κέντρον θεολογικῆς ἀναπτύξεως κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον. Ἡ ἐμφάνισις των συμπίπτει μὲ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν τῶν γαλλικῶν γραμμάτων καὶ τὸ μεσουράνημα τοῦ γαλλικοῦ κράτους.

Ἀρμάνδος Ὁ Ἀρμάνδος Richelieu (1585-1642), διακριθεὶς **Ρισελιέ** κυρίως ὡς πολιτικός, δὲν ὑπῆρξε κατώτερος ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ καὶ ὡς θεολόγος. Ἐνῶ ἠτομάζετο διὰ στρατιωτικὸν στάδιον, εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἱερωσύνην, διὰ νὰ καταλάβῃ εἰκοσιδιετῆς τὴν ἐπισκοπὴν Λυσόν, τὴν ὁποίαν ἡ οἰογένειά του προώριζε διὰ τὸν μεγαλύτερον ἀδελφόν του, ἀναχωρήσαντα εἰς τὸ κεντρικὸν μοναστήριον τοῦ Καρθουσιανοῦ τάγματος.

Τὰ ἐξαίρετα προσόντα, τὰ ὁποῖα ἐπέδειξε κατὰ τὴν διαποίμανσιν τῆς ἐπαρχίας του, ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ὑπὸ τῶν πο-

λιτικῶν ἀρμοδιῶν καὶ συνετέλεσαν ὥστε νὰ διορισθῇ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν καὶ βραδύτερον (1629) πρωθυπουργὸς τῆς Γαλλίας.

Αἱ συγκεντρωτικαὶ τοῦ ἐπιδιώξεις ἐξεδηλώθησαν εἰς τὴν τακτικὴν τοῦ ἔναντι τῶν φεουδαρχῶν, τοὺς ὁποίους ἐστέρησε πάσης ἐξουσίας. Συγκεντρώσας τὰ πάντα εἰς τοὺς Παρισίους μετέβαλε τὴν πρωτεύουσαν εἰς γίγαντα καὶ ἐμάρανε τὸν πολιτικόν, πνευματικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τῶν ἐπαρχῶν. Ἄλλ' ὅσονδήποτε αὐστηρῶς καὶ ἂν κριθοῦν αἱ μακροπρόθεσμοι συνέπειαι τῆς πολιτικῆς του, αὕτη συνετέλεσεν ὥστε ἡ Γαλλία ν' ἀναδειχθῇ τότε εἰς τὸ ἰσχυρότερον καὶ προσδευτικώτερον κράτος τοῦ κόσμου.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ κατὰ τῶν γάλλων προτεσταντῶν, τῶν Οὐγενότων τοὺς ὁποίους τελικῶς ἐστέρησε τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὀφείλεται εἰς παρομοίαν ἐπιδίωξιν ἐπιβολῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὸ κράτος καὶ ὄχι εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν του ἰδιότητα· διότι κατὰ τὰ ἄλλα ἄφησε τὴν προτεσταντικὴν σκέψιν ἐλευθέραν. Ὡς πολιτικὸς ἐπίσης ἐνεργῶν, ἐφρόντισεν ὥστε ἡ Γερμανία νὰ μείνῃ ἐντὸς τοῦ προτεσταντικοῦ στρατοπέδου, διὰ νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἐντὸς τοῦ καθολικισμοῦ ἄλλο μέγα κράτος ἀντίζηλον τῆς Γαλλίας. Οὕτως ἡ Ρώμη ἔχασε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπανακτήσῃ ὀλόκληρον τὴν Γερμανίαν ἢ τὸ πλεῖστον αὐτῆς.

Κατεπολέμησεν ἐπίσης τοὺς Ἰανсениστὰς χωρὶς νὰ εὐνοῇ καὶ τοὺς ἀντιπάλους των Ἰησουίτας. Ἐτρεφεν ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς τοὺς Βενεδικτίνους, τῶν ὁποίων τὸ τάγμα ἠθέλησε ν' ἀναμορφώσῃ, γενόμενος γενικὸς ἡγούμενος τοῦ Κλουνίου καθ' ὃ ἔτος ἀνέλαβε τὴν πρωθυπουργίαν. Ἡ ὑποστήριξις τῶν γαλλικανικῶν ἀπόψεων προεκάλεσε τὴν ὑποψίαν ὅτι οὗτος ἐπεδίωκε νὰ καταστῇ πατριάρχης τῆς Γαλλίας.

Ἡ μεγάλη τοῦ συμβολῆ εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἰδρυσιν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας (1635), πρώτου ἰδρύματος εἰς τὸ εἶδος τῆς ἐπὶ παγκοσμίῳ ἐπιπέδου.

Τὰ βαρύτερα καθήκοντά του ὡς πολιτικοῦ καὶ ὡς ἐκκλησιαστικοῦ ἠγέτου δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἐργάζεται καὶ εἰς τὸ θεολογικὸν πεδίου. Ἡ περίφημος καὶ πολυμεταφρασθεῖσα *Κατήχησις τοῦ Χριστιανοῦ* εἶναι νεανικὸν ἔργον του, ὅπως καὶ ἓν ἀντιρρητικὸν σύγγραμμα κατὰ τῶν Προτεσταντῶν. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἐξεδόθη ἡ *Πραγματεία περὶ τῆς χριστιανικῆς τελειώσεως*, εἰς τὴν ὁποίαν δίδει σύντομον καὶ μεθοδικὴν περὶ τῶν τριῶν σταδίων τοῦ πνευματικοῦ βίου, καθάρσεως φωτισμοῦ ἐνώσεως.

Ἰάκωβος Βοσσουέτος Ὁ μέγιστος τῶν γάλλων ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων **Ἰάκωβος Bossuet** (1627 - 1704) ἦτο υἱὸς δικαστοῦ τῆς Ντιζόν. Μετὰ τὰς θεολογικὰς του σπουδὰς εἰς τὸ κολλέγιον τῆς Ναβάρρας ἐν Παρισίοις διωρίσθη ἱερεὺς εἰς τὸ Μέτς, ὅπου διὰ πρώτην φοράν ἔλαμψεν ἡ ρητορεία του, τόσον μάλιστα ὥστε νὰ καλῆται συχνάκις εἰς Παρισίους. Βραδύτερον ἐγκατεστάθη εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου ἀφιέρωσε τὸν χρόνον του εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου παραταθεῖσαν ἐπὶ δεκαετίαν. Ἐχων ἀπὸ μακροῦ τὸν τίτλον τοῦ ἐπισκόπου, διωρίσθη τὸ 1681 ἐπίσκοπος τοῦ Μῶ, ἐξ οὗ ἀπεκαλεῖτο "ἀετὸς τοῦ Μῶ" λόγῳ τῆς δεινότητος τῆς ρητορείας του. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν γάλλων ἐπισκόπων εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς περιστολῆς τῆς κυριαρχίας τοῦ πάπα, συνετέλεσεν εἰς τὴν σύγκλησιν τῆς συνόδου τῶν Ρεῖμων (1682), ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὰς ἐργασίας αὐτῆς καὶ συνέταξε τὰ ἄρθρα αὐτῆς, τὰ διακηρύσσοντα τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Γαλλικανικῆς Ἐκκλησίας, συνέγραψε δὲ καὶ εἰδικὸν περὶ τούτου ἔργον.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του ἦλθεν εἰς ἔριδα μὲ τὸν Φενελών, λόγῳ τῆς ἡσυχαστικῆς κινήσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξῆλθε νικητῆς. Ὁ δὲ πάπας Ἰννοκέντιος ΙΒ΄ κατεδίκασε μὲν μερικὰς προτάσεις ἔργου τοῦ Φενελών, ἀλλὰ μὴ τρέφων ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς τὸν Βοσσουέτον, λόγῳ τῶν ἀντιπατικῶν τούτου ἀπόψεων, εἶπεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τὸ γνωστόν· "ὁ μὲν Φενελών παραγαπᾷ τὸν Θεόν, ὁ δὲ Βοσσουέτος δὲν παραγαπᾷ τὸν πλησίον". Οὗτος ἔλαβεν ἐπίσης μέρος εἰς τὸν κατὰ τοῦ Ἰανσενισμοῦ ἀγῶνα.

Ὁ Βοσσουέτος θαυμάζεται κυρίως ὡς ἱεροκήρυξ. Οἱ πλήρεις μεγαλείου λόγοι του, ἐκφωνούμενοι συνήθως αὐτοσχεδίως, μὲ βροντώδη φωνήν, συνήρπαζον τὸ ἀκροατήριον. Καὶ οἱ μὲν ἐκ τοῦ πρώτου σταδίου τοῦ βίου του προερχόμενοι διακρίνονται διὰ τὴν λαμπρότητα καὶ τὴν ἐπιβολήν, οἱ δὲ ἐκ τοῦ τελευταίου εἶναι πλήρεις χάριτος. Ἰδιαιτέρως ἐκτιμῶνται οἱ ἐπικήδειοι εἰς ἐπίσημα πρόσωπα, πρίγκηπας καὶ πριγκηπίσσας. Πλειῆστοι τῶν λόγων του ἔχουν δημοσιευθῆ.

Πολυσύνθετον εἶναι τὸ λοιπὸν συγγραφικὸν ἔργον του. Μὲ τὸ πολεμικὸν του σύγγραμμα *Ἱστορία τῶν παραλλαγῶν τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν* ἐπισημαίνει τὰς ἀντιφάσεις τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων κατὰ τρόπον ἐπιτυχῆ. Ἀντιρρητικὸν δὲ χαρακτῆρα ἔχει καὶ ἡ εἰς πολλὰς γλώσσας μεταφρασθεῖσα *Ἐκθεσις περὶ τῆς Καθολικῆς πίστεως*. Δὲν ἦτο παρὰ ταῦτα ἀρνητικὸς εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν Προτεσταντῶν· ἀντιθέτως μάλιστα κατέβαλε προσπάθειαν ἐπανασυνδέσεως τούτων μετὰ τῆς Ρώμης, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ δι' ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν Λάϊμπνιτς.

Συντηρητικὸς εἰς ὅλας του τὰς ἐκδηλώσεις ὁ Βοσσουέ-
τος, δὲν παρέλειψε ν' ἀντιδράσῃ κατὰ τῆς κριτικῆς θεωρήσεως
τῆς Γραφῆς ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Σμῶν, τοῦ ὁποῖου τὰς ριζοσπα-
στικὰς καὶ περιφρονητικὰς πρὸς τὴν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν
ἀπόψεις ἀνήρесе μὲ τὸ ἔργον του *ὑπεράσπισις τῆς παραδόσε-
ως καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων*, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ λιπαρὰν γνῶ-
σιν τῆς πατερικῆς γραμματείας.

Ἄν καὶ κατεπολέμει τὸν ἄκρον μυστικισμόν τῶν φυτικῶν
ἡσυχαστῶν, ἡσχολήθη ὁ ἴδιος κατ' ἀρνητικὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ
πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του μ' εὐσεβιστικὰ θέματα, προτείνων
μίαν ἡρεμον καὶ νηφαλίαν εὐσέβειαν. Τὰ *Ἐμμελετήματα ἐπὶ τοῦ*
Ἐυαγγελίου καὶ αἱ *Ἀναβάσεις ἐπὶ τῶν μυστηρίων* εἶναι ἀπὸ τὰ
λαμπρότερα οἰκοδομητικὰ κείμενα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλη-
σίας καὶ τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας.

Οἱ χάριν τοῦ διαδόχου γραφέντες *Λόγοι περὶ τῆς παγ-
κοσμίου ἱστορίας* προσφέρουν ἓν εἶδος φιλοσοφίας τῆς ἱστορί-
ας, εἰς τὴν ὁποίαν κατοχυρώνεται ἢ εἰς αὐτὴν παρουσία τῆς
θείας προνοίας ὡς κατευθυνούσης δυνάμεως.

Νικόλαος Μαλεβράγγιος Εἰς ἄλλο κλῆμα ἀνήκει ὁ Νικόλαος Malebranch
(1638-1715), φιλόσοφος τῆς θρησκείας. Υἱὸς
γραμματέως τῶν ἀνακτόρων, ἐγεννήθη εἰς Παρισίους, ὅπου ἐ-
σπούδασε φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν. Ἐνῶ δὲ εἰσῆλθεν εἰς τὸ
τάγμα τοῦ Ὁρατορίου καὶ ἐχειροτονήθη ἱερεὺς, ἐπεδίδετο κυ-
ρίως εἰς φιλοσοφικὰς μελέτας, διὰ νὰ κατανοήσῃ δὲ καλῶς τὸν
Καρτέσιον ἠναγκάσθη ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὴν μελέτην καὶ τῶν μα-
θηματικῶν. Τὸ 1699 κατέστη ἐπίτιμον μέλος τῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν.

Θεωρεῖται ὡς εἷς τῶν καλυτέρων πεζογράφων τοῦ 17' αἰ-
ῶνος. Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι ἡ πολύτομος *Ἐρευνα τῆς ἀ-
ληθείας*, εἰς τὴν ὁποίαν διατυπώνει μὲ ἀπαράμιλλον δύναμιν
τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς του ἀπόψεις. Ἀπὸ τὰ ἄλλα
ἔργα του, τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπεξεργασίαι ἐπὶ
μέρους θεμάτων ταύτης, εἶναι τὰ εἰς λυρικὸν ὕφος συντετα-
γμένα *Χριστιανικὰ καὶ μεταφυσικὰ ἐμμελετήματα* καὶ ἡ *Πρα-
γματεία περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς χάριτος*, ἡ ὁποία κατεδικά-
σθη ὑπὸ τῆς Ρώμης καὶ ἐνεγράφη εἰς τὸν Πίνακα.

Χαρακτηρίζει τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν ὡς εἰδωλολα-
τρικὴν καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Καρτεσίου εἶναι
χριστιανικόν· ἀλλὰ δὲν ἱκανοποιεῖτο οὔτε ὑπ' αὐτοῦ πλήρως,
διὸ ἐφρόντισε νὰ τὸ διορθώσῃ διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Αὐγου-
στίνου. Εἰς τὴν πραγματικότητα, πράττων κάτι περισσότερο
τούτου, συγκροτεῖ ἴδιον φιλοσοφικὸν καὶ θεολογικὸν σύστημα,

τὸ ὁποῖον ὑπενθυμίζει τὸν Πλάτωνα καὶ ἐν μέρει τὸν Αὐγουστῖνον. Δὲν ἀπορρίπτει τὸν λόγον, ἀλλὰ τὸν μεταμορφώνει τὸν καθιστᾶ λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν συνδέει μὲ τὴν πίστιν.

Ὡς βάσιν τῆς φιλοσοφίσεως θέτει τὰς αὐταποδείκτους ἀληθείας, ἀπὸ τὰς ὁποίας παράγει ὅλας τὰς ἄλλας ὡς θεωρήματα ἀπὸ γεωμετρικὰ ἀξιώματα. Ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀντικείμενα, τὰ σώματα, ζητεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς τὰς ἰδέας. Δὲν ἔχομεν, ὡς φρονεῖ, ἀντίληψιν τῶν σωμάτων, εἰμὴ μόνον εἰς τὰς ἰδέας, τὰς ὁποίας σχηματίζομεν περὶ αὐτῶν. Ἡ ἄποψις αὐτὴ βεβαίως θὰ ἦτο τελείως λογοκρατικὴ, ἐὰν δὲν συνεπληροῦτο μὲ τὴν ἄλλην ἄποψιν ὅτι, ἐνῶ δὲν σχηματίζονται ἐξ ἐπιδράσεως αὐτῶν τούτων τῶν σωμάτων αἱ ἰδέαι, οὔτε καὶ τοῦ νοῦ καθαρὰ γεννήματα εἶναι, ἀλλὰ γεννῶνται διὰ νέας ἐκείστοτε ἐπενεργείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ νοῦ, ἀνταποκρινομένης εἰς τὰ πράγματα τῆς κτίσεως. Οὕτω πᾶσα γνῶσις ἔχει ὡς ἄμεσον αἰτίαν τὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ "λόγος" λοιπὸν εἶναι ἄμεσον δῶρον τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατὰ πρῶτον λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὅλαι αἱ ἰδέαι τῶν σωμάτων συναντῶνται εἰς μίαν ἐνιαίαν ἰδέαν, ἡ ὁποία ὑπάρχει ἐν τῷ Θεῷ· συνεπῶς ἡ πρώτη καὶ ἀπλουστάτη ἰδέα εἶναι ἡ τοῦ ἀπειροῦ. Νοοῦντες τὴν ἰδέαν αὐτὴν, νοοῦμεν τὸν Θεόν. Οὕτως ὁ Θεὸς παρίσταται ὡς περικλείων τὸ πᾶν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ εὐρισκώμεθα πολὺ μακρὰν τοῦ πανθεϊσμοῦ, χωρὶς νὰ τὸν φθάνωμεν πάντως. Σκοπὸς του εἶναι, ὡς λέγει, νὰ θέσῃ τὴν μεταφυσικὴν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς θρησκείας καὶ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως τὸ φῶς τὸ ὁποῖον ἀναζωογονεῖ τὸν νοῦν καὶ ἐναρμονίζει αὐτὴν πλήρως μὲ τὴν καρδίαν. Οὕτω καθίσταται ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον δίδει νέα ὄπλα.

Ὁ Μαλεβράγχιος ἐδημιούργησε σχολὴν. Ἀπὸ ὅλας τὰς χώρας τῆς Εὐρώπης μετέβαινον ν' ἀκούσουν αὐτὸν ὁμιλοῦντα εἰς τὰς αἰθούσας θαυμαστῶν καὶ θαυμαστῶν του. Ἀπηχῆσεις τῆς διδασκαλίας του ἔφθασαν εὐθύς ἀμέσως καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου, ὁ ὁποῖος μετέφρασεν ἔργα του. Ἀλλ' ἐπίσης συνήντησε καὶ σοβαρὰς ἀγτιδράσεις τὸ ἔργον του.

Ριχάρδος Σιμών Ὁ Ριχάρδος Simon (1638-1712) ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς τῆς κριτικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν.

Κατὰ τὰς σπουδὰς του εἶχεν ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν ἑβραϊκὴν καὶ ἄλλας ἀνατολικὰς γλώσσας. Μετὰ δὲ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὸ τάγμα τοῦ Ὁρατορίου καὶ τὴν χειροτονίαν του εἰς ἱερέα ἠσχολήθη μὲ τὴν ἔρευναν τῶν προβλη-

μάτων τῆς Γραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεβοήθησαν ἡ πολυμάθεια καὶ ὀξύνοιά του. Ἐφρόνει ὅτι δὲν ἦτο ὀρθή, ἀλλ' ἀντιθέτως ἦτο ἐπικίνδυνος, ἡ τακτικὴ τῆς ἀποσπασματικῆς ἐπ' εὐκαιρίᾳ χρήσεως τῶν βιβλικῶν κειμένων, χωρὶς κατανόησιν αὐτῶν εἰς τὸ ὅλον πλαίσιον των. Διὰ ν' ἀποκτήσῃ ἡ Ἐκκλησία ἰσχυρὰ ὄπλα εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς κατὰ τοῦ ἀνερχομένου ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἔπρεπε νὰ εὔρῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς, καὶ διὰ νὰ εὔρῃ αὐτὴν ἔπρεπε νὰ τὴν ὑποβάλῃ εἰς κριτικὴν.

Ἐπὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο συνέταξε τὰ πολυκροτά συγγράμματα τοῦ *Κριτικὴ ἱστορία τῆς Π. Διαθήκης*, *Κριτικὴ ἱστορία τῆς Κ. Διαθήκης*, *Κριτικὴ ἱστορία τῶν μεταφράσεων τῆς Π. Διαθήκης*, *Κριτικὴ ἱστορία τῶν κυριωτέρων ὑπομνημάτων εἰς τὴν Κ. Διαθήκην*. Ἀπέρριπτε τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν, διότι δι' αὐτῆς παρεμβάλλονται αἱ σκέψεις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, κατηγόρει δὲ δι' αὐτὴν τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ἐξηρέθισε τὸν Βοσσοπέτον. Στηριζόμενος εἰς τὰς διπλᾶς διηγήσεις τῆς Πεντατεύχου καὶ τὴν ποιικίαν τοῦ ὕφους κατὰ τμήματα αὐτῆς, ἠρνεῖτο ὅτι αὕτη εἶχε γραφῆ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως. Ἐδίδασκε δὲ τέλος ὅτι ἡ θεοπνευστία προεφύλασσε μὲν τοὺς συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς ἀπὸ θεμελώδεις πλάνας, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐστέρει τῆς αὐτενεργείας καὶ δὲν ὑπεισῆρχετο εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ ἔργου των.

Ὁ Σιμὼν προέτρεξε τῶν καιρῶν του. Διὰ τοῦτο αἱ ἰδέαι του, αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο μετὰ πολὺν χρόνον νὰ ἐπικρατήσουν γενικῶς, προεκάλεσαν θύελλαν ἀντιδράσεως ὅχι μόνον μεταξὺ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Προτεσταντῶν. Διότι ἡ ὑποβολὴ τῆς Γραφῆς εἰς τοιαύτην βάσανον ἐθεωρήθη βλασφημία. Ὁ Βοσσοπέτος καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀντέκρουσαν τὰς γνώμας του, τὸ Ὁρατόριον τὸν ἐξέβαλε τῶν τάξεών του καὶ ἡ Ρώμη κατεδίνασε τὰ συγγράμματά του.

Αὐτὸς παρὰ ταῦτα δὲν διέκοψε τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἐκκλησίαν του, ἡ ὁποία ἄλλωστε δὲν τὸν κατεδίνασε προσωπικῶς.

Φραγκῖσκος Φενελών Ὁ Φραγκῖσκος Fenelon (1651-1715), ἐπίσκοπος καὶ μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, μετέφερε παρόμοιον πνεῦμα φιλελευθερισμοῦ εἰς τὰ πεδία τῆς παιδαγωγίας καὶ τῆς πολιτείας. Υἱὸς οἰκογενείας κομήτων, ἐγεννήθη εἰς τὸν πατρικὸν πύργον Φενελών. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ἁγίου Σουλπικίου ἐχειροτονήθη ἱερεὺς.

Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ βίου του, διαμένων εἰς Παρισίους, ἀφιερῶθη εἰς δύο σπουδαῖα ἔργα, τὴν προσηλύτισιν Προτεσταντῶν τῆς Γαλλίας εἰς τὸν Καθολικισμόν, ἀναλαβὼν πρὸς

τοῦτο τὴν προεδρείαν τοῦ συνδέσμου τῶν νέων προσηλύτων, καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀτιθάσσου ἐγγονοῦ τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου ΙΔ', τοῦ δουκὸς τῆς Βουργουνδίας, τὸν ὁποῖον μετέτρεψεν εἰς εὐπρεπῆ καὶ σοβαρὸν πρίγκηπα.

Τὸ 1695 δωρίσθη ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Καμπραί, ἀλλ' ἐγκατεστάθη ἐκεῖ μόνον μετὰ πενταετίαν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀνεμίχθη εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφάνη μετριοπαθοῦς ὑποστηρικτῆς τῆς Ἰωάννας Guyon, διὸ συνεκρούσθη μὲ τὸν Βοσσουέτον καὶ κατεκρίθη ὑπὸ τοῦ πάπα. Τότε ὑπεχρεώθη νὰ μὴ ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς του καὶ πράγματι μέχρι τοῦ θανάτου του ἅπαξ μόνον ἐξῆλθεν.

Ἀνέπτυξεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν του, ἡ ὁποία ἦτο ἀπὸ τὰς πλουσιωτέρας τῆς Γαλλίας, ἀξιόλογον πομπαντορικὴν δρᾶσιν, περιοδεύων, κηρύττων καὶ ἰδρύων φιλανθρωπικὰ καταστήματα. Ἔζη εὐσεβῶς καὶ ἀξιοπρεπῶς, ἀλλὰ πάντοτε μὲ κάποιαν εὐμάρειαν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε συνηθίσει ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Κατὰ τὴν ἀναζωογόνησιν τοῦ Ἰανσενισμού ὑπεστήριξε δι' ἐγκυκλίου του τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ παιδαγωγικὰ του συγγράμματα, προοριζόμενα ἀρχικῶς διὰ τὸν πρίγκηπα μαθητὴν του, εἶναι πλήρη χάριτος, παρὰ τὸ περίτεχνον τοῦ ὕφους, καὶ ἤνοιξαν νέους δρόμους εἰς τὴν παιδαγωγικὴν. Μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχουσιν θέσιν καταλαμβάνουσι οἱ *Μῦθοι* καὶ αἱ *Περιπέτειαι τοῦ Τηλεμάχου*. Μὲ τὸ δεῦτερον ἐξ αὐτῶν ἐπεχείρησε νὰ θέσῃ τὸ ἰδεῶδες πρότυπον τοῦ βασιλέως ἐπὶ νέων διὰ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην βάσεων, στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων ἔργων τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦ Φωτίου καὶ ἄλλων βυζαντινῶν συγγραφέων. Τονίζων ὅτι οἱ βασιλεῖς ὑπάρχουν διὰ τοὺς ὑπηκόους καὶ ὄχι οἱ ὑπήκοοι διὰ τοὺς βασιλεῖς, ἀσκεῖ καλόπιστον καὶ εὐσέβαστον κριτικὴν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀπολυταρχικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν του διακυβερνήσεως τῶν κρατῶν καὶ ἀκόμη περισσότερον ὑποδεικνύει μεταρρυθμίσιν ἢ ὁποία, ἂν ἐφηρμόζετο, θὰ προελάμβανε ἴσως τὴν κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα συντριβὴν τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῆς Γαλλίας. Τοῦτο τὸν ἀποδεικνύει ὡς ἓνα τῶν ὀλίγων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι προεῖδον τὴν μελλοντικὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων εἰς τὴν χώραν του. Τὸ βιβλίον τοῦτο, συναγωνισθὲν τὴν λογοτεχνίαν τῆς διαφωτίσεως ἐπὶ πολὺ, ἀναγιγνώσκεται ἀπλήστως μέχρι καὶ σήμερον.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος συνέταξε πλὴν ἄλλων καὶ τὴν *Ἑρμηνεῖαν τῶν Ἀποφθεγμάτων τῶν Ἀγίων*, εἰς τὴν ὁποίαν διατυπώνει μετριοπαθεῖς μυστικιστικὰς ἀπόψεις. Λόγῳ τῆς καταδίησιν τῆς αἰρέσεως ἔπαυσε πλέον ν' ἀσχολῆται μὲ τὸ θέμα. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του, βλέπων τὴν τρομε-

ρὰν αὐξήσιν τῆς ἐχθρότητος πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀνεζήτησε τρόπον ἀντιμετωπίσεώς της διὰ τοῦ ἔργου *Πραγματεία περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ιδιωμάτων τοῦ Θεοῦ*, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντὶ περιστατικῆς ἀνασκευῆς τῶν παρατηρήσεων τῶν ὀρθολογιστῶν, ἐδανείσθη τὴν μέθοδόν των καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ εὐρήματα πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πίστεως. Ἐδείκνυε καὶ ἐδῶ νέαν ὁδόν, τὴν ὁποίαν δὲν ἠκολούθησαν πολλοί.

7. ΙΑΝΣΕΝΙΣΤΑΙ

Ὁ Ἰανσενισμός, ἐνῶ ἐξεκίνησεν ὡς προσπάθεια ἀναβίωσης τῆς διδασκαλίας τοῦ Αὐγουστίνου περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ, κατέστη ἔπειτα πνευματικὸν κίνημα τῆς ἀνωτέρας ἀστικῆς τάξεως καὶ τελικῶς κατέληξεν εἰς πολιτικὸν κόμμα ἀντιπολιτευόμενον τὸν θρόνον καὶ τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν. Ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος κέντρον ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ προορισμοῦ καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἐλευθερίας ὑπῆρξε τὸ ρωμαιοκαθολικὸν πανεπιστήμιον τῆς Λουβαίν εἰς τὸ Βέλγιον, ὅπως εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον ὑπῆρξε τὸ πανεπιστήμιον Λέϊντεν εἰς τὴν Ὀλλανδίαν. Ὁ Φλαμανδὸς θεολόγος Μιχαὴλ Βάϊος (1513-1589), καθηγητὴς εἰς Λουβαίν, εἶχεν ἀντιταχθῆ ἤδη εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου κατὰ τῶν γνωμῶν τῶν Ἰησουϊτῶν περὶ σχετικῆς ἐλευθερίας. Αἱ ἀπόψεις αὐτοῦ εἶναι προδρομικαὶ τοῦ Ἰανσενισμοῦ.

Κορνήλιος Ὁ Κορνήλιος Jansen (1585-1638), ἐκ Λέερνταμ, Ἰανσένιος μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς Λουβαίν, μετέβη εἰς Παρισίους ὅπου μετὰ τοῦ φίλου του Du Vergier, μετέπειτα ἡγουμένου τοῦ Σαιν Συράν, κατέστρωσε σχέδιον μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἐμελέτησε τοὺς Πατέρας καὶ δὴ τὸν Αὐγουστίνον.

Ἦτο τόσον ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν περὶ προορισμοῦ διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου, ὥστε δὲν ἠδύνατο ν' ἀνεχθῆ τοὺς Ἰησουῖτας εἰς τῶν ὁποίων τὴν δίωξιν ἐκ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν συμμετέσχε καὶ ὁ ἴδιος, ὡς καθηγητῆς. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἐτοποθετήθη εἰς τὴν ἔδραν ἐπισκόπου τῆς Ὑπρ.

Τὰς ἀντιλήψεις του διετύπωσεν εἰς τὸ σύγγραμμα *Αὐγουστίνος*, ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατόν του. Τοῦ ἐφαίνοντο ἀφόρητα τὸ αἶσθημα αὐταρκείας, τὸ ὁποῖον εἶχε καταλάβει τοὺς ἀθρώπους τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἡ πεποιθῆσις τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ Ἰησουῖται περὶ δυνατότητος κατακτήσεως τῆς σωτηρίας διὰ τῶν ἔργων των. Αὐτὸς ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ σωτηρία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία παράγει τὴν σώζουσαν πίστιν. Πέντε εἶναι αἱ βασικαὶ προτάσεις του· πρῶτον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος· δεύτερον ὅτι ἡ ἐκτέλεσις

τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ χωρὶς ἰδιαιτέραν χάριν εἶναι ἀδύνατος· τρίτον ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς χάριτος εἶναι ἀκαταγώνιστος· τέταρτον ὅτι ἡ χάρις δὲν εἶναι καθολικὴ· πέμπτον ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἀπέθανεν ὑπὲρ πάντων, ἀλλ' ὑπὲρ τῶν ἐκλεκτῶν.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰανσενίου εἶναι μὲν εἰλημμένη ἐκ τοῦ Αὐγουστίνου, ἀλλὰ συμφωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὴν τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλβίνου, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει πρόθεσιν αὐτοῦ νὰ ἐξέλθῃ τῶν τάξεων τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Κατέκρινεν οὗτος μόνον τοὺς Ἰησουΐτας καὶ τοὺς νεοσχολαστικούς, οἱ ὅποιοι τοῦ ἀνταπέδιδον τὰ ἴσα. Εἶναι ἀληθὲς δὲ ὅτι αἱ προτάσεις του βασικῶς ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τὸ δόγμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, διαφέρουσαι μόνον εἰς ἀδιαλλαξίαν. Ἐπειδὴ ὅμως τώρα ἐκέρδιζον συνεχῶς ἕδαφος αἱ γινῶμαι τοῦ Μολίνα περὶ ἐλευθερίας, ὁ Ἰανσενισμὸς κατεδικάσθη ἐπανειλημμένως διὰ παπικῶν ἐγκυκλίων.

Ἀντώνιος Εἷς τῶν σπουδαιότερων ὑποστηρικτῶν τοῦ Ἰανσενισμοῦ εἶναι ὁ Ἀντώνιος Arnauld (1612-1694), τὸ εἰκοστὸν τέκνον οἰκογενείας, τῆς ὁποίας ὅλαι αἱ θυγατέρες καὶ πολλοὶ υἱοὶ ἠκολούθησαν τὸν μοναχικὸν βίον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς γυναικειᾶς μονῆς Πόρτ Ρουαγιάλ, ἀνασυσταθείσης ὑπὸ τοῦ πατρός των, σφοδροῦ πολεμίου τῶν Ἰησουϊτῶν.

Μετὰ τὰς σπουδὰς του ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ Πόρτ Ρουαγιάλ, διευθυνόμενον ἀπὸ τὰς ἀδελφάς του Ἀγγελικὴν καὶ Ἀγνήν. Συνδεθεὶς μὲ τὸν Du Vergier, φίλον τοῦ Ἰανσενίου καὶ ἡγούμενον τοῦ Σαιν Συράν, εἰληκύσθη ὑπὸ τῆς Ἰανσενικῆς διδασκαλίας καὶ κατέστη ὁ κύριος φορεὺς της. Διὰ τῶν συγγραμμάτων του ἐξελαΐκευσε τὰς θέσεις τοῦ Ἰανσενίου. Συνέταξε μίαν *Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Ἰανσενίου*, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη καταδικασθῆ τὸ ἔργον τούτου, τὴν πραγματείαν *Περὶ συχνηῆς μεταλήψεως* καὶ ἄλλα συγγράμματα. Ἀπέρριπτε δὲ τὴν κατηγορίαν ὅτι αἱ θεωρίαι του τὸν ἔφερον πλησίον τοῦ Καλβινισμοῦ, ἐναντίον μάλιστα τοῦ ὁποίου ἔκαμε πολεμικὴν διὰ συγγραμμάτων, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά ἦσαν ὅμοιοι μὲ ἐκείνου.

Δὲν ἦταν καὶ αὐτὸς ἀνεκτὸς εἰς τὴν Γαλλίαν. Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Σορβόννης τὸν κατεδίκασε καὶ τοῦ ἀφῆρεσε τὸν τίτλον τοῦ διδασκάλου, τὸν ὁποῖον τοῦ ἔδωκεν ἐκ νέου μετὰ τὴν πρόσκαιρον συμφιλίωσιν τῶν Ἰανσενιστῶν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν (1669). Τότε ἀκριβῶς ἦτο ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κήρυγμά του εὗρε τεραστίαν ἀπήχησιν. Ὄταν δὲ ἐπανελήφθη ἡ δώξις, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ὀλλανδίαν, ὅπου συνέχισε τὸ ἔργον του γράφων. Ἀπέθανε τυφλὸς εἰς τὰς Βρυξέλλας.

Βλάσιος Ὁ ἐπισημότερος ὀπαδὸς τοῦ Ἰανσενισμού εἶναι ὁ **Πασχάλ** περιήγητος μαθηματικὸς καὶ θεολόγος Βλάσιος Pascal (1623-1662), μίᾳ ἀπὸ τὰς ἐξεχούσας φυσιογνωμίας τῆς ἱστορίας. Ὡς ἐὰν προέβλεπεν ὅτι αἱ ἡμέραι τῆς ζωῆς του ἦσαν βραχεῖαι, ἤρχισε μίαν καταπληκτικὴν ἐπιστημονικὴν σταδιοδρομίαν ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἀκόμη ἡλικίας. Γεννηθεὶς εἰς Κλερμόν Φερράν, ἠκολούθησε τὸν πατέρα του, κρατικὸν ὑπάλληλον, εἰς Παρισίους. Ἐξεπαιδεύθη ἰδωτικῶς μὲ τὴν ἐπιβλεψιν τοῦ πατρός του καὶ ἔλαβε τὴν πλουσίαν του μόρφωσιν διὰ κατ' ἰδίαν μελετῶν. Μόλις δωδεκαετῆς ἐπενόησε τὸ περιήγητον θεώρημα περὶ τῶν κωνικῶν, ἔφηβος ἐπενόησε τὴν πρώτην μηχανὴν λογιστικῶν πράξεων, καὶ μετέπειτα καθώρισε τὴν ὑδροστατικὴν ἀρχὴν ἢ ὅποια φέρει τὸ ὄνομά του καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ θεωρία τοῦ ὑδραυλικοῦ πιεστηρίου, καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐφεύρεσιν τοῦ βαρομέτρου.

Ἐμελέτησε μὲ προσοχὴν καὶ ἐκτίμησιν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Καρτεσίου, τὴν ὁποίαν βραδύτερον ἀπέρριψεν. Ἄν καὶ ἦτο ἀνέκαθεν αὐστηρῶν ἠθικῶν ἠθῶν, τὰ θρησκευτικὰ του ἐνδιφέροντα ἤρχισαν νὰ κινουῦνται ἀφοῦ εἶχεν ἤδη φθάσει τὴν ἡλικίαν τῶν 23 ἐτῶν. Καὶ παρὰ ταῦτα ἐπεχειρεῖ ἐπὶ τριετίαν νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὴν ὑψηλὴν κοινωνικὴν ζωὴν, συνεχίζων παραλλήλως τὰς ἐπιστημονικὰς του ἐπιδόσεις. Ὅριστικῶς διέκοψε τὰς κοινωνικὰς συναναστροφὰς καὶ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας τὸ 1654 κατόπιν ἐκτάκτου καὶ ἐντόνου θρησκευτικοῦ βιώματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκάλυψε τὸν Θεὸν τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ἀπέρριψε τὸν Θεὸν τῆς ἐπιστήμης. Ἀνεχώρησε μετ' ὀλίγον εἰς τὴν μονὴν Πόρτ Ρουαγιάλ, ὅπου ἡ ἀδελφὴ του Ἰακελίνη εἰσῆλθεν ὡς μοναχὴ.

Ἡ καταδίκη τοῦ Ἀρνὼ ὑπὸ τῆς Σορβόννης προεκάλεσε τὴν ἔκρηξίν του. Διὰ τῶν δεκαοκτῶ *Ἐπαρχιακῶν ἐπιστολῶν* ἐπετέθη κατὰ τοῦ πανεπιστημίου τούτου καὶ κατὰ τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἀπέρριπτε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μολίνα περὶ προορισμοῦ καθ' ἀπλὴν πρόγνωσιν, ὃ ὁποῖος σημαίνει ἐλευθερίαν, καὶ ἐκαυτηρίαζε μὲ μοντανιστικὴν αὐστηρότητα τὴν ἠθικὴν πιθανολογίαν τῶν Ἰησουϊτῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς περίπτωσιν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἠθικότητος ἢ ἀνηθικότητος μιᾶς πράξεως παρέχεται εὐχέρεια εἰς τὸν προβληματιζόμενον νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ βούλησιν. Καὶ φυσικὰ ἐδέχετο τὸν ἀπόλυτον προορισμόν. Αἱ Ἐπιστολαὶ ἐνεγράφησαν εἰς τὸν Πίνακα.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου δὲν εἶχεν ἀκόμη προκαλέσει τὴν ἀποστροφὴν πρὸς τὴν θρησκείαν, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε οὗτος ἐσέβετο καθ' ὑπερβολὴν. Ὁ Πασχάλ ὅμως προέβλεπεν ὅτι λίαν προσεχῶς θὰ ἐπῆρχετο τοιαύτη ἐξέλιξις εἰς τὴν πνευμα-

τιήν πορείαν τῆς Εὐρώπης, ὥστε νὰ μεταστραφῆ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων ἀπὸ τὴν θρησκείαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ λόγου. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισεν ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης του στροφῆς πρὸς τὸν εὐσεβῆ βίον νὰ συνθέσῃ ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ χάριν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, ἀρχίσας νὰ καταγράφῃ τὰς σκέψεις του ἀποσπασματικῶς ὡς εἶδος προσευχῆς. Ἀποθανὼν εἰς ἡλικίαν μόλις 39 ἐτῶν, δὲν προέφθασε νὰ ἀποπερατώσῃ αὐτήν, οἱ δὲ φίλοι του συνέγραψαν τὰς σημειώσεις του, ἔδωσαν εἰς αὐτὰς μορφήν βιβλίου καὶ τὰς ἐδημοσίευσαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Σκέψεις* (pensees, στοχασμοί). Ἐὰν καὶ αὗται ἀποτελοῦν τὴν πρώτην ὕλην τοῦ σχεδιαζομένου ἔργου, περικλείουν ἀπαράμιλλον θέρημην, ποιητικὴν δύναμιν καὶ πρωτοτυπίαν. Μετὰ πάροδον δὲ τριῶν αἰώνων, ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν καὶ σήμερον τὴν δροσερότητα καὶ πειστικότητα τῆς νεότητός των. Οὕτως ὁ συγγραφεὺς των παραμένει ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Τὸ τί ἐπεδίωκεν ὁ Πασχάλ, λέγει ὁ ἴδιος εἰς ἓν ἀπόσπασμά των. "Οἱ ἄνθρωποι περὶφρονοῦν τὴν θρησκείαν, τὴν μισοῦν καὶ φοβοῦνται μήπως εἶναι ἀληθινή. Πρὸς θεραπείαν αὐτῆς τῆς ἀσθενείας πρέπει ν' ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἀντιθετος πρὸς τὴν λογικὴν· ἔπειτα πρέπει ν' ἀποδείξωμεν ὅτι εἶναι ἀξία σεβασμοῦ· ἔπειτα πρέπει νὰ τὴν καταστήσωμεν ἀγαπητὴν καὶ ν' ἀποδείξωμεν ὅτι εἶναι ἀληθινή". Ἐὰν καὶ δὲν κατώρθωσε νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον, αἱ ἐγκατεσπαρμέναι σημειώσεις ἀρκοῦν διὰ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν σκέψιν του. Φυσικῶς, ἐφ' ὅσον θέλει ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὸν λόγον, δὲν περὶφρονεῖ τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ δὲν περιορίζεται εἰς αὐτόν. Ἐπικαλεῖται τὴν καρδίαν, διότι "ἡ καρδία ἔχει τοὺς λόγους τῆς, τοὺς ὁποίους ἀγνοεῖ ἡ λογικὴ". Καὶ ἐπικαλεῖται ἐπίσης τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Κέντρον τῆς σκέψεώς του εἶναι ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος δίδει λύσιν εἰς τὴν τραγικὴν μοῖραν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ συνθλιβομένου μεταξὺ μεγαλειότητος καὶ ἀθλιότητος. Αὐτὴ ἡ τραγικότης δὲν ἐκφεύγει ἀπὸ τὸν νοῦν κανενός. Ἄλλωστε ἂν ἐκφεύγῃ, ὑπάρχει μία κατάστασις ἢ ὁποία τὸν φέρει γυμνὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὁ θάνατος. Διὰ τοῦτο εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκλέξῃ τὴν αἰώνιαν ζωὴν.

Ὁ Ἰανсениσμὸς ἐφανισθεὶς τότε ὡς κάτι τὸ νέον, εὔρετεραςτίαν διάδοσιν εἰς τὴν Γαλλίαν, τὸ Βέλγιον, τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀλλαχοῦ, ἰδίως μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων τάξεων. Ἄλλ' εἰς τοὺς ἐπισήμους κύκλους δὲν ἦτο ἀρεστός· εἰς μὲν τὴν Ρώμην,

διότι οὗτος ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν ἐπισκοπικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνωτέρας τὰς συνόδους ἀπὸ τὸν πάπαν, εἰς δὲ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν διότι διέσπα τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους καὶ διότι εἶλε τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὰς μισητὰς Κάτω Χώρας. Ἡ καταδίκη του εἶχε μοιραῖα ἀποτελέσματα διὰ τὴν Γαλλίαν. Οἱ θρησκεύοντες διανοούμενοι οἱ ὅποιοι εἶχον προσχωρήσει εἰς αὐτὸν διότι ἐνόμιζον ὅτι ἐκεῖ εὔρισκον κάτι τὸ βαθύτερον, μετὰ τὴν καταδίκην του ἔμειναν ἄστεγοι, ἔρμαια τοῦ διαφωτισμοῦ.

Πολλοὶ ἐκ τῶν Ἰανσενιστῶν διωκόμενοι κατέφυγον εἰς τὴν Οὐτρέχτην τῆς Ὁλλανδίας, ὅπου συνεκρότησαν ὀλιγοπληθῆ κοινότητα, ἐνωθεῖσαν βραδύτερον μετὰ τοῦ Παλαιοκαθολικισμοῦ. Οἱ παραμείναντες εἰς τὴν Γαλλίαν ἀπετέλεσαν, λόγῳ τῆς πρὸς αὐτοὺς δυσμενείας τῆς πολιτείας, πυρῆνα ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ μετέπειτα ὑπεστήριξαν τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν.

8. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ

Οί Ρωμαιοκαθολικοί ἐπεδόθησαν, ὡς ἦτο φυσικόν, μὲ περισσότερον ζῆλον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς παραδόσεως τῶν Πατέρων, παρ' ὅσον οἱ Προτεστάνται, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὴν ἔρευνάν των κριτικωτέραν μέθοδον.

Καῖσαρ Βαρώνιος Τὸν δρόμον ἔδειξεν ὁ ἐκ Καμπανίας Καῖσαρ Βαρο-
Βαρώνιος pius (1538-1607), ὁ ὁποῖος διετέλεσε προϊστά-
μενος τοῦ τάγματος τοῦ Ὁρατορίου, βιβλιοθηκῆριος τοῦ Βα-
τικανοῦ καὶ καρδινάλιος. Συνέταξε χρονογραφίαν τῆς Ἐκκλη-
σίας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ 1198 εἰς δώδεκα τόμους ὑπὸ τὸν τί-
τλον *Ἐκκλησιαστικὰ Χρονικὰ*, διηρημένον εἰς Κεφάλαια, ἕκα-
στον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓν ἔτος, ἀποτελοῦν ἀντίπο-
δα τῶν Μαγδεμβουργίων Ἐκατονταετηρίδων καὶ ἔχον ὅλα τὰ
μειονεκτήματα ἐκείνων. Ἡ κατάταξις τοῦ ὕλικου κατὰ ἔτη
προκαλεῖ φοβερὰν διάσπασιν αὐτοῦ. Προσπαθεῖ ὅμως οὗτος ν'
ἀποδώσῃ τὰ γεγονότα μὲ περισσοτέραν ἀκρίβειαν, ἂν καὶ συ-
χνάκις δὲν τὸ ἐπιτυχάνει, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Ἀ-
νατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ δημοσίευσις πολλῶν ἀγνώστων τότε
κειμένων ὑπῆρξε χρησιμωτάτη. Ἐξέδωσεν ἐπίσης οὗτος τὸ *Ρω-
μαϊκὸν μαρτυρολόγιον*.

Διονύσιος Πετάβιος Ὁ Διονύσιος Petavius (1583-1652), καθηγητῆς
Πετάβιος τῆς θεολογικῆς σχολῆς Κλερμόν τῶν Παρισίων, ἐ-
κάλυπτεν εὐρύτατον πεδῖον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἀπὸ τῆς
γλωσσολογίας μέχρι τῆς δογματικῆς. Εἰς τῶν πολυμαθεστέρων
ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς του, ἦτο περιζήτητος εἰς τὰ πνευματικὰ
κέντρα τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ὁ Λουδοβῆκος ΙΓ' δὲν ἐπέτρεψεν εἰς
αὐτὸν νὰ δεχθῆ προσφερθεῖσαν ἔδραν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς
Μαδρίτης, διὰ νὰ μὴ στερηθῆ τῶν ὑπηρεσιῶν του ἢ πρωτεύου-
σά του.

Πλὴν ἐκδόσεων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς ὁ Ἐπιφά-
νιος καὶ ὁ Συνέσιος, συνέγραψεν εἰς δύο τόμους ἔργον *Περὶ
τῆς διδασκαλίας τῶν χρόνων*, εἰς τὸ ὁποῖον κατοχυρώνει τὴν
ἱστορίαν χρονολογικῶς. Σπουδαιότερον εἶναι τὸ τετράτομον ἱ-
στοριοδογματικὸν ἔργον του *Περὶ θεολογίας δογματικῆς*, τὸ

ὁποῖον ἤνοιξε νέαν ὁδὸν εἰς τὴν δογματικὴν, ὑποδεικνύον δα-
ψιλεστέραν ἐκμετάλλευσιν τοῦ θησαυροῦ τῶν πατέρων καὶ τῆς
Ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως. Ὁ Πετάβιος εἶναι ἐκ τῶν πρῶ-
των δεχθέντων τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελιξέως τοῦ δόγματος ἐν τῇ
Ἐκκλησίᾳ.

Βολλανδισταὶ Κοινότης Βέλγων Ἰησουϊτῶν ἐν Ἀμβέρσῃ ἡσχο-
λήθη ἐπιμελῶς μὲ τὴν συλλογὴν καὶ ἔκδοσιν
βίων ἁγίων. Ἐκ τοῦ κυριωτέρου τῶν πρωτεργατῶν τῆς προσπα-
θείας ταύτης Ἰωάννου Van Bolland (1596 - 1665) οἱ ἄνδρες αὐ-
τοὶ ὠνομάσθησαν Βολλανδισταί. Συγκεντρώσαντες βίους καὶ τῶν
τελευταίων μνημονευομένων ἁγίων ἐκ χειρογράφων ἤρχισαν τὴν
ἔκδοσιν τοῦ ὀγκώδους καὶ πολυτόμου ἔργου Πράξεις Ἀγίων,
Acta Sanctorum. Ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, μὲ μίαν διακοπὴν ἐξήκοντα
ἔτῶν λόγφ ἐκδιώξεως τῶν Ἰησουϊτῶν ἐκ Βελγίου, συνεχιζομένη
ἢ ἔκδοσις, ἔχει φθάσει τώρα εἰς τὸν μῆνα Νοέμβριον. Νεώ-
τεροι ἀξιόλογοι βολλανδισταί, εἶναι ὁ Ἰππόλυτος Delehaye.
Πλὴν τούτων ἡ κοινότης ἐκδίδει τὰ *Analecta Bollandiana* καὶ
τὰ *Subsidia Hagiographica*, ἁγιολογικὰ παραρτήματα.

Σεβαστιανὸς Τυγιεμὼν Ὁ ἐκ Παρισίων Σεβαστιανὸς De Tillemont
(1637 - 1698), μορφωθείς εἰς τὸ Πῶρτ Ρουαγιαλ
καὶ ἐνστερνισθεὶς τὰς ἰδέας τοῦ Ἰανσενίου, χωρὶς ν' ἀναμιχθῇ
ἐνεργῶς εἰς τὴν ἔριδα, εἰργάσθη ἐπὶ θεμάτων τῆς ἐκκλησια-
στικῆς ἱστορίας, ζῶν εἰς τὸ πλησίον τῶν Παρισίων ἀγρόκτημά
του. Δεῖγμα τῆς καταπληκτικῆς πολυμαθείας του εἶναι τὸ ἔρ-
γον *Μνημόνια διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν ἑξ πρώτων*
αἰώνων εἰς 16 τόμους, ἐκτεινόμενα μέχρι τοῦ ἔτους 513. Πα-
ρὰ τὸ ἀμέθοδον τῆς κατατάξεως τῆς ὕλης καὶ τὴν ξηρότητα
τοῦ ὕφους τὸ ἔργον παραμένει ἀνυπέρβλητον εἰς ἀξίαν περιε-
χομένου, συνισταμένου κυρίως εἰς παράθεσιν κειμένων ἀρχαίων
συγγραφέων μετὰ συνδετικῶν αὐτῶν τεμαχίων. Συνέταξεν ἐπί-
σης ἐξάτομον ἔργον περὶ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἡγεμόνων τῆς
ἰδίας περιόδου.

Μαυρισταὶ Εἰς τὴν βενεδικτίνην μονὴν τοῦ Ἁγίου Μαύρου
ἐν Γαλλίᾳ, ἡ ὁποία ἐκαλλιέργει τὰ γράμματα πα-
ρὰ τὴν ἀντίδρασιν ἄλλων μοναχικῶν ταγμάτων, παρετηρήθη ἐ-
πίδοσις εἰς τὰς πατερικὰς σπουδὰς. Ὁ πρῶτος συλλαβὼν τὴν
ἰδέαν συνολικῆς ἐκδόσεως τῶν πατέρων Ἰωάννης Mabillon
(1632 - 1707) κατέδειξε τὴν ἀνάγκην συστηματικῆς μελέτης
τῆς παλαιογραφίας. Οὗτος ἐξέδωκε τὰ συγγράμματα τοῦ Ἁγί-
ου Βερνάρδου, πολύτομον ἱστορίαν τοῦ τάγματος τῶν Βενεδι-

κτινών και τούς πρώτους τόμους τῶν βίων Ἀγίων τοῦ τάγματος τούτου.

Ὁ Βερνάρδος De Montfaucon (1655-1741), ἄλλοτε στρατιωτικός, εἰσῆλθεν εἰς τὴν κοινότητα τῶν Μαυριστῶν. Μὲ τὸ ἔργον τοῦ *Ἑλληνικὴ παλαιογραφία* ἐδημιούργησε τὴν ὁμώνυμον ἐπιστήμην. Ἐξέδωσε δὲ κριτικῶς τὰ *Ἐξαπλᾶ* τοῦ Ὁριγένους εἰς δύο τόμους, ἔργα τοῦ Ἀθανασίου εἰς τρεῖς τόμους, ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου εἰς 13 τόμους, καὶ σύμμικτα ἔργα εἰς τὰς συλλογὰς *Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ ἀνάλεκτα* καὶ *Νέα συλλογὴ Ἑλλήνων πατέρων* καὶ συγγραφέων εἰς δύο τόμους.

Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Μαύρου συνέχισε τὸ ἔργον τῆς ἐπιμακρὸν χρόνον, μέχρις ὅτου ἐκλείσθη ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασεως, διὰ νὰ διαλυθῇ ὀλίγον μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ πάπα.

Ἀντώνιος Μουρατόρι Ὁ ἱερεὺς Ἀντώνιος Muratori (1672-1750), βιβλιοθηκᾶριος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης καὶ μετέπειτα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ δουκὸς τῆς Μοντένα, ἠσχολήθη ἰδίως μὲ τούς μεσαιωνικοὺς συγγραφεῖς τῆς χώρας του. Ἐξέδωσε τὰ ἔργα *Συγγραφεῖς τῶν ἰταλικῶν πραγμάτων* εἰς 25 τόμους, *Ἰταλικαὶ ἀρχαιότητες* εἰς 6 τόμους, εἰς τὰς ὁποίας περιλαμβάνεται καὶ ὁ περίφημος κανὼν τοῦ Μουρατόρι, κείμενον τοῦ Β' αἰῶνος περιέχον κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ *Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα*. Ἄλλα συγγράμματά του ἐξέδωσεν ὑπὸ ψευδώνυμον, διότι ἔθιγεν εἰς αὐτὰ δόγματα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἰωάννης Μάνσι Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λούκιανος Ἰωάννης Mansi (1692-1769) εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν *Συλλογὴν Ἀγίων Συνόδων*, Sacrum conciliorum nova et amplissima collectio, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ γνωστὰ πρακτικὰ ὅλων τῶν συνόδων μέχρι τῆς Φλωρεντίας. Ὁ ἴδιος ἐπεμελήθη μόνον τοὺς πρώτους 14 τόμους, δι' ὕλικοῦ δὲ ὑπ' αὐτοῦ καὶ συνεργατῶν του συλλεγέντος ἐφιλοτεχνήθησαν ὑπὸ μαθητῶν του ἄλλοι 17 τόμοι, ἔκτοτε δὲ τὸ ἔργον συνεχίζεται διὰ νέων προσθηκῶν. Τὴν ἀξίαν τοῦ μνημειώδους καὶ ἀνεπαναλήπτου τούτου ἔργου δὲν μειώνει ἡ ἔλλειψις κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν κειμένων. Ὁ Μάνσι εἶχε συστήσει εἰς τὴν Λούκιαν καὶ ἀκαδημίαν σπουδῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

Γ' Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου ταύτης ὁ Χριστιανισμὸς δὲν διεβρώθη μόνον ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς διαμάχας, αἱ ὁποῖαι ἀπέληξαν εἰς τὴν διάσπασίν του, ἀλλ' ἀντιμετώπισε καὶ τὴν εἰρωνίαν καὶ τὴν πολεμικὴν τῶν ἀπίστων. Ὁ κύκλος τῶν ἐπαναστατούντων κατὰ τῆς θρησκείας παρατηρούμενος εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς, ἠύξήθη τὸν ΙΕ' αἰῶνα εἰς τὴν Δύσιν, ὅπως εἶχεν αὐξηθῆ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον.

Οἱ καθ' αὐτὸ ἄθεοι ἦσαν βεβαίως τότε ἐλάχιστοι, σχεδὸν ἀνύπαρκτοι, ἐνῶ οἱ ἀρνούμενοι τὰ θρησκευτικὰ δεσμὰ διὰ νὰ ἔχουν ἐλευθερίαν κινήσεως εἰς ἄτακτον βίον ἦσαν περισσότεροι, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ περιφρονοῦντες τὴν θρησκείαν λόγῳ τῆς διαφθορᾶς πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων. Ἡ μεταρρύθμισις καὶ ἡ ἀντιμεταρρύθμισις ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν νὰ αὐξήσουν τὴν ἐκτίμησίν των πρὸς τοὺς ἀρχοντας τούτους, ἀλλ' αἱ ἐπακολουθήσασαι ἔριδες καὶ οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι προεκάλεσαν μεγαλύτεραν ἀπογοήτευσιν.

Οἱ ἱεροκήρυκες κατεκεραύνωνον ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοὺς ἀρνητὰς ἄλλ' αἱ τάξεις τούτων ἐπληθύνοντο. Παρὰ ταῦτα ἀπὸ ἀλλοῦ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδικὴν των πλευρὰν προήρχετο ἀπειλητικὸς ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμὸν.

Μὲ τὴν αὐγὴν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς ἀρχίζει καὶ ἡ πορεία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ καταλήξῃ εἰς μίαν ἐγκόσμιον ἀποθέωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ μεταβάλλονται αἱ εἰδόνες εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ φύσις καταλαμβάνει δεσπόζουσαν εἰς αὐτὰ θέσιν. Εἰς τὴν πολιτειολογίαν ὁ Grotius εἰσάγει τὸ φυσικὸν δίκαιον ὡς ἀντίποδα τῆς "ἐλέῳ Θεοῦ" ἐξουσίας, διὰ νὰ τονίσῃ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὡς φυσικὰ ὄντα συνέστησαν κοινωνικὸν συμβόλαιον καὶ συμβόλαιον κυριαρχίας, διὰ τῶν ὁποίων ἀποδέχονται τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν καὶ ἐκχωροῦν τὸ δικαίωμα ἐξουσίας εἰς τὸν ἡγεμόνα. Εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον ὁ Adam Smith εἰσάγει τὴν ἀρχὴν τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, μὲ τὴν ἀνεξέλεγκτον ἐλευθερίαν ἐργασίας καὶ κεφαλαίου. Μὲ τὴν

στρονομικὰς ἀνακαλύψεις τὸ νῦν φυσικοεπιστημονικὸν κόσμω-
εἶδωλον ἀντικαθιστᾷ τὸ παλαιὸν γεωκεντρικὸν σύστημα καὶ ἐμ-
φανίζει τὴν φύσιν ὡς μοναδικὸν σχεδὸν διδάσκαλον τῆς ἀλη-
θείας. Τέλος τὸν ἰσχυρὸν σεισμὸν συμπληρῶνει ἡ πλήρης ἐπι-
κράτησις τοῦ λόγου εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἀφ' ἧς τὰ μαθηματι-
κὰ ἐφηρμόσθησαν εἰς τὴν φυσικὴν, ἡ ὁποία ἄλλοτε ἦτο δεσμία
τῆς φιλοσοφίας, ἀνεπτύχθησαν αἱ νεώτεραι φυσικαὶ ἐπιστῆμαι,
καὶ ἀφ' ἧς ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἀνεπτύ-
χθη ἡ νεωτέρα φιλοσοφία.

Βεβαίως οἱ μεγάλοι ἐπιστήμονες τῶν χρόνων τούτων δὲν
ἦσαν ἄθεοι οὔτε ἄπιστοι, ἀντιθέτως μάλιστα πολλοὶ ἐκ τῶν
σπουδαιωτέρων φυσικῶν καὶ ἀστρονόμων καὶ φιλοσόφων ἦσαν
θεολόγοι ἢ μοναχοὶ ἢ ἱερεῖς. Ἐξ ἄλλου αἱ φυσικαὶ ἀνακαλύ-
ψεις, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον ἀκόμη, ἀντὶ νὰ καταρρίπτουν,
ἐστήριζον τὴν πίστιν. Ἐπίσης δὲ οὔτε οἱ φιλόσοφοι ἦσαν ἄ-
θρησκοι. Οἱ τρεῖς μεγαλύτεροι φιλόσοφοι τοῦ ΙΖ' αἰῶνος Ba-
con, Descartes, Leibnitz, ἦσαν πιστὰ τέκνα τῶν Ἐκκλησιῶν
εἰς τοὺς κόλπους τῶν ὁποίων ἐγεννήθησαν. Παρὰ ταῦτα ὅμως
οὔτοι ἔδωσαν προτεραιότητα εἰς τὸ πείραμα καὶ τὴν λογικὴν,
τὰ ὁποῖα ἔγιναν ὄπλα εὐρυτέρας χρήσεως εἰς χεῖρας τῶν δια-
δόχων των· καὶ οὔτοι μετέβαλον πορείαν. Ἐφ' ὅσον ὁ ὀρθὸς
λόγος εἶναι παντοδύναμος, δύναται νὰ λύσῃ ὅλα τὰ προβλήμα-
τα, ἀκόμη καὶ τὰ θρησκευτικὰ. Ὅπως δὲ κατὰ τὸν μεσαῖωνα
οἱ θεολόγοι ἐγίνοντο φιλόσοφοι, οὔτω τώρα οἱ φιλόσοφοι γί-
νονται κατὰ περίστασιν θεολόγοι, χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄ-
ψιν τὰς ἀρχὰς τῆς θεολογήσεως, τὴν πίστιν καὶ τὴν παράδο-
σιν.

Ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως οἱ φιλόσοφοι διεκρίθησαν εἰς
τρεῖς κατηγορίας. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν τὰ πιστὰ μέλη τῆς
ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον προσθέτουν καὶ τὸ
στοιχεῖον τῆς θρησκευτικῆς αὐθεντίας. Εἰς τὴν δευτέραν ἀνή-
κουν οἱ διατηρήσαντες ἄκρατον τὸν ὀρθολογισμὸν καὶ φρο-
νοῦντες ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος ἀποδεικνύει ὠρισμένας θρησκευτι-
κὰς ἀληθείας ὡς ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὑπαρξὶς καὶ ἀθα-
νασία τῆς ψυχῆς, στοιχεῖα τῆς φυσικῆς θρησκείας τὴν ὁποίαν
κατὰ τὴν γνώμην των διέφθειραν αἱ ὀργανωμένοι θρησκείαι. Ὁ
Θεὸς αὐτῶν κυβερνᾷ τὸν κόσμον καὶ δὲν ἀποκαλύπτεται εἰς
τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων τῆς φύσεως, ὁ ὁποῖ-
ος, ἀφ' οὗ ἐτελείωσε τὸ ἔργον, τὸ ἀποθαυμάζει τώρα ἀπὸ μί-
αν ἀόρατον γωνίαν, ὡς ὁ ἐγκόσμιος ἀρχιτέκτων τὸ οἰκοδόμη-
μά του. Ἀπουσιάζει οὗτος ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ἡ ἀνθρωπίνη
ψυχὴ δὲν δύναται νὰ τὸν ἀνεύρῃ. Οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ ὑπῆρ-
ξαν αὐστηροὶ κριταὶ τῆς θρησκείας, ἐνῶ ἀντίκρυζον μὲ ἄκραν

ἐπιείκειαν σχεδὸν πᾶσαν ἄλλην ἐκδήλωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν ἀνήκουν οἱ ἀθεῖσταί, ἐλάχιστοι καὶ πάλιν, οἱ ὁποῖοι ἔθετον τὸν Θεὸν ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ καὶ ὄχι τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἀληθὲς ὅτι οἱ φιλόσοφοι οὗτοι ἀρνητικὴν τοποθέτησιν ἐδείκνυον καὶ ἔναντι τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος, ἀναπτύσσοντες τὴν θεωρίαν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου.

Αἱ θεωρίαι περὶ φυσικῆς θρησκείας καὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου εἶναι κατασκευάσματα τῶν διαφωτιστῶν δι' ἀφαιρέσεως τῶν κοινῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν εἰς τὰς παραδεδομένας θρησκείας καὶ τὰ ὑφιστάμενα πολιτικὰ καθεστῶτα, ἀποδίδοντα ὄχι ὅποια ἦτο ἀλλὰ ὅποια ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμην των, νὰ εἶναι ἡ κατάστασις εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως πραγματικότης εἶναι διάφορος τῶν θεωρῶν αὐτῶν, οἱ δὲ διαφωτισταί, ὀρθολογοῦντες ἀλλ' ἀγνοοῦντες τὴν μέθοδον τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, δὲν κατῴρθωσαν νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν.

Αἱ βασικαὶ των ἀνθρωποκεντρικαὶ προϋποθέσεις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπολύτως ἀγαθός, ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ αὐτὸν καὶ ὅτι αὐτὸς δύναται νὰ πράξῃ τὰ πάντα, ἐδημιούργησαν μίαν ἀπολύτως αἰσιόδοξον προοπτικὴν διὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία πράγματι συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀλλ' ἔφερε χαλάρωσιν εἰς τὸν πνευματικὸν βίον, παρατηρουμένου ἕκτοτε τοῦ ἀγεφυρώτου χάσματος μεταξὺ τεχνολογίας καὶ πνεύματος. Οὕτω φυσικὰ ἢ ἀπόλυτος αἰσιοδοξία συνετρίβη βραδύτερον.

Οἱ ὁπαδοὶ τῶν νέων ἰδεῶν δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὸ ἐπισημονικὸν ἔργον, ἀλλ' ἐπεζήτησαν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ πνευματικῶν πραγμάτων, ἐργαζόμενοι συστηματικῶς, ὀργανώνοντες σιωπηλῶς κοινὸν μέτωπον εἰς ὀλόκληρον τὴν Εὐρώπην καὶ διαδίδοντες εὐρέως τὰς ἀπόψεις των. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐξ ἄλλου ἀνεζήτησαν ὑποκατάστατα τῆς ἀπολεσθείσης θρησκευτικῆς ζωῆς εἰς τὴν σύστασιν φιλοσοφικοθρησκευτικῶν λεσχῶν, ὡς εἶναι αἱ τῶν τεκτόνων.

Ὁ Τεκτονισμός, ἡ μασωνία (Μαζον, τέκτων), διαδοθεὶς ταχέως καὶ εὐρέως εἰς ὀλόκληρον τὴν Εὐρώπην, συνεκέντρωσεν εἰς τοὺς κόλπους του χιλιάδας μελῶν ἐκ τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴν βαθμιαίαν ἀπογύμνωσιν τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶναι παράδοξος ἡ γένεσις του. Προῆλθεν ἐξωτερικῶς ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν συντεχνιῶν τῶν κτιστῶν, αἱ ὁποῖαι ὑφίσταντο καὶ εἰς τὴν Δύσιν καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μερικαὶ συντεχνίαι ἠθέλησαν ν' ἀσχοληθοῦν μὲ ὑψηλότερα πράγματα· ἐνέγραψαν λοιπὸν ὡς ἐπίτιμα μέλη διανοουμένους καὶ προὔχοντας καὶ κατέστησαν τὰς

στοάς των, δηλαδή τὰς αἰθούσας συγκεντρώσεως των, ἐστίας πρὸς συζήτησιν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν προβλημάτων ὑπὸ δεῖστικὸν πρῖσμα. Ὡς πίστιν παρέλαβον τὰς θεολογικὰς ἀρχὰς τοῦ δεῖσμοῦ, δίδοντες ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ τὴν ἐπλούτισαν μὲ στοιχειώδη λατρείαν. Πρὸς καλύτεραν διάδοσιν ἐπέτρεψαν εἰς τὰ μέλη των νὰ διατηροῦν ἐκτὸς τῶν στοῶν οἵανδήποτε ἄλλην θρησκευτικὴν σχέσιν.

Τὸ κήρυγμα τῆς ὅλης αὐτῆς κινήσεως, ἡ ὁποία γενικῶς χαρακτηρίζεται ὡς διαφωτισμός, εἶχε σὺν τῷ χρόνῳ μεγάλην ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν ἡμιμορφωμένων καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, οἱ ὅποιοι ἐντυπωσιάζοντο καὶ ἀπὸ τὴν νέαν περὶ κόσμου εἰκόνα τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀπὸ τὰ περὶ δικαιοσύνης διδάγματα. Εὔρε μάλιστα παραδόξως ὁπαδοὺς καὶ μεταξὺ μερικῶν ἀπολυταρχικῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, ἔναντι τῶν ὁποίων οἱ δημοκράται διαφωτισταὶ ἠσθάνοντο ἰδιαιτέραν ἀδυναμίαν. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους διαφωτιστάς, ὡς ὁ Βολταῖρος, κατεσκευάζον τοὺς δημοκρατικοὺς κεραυνοὺς των καθ' ὅν χρόνον ἐφιλοξενοῦντο ἡγεμονικῶς εἰς ἀνάκτορα βασιλέων καὶ αὐτοκρατειρῶν.

Ὁ ἀγὼν μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ διαφωτισμοῦ ἐτελείωσε μὲ πρόσκαιρον νίκην τοῦ δευτέρου, ἀφοῦ οὗτος ἐχρησιμοποίησε βίαν κατὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν. Αἱ Ἑκκλησίαι τῆς Εὐρώπης ἐδέχθησαν σιληρὸν πλήγμα καὶ ἔμειναν ἀναυδοὶ ἔχασαν ἐντὸς ὀλίγων δεκαετιῶν τὸ πλεῖστον τοῦ ποιμνίου των. Ἐχρησιάσθησαν πολὺν καὶ σιληρὸν μόχθον διὰ νὰ συνέλθουν καὶ ἀνασυνταχθοῦν κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Εἰς μερικὰς δὲ περιπτώσεις ἠναγκάσθησαν νὰ εὔρουν νέας μορφὰς θεολογικῆς ἐκφράσεως καὶ ἐκκλησιαστικῆς δράσεως.

Εἰς ἐκάστην τῶν τριῶν χωρῶν, ὅπου κυρίως ἐπικράτησεν ὁ διαφωτισμός, οὗτος ἔλαβεν ἰδίαν μορφήν· εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὡς δεῖσμός ἢ ὡς φυσικὴ θεολογία, εἰς τὴν Γαλλίαν ὡς φυσιοκρατία, εἰς τὴν Γερμανίαν ὡς αἰσθητικὸς ὀρθολογισμός.

Βοηθηθεὶς ἀπὸ τὴν ἄκρατον ἐμπειριοκρατίαν τοῦ Φραγκίσκου Βασον, ὁ διαφωτισμός διεδόθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὑπὸ μορφήν δεῖστικὴν καὶ εὐδαιμονιστικὴν, χωρὶς πολεμικὴν διάθεσιν. Ὁ Ἐδουάρδος Herbert (1538-1648), συλλέγων τὰ κοινὰ εἰς ὅλας τὰς θρησκείας στοιχεῖα, ἦτοι τὴν πίστιν εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὴν λατρείαν αὐτοῦ, τὴν ἀρετὴν, τὴν μετάνοιαν διὰ τὰς ἁμαρτίας, τὴν ἀθανασίαν ψυχῆς, τὴν μέλλουσαν ζωὴν, καὶ ἀποικλείων οὕτω τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ, προέβαλε διὰ σειρᾶς δοκιμῶν ἓν εἶδος λαϊκῆς θρησκείας. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύστημα δηλώνεται μὲ τὸν λατινι-

κὸν ὄρον δεῖσμὸς (ἐκ τοῦ deus), ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὴν μὲν σημαίνει ὅ,τι καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἑλληνικὸς ὄρος θεῖσμὸς (ἐκ τοῦ Θεός) καὶ ἀντιτίθεται εἰς τὴν πολυθεΐαν καὶ τὴν ἀθειάν, ἀλλ' εἰς τὴν νέαν του ταύτην χρῆσιν καταντᾷ διάφορος τοῦ θεῖσμου, ἐφ' ὅσον σημαίνει τὴν φυσικὴν θρησκείαν.

Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ δεῖσται διεκρίθησαν εἰς τάξεις. Οἱ ἀκραῖοι ἐξ αὐτῶν ἐδέχοντο τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀπέδιδον εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν δημιουργικὴν του ἐνέργειαν ἀπόλυτον ἀπραξίαν καὶ ἀδιαφορίαν διὰ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὡς οἱ Ἐπικούρειοι. Ἄλλοι ὅμως ἐδέχοντο καὶ θεϊαν πρόνοιαν, ἐνεργοῦσαν πάντως μόνον εἰς τὴν ὑλικὴν κτίσιν. Ἄλλοι ἀπέδιδον εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἠθικὰς ιδιότητας, δεχόμενοι οὕτω ἠθικὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον. Καὶ τέλος ἄλλοι ἐδέχοντο ὅλας τὰς ἀληθείας τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὡς εἶχε καθορίσει αὐτὸς ὁ Herbert. Ἡ ἐξέλιξις πρὸς τὰ ἄκρα ὑπῆρξεν ἀντίστροφος πρὸς τὴν ἀνωτέρω σειρὰν. Οἱ πρῶτοι φυσικὰ ἐξελάμβανον τὸν Θεὸν ὡς πρῶτον αἷτιον καὶ ὄχι ὡς πρόσωπον, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι ἔτεινον νὰ δεχθῶν τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ.

Ὁ Ἰωάννης Locke (1632-1704) ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ δεῖσμου. Προσπαθῶν νὰ συνδυάσῃ τὸν Χριστιανισμὸν μὲ τὴν φυσικὴν θρησκείαν, δεχόμενος ἀκόμη καὶ τὰ εἰς τὴν Γραφὴν περιγραφόμενα θαύματα, παρουσιάζεται μὲ τὸ ἔργον του *Τὸ ἔλλογον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς παραδίδεται εἰς τὰς Γραφὰς* μᾶλλον ὡς ἀπολογητὴς τούτου. Παρὰ ταῦτα ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα αὐτοῦ εἶναι φιλοσοφικὴ καὶ σχεδὸν ἀπρόσωπος, ἐνῶ ἡ γενικὴ τοποθέτησις τῆς ἀκρως ἐμπειριοκρατικῆς φιλοσοφίας του ὠδήγει εἰς ἀμφιβολίας περὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως.

Ὁ Ματθαῖος Tyndal (1657-1733) βεβαιώνει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ ἀπλῆν ἔκφρασιν τοῦ τελείου νόμου, τοῦ δοθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, ἔδωσε δὲ εἰς τὸ σχετικὸν ἔργον του χαρακτηριστικὸν τίτλον, *Ὁ Χριστιανισμὸς τόσον ἀρχαῖος ὅσον καὶ ἡ δημιουργία*. Ἄν καὶ ἐκάλει ἑαυτὸν χριστιανὸν δεῖστήν, τοῦτο δὲν ἥλλασε κατὰ πολὺ τὴν θέσιν του.

Ὁ Ἰωάννης Toland (1670-1720), ἐνῶ ἐφρόνει ὅτι εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εὐρίσκεται ἡ ἀληθὴς ἰδέα περὶ θρησκείας καὶ ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν ἀποκάλυψιν, ἔδωκεν εἰς τοὺς ὄρους τούτους ὀρθολογιστικὴν ἐρμηνείαν. Ἀληθὴς θρησκεία εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ διὰ τῆς λογικῆς κατανοουμένη καὶ ἡ ἀποκάλυψις δίδει ἀπλῶς τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συμπληρῶνουν τὰ εὐρήματα τῆς λογικῆς. Ὡς δεικνύει ὁ τίτλος τοῦ βασικοῦ θεολογικοῦ ἔργου του, *Ὁ μὴ μυστηριώδης Χριστιανισμὸς*, ἠθέλεν αὐτὸν σαφῆ, λογικόν, χωρὶς θαύματα, χωρὶς μυστήρια, χωρὶς εἰδικὴν

ἀποκάλυψιν.

Ἐνῶ οἱ ἀμέσως ἀνωτέρω μνημονευόμενοι φιλόσοφοι κατέληξαν εἰς τὰ συμπεράσματά των ἐξ ὀρθολογικῶν προϋποθέσεων, ὁ Δαβίδ Hume (1711-1776) ἀφωρμήθη ἐκ τῆς ἐμπειριοκρατίας καὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ, διὰ νὰ καταρρίψῃ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Ὅλαι αἱ παραστάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ εἶναι ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἢ ἰδέαι σχηματισθεῖσαι ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τούτων, πᾶσα δὲ ἀλήθεια ἀνταποκρίνεται εἰς αὐτὰς τὰ παραστάσεις. Ὁ νοῦς δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ αὐτὰς καὶ δὲν δύναται ν' ἀποδείξῃ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς. Παρὰ ταῦτα εἰς τοὺς *Διαλόγους περὶ φυσικῆς θρησκείας* παραδέχεται τὴν παρουσίαν σκοποῦ εἰς τὸ σύμπαν καὶ οὕτω πιθανολογεῖ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ.

Ὁ μέγας γάλλος φιλόσοφος τοῦ 17' αἰῶνος Ρενὲ Descartes (1596-1650) ὄχι μόνον ἐπίστευεν εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ' ἀφῆσεν εἰς τὸ σύστημά του ἰδιαιτέραν θέσιν διὰ τὰ θεολογικὰ προβλήματα. Ἐδίδασκεν ὅτι ὅλαι αἱ ἀλήθειαι ἐκκινουῦν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἀκόμη καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ ὅτι ὑπάρχει κανεὶς· *cogito, ergo sum, σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω*. Ὁ νοῦς ἔχει σαφεῖς ἐννοίας, ὅπως δὲ εἰς τὰ μαθηματικὰ πᾶν σαφῶς νοούμενον εἶναι καὶ ἀληθές, οὕτω καὶ εἰς τὴν λογικὴν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σαφεστέρα ἐξ ὅλων τῶν ἰδεῶν τὰς ὁποίας περικλείει ὁ νοῦς εἶναι ἡ περὶ Θεοῦ, ἄρα τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας. Πέραν τούτου ὁ Descartes ἀπεδέχετο πλήρως τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀλλ' ἡ ἐξύψωσις τῆς δυνάμεως τοῦ νοῦ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὠδήγησεν ἄλλους φιλοσόφους εἰς διαφορετικὰ συμπεράσματα.

Οὕτω μερικοὶ φιλόσοφοι, χρησιμοποιοῦντες ἐκλειτικῶς τὸν ὀρθολογισμὸν τοῦ Descartes καὶ τὴν ἐμπειριοκρατίαν τῶν Ἀγγλων, ἔφθασαν ὄχι μόνον εἰς τὸν δεῖσμὸν ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ. Οὕτως ὁ διαφωτισμὸς κατέστη εἰς τὴν Γαλλίαν σχεδὸν ἀντιθρησκευτικός, εὐδαμονιστικὸς καὶ ἐπαναστατικός. Τὴν ἀρχὴν ἔκαμεν ὁ υἱὸς προτεστάντου ἱερέως Πέτρος Bayle (1647-1706) εἰς τὴν περίφημον δεκαεξάτομον ἐγκυκλοπαιδεῖαν του, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλου πολλὰ οἱ γάλλοι ἐγκυκλοπαιδισταὶ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος. Τὸν 18' αἰῶνα εἰς τὴν γαλλικὴν πνευματικὴν σκηνὴν ἐπικρατοῦν οἱ ἐγκυκλοπαιδισταί, διανοούμενοι μὲ ἐπιφανειακὴν συνήθως σκέψιν, ἀναμασῶντες τὰ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιχειρήματα τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων τῆς παρακμῆς, τοῦ Κέλσου, τοῦ Προφυρίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου.

Ὁ Βολταῖρος (1694-1778), τοῦ ὁποίου τὸ πραγματικὸν ὄνομα εἶναι Φραγκῖσκος Arouet, εἶναι ἡ μεγαλυτέρα φυσιο-

γνωμία τῆς Γαλλίας κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον. Ἐκπαιδευθεὶς εἰς σχολὴν Ἰησουϊτῶν ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐχθρὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄνθρωπος μεγάλης εὐφυΐας καὶ ἰκανότητος, ἦτο συγχρόνως κόλαξ καὶ κατώτερος τῶν παθῶν. Εἰς φιλοσοφικὰ δοκίμια, λογοτεχνικὰ ἔργα καὶ τὴν πραγματείαν *Περὶ μεταφυσικῆς* δὲν παραλείπει εὐκαιρίαν νὰ καταπολεμήσῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν ὡς παντοδυνάμου ὄντος. Βασικῶς ἐπικιούρειος, ἐθεώρει γενικῶς τὰς καθιερωμένας θρησκείας ὡς πηγὴν φανατισμοῦ καὶ τὴν μεταφυσικὴν ὡς πηγὴν δυστυχίας, καθ' ὅσον αὕτη προκαλεῖ ταραχὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὃ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ ἓνα κόσμον ὑπερβαίνοντα τὰς δυνάμεις του. Παρὰ ταῦτα ἐπίστευεν εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀθανασία ψυχῆς, καὶ ἔλεγε τὸ περὶφημον καταστάς, "ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχη, πρέπει νὰ τὸν ἐφεύρωμεν". Ἦθελε λοιπὸν θρησκείαν χωρὶς δόγμα καὶ χωρὶς λατρείαν, δηλαδὴ ἄθρησκον θρησκείαν, ὅπερ ἀποτελεῖ παραλογισμόν. Ἀκόμη καὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατόν του οὗτος ἦτο τὸ σύμβολον τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην.

Ὁ Ἰωάννης Ἰάκωβος Rousseau (1712-1778) λόγῳ διαφόρου ψυχοσυνθέσεως ἠκολούθησε διάφορον τακτικὴν. Ὅχι μόνον ἐπίστευεν ὅτι τὰ Εὐαγγέλια περιέχουν ἀνυπέρβλητον ἠθικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἐνέμενεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἂν καὶ τὸν ἀπεγύμνωσεν ἀπὸ τὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν. Κατ' οὐσίαν οὗτος δὲν ἦτο διαφωτιστής, ἀλλ' ἐχθρὸς τοῦ διαφωτισμοῦ, διότι τὸν λόγον ἀντικαθίστα μὲ τὸ συναίσθημα. Ἦτο ἐπίσης ἐχθρὸς τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς προόδου, διὸ ἐπεζήτει τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸν ἄγνόν πρωτογονισμόν τῆς φυσικῆς ζωῆς. Μὲ τὸ *Κοινωνικὸν Συμβόλαιον* συνετέλεσε περισσότερον ἴσως πάντοτε ἄλλου εἰς τὴν διάσεισιν τῶν καθεστώτων τῆς Εὐρώπης.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 18' αἰῶνος ὄργανον τῶν διαφωτιστῶν τῆς Γαλλίας κατέστη ἡ *Ἐγκυκλοπαιδεία*, τὴν ὁποίαν ἐξέδιδον ὁ Διονύσιος Diderot (1715-1785) καὶ ὁ Ἰωάννης D' Alembert (1717-1783) τῇ συνεργασίᾳ πολλῶν λογίων καὶ δὴ καὶ θεολόγων, ὅπως ὁ ἀββᾶς Des Prades. Μὲ κάποιαν ἐπιφυλακτικότητα πάντοτε ἐπροπαγάνδιζε τὰς ἰδέας τῆς φυσικῆς θρησκείας, ἐπέκρινε τὸν Χριστιανισμόν καὶ ὑπέσκαπτε τὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ καθεστώτος. Οἱ δύο ἐκδόται, ὡς καὶ πολλοὶ τῶν συνεργατῶν των, ἦσαν ἀθεῖσταί.

Τὸ ὅτι αἱ προσπάθειαι τῶν ἀρχῶν ν' ἀπαγορεύσουν τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* δὲν ἐκαρποφόρησαν, παρέχει τὸ μέτρον διαδόσεως τῶν διαφωτιστικῶν ἰδεῶν. Πλεῖστοι ἀντιπρόσωποι τῆς ἀρχούσης τάξεως, αὐλικοὶ καὶ πολι-

τικοί, εἶχον ταχθῆ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἀντιπάλων τῆς, ἀκόμη καὶ κληρικοί. Αἱ κυρίαί τῆς ἀριστοκρατίας εἰς τὰς συγκεντρώσεις των ἐθεώρουν ὑψίστην τιμὴν νὰ παρουσιάσουν κάποιον ἑλληστικὸν ἐγκυκλοπαιδιστὴν, εἶναι δὲ ἀληθὲς ὅτι καὶ οἱ ἐγκυκλοπαιδισταὶ ἐκολοιεύοντο νὰ παρίστανται εἰς μίαν ἀριστοκρατικὴν συγκέντρωσιν. Περὶ τὸ 1760 οἱ ἐγκυκλοπαιδισταὶ ἦσαν κύριοι τοῦ πεδίου τῆς πνευματικῆς μάχης τῆς Γαλλίας, δὲν εἶναι δὲ παράδοξον ὅτι ἠκολούθησεν ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις, ἀλλ' εἶναι παράδοξον μᾶλλον τὸ ὅτι ἐβράδυνεν ἄλλα 30 ἔτη.

Εἰς τὴν Γερμανίαν ἡ διαφώτισις δὲν ἐβάδισεν αὐτὴν τὴν ἐκκεντρικὴν ὁδὸν καὶ διὰ τοῦτο ἐπηρέασε περισσότερον τὴν θεολογίαν. Ἐφερε κατὰ τὸ πλεῖστον θρησκευτικόν, ποιητικόν, αἰσθητικόν, καὶ παρὰ ταῦτα λογοκρατικὸν χαρακτῆρα. Ὁ μέγας φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς Γιοτφρεϊδ Leibnitz (1646-1716) ἦτο μὲν καὶ αὐτὸς λογοκρατικὸς, ἀλλ' ἐθεώρει τὸν Θεὸν ὡς πηγὴν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἠθικῆς, καθ' ὅσον τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἀποκαλύπτει ὁ λόγος φωτιζόμενος ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἠρκεῖτο εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ, ἀλλ' ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ κυβερνήτου τοῦ κόσμου. Ἦτο πιστὸς Χριστιανός.

Ὁ ἄλλος γερμανὸς φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς Χριστιανὸς Wolff (1679-1754) ἔφθασεν εἰς φυσιοκρατικὴν λογοκρατίαν, ἡ ὁποία ἔπειτα ἐκυριάρχησεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξις τοῦ Ἀνσέλμου καὶ ἡ αἰτιοκρατικὴ προσηρμόζοντο καλῶς εἰς τὸ σύστημά του.

Αὐτῶν τῶν προδρόμων τὰ κηρύγματα εἶχον μικρὰν μόνον ἀπήχησιν, ἐνῶ μία ὁμάς θεολόγων, στραφεῖσα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν λογοτεχνίαν καὶ ἀποδώσασα εἰς τὴν λογοκρατίαν ἔντονον θρησκευτικὸν χρωματισμόν, τὴν διέδωσεν εὐρύτατα καὶ τὴν ἐπέβαλε. Ὁ Ἑρμαν Reimarus (1694-1768), ἐξηγῶν τὰ πάντα τελολογικῶς εἰς τὸ σύγγραμμά του *Περὶ τῶν κεφαλαιωδῶν ἀληθειῶν τῆς φυσικῆς θρησκείας*, συνάγει ὅτι ὁ κόσμος ἐρμηνεύεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον πᾶσα κίνησις εἰς τὸν κόσμον ὑπηρετεῖ ἓνα σκοπόν, ἡ δὲ αἰτία τοῦ σκοποῦ δὲν δύναται νὰ εὐρίσκηται ἐντὸς αὐτοῦ· ἡ σκοπιμότης λοιπὸν μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Εἰς αὐτὴν ὅμως τὴν φιλοσοφίαν δὲν χωροῦν τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἀναιρεῖ οὗτος εἰς τὸ ἔργον *Ἀξιολόγησις τῆς ὀρθολογιστικῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ*· μαζὶ μὲ τὴν ἐπισήμανσιν ἀντιφάσεων καὶ πλανῶν εἰς τὴν Γραφήν, διὸ καὶ δὲν ἐτόλμησε νὰ τὸ δημοσιεύσῃ. Ἐξελάμβανε τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἐπαναστάτην τοῦ ὁποίου τὰ σχέδια ἐφάνερωσεν εἰς τὸ συνέδριον ὁ νομοταγῆς Ἰούδας. Δὲν ἦτο ὅμως ὁ

Reimarus ὁ ὁποῖος συνεκράτησε τὸν διαφωτισμὸν ἀπὸ τὴν μεταπτώσιν εἰς ξηρότητα καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ποιητικὴν ἐμφάνισιν, ἀλλ' ὁ Lessing, ὁ Herder καὶ ἄλλοι.

Ὁ Γιότχολδ Lessing (1729 - 1781) διετείνεται ὅτι αἱ μὲν ἔγκυροι ἀλήθειαι προέρχονται μόνον ἐκ τοῦ λόγου, ἐνῶ τὰ συμβάντα τῆς ἱστορίας δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὰς ἐγκύρους ἀληθείας. Διὰ τοῦτο ἀπέρριπτε τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀνεζήτησε τὰ κοινὰ στοιχεῖα αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλαμισμού. Τὴν ἀποκάλυψιν ταυτίζει μὲ τὴν προοδευτικὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Θεοῦ ἀγωγὴν τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου γένους*.

Ὁ Ἰωάννης Herder (1744 - 1803) εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος* ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι μὲν ἀνεξιχνίαστοι αἱ βουλαὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰ ἴχνη του εἰς τὴν ἱστορίαν. Αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἐκτείνει τὴν δυνάμιν του καὶ εἰς τὰ μικρότερα ἀντικείμενα τῆς κτίσεως, δὲν ἀφήνει βεβαίως τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος ἐκτὸς τῆς προνοίας του, τῆς ὁποίας σηκοπὸς εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυσις τῆς βασιλείας τοῦ λόγου καὶ τῆς δικαιοσύνης. Βλέπομεν εἰς τὸν Herder περισσοτέραν στραφὴν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἱστορίας καὶ παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι ὁ γερμανικὸς διαφωτισμὸς ἀπεμακρύνθη μὲ ταχύτητα βήματα ἀπὸ τὰς ἀκραίας θέσεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβη μὲ τὸν ἀγγλικὸν καὶ τὸν γαλλικόν.

Τὰς θεωρίας τῆς διαφωτίσεως ὑπεστήριξαν ἀπὸ πλευρᾶς τῆς πολιτείας εἰς μὲν τὰς προτεσταντικὰς περιοχὰς τῆς Γερμανίας ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκος ὁ Μέγας, εἰς δὲ τὰς καθολικὰς ἐν γένει περιοχὰς ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Αὐστρίας Ἰωσήφ Β'. Ἀλλ' ἡ ἀπήχησις των ἔφθασε μέχρι τῆς Ρωσίας τῆς Αἰκατερίνης Β', τῆς Σκανδιναβίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς ὑποδούλου Ἑλλάδος.

Ἐξ ἄλλου αἱ μεταπτώσεις ἐδῶ ὑπῆρξαν ἔντονοι. Ὁ Ἐμμανουήλ Kant (1724 - 1804) πρὸ τοῦ τέλους ἀκόμη τοῦ καθ' αὐτὸ αἰῶνος τῆς διαφωτίσεως κατέστη ἀντίπαλος αὐτῆς. Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ γνῶσις ἡμῶν εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ ἔχει ὑπόστασιν μόνον ἐν τῇ ἰδέᾳ τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐξ ἡμῶν μορφώνει δι' ἑαυτὸν ἐκ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας. Περιορίζει λοιπὸν τὰς δυνατότητας τοῦ λόγου εἰς μόνην τὴν ἐμπειρίαν, ὅπερ ἀποκλείει τὴν μόρφωσιν ἰδέας περὶ τῶν ὑπερβατικῶν. Ταῦτα διδάσκει εἰς τὴν *Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου*. Τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὑποτάσσει καὶ τὸ θρησκευτικόν, ἐξετάζει εἰς τὴν *Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου*. Ἀπαιτεῖ πᾶσα ἐνέργεια νὰ στηρίζεται εἰς τὴν κατηγορικὴν ἢ προστακτικὴν τῆς

συνειδήσεως, ἡ ὁποία ἔχει καθολικὴν ἀξίαν, διότι ἀντικατοπτρίζει ὑπερβατικὰς ἀληθείας, τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀνταπόδοσιν. Τὰς ἀληθείας ταύτας δὲν ἀποδεικνύει ὁ καθαρὸς λόγος ἀλλ' ὁ πρακτικὸς λόγος. Διὰ τοῦτο ὁ Κάντιος ἀπεγύμνωνε τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τὸ δογματικὸν του περιεχόμενον καὶ διετήρει μόνον τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα του.

Ἄλλη μορφή τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ὀρθολογιστικῆς διαφωτίσεως εἶναι τὸ κίνημα τοῦ ρωμαντισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ προδρομικὰ σημεῖα διακρίνονται ἤδη εἰς τὸν Herder. Ὁ ρωμαντισμὸς ἐπίσης ἀποτελεῖ ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐπιστήμης εἰς μόνον τὰ διὰ τῆς ἐμπειρικῆς ὁδοῦ δυνάμενα νὰ ἐρευνηθοῦν ἀντικείμενα. Δίδει λοιπὸν σημασίαν ὄχι εἰς μαθηματικῶς καὶ λογικῶς λειτουργοῦντας νόμους καὶ κανόνες, ἀλλ' εἰς τὰ ὑποκειμενικὰ συναισθήματα, διὸ ἐξαίρει τὴν ἐνόρασιν, τὴν φαντασίαν, τὴν μυστικοπάθειαν, τὸ ἄλογον, τείνει εἰς τὸν ἐξωραϊσμὸν τῆς φύσεως, τῆς ἱστορίας, τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, καὶ ἐπιδιώκει συνολικὴν θεώρησιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ ἀνθρώπου, συνδέων ἱστορίαν, τέχνην, φιλοσοφίαν, θρησκείαν εἰς ἓν ὅλον. Διὰ τοῦτο προσπαθεῖ νὰ ὑπερπηδήσῃ τὸ φράγμα τῆς διασπάσεως τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ νὰ φθάσῃ ὀπίσω εἰς τὸν χριστιανικὸν μεσαῖωνα.

Ὁ ρωμαντισμὸς ἐνεφανίσθη εἰς τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ ἀνεπτύχθη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἐβοήθησε σπουδαίως τὴν ἀνάπτυξιν σημαντικῶν κλάδων τῆς ἐπιστήμης, ὡς εἶναι ἡ λαογραφία, ἡ γλωσσολογία, ἡ θρησκευσιολογία καὶ ἡ ἱστορία, ἐνῶ ἐξ ἄλλου συνέτεινεν εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα ἡ νοησιαρχία τῆς διαφωτίσεως ἐξήτιμιζεν εἰς ἀφηρημένας ἐννοίας. Συγγενὲς πρὸς αὐτὸν κίνημα εἶναι ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία τῆς ἰδεοκρατίας.

2. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΙΣ ΤΟΥ ΔΕΪΣΜΟΥ ΕΝ ΑΓΓΛΙΑ

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ δεΐσμου εἰς τὴν ἀγγλικὴν διανόησιν ἤ-
το τόσο βαθεῖα, ὥστε ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὸν κληρὸν. Πολλοὶ
ἱεροκήρυκες ἠσθάνοντο ἐντροπὴν ν' ἀσχολοῦνται μὲ τὰ συνήθη
θεολογικὰ θέματα καὶ ἀντὶ κηρύγματος ἔδιδον ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος
ὁδηγίας περὶ διατροφῆς μεταξοσικελῶν.

Ἰωσήφ Β' Ἐμπρόσωπος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν οἱ ὁποῖοι
: *Πρίστλεϋ* τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ δεΐσμου εἶναι ὁ
Ἰωσήφ Priestley (1733-1804), διάσημος χημικὸς καὶ φιλόσο-
φος καὶ θεολόγος. Ὡς γνωστόν, ἐπλούτισε τὴν ἐπιστήμην τῆς
χημείας καὶ τὴν τεχνολογίαν διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ ὀξυγό-
νου, τοῦ ἀζώτου καὶ ἄλλων ἀερίων.

Καταγόμενος ἐκ Λήδς, ἤρχισε τὸ στάδιον ὡς πρεσβυτε-
ριανὸς κληρικὸς, ἀλλ' ἔπειτα μετεστράφη εἰς τὸν Μοναρχιανι-
σμόν. Ὡς ἐκ τούτου κατεπολέμει τὰς ὀργανωμένας Ἐκκλησίας,
ὑποστηρίζων δι' ὁμιλιῶν καὶ ἄρθρων εἰς ἴδιον περιοδικὸν τὴν
ἄποψιν ὅτι μόνον αἱ ἀνεξάρτητοι ἐκκλησιαστικαὶ κοινότητες ἔ-
χουν λόγον ὑπάρξεως. Εἶναι εὐλόγον ὅτι ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς γαλ-
λικῆς ἐπαναστάσεως.

Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν χημείαν καὶ τὴν φυσικὴν τὸν ὠ-
δήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον εἰς τὸν κόσμον
εἶναι ὑλικὸν καὶ ὑπόκειται εἰς φυσικὴν ἀναγκαιότητα. Εἰς τὴν
"Ἐρευναν περὶ ὕλης καὶ πνεύματος προβάλλει τρεῖς ἀρχάς, ὑ-
λισμόν, ἀναγκαιότητα καὶ μοναρχίαν Θεοῦ, τὰς ὁποίας προσ-
παθεῖ νὰ στηρίξῃ τόσο ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ὅσον
καὶ ἐπὶ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς. Οὕτω εἰς τὴν ὑλιστικὴν θε-
ωρίαν τοῦ συνέδεε μὲν τὴν ψυχολογίαν μὲ τὴν φυσιολογίαν, ἀλ-
λὰ δὲν ἐπεξέτεινε βεβαίως τὸν ὑλισμόν καὶ εἰς τὸν Θεόν. Δη-
λαδὴ δὲν ἐδέχετο μὲν ψυχὴν ἄῦλον καὶ πνευματικὴν, ἀλλὰ τὴν
πρώτην αἰτίαν τοῦ κόσμου ἀνῆγεν εἰς τὸν Θεόν. Διατηρῶν ἔξ
ἄλλου στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως, ὡς δεικνύει τὸ τρίτομον
ἔργον τοῦ *Ἀρχαῖ φυσικῆς καὶ ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας*, ἀ-
πομακρύνεται μερικῶς ἐκ τοῦ δεΐσμου.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἐφρόνει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει διαφθα-
ρῆ. Εἰς σειρὰν ἔργων του, ὡς εἶναι ἡ *Ἱστορία τῶν διαφθορῶν*
τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ *Ἱστορία τῶν ἀρχαίων γνωμῶν περὶ Ἰ-*

ησοῦ Χριστοῦ, ἐπισημαίνει τὰς κατὰ τὴν γνώμην του παρεκκλίσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν τὴν πίστιν εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, περὶ τῆς ὁποίας δὲν ἀνευρίσκει σχετικὴν διαβεβαίωσιν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Ὁ ὕλισμός του πάντως δὲν τὸν ἠμπόδιζε νὰ ἐμμένῃ εἰς τὴν πίστιν περὶ μελλούσης ζωῆς, ὡς ἀντιτύπου τῆς παρουσίας, ἐξειλιγμένου καὶ ἐμφανίζοντος πρόδου ἢ ὁποία φθάνει εἰς ὑψηλοὺς βαθμοὺς, μέχρις ἀποκαταστάσεως καὶ ὑποταγῆς τῶν πάντων εἰς τὸν Θεόν.

Γεώργιος Βέρκλεϋ Ὅσον ἀπότομος ἦτο ἡ κυριαρχία τοῦ δεῖσμου, τόσον ἀποτόμως παρεμερίσθη. Τέρμα εἰς αὐτὴν ἔθεσαν διάσημοι θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι ἀντεπεξῆλθον κατ' αὐτοῦ μὲ ἀποτελεσματικὰ μέσα. Ὁ Γεώργιος Berkeley (1685-1753) ἀπήντησεν εἰς τοὺς δεῖστὰς μὲ τὰ ἰδικὰ των ὄπλα. Ἐπιχειρήσας κατ' ἀρχὰς νὰ συστήσῃ ἱεραποστολικὸν κέντρον εἰς τὰς Βερμούδας, ἐγκατέλειπε τὸ ἔργον, ὅταν εἶδεν ὅτι δὲν εὔρισκε τὴν ἀπαιτουμένην ὑποστήριξιν. Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν ὅμως δὲν ἦτο ἄνευ ἐπιδράσεως, καθὼς δεικνύει ἡ πρὸς τιμὴν του ἰδρυσις εἰς τὸ Νιου Χαϊβεν τῆς Κοννεκτικιούτης θεολογικῆς σχολῆς ἐπ' ὀνόματί του. Ἐπιστρέψας ἐκεῖθεν ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος εἰς τὴν Ἴρλανδίαν.

Ὁ Βέρκλεϋ, ἂν καὶ ἐργάζεται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς συγχρόνου του φιλοσοφίας, ἐπωφελεῖται τοῦ Πλάτωνος τὸν ὁποῖον ἐμιμήθη εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου. Τὰ συγγράμματά του δὲν εἶναι ἀξιοπρόσεκτα μόνον διὰ τὰς φιλοσοφικὰς του θέσεις, τὰς μαρτυρούσας μεγάλην ὀξύνοϊαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ λαμπρὸν ὕφος των. Τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν, γραφέντα κατὰ τὴν νεότητά του, εἶναι τὰ *Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως*, ὁ *Διάλογος Ὑλα καὶ Φίλονου* καὶ ὁ *Ἀλκίφρων*.

Φοβούμενος τὴν κυριαρχίαν τῆς ὕλης, προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐκμηδενίσῃ προχωρῶν πέραν τοῦ Μαλεβραγχίου. Θεωρεῖ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου ὡς ἀνύπαρκα καθ' ἑαυτά. Ἡ οὐσία των ὑφίσταται μόνον ἐντὸς τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, εἰς τὰς παραστάσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ αὐτῶν, καὶ πέραν αὐτῶν εἰς τὴν νόησιν τοῦ Θεοῦ. Τὰ μόνα πράγματι ὑπάρχοντα ὄντα εἶναι τὰ πνευματικὰ, καὶ δὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ πεπερασμένα πνευματικὰ, τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθέντα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἄπειρον Πνεῦμα, ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος εἶναι πηγὴ ὅλων τῶν ἰδεῶν.

Οὕτω μετέθετε τὸ φλέγον πρόβλημα τῶν καιρῶν του. Οἱ δεῖσταὶ ὠμίλου περὶ φυσικῆς θρησκείας, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως. Τί εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν ἡ φύσις; Ὁ Βέρκλεϋ ἔδωσε τὴν ἀπάντησιν ὅτι δὲν εἶναι τίποτε ἔ-

ξω ἀπὸ τὴν συνειδήσιν ἡμῶν καὶ ἄρα δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρυώμεθα ἐξ αὐτῆς ἀληθείας, τὰς ὁποίας μόνον ἐκ τοῦ Θεοῦ, πηγῆς τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἰδεῶν, ἀρυόμεθα. Καταλήγει οὕτως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις δὲν καθησυχάζει μόνον τὴν σκέψιν, ἀλλὰ καὶ προάγει τὴν ἀληθινὴν εὐδαμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος.

Οὐίλλιαμ Λῶ Ἀντιθέτως πρὸς τὸν Βέριλεϋ ὁ Οὐίλλιαμ Law (1686-1761), ἐκ Νόρθαντς, ἐπολέμησε τὰς δεῖστικὰς ἀντιλήψεις ἐξ ἠθικολογιῶν προϋποθέσεων. Πιστὸς εἰς τὴν παλαιὰν ἀγγλικὴν δυναστείαν, δὲν ἀνέλαβεν ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς βασιλείας, διότι ἤρνηθη νὰ δώσῃ ὄρκιον εἰς τὸν νέον βασιλέα Γεώργιον Α'. Ἠσχολήθη μὲ τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν ἴδρυσιν σχολείων ἐν συνεργασίᾳ μετὰ ὁμάδος εὐσεβῶν γυναικῶν.

Εἰς τὰ συγγράμματά του *Περὶ Χριστιανικῆς τελειώσεως*, καὶ *Σοβαρὰ πρόσκλησις εἰς εὐσεβῆ καὶ ἅγιον βίον* χρησιμοποιεῖ ἐναντίον τῶν δεῖστῶν τὴν ἱστορικὴν πεῖραν καὶ τὴν πεῖραν τῆς ζωῆς. Αὐτὴ ἡ πεῖρα κλονίζει τὴν ἐπάρκειαν τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ πράξῃ τίποτε διὰ νὰ σβῆσῃ τὴν ἀμαρτίαν. Αἱ γνῶμαι τῶν δεῖστῶν εἶναι παράλογοι, καθ' ὅσον, ἀγνοοῦσαι τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ, ὑποτάσσουσιν αὐτὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ μεγαλειότης τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς εἶναι οἱ δύο πόλοι εἰς τοὺς ὁποίους περιστρέφεται τὸ κήρυγμα τοῦ Λῶ. Ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν εὐσέβειαν, τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν ταπείνωσιν. Μαρτυροῦν τοῦτο ἰδιαιτέρως τὰ εὐσεβιστικὰ καὶ μυστικίζοντα συγγράμματά του *Τὸ πνεῦμα τῆς προσευχῆς* καὶ *Τὸ Πνεῦμα τῆς ἀγάπης*, εἰς τὰ ὁποῖα ζητεῖ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ν' ἀφήσουν τὴν ψυχὴν των νὰ καταστῇ κατοικία τοῦ Χριστοῦ.

Ἰωσήφ Μπάτλερ Ὁ μεγαλύτερος ἀντίπαλος τοῦ δεῖσμοῦ εἶναι ὁ Ἰωσήφ Butler (1692-1752), ἐκ Γουόντεϊτζ. Ἐγκατέλειψε τὴν Πρεσβυτεριανὴν Ἐκκλησίαν διὰ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν Ἀγγλικανικὴν, διετέλεσε δὲ ἐπίσκοπος Μπρίστολ καὶ ἔπειτα Ντάραμ.

Ἦρχισε τὸ συγγραφικὸν του στάδιον εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν διὰ τῆς συντάξεως πέντε ἐπιστολῶν περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, εἰς τὰς ὁποίας μαρτυρεῖται λαμπρὸν λογοτεχνικὸν τάλαντον. Τὰς θέσεις τῶν δεῖστῶν ἐπολέμησε κυρίως διὰ τοῦ συγγράμματός *Ἀπολογία τῆς θρησκείας πρὸς τὴν συγκρότησιν καὶ πορείαν τῆς φύσεως*, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν ἀγγλικὴν θεολογίαν καὶ ἔθεσε σοβαρὰ ἐμπόδια εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ

δεϊσμοῦ. Ἐνῶ ὁμολογεῖ ὅτι ὁ λόγος ἀποτελεῖ ἰσχυρὸν ὄπλον τοῦ ἀνθρώπου, δὲν τὸν θεωρεῖ παντοδύναμον, διότι δὲν ἀρκεῖ οὗτος εἰς τὴν οἰκοδόμησιν ἀσφαλοῦς συστήματος γνώσεως· ἀπλῶς πιθανολογεῖ. Οἱ δεῖσται διατείνονται ὅτι ἡ γνῶσις τὴν ὁποῖαν ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν φύσιν εἶναι φωτεινή. Ἀνακύπτει ὅμως τὸ ἐρώτημα· πῶς εἶναι δυνατὸν ἀπὸ μίαν πηγὴν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τόσον φωτεινή, νὰ ἐξαχθῇ τοιαύτη γνῶσις; Ἄν ὑπάρχουν ἀσάφεια καὶ δυσκολίαί ὡς πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν, περισσότεραι ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν. Ἐπομένως ἀλλαχοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ἡ πηγὴ τῆς γνώσεως, εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν καὶ τὴν Γραφήν, αἱ ὁποῖαι εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτῶν δὲ εἶναι δυνατὸν καὶ εἰς τὴν φύσιν ν' ἀνεύρωμεν στοιχεῖα πρὸς συγκρότησιν συστήματος γνώσεως, διότι αὕτη πράγματι προσφέρει ἐμπειρικὰ δεδομένα εἰς τὸν λόγον, ὁ ὁποῖος κατ' ἀναλογίαν πρὸς αὐτὰ πιθανολογεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀποκεικαλυμμένης θρησκείας, ἥτοι τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διακυβερνήσεως τοῦ κόσμου, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, τῶν προφητειῶν, τῆς διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς αὐθεντίας τῆς συνειδήσεως ὁ Μπάτλερ δίδει πρωταρχικὴν ἀξίαν εἰς τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκείας, ἰδίως εἰς τὴν ἀγάπην.

3. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΩΝ

Ἡ θεολογία ἐπέδειξε νωθρότητα καὶ ἀδυναμίαν προσαρμογῆς πρὸς τὰς νέας καταστάσεις εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Δὲν ἀντελήφθη ἐγκαίρως ὅτι ἀπητοῦντο σύγχρονα ὄπλα διὰ τὸν πόλεμον, ὡς εἶχον ὑποδειξεί κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα ὁ Μαλεβράγχιος καὶ ὁ Πασχάλ, καὶ ἡ ἠρ- κέσθη εἰς τὰ παλαιὰ ἢ ἐσίγησεν. Ἐπιτυχέστερον ἴσως ἠγωνί- σθη κατὰ τῶν νέων ἰδεῶν τὸ γαλλικὸν θέατρον μὲ τὴν διακω- μώδησιν αὐτῶν κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ἀριστοφάνους, παρ' ὅ- σον ἡ θεολογία.

Ἰάκωβος Ἐμερὺν ὕπῃρξαν ὅμως καὶ σποραδικαὶ ἀντιδράσεις μ' ἓνα ἰ- διότυπον τρόπον. Ὁ Ἰάκωβος Emery (1732 - 1811) κατενόησεν ὅτι ἡ ἐποχὴ ἀνεζήτει ὀνόματα ἐπιστημονικῶν ἀστέ- ρων. Ἀντὶ λοιπὸν ἀμφιβόλου ἀποτελέσματος ἀνασκευῆς τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν, παρουσίασε κορυφαίους φι- λосоφους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, οἱ ὅποιοι εἶχον διακηρύξει τὴν πίστιν τῶν εἰς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα συνέταξε τὰ συγγράμματα *Τὸ πνεῦμα τοῦ Leibnitz*, *Ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ Bacon*, *Αἱ σκέψεις τοῦ Descartes*, τὰ ὅποια εἶχον μὲν μεγάλην ἐπιτυχίαν, ἀλλ' ἀπήρεσκον εἰς ὠρισμένους κύκλους, διότι οὗτοι δὲν ἐπεθύμουν τοιαύτην προβολὴν ἀν- δρῶν τῶν ὁποίων αἱ ἀπόψεις δὲν ἦσαν σύμφωνοι καθ' ὅλα μὲ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν, ἀνηκόντων δὲ ἐν μέρει εἰς τὸν προτεσταντικὸν στρατόπεδον, καὶ ἐπίσης διότι οὗτος μετέφε- ρε τὴν αὐθεντίαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, τὸν ὅποιον οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐξεπροσώπων.

Ὅταν ἀνέλαβε τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ σεμιναρίου τοῦ Ἀγίου Σουλπικίου Παρισίων, εὔρεν αὐτὸ εἰς ἀθλίαν κα- τάστασιν, τὸ ἀνεμόρφωσε δὲ καὶ τὸ ἐπανέφερεν εἰς τὴν τάξιν μὲ πολὺν κόπον. Ἀντελήφθη περισσότερον ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην φορὰν ὅτι ἀπητεῖτο ἔργον μέγα καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, εὔ- ρε δὲ ὡς μέσον πρὸς τοῦτο τὴν τόνωσιν τῆς εὐσεβείας καὶ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας. Ἀντὶ τῶν φιλοσό- φων τῶν πρὸ τῆς ἐκείνης ἐποχῆς προέβαλε τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ μήνυμα μιᾶς με- γάλης χριστιανικῆς μορφῆς μὲ τὸ σύγγραμμα *Τὸ πνεῦμα τῆς ἀ-*

γίας Θηρεσίας .

Μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν ἐκοπίασε διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς κλονισθείσης Ἐκκλησίας καὶ ἐποδηγέτησε τὸν Σατωβριάνδον.

Ἰωάννης Ὁ Ἰησουΐτης Ἰωάννης Grou (1731 - 1803) ἰδιώτευ-
Γκερὸν σε ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὴν Γαλλίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν γαλλικῶν ἀρχῶν διάλυσιν τοῦ τάγματός του, μετὰ δὲ τὴν ἐπανάστασιν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Ἠσχολήθη ἐπιτυχῶς μὲ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Κικέρωνος, ἀλλὰ τὰ ἔργα τὰ ὅποια τοῦ ἔδωσαν τὴν μεγάλην φήμην, ἂν καὶ ὑπὸ ψευδώνυμον δημοσιευθέντα, ἦσαν τὰ πνευματικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ *Χαρακτῆρες τῆς ἀληθινῆς εὐσεβείας*, τὰ *Πνευματικὰ ἀποφθέγματα* καὶ τὸ *Σχολεῖον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Ζητεῖ δι' αὐτῶν παράδοσιν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ θεωρίαν τοῦ Θεοῦ.

Ἀλφόνσος Μεγαλυτέρα βεβαίως ὑπῆρξεν ἡ προσφορὰ τοῦ ἰ-
Λιγκουόρι ταλοῦ θεολόγου Ἀλφόνσου De Liguori (1696 - 1787), ὁ ὁποῖος ἐμοίρασε τὸν βίον του ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν χριστιανικὴν δρᾶσιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ. Υἱὸς εὐγενοῦς οἰκογενείας τῆς Νεαπόλεως, διῆλθε τὴν νεότητά του μὲ οἰκονομικὴν ἄνεσιν. Μόλις δεκαεξαετής, ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τοῦ δικαίου καὶ ἐπὶ οὐκταετίαν διέπρεψεν ὡς διηγόρος. Ἀλλ' ὅταν ἔχασε μίαν σπουδαίαν δίκην, ὑπέστη κρίσιν. Κατέθεσε τότε τὸ ἵποτικὸν ξίφος εἰς ἓν ἄγαλμα τῆς Θεοτόκου καὶ ὑπηρέτησεν ἐπὶ τινα χρόνον ὡς νοσοκόμος. Τὸ 1721, ἐλκυσθεὶς ἀπὸ τὸ καρποφόρον ἔργον τῶν Λαζαριστῶν εἰς τὰς πτωχὰς συνοικίας τῆς Νεαπόλεως, ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ εἰργάσθη εἰς τὸν αὐτὸν τομέα, ὡς μέλος δὲ τοῦ τάματος τῆς Ἱερᾶς Ἀποστολῆς ἐπεδόθη εἰς περιοδείας εἰς τὴν Ν. Ἰταλίαν. Τὸ 1732 ἰδρύσε μετὰ πέντε συνοδῶν τοῦ ἰδίου τάγμα, τὸ τοῦ Σωτῆρος, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβεν ἔργον μεταξὺ τῶν πτωχῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέκτησε πολυάριθμα παραρτήματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν.

Ἀρνηθεὶς ἐπὶ μακρὸν ν' ἀναλάβῃ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα ἐδέχθη τελικῶς νὰ καταστῇ ἐπίσκοπος Ἁγίας Ἀγάθης τῶν Γότθων (1762). Μετὰ 13 ἔτη ὑπέβαλε παραίτησιν διὰ λόγους ὑγείας, τὴν ὁποίαν ὁ πάπας, φρονῶν ὅτι οὗτος ἠδύνατο ἄριστα νὰ διευθύνῃ τὴν ἐπισκοπὴν καὶ ἀπὸ τὴν κλίνην τῆς ἀσθενείας, μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἀπεδέχθη.

Συνέγραψε πολυάριθμα ἔργα, εἰς τὰ ὅποια συνθέτει παλαιὰς ἀπόψεις κατὰ τρόπον πρωτότυπον, διὸ καὶ ταῦτα εἶχον τοιαύτην ἐπιτυχίαν, ὥστε νὰ μεταφρασθοῦν εἰς τὰς πλείστας

τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς ἀποκορυφώσεως τοῦ διαφωτισμοῦ προσεπάθησε ν' ἀντιδράσῃ μετὰ τὴν *'Απολογία ὑπὲρ τοῦ δόγματος* καὶ τὸν *Θρίαμβον τῆς 'Εκκλησίας*. Κατέστη εἰς τῶν ὀλίγων ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων οἱ ὅποιοι ἕψωσαν ἐπιβλητικὴν φωνὴν κατὰ τῆς παντοδυναμίας τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐνῶ συγχρόνως ἔδιδε καὶ τὰς γραμμὰς μιᾶς ζωντανῆς θρησκευτικῆς ζωῆς.

Τὰς ἠθικολογικὰς του ἀπόψεις διετύπωσε εἰς τὸ τρίτον ἔργον του *'Ἠθικὴ Θεολογία*, ἐνῶ τὰ μικρότερα εὐσεβιστικὰ καὶ μυστικὰ ἔργα του, *Αἱ δόξαι τῆς Μαρίας*, *Ἡ ἀληθὴς νύμφη τοῦ Χριστοῦ*, *Ἡ ὁδὸς τῆς Σωτηρίας* καὶ ἄλλα, ἔχουν πολὺ μεγαλυτέραν ἀξίαν. Εἶναι καὶ ἐκ μόνων τῶν τίτλων φανερόν ὅτι ἐπωφελήθη τῆς πρὸ αὐτοῦ μυστικῆς θεολογίας, χωρὶς νὰ χάσῃ ποτὲ τὸ μέτρον. Εὗρισκεν ἀναγκαῖον νὰ δώσῃ πάλιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὸν παλαιὸν χαρακτῆρα της ὡς σώματος Χριστοῦ καὶ ὡς νύμφης Χριστοῦ, ἀντὶ νὰ τὴν παρουσιάσῃ ἀπλῶς ὡς τὸ ἴδρυμα τὸ ὁποῖον προεκάλει τὰς ἐπιθέσεις τῶν νεωτεριστῶν.

Εἰς τὰ τέλη τοῦ βίου του κατηγορήθη δι' αἵρεσιν καὶ οἱ οἴκοι τοὺς ὁποίους εἶχεν ἰδρύσει ἐκλείσθησαν ὁ εἰς κατόπιν τοῦ ἄλλου, πλὴν ὀλίγων. Ἀπέθανεν ἐν βαθείᾳ στενοχωρίᾳ, ἂν καὶ δὲν εἶχε χάσει ποτὲ τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων. Μετ' ὀλίγον χρόνον τὸ τάγμα του ἀναδιωργανώθη, σήμερον δὲ εἶναι ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἴδιος ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς Ἐκκλησίας.

4. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΑΝΤΙΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ ΚΑΙ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ

Ὁ διαφωτισμὸς ἐν Γερμανίᾳ, ἐπειδὴ ἦτο ἡπιώτερος, ἐπηρέασεν ἀμεσώτερον τὴν θεολογίαν, καθ' ὅσον ἄλλωστε, ὡς εἶδομεν, οἱ πλεῖστοι τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἦσαν θεολόγοι, οἱ ὅποιοι ἔδωσαν εἰς αὐτὸν ἰδιαίτερον χρῶμα, καὶ πάντως ὄχι ἀντιχριστιανικόν. Παρὰ ταῦτα δὲν ἀπουσίασε καὶ κάποια ἀντίδρασις κατ' αὐτοῦ.

Ἰωάννης Χάμανν Μία τῶν σπουδαιοτέρων προσωπικοτήτων τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ὁ ἐκ Καίνιξμπεργκ λαϊκὸς θεολόγος Ἰωάννης Hamann (1730 - 1788). Εἶχε ταξιδεύσει ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Εὐρώπην ὡς ἀντιπρόσωπος ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐπάγγελμα ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν νοοτροπίαν του. Βραδύτερον ὑπηρέτησεν ἐπὶ τινα ἔτη ὡς κρατικὸς ὑπάλληλος, ἀπέθανε δὲ ὡς φιλοξενούμενος εἰς "ἱερὰν οἰογένειαν".

Ἐγραφεν ἄνευ συστήματος κατὰ τὰς ἐμπνεύσεις του καὶ συχνάκις διέδιδε τὰ κείμενά του μὲ φυλλάδια. Ἐνῶ δὲ ἡσχολεῖτο μὲ ὅλα ὡς ἐρασιτέχνης, ἔδιδεν εἰς ὅλα προσωπικὸν καὶ πρωτότυπον τόνον. Ὁ ἀναγνώστης χρειάζεται νὰ καταβάλῃ προσπάθειαν διὰ νὰ συνδέσῃ τὰς ἐλλειπτικὰς σκέψεις του, αἱ ὁποῖαι διατυπώνονται ὑπὸ μορφήν ἀποφθεγμάτων καὶ αἰνιγματῶδων ἀφορισμῶν χωρὶς πολλὴν συνοχήν. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ἐκφράσεως τοῦ ἔδωσε τὸ παρωνύμιον "ὁ μάγος τοῦ Borra".

Αἱ θεολογικαὶ του ἀπόψεις εἶναι κατεσπαρμέναι εἰς συγγράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσιν θέσιν καταλαμβάνουσι τὰ *Σωκρατικὰ ἀπομνημονεύματα* καὶ *Golgotha und sheblimini*. Ἐπειδὴ κατ' ἀρχὰς ἔζη ἀφανῶς, τὰ ἔργα του παρέμειναν ἀπαράτηρητα, καὶ ὅταν δὲ ἐσχετίσθη μὲ φιλοσόφους καὶ λογοτέχνας, ταῦτα δὲν ἐγνώσθησαν πέραν ἑνὸς στενοῦ κύκλου φίλων. Εἰς τὸ τέλος ὅμως ὁ Χάμανν ἀνεγνωρίσθη ὡς τέμνων νέας ὁδοῦ καὶ φαίνεται ὅτι ἐπηρέασεν ὄχι μόνον τὸν ρωμαντισμὸν καὶ τὸν Σλαϊερμάχερ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸν ὑπαρξισμὸν.

Ἀντιτασσόμενος εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς του, περιεφρόνησε τόσον τὸν ὀρθολογισμὸν ὅσον καὶ τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ συμπολίτου του Κάντ. Ἐθεώρει τὸν ὀρθὸν λόγον ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, διὰ ν' ἀντιλαμβάνεται

οὗτος τὴν μικρότητα καὶ ἀδυναμίαν του, ὅχι διὰ νὰ γνωρίσῃ τὰ πάντα, ἀκριβῶς ὅπως ὁ νόμος ἐδόθη εἰς τοὺς Ἰουδαίους διὰ ν' ἀντιλαμβάνωνται οὗτοι τὰς ἀνομίας των, ὅχι διὰ νὰ δικαιωθοῦν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ τὸ πλήρες ἀντιφάσεων μυστήριον τῆς ζωῆς διὰ τοῦ πεπερασμένου λόγου. Ἡ πίστις εἶναι ἐκεῖνη ἢ ὁποία ἐρμηνεύει τὸ μυστήριον. Μὲ τὰς ἀπόψεις ταύτας ὁ Χάμανν παρουσιάζετο ὡς ἀναγεννητῆς τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἐνῶ πρᾶγματι εἶναι μακρὰν τοῦ Λουθήρου.

Ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος εἶναι κατὰ τὸν Χάμανν ἡ τριαδικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἐνεργουμένη μὲ σύμβολα, ὡς εἶναι ἡ φύσις, ὁ ἀνθρώπινος βίος, τὸ γράμμα τῆς Γραφῆς. Ἡ ἀποκάλυψις κατανοεῖται διὰ τῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν ὅμως ἔχασε μαζὶ μὲ τὴν ἀθωότητα ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς διασπάσεως ἢ ὁποία ἐπῆλθε μετὰ τὴν πτῶσιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει. Τὴν διάσπασιν δὲ ταύτην ἤλθε νὰ καταργήσῃ ὁ Χριστός.

Ἡ διάσπασις σημαίνει ὑπνωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατ' οὐσίαν ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεῖος, ἐφ' ὅσον τὰ πάντα εἶναι θεῖα καὶ πᾶν ὅ,τι εἶναι θεῖον εἶναι καὶ ταυτοχρόνως ἀνθρώπινον. Αὐτὴν τὴν πανθεϊστικὴν ἀντίληψιν στηρίζει ὁ Χάμανν εἰς τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως· "τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως εἶναι τὸ σύμβολον τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μὲ τὴν θεϊαν φύσιν". "Ὅταν κανεὶς ἀφιερωθῇ εἰς ζωὴν ἐν τῷ Θεῷ, τότε ἀφυπνίζεται καὶ ζῆ πραγματικῶς, ἄλλως διάγει εἰς ὑπνωσιν.

Ἰωάννης Ἀντιθέτως ὁ Ἰωάννης Semler (1725-1791), υἱὸς ἱ-
Σέμλερ· ερέως ἐκ Θουριγγίας, ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν τῆς κριτικῆς. Ἀπέκτησε μεγάλην φήμην ὡς καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὴν Χάλλην ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν περίπου. Ἄν καὶ προήρχετο ἐξ εὐσεβιστικοῦ περιβάλλοντος, προσεχώρησεν εἰς τοὺς φιλελευθέρους κύκλους, ἠγκαινίασε δὲ μὲ τὰ ἔργα του *Περὶ ἐλευθέρας ἐρεῦνης τοῦ κανόνος καὶ Ἐκλεκτὰ κεφάλαια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας* τὴν νεωτέραν ἱστορικὴν κριτικὴν ἐρευναν ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῶν δογμάτων, ἢ ὁποία ἐπρόκειτο τὸν ἐπόμενον αἰῶνα νὰ κυριαρχήσῃ εἰς τὴν προτεσταντικὴν θεολογίαν. Διακρίνων τὴν Γραφὴν ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, δὲν ἔδιδε δογματικὸν κῦρος εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης, τὴν ὁποίαν ἠθέλεν ἀνθρώπινον ἱστορικὸν κατασκευάσμα καὶ ὅχι ἔργον θεοπνευστίας, ἀνθρώπινον δεῖγμα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ καὶ ὅχι ἀποκάλυψιν. Ὁ προορισμὸς τῆς εἶναι νὰ μεταδίδῃ ἀληθείας ἠθικοῦ χαρακτῆρος, διὰ τῶν ὁποίων μορφοποιεῖται ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο δὲ εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅχι ἡ ἀνέφικτος κατανόησις ὑ-

περφυσιῶν ἀληθειῶν. Εἶναι φανερά ἢ ἐκ τῆς ἀγγλικῆς ἐμπειροκρατίας ἐξάρτησις τοῦ Σέμλερ.

Ὅπως διέκρινε τὴν Γραφὴν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν, οὕτω διέκρινε καὶ τὴν θεολογίαν ἀπὸ τὴν θρησκείαν. Οὕτως ἔδωσε νέαν ὄψιν εἰς τὴν θεολογίαν, ὡς ἀπλοῦν ἐπιστημονικὸν κλάδον. Παρὰ ταῦτα δὲν εἶχε χάσει τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀλλ' ἀντιθέτως προέτρεπε τοὺς λουθηρανούς κληρικούς νὰ μὴ ἀπορρίπτουν τὴν παραδεδομένην διδασκαλίαν. Αὐτὸς ὁ ἀντίθετος πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς του θέσεις συντηρητισμὸς ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ἐπικρίνη τὰ τότε ἐκδοθέντα ἀποσπάσματα τοῦ Ραϊμάρους, διὸ οἱ ὀρθολογισταὶ τὸν κατηγόρησαν ὡς ἀποστάτην ἐκ τοῦ στρατοπέδου των. Εἰς τὴν πραγματικότητά διετελεῖ ὑπὸ πιεστικὸν διχασμὸν μεταξὺ νοῦ καὶ καρδίας, ἐπιστήμης καὶ πίστεως. Ὡς ἐκ τῆς στάσεώς του δὲ ὄχι μόνον οἱ διαφωτιστικοὶ ἐπιστημονικοὶ κύκλοι τὸν ἀπεμόνωσαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπὸ διαφωτιστικὴν ἐπιρροὴν τελούσα πρωσσικὴ κυβέρνησις δυσηρεστήθη. Καθ' ὅσον δὲ ἐμειώνετο ἡ φήμη του ἐξ αἰτίας τῆς ἀφορμῆς ταύτης, ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸς καθίστατο συντηρητικώτερος. Σημειωτέον ὅτι ἠσχολεῖτο καὶ μὲ τὴν ἀλχημείαν.

Ἑρρῖκος Πάουλος Ὁ Ἑρρῖκος Paulus (1761-1851), ἐκ τῶν περιχώρων τῆς Στουττγάρτης καταγόμενος, προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὴν πίστιν μὲ τὴν γνῶσιν. Ἐδίδαξεν ὡς καθηγητῆς ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ ἐρμηνευτικῆς εἰς διάφορα πανεπιστήμια καὶ κυρίως εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χαϊδελβέργης, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπεσύρθη εἰς ἡλικίαν 83 ἐτῶν.

Ὁπαδὸς τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἐπολέμησε καὶ τὸν συναισθηματισμὸν τοῦ Schelling καὶ τὸν μυστικισμὸν καὶ τὸν Ἰησουϊτισμὸν. Ἄν καὶ εἶναι βασικῶς ἐρμηνευτικὸν τὸ ἔργον του, παρὰ ταῦτα εἰς τοῦτο διατυπώνονται θεολογικαὶ ἀρχαὶ καὶ γραμμαί. Μεταξὺ τῶν κυρίων συγγραμμάτων του περιλαμβάνονται ὁ *Βίος τοῦ Ἰησοῦ ὡς θάσις καθαρᾶς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ* καὶ τὸ *Ἐξηγητικὸν ἐγχειρίδιον εἰς τὰ τρία πρῶτα εὐαγγέλια*, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν πολυμάθειαν. Ἡ ἀκολουθουμένη ὑπ' αὐτοῦ ἐξηγητικὴ μέθοδος δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κριτικὴν τῶν πηγῶν, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις. Ἐπειδὴ δὲν ἐπίστευεν εἰς ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, ἀπέρριπτε πᾶν ὑπερανθρώπινον στοιχεῖον εἰς τὴν Βίβλον καὶ ἔδιδε φυσικὴν ἐξήγησιν εἰς τὰς εὐαγγελικὰς διηγήσεις περὶ θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, ἰσχυριζόμενος ὅτι ταῦτα εἶναι παρεξηγηθέντα φυσικὰ γεγονότα. Π.χ. ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς περιεπάτει ἐπὶ τῆς ἀκτῆς, οἱ μαθηταὶ λόγῳ τοῦ ἀμυδροῦ τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ὁμίχλης ἐσχημάτισαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι περιεπάτει ἐπὶ τῆς θαλάσσης.

Οὕτως ἐφαντάζετο ὅτι ἐγεφύρωνε τὸ χάσμα μεταξύ τῆς διδασκαλίας τῆς Γραφῆς καὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας. Ἡ ταχυδακτυλουργικὴ αὐτῆ ἐρμηνεία συνετέλεσεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κατὰ μίαν περίπου γενεὰν νεωτέρου του Στράους γενικὴν ἀπόρριψιν τῆς ἀξιοπιστίας τῶν Εὐαγγελίων.

Ἐξ ἄλλου ὁ Πάουλος ἤθελε καθαρῶς πνευματικὴν τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ διὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν διετήρει ὡς ἐβωνίτης ἀπλοῦν σεβασμὸν ὀφειλόμενον εἰς τὸ ὑψηλὸν πρόσωπόν του καὶ τὸ ἀξιοθαύμαστον ἔργον του.

Ἰούλιος Ὁ ἐν Μπρούνσβικ Ἰούλιος Wegscheider (1771-*Βεγσάϊντερ* 1849) εἶναι ὁ ἐπίσημος δογματικὸς τοῦ θεολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἐδίδαξε κυρίως εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χάλλης.

Μὲ τὸ συνθετικὸν ἔργον του *Σύστημα δογματικῆς θεολογίας* δίδει μίαν νέαν δογματικὴν, ἣ ὅποια διατηρεῖ μὲν τὴν καθιερωμένην ὕλην καὶ διαίρεσιν, ἀλλ' ἐρμηνεύει τὰ πράγματα κατὰ τὸ ὀρθολογιστικὸν πνεῦμα. Παραθέτει τὰ πορίσματα τῶν πρὸ αὐτοῦ θεολόγων, κρίνει αὐτὰ βάσει τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ παρέχει ἰδίας λύσεις. Τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀντίληψιν περὶ δόγματος ἐθεώρει ὡς ἐσφαλμένην, διότι αὕτη ἐστηρίζετο εἰς τὴν πεποιθῆσιν περὶ θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς. Ὁ ἴδιος ἀπέρριπτε τὴν θεοπνευστίαν, ἂν καὶ ἀπέδιδεν εἰς τοὺς ἱεροὺς συγγραφεῖς βαθμὸν τινα φυσικῆς θείας ἐμπνεύσεως ἀναμίτου πάντοτε μὲ προκαταλήψεις τῆς ἐποχῆς, σχετικὰς μὲ ἀγγέλους, δαίμονας, προπατορικὸν ἁμάρτημα, θαύματα, ὑλιστικὴν ἐσχατολογίαν. Ἀφαιρῶν τὰ τελευταῖα ταῦτα στοιχεῖα, εὗρισκε τὴν Γραφὴν σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Ὅ,τι ἔμενε μετὰ τὴν τοιαύτης μορφῆς ἱστοριοκριτικὴν ἐξέτασιν καὶ κάθαρσιν τῆς Γραφῆς ἦτο κατ' αὐτὸν μία γνησίᾳ θρησκευτικότης καὶ ἠθικότης. Οὕτω κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ πεποιθῆσις εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφοσίωσις εἰς αὐτόν, συνοδευομένη ὑπὸ συνειδητῆν ἠθικότητα. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἔχων εἰς ὑψιστον βαθμὸν τοιαύτην πεποιθῆσιν καὶ ἀρετὴν, ὑπῆρξεν ὁ μέγιστος τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς βασιλείας αὐτοῦ.

Δ' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Κλονισμὸς ἦτο διὰ τὴν Εὐρώπην καὶ σεισμὸς διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἢ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μετὰ τοῦ ἔθνους δὲ ἐσείσθη καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ὅτε τὸ ἔθνος ἀπὸ κύριον κατέστη δοῦλον, ἔχασε πολλά· ἐλευθερίαν, πλοῦτον, παιδείαν. Ἀλλὰ δὲν ἠφανίσθη. Οἱ κατακτηταί, πλὴν στιγμιαίων περιστάσεων παροξυσμοῦ, δὲν διενोधήσαν ν' ἀφανίσουν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, διότι τὸ ἐχρειάζοντο ὡς παραγωγικὸν ἀγαθῶν καὶ ὡς βοηθητικὸν εἰς τοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, τῆς τεχνολογίας καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἴδιοι ὑστέρουσαν καταπληκτικά. Ἄν ὅμως ἔχασε πολλά, διετήρησε τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα, τὴν ὑπομονὴν καὶ τὸν ζῆλον. Καὶ οὕτω κατάρθρωσεν ὄχι μόνον νὰ ἐπιβιώσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ παραγάγῃ πνευματικὰ προϊόντα ἀξιοθαύμαστα διὰ τοὺς καιροὺς ἐκείνους. Ἡ Ἐκκλησία μετὰ τὸ πρῶτον κτύπημα συνῆλθεν ἐνωρὶς καὶ ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανικῶν ἐθνῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μουσουλμανικὸν δίκαιον ἀπετέλουν ἓν μιλιέτ, ἓν γένος, καὶ ἀνέθεσε τὴν γενικὴν ἐπιστάσιν αὐτῶν εἰς τὸν πατριάρχην ὡς ἐθνάρχην. Τὰ -συνενκέντρωσεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς, τὰ περιέθαλψε, τὰ ἐνεθάρρυνε καὶ τὰ ἐμόρφωσεν.

Ἡ κατάρρευσις τοῦ Βυζαντίου ἐσήμαινε καὶ κατάρρευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, κατόπιν καταργήσεως τῶν σχολείων ὅλων τῶν βαθμίδων. Βαθὺ σκότος ἐκάλυψε τὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἐπὶ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα. Ἡ πτωχεία εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεβλήθη τὸ ἔθνος δὲν ἐπέτρεπε οὔτε τὴν λειτουργίαν οὔτε τὴν φοίτησιν εἰς τὰ τυχόν λειτουργοῦντα. Διὰ τοῦτο αἱ δύο κύριαι σχολαί, αἱ ὁποῖαι ἐτέθησαν ἐνωρὶς πάλιν εἰς λειτουργίαν, ἡ πατριαρχικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἡ τοῦ φρουρίου Ἰωαννίνων, ἐφυτοζῶουν. Ὅθεν τὴν θεολογίαν ἐκαλλιέργουν οἱ εἰς τὴν Δύσιν καταφυγόντες λόγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ὁ Ἰᾶνος Λάσκαρις καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρης καὶ οἱ ἐπιζήσαντες ἐκ τῶν παλαιῶν εἰς τὴν πατρίδα, ὡς ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης.

Εἰς τὰ ἐνετοκρατούμενα ἑλληνικὰ ἐδάφη ἐνεφανίσθη μετ' ὀλίγον κάποια πνευματικὴ κίνησις, ὅπερ συνέβη βραδύτερον ἐπίσης εἰς τὴν τουρκοκρατούμενην Ἑλλάδα. Κατώτερα σχολεῖα

ἤνοιξαν εἰς ὅλας τὰς πόλεις καὶ τὰς κωμοπόλεις, ἀνώτερα δὲ εἰς ὠρισμένας ἐξ αὐτῶν. Τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐλειτούργουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα, δεκάδες τοιούτων σχολῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν φυτώρια ἀναδείξαντα πληθὺν θεολόγων, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἠΰξανεν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν.

Ἐμπόδιον εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν ἐν γένει ἦτο ἡ ἔλλειψις τυπογραφείων. Τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Μοσχόπολει τῆς Ἡπείρου ἐγκατασταθέντα ἐλειτούργησαν μὲ δυσκολίαν καὶ ἐπὶ μικρὸν χρόνον, λόγῳ ἐπεμβάσεως τῶν κατακτητῶν, τὰ δὲ ἐν ταῖς ἡγεμονίαις τοῦ Δουνάβεως συνεστήθησαν πολὺ ἄργά. Διὰ τοῦτο οἱ Ἕλληνες θεολόγοι καὶ λόγιοι ἠναγκάζοντο ν' ἀποστέλλουν τὰ χειρόγραφα των εἰς τὰ ἐν τῇ ξένη ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, ἰδίως τὰ τῆς Βενετίας, πρᾶγμα ὄχι πάντοτε εὐχερές.

Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἔκθεσις θ' ἀποδείξει ὅτι οἱ θεολόγοι τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν διέτριβον μόνον εἰς τὴν μελέτην καὶ παρουσιάσιν τῆς ἰδικῆς των πνευματικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ παρηκολούθουν μὲ ἀπίστευτον διὰ τὴν τότε κατάστασιν ἀνεσίαν καὶ τὰς εἰς τὴν Δύσιν ἐκκλησιαστικᾶς, θεολογικᾶς καὶ φιλοσοφικᾶς ἐξελίξεις. Καὶ ἐπὶ πλέον ἐποδηγέτου τὴν μεγάλην ἀλλ' ἀνώριμον ἀκόμη ὁμόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας. Εἶναι βεβαίως εὐλόγον ὅτι ἐνώπιον τῶν δυναμικῶν ξένων κινήσεων μετὰ δυσκολίας κατῶρθωνον οὗτοι νὰ διατηρήσουν τὴν αὐτοτέλειάν των.

1. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤ' ΑΙΩΝΟΣ

Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον τὴν θεολογιὴν στυτάλην κρατοῦν οἱ ἐκ τῶν ἐνετοκρατουμένων περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου προερχόμενοι θεολόγοι.

Παχώμιος Ὁ πρῶτος μέγας ἀντιρρητικὸς τοῦ αἰῶνος τούτου **Ρουσᾶνος** εἶναι ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος (1510 - 1553), ὁ ὁποῖος, γεννηθεὶς εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ ἐγγραφεὶς μοναχὸς εἰς τὴν μονὴν Κρημνῶν, διήλθε τὸν σύντομον βίον του περιηγούμενος ἀκούραστα ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος ὡς ἐθναπόστολος. Ἐζησεν ἐπὶ ἔτη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, καὶ δὴ τὴν μονὴν Ἰβήρων, ἐν αὐστηρᾷ ἀσκήσει καὶ στερήσει, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπεικαλεῖτο ραιενδύτης.

Ἄνεζωπύρωσε τὸν ζῆλον πρὸς ἀνασυγκρότησιν τῆς παιδείας τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ, διδάσκων ἀμισθὶ τὰ γράμματα εἰς ὅσας πόλεις ἐπεσιέπτετο. Αὐτὴ ἢ δρᾶσις του τοῦ προσεπόρισεν ἀγαθὴν φήμην καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διατηρῆ ἀλληλογραφίαν μὲ πολλοὺς ἐπισήμους Ἑλληνας.

Τὸ κύριον θεολογικὸν του σύγγραμμα εἶναι οἱ *Λόγοι δογματικοί*, εἰς τοὺς ὁποίους ἐντίθεται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀρνητικῶς καὶ θετικῶς, ἐνῶ τὰ ἄλλα ἔργα του ἀποτελοῦν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ. Εἰς σειρὰν δοκιμῶν *Περὶ Ἀρχεγόνου καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου*, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν συζητήσεις μετὰ τινος μοναχοῦ Διονυσίου, ὅστις ἰσχυρίζετο ὅτι πρὸ τῆς πτώσεως ὁ ἄνθρωπος ἦτο τελείως ἀφθαρτος καὶ ἀθάνατος, ἐπαναλαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος "οὔτε θνητὸς οὔτε ἀθάνατος ἀλλὰ δεκτικὸς ἀμφοτέρων".

Μὲ ἰδιαίτερον πειῶμα ἐπολέμησεν εἰς τέσσαρας πραγματείας τὴν πανθειζουσαν καὶ ἀντιτριαδικὴν διδασκαλίαν τοῦ Καρτάνου, εἰς ἄλλας δὲ τὴν τῶν Μονοφυσιτῶν, τῶν Μουσουλμάνων, τῶν Λατίνων καὶ τὴν καινοφανῆ τότε τοῦ Λουθήρου τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ Φρὰ Λούτερι.

Ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας δὲν ἔχει τόσην σημασίαν ὅσην ἔχει ὁ κόπος του πρὸς διατήρησιν ἀνοθεύτου καὶ ἐν συνεχεῖ ἐγρηγόρσει τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος. Ἦσχολεῖτο μὲ τὰς περιβαλλούσας τὸ ὀρθόδοξον πλή-

ρωμα ξένας θρησκευτικᾶς ὁμολογίας, ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐπισημάνη τοὺς κινδύνους, καὶ ἐφρόντιζε πρὸς καλλιέργειαν τῆς παιδείας, ἀκριβῶς διὰ νὰ καταστοῦν κατανοητοὶ οἱ κίνδυνοι. Ἄλλ' ἀπὸ ἀπόψεως διδασκαλίας δὲν εἶχε νὰ προσφέρῃ τίποτε τὸ νέον καὶ οὔτε ἐπεδίωκε τοῦτο. Εἶναι πάντως ἀξιοσημεῖωτος ἢ ὑπ' αὐτοῦ ἕξαρσις τῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ θεοῦ παράγοντος εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τρόπον φαινομενικῶς ἀντιφάσκοντα. Δηλαδή ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπῆτει "μὴ ἔχειν ἐλπίδα ἐπὶ τὸ ἴδιον ἔργον ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ", ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐδίδασκεν ὅτι εἶναι "παράδεισος τὰ θεῖα προτάγματα, φραγμοὶ αἱ ἀρεταί, κλεις δὲ καὶ θύρα ἡ νῆψις". Μὲ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀρετὴν του ἐφήρμοζεν αὐτὸς πρῶτος τὰ διδασκόμενα.

Ἱερεμίας Β' Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β' ὁ Τρανὸς (1536 - 1595), ἐξ Ἀγχιάλου, ὑπῆρξεν εἰς τῶν ἱανωτέρων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀλλὰ καὶ περισσότερον ταλαιπωρηθέντων κατόχων τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἦτο δραστήριος ἱεράρχης, ἱανὸς εἰς τὴν ἐπιλογὴν συνεργατῶν καὶ καλὸς θεολόγος. Μητροπολίτης Λαρίσης κατ' ἀρχάς, ἐξελέγη πατριάρχης τὸ 1572 καὶ ἀνῆλθε τρεῖς εἰς τὸν θρόνον (1572 - 1579, 1580 - 1584, 1586 - 1595). Κατὰ τὴν πρώτην πατριαρχεῖαν ἠυπρέπισε τὰς οἰκοδομὰς τοῦ πατριαρχείου καὶ διὰ συνοδικῶν ἀποφάσεων εἰσήγαγε τάξιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ κατήργησε τὰ ἐμβατήρια. Ὄταν ἐπέστρεψεν εἰς τὸν θρόνον μετὰ ἐννεάμηνον ἀπομάκρυνσιν, ἡ ταραχὴ τῶν Τούρκων ἐκ τῆς πρὸ δεκαπενταετίας ἥττης των εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου εἶχε κορυφωθῆ, τὸ δὲ μένος των ἐξέσπασε τόσον κατὰ τοῦ Ἱερεμίου ὅσον καὶ κατὰ τοῦ πατριαρχείου, τὸ ὁποῖον ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν Παμμακάριστον εἰς οἶκημα τῶν Βλάχων ἠγεμόνων (Βλάχ Σεράϊ), ἐνῶ ἡ Παμμακάριστος μετετράπη εἰς τὸ Φετιχιὲ Τζαμί.

Ἡ οἰκουμενικῶν διαστάσεων δραστηριότης τοῦ Ἱερεμίου ἐξήγαγε τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὴν πολυχρόνιον ἀπομόνωσιν. Πρώτη του φροντίς ἦτο νὰ συγκροτήσῃ ἐπιτελεῖον ἐκ νέων θεολόγων ἱανῶν νὰ διαπραγματευθοῦν τὰ προβλήματα ἐν ὄψει τῶν νέων ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἐκάλεσεν εἰς συνεργασίαν τοὺς Μελέτιον Πηγᾶν, Μάξιμον Μαργούνιον, Γαβριὴλ Σεβῆρον. Ἐπειτα δὲ ἐπεσιέφθη ὁ ἴδιος τὴν Ρωσίαν, ὅπου εἶχε χρησίμους ἐπαφὰς μὲ τὰς πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς. Ἐν πνεύματι πλήρους κατανοήσεως ὄχι μόνον ἐνέκρινε τὴν ἰδρυσιν τοῦ Πατριαρχείου τῆς Μόσχας, ἀλλὰ καὶ ἐγκατέστησεν ὁ ἴδιος τὸν Ἰὼβ ὡς πρῶτον πατριάρχην αὐτῆς

(1589). Ἡκούσθη τότε τὸ παράπονον ὅτι ὁ ἴστος ἐνήργησε μονομερῶς ἄνευ συνενοήσεως μὲ τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα· πάντως ἐφρόντισεν, ὥστε ἡ σύνοδος τοῦ 1593 ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν γενομένην μεταβολήν.

Ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ', βλέπων ὅτι οἱ Ἰησουῖται διὰ τοῦ ἀρνητικοῦ ἔργου των δὲν ἠδύναντο νὰ προσελκύσουν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν πρὸς τὴν Ρώμην, φοβούμενος ἐξ ἄλλου διεισδυσιν τῶν Λουθηρανῶν καὶ ἐπὶ πλέον ἐπιθυμῶν ἀναγνώρισιν τοῦ νέου γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, ἐπεζήτησεν ἀπ' εὐθείας σχέσεις μετ' αὐτῆς. Ἡ ὡς ἄνω σύνοδος (1593) ἀπέρριψε τὸ ἡμερολόγιον καὶ γενικῶς ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα δὲν ἐτελεσφόρησεν. Τὸ γεγονός ὅτι πλεῖσται ἑλληνικαὶ περιοχαὶ ἐτέλουν ὑπὸ πολιτικὴν διοίκησιν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἐμίσουν αὐτοὺς ὡς κατακτητάς, ἀπετέλει ἀνασχετικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν φιλικῶν σχέσεων.

Ἀντιθέτως αἱ διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Λουθηρανῶν ἦσαν ἀκίνδυνοι. Ἡ παρουσία ἑλλήνων σπουδαστῶν καὶ θεολόγων εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ ἄλλοτε εἶχε δώσει ἀφορμὴν συζητήσεων, εἰς τὰς ὁποίας προεξῆρχεν ὁ Μελάγχθων. Εἰς τὴν νέαν ἐπὶ Ἱερεμίου ἐπαφὴν πρωταγωνιστοῦν ὁ λουθηρανὸς θεολόγος Ἰάκωβος Ἀνδρέου, πρύτανις, καὶ ὁ φιλόλογος Μαρτῖνος Κρούσιος, καθηγητῆς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, οἱ ὁποῖοι ὑπέβαλον καὶ τὴν Αὐγουσταίαν ὁμολογίαν ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Ἱερεμίου, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐκέρδιζον τὴν ταλαιπωρουμένην Ἐκκλησίαν "ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου". Ὁ Ἱερεμίας, γράφων μὲ εὐγενῆ συγκατάβασιν, προσφωνεῖ μὲν αὐτοὺς μὲ τὰς λέξεις "ἄνδρες Γερμανοί, κατὰ πνεῦμα υἱοὶ τῆς ἡμετέρας μετριότητος ἀγαπητοί", ἀλλὰ καὶ σημειώνει τὰς ἀσυμβιβάστους διαφορὰς μετὰ τῶν προτεσταντικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων. Ἐπιθέτει μὲ σαφήνειαν τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς προτεσταντικῆς διδασκαλίας, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν προσέγγισιν, εἶναι δὲ ταῦτα· ἡ ἀναγνώρισις μόνον τῆς Γραφῆς ὡς πηγῆς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀπορριπτομένης τῆς παραδόσεως, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Filioque, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ἀπορριπτομένου τοῦ αὐτεξουσίου, ἡ ἀπόδοσις τῆς δικαιοσύνης εἰς μονομερῆ ἐνέργειαν τῆς θείας χάριτος, ἀπορριπτομένης τῆς συνεργίας τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος, ἡ ἀποδοχὴ δύο μόνον μυστηρίων, ἡ ἀπόρριψις τοῦ ἀλαθήτου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν αποφάσεων τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἡ ἄρνησις τιμῆς εἰς τοὺς ἁγίους, καὶ ἄλλα.

Διὰ πρώτην φοράν τώρα ἐκρίνετο ὑπὸ ὀρθοδόξων ἡ Αὐγουσταία ὁμολογία καὶ ἀπερρίπτετο, ἡ δὲ κρίσις περιέχεται εἰς τὰς τρεῖς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τοὺς Λουθηρα-

νοὺς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἀξιόλογα δογματικὰ κείμενα. Ἄλλ' ὁ Ἱερεμίας δὲν ἦτο ἀπομονωτικὸς οὔτε μισαλλόδοξος. Τὸ οἰκουμενικὸν τοῦ φρόνημα καταφαίνεται εἰς τὸ συμπέρασμα του, κατὰ τὸ ὁποῖον, ἂν εἶναι ἀδύνατος ἡ δογματικὴ συμφωνία, ἡ φιλία εἶναι ἐπιθυμητή· "τὴν ὑμετέραν οὖν πορευόμενοι, μηκέτι μὲν περὶ δογμάτων, φιλίας δὲ μόνης ἔνεκον, εἰ βουλητόν, γράφετε". Εἶναι ἀδύνατον νὰ εὔρωμεν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην ἄλλο παράδειγμα τοσαύτης εὐρύτητος σκέψεως καὶ συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαλλαξίας.

Γραβριήλ Ὁ Γραβριήλ Σεβῆρος (1541-1616) ὑπῆρξεν ἐπίσης **Σεβῆρος** κυρίως ἀντιρρητικὸς θεολόγος, ἂν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔζησεν εἰς τὴν Ἰταλίαν. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Μονεμβασίαν, ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου, ὅπου μετέβαινον οἱ πλεῖστοι τῶν σπουδαστῶν ἐκ τῶν νοτίων καὶ δυτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐνετοκρατουμένων ἢ τουρκοκρατουμένων. Ἀχιολούθως ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ εἰργάσθη ἴσως εἰς τὴν Ζάκυνθον, πάντως δὲ εἰς τὴν Κρήτην.

Ἐγνατεστάθῃ ἔπειτα ὀριστικῶς εἰς τὴν Βενετίαν ὡς ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Ἱερεμίας Β', ἐν τῇ προσπάθειά του ν' ἀνυψώσῃ διακεκριμένους θεολόγους εἰς μητροπολιτικὰς ἔδρας, ἐχειροτόνησεν αὐτὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας (1577), ἀλλ' αὐτὸς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ἠρνήθη νὰ ἐγνατασταθῇ εἰς τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἔδραν του. Εὐρέθη ἐπιωφελὴς λύσις πρὸς ρύθμισιν τοῦ προκύψαντος θέματος· ἦτοι διετήρησε μὲν τὸν τίτλον τοῦ Φιλαδελφείας, ἀλλὰ παρέμεινεν εἰς τὴν Βενετίαν ὡς ἔξαρχος τοῦ πατριαρχείου. Πράγματι δὲ ὑπῆρχεν ἀπόλυτος ἀνάγκη ἐνδὸς μητροπολίτου εἰς τὴν Βενετίαν διὰ τοὺς ὀρθοδόξους πληθυσμοὺς τῶν ὑπὸ ἐνετικὴν κατοχὴν Ἑλληνικῶν νήσων, εἰς τὰς ὁποίας ἀπηγορεύετο ἐγνατάστασις ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, τῆς Δαλματίας, τῆς Ν. Ἰταλίας καὶ τῆς Σιελίας. Ἴσως δὲ νὰ ἦτο προγραμματισμένη ἡ "ἄρνησις" τοῦ Γραβριήλ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Φιλαδέλφειαν καὶ ἡ ἀρχικὴ "διαφωνία" τοῦ πατριάρχου ὡς πρὸς τὴν ἐγνατάστασίν του εἰς τὴν Βενετίαν. Ἡ ἐνετικὴ κυβέρνησις ἀνεγνώρισε χωρὶς πολὺν δισταγμὸν τὸν πατριαρχικὸν ἔξαρχον ἐντὸς τῆς ἔδρας της, ἐφ' ὅσον θὰ εὐρίσκειτο ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτῆς. Εἶχεν ἄλλωστε οὗτος καλὰ σχέσεις μετ' αὐτῆς, πλὴν μιᾶς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν κατηγορήθη ὡς ὑποθάλπων ἐπαναστατικὴν κίνησιν, ἀλλ' ἠθώθη δικαστικῶς.

Ἐναντι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἄτεγκτος. Διὰ τοῦτο ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν μετριοπαθῆ Μάξιμον Μαργούνιον, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεφιλιώθη μόνον κατόπιν ἐ-

πεμβάσεως τοῦ Ἱερεμίου Β΄ καὶ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ.

Μετὰ τὸν θάνατόν του, συμβάντα ἐν Δαλματία, ἡ πλουσία εἰς χειρόγραφα συλλογὴ του περιῆλθεν εἰς τὴν Ἀμβροσιανὴν βιβλιοθήκην Μεδιολάνων καὶ τὴν βιβλιοθήκην Τουρίνου.

Ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἔργων τοῦ Σεβήρου εἶναι τὸ *Κατὰ τῶν λεγόντων σχισματικούς τοὺς Ὀρθοδόξους*. Οἱ Ἰησοῦίται κατηγοροῦν τοὺς ὀρθοδόξους ὄχι μόνον ὡς σχισματικούς ἀλλὰ καὶ ὡς αἵρετικούς, ὅπερ ἐστενοχῶρει τοὺς ἐν Ἰταλία διαμένοντας Ἕλληνας. Ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Βελλαρμῖνος, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὀνομαστί, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ὑποδούλωση εἰς τοὺς Τούρκους ὑπῆρξε τιμωρία διὰ τὴν ἀπόρριψιν τῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα. Ἀναγκαζόμενος ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἐπίθεσιν ὁ Σεβῆρος, ἐκθέτει τὰς γνωστὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διατυπώνει τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἠποία εἶναι ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία καὶ βεβαιώνει ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι, ὡς οἱ ὀρθῶς πιστεύοντες καὶ τηροῦντες, δὲν εἶναι οὔτε σχισματικοὶ οὔτε αἵρετικοί.

Τὸ ἔργον τοῦ *Περὶ ἁγίων μυστηρίων*, μεταφρασθὲν καὶ εἰς τὴν λατινικὴν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Σιμών. Ἡ ἐκφρασεῖσα τότε γνώμη τῶν Προτεσταντῶν ὅτι ὁ Σεβῆρος πρῶτος εἰσήγαγε τὸν ὄρον "μετουσίωσις" ὡς πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν δώρων τῆς θείας εὐχαριστίας, δὲν εἶναι ὀρθή, καθ' ὅσον εἰσηγητὴς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Γεννάδιος Σχολάριος.

Ὁ Σεβῆρος συνειργάσθη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Saville παρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου, συνέταξε δὲ καὶ πλῆθος ἄλλο ἔργον.

Μάξιμος Μαργούνιος Ὁ ἐκ Χάνδακος Κρήτης Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602) διέκειτο εὐμενέστερον ἔναντι τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν. Ἐδιδάχθη τὴν λατινικὴν τῇ βοηθείᾳ λατίνου ἐπισκόπου ἐν Κρήτῃ, αὐτὴ δὲ ἡ νεανικὴ ἐπαφὴ ἀφῆσε μόνιμα ἴχνη εἰς τὴν συμπεριφορὰν του. Εἰς τὸ Πατάβιον ἐσπούδασε φιλοσοφίαν, θεολογίαν καὶ ἄλλας ἐπιστήμας.

Συνεδέθη φιλικῶς μὲ τὸν Σεβῆρον καὶ τὸν Πηγᾶν, ὁ δὲ Ἱερεμίας Β΄ τὸν συνεβουλεύετο ἐπὶ θεολογικῶν προβλημάτων καὶ τὸν ἠθέλεε πλησίον του, ἐνῶ αὐτὸς ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου παρεμύθει τοὺς συμπατριώτας του ἰδίως διὰ τοῦ κηρύγματος. Κληθεὶς διὰ δευτέραν φορὰν ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μολονότι τὸν εὗρεν ἔγκλειστον, παρέμεινεν ἐκεῖ κηρύττων, ἐχειροτονήθη δὲ ἐπίσκοπος Κυθήρων μετὰ τὴν ἀποφυλάκισιν ἐκείνου. Οἱ Βενετοὶ βεβαίως ἀπηγόρευσαν τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς τὴν ἔδραν του, ἐπέτρεψαν δὲ εἰς αὐτὸν νὰ διαμένῃ εἰς τὴν Βενετίαν καὶ τοῦ

ἔδωσαν χορηγίαν, ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ διδάσκη μὲν καὶ νὰ κηρύττη, ἀλλὰ νὰ μὴ χειροτονῇ.

Προικισμένος μὲ βαθεῖαν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἀνεδείχθη εἰς δοκιμώτατον συγγραφέα, μολονότι δὲ τὸ οἰκουμενικὸν τοῦ πνεῦμα καὶ αἱ συμβιβαστικαὶ τοῦ τάσεις ἀπήρθεσκον καὶ εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ εἰς τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς, διετήρει φιλικὰς σχέσεις μὲ πολυαριθμούς λογίους, Ἕλληνας καὶ ξένους. Αἱ τρεῖς πραγματεῖαι τοῦ *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεδόθη μόνον μία, προεκάλεσαν σάλον εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους, διότι οὗτος ἰσχυρίζεται εἰς αὐτὰς ὅτι εἶναι δυνατὸν "καὶ τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἥτοι γνωρίζεσθαι, οὐ μόνον χρονικῶς, ἀλλὰ καὶ αἰδιῶς". Ἀπομακρυνόμενος τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ δι' Υἱοῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Πνεύματος, καθίστα ἰσοδύναμα τὸ δι' Υἱοῦ καὶ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὡς πρὸς τὴν αἰδιον ἐκπόρευσιν, προσεγγίζων οὕτω εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ Αὐγουστίνου. Διὰ τοῦτο παρενέβη ἐπίσης ὁ εἰς Βενετίαν διαμένων Γαβριὴλ Σεβῆρος Φιλαδελφείας, κατηγορῶν αὐτὸν ὡς αἰρετικόν. Ἐκ τοῦ κινδύνου καθαιρέσεως ἔσωσεν αὐτὸν ἐπέμβασις τοῦ Ἱερεμίου Β' καὶ τοῦ Μελετίου Πηγαῖ, ἡ ὁποία συνέβαλεν εἰς τὴν ὑπὸ συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀθώωσιν αὐτοῦ, ἀφοῦ οὗτος ὑπέβαλεν ἀπολογίαν. Ἐναντι τῶν Προτεσταντῶν διέκειτο αὐστηρότερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἔβλαψε τὴν μεγάλην του φήμην εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἀποτελεῖ ἀπὸ τινος ἀπόψεως τὸν ἀντίποδα τοῦ Μελετίου Πηγαῖ, ὁ ὁποῖος ἦτο ὀρθόδοξος φιλικῶς διακειόμενος πρὸς τοὺς Προτεστάντας, ἐνῶ αὐτὸς ἦτο ὀρθόδοξος φιλικῶς διακειόμενος πρὸς τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς.

Εἰς τὸ δοκίμιον *Περὶ κακοῦ*, ὑπὸ μορφήν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Ἱερεμίαν Β', διακρίνει κατὰ σχολαστικὰ πρότυπα δύο εἶδη καλῶν, τὸ καθ' ἑαυτὸ καλὸν καὶ τὸ ἐν σχέσει πρὸς ἕτερον καλόν, ἰσχυρίζεται δὲ ὅτι εἰς τὸ δεύτερον εἶδος ὑπάγεται καὶ τὸ κακόν, ὅπερ ἄρα δὲν εἶναι πράγματι κακόν, ἀλλ' ἐν σχέσει κακόν.

Εἰς τὴν λατινιστὶ ἐκδοθεῖσαν πραγματεῖαν τοῦ *Περὶ συμβουλῶν καὶ παραγγελλμάτων* διακρίνει τὰς ἐντολὰς εἰς συμβουλὰς, αἱ ὁποῖαι ἀπευθύνονται εἰς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκτελούμεναι εἰς ὑπέρτακτα ἔργα παρέχουν μεγαλύτεραν μετὰ θάνατον δόξαν, καὶ εἰς παραγγέλματα τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλουν ὑποχρεώσεις καὶ ἐκτελούμενα ὁδηγοῦν εἰς τὴν βασιλείαν.

Μελέτιος Ὁ μεγαλύτερος τῶν δογματικῶν θεολόγων τῆς ἐπιπηγῆς ταύτης μέχρι τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρους εἶναι ὁ Μελέτιος Πηγάς (1550 - 1601), ἐκ Χάνδακος Κρήτης. Ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ καὶ ἡ ὅλη δραστηριότης του ὑπενθυμίζουν τοὺς μεγάλους πατέρας τῆς Ἑκκλησίας.

Εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου, ὅπου ἐσπούδασεν, ἦσαν δι' αὐτὸν ἀνοικταὶ αἱ ἔδραι, ἀρκεῖ νὰ ἐδέχετο τὰς ἐνωτικὰς ἀποφάσεις τῆς Φλωρεντίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἠρνήθη οὗτος. Ἐπέστρεψε λοιπὸν εἰς τὸν τόπον του, διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν Ἑκκλησίαν καὶ τὸ γένος του. Τὸ ἔργον του ὡς ἱεροκήρυκος, ὡς διδασκάλου τῆς σχολῆς τοῦ Χάνδακος καὶ ὡς ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀγγοράδων εἶχε τοιαῦτα ἀποτελέσματα, ὥστε οἱ Λατῖνοι ἀνησύχησαν καὶ ἐπέτυχον τὴν ἀπομάκρυνσίν του.

Ἐπεσκέφθη τότε οὗτος τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸ Σινᾶ, ὅπου ἐφησύχασεν. Εἰς ταξιδίον του εἰς Ἱεροσόλυμα συνήντησε τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Σιλβεστρον, παλαιὸν γέροντά του ἐν Κρήτῃ, ὁ ὁποῖος τὸν παρέλαβε πλησίον του, τὸν ἐχειροτόνησε πρεσβύτερον καὶ τὸν προσέλαβεν ὡς πρωτοσύγκελλον. Ἐπὶ δεκαετίαν ἦτο οὐσιαστικῶς προϊστάμενος τοῦ πατριαρχείου, καθ' ὅσον ὁ Σιλβεστρος καὶ συχνάκις ἀπουσίαζε τῆς ἔδρας του καὶ πολὺ γέρων ἦτο. Τὸ ποῖμνιον ἦτο μικρόν, ἀλλὰ τὸ ἔργον δυσχερές. Ὄργάνωσε σχολὴν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ προῆλθεν εἰς σχέσεις μετὰ τῶν Κοπτῶν, διὰ νὰ τοὺς ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὴν πιεστικὴν ἐπιρροὴν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν. Ἡ φήμη του εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς ὀλόκληρον τὴν Εὐρώπην, ἐξ οὗ καὶ ὁ Κρούσιος γράφων πρὸς τὸν Ἱερεμίαν Β', ἔγραψε καὶ πρὸς αὐτόν. Ἐφθασεν ἐπίσης ἡ φήμη του εἰς τὴν Ρωσίαν. Προτιθέμενος ν' ἀνταποκριθῆ εἰς πρόσκλησιν τοῦ τσάρου νὰ μεταβῆ πλησίον του πρὸς μετάφρασιν τοῦ τόμου τῆς Φλωρεντίας, διῆλθεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' αἱ ἀνάγκαι τῶν καιρῶν δὲν ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν νὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδιον. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ κίνδυνος ἦτο διπλοῦς, ἐκ τῶν τυράννων καὶ ἐκ τῶν Ἰησουϊτῶν. Παρέμεινε λοιπὸν ἐκεῖ ἐργαζόμενος ἐπὶ τριετίαν, περιερχόμενος τὰς ἐπαρχίας καὶ κηρύττων. Μὲ δυσφορίαν ἐδέχθη παράκλησιν τοῦ Σιλβέστρου νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ τὴν δεχθῆ. Μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἀνέλαβεν αὐτὸς τὸν ἀλεξανδρινὸν θρόνον (1590). Πλὴν τῶν ἄλλων συνήθων ἔργων κατώρθωσε ν' ἀπαλλάξῃ τὸ πατριαρχεῖον τῶν πρὸς Ἑβραίους καὶ Μουσουλμάνους χρεῶν του. Τὸ 1593, μετέχων τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ἡ ὁποία ἐνέκρινε τὴν ἰδρυσιν τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας, προέτεινε τὴν καθιέρωσιν τακτικῶν τοιαύτης μορφῆς συνόδων τῆς Ὁρθοδοξίας,

ἀλλ' εἶναι εὐλογον ὅτι τοῦτο καθίστατο ἀνέφικτον. Πάντως τότε ὁ Ἱερεμίας Β' ἐχρησιμοποίησε τὴν σοφίαν του διὰ τὴν ἐπίλυσιν ἀκανθῶν ζητημάτων.

Καὶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην δὲν ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ ἐπιθυμίαν του πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Πολωνίας διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστρεπτικῆς ἰησουϊτικῆς προπαγάνδας, διὸ ἀπέστειλε τὸν Κύριλλον Λούκαριν, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπέδειξε τὴν ἰδρυσιν σχολείων καὶ τυπογραφείων.

Ἐπανελλημμένως παρακληθεῖς νὰ δεχθῇ τὸν μαρτυρικὸν ἀλλὰ καὶ ἐπίζηλον θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπέδεικνυεν ἄλλους δι' αὐτόν, τὸν Μαργούνιον καὶ τὸν Σεβῆρον, μέχρις ὅτου δὲ πείσῃ τυχὸν ἓνα ἐκ τῶν δύο τούτων φίλων του ν' ἀναλάβῃ τὰ βάρη αὐτοῦ, ἐδέχθη ὁ ἴδιος νὰ τὰ φέρῃ ἐπὶ ἓν ἔτος ὡς "ἐπιτηρητής". Ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἔδραν του τὸ 1599. Προαισθανόμενος δὲ τὸ τέλος μετεκάλεσε πλησίον του τὸν Λούκαριν.

Ἐπῆρξε πειστικὸς ρήτωρ. Οἱ λόγοι του, τῶν ὁποίων τὸ προοίμιον εἶναι εἰς ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν τὸ δὲ κύριον μέρος εἰς δημῶδη καθαρῆς, εἶναι ὑπέροχα κείμενα. Ὁμιλῶν ἀκόμη καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἐδίσταζε νὰ παρηγορῇ μὲ θάρρος τοὺς ὑποδούλους ἀδελφούς· "μὴ ἀπελπίζου ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον, βλέποντες πῶς σὲ κακουχοῦσι, σκληραγωγοῦσιν οἱ ἀσεβεῖς (Τοῦρκοι)".

Πλὴν τῶν ὁμιλιῶν σώζονται πολυάριθμα συγγράμματά του, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν ὁ *Στρωματεὺς περὶ τῆς ἀληθοῦς καθολικῆς Ἐκκλησίας*, ἥτοι τῆς Ὀρθοδόξου, καὶ ἡ *Ὁρθόδοξος διδασκαλία*, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει συντόμως τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸν Χριστιανισμὸν ὀρίζει ὡς "πιστῶν ἀνθρώπων πρὸς Χριστὸν μίμησιν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ" τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ὡς "συναγωγὴν ἀνθρώπων τῶν πρὸ καταβολῆς κόσμου προεγνωσμένων καὶ προωρισμένων καὶ ἐκλελεγμένων ἐν Χριστῷ... εἰς ἔπαινον δόξης Θεοῦ καὶ εἰς ταύτην διὰ πίστεως ἀληθοῦς καὶ ζώσης εἰσαγομένων". Ὁ προορισμὸς καὶ ἡ ἐκλογή εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προγνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ σωτηρία εἶναι καρπὸς συνεργίας Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος. Πίστις καὶ ἔργα εἶναι ἀδιαχώριστα ἀπ' ἀλλήλων· "οὐδαμῶς ἂν τὰ ἔργα λάβῃς χωρὶς πίστεως ἢ τὴν πίστιν ἔργων χωρὶς· οὕτω γὰρ νεκρὸν θάτερον". Ὅθεν ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ αἱ κατὰ μέρος Ἐκκλησίαι εἶναι κλάδοι αὐτῆς, χωρὶς νὰ περιλαμβάνωνται εἰς τοὺς κλάδους καὶ αἱ ἑτερόδοξοι Ἐκκλησίαι. Χαρακτηρίζει οὗτος τὸ σχίσμα ὡς "χαλασμὸν τῆς οἰκουμένης". Καὶ ἀρχικῶς μὲν ἐπίστευε δυνατὴν τὴν προσέγγισιν καὶ ἔνωσιν, ἔπειτα δέ, κατανοῶν τὴν ὑστεροβουλίαν τῶν

ἑτεροδόξων, ἀπῆτει τὴν ἐπιστροφὴν των εἰς τὴν μίαν Ἐκκλησίαν. Ἐτήρει εὐμενεστάτην στάσιν ἔναντι τῶν Προτεσταντῶν, χωρὶς νὰ διστάζη νὰ ἐπιρρίνη τὰς πλάνας των. Ἐναλλιέργει φιλικὰς μετ' αὐτῶν σχέσεις καὶ φέρει μέρος τῆς εὐθύνης διὰ τὴν πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν στροφὴν τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, πιθανῶς ἀνεψιοῦ του.

2. ΕΝΩΤΙΚΟΙ

Δὲν ἐπέδειξαν ὅλοι οἱ θεολόγοι τὴν ἰδίαν προσήλωσιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς συμφορᾶς καὶ τῆς ἀπωλείας προσανατολισμοῦ, ὅπως μερικοὶ ὑπέκυψαν εἰς τὴν τυραννίαν καὶ ἐξισλαμίσθησαν, οὕτως ἄλλοι ἐστράφησαν πρὸς τὸν παπισμὸν. Κέντρον τῶν Ἑλλήνων ἐνωτικῶν κατέστη τὸ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ' συσταθὲν ἰησουϊτικὸν λύκειον Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ρώμῃ.

Πέτρος Ἀρκεύδιος Εἰς τὸ λύκειον τοῦτο ἐσπούδασεν ὁ ἐκ Κερκύρας Ἀρκεύδιος (1560 - 1634), ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἠσπᾶσθη τὸ ρωμαϊκὸν δόγμα, ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας. Εἰργάσθη ἐπὶ εἰκασαετίαν εἰς τὴν Πολωνίαν, καταπολεμῶν τοὺς Λουθηρανοὺς καὶ Καλβινιστὰς μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Τέλος δωρίσθη καθηγητῆς εἰς τὸ λύκειον.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του τὰ πλέον ἀξιωμακόμενα εἶναι τὸ *Περὶ συμφωνίας Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* εἰς τὸ ὁποῖον καταβάλλει προσπάθειαν ν' ἀποδείξῃ πόσον σύμφωνοι εἶναι κατ' ἀρχὴν οἱ δύο μεγάλοι κλάδοι τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν λατρείαν, καὶ τὸ *Περὶ πρωτείου τοῦ πάπα*. Συνέταξεν ἐπίσης ἀπάντησιν εἰς τὸ περὶ μυστηρίων σύγγραμμα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου. Διέσυρε δὲ μὲ τόσον φανατισμὸν τὴν πίστιν τῶν πατέρων του, ὥστε ἀνόμη καὶ Λατῖνοι παρετήρουν τοῦτο.

Ματθαῖος Καρυοφύλλης Ὁ ἐκ Κρήτης Ματθαῖος Καρυοφύλλης (1566 - 1635) ἐσπούδασεν ἐπίσης εἰς τὸ λύκειον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς θεολογίας, ἀφοῦ προσεχώρησεν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δόγμα. Εἰργάσθη ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ ἐνεργεῖα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἀπεμακρύνθη ἐκεῖθεν ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν ὡς διαταρᾶσσαν τὴν γαλήνην τῶν ὑπηκόων τῆς δημοκρατίας. Δωρίσθη δὲ βραδύτερον καθηγητῆς εἰς τὸ λύκειον, φέρων τὸν τίτλον τοῦ ἐπισκόπου Ἰκονίου.

Ἐγραψε πολυάριθμα ἔργα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, εἰς ἓν τῶν ὁποίων ἐκθέτει τὴν δυτικὴν ἄποψιν

περὶ τῆς ἑνωτικῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας, τὸ *Περὶ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου ἐν Φλωρεντία*. Διακρινόμενος καὶ αὐτὸς διὰ τὸν φανατισμὸν του, ἀπεικάλει τὸν Φώτιον "ἐφευρέτην τῶν δολερῶν ἀγώνων".

Διετήρησεν ὅμως τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὡς δεικνύει μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ *Μονωδία ἐπὶ τῇ συμφορᾷ τῆς δυστυχοῦς Ἑλλάδος*, εἰς τὴν ὁποίαν ὀδύρεται, διότι ἡ μήτηρ πάσης φιλοσοφίας ἐξέπεσεν εἰς ἀμάθειαν, ἀλλ' ἀποδίδει τὴν συμφορὰν εἰς τὴν ἀντιπαπικὴν στάσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Λέων Ὁ ἐκ Χίου Λέων Ἀλλάτιος (1586-1669) ἦτο ἀν-
Ἀλλάτιος τιθέτως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω μετριοπαθῆς, ἐπίσης δὲ καὶ ὑψηλοτέρας κλάσεως λόγιος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς νεότητός του ἡ δραστηριότης τῶν Ἰησουϊτῶν εἰς τὴν Χίον ἦτο εἰς τὴν ἀκμὴν της, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ οἰκογένειά του ἀνῆκεν ἀπὸ παλαιότερας ἐποχῆς εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, πάντως δὲ ὁ θεῖος του Μιχαὴλ Νευρίδης ἐδίδασκεν εἰς Ἰησουϊτικὸν σχολεῖον τῆς νήσου. Ὁ Λέων ἐσπούδασεν εἰς τὸ λύκειον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ. Ἐπειδὴ εἰς τὴν Χίον, ὅπου ἐπεχείρησε νὰ ἐγκαινιάσῃ τὴν σταδιοδρομίαν του, δὲν εὔρισκε πρόσφορον ἔδαφος διὰ θεολογικὸν ἔργον, ἀπεφάσισε νὰ σπουδάσῃ ἰατρικὴν εἰς τὴν Ρώμην. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰατροῦ τὸ ἐπάγγελμα ἐπὶ τινα μόνον χρόνον ἤσκησεν εἰς τὴν Χίον, διὰ νὰ ἐγκατασταθῇ ὀριστικῶς εἰς τὴν Ρώμην. Διορισθεὶς καθηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας εἰς τὸ λύκειον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὡς σκηπὸν τοῦ βίου του ἔταξε τὴν διερεύνησιν τοῦ χειρογράφου θησαυροῦ καὶ τὴν δημοσίευσιν ἀνεκδότων κειμένων. Εἰς αὐτὸν ἀνετέθη ἡ ἀποστολὴ πρὸς παραλαβὴν ἀπὸ τὴν Χαϊδελβέργην τῆς παλατινῆς βιβλιοθήκης δωρηθείσης εἰς τὸν πάπαν. Βραδύτερον οὗτος ὤρισθη διευθυντῆς τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

Ὁ Ἀλλάτιος, ἂν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπέκρινεν ὠρισμένας ἀπόψεις τῶν Ὀρθοδόξων, δὲν ἦτο τόσον ἐνθουσιώδης κῆρυξ τοῦ δυτικοῦ δόγματος ὅσον οἱ προηγούμενοι θεολόγοι, ἐξ οὗ μερικοὶ Λατῖνοι ἐθεώρουν αὐτὸν σχισματικὸν μέχρι τέλους. Εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸν ὅτι οὔτε εἰς μοναχικὸν τάγμα κατετάγη οὔτε ἐνυμφεύθη. Ἡ μετριοπάθεια καὶ ἡ συμβιβαστικότης του δεικνύονται καὶ ἐκ τοῦ διὰ διαθήκης ὀρισμοῦ κληροδοτήματος διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τριῶν Χίων φοιτητῶν εἰς Ρώμην. Ὅριζει νὰ προέρχωνται οὗτοι ἀπὸ ὀρθοδόξους οἰκογενείας καὶ ἀφήνει αὐτοὺς ἐλευθέρους μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των ν' ἀκολουθήσουν τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἀρεσκείας των, προβλέπων μάλιστα, εἰς ἣν περίπτωσιν ἐπιθυμοῦν οὗτοι νὰ καταστοῦν μοναχοί,

εἴσοδόν των εἰς τὸν κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, πάντως ὄχι ὡς οἱ τῆς Κρυπτοφέρνης. Δεδομένου ὅτι οἱ τῆς Κρυπτοφέρνης ἀνῆκον εἰς τὸν αὐτὸν κανόνα, ἐνωτικοὶ ὄντες, ἡ διάταξις αὕτη τῆς διαθήκης τοῦ Ἀλλατίου σημαίνει ἄρα γε νὰ μὴ προσέλθουν οἱ ὑπότροφοι ἢ εἰς τὸ ρωμαιοκαθολικὸν δόγμα; Τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ γένος του ἐκδηλώνει καὶ εἰς τὸ ποίημα Ἑλλάς, εἰς τὸ τὸ ὁποῖον ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα περὶ ταχείας ἀποκαταστάσεως τῆς πατρίδος των.

Ἀφοῦ ἀνεδείχθη εἰς ἓνα τῶν σπουδαιότερων σοφῶν τῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς χρόνους του, ἀνέπτυξε σχέσεις μὲ πλείστους λογίους καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τὸν διέκρινε κυρίως εἶναι ἡ πολυμαθία καὶ τὸ ἀκαταπύνητον. Τὰ χειρόγραφα του ἀπόκεινται εἰς 150 τόμους. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς τὴν λατινικὴν. Ὁ μέγας δὲ ὄγκος τῶν γραπτῶν του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκδόσεις συγγραμμάτων μιᾶς δεκαπεντάδος σχεδὸν κλασικῶν καὶ χριστιανῶν συγγραφέων μὲ ἐμπεριστατωμένας εἰσαγωγάς. Ἰδιαιτέραν προσοχὴν κατέβαλεν εἰς τὴν διάκρισιν βυζαντινῶν προσώπων φερόντων τὸ αὐτὸ ὄνομα, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθον αἱ ἐργασίαι τοῦ De Symeonum scriptis, De Philonibus, De Theodoris, De Nicetis, De Constantinis, De Leonibus.

Εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ διηγεκοῦς ὁμοφροσύνης τῆς δυτικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* τονίζει ὅτι οὐδέποτε αἱ δύο Ἐκκλησίαι ἔπαυσαν συμφωνοῦσαι μεταξύ των. Ἀσιολοθεῖ καὶ ἐδῶ γραμμὴν μετριοπαθῆ καὶ συνδιαλλακτικὴν, ὅπως ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ ἑλληνιστὶ γραφὲν ἔργον του *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ἃν καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὅλοι οἱ ἐνωτικοὶ προσεπάθησαν νὰ μειώσουν τὴν σημασίαν τῶν διαφορῶν, διὰ νὰ καταστήσουν εὐχερεστέραν τὴν ἔνωσιν.

Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος (1651 - 1740), μεταστραφεὶς ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν, κατετάγη εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον διεκρίνετο εἰς τὸ πανεπιστήμιον Παταβίου, ὅπου κατεῖχε τὴν πρώτην ἔδραν τοῦ κανονικοῦ δικαίου.

Τὰ συγγράμματά του, εἰς τὴν λατινικὴν γραμμένα, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κανονολογικά. Ὅσακις ἀναφέρεται εἰς κρίσιμα σημεῖα, τάσσεται πάντοτε ὑπὲρ τῶν δυτικῶν ἀπόψεων. Μὲ τὰς *Εἰσαγωγικὰς ἐννοίας* (Praenotiones) ἐκ τοῦ κανονικοῦ δικαίου θέλει καὶ αὐτὸς νὰ δείξη ὅτι δὲν ὑπάρχουν σπουδαῖαι διαφοραὶ μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ τὴν ἔνωσιν ἐκλαμβάνει ὡς προσχώρησιν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὸ *Περὶ ἐνώ-*

σεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ εἰς ἄλλα συγγράμματα. Ἐξέχουσιν θέ-
σιν μεταξὺ τῶν γραπτῶν τοῦ ἔχει ἡ Ἱστορία τοῦ παταβιανοῦ
γυμνασίου, δηλαδὴ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Παβίας.

Φραγκίσκος Σκοῦφος Ὁ Φραγκίσκος Σκοῦφος (1644-1697), γεννηθεὶς εἰς τὴν Κρήτην, ἔζησεν ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Παρθένιος ἐνέ-
μεινεν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὴν ὑπηρέτησεν ὡς ἱερωμένος, ὁ Φραγκίσκος προσεχώρησεν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησί-
αν, ὅταν ἐσπούδαζεν εἰς τὸ λύκειον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ προσχώρησις του φέρει ἐντελῶς ἐξω-
τερικὸν χαρακτῆρα, διότι οὗτος δὲν ἠγωνίσθη κατὰ τῆς Ὁρθο-
δοξίας ἢ ὑπὲρ τοῦ Ρωμαιοκαθολισμοῦ.

Ἦσυχολήθη βασικῶς μὲ τὸ κήρυγμα, καὶ αὐτὸ ἐθεράπευσεν ὡς καθηγητῆς εἰς τὸ Φλαγγίνειον Φροντιστήριον Βενετίας, ὅ-
που εἶχε μαθητὴν τὸν Ἡλίαν Μηνιάτην. Εἶναι συγγραφεὺς τοῦ
ἐνὸς ἔργου, τῆς εἰς πέντε βιβλία ἐκτεινομένης *Ρητορικῆς τέ-
χνης*. "Ἐγραψα αὐτό", λέγει, "διὰ νὰ ὠφελήσω τὸ γένος, πρό-
τερα πλούσιον ἀπὸ κάθε ἀρετὴν καὶ σοφίαν, καὶ τώρα διὰ τὴν
σιληροτραχηλίαν τῆς τύχης γυμνὸν καὶ ἐστερημένον". Τὸ ἔρ-
γον πλουτίζεται μὲ λαμπρὰ ὑποδείγματα ρητορείας.

Ἰδιαιτέρα ὑπῆρξεν ἡ φροντίς του νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἔθνος
του, ὡς δεικνύει καὶ τὸ προηγούμενον ἀπόσπασμα, καὶ νὰ τὸ
ἐμψυχώσῃ. Ἡ ἀφοσίωσις του εἰς αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀπο-
στροφῆς ὡς αὐτή. "Φθάνει, κριτὰ δικαιοτάτε, φθάνει. "Ἐως
πότε οἱ τρισάθλιοι Ἕλληνες ἔχουσι νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὰ δε-
σμὰ τῆς δουλείας καὶ μὲ ὑπερήφανον πόδα νὰ τοὺς πατῆ τὸν
λαϊμὸν ὁ βάρβαρος Θράξ; "Ἐως πότε γένος τόσον ἐνδοξον καὶ
εὐγενικὸν ἔχει νὰ προσκυνᾷ ἐπάνω εἰς βασιλικὸν θρόνον ἓνα
ἄθεον τουλουπάνι;"

Ὁ Σκοῦφος λοιπὸν μὲ τὴν στήριξιν τῆς πίστεως καθί-
στατο συγχρόνως καὶ ἐθνεγέρτης.

3. Ο ΑΓΩΝ ΤΩΝ ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ

“Ολοι οί ανωτέρω μνημονευθέντες άνδρες ήσαν εκ τών πραγμάτων υποχρεωμένοι να έρχωνται εις έπαφήν με την Δύσιν, ή όποία ήτο παρούσα εις τας περιοχάς εκ τών όποίων πολλοί από αυτούς προήρχοντο, ένω και οί υπόλοιποι ήναγκάζοντο να στρέφουν τὰ βλέμματα πρὸς αὐτήν, άν όχι πρὸς επίτευξιν τῆς έλευθερίας, τουλάχιστον πρὸς έλάφρυνσιν του τυραννικοῦ ζυγοῦ. Έκει άλλωστε έπρεπε να προσφύγουν χάριν έπιστημονικῆς καταρτίσεώς των. Άλλ’ έπειτα ή Δύσις με τὰς διαιρέσεις της έγκατεστάθη και έντὸς τῆς πρωτεύουσῆς τῆς όθωμανικῆς αυτοκρατορίας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αί πρεσβεΐαι τών ευρωπαϊκῶν χωρῶν ήσαν έστίαί θρησκευτικῆς προπαγάνδας, είτε προτεσταντικῆς είτε ρωμαιοκαθολικῆς, και εκπρόσωποι μοναχικῶν ταγμάτων, ιδίως Ίησουίται, περιέτρεχον τὰς έπαρχίας τῆς χώρας. “Ολοι ήθελον να ξυλευθοῦν από την πεσοῦσαν δρῦν.

Κανεις εκκλησιαστικὸς ήγέτης ή θεολόγος δέν ήτο δυνατόν ν’ άγνοήση την πραγματικότητα ταύτην. Οί πλειστοί έξ αὐτῶν έμειναν βεβαίως άθικτοί από τὰς δυτικὰς αντιλήψεις. Και όσοι έσπούδαζον φιλοσοφίαν και θεολογίαν εις ξέναις σχολαίς, παρελάμβανον ό,τι χρήσιμον εύρισκον εις τὰς ξέναις ιδέαις, άλλ’ έμενον πιστοί εις την όρθόδοξον παράδοσιν. Όλίγοι, ως είδομεν, προσεχώρησαν εις τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν.

Κύριλλος Λούκαρις “Άλλοι ήσθάνθησαν παρομοίαν αδυναμίαν ένώπιον του Προτεσταντισμοῦ. Ο κυριώτερος μεταξύ αὐτῶν είναι ό πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638). Η πολυκύμαντος σταδιοδρομία του άφησε την σφραγίδα της εις την Έκκλησίαν. Άν και μετὰ τὸν μαρτυρικὸν του θάνατον άπειρηύχθη υπ’ αὐτῆς, τὸ άγωνιστικὸν του φρόνημα και ή άγάπη πρὸς την παιδείαν έμειναν ως κληρονομία εις τοὺς μεταγενεστέροισ.

Γεννηθεὶς εις τὸν Χάνδακα Κρήτης έξ ήπειρωτικῆς οίκογενείας, έσπούδασε κατ’ αρχὰς μεν εις την Βενετίαν υπό τὸν Μάξιμον Μαργούνιον, έπειτα δὲ εις τὸ πανεπιστήμιον του Παταβίου. Αί λόγῳ τῆς βενετικῆς κατοχῆς τάλαιπωρίαί τῆς πατρίδος του και ή θρησκευτικῆ καταπίεσις τών Όρθόδοξων του έγέννησαν εις την ψυχὴν συμπάθειαν πρὸς τοὺς απομακρυσμέ-

νους Προτεστάντας, τῶν ὁποίων κέντρα ἐπεσκέφθη εἰς τὴν Ἑλβετίαν, τὴν Ὀλλανδίαν καὶ τὴν Γερμανίαν. Ἡ κατὰ τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον βίου προτίμησίς του πρὸς καλβινιστικὰς περιοχὰς ἐξηγεῖ τὴν μεταγενεστέραν θεολογικὴν τοποθέτησίν του.

Εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν πατριάρχης ἦτο τότε ὁ πιθανῶς θεῖος του Μελέτιος Πηγᾶς. Πλησίον αὐτοῦ λοιπὸν μετέβη ὁ Λούκαρις, ὁ ὁποῖος ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἠκολούθησεν αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μετέσχε τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1593), ἡ ὁποία ἀνεγνώρισε τὴν ἀνακήρυξιν τῆς μητροπόλεως Μόσχας εἰς πατριαρχεῖον, καὶ ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ γενομένας συζητήσεις περὶ τῆς ὅλης καταστάσεως τῶν βορειοδυτικῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀνάστατοι ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τῶν Ἰησουϊτῶν, ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Πολωνίας Σιγισμούνδου. Αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Οὐκρανίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Πολωνίας, κακῶς ὀργανωμένοι, ἄνευ σχολείων καὶ ἄνευ θεολογίας, ἐζήτησαν ἐνίσχυσιν ἀπὸ τὰς ὑποδοῦλους ἀλλὰ καλῶς συγκροτημένας ἑλληνικάς. Τότε ἐστάλησαν ἐκεῖ δύο πατριαρχικοὶ ἑξάρχοι, τῆς μὲν Κωνσταντινουπόλεως ὁ Νικηφόρος Καντακουζηνός, ὅστις βραδύτερον ἐφονεύθη, τῆς δὲ Ἀλεξανδρείας ὁ Κύριλλος Λούκαρις. Οὗτος ἀντετάχθη σθεναρῶς εἰς τὰς δελεαστικὰς προτάσεις τῶν Ἰησουϊτῶν πρὸς τὰς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας περὶ ἐνώσεως, τὰς ὁποίας μάλιστα πολλοὶ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἀπεδέχθησαν εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Μπρέστ Λιτόφκ (1595). Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκεῖ δραστηριότητος τοῦ Λουκάρους ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διὰ τῆς παιδείας ἀνύψωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος. Ἦνοιξε σχολὰς εἰς τὴν Βίλναν καὶ τὸ Λβῶφ, ὡς καὶ τυπογραφεῖον. Παρέμεινε τότε ἐπὶ πενταετίαν εἰς τὰς χώρας ἐκείνας, τὰς ἐπεσκέφθη δὲ καὶ μετὰ ταῦτα δὶς, τὴν τελευταίαν μάλιστα φορὰν ὡς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας.

Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, αἰσθανόμενος ἐγγίζον τὸ τέλος του, μετεκάλεσε τὸν Λούκαριν, εὕρισθόμενον τότε εἰς τὴν Πολωνίαν διὰ δευτέραν φορὰν. Οὗτος δὲ διεδέχθη τὸν μέγαν ἐκεῖνον ἄνδρα εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας τὸ 1601 εἰς ἡλικίαν 29 ἐτῶν. Ἐπέδειξε δραστηριότητα ἀνωτέραν ἐκείνου. Δὲν ἐφρόντισε δὲ μόνον διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἰδίας του Ἐκκλησίας καὶ τὴν διὰ τοῦ κηρύγματος οἰκοδόμησιν τοῦ ποιμνίου του, ἀλλὰ προσέφερεν ὑπηρεσίας ἐπίσης εἰς ἄλλας χειμαζομένας Ἐκκλησίας, τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Κύπρου. Ὁ κίνδυνος τῆς Οὐνίας ἦτο πανταχοῦ παρών, ἰδίως μεταξὺ τῶν Κοπτῶν καὶ τῶν βορειοδυτικῶν Σλάβων, ἀλλὰ καὶ ὁ Λούκαρις ἦτο πανταχοῦ παρών. Εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ἀντιλατι-

νικῶν ἐνεργειῶν συνῆψε σχέσεις στενὰς μὲ ἐκκλησιαστικούς καὶ πολιτικούς ἄνδρας τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου. Ἀπέστειλεν ὡς δῶρον εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Ἰάκωβον τὸν περὶφημον Ἀλεξανδρινὸν κώδικα τῆς Γραφῆς καὶ ἔστειλεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὸν Μητροφάνην Κριτόπουλον, διὰ νὰ ἐκπαιδευθῆ.

Ἡ ἀνάμιξις τοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέστη δραστηρία ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1612, ὅτε ἀνετέθη εἰς αὐτὸν ἡ τοποτηρητεία τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Τὸ 1620 ἐξελέγη πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδρυσεν ἀμέσως καὶ ἐδῶ σχολεῖα, ἐγκατέστησε τυπογραφεῖον καὶ συνεκέντρωσε γύρω τοῦ θεολόγους καὶ λογίους καὶ ἄλλους κατήρτισεν ὁ ἴδιος.

Ἄλλ' ἡ πατριαρχεῖα τοῦ ἦτο περιπετεώδης. Ἡ διαμάχη μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν, ὁ τριακονταετῆς πόλεμος, εἶχεν ἤδη μεταφερθῆ καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου τὸ μὲν προτεσταντικὸν μέτωπον κατηυθύνετο ὑπὸ τῶν πρεσβευτῶν Ἀγγλίας, Ὀλλανδίας, Γερμανίας, Σουηδίας, τὸ δὲ Ρωμαιοκαθολικὸν ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν ἐν συνεργασίᾳ μὲ τοὺς πρεσβευτὰς Γαλλίας καὶ Αὐστρίας, ἐνῶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ πρεσβεῖα τῆς Βενετίας, διὰ λόγους πολιτικούς, ἐτάσσετο ὑπὲρ τοῦ πρώτου. Ἐπικίνδυνοι διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν λόγῳ γειτνιασεως καὶ πολιτικῶν περιστάσεων ἦσαν οἱ Ρωμαιοκαθολικοί, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Λούκαρις ἔλεγε· "ποτὲ δὲν ἐλλείπουσιν ὡς τὴν σήμερον νὰ κάμνουσι κάθε λογῆς ἐνέδραν μὲ πολλὰ πανουργήματα, νὰ μᾶς διώκουσι καὶ νὰ μᾶς ζημιώνουσι καὶ νὰ γυρεύουσι τὸν χαλασμόν μας καὶ τὸν ἀφανισμόν τοῦ πατριαρχείου καὶ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν". Ἦσαν δὲ πράγματι τόσο ἰσχυροί, ὥστε χρησιμοποιοῦντες παντοῖα μέσα κατάρθωσαν διὰ τῆς τουρκικῆς δυνάμεως νὰ καταβιάσουν αὐτὸν τετράκις ἀπὸ τὸν θρόνον. Ἐπεχείρησαν μάλιστα νὰ τὸν μεταφέρουν εἰς τὴν Μάλταν διὰ νὰ δικασθῆ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Κατέστρεψαν ἐπίσης τὸ τυπογραφεῖον, πείσαντες τοὺς Τούρκους ὅτι τοῦτο κατεσκεύαζε πολεμοφόδια. Ἄλλ' αὐτὸς ἐπανήρχετο ἐκάστοτε εἰς τὸν θρόνον τῆ ἀπαιτήσεως τοῦ λαοῦ καὶ τῆ βοήθειά τῶν Προτεσταντῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους εἶχε στραφῆ. Ὁ θεολογικὸς σύμβουλος τῆς ὀλλανδικῆς πρεσβεῖας Ἀντώνιος Leger εἶχε κατορθώσει νὰ προσηλυτίσῃ εἰς τὸν προτεσταντισμὸν μερικοὺς λογίους ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κυρίλλου, ὡς ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς καὶ ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης.

Εἰς μίαν καμπὴν τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ἡ Ρώμη, ἀντιληφθεῖσα τὸν δυναμισμόν τοῦ Κυρίλλου καὶ φοβηθεῖσα ἐκκαλβίνισιν τῆς ὅλης Ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἔφθασεν εἰς ἄνευ

προηγούμενου παραχώρησιν. Τὸν ἐβεβαίωσεν ὅτι, ἂν προέβαιεν εἰς ἀπλὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πάπα, τότε καὶ αὐτὸς θ' ἀνεγνώριζεν αὐτὸν ὡς δεῦτερον μετὰ τὸν πάπαν ἡγέτην τῆς Ἐκκλησίας καὶ θὰ ἐνήργει ὥστε ἡ Δύσις νὰ βοηθήσῃ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διὰ τὴν ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ὁ Κύριλλος, προσδεδεμένος πλέον εἰς τὸ προτεσταντικὸν ἄρμα, ἠρνήθη, ἀφρόνως ποῶν, ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν προσφορὰν. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ἡ προσφορὰ δὲν ἀπεσαφηνίζε τὰ πράγματα περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μετὰ ταῦτα, ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀντικείμενον συζητήσεως. Ἐτρεφεν ἀσίγαστον μῖσος κατὰ τοῦ πάπα τὸν ὁποῖον ἐχαρακτήριζε βαρύτατα· "ἔχει φανερὰ τὰ σημάδια τοῦ Ἀντιχρίστου· δὲν λέγω πὺς εἶναι Ἀντίχριστος, ἀλλὰ πὺς εἶναι πρόδρομος τοῦ Ἀντιχρίστου".

Ὅταν ἀνῆλθε διὰ πέμπτην φορὰν εἰς τὸν θρόνον, οἱ Ἰησοῦνται ἀπώλεσαν τὸν ἔλεγχον τῶν ἐνεργειῶν των· τὸν ἀπεκάλεσαν υἱὸν τοῦ ἄδου, τὸν κατηγόρησαν ὡς διοργανώνοντα ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ διὰ 50.000 γροσίων ἔπεισαν τοὺς Τούρκους νὰ τὸν καταβιάσουν ἀπὸ τὸν θρόνον. Οἱ γενίτσαροι τὸν ἐστραγγάλισαν τὸ 1638 καὶ ἔρριψαν τὸ σῶμα του εἰς τὸν Βόσπορον.

Ὁ Λούκαρις λόγῳ τῆς θυελλώδους πορείας τοῦ βίου του δὲν ἠδυνήθη ν' ἀσχοληθῇ συστηματικῶς μὲ τὴν συγγραφὴν. Πλὴν ὁμιλιῶν του σώζονται ἡ πραγματεία *Περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα*, καὶ ἡ περίφημος *Ἀνατολικὴ ὁμολογία τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*.

Ἡ ὁμολογία, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τὸ ὄνομά του λατινιστί, ἔπειτα δὲ ἑλληνιστί καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς μεταφράσεις εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, ἤγειρε σάλον. Διότι πράγματι καλβινίζει εἰς πολλὰ σημεῖα· δέχεται τὴν Ἐκκλησίαν μόνον ὡς ἄόρατον, τὴν σωτηρίαν ἐκ μόνης τῆς πίστεως, τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ἀπορρίπτει δὲ τὸ ἀλάθητον τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, τὴν μετουσίωσιν, τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὴν μεσιτείαν τῶν ἁγίων. Μετὰ τὴν ἐκδοσίν της ὁ Λούκαρις ἀντέδρασε χλιαρῶς εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ἀνησυχούντων Ὁρθοδόξων, ἥτοι προφορικῶς μὲν ἠρνήθη τὴν γνησιότητα αὐτῆς, οὐδέποτε ὅμως τὴν κατεδίνασε γραπτῶς. Εἶχε δὲ δίκαιον εἰς ἀμφότερα, καὶ εἰς τὴν ἄρνησιν καὶ εἰς τὴν σωτηρὰν ἀποδοχὴν τῆς γνησιότητός της. Περὶ τῆς τυπικῆς γνησιότητός της οὐδεμίᾳ ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρχη, ἀφοῦ σώζεται αὕτη αὐτόγραφος. Ἡ ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ Λουκάρους ἐξεληθούσα ὁμολογία εἶναι καλβινική, ἀλλ' αὐτὸς ὄχι μόνον δὲν ἠθέλησε ποτὲ νὰ ἐπιβάλῃ τὸν καλβινισμόν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του, ἀλλ' οὔτε κἂν ἦτο καθ' ὅλα καλβινιστής. Ἀπλῶς συνεμάχησε μετὰ τῶν Προτεσταντῶν διὰ λόγους ἐκκλησιαστικῆς τα-

κτικῆς, ὑποστηρίζων οὕτω μόνον τὰ συμφέροντα τῆς ὀρθοδοξίας, ὅπως τὰ ἀντελαμβάνετο. Εἶναι δὲ πολὺ διδακτικὸν περὶ τούτου τὸ ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχεν αὐτῇ ἡ ὁμολογία, κανεὶς δὲν θὰ ἐσκέπτετο νὰ τὸν κατηγορήσῃ τότε ἢ βραδύτερον ὡς καλβινιστὴν.

Τότε ὅμως, πῶς προῆλθεν ἡ ὁμολογία αὐτή; Εἶναι εὐλόγον ὅτι κατὰ τὰς συζητήσεις του μὲ τὸν Λέγερ καὶ κατὰ τὰς μελέτας του εὗρεν ὀρθὰς ὠρισμένας ἀπόψεις τοῦ Καλβινισμοῦ. Εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ εὑρεθῇ κοινὴ βάση, ὄχι συμφωνίας, ἀλλὰ συνεργασίας. Οὕτω δὲ ὁ Λούκαρις συνέταξε τὴν ὁμολογίαν ταύτην ὡς πρόχειρον σχέδιον πρὸς μελέτην καὶ συζήτησιν βάσει προηγηθεισῶν προτάσεων τοῦ Λέγερ. Πρὶν ἐπεξεργασθῆ οὗτος ὀριστικῶς τὸ σχέδιον, παρέλαβεν αὐτὸ ὁ Λέγερ καὶ τὸ ἀπέστειλε πρὸς δημοσίευσιν. Τότε ὁ Λούκαρις, εὑρεθεὶς πρὸ διλήματος, δὲν ἀπεκήρυξε γραπτῶς τὴν ὁμολογίαν, ἀφοῦ οἱ ἐν Ἑλβετίᾳ Καλβινισταὶ κατεῖχον τὸ αὐτόγραφον, ἀπεκήρυξεν ὅμως αὐτὴν προφορικῶς, ἀφοῦ πράγματι αὕτη δὲν ἀντεπροσώπευε τὰς ὀριστικὰς ἀπόψεις του.

Ἡ ὁμολογία αὕτη κατεδικάσθη ὑπὸ σειρᾶς συνόδων ἀπὸ τοῦ 1638 καὶ ἐξῆς ὡς γνησίᾳ μὲν, καλβινίζουσα δέ.

Ὁ ἐπισημότερος τῶν διανοητῶν τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Λουκάρους ἦτο ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, περὶ τοῦ ὁποῖου γίνεται λόγος εἰς ἄλλο κεφάλαιον· διότι οὗτος ἐκαλβίνιζε μὲν πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του, ἀλλ' ἡ θέσις του ἀνήκει εἰς τοὺς θεολόγους οἱ ὁποῖοι ἔβλεπον ὑπὸ ἴδιον πρῖσμα τὰ θεολογικὰ ζητήματα.

Ἰωάννης Καρυοφύλλης Ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης (1610-1693), ἐκ **Καρυοφύλλης** Θράκης, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἐφηβικὴν του ἡλικίαν ἦτο ὑπάλληλος ἀργυροχοεῖου, ἠνδρώθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεγάλης δραστηριότητος τοῦ Λουκάρους καὶ ἠσπᾶσθη τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως. Πρέπει νὰ εἶχε πολὺ μεγάλα πνευματικὰ προσόντα ἢ τοῦλάχιστον μεγάλας ἰκανότητας, ἐφ' ὅσον παρὰ τὰς δογματικὰς δολιχοδρομίας του ἐτιμήθη μὲ πλῆθος τίτλων ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας, βοηθούμενος εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τοῦ πενθεροῦ του, ὁ ὁποῖος ἦτο μέγας οἰκονόμος.

Εἰς βιβλίον *Περὶ θείας εὐχαριστίας*, τὸ ὁποῖον ἔγραψεν εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ βίου του, ἀπέρριπτε τὴν μετουσίωσιν. Ἐχρειάσθη νὰ τὸ ἀποκηρύξῃ διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ καταλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ εἰκοσαετίαν περίπου (1646-1664) καὶ εἰς τὴν ὁποίαν

ἐπέδειξε σπουδαῖα ἐκπαιδευτικὰ προσόντα. Καθ' ὅλον τὸν χρόνον τοῦτον, ὡς καὶ μετέπειτα, ἐξωτερικῶς μὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν, ἀλλὰ διετήρει τὰς καλβινιζούσας πεποιθήσεις του καὶ τὰς ἐξεδήλωσε πάλιν πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του. Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ἔγραψε πρὸς αὐτὸν προτρέπων ν' ἀποκηρύξη τὴν αἵρεσιν, πράγματι δὲ αὐτὸς ἔπραξε τοῦτο ἐνώπιον συνόδου τὸ 1691, τῆς ὁποίας τὰς ἀποφάσεις ὑπέγραψε καὶ ὁ ἴδιος. Καὶ ἔκαυσε μὲν τὰ τετράδιά του, ἀλλὰ δὲν ἐγκατέλειψε τὰς ἰδέας του, διὸ ἠναγκάσθη, ὑπέργηρος ἦδη, ν' ἀναχωρήσῃ εἰς Βλαχίαν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Ἡ καταστροφὴ τῶν τετραδίων, εἰς τὰ ὁποῖα περιείχετο τὸ σύνολον τῆς θεολογικῆς του διδασκαλίας, ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ εἰκόνα εἴτε περὶ τοῦ περιχομένου εἴτε περὶ τῆς διατυπώσεως αὐτῆς. Στοιχεῖα βλέπομεν εἰς τὸν τόμον τοῦ 1691, ὁ ὁποῖος κατεδίκασε τὰ τετράδια ταῦτα. Ἐμάχετο κυρίως τὴν μετουσίωσιν, λέγων ὅτι ὁ Χριστὸς παραμένων εἰς τὸν οὐρανόν, δὲν εὐρίσκειται πραγματικῶς εἰς τὸ μυστήριον, τοῦ ὁποίου τὰ στοιχεῖα εἶναι διὰ μὲν τοὺς πιστεύοντας σῶμα καὶ αἷμα, διὰ δὲ τοὺς μὴ πιστεύοντας ἄρτος καὶ οἶνος.

Μικροτέρας ἀξίας ἔργα διεσώθησαν, ὡς τὰ *Ζητήματα καὶ Λύσεις θεολογικαὶ* καὶ *Ὅτι αἱ ψυχαὶ καὶ οἱ ἄγγελοι κατὰ φύσιν αἰσθάνονται* . .

Γεώργιος Ὁ ἐκ Χίου Γεώργιος Κορέσσιος (1580 - 1660), **Κορέσσιος** σπουδάσας εἰς τὸ Πατάβιον ἰατρικὴν, φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, ἐδίδαξεν ἑλληνικὴν φιλολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πίζης ἐπὶ ἑξαετίαν, ὅπου συνήντησε καὶ τὸν ἐκεῖ ἐπίσης διδάσκοντα διάσημον ἀστρονόμον Γαλιλαῖον. Βραδύτερον ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν πατρίδα, παραλλήλως πρὸς τοῦ καθηγητοῦ.

Ὁ Λούκαρις μετεκάλεσε καὶ αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἔχη συνομιλίαν μὲ τὸν καλβινιστὴν Λέγερ. Ἄλλ' ὁ Κορέσσιος δὲν ἔκαμεν εἰς τὸν πατριάρχην τὴν χάριν νὰ συνταχθῇ μὲ τοὺς Καλβινιστάς, ἀντιθέτως δὲ κατὰ τὰς συζητήσεις ὑπεστήριζε τὴν ὀρθόδοξον γραμμὴν. Ἡ μόνη ὑποχώρησις ἔναντι τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ πατριάρχου ἦτο ὅτι κατεφέρετο κατὰ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ὅπερ προεκάλεσε τὴν κατ' αὐτοῦ ἀντεπίθεσιν τῶν ἐνωτικῶν Ἀλλατίου καὶ Ματθαίου Καρυοφύλλη.

Τὰ κύρια ἔργα του ἀναφέρονται εἰς προβλήματα ἀμφιλεγόμενα μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ· τὸ *Κατὰ Λατίνων* περὶ μυστηρίων, ἡ *Διάλεξις μετὰ Φράγκων* περὶ θείας εὐχαριστίας, τὸ *Ἐγχειρίδιον περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου*

Πνεύματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπιμένει ὅτι τὸ Πνεῦμα, ἐνῶ ἐκπορεύεται ὑπὸ μόνου τοῦ Πατρὸς, πέμπεται πρὸς τὰ ἔξω ὑπὸ ὁλοκλήρου τῆς Τριάδος, Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ὡς ἐπίσης πέμπεται καὶ ὁ Υἱός.

Μητροφάνης Κριτόπουλος (1589 - 1639) εἰ-
Κριτόπουλος ναι ἀνάστημα τοῦ Λουκάρως, τὸν ὁποῖον ὅ-
μως δὲν ἠκολούθησε εἰμὴ μόνον ἕως τὸ μέσον τῆς πορείας του. Καταγόμενος ἐκ Βερροίας ἠσχολεῖτο ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ βραδύτερον ἐμόνασεν εἰς τὸ "Ἁγιον Ὅρος. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις, συναντήσας αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸν ἐνέταξεν εἰς τὰς τάξεις τοῦ ἀλεξανδρινοῦ κλήρου, καὶ ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας Γεώργιος Ἄμποτ ἐζήτησεν ἕνα Ἕλληνα ὑπότροφον, οὗτος ἐπέλεξεν αὐτόν.

Παρηκολούθησεν ἐπὶ ἔτη φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν εἰς τὴν Ὁξφόρδην, ἀλλ' ὁ ἀποστείλας αὐτὸν ἐκεῖ Λούκαρις καὶ ὁ ἴδιος εἶχον κατὰ νοῦν κάτι εὐρύτερον ἀπὸ τὰς σπουδὰς· τὸν κατατοπισμὸν του εἰς τὰ πράγματα τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐξεύρεσιν τρόπου συνεννοήσεως καὶ συμμαχίας μετὰ τῶν Προτεσταντῶν ἐναντίον τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν. Διὰ τοῦτο δὲ ὁ Κριτόπουλος, ὅταν ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀγγλίας, πρὸς μεγάλην δυσαρέσκειαν τοῦ Ἄμποτ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τόσον εὐρὺ οἰκουμενικὸν πνεῦμα, ἐπεδόθη εἰς πολυετεῖς περιοδεῖας ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, τὴν Ὀλλανδίαν, τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἑλβετίαν. Ἐδέχθη ἀσυνήθεις τμᾶς ἐκ μέρους πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων καὶ ἀνεκηρύχθη μέλος τῆς ἀκαδημίας τοῦ Ἄλντορφ, ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἐξεφώνησε λαμπρὸν λόγον. Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον συνέταξε καὶ τὴν ὁμολογίαν του.

Μετὰ δεκατριετῆ παραμονὴν εἰς τὴν Δύσιν ἀνεχώρησε μέσφ Βενετίας εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐχειροτονήθη μητροπολίτης Μέμφως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Γερασίου καὶ τὸ 1636 ἀνεδείχθη εἰς πατριάρχην Ἀλεξανδρείας. Συνεκρότησε ταχύτατα ἀξιόλογον βιβλιοθήκην, εἰργάσθη δραστηρίως εἰς τὸ ποιμαντικὸν πεδῖον καὶ μετέσχε εἰς τὴν κατὰ τῆς ὁμολογίας τοῦ Λουκάρως σύνοδον τοῦ 1638. Ἀπέθανε μετὰ ἕν ἔτος, καθ' ὃν χρόνον περιώδευεν εἰς τὴν Βλαχίαν.

Ὁ Κριτόπουλος, ὡς ὁ Ἱερεμίας Β' καὶ ὁ Λούκαρις, ἦτο περισσότερο ἐκκλησιαστικὸς πολιτικὸς παρά θεολόγος, ἀλλ' εἶχε πλουσιωτέραν μόρφωσιν ἀπὸ τοὺς δύο τούτους ἄνδρας. Ἐπεθύμει νὰ γνωρίσῃ ὁ ἴδιος τὴν πίστιν καὶ τὸν βίον τῶν Προτεσταντῶν ὅλων τῶν ἀποχρώσεων καὶ νὰ καταστήσῃ ταῦτα γνω-

στά εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους, ἀλλ' ἐπίσης νὰ καταστήσῃ γνωστὴν καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν εἰς τοὺς Προτεστάντας. Ἀπώτερος σκοπὸς ἦτο ἡ προσέγγισις καὶ ἔνωσις, εἰς τὴν ὁποίαν πάντως δὲν περιελάμβανε καὶ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον. Ὁ Γεώργιος Κάλλιξτος, τὸν ὁποῖον ὁ Κριτόπουλος συνήντησεν εἰς τὸ Χέλμστετ, εἶχε τὰς αὐτὰς σκέψεις. Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἐπηρέασε ὁ εἰς τὸν ἄλλον καὶ ποῖος εἶναι οὗτος. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Κριτόπουλος διεπνέετο ἀπὸ οἰκουμενικὰς ἰδέας, πρὶν μεταβῆ εἰς τὸ Χέλμστετ, καὶ ὅτι ὁ Κάλλιξτος ἐξεδηλώθη ὑπὲρ αὐτῶν κάπως ἀργά, εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ πρῶτος ἐπηρέασε τὸν δεύτερον.

Εὐρισκόμενος εἰς τὴν Γερμανίαν, ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἔχῃ σταθερὰν βάσιν συζητήσεων, ἡ ὁποία ἔλειπεν ἐκ τῆς Ὀρθοδοξίας, μίαν ὁμολογίαν ἐκτενῆ, ὁμοίας μορφῆς μὲ τὰς προτεσταντικὰς καὶ μὲ τὰς ἀποφάσεις τοῦ Τριδέντου. Οὕτω συνέταξε πρῶτος αὐτὸς τοιαύτην Ὀμολογίαν τὸ 1625, τὴν καὶ ἀξιολογωτέραν ὄλων. Ἡ ὁμολογία αὕτη δὲν ἀγνοεῖ τὴν πατερικὴν παράδοσιν καὶ ἡ εἰς αὐτὴν ἔκθεσις τῶν ἀπόψεων δὲν εἶναι καθ' ὅλα ἀνεπιτυχής, ἀλλ' ἡ διατύπωσις κατὰ μέγα μέρος προτεσταντίζει. Ἐξ ἄλλου ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς ἀποφυγῆς σκοπέλων εἰς τὰς ἐνωτικὰς συζητήσεις ἀπεσιώπησε βασικὰ στοιχεῖα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἐνῶ μερικὰ ἄλλα ὑπεδήλωσε φευγαλέως, ὡς νὰ ἠσθάνετο δι' αὐτὰ ἐντροπήν. Τὰ κεφάλαια εἰς τὰ ὁποῖα ἀπομακρύνεται τῆς παραδόσεως εἶναι τὰ περὶ ἀναγινωσκομένων βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, περὶ Ἐκκλησίας καὶ περὶ μυστηρίων. Καὶ ὅμως οὔτε οὕτως ἡ ὁμολογία δὲν ἤρρεσεν εἰς τοὺς Προτεστάντας, διότι εἶναι γραμμένη μὲ πρόθεσιν τὴν προσέγγισιν δι' ἐλαφρῶν μόνον ὑποχωρήσεων. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις, μετὰ τοῦ ὁποίου ὁ Κριτόπουλος εἶχε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Εὐρώπῃ παραμονῆς του συνεχῆ ἐπαφήν, ἀντιληφθεὶς τὴν δυσκολίαν τῆς ὑπὸ τοιούτους ὄρους προσεγγίσεως, προσεχώρησε περισσότερον τοῦ Κριτοπούλου εἰς τὸν σχεδιασμὸν τῆς ἰδικῆς του ὁμολογίας καὶ πολιτικῆς. Τὰ χρονικὰ δεδομένα (σύνταξις ὁμολογίας Κριτοπούλου τὸ 1625, ἔκδοσις τῆς ὁμολογίας τοῦ Λασκάρους τὸ 1629) φανερῶνουν κάποιαν ἀλληλεπίδρασιν. Ὁ Κριτόπουλος πάντως δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ ὑποχωρήσῃ περισσότερον, διὸ κατεδίωκε τὴν Λουκάρειον.

Τὰ κύρια ἐξ ἄλλου σημειᾶ τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας ἀναπτύσσει οὗτος εἰς τὰς Ἀποκρίσεις, μὲ τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ εἰς 27 ἐρωτήματα τοῦ Θωμᾶ Γκόαντ. Εἶναι πολλὰ τὰ ἔργα τοῦ Κριτοπούλου τὰ ὁποῖα ἐκυκλοφορήθησαν εἰς τὴν λατινικὴν.

Μελέτιος Συριγός Ὁ Μελέτιος Συριγός (1586-1664), ἐκ Χάνδακος Κρήτης, εἶναι ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οἱ ὁποῖοι ἔμειναν ἀταλάντευτοι εἰς τὸ φρόνημα, ἂν καὶ ἐσπούδασεν ὑπὸ τὰς ἰδίας μὲ τοὺς ἀνωτέρω σχεδὸν προϋποθέσεις, εἰς τὴν Βενετιάν ὑπὸ τὸν Κορυδαλλέα καὶ εἰς τὸ Πατάβιον. Ἐργαζόμενος ὡς ἱεροκῆρυξ εἰς τὴν Κρήτην, κατηγορήθη ὡς διαταράσσων τὸ φρόνημα τῶν ὑπηκόων τῆς Βενετίας καὶ ὑποκινῶν εἰς ἐπανάστασιν, διὸ κατεδικάσθη ἐρήμην, ἐδραπέτευσε δὲ τότε εἰς Ἀλεξάνδρειαν. Ἐκεῖθεν προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὑπηρέτησεν ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ καθηγητῆς τῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Περὶ τὸ 1640 ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ πλέον διακεκριμένος ὀρθόδοξος θεολόγος. Ἀφ' ἑνὸς μὲν προεκάλεσε τὸν παραμερισμὸν τῶν καλβινιζόντων, καὶ ἰδίως τοῦ Κορυδαλλέως, ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἐπανειλημμένων ἐπισιπέσεων συνέβαλεν εἰς τὴν ἀπόσεισιν τοῦ οὐνιτικοῦ ζυγοῦ ἐπὶ τῆς Οὐκρανίας. Ἐπίσης δὲ ἀνέλαβε νὰ ἀνακαθάρῃ τὴν καθολικίζουσαν ὁμολογίαν τοῦ Μογίλα, ὡς μέλος τῆς συνόδου τοῦ Ἰασίου καὶ νὰ μεταφράσῃ αὐτὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Εὐρῶν δυσκολίας εἰς τὴν συνεργασίαν μὲ τὸν πατριάρχην Παρθένιον Β' περιῆλθεν ἐπὶ πενταετίαν τὴν Μολδαβίαν, τὴν Βιθυνίαν καὶ διαφόρους νήσους. Τέλος ἐγκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον του μέχρι τοῦ θανάτου του.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως τὸν χαρακτηρίζει εἶναι ἡ δογματικὴ ἀμφίβολία εἰς τοὺς ὅρους τὴν ὁποίαν ἐπετύγχανεν εὐρίσκων τὴν μέσην ὁδὸν μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων. Τὸ *Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως* ἔργον του μεταφράσθη εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Σιμών. Ἄλλο δογματικὸν ἔργον του εἶναι τὸ *Περὶ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας*. Ἠρμήνευσε δὲ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν εἰς τρεῖς τόμους.

Δοσίθεος Αἱ συζητήσεις καὶ ἀμφιταλαντεύσεις εἰς τὸν Ἱεροσολύμων δογματικὸν προσανατολισμὸν συνεχίζοντο ἐπὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λουκάρεως. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἔθεσεν εἰς αὐτὰς τέρμα καὶ ἔδωσε τὴν γραμμὴν πλεύσεως εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους εἶναι ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων (1641-1707). Ἦτο ἀπὸ τὰς δυνατὰς φυσιογνωμίας αἱ ὁποῖαι ἀναδεικνύονται παρὰ πάσας τὰς ἀντιξόους περιστάσεις. Ἄν καὶ δὲν ἠυτήχησε νὰ σπουδάσῃ συστηματικῶς καὶ μόνον τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθεν εἰς τὴν γενέτειράν του Ἀράχωβαν Πελοποννήσου, κατέστη κράτιστος θεολόγος, ἀφοῦ ἀνεπλήρωσε τὰς ἐλλείψεις δι' ἰδιαιτέρας μελέτης κατὰ τρόπον ἀποτελεσματικόν.

Εύρισκόμενος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, προσελήφθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Παΐσιου εἰς τὴν διακονίαν του, καὶ διαδοχικῶς ἀνυψώθη εἰς μητροπολίτην Καισαρείας καὶ εἰς ἡλικίαν 28 ἐτῶν εἰς πατριάρχην Ἱεροσολύμων. Πατριαρχεύσας ἐπὶ 40 περίπου ἔτη, κατέστη ἡ μεγαλυτέρα ἐκκλησιαστικὴ μορφή τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΖ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἄν καὶ δὲν παρέμεινεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα εἰμὴ τετράκις, ἐκάστην δὲ φοράν ἐπὶ ὀλίγους μῆνας, κατηύθυνε τὴν Ἐκκλησίαν μὲ ἐκπληκτικὴν δεξιοτεχνίαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν εἶχε καταστήσει κέντρον τῆς δραστηριότητός του, ἢ καὶ ἀλλαχόθεν. Ἐξώφλησε ταχέως τὸ ὀγκῶδες χρέος τοῦ πατριαρχείου, ἀναδιωργάνωσε τὴν ἀγιοταφικὴν ἀδελφότητα διὰ κανονισμῶν οἱ ὁποῖοι ἰσχύουν ἀκόμη καὶ σήμερον, ἵδρυσε σχολεῖα καὶ βιβλιοθήκας εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου.

Εύρισκόμενος μὲ ἀποστολὴν εἰς Βελιγράδιον, ἐπληροφόρηθη ὅτι ἐνεργεῖα τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας παρεχρεῖτο τὸ προσκύνημα τῆς Βηθλεὲμ εἰς τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς ὑπὸ τοῦ σουλτάνου, προφανῶς δὲ ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ συνέχεια εἰς τὰς παραχωρήσεις. Διὰ τοῦτο ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου διὰ δραστηρίων ἐνεργειῶν καὶ καταβολῆς τεραστίων ποσῶν κατέρθωσε ν' ἀποτρέψῃ τὴν παραχώρησιν καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ δίκαια τοῦ πατριαρχείου, ἔστω καὶ ἂν βραδύτερον ἐδόθησαν εἰς τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς τμήματα προσκυνημάτων.

Ὅ,τι ἔπραττεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἔπραττεν ἐν μεγεθύνσει εἰς τὸ ὅλον πεδῖον τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἰδρυσε πολλαχοῦ μονὰς καὶ σχολεῖα, ἐγκατέστησε τυπογραφεῖα εἰς τὸ Ἰάσιον καὶ τὸ Βουκουρέστιον, ἐφρόντισε διὰ τὴν ἐν γένει βελτίωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ ἐπολέμησε μὲ σφραγισμένην καὶ ἀποτελεσματικότητά τοὺς δυτικούς, Ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ Προτεστάντας.

Εἶναι ἄπορον πῶς ἐν μέσῳ τοιαύτης δραστηριότητος κατέρθωσεν ὁ Δοσίθεος νὰ προετοιμάσῃ συγγραφικὸν ἔργον ἐκτενόμενον εἰς πολυαριθμοὺς ὀγκῶδεις τόμους. Σημαντικὸν εἶναι τὸ ἔργον *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος ἐκθέτει τὸ ἔργον τῶν πρὸ αὐτοῦ πατριαρχῶν τοῦ θρόνου καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ πατριαρχείου, χρησιμοποιοῦν πλούσιον ἱστορικὸν ὕλικόν.

Πάντως περισσότερον εἴλκυσαν τὴν προσοχὴν τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἐν γένει κύκλων τὰ ἐναντίον τῶν ἑτεροδόξων ἔργα του, τὰ ὁποῖα εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμα. Ἐναντίον τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν συνέταξε τὴν ἀντιρρητικὴν τριλογία, *Τόμος Καταλλαγῆς*, *Τόμος ἀγάπης*, *Τόμος χαρᾶς*, εἰς τὴν

ὁποῖαν περιέλαβε κείμενα, ἄγνωστα κατὰ μέγα μέρος μέχρι τότε, γραφέντα ἐναντίον τῶν Λατίνων. Δύο ἄλλα συγγράμματα ἀπευθύνονται κατὰ τῶν Προτεσταντῶν, τὸ *Ἐγχειρίδιον ἐλέγχον τὴν καλβινικὴν φρενοβλάβειαν* καὶ ἡ *Ὁρθόδοξος ὁμολογία*.

Ἡ ὁμολογία ἐπεκυρώθη ὑπὸ τῆς συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ 1672, ὑπὸ τῆς ὁποίας ταυτοχρόνως κατεδικάσθη καὶ ἡ καλβινίζουσα τοῦ Λουκάρεως. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρων ὁ κατ' ἀντίστροφον σειρὰν συγχρονισμὸς τῆς ἀντιδράσεως τῶν Ρώσων καὶ τῶν Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων ἐναντι τῶν δυτικῶν ὁμολογιῶν. Εἰς τὴν Ρωσίαν προηγήθη ἡ καθολικίζουσα ὁμολογία τοῦ Μογίλα καὶ ἠμολούθησε μετὰ δεκαετίας ἡ προτεσταντίζουσα διδασκαλία τοῦ Θεοφάνους Προκόποβιτς. Εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον προηγήθησαν τὴν ἰδίαν ἐποχὴν αἱ προτεσταντίζουσαι ὁμολογίαι τῶν Κριτοπούλου καὶ Λουκάρεως καὶ ἠμολούθησε μετὰ δεκαετίας ἡ καθολικίζουσα τοῦ Δοσιθέου.

Διότι πράγματι δύναται νὰ δοθῇ εἰς τὴν ὁμολογίαν ταύτην τοιοῦτος χαρακτηρισμὸς. Ἐκτίθεται εἰς αὐτὴν ἡ ὅλη διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὸ πλεῖστον θετικῶς, ἀλλὰ πάντοτε μὲ ὑπολανθάνουσαν τὴν ἀντιρρητικὴν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προηγουμένους συντάκτας ὁμολογιῶν, ὁ Δοσίθεος ἠμολούθησε λατινικὰ πρότυπα, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐμφανίζῃ διάθεσιν ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Οὕτως ἀπαγορεύει μὲν μερικῶς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὑπὸ τῶν λαϊκῶν καὶ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνεξαλείπτου τῆς ἱερωσύνης καὶ περὶ τῆς μέσης καταστάσεως τῶν πιστῶν, ἀλλ' αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα στοιχεῖα ὑποχωρήσεως εἰς τοὺς Λατίνους, ἐνῶ καθ' ὅλα τὰ ἄλλα οὗτος παραμένει καὶ εἰς τὴν ὁμολογίαν ὀρθόδοξος.

Εὐστράτιος Ἀργέντης (1687-1757), γόνος Ἀργέντης χιακῆς οἰκογενείας ἡ ὁποία ἔδωσεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Γένος πολλοὺς μάρτυρας, ἐσπούδασεν ἰατρικὴν εἰς τὴν Χάλλην, ἀκολούθως δὲ περιώδευσεν εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἱταλίαν. Ἐγνώριζεν οὕτω καλῶς τὴν κρατοῦσαν θρησκευτικὴν κατάστασιν εἰς τὴν Εὐρώπην. Ἀσικῶν ἔπειτα εἰς τὴν πατρίδα του τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ, ἐμελέτα θεολογίαν, οὕτω δέ, ὅταν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἦτο τόσον καλῶς κατηρτισμένος, ὥστε κατέστη ὁ ἐπίσημος θεολόγος τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Εἰς τὸ τέλος τοῦ βίου του κατέστη μοναχὸς εἰς τὴν πατρίδα του.

Δεδομένου ὅτι ὁ κίνδυνος ἐκλατινισμοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἀπειλητικός, ἡσχολήθη μὲ τὴν συγγραφὴν ἀντιλατινικῶν ἔργων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξέθεσεν ἀντιρρητικῶς μίαν πρὸς μίαν ὅλας τὰς θεμελιώδεις διαφορὰς μεταξὺ

τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἦτοι τὰ *Συνταγμάτιον κατὰ τῆς ψευδοῦς ἀψευδίας τοῦ πάπα*, *Ἐγχειρίδιον περὶ βαπτίσματος*, *Συνταγμάτιον περὶ ἀζύμων*, *Συνταγμάτιον κατὰ τοῦ Καθαρηρίου πυρός*. Ταῦτα εἶναι ἀπὸ τὰ ἐπιμελέστερον καὶ καλύτερον συντεταγμένα βιβλία εἰς τὸ εἶδος των. Ἡ παραμονή του εἰς τὴν Δύσιν δὲν εἶχε καμμίαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν σκέψιν του καὶ οὕτως ἠδύνατο ν' ἀκολουθῇ ἀκωλύτως τὴν πατερικὴν ὁδόν.

Βικέντιος Ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς (1679-1752) ἀντιθέτως Δαμωδὸς πρὸς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω προσεπάθησε νὰ προσφέρῃ θετικὸν σύστημα θεολογίας. Γεννηθεὶς εἰς τὰ Χαβριαῖτα τῆς Κεφαλληνίας, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Φλαγγινιανὸν φροντιστήριον τῆς Βενετίας καὶ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Παδούης, ὅπου ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς νομικῆς. Ἐδικηγόρησεν ἐπ' ὀλίγον εἰς τὴν πατρίδα του, ἀλλ' ἔπειτα ἤνοιξεν ἐκεῖ σχολήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδασκε φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν. Ἄν καὶ ἔζησεν ὅλον τὸν χρόνον ἀπομονωμένος εἰς τὸ μικρὸν ἐκεῖνο χωρίον, κατέστη ὀνομαστὸς καὶ εἴληυσε πλῆθος μαθητῶν.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ *Μεταφυσικὴ*, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὴν παραδοσιακὴν μορφήν φιλοσοφίας. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερον ἔργον του εἶναι ἡ *Δογματικὴ Θεολογία*, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἐνεκρίθη πρὸς ἔκδοσιν ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, δὲν ἐξεδόθη ποτέ. Ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προσπάθειαν ὀλοκληρωμένου δογματικοῦ συστήματος ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους. Εἰς τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν μέθοδον ὁ Δαμωδὸς ἀκολουθεῖ τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν, ἐνῶ εἰς τὸ περιεχόμενον εἶναι ὀρθόδοξος καὶ εἰς τὰ σημεῖα διαφορῶν καταβάλλει προσπάθειαν ν' ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων.

4. ΦΑΝΑΡΙΩΤΑΙ

Μετὰ ἀνηλεῆ καταπίεσιν ἐπὶ 250 ἔτη ὁ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων ζυγὸς κατέστη ἐλαφρότερος. Οἱ Τοῦρκοι, ἀντιληφθέντες ὅτι εἰς μίαν διαρκῶς προοδεύουσαν Εὐρώπην αὐτοὶ οἱ χωρὶς μόρφωσιν καὶ ἐπιστήμην καὶ πνεῦμα ἀνατολῆται δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχουν θέσιν, κατέφυγον εἰς τὰ φῶτα καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἑλλήνων λογίων. Τότε ἀκριβῶς ἐσχηματίσθη περὶ τὸ πατριαρχεῖον, εἰς τὴν συνοικίαν Φαναρίου, ἡ ὑψηλὴ κοινωνία τῶν Φαναριωτῶν, πολὺγλωσσος, πολυμαθῆς, καὶ διπλωματικὴ. Ἦρχισεν οὕτω μία πορεία μετασχηματισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας διὰ τῆς διεισδύσεως τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτῆς, ἡ ὁποία ἂν δὲν ἀνεκόπτετο διὰ τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1770 καὶ τοῦ 1821, ἴσως θ' ἀπέληγεν εἰς τὴν μεταμόρφωσιν ταύτης εἰς ἑλληνικὴν, ὅπως εἶχε συμβῆ δεκαπέντε αἰῶνας ἐνωρίτερον μὲ τὴν ρωμαϊκὴν.

Οἱ κατ' ἐξοχὴν πολιτικοὶ Φαναριῶται κατὰ περιστάσεις ἐθεολόγουν ἐπίσης, ἀλλὰ βασικῶς ἠθικολόγουν μ' ἓνα ἰδιόρρυθμον τρόπον. Ἀνεζήτουν διὰ τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν των λαοὺς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἀνεύρισκον εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν Γραφὴν καὶ τοὺς Πατέρας, ἀναμίτους μὲ γνωμικὰ τῆς ἠθικολογικῆς γραμματείας τῶν Ἑλλήνων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰν τώρα ὑπὸ τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους ἔγινεν ἐκεῖνη ἡ σύγκρασις μεταξὺ χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἑλληνικῆς σοφίας, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθεν ὅ,τι ὀνομάζομεν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν.

Ἐξετάζομεν δειγματικῶς μόνον τρεῖς ἐκ τῶν Φαναριωτῶν, Μαυροκορδάτους καὶ τοὺς τρεῖς.

Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος Εἰς ἀπὸ τοὺς πρώτους θεμελιωτὰς τῆς τάξεως τῶν Φαναριωτῶν ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1636-1709), υἱὸς τῆς περὶφῆμου Λοξάνδρας, ἡ ὁποία καὶ τὸν διαπαιδαγώγησεν. Μετὰ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἰατρικὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Ἰταλίαν διετέλεσε διευθυντῆς τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς ἐπὶ ἑπταετίαν, ἔπειτα μέγας λογοθέτης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τέλος μέγας διερμηνεὺς τοῦ τουρκικοῦ κράτους, περίπου ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν. Ὅσαίς αἱ

διπλωματικά του ἐνέργειαι ἀπέβαινον ἐπιβλαβεῖς εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν, ἐδίδετο, ἀλλ' ἀποκαθίστατο πάλιν ἀθεοφορά. Σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξεν εἰς τὰς διαπραγματεύσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπέληξαν εἰς τὴν ὑπογραφήν τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς, εἰς τὴν ὁποίαν περιελήφθη ἄρθρον ἐπιβάλλον εἰς τοὺς Τούρκους σεβασμὸν ἔναντι τῶν Χριστιανῶν τοῦ κράτους των. Πολλὰς ἐπίσης ὑπηρεσίας προσέφεραν εἰς τὴν διασφάλισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν πρᾶσιν των τῶν Ἀγίων Τόπων.

Τὰς περὶ ἠθικῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων ἀντιλήψεις του διετύπωσεν εἰς τὸ σύγγραμμα *Φροντίσματα*, τὸ ὁποῖον εἶναι συντεταγμένον εἰς ἀρχαῖζουσας γλῶσσας.

Νικόλαος Μαυροκορδάτος Δυσκολώτερον βίον εἶχεν ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1670-1730), μέγας διερμηνεὺς καὶ αὐτὸς τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἔπειτα δὲ διαδοχικῶς ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας. Ἐκυβέρνησε λαμπρῶς τὰς χώρας ἐκεῖνας, ἐβελτίωσε τὴν οἰκονομικὴν των κατάστασιν καὶ κατῴρθωσε νὰ τὰς κινήσῃ πρὸς μίαν πορείαν ἀνυψώσεως τοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς ἰδρύσεως σχολείων. Ὁ Νικόλαος καὶ οἱ ἄλλοι Φαναριῶται ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν, ἂν καὶ δὲν ἦσαν τελείως ἀνεξάρτητοι ἀλλ' ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν ψιλὴν κυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου, ἀνεδείχθησαν εἰς τοὺς προοδευτικωτέρους ἴσως ἡγεμόνας τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους.

Μεταξὺ τῶν ἔργων του περιλαμβάνονται τὰ *Φιλοθέου πάρεργα*, τὸ *Περὶ καθηκόντων*, ὁ *Διάλογος περὶ ψυχῆς* καὶ ἕνδοκίμιον ἔναντιόν τῆς νικοτινῆς, ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα περὶ τοῦ θέματος τούτου, *Ψόγος νικοτιανῆς*.

Ὁ Νικόλαος ἀνήκει εἰς ἐκεῖνους τοὺς διαφωτιστικοὺς κύκλους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχασαν τίποτε ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν των πίστιν. Ἐνδιαφερόμενος κυρίως διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἀναζητεῖ εἰς τὸ σύμπαν τοὺς χαρακτῆρας τῆς θείας παρουσίας μὲ τὸν ζῆλον ἑνὸς στωϊκοῦ φιλοσόφου. "Λαμπροτάτους φέρει χαρακτῆρας τῆς θείας προνοίας ἡ κτίσις" καὶ πάντα τὰ ὄντα μονονουχὶ φωνὴν ἀφιέντα, τὰ μὲν τῷ κάλλει καὶ τῇ εὐτάκτῃ κινήσει, τὰ δὲ τῇ διὰ τῆς ἐν ρυθμῷ μεταβολῆς ἀλληλοδιαδόχῃ διαμονῇ κηρύττουσι τὴν διὰ σμικρῶν τε καὶ μεγάλων διήκουσαν τοῦ δημιουργοῦ τῶν ὅλων πρόνοιαν". Ἐν τῷ ὅλῳ συστήματι τῆς προνοίας ὑπάγεται καὶ ἡ διὰ τὸν ἄνθρωπον φροντίς τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι φορτικὴ καὶ ἀναγκαστικὴ, ἀλλὰ καθοδηγητικὴ· διότι "ἐνήμεν ὁ Θεὸς τῇ τοῦ ἀνθρώπου φύσει τὰ σπέρματα τῆς ἀρετῆς", τὰ ὁποῖα φυσικὰ

οὗτος δύναται ν' ἀναπτύξη.

Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος Υἱὸς τοῦ Νικολάου ἦτο ὁ Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος (1711-1767), τετράκις ἡγεμῶν τῆς Μολδαβίας καὶ ἑξάκις τῆς Βλαχίας. Αὐτὸς εἶναι κυρίως ὁ ἡγεμὼν ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὴν προσωπικότητα εἰς τὰς ρουμανικὰς ἡγεμονίας. Διὰ τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του συντάγματος, τὸ ὁποῖον ἐκάλεσεν ρεφόρμαν, ἀναδιωργάνωσε τὸ δικαστικὸν σύστημα, μετέβαλε τὸ φορολογικὸν σύστημα καὶ κατήργησε τὴν δουλοπαροικίαν. Εἰσήγαγεν ἐπίσης τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀραβοσίτου εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας, ἡ ὁποία εἶχε λαμπρὸν στάδιον μέχρι σήμερον. Ἡ κυριωτέρα του προσφορά εἶναι ὅτι ἀντὶ τῆς σλαβικῆς γλώσσης εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατρείαν τὴν ρουμανικὴν καὶ ἐξέδωσε τὴν Γραφὴν εἰς τὴν ρουμανικὴν. Αἱ πρῶται καταβολαὶ τῆς ρουμανικῆς λογοτεχνίας ἀρχίζουσι ἀπὸ τὰς ἡμέρας τοῦ Κωνσταντῖνου Μαυροκορδάτου.

5. ΕΘΝΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας τὸ κήρυγμα δὲν ἐκαλλιιεργεῖτο τόσον ἐπιμελῶς εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἑκκλησίαν. Εἰς τοὺς ναοὺς μόνον οἱ ἐπίσκοποι ὠμίλουν, καὶ ὄχι ὅλοι πάντοτε, καὶ ἐλάχιστοι ἐκ τῶν ἄλλων κληρικῶν. Εἰς δὲ τὴν ὑπαιθρον, ὅπου εἶχε καταφύγει ὁ μέγας ὄγκος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἠκούετο σπανίως ὑπὸ περιοδευόντων μοναχῶν. Ἡ κηρυκτικὴ κίνησις κατέστη ἐντονωτέρα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17 αἰῶνος, ὅποτε ἤρχισε νὰ παρατηρῆται γενικῶς μία πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ συνετάχθησαν πολλὰ ἐγχειρίδια ὁμιλητικῆς. Ἀπὸ τοὺς ἱεροκήρυκας μνημονεύομεν ἐνταῦθα δύο, ἐκείνους ἀκριβῶς τῶν ὁποίων ὁ λόγος εἶχε καθολικὴν ἀπήχησιν εἰς τὸν ἑλληνισμόν, τὸν Μηνιάτην καὶ τὸν Αἰτωλόν.

Ἡλίας Μηνιάτης Ὁ Ἡλίας Μηνιάτης (1669 - 1714) μετέφερε τὸν διδασκαλικὸν λόγον εἰς τὸ δημόσιον βῆμα, τὸν ἄμβωνα. Γόνος μορφωμένης ἱερατικῆς οἰκογενείας τοῦ Ληξουρίου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Φλαγγινιανὸν φροντιστήριον τῆς Βενετίας, τοῦ ὁποῦ εἰς ἡλικίαν εἴκοσι ἐτῶν ἔγινε καθηγητής. Ἐπειτα, προσκληθεὶς ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν του, ἤρχισε στάδιον ἐντόνου δραστηριότητος ὡς διδάσκαλος καὶ ἱεροκήρυξ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Πελοπόννησον. Παρὰ τὰς ἀντιλατινικὰς ἀπόψεις του αἰ βενετικαὶ ἀρχαὶ τὸν ἐξετίμων βαθύτατα καὶ τὸν ἐνίσχουν σοβαρῶς εἰς τὸ ἔργον του. Ἀπέθανε μόλις τεσσαρακονταπενταετῆς ὡς ἐπίσκοπος Κερνίτσης καὶ Καλαβρύτων.

Μικρὸν μέρος τῶν ὁμιλιῶν του, ἀποτελέσαν συλλογὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Διδαχαὶ*, ἐξεδόθη ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πατρός του, μέχρι σήμερον δὲ ἔχει ἀνατυπωθῆ 25 περίπου φορές καὶ μεταφρασθῆ εἰς ξένας γλώσσας. Αὗται αἱ ὁμιλίαι μαρτυροῦν ὅτι ὁ Μηνιάτης κατεῖχε πηγαῖον λογοτεχνικὸν τάλαντον, τὸ ὁποῖον ἐπλούτισε διὰ τῆς μελέτης. Ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ γοητεύουν καὶ συγκινοῦν τοὺς ἀναγνώστας μὲ τὸ διηνηθισμένον μὲν καὶ ἐνίοτε λυρικόν, εἰς ἀπλῆν δὲ γλῶσσαν ὕφος των. Πάντως συνήθως τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι πραγματικὰ καὶ ὄχι τεχνητά. Τὰ θέματά του εἶναι ἠθικολογικὰ καὶ ἀπηλλαγμένα ἀπὸ δογματικὰς ἀναλύσεις πλὴν ὀλίγων περι-

πτώσεων. Ἦθελεν ὁ Μηνιάτης τὴν διαγωγὴν συμφωνοῦσαν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν μὲ τὰ χριστιανικὰ διδάγματα καὶ ἐλυπεῖτο διότι δὲν συνέβαινε τοῦτο· "ζητῶ χριστιανόν, ζητῶ χριστιανόν", ἐκραύγαζεν καὶ μὲ κάποιαν ὑπερβολὴν προσέθετεν ὅτι δὲν εὔρισκε πουθενά, οὔτε εἰς τὸν ναὸν ἀκόμη. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διαφαίνεται καὶ ὁ πόθος τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους, τὸν ὁποῖον διατυπώνει μὲ ὅμοιον πρὸς τὸν Σιοῦφον τρόπον. "Ἔως πότε, πανακήρατε κόρη, τὸ τρισάθλιον γένος τῶν Ἑλλήνων ἔχει νὰ εὔρισκεται εἰς τὰ δεσμῶ μιᾶς ἀνυπαρέπτου δουλείας; Ἔως πότε νὰ τοῦ πατῆ τὸν εὐγενικὸν λαιμὸν ὁ βάρβαρος Θράξ; Ἔως πότε ἔχουσι νὰ βασιλεύωνται ἀπὸ ἡμισὸν φεγγάρι αἱ χῶραι ἐκειῖνα εἰς τὰς ὁποίας ἀνέτειλεν εἰς ἀνθρωπίνην μορφήν ἀπὸ τὴν ἡγιασμένην σου γαστέρα ὁ μυστικὸς τῆς δικαιοσύνης ἥλιος;".

Εἰς τὸ ἀντιρρητικὸν ἔργον *Πέτρα σκανδάλου*, πρῶτον μὲν ἐκθέτει τὰ τῶν αἰτίων καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ σχίσματος, ἔπειτα δὲ ἐλέγχει τὰς καινοτομίας τῶν Δυτικῶν, αἱ ὁποῖαι τὸ προεκάλεσαν, ἦτοι τὸ πρωτεῖον, τὴν χρῆσιν ἀζύμων, τὴν θεωρίαν περὶ ἀξιομισθίας καὶ τὴν διδασκαλίαν περὶ καθαρτηρίου.

Κοσμᾶς Αἰτωλὸς Τὸ ἔργον τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ (1714 - 1779), κατὰ κόσμον Κωνσταντίνου Ἀνιφαντῆ, τοῦ ἔδωσε τὸ προσωνύμιον τοῦ ἰσαποστόλου, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὸν ἄνδρα καλύτερον ἀπὸ κάθε τι ἄλλο. Γεννηθεὶς εἰς Μεγάδενδρον τῆς Αἰτωλίας ἀπὸ ἡπειρώτας γονεῖς, ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα εἰς τὰ σχολεῖα τῆς περιοχῆς, ἔπειτα δὲ μετέβη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, διὰ νὰ ἐπιδοθῆ εἰς τὴν μοναχικὴν ἀσκήσιν. Τὰ μαθήματα τὰ ὁποῖα ἤκουσεν εἰς τὴν τότε ἀκριβῶς ἰδρυθεῖσαν Ἀθωνιάδα σχολὴν πλησίον τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ τοῦ Νικολάου Τζαρτζούλη ἦναψαν μέσα του τοιαύτην φλόγα, ὥστε δὲν ἠδύνατο οὗτος νὰ περιορισθῆ οὔτε εἰς τοὺς τοίχους ἑνὸς σχολείου οὔτε εἰς τὰς μάνδρας ἑνὸς μοναστηρίου. Κατέστησε λοιπὸν πεδίον δράσεώς του ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βουλγάρεως, ἠθέλησε ν' ἀντιδράσῃ κατὰ τοῦ διπλοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ, τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ. Οὕτω κατόπιν ἀδείας τοῦ πατριάρχου ἠγκαινίασε τὸ 1760 μίαν σειρὰν περιοδεύων καθ' ὅλην τὴν χερσαίαν καὶ τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα, μὲ δικαιολογημένην προτίμησιν πρὸς τὰς βορείους ἐπαρχίας, αἱ ὁποῖαι ἐκινδύνευον περισσότερον, καὶ ἰδίως πρὸς τὴν Ἠπειρον. Ἀπηγχονίσθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Βερατίου τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Τούρκων κατόπιν καταγγελίας Ἑβραίων καὶ Βενετῶν περὶ διεγέρσεως τοῦ λαοῦ εἰς ἐπανάστασιν, κατευθυνομένην δῆθεν

ὑπὸ τῶν Ρώσων.

Κατὰ τὰς περιοδείας τοιαύτας συνωδεύετο ὑπὸ ἀφωσιμένων μαθητῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ πλήθους λαοῦ. Ἐξέλεγε κατάλληλον πεδῖον, ὅπου ἔστηνε ξύλινον σταυρὸν καὶ ἐκήρυττε. Τὸ κήρυγμά του, ἀπλοῦν εἰς μορφήν, ἀλλὰ πρωτότυπον εἰς μέθοδον καὶ περιεχόμενον, ἠκολουθεῖτο ἀπὸ διαλογικὴν συζήτησιν μεταξὺ τοῦ Κοσμᾶ καὶ τῶν ἀκροατῶν, καὶ ἀπὸ διανομὴν εἰς αὐτοὺς φύλλων χάρτου περιεχόντων τὰ πορίσματα τῆς διδασκαλίας. Ἀπλοῦν δεῖγμα μόνον τῆς ὁμιλητικῆς του γραμματείας ἀποτελοῦν αἱ ἐλάχισται διασωθεῖσαι *Διδαχαί* του.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς ἀμαθείας τῶν λαϊκῶν μαζῶν τῆς ὑποδοῦλου χώρας τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ ἤρχετο ὡς δρόσος ἐξ οὐρανοῦ. Μεταφέρων τὴν θρησκευτικὴν διδαχὴν εἰς τὰς πλατείας τῶν χωρίων καὶ τῶν πόλεων, παρείχεν εἰς τὸν ἀμόρφωτον λαὸν τὰς θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κατὰ μέθοδον κατηχητικὴν καὶ ἔπειτα ἔδιδε συμβουλάς διὰ τὴν ρύθμισιν τῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὰς θείας ἐντολάς. Συνεβούλευε συχνὴν ἐξομολόγησιν, συχνὴν θεῖαν μετᾶληψιν καὶ ὑπεράνω ὅλων τὰς δύο ἀγάπας, τὴν πρὸς τὸν πλησίον καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεόν, αἱ ὁποῖαι εἶναι τὸ στῶμα τοῦ Θεοῦ. "Καὶ ὁ Θεὸς χρειάζεται στῶμα διὰ νὰ καθήσῃ. Ποῖον δὲ εἶναι; Ἡ ἀγάπη. Ἄς ἔχωμεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς τὴν ἀγάπην εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τοὺς ἀδελφούς μας, καὶ τότε ἔρχεται ὁ Θεὸς καὶ μᾶς χαροποιεῖ καὶ μᾶς φυτεύει εἰς τὴν καρδίαν μας τὴν αἰώνιαν ζωὴν".

Δὲν ὑπῆρχε δὲ μόνον θρησκευτικὴ ἀμάθεια εἰς τὸ γένος τότε· ὁ ὅλος βίος αὐτοῦ ἦτο καθυστερημένος. "Δὲν βλέπετε πῶς ἀγρίεψε τὸ γένος μας; Ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν ἐγίναμεν ὡς τὰ θηρία", ἔλεγεν. Ὑπεδείκνυε τὴν συνεργασίαν τῶν ἀνθρώπων, τὴν εἰρήνευσιν μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, τὴν ἀνύψωσιν τῆς θέσεως τῆς γυναικός. Ἐρωτᾷ κάποτε τοὺς ἀκροατάς. "Ἐδῶ πῶς τὰς ἔχετε τὰς γυναῖκας;" Ἡ ἀπάντησις ἦτο, "διὰ κατώτερες". Καὶ τότε τονίζει· "ἀνίσως, ἀδελφοί μου, καὶ θέλετε νὰ εἰσθε καλύτεροί οἱ ἄνδρες ἀπὸ τὶς γυναῖκες, πρέπει νὰ κάνετε καὶ ἔργα καλύτερα ἀπὸ αὐτές. Πολλὲς γυναῖκες εὐρίσκονται εἰς τὸν κόσμον, ὅπου εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τοὺς ἄνδρες".

Τὸ κήρυγμα αὐτὸ συνετέλει μόνον συμπτωματικῶς καὶ περιστατικῶς εἰς τὸ ἡμέρευμα τῶν ἠθῶν. Ὁ Κοσμᾶς ὅμως ἠθέλησε νὰ θεραπεύσῃ τὸ κακὸν ἀπὸ τὴν ρίζαν του μὲ τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας. Ἐζήτηει ἐκάστοτε ἀπὸ τοὺς ἀκροατάς του ὡς χάριν νὰ τοῦ δώσουν ἓν σχολεῖον, εὗρισκε δι' αὐτὸ πόρους καὶ διώριζε τὴν ἐφορείαν. Ἰδρυσε 10 γυμνάσια καὶ 200 στοιχει-

ώδη σχολεῖα, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ὑπόλοιπα σχολεῖα εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα δὲν θὰ ἦσαν τόσον πολὺ περισσό-
τερα.

Τὸ ἔργον τοῦ Κοσμᾶ ἦτο βασικῶς "διαφώτισις", ἀλλὰ δια-
φώτισις τελείως ξένη πρὸς τὴν δυτικὴν διαφώτισιν τῆς συγ-
χρόνου τοῦ ἐποχῆς· ἀνύψωνε τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ διή-
νοιγε τοὺς πνευματικοὺς ὀρίζοντας τοῦ ἔθνους. Καὶ μὲ αὐτὸν
τὸν τρόπον κατάρθωσε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὸν κατερχόμενον
ἀπὸ τὸν βορρᾶν ἐξισλαμισμὸν.

Ἡ δὲ ἀναθέρμανσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος προεχώρει
περισσότερον. Ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτερος ἐθνεγέρτης τοῦ αἰῶνος
ἐκείνου. Ὅχι μόνον ἀνεμόχλευε τὰς ἐλπίδας διὰ τὴν ἀπελευ-
θέρωσιν μὲ προφητικὰ καὶ αἰνιγματώδη ἀποφθέγματα, ἀλλὰ προ-
έβαινε καὶ εἰς συγκεκριμένας ἐνεργείας διὰ τὴν ἀνασυγκρότη-
σιν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν δημιουργίαν ἐπαναστατικῶν ἐστιῶν εἰς
τὸ Σούλι καὶ τὴν Χειμάραν, χωρὶς πάντως νὰ ἐνθαρρύνῃ πρό-
ωρον ἐπαναστατικὴν ἐκδήλωσιν. Ἐθεώρει τοὺς Τούρκους ὡς ἀ-
κινδύνους, διότι "ἐξεγελοῦντο μὲ ὀλίγα ἄσπρα".

6. ΟΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΔΡΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος διεμορφώθη ὁ τύπος τοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους, ὁ ὁποῖος δὲν ἤρκειτο εἰς τὰ παραδεδομένα στοιχεῖα τοῦ σχολικοῦ προγράμματος, ἀλλ' ἐπλούτιζε τὴν διδασκαλίαν καὶ μὲ νέα στοιχεῖα τὰ ὅποια προσέφερον ἢ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῆς Δύσεως. Οἱ κατωτέρω ἐξεταζόμενοι ἄνδρες ἀποτελοῦν χαρακτηριστικούς ἐκπροσώπους τοῦ τότε καθηγητικοῦ κόσμου. Προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἡπειρον κυρίως καὶ δευτερευόντως ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα, ἐσπούδασαν σχεδὸν ὅλοι εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὴν Δύσιν, ἠσχολήθησαν δὲ μὲ τὴν φιλολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὰ μαθηματικά, καὶ παρείχον εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν στοιχεῖα, πολλὰ ἢ ὀλίγα, τῶν ἐπιστημῶν τούτων. Ὑπῆρξαν μάλιστα καὶ εἰσηγηταὶ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, τῶν νεωτέρων μαθηματικῶν, τῆς νεωτέρας φυσικῆς καὶ τῆς χημείας εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν σχολῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ γενικῶς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' ὅλα αὐτὰ χωρὶς οὔτε στιγμήν νὰ ἐκφύγουν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως. Εἶναι καὶ αὐτοί, μαζὶ μὲ τοὺς Φαναριώτας, σκαπανεῖς ἐνὸς πολιτισμοῦ τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἑλληνοχριστιανικόν.

Δὲν παρέλειπον τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν εἰς τὸν βίον ἐφαρμογὴν τῶν εὐαγγελικῶν διδαγμάτων. Ἄλλὰ, περιφρονοῦντες τελείως τὴν ἀρνητικὴν πολεμικὴν ὄψιν, ἐδιδον εἰς τὸ ἔργον τῶν θετικῶν ὄψιν. Ἦσαν ἐξ ἄλλου ὅλοι ἐρωμένοι.

Βησσαρίων Μακρῆς Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς διδασκάλους τούτους Βησσαρίων Μακρῆς (1635-1699) παραμένει ἀκόμη πιστὸς εἰς τὴν παλαιὰν διδασκαλικὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου. Γεννηθεὶς εἰς Ἰωάννινα, προσελήφθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς του εἰς τὸ σησαμοπωλεῖον τὸ ὁποῖον διετήρει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μὴ αἰσθανόμενος καμμίαν κλίσιν εἰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις ἔκλεισε τὸ ἐργαστήριον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του καὶ ἔστειλε τὰ χρήματα εἰς τὴν μητέρα του, αὐτὸς δὲ ἐμόνασεν ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὴν Χάλκην. Ἐπιστρέψας ἀκολούθως εἰς τὴν γενέτειράν του, ἔγινεν ἐφημέριος τοῦ Ἀρχμανδρείου. Μόλις ἤνοιξε τὰς πύλας τῆς ἢ Ἐπιφάνειος σχολῆς, συγκατηρι-

θμήθη μεταξὺ τῶν πρώτων μαθητῶν της. Ἄν καὶ ὄριμος ἀνὴρ πλέον, κατελήφθη ἀπὸ τοιαύτην ἔφεσιν μαθήσεως, ὥστε συνέχισε τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολὴν ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Καρυοφύλλην καὶ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον.

Διορισθεὶς προΐστάμενος τῆς Γκιουμείου σχολῆς Ἰωαννίνων, ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπεσκέφθη μοναστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Κέρκυραν (1673). Μὲ μίαν μικρὰν διακοπὴν διετήρησε τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ταύτης ἐπὶ δεκαετίαν, μέχρις ὅτου τὸν ἀντικατέστησεν ὁ Σουγδουρῆς. Εἶχεν ἤδη μάλιστα ἰδρύσει μονὴν εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς λίμνης χωρίον Λυγγιάδων, ὅπου προσήρχοντο πολλοὶ μοναχοὶ καὶ μαθηταὶ διὰ νὰ διδαχθοῦν παρ' αὐτοῦ, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἦτο καὶ ὁ χῖος μητροπολίτης Ἰωαννίνων Κλήμης. Ἡσχολεῖτο τότε μὲ τὴν διδαχὴν, τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν μέριμναν ὑπὲρ τῶν ἐν φυλακῇ καὶ ἐν νοσοκομείοις. Ἡ μονὴ του κατεστράφη μετ' ὀλίγον χρόνον ὑπὸ τοῦ τοπάρχου Ἰωαννίνων ὁπότε καὶ ἐχάθησαν πολλὰ χειρόγραφα ἔργων τοῦ Βησσαρίωνος. Ὄταν ἐστέλλετο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄδεια ἀνοικοδομήσεως ταύτης ὁ Βησσαρίων ἀπέθνησκειν.

Ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Βησσαρίωνος, ἀντικαταστήσασα τὰς παλαιὰς τοῦ Λασκάρεως καὶ τοῦ Γαζῆ, παρέμεινεν ἐν χρήσει ἐπὶ μακρὸν χρόνον. Ἀπὸ τὰ θεολογικά του ἔργα δὲν γνωρίζομεν εἰμὴ μόνον τὴν ἐκδοθεῖσαν πραγματείαν *Περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν*, ἐνῶ ἡ ἐργασία του *Περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας* φαίνεται ὅτι ἐχάθη. Ὑποστηρίζων ὅτι ἐν τῷ Θεῷ διακρίνονται πραγματικῶς οὐσία καὶ ἐνέργεια, συμφώνως πρὸς τὴν γραμμὴν τῶν ἡσυχαστῶν, ἦλθεν εἰς ρῆξιν μὲ τὸν διάδοχόν του εἰς τὴν σχολὴν Σουγδουρῆν, ὑποστηρίζοντα ἀντίθετα καὶ ἠττήθη ὑπ' αὐτοῦ.

Γεώργιος Σουγδουρῆς Ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς (1650 - 1715) ἐγεννήθη καὶ ἐξεπαιδεύθη εἰς τὰ Ἰωάννινα, ἀκολούθως δὲ μετέβη εἰς τὴν Βενετίαν ὅπου ἦσαν ἐγκατεστημένοι οἱ συγγενεῖς του. Τὸ 1683, ἱερεὺς ἤδη, διεδέχθη τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Γκιουμείου, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ τριάκοντα περίπου ἔτη.

Πλὴν τῆς *Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Λογικὴν*, ἐξεδόθησαν καὶ *Ὀμιλῖαι* αὐτοῦ. Ἄλλ' εἰς τὰ ἔργα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνευρεθῇ ἡ βαθεῖα θεολογικὴ του κατάρτισις, ἡ ὁποία ἐμαρτυρεῖτο εἰς ἄλλα ἀπολεσθέντα.

Ὁ Σουγδουρῆς ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ ἐπὶ τοῦ θέματος οὐσίας καὶ ἐνεργείας. Ἰσχυρίζετο ὅτι αἱ δύο αὗται ἐννοιαὶ δὲν διακρίνονται πραγματικῶς ἀλ-

λὰ μόνον κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἐπίνοιαν καὶ τὸν ὀριστικὸν λόγον, ὡς παλαιότερον διετείνεται ὁ Βαρλαάμ καὶ ὁ Ἀκίνδυνος. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἢ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀναρρίψις τῆς παλαιᾶς ἡσυχαστικῆς ἔριδος κατὰ τὸ ἐν σκέλος αὐτῆς τοῦλάχιστον. Εἰς δημοσίαν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων Κλήμης, ὁ Σουγδουρῆς μὲ τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν του κατώρθωσε νὰ ἐπικρατήσῃ, ἀλλ' ὁ Μακρῆς ἀπηυθύνθη εἰς τὸ πατριαρχεῖον καὶ ἠπειλεῖτο ἀφορισμὸς τοῦ Σουγδουρῆ, ὅστις τότε ὑπέβαλεν ἀπολογίαν δι' ἧς ἀνεγνώριζε τὴν ὀρθόδοξον ἀποψιν, ὁμολογῶν ὅτι ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνεργείας ἀνήκει εἰς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος καὶ ὄχι εἰς τὴν ἐπίνοιαν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι λοιπὸν πραγματικὴ καὶ ὄχι ὀνοματικὴ· οὕτω δὲ ἠθώθη.

Μελέτιος Ὁ Μελέτιος Μήτρου (1661-1714), γεννηθεὶς εἰς **Μήτρου** τὰ Ἰωάννινα, ἐσπούδασεν εἰς τὰς σχολὰς αὐτῶν, τῆς Βενετίας καὶ τῆς Παδούης φιλοσοφίαν, θεολογίαν καὶ ἰατρικὴν. Μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὰ Ἰωάννινα ἤσκησεν ἐπὶ τινα χρόνον τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ, ἔπειτα ὅμως ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐπιφανείου σχολῆς. Γενόμενος μητροπολίτης Ἄρτης, ὑπέστη διωγμὸν, ἔζη κρυπτόμενος καὶ ἐκηρύχθη ἔκπτωτος, διότι κατὰ τὸν βενετοτουρκικὸν πόλεμον ὑπεστήριξε στασιαστικὰ κινήματα. Κατώρθωσε νὰ λάβῃ ἀμνηστίαν καὶ φυσικὰ ἀκολούθως νὰ τύχῃ συγγνώμης ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου, εἰς τὴν σύνοδον τοῦ ὁποίου παρεκάθησεν ὡς μέλος ἐπὶ διετίαν.

Τὸ 1703 ἀνεβιβάσθη εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἔδραν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν ἐποίμανε μετὰ δυσχερείας. Ἐνῶ τὸ ἀθηναϊκὸν ποίμνιον ἐφέρετο ἀτιθάσσω, οἱ συμπολιῖται του προσέφεραν εἰς αὐτὸν τὴν ἰδικὴν των ἔδραν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνέκρινε τὸ πατριαρχεῖον, ἀλλὰ δὲν ὠλοκληρώθη, διότι ὁ Μελέτιος ἀπέθανεν.

Τὰ συγγράμματά του μαρτυροῦν πολυμάθειαν καὶ ἐπιμέλειαν. Δυστυχῶς διατηρηθέντα ἀνέκδοτα, διεσκορπίσθησαν καὶ κατεκλάπησαν ὑπὸ μεταγενεστέρων λογίων. Φημισμένος ρήτωρ, ἄφησεν *Ὁμιλίαν* καὶ *Ἐγχειρίδιον Ρητορικῆς*. Τὰ δύο λαμπρότερα τῶν ἔργων του εἶναι ἡ *Γεωγραφία* εἰς τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, καὶ ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐκδοθεῖσα εἰς τρεῖς τόμους κατὰ γλωσσικὴν ἀπλοῦστευσιν ὑπὸ Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ Γεωργίου Βενδώτη. Ἀποτελοῦσα τὴν πρώτην γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους γραφεῖσαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, εἶναι συντεταγμένη μὲ ἰσχυρὸν κριτικὸν πνεῦμα καὶ ὑπερέχει τῶν μέχρι τότε γραφειῶν προτεσταντικῶν καὶ ρωμαιοκαθολικῶν ἰ-

στοριῶν εἰς ἀντικειμενικότητα.

Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (1660 - 1736) ἐκ Κα-
Ἀνθρακίτης μινιάς Ζαγορίου, μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς
τὴν Γκιούμειον παρηκολούθησε μαθηματικά καὶ φιλοσοφίαν εἰς
τὴν Βενετίαν, ὅπου ὑπηρέτησε καὶ ὡς ἐφημέριος τοῦ ἑλληνι-
κοῦ ναοῦ.

Εὐρῶν κατειλημμένας τὰς ἔδρας τῶν σχολῶν Ἰωαννίνων
κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του, μετέβη εἰς τὴν Καστορίαν, ὅπου δι-
ηύθυνε τὴν νεοῖδρυθεῖσαν ἐκεῖ σχολὴν ἐπὶ δωδεκαετίαν, ἣναγ-
κίσθη δὲ ν' ἀναχωρήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ μόνον κατοπίν σκευωριῶν, αἱ
ὁποῖαι ἀπέληξαν εἰς τὴν ἐπὶ αἰρέσει καταδίκην του. Μετὰ ταῦ-
τα διηύθυνεν ἐπὶ τριετίαν τὴν Γκιούμειον Ἰωαννίνων, πιθανῶς
δὲ ἀκολούθως καὶ τὴν Ἐπιφάνειον.

Ὁ Ἀνθρακίτης ἐφήρμοσε πρωτοτύπους μεθόδους διδα-
σκαλίας. Πρῶτον μὲν ἀντικατέστησε τὴν ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν
μὲ τὴν τότε καλουμένην δημῶδη, ἥτοι τὴν ἀπλὴν καθαρεύου-
σαν, καὶ τὴν "πολλαπλὴν ψυχαγωγίαν", ἥτοι τὴν διὰ συσσωρεύ-
σεως συνωνύμων λέξεων ἐρμηνείαν κειμένων, μὲ τὴν μονολε-
κτικὴν ψυχαγωγίαν. Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπῆρξεν εἰσηγητὴς
μῆς ἀξιολόγου ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως, τῆς ὁποίας πλὴν
τῶν ἀνωτέρω ἄλλα στοιχεῖα ἦσαν ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀνωτέρων μα-
θηματικῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς σχολὰς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν νε-
ωτέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων.

Ὁ ἀνθρακίτης, ἀπαλλαγείς τῆς τότε κυριαρχούσης ἐν
Ἑλλάδι ὑπὸ νέαν μορφήν ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, κατήρτισεν
ἴδιον σύστημα φιλοσοφίας βάσει τῆς διδασκαλίας τοῦ Καρτεσί-
ου καὶ τοῦ Μαλεβραγχίου, δύο φιλοσόφων τῆς πρὸ αὐτοῦ γενε-
ᾶς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ μαθηματικοὶ καὶ θεολόγοι,
ὅπως ἦτο ὁ Ἀνθρακίτης. Ἄλλ' εἰς τὴν προσπάθειαν ἐπιβολῆς
τοιούτου συστήματος ἀπέτυχε λόγῳ τῆς προκληθείσης σφοδρᾶς
ἀντιδράσεως. Ἡ δραστηριότης του εἰς τὴν Καστορίαν προεκά-
λεσε τὰς ὑποψίας μερικῶν ζηλωτῶν, συνεργούσης καὶ τῆς ἀν-
τιζηλίας. Οὕτως ὁ Ἀνθρακίτης κατηγγέλθη εἰς τὸ πατριαρχεῖ-
ον, τοῦ ὁποίου ἐνδημοῦσα σύνοδος (1723), ἐξετάσασα τὰ προ-
φανῶς ὑπεξαίρεθέντα πρόχειρα τετράδιά του, κατεδίκασεν αὐ-
τὸν παραδόξως ὡς ὀπαδὸν τοῦ Μολίνου, πρὸς τοῦ ὁποίου τὰς
ιδέας δὲν εἶχον καμμίαν συγγένειαν αἱ ἰδικοί του. Ἡ καταδίκη
προῆλθε προφανῶς ἐκ συγχύσεως μεταξὺ Μολίνου καὶ Μαλε-
βραγχίου, ὅπως ἐπίσης καὶ μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατο-
λικοῦ ἡσυχασμοῦ, τοῦ ὁποίου ὠρισμένα στοιχεῖα διετήρει πρά-
γματι ὁ Ἀνθρακίτης. Βραδύτερον, ὑποβαλὼν ὁμολογίαν, ἀπο-
κατεστάθη, ἀλλὰ τὰ φιλοσοφικά του τετράδια ἐκάησαν, αὐτὸς

δὲ ὑπεχρεώθη νὰ διδάσκη τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸ παραδοσιακὸν σύστημα τοῦ Κορυδαλλέως, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, ἦτο ἀναντιρρήτως αἰρετικὸς.

Εἶναι ἀτύχημα ὅτι οὕτως ἐχάθησαν τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀνθρακίτου, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ ἐχάθησαν καὶ τὰ συστηματικὰ θεολογικὰ του συγγράμματα· ἀλλ' εὐτυχῶς δὲν ἐβλήθησαν τὰ ἐνωρίτερον ἐκδεδομένα ἔργα του, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν πρακτικὴν θεολογίαν. Ἀπὸ ὅλην τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνευρεθοῦν ἀξιολογώτερα εἰς τὸ εἶδος τῶν ἑλληνικῶν κείμενα.

Καὶ πρῶτον εἰς τὴν *Θεωρίαν Χριστιανικὴν* παρέχει ἀπλοὺς στοχασμούς, κατανοητοὺς ὑπὸ πάντων, περὶ τῶν κυριωτέρων δογματικῶν καὶ ἠθικῶν προβλημάτων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Κατακρίνει τοὺς ματαιοδόξους ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἠσθάνοντο ἐντροπὴν διὰ τὴν χριστιανικὴν των πίστιν καὶ τονίζει ὅτι ἡ μεγαλυτέρα ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ θέλη ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλει ὁ Θεός. Οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ θέλημα αὐτοῦ ἀμειβονται μὲ τὴν αἰώνιαν παρουσίαν αὐτοῦ. "Νὰ βλέπωμεν τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ εἰς ἐκείνην τὴν ἀνεκλάλητον δόξαν τῆς μεγαλοπρεπείας του. Νὰ τὸν ἀγαπῶμεν αἰώνως, νὰ τὸν ἔχωμεν εἰς τὴν καρδίαν μας, χωρὶς νὰ λείπη ποτέ· ὅχι καθὼς τὰ χρώματα εἰς τὰ ὀμμάτια, τὰ ὁποῖα φαίνονται καὶ πάραυτα χάνονται, ἀλλὰ καθὼς τὸ πῦρ ἐνώνεται μὲ τὸ σίδηρον καὶ φαίνεται πύρινον καὶ λαμπρόμορφον. Νὰ δοξαζώμεθα μὲ θεϊκὴν δόξαν, νὰ παραστεκώμεθα εἰς ἐκείνην τὴν μακαρίαν τράπεζαν τοῦ Θεοῦ".

Εἰς τὴν *Ἐπίσκεψιν πνευματικὴν* δίδει μὲ καταπλήσσοσαν ψυχολογικὴν δύναμιν συμβουλὰς διὰ τὸν τρόπον διεξαγωγῆς τῆς ἐξομολογήσεως. "Ὁ πνευματικὸς εἶναι ἰατρός, ὁ ἀμαρτωλὸς εἶναι ἀσθενής. Ἄν κρύψη ὁ ἀσθενὴς τὴν πληγὴν, πῶς ἠμπορεῖ νὰ ἰατρευθῆ; Ἐγὼ ἔχω εἰς χεῖρας τὸ ἔμπλαστρον, δεῖξε μου τὸν πόνον σου, διὰ νὰ τὸ βάλω ἐκεῖ ὅπου πονεῖς.... Εὔγαλε ἔξω τὸ φαρμάκι, ὅπου πάσχει νὰ σὲ θανατώσῃ. Εὔγαλε τὸν ὄφιν ἀπὸ τὴν καρδίαν σου, διὰ νὰ μὴν σοῦ κατατρώγῃ τὰ σπλάγχνα. Ὡ, πόσῃν ἀγαλλίασιν θέλει λάβῃς μετὰ ταῦτα".

Εἰς τὸν *Βοσκὸν λογικῶν προβάτων* ἀναπτύσσει τὰ περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς καταλλήλου διεξαγωγῆς τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου.

Εὐγένιος Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806) ὑπῆρξεν ἡ *Βούλγαρος* μεγαλυτέρα ἐπιστημονικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ εἰς ἐκ τῶν σπουδαιωτέρων ἀναγεννητῶν τῆς Ἑλλάδος. Γεννηθεὶς εἰς τὴν

Κέρκυραν ἀπὸ Ζακυνθίους γονεῖς, ἐσπούδασεν εἰς τὰ Ἰωάννινα ὑπὸ τὸν Ἀνθρακίτην, ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ ἀπεστάλη ἀπὸ ἐκεῖ ὑπότροφος δι' εὐρυτέρας σπουδὰς εἰς τὸ Πατάβιον. Οἱ ἀδελφοὶ Μαρουῦτσαι, ἐντυπωσιασθέντες ἀπὸ τοὺς λόγους του, αὐτὸν ἐπέλεξαν ὡς πρῶτον προῖστάμενον τῆς ἰδρυθείσης ὑπ' αὐτῶν εἰς τὰ Ἰωάννινα Μαρουτσαίας σχολῆς. Ἐδίδαξεν εἰς αὐτὴν ὅ,τι ἐδιδάσκετο ἕως τότε εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ἐπὶ πλέον εἰσήγαγε, διὰ πρώτην μάλιστα φορὰν καθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, τὴν νεωτέραν φυσικὴν μαζὶ μὲ πειράματα. Τοῦτο, ὡς καὶ ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν, ἦτο ἀρκετὸν, διὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀντιζηλίαν καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ συντηρητικοῦ μαθηματικοῦ Μπαλάνου Βασιλοπούλου, προῖσταμένου τῆς ἄλλης σχολῆς, καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐκείθεν ἀναχώρησίν του.

Ἀνέλαβε μετ' ὀλίγον τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀθωνιάδος, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ ἕξ ἔτη, χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον ἀνηγέρθη τὸ κτίριον τῆς σχολῆς καὶ οἱ ἀκροαταὶ αὐτῆς ἀνῆλθον εἰς 200. Εἰς τὴν πύλην τῆς σχολῆς εἶχε χαραχθῆ κατὰ παραγγελίαν του τὸ πλατωνικόν,

"γεωμετρήσων εἰσίτω, οὐ κωλύσω·
τῷ μὴ θέλοντι συζυγήσω τὰς πύλας".

Ἄλλὰ τὸ περιβάλλον ἐδῶ ἦτο ἀκόμη δυσκολώτερον διὰ τὰς νεωτεριστικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Εὐγενίου. Ὅχι μόνον ἀπλοῖ μοναχοί, ἀλλὰ καὶ μαθηταὶ τῆς σχολῆς, ὁπαδοὶ τοῦ ἄλλου καθηγητοῦ Παναγιώτου Παλαμᾶ, δὲν ἠνείχοντο τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς. Διὰ τοῦτο, ἀναγκασθεῖς νὰ φύγῃ, διέμεινεν ἐπ' ὀλίγον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς καθηγητῆς τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς, ὅπῃθεν ἔφυγε διὰ τοὺς ἰδίους λόγους.

Εἰς τὴν Λειψίαν, ὅπου παρέμεινεν κατὰ τὴν ἐπομένην ὀκταετίαν ἐπεμελήθη τῆς συμπληρώσεως καὶ ἐκδόσεως συγγραμμάτων του. Ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκος, γοητευμένος ἀπὸ τὴν πολυμαθειαν, τὴν γλωσσομάθειαν καὶ τὴν ἐπιστημοσύνην του, ἔγινε φίλος του καὶ τὸν ἐφιλοξένησεν εἰς τὰ ἀνάκτορά του. Ἡ δὲ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β', συναγωνιζομένη πάντοτε τὸν Φρειδερίκον εἰς τὴν προσέλκυσιν φιλελευθέρων ἐπιστημόνων, ἐπεζήτησε καὶ ἐπέτυχεν νὰ προσεταιρισθῇ τὸν Εὐγένιον.

Ἦτο πολὺ φυσικὸν ὅτι ὁ Εὐγένιος ἐπροτίμησε νὰ ἐργασθῇ εἰς τὴν αὐλὴν μιᾶς ὀρθοδόξου μεγάλης δυνάμεως, παρὰ εἰς τὴν αὐλὴν μιᾶς προτεσταντικῆς. Διορισθεὶς βιβλιοθηκᾶριος τῆς αὐτοκρατείας, συνέχισε τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον, ἀλλ' ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὴν ἀναζωπύρωσιν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἤδη ἀναλάβει

ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς διαμονῆς του εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐνωρίτερον, πρὸς χάριν τῆς μελλούσης νὰ δημιουργηθῇ ἐλευθέρας ἑλληνικῆς πολιτείας, εἶχε μεταφράσει κώδικα νόμων τῆς Αἰκατερίνης, τῶρα δὲ συνέτασσε φυλλάδια ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ προέτρεπε τὴν Αἰκατερίνην εἰς ἐπέμβασιν ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους.

Ἄλλ' οἱ θεολόγοι καὶ λόγιοι τῆς Πετροπόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἠδύνατο νὰ βαστάσουν τὸ βάρος μιᾶς προσωπικότητος ὅπως ἡ τοῦ Εὐγενίου. Ἐπεισαν λοιπὸν τὴν Αἰκατερίνην νὰ τὸν ἀναδειξῇ εἰς ἀρχιεπίσκοπον Σλαβινίου καὶ Χερσῶνος καὶ οὕτω ν' ἀναγκάσῃ αὐτὸν νὰ ἐγκατασταθῇ μακρὰν τῆς πρωτεύουσας (1776). Παραιτηθεὶς μετὰ τριετίαν τῆς θέσεως ταύτης, ἐγκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν Πετρούπολιν, κατέστη μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν, ἀπέθανε δὲ εἰς τὴν μονὴν Ἀλεξάνδρου Νεύσκη.

Ἀνυπολόγιστος εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ Εὐγενίου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Διεκρίνετο ἐν πρώτοις διὰ τὴν πολυμέρειάν του, ἡ ὁποία τοῦ ἐπέτρεπε νὰ χειρίζεται ἀνέτως ἀντικείμενα διαφορώτατα, ἀπὸ τῆς γυμναστικῆς μέχρι τῆς θεολογίας, ἀπὸ τῆς μουσικῆς μέχρι τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τῆς πολιτικῆς μέχρι τῆς φυσικῆς καὶ ἀπὸ τῆς γραμματικῆς μέχρι τῆς φιλοσοφίας. Ἄλλ' ἦτο συγχρόνως καὶ βαθύνους. Διὰ τοῦτο ὁ Κούμας ἔλεγεν, ὅτι "ὁ Εὐγένιος εἶναι εἰς ἡμᾶς ὅτι εἰς τοὺς Ἄγγλους ὁ Bacon, εἰς τοὺς Γάλλους ὁ Descartes καὶ εἰς τοὺς Γερμανοὺς ὁ Leibnitz".

Ἦτο τόσον πολὺ φίλος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὥστε ἀκόμη καὶ εἰς τὴν *Δογικὴν* του, ἐν ἑκ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων του, χρησιμοποιοῖ παραδείγματα προερχόμενα ἀπὸ αὐτάς. Ἐπίσης ἠγάπα τὴν φιλοσοφίαν περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον Ἕλληνα τοῦ αἰῶνος του. Ἦτο ἐπὶ τινα χρόνον θαυμαστῆς τοῦ Βολταίρου καὶ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφραστῆς του. Ἄλλωστε ἡ ἀντιθρησκευτικὴ τάσις τοῦ Βολταίρου δὲν ἦτο τόσον δυσάρεστος εἰς ἓνα Ἕλληνα ἱερωμένον, διότι αὕτη ἔφερεν ἀντικαθολικὸν ἔνδυμα. Ἄλλ' ὅταν ἀντελήφθη ὅτι γενικῶς οἱ Ἐγκυκλοπαιδικοὶ ὑπενόμειον τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα τῶν λαῶν, τὸν ἀπεικήρυξε. Τὸ ἴδιον ἄλλωστε ἔπραξε καὶ ἡ Αἰκατερίνη Β', ἐπὶ μακρὸν θαυμάστρια τοῦ Βολταίρου.

Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ Εὐγένιος ἦτο πρόθυμος νὰ λάβῃ πᾶν χρήσιμον στοιχεῖον ἀπὸ τὴν Δύσιν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι τοῦτο δὲν θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἔθνικὴν παράδοσιν τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο ἔπραττε κυρίως καθ' ὅσον ὠρμάζεν εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν σκέψιν. Χαρακτηριστικὸν τῆς νοοτρο-

πίας του εἶναι ὅτι, ἐνῶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νεότητός του ἐχρησιμοποίει δημωδεστέραν γλῶσσαν, ἐστράφη πρὸς τὴν ἀρχαῖζουσαν ὅταν ἀντελήφθη ὅτι ἡ δημώδης οὐκ ἦτο κατάλληλος πρὸς ἐπιτυχῆ διατύπωσιν ἐπιστημονικῶν ἐννοῶν. "Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια", ἔγραφεν.

Τὰ ποικίλης φύσεως συγγράμματά του ἀνέρχονται εἰς ἑκατοντάδας. Ἐκ τῶν φιλοσοφικοῦ περιεχομένου, πλὴν τῆς *Δογματικῆς*, ἄξια νὰ μνημονευθοῦν εἶναι τὰ *Στοιχεῖα μεταφυσικῆς* εἰς τρεῖς τόμους.

Τὸ *Θεολογικὸν σύστημα* αὐτοῦ εἶναι πλήρες σύστημα δογματικῆς, συνοπτικώτερον μὲν τοῦ τοῦ Δαμωδοῦ, ἀλλὰ πολὺ βαθύτερον αὐτοῦ. Εἰς τὴν *Φιλοθέου ἀδολεσχίαν* ἐκθέτει ψυχωφελεῖς σκέψεις βάσει κειμένων τῆς Πεντατεύχου.

Ἐξέδωσε συγγράμματα τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου εἰς τέσσαρας τόμους μὲ βαθυστόχαστον εἰσαγωγὴν καὶ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου εἰς πέντε τόμους. Ὁ Εὐγένιος ἔδειξε τὴν ὁδὸν τῆς ἀξιολογήσεως τῶν πατερικῶν κειμένων τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν πολλοὶ ἁγιορεῖται λόγιοι, στρέψαντες τὴν προσοχὴν των εἰς τὴν πρακτικὴν χρῆσιν τῶν νηπτικῶν συγγραμμάτων, ἐνῶ ἐκεῖνος ἐπεδίωκε κριτικὴν μελέτην τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων. Τὸ παράδειγμά του δὲν εὔρε τότε μιμητάς.

Νικηφόρος Θεοτόκης Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1801) ἠκολούθησε τὰ ἴχνη τοῦ συμπατριώτου του Εὐγενίου Βουλγάρεως, πρεσβυτέρου του κατὰ 15 ἔτη. Γόνος εὐπατριδῶν Κερκυραίων, ἠδυνήθη νὰ σπουδάσῃ ἀνέτως εἰς τὴν Ἰταλίαν, καὶ δὴ τὴν Πάδουαν, φιλοσοφίαν καὶ θετικὰς ἐπιστήμας. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν Κέρκυραν, ἐπεδόθη εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν του εἰς ἱερέα ἐπίσης εἰς τὸ κήρυγμα μὲ ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν.

Ἡ φήμη τοῦ Βουλγάρεως εἴλκυσε καὶ αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἠλπίζε νὰ σταδιοδρομήσῃ καὶ αὐτός· ἀλλ' ὅταν ἔφθασεν ἐκεῖ, ὁ Βούλγαρος εἶχεν ἀναχωρήσει εἰς Λειψίαν, τὸ ἴδιον δὲ ἔπραξε μετ' ὀλίγον καὶ αὐτός. Ἀφοῦ δὲ συνεπλήρωσε καὶ ἐξέδωκεν ἐκεῖ συγγράμματά του, διωρίσθη σχολάρχης τῆς ἑλληνικῆς ἀκαδημίας Ἰασίου, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσήγαγε τὰς νεωτέρας ἐπιστήμας, ἀλλ' εὔρε παρομοίαν μετὰ τοῦ Βουλγάρεως ἀντίδρασιν, ἡ ὁποία τὸν ἠνάγκασε ν' ἀναχωρήσῃ. Ἄρνηθεις ἀκολούθως νὰ δεχθῆ τὴν ἐν Βενετίᾳ ἔδραν τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας, μετέβη εἰς τὴν Ρωσίαν, πιθανῶς κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Βουλγάρεως, τὸν ὁποῖον διεδέχθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Σλαβινίου καὶ Χερσῶνος (1779), ὁπόθεν μετὰ 17

ἔτη μετεφέρθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀστραχανίου. Καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας περιοχὰς εἰργάσθη ὄχι μόνον μεταξὺ τοῦ πυκνοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν Ρώσων. Ἐπολέμησε τὴν λατινικὴν προπαγάνδαν καὶ ἐπανέφερεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν χιλιάδας ρασκολνίϊων. Ἀπὸ τοῦ 1792 ἰδιώτευσεν εἰς τὴν Μόσχαν.

Ὁ Θεοτόκης ἦτο πολυμαθὴς ἐπιστήμων, ἂν καὶ δὲν ἔφθανεν εἰς κατάρτισιν καὶ συγγραφικὴν δραστηριότητα τὸν Βούλγαριν. Δὲν ἦτο τόσον ἀνοικτὸς εἰς τὴν διαφώτισιν, τὴν ὁποίαν ἤθελε νὰ περιορίσῃ εἰς ἀνεκτὰ ὅρια. Διὰ τοῦτο ἐπέτεθη σφοδρῶς κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Βολταίρου, καὶ ἰδιαιτέρως τῶν περὶ Ἀγίας Γραφῆς, τὰς ὁποίας ἀνήρρεσεν εἰς τὸ ἔργον *Ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολταίρου βίβλου*. Ἀλλὰ δὲν κατέλαβε οὔτε δι' αὐτοῦ τοῦ ἔργου οὔτε διὰ τῆς *Ἀποκρίσεως περὶ τῆς τῶν Κατολικῶν δυναστείας* οὔτε διὰ τοῦ *Ἐγχειριδίου δογματικῆς* οὔτε δι' ἄλλων συγγραμμάτων τοιαύτην θέσιν ὁποίαν κατέλαβε διὰ τῶν ὁμιλιῶν του.

Συλλογὴ *Λόγων εἰς τὴν Τεσσαρακοστὴν* περιλαμβάνει λόγους ἐκφωνηθέντας εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἄλλη συλλογὴ εἰς τέσσαρας τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον *Κυριακοδρόμιον* περιλαμβάνει ὁμιλίαις εἰς τὰς εὐαγγελικὰς καὶ τὰς ἀποστολικὰς περικοπὰς τῶν Κυριακῶν. Κυρίως ἡ δευτέρα αὐτῆ συλλογὴ ἀπετέλεσεν ἐντρυφήματα τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ δύο τῶρα αἰῶνας. Ὁ λόγος τοῦ Θεοτόκη εἶναι ἐκφραστικῶς ἀπέριττος καὶ ἀποφεύγει τὰ ρητορικὰ σχήματα, χρησιμοποιοῖ ὅμως ἀφθόνως ἐπιχειρήματα διὰ νὰ πείσῃ τὸν ἀκροατὴν ἢ ἀναγνώστην, περισσότερον μάλιστα τὸν δεύτερον. Ἀπευθύνεται ὡς ὁ λόγος τῶν διαφωτιστῶν εἰς τὴν κρίσιν καὶ ὄχι εἰς τὸ συναίσθημα.

Ὁ Νικηφόρος ἐξέδωσε καὶ τὰ *Ἀσκητικὰ Ἰσαὰκ* τοῦ Σύρου.

7. ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ

Κατατάσσομεν ὑπὸ ἐντελῶς εὐρεῖαν ἔννοιαν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην σειρὰν θεολόγων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς περιόδου. Εἰς ἄλλην ἐποχὴν θὰ ὠνομάζοντο αἰρετικοί, ὅπως ἄλλωστε οἱ πλείστοι ἐχαρακτηρίσθησαν ἐπισήμως.

Ἰωαννίκιος Πρῶτος μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ Ἰωαννίκιος Καρτᾶ-
Καρτᾶνος nos, ἀκμάσας τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. Προερχόμενος ἐκ Κερκύρας, εὐρέθη εἰς τὴν Βενετιάν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν προνομίων τῆς νήσου του. Λόγῳ δὲ ἀντιθέσεως πρὸς τὸν λατινίζοντα μητροπολίτην Μονεμβασίας Ἀρσένιον Ἀποστόλην, ἐνεκλείσθη εἰς φυλακὴν, ὅπου ἐπεδόθη εἰς θεολογικὰς μελέτας καὶ συνέταξε τὸ μοναδικὸν ἔργον του *Ἄνθος*.

Ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος εἶναι εἰλημμένος ἀπὸ τὸ κυκλοφορούμενον τότε ἰταλικὸν βιβλίον Fioretti, δηλαδὴ Ἄνθια, ὡς ἐπίσης καὶ μέρος τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ. Πρόκειται κατ' οὐσίαν περὶ ἐρμηνείας βιβλικῶν κειμένων, ταξινομημένων εἰς μέρη κατὰ περιεχόμενον. Ἐνῷ δὲ λέγει ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίον εἰς δυσκόλους στιγμάς, διὰ ν' ἀναπαύεται ὁ λογισμὸς του εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἄλλοῦ πάλιν βεβαιώνει ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ, διὸ καὶ ἐχρησιμοποίησε λαϊκὴν τῆς ἐποχῆς γλῶσσαν. "Ἐποίησα τὸ παρὸν βιβλίον... εἰς κοινήν γλῶσσαν ὡς ἤβλέπετε, διὰ νὰ ἐγνωρίζῃ πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μέρος ἀπὸ τὴν θεῖαν γραφὴν τί λέγει".

Πράγματι δὲ ἡ ἀπήχησις τοῦ βιβλίου ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε ὁ Καρτᾶνος τὸ ἐξέλαβε βραδύτερον ὡς ἔκφρασιν ἰδίας θεολογικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν διέδωσεν εἰς πολλοὺς ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν ἀποφυλάκισίν του. Λόγῳ παρουσίας αἰρετικῶν ἀντιλήψεων κατεδικάσθη καὶ τὸ σύγγραμμα καὶ αὐτός.

Κατὰ βάσιν ὁ Καρτᾶνος ἦτο πανθεϊστής, διότι ὀνομάζει χάριν τὸν Θεὸν καὶ θεωρεῖ ὅμοια μὲ τὸν Θεὸν τ' ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, ὡς προελθόντα δι' ἀπορροίας καὶ ὄχι διὰ δημιουργίας. Ἐπομένως ἐθεώρει τὰ πάντα ἔμψυχα. Μόνον δὲν ἔφθανε μέχρι τοῦ σημείου ν' ἀρνηθῇ τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἐδέχετο φυσικὰ τριάδα προσώπων καὶ τὸν Χριστὸν ἐξελάμβανεν ἀπλῶς ὡς τὸν ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν ἐφανισθέντα εἰς τὸν κόσμον μοναδικὸν Θεόν. Ὅπως ὁ διάβολος ἠπάτησε τὴν Εὐάν

ἐμφανισθεὶς ὡς ἄνθρωπος, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς ἠπάτησε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν ἀνθρωπίνην του μορφήν, ἀλλὰ καὶ ἔσωσεν οὕτως. Εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀναδεύονται παράδοξοι γνωστικιστικαὶ καὶ μοναρχιανικαὶ ἀντιλήψεις, παλαιαὶ καὶ νέαι.

Θεόφιλος Κορυθαλλεύς Ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας ὁ ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυθαλλεύς (1563 - 1646) ἦτο ὁ ἐπίσημος δεσπότης τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς παιδαγωγικῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὅμως εἶχε κατάδικασθῆ ὡς αἰρετικὸς.

Ὡς σπουδαστῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λυκείου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ρώμης δὲν προσεχώρησεν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δόγμα, καὶ μάλιστα ἐφάνη ἀδιάφορος πρὸς τὴν θεολογίαν. Ἡ μόνη δὲ κληρονομία, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐκεῖθεν, ὑπῆρξεν ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν σχολαστικὸν ἀριστοτελισμόν. Ἐπειτα ἐσπούδασεν ἰατρικὴν εἰς τὴν Πάδουαν.

Ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐδίδαξεν εἰς ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Βενετίας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ζακύνθου, μέχρις ὅτου ὁ Κύριλλος Λούκαρις εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ συγκεντρώσῃ περίξ αὐτοῦ ἱκανοὺς λογίους ἀπέβλεψε καὶ πρὸς αὐτόν. Καὶ κατ'ἀρχὰς μὲν ὠνόμασεν αὐτόν, χειροτονηθέντα ἱερομόναχον, πατριαρχικὸν ἔξαρχόν του· ἀλλ' αὐτὸς δὲν διετήρησεν ἐπὶ πολὺ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα. Ἐπειτα δὲ διώρισεν αὐτόν σχολάρχην τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς, τὴν ὁποίαν διηύθυνεν ἐπὶ μίαν δεκαπενταετίαν. Παρὰ τὴν δαψιλῆ μὀρφωσίν του δὲν ἦτο ἀπὸ τοὺς διδασκάλους οἱ ὁποῖοι ἐλκύουν μαθητάς· ἦτο δύσμορφος, δύστροπος καὶ ὀργίλος, διό, ὡς λέγεται μὲ ὑπερβολήν, κανεὶς σπουδαστῆς δὲν ἔμεινε πλησίον του πέραν τοῦ ἑξαμήνου, ἂν καὶ παρέμεινεν ἢ ἐπίδρασίς του ἐπὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν.

Ὁ Λούκαρις ἐπέδρασε πολλαχῶς ἐπὶ τοῦ Κορυθαλλέως. Πρῶτον μὲν ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, ἔπειτα δὲ εἴλικυσεν αὐτόν πρὸς τὸν καλβινισμόν. Οὕτω μετὰ τὸν ἀπαγχονισμόν τοῦ Λουκάρως οὗτος, ἐκφωνῶν λόγον ἐπὶ τῇ ἀναρτήσει εἰς τὸν θρόνον τοῦ Παρθενίου Α', ἐκήρυξεν ὀρθόδοξον τὴν ὁμολογίαν ἐκείνου, καὶ δὴ εἰδιωῶς καὶ τὴν κατὰ τῆς μετουσιώσεως θέσιν αὐτῆς. Τὴν ἐπομένην Κυριακὴν ἐπετέθη κατ' αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁ Μελέτιος Συριγός, ὑπεραμυνόμενος τῆς περὶ μετουσιώσεως διδασκαλίας, κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε νὰ ἐκκαυθῆ ἡ ὀργὴ τοῦ πλήθους, ὁ δὲ Κορυθαλλεύς μόλις ἀπέφυγε τὴν κακοποίησιν διαφυγὼν ἀθορύβως τοῦ ναοῦ. Ὁ Συριγός ἐσυνέχισεν ἐρωτῶν, "εἰ οὕτω δοκεῖ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν τοῖς περὶ μετουσιώσεως". Τότε ὁ πατριάρχης, οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες κατῆλθον τῶν στασιδίων καὶ μετὰ

τοῦ λαοῦ ἀνεφώνησαν· "αὕτη ἡ πίστις ἡ ἀποστολική, αὕτη ἡ πίστις ἡ πατροπαράδοτος, καὶ ἀνάθεμα τοῖς μὴ οὕτω πιστεύουσιν". Καὶ ὅμως ὁ Κορυδαλλεύς, προσποιηθεὶς μετάνοιαν, ἐξέλεγε μητροπολίτης Ναυπάλτου καὶ Ἄρτης (1640), ὁπόθεν ἀπεμακρύνθη μετὰ ἓν ἔτος καθαιρεθεὶς. Ἀπέθανε γέρων ἐν ἀσθενείᾳ καὶ μελαγχολίᾳ εἰς τὴν γενέτειράν του.

Τὰ συγγράμματά του ἐθεωρήθησαν ὡς ἔχοντα ἐπίσημον κῆρυξ. Τόσον τὸ *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, εἰς τὸ ὁποῖον παρέχονται κανόνες καὶ ὑποδείγματα ἐπιστολογραφίας, ὅσον καὶ ἡ *Ρητορικὴ* καὶ τὰ πολυάριθμα ὑπομνήματα εἰς συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀπετέλεσαν διδακτικὰ ἐγχειρίδια τῶν σχολῶν τῆς Ἑλλάδος καθ' ὅλους τοὺς χρόνους μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Βουλγάρως.

Δὲν εἶχεν ὅμως οὗτος ἴδιον φιλοσοφικὸν σύστημα, καθ' ὅσον ἄλλωστε δὲν εἶχε φιλοσοφικὴν πνοήν. Ἀντλῶν πάντως στοιχεῖα ἐκ τοῦ συστήματος τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ λάμψις τούτου εὐρίσκετο εἰς ὕφεσιν, προσεπάθει νὰ συνθέσῃ ἓν εἶδος συστήματος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς παρίσταται ὡς τὸ πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον καὶ ἡ ψυχὴ ὡς ἀπρόσωπος. Εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα ὑπάρχει συμφωνία μετὰ τινων ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσοφημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προῆλθεν ὁ δεῖξιμος, ἀλλ' ὁ Κορυδαλλεύς δὲν ἐγνώριζε ταῦτα οὔτε ἤθελε ν' ἀσχοληθῆ μετὰ αὐτά. Μόλις ἀπὸ τοῦ Ἀνθρακίτου ἤρχισε τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ νεώτερα συστήματα, ἀλλ' ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατεδίκασε τοῦτον, ἐπειδὴ ἐχρησιμοποιοῖ τοὺς χριστιανοὺς φιλοσόφους Descartes καὶ Malebranche, καὶ ὑπεχρέωσεν αὐτὸν νὰ διδάσκη κατὰ τὰ ἐγχειρίδια τοῦ Κορυδαλλέως, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιοῖ τὸν μὴ χριστιανὸν Ἀριστοτέλην.

Ἡ δεσποτεία τοῦ ἀψύχου συστήματος τοῦ Κορυδαλλέως εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου, ἐνέκρωσεν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν σκέψιν. Διὰ τοῦτο μετὰ τὸν Κορυδαλλέα ἡ πρωτοβουλία εἰς τὴν ἐν γένει πνευματικὴν κίνησιν μετεφέρθη ἀπὸ τὸ κέντρον πρὸς τὰ ἄκρα, ἰδίως εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον.

Χριστόδουλος Ὁ μονόφθαλμος ἀκαρνὰν Χριστόδουλος Εὐθυμίου (1733-1793) ἠκολούθησε τὴν ὀρθολογιστικὴν μέθοδον καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν. Μοναχὸς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐμαθήτευσεν εἰς τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου τὸν πνευματικὸν πλοῦτον διετήρησε μόνον τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν. Βραδύτερον ἐσυνέχισε τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Βιέννην καὶ εἰς τὴν Λειψίαν, ὅπου ἐπί-

σης ἐδίδαξεν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Τὸ κύριον αὐτοῦ σύγγραμμα *Περὶ φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, μεταφυσικῶν, πνευματικῶν καὶ θείων*, ὡς δεικνύει ὁ τίτλος, ἦτο συνονθύλευμα ἐκ παντοειδοῦς ὕλικου. Κατεδικάσθη δὲ ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ.

Τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῶν δοξασιῶν αὐτοῦ προέρχονται ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σπινόζα καὶ τῶν Ἑγκυκλοπαιδιστῶν. Ἐκδέχεται τὸν Θεὸν ὡς ἄπειρον ὄν, περιλειῶν ἐν ἑαυτῷ ὡς κατηγορήματα τὴν ὕλην καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ ἐκχέον τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον ὡς ἀπορροίας. Ἦρνεῖτο συνεπῶς ἅπαντα τὰ ἴδια χριστιανικὰ δόγματα, ὡς ἡ θεότης τοῦ Χριστοῦ, ἡ θεοπνευστία τῶν Γραφῶν, τὸ κῦρος τῶν συνόδων καὶ τὰ λοιπά, ἀπεκάλει δὲ τοὺς μοναχοὺς ἄγρια ζῶα τῆς ἐρήμου. Φυσικὰ ὠδηγεῖτο εἰς τὴν γραμμὴν τῶν διαφωτιστῶν περὶ ἀντικαταστάσεως τῆς θρησκείας διὰ τῆς φιλοσοφίας.

Θεόφιλος Καίρης Παρομοίας τάσεις εἶχε καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης **Καίρης** (1784 - 1853), ὁ ὁποῖος ὅμως διαπνεόμενος ὑπὸ μυστικιστικοῦ πνεύματος, ἴδρυσεν ἰδίαν φιλοσοφικὴν θρησκείαν. Τέκνον ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῆς Ἄνδρου, ἐμαθήτευσεν εἰς σχολὰς τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου πλησίον τῶν Βενιαμὶν Λεσβίου καὶ Ἀθανασίου Παρίου, δεκαεπταετῆς δὲ μετέβη πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τοὺς Παρισίους, διάκονος ἤδη ὢν. Ἐπιστρέψας ἐδίδαξεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὴν σχολὴν Κυδωνιῶν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὁποίων ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

Ἡ πολυμαθεία του ἦτο εὐρύτατα γνωστή, ὅταν δὲ ἰδρῦθη τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, προσεφέρθη εἰς αὐτὸν ἔδρα φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν ἀπεποιήθη, διότι εἶχεν ἄλλα σχέδια. Τὸ 1835 εἶχε δι' ἐράνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸν συστήσει ὀρφανοτροφεῖον ἐν Ἄνδρῳ, τὸ ὁποῖον ταχέως μετεβλήθη εἰς ἀνωτέραν σχολὴν, ἐλιύσασαν πλήθη μαθητῶν. Ἐπειδὴ κατηγγέλθη ὅτι ὁ Καίρης εἰς στενὸν κύκλον μαθητῶν ἐδίδασκε κρυφίως ἀρχὰς ἐνὸς νέου θρησκευήματος, ἐκλήθη ὑπὸ τῆς συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος νὰ ὑποβάλη ὁμολογίαν πίστεως, ἀλλ' ἠρνήθη νὰ τὸ πράξῃ, δηλώσας ὅτι δὲν πιστεύει εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Τότε ἐξωρίσθη, ἐπανῆλθε μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ συντάγματος (1844) καὶ ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὸ ἔργον του. Αἱ ἐναντίον του κατηγορίαι ἀνενεώθησαν, διότι πράγματι ἐνήργει προσηλυτισμὸν, τότε δὲ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακάς, ὅπου ἀπέθανε μετὰ ἓν ἔτος.

Τὰ πολυάρθρα φυσικομαθηματικὰ συγγράμματα αὐτοῦ διεδίδοντο μόνον χειρογράφως. Ἐκ τῶν ἄλλων συγγραμμάτων ἐξε-

δόθησαν πολλά, μεταξύ δὲ αὐτῶν ἄξια μνείας εἶναι τὰ Ἐπιτομή τῆς θεοσεβικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς, Θεοσεβῶν προσευχαὶ καὶ ἱερὰ ἄσματα, *Κοσμογραφία*.

Τὸ φιλοσοφικοθρησκευτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐδίδασκεν, ἦτο ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεῖσμοῦ, τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν καὶ τῶν Φιλανθρωπιστῶν τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Πλατωνισμοῦ, ἀπεκαλεῖτο δὲ θεοσέβεια. Ἀπεδέχετο τὴν μοναρχίαν Θεοῦ καὶ τὴν παρ' αὐτοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ γνῶσις δὲ τοῦ Θεοῦ περιορίζεται κατὰ τὴν ἀποψίν του μεταξύ μόνον τῶν φωτιζομένων θεοσεβῶν. Φυσικὰ ἀπέρριπτε τὰ ἰδιαίτερα δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν.

Διὰ τὴν ἰδρυθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ κοινότητα εἰσήγαγε νέαν χρονολογίαν ἀπὸ τοῦ 1801, ὅτε εἶδεν ὁ ἴδιος τὸ φῶς τῆς γνώσεως, ὅπερ ἀποδεικνύει ὕπαρξιν μεσσιανικῆς συνειδήσεως, νέον ἡμερολόγιον κατὰ δεκάδας, ἰδίαν λατρείαν καὶ ἴδια ἄσματα εἰς δωρικὴν διάλεκτον συντεταγμένα. Μερικοὶ μαθηταὶ του, γενόμενοι διδάσκαλοι διέδωσαν τὰς δοξασίας του, ἀλλ' αὗται ἦσαν γενικῶς τόσον δυσνόητοι, ὥστε δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ γίνουν ἀποδεικταὶ ὑπὸ τοῦ πλήθους. Οὕτω μετ' ὀλίγον χρόνον ἡ κίνησις αὐτὴ ἠτόνησε τελείως.

Ἀδαμάντιος Κοραῆς Ὁ μέγας διαφωτιστὴς τοῦ γένους Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833) διέφερε τῶν προηγουμένων κατὰ τὸ ὅτι ἀνεζήτησε τὴν μεταρρύθμισιν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Σμύρνην ἐκ γονέων Χίων, ἐστάλη, ἀφοῦ ἐσπούδασεν εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολήν, εἰς τὸ Ἄμστερνταμ πρὸς διεύρυνσιν τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ πατρός του, ἀλλ' αὐτὸς εὐτυχῶς ἀπέτυχεν εἰς τὸ ἐμπόριον, διότι ἐπεδίδετο εἰς φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς μελέτας. Τότε μετέβη εἰς τὸ Μομπελλιὲ τῆς Γαλλίας πρὸς σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς, κατέστη μέλος τῆς ἀκαδημίας ἐπιστημῶν τῆς πόλεως ταύτης καὶ ἐγκατεστάθη μονίμως εἰς Παρισίους.

Ἀφωσιώθη ὅμως ὀλοψύχως εἰς ἄλλο ἔργον· τὴν ἔκδοσιν συγγραμμάτων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων μ' ἐκτενῆ προλεγόμενα, διὰ δύο σκοπούς, ἥτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν προβολὴν τοῦ προγονικοῦ θησαυροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ. Ἐφάνη ἀντίθετος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων τόσον ἐνωρίς, διότι δὲν ἔβλεπεν ὅτι τὸ ἔθνος ἦτο προητοιμασμένον πνευματικῶς καὶ ὑλικῶς, ἀλλ' ὅταν αὕτη ἐξερράγη, ἐστενοχωρεῖτο διότι δὲν ἦτο κατὰ εἴκοσιν ἔτη νε-

ώτερος, ὥστε νὰ μετάσχη καὶ ὁ ἴδιος εἰς αὐτήν. Ἐμποτισμέ-
νος δὲ μὲ τὰς ἀρχὰς τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἀντετάχθη
ἐπίσης εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου ἀπολυταρχικὴν
διακυβέρνησιν τῆς ἐλευθερωθείσης Ἑλλάδος, διότι ἐθεώρει
τοῦτον ὡς φορέα τῶν ρωσικῶν ἀντιλήψεων. Ἡ πλάνη του ἔγ-
κεται εἰς τοῦτο, ὅτι δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἠδύνατο νὰ προέλθῃ
ἀπὸ ἀλλοῦ ἢ σωτηρία τῆς πατρίδος πλὴν τῆς Γαλλίας. Δύναται
δὲ νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἀντίθεσις του αὐτῆ πρὸς τὸν κυβερνήτην ἀ-
πετέλεσε κύριον κίνητρον διὰ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ.

Ἄν καὶ ἀσθενοῦς κράσεως, ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικί-
ας, ἀπέθανεν εἰς βαθὺ γῆρας, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ τὴν χαρὰν
τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν πατρίδα.

Τὸ ὀγκῶδες συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Κοραῆ συνίσταται κυ-
ρίως εἰς κριτικὰς ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, αἱ ὁ-
ποῖαι περιέχονται εἰς 16 τόμους τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης
καὶ εἰς 9 τόμους τῶν παρέργων τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης,
τυπωθέντας διὰ γενναίας χορηγίας τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμάδων. Εἶ-
ναι δὲ οὗτος πράγματι εἰς τῶν καλυτέρων φιλολόγων ὄλων τῶν
ἐποχῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἠνοιγεν εἰς αὐτὸν εὐκόλως τὰς πύλας
τῆς γαλλικῆς ἀκαδημίας, ἀλλ' οὗτος ὑπερήφανος ὢν, δὲν κα-
τεδέχθη νὰ προβῇ εἰς τὰς ἐθιμικῶς ὑποχρεωτικὰς ἐπισκέψεις
εἰς τὰ μέλη τῆς ἀκαδημίας, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκλογὴν.

Ἐπῆρξε ταυτοχρόνως καὶ ἰκανὸς θεολόγος. Δὲν εἶναι
ἄνευ σημασίας ὅτι τὰ τρία πρῶτα ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα ἔρ-
γα εἶναι τρεῖς *Κατηχήσεις*, δύο ἐκ μεταφράσεως, περιλαμβα-
νομένης τῆς τοῦ Πλάτωνος Μόσχας, καὶ μιᾶς πρωτοτύπου, ἡ
ὅποια εἶχε τὴν τύχην νὰ ἀνατυπωθῇ 50 περίπου φορές, τὸ δὲ
σχεδὸν τελευταῖον ἦτο Ὁ Ἱερός Συνέκδημος. Εἰς τὰ ἔργα
αὐτά, εἰς σειρὰν διηγημάτων, ὡς ὁ Παπατρέχας, *Περὶ τοῦ ἀ-
γίου φωτός*, *Σχολαστικοκατάργησις*, καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα κεί-
μενά του περιέχονται αἱ θρησκευτικαὶ τοῦ ἀντιλήψεις.

Ἄν καὶ ἦτο βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς
γαλλικῆς διαφωτίσεως, δὲν παρεσύρθη ποτὲ εἰς τὰς ἀκραίας
θέσεις αὐτῆς. Δὲν ἀνεμίχθη μάλιστα καθόλου εἰς τὰς γαλλι-
κὰς ὑποθέσεις καὶ ἔκρινεν αὐτὰς ἀντικειμενικῶς, διότι ἐθεώ-
ρει πάντοτε ἑαυτὸν ὡς Ἕλληνα μεταφυτευθέντα εἰς τὴν Γαλ-
λίαν, χωρὶς νὰ ἔχῃ ριζώσει ἐκεῖ. Ἐζῆ ἀπομονωμένος ἐκεῖ, ἐνῶ
ὁ νοῦς εὐρίσκετο διαπαντὸς εἰς τὴν πατρίδα. Παρὰ τὴν ἀπο-
μόνωσίν του ταύτην, ἡ ὅποια δὲν τοῦ ἐπέτρεπε ν' ἀντιλαμβά-
νεται πάντοτε καλῶς τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν Γαλλίαν, ἔμεινε
πιστὸς εἰς τὰς ἀρχὰς, αἱ ὅποια ὠδήγησαν εἰς τὴν γαλλικὴν ἐ-
παναστάσιν, καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτὰς ἠθέλησε νὰ μεταδώσῃ εἰς
τοὺς συμπατριώτας του. Ἦθελε νὰ μεταφερθοῦν αἱ ἐλπίδες

βοηθείας πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον Ρωσίαν εἰς τὴν Γαλλίαν, μὲ δυσφορίαν δὲ ἐπληροφορήθη τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως τῆ πρωτοβουλία ὀργάνων ἐγκατεστημένων εἰς τὴν Ρωσίαν, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου ἀνάληψιν τῆς διακυβερνήσεως τῆς χώρας.

Ἡ σκέψις του ἦτο προσηλωμένη εἰς δύο ἱστορικοὺς πόλους, τὸν κλασικὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν σύγχρονόν του πολιτισμὸν τῆς εὐρωπαϊκῆς διαφωτίσεως, ὅπως ἐξεπροσωπεῖτο ὑπὸ τῶν Γάλλων. Μὴ ἔχων ἀνεπτυγμένην τὴν ἱστορικὴν συνείδησιν, ἐνάκιζε τὸ βυζάντιον καὶ τὴν κληρονομίαν του, ὡς ξένην καὶ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν καὶ πρὸς τὸ γαλλικὸν πνεῦμα, δὲν ἠδύνατο δὲ νὰ ἐκτιμήσῃ δεόντως τὴν ἀξίαν τῆς προσφορᾶς του εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐζήτει τὰ φῶτα, τὰ ὅποια εἶχον μεταβιβασθῆ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Δύσιν, νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν κοιτίδα των, τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ νὰ μετακινωθοῦν ἀπὸ τὰ κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων. Ἐπρόκειτο βεβαίως κατ' οὐσίαν περὶ κηρύγματος πλήρους καὶ ἀμέσου ἐξευρωπαϊσμοῦ τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὅποιον εἶχεν ὀλέθρια ἀποτελέσματα, διότι ἡγνώνει τὴν συνοχὴν τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ παρεθεώνει τὴν ἀνάγκην βαθμιαίας μεταβάσεως ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς στασιμότητος εἰς τὴν κατάστασιν τῆς προόδου.

Εἰς τὰ θρησκευτικὰ θέματα ἦτο περισσότερον συντηρητικός. Θεωρητικῶς ἔπρεπε ν' ἀκολουθῆ τὴν γραμμὴν τοῦ δεισμοῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν τὸν ὤθουν αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ πολιτικαὶ προϋποθέσεις του· εἶναι δὲ ἀληθὲς ὅτι τὴν θρησκείαν ἐξελάμβανεν ὡς δόξαν καὶ ὑπόληψιν περὶ Θεοῦ καὶ θείων πραγμάτων, καὶ ὅτι ἐπίσης ἐκήρυσσε τὴν ἀνεξαρτησίαν. Πρακτικῶς ὅμως δὲν ἔφθανε μέχρι τοῦ δεισμοῦ. Διότι ἄλλοτε ὠριζε τὴν θρησκείαν ὡς ἀόρατον τῆς ψυχῆς ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἀόρατον, ἦτοι ἐδέχετο σχέσιν μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ προσωπικοῦ Θεοῦ. Οὐδέποτε υἱοθέτησε τὴν ἀντικληρικὴν τάσιν τῶν γάλλων διαφωτιστῶν καὶ ἀνεγνώριζε τοὺς ἱερεῖς ὡς τοὺς καλυτέρους ἰατροὺς τῶν ἀσθενειῶν τῆς διανοίας. "Μόνη ἡ παιδεία δύναται νὰ θεραπεύσῃ τὰς λογικὰς ἀρρωστίας τοῦ κοινοῦ λαοῦ καὶ παρὰ τοὺς ἱερωμένους.... ἰατροὶ ἄλλοι προσφυέστεροι δὲν εὐρίσκονται". Ἐφθανεν ὅμως ἀκόμη πλησιέστερον, διότι ἐδέχετο ὅλα τὰ δόγματα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔστω πλαισιωμένα μὲ τὸ σύγχρονον πνεῦμα. Ἦθελε τὴν θρησκείαν προστατευομένην καὶ "ἀπὸ τὴν Σκύλλαν τῆς ἀπιστίας καὶ ἀπὸ τὴν Χάρυβδιν τῆς δεισιδαιμονίας". Μὲ αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις ἐζήτει θρησκευτικὴν μεταρρυθμίσιν, ἡ ὁποία ἄφηνεν ἄθικτα τὰ δόγματα καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸν φλοιὸν τῆς θρησκείας, τὴν λατρείαν, τὴν παράστασιν τῶν

κληρικῶν, τὴν ἀγωγήν. Δὲν ἐζήτει δηλαδὴ τοποθέτησιν τοῦ
θρησκευτικοῦ βίου εἰς τὰ σύγχρονά του εὐρωπαϊκὰ βάθρα, ἀλλὰ
κάποιον ἐκσυγχρονισμόν αὐτοῦ.

8. ΟΙ ΑΓΙΟΡΕΙΤΑΙ

Τὸ "Ἅγιον Ὄρος ἠκολούθησε τὴν μοῖραν τῆς γενικῆς καταπτώσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, ὁπότε αἱ μοναὶ τοῦ ἠρημώθησαν σχεδόν, τὸ δὲ κοινοβιακὸν σύστημα ἐγκατελείφθη πλήρως, διὰ τὸ εἰσέλθῃ ἀπὸ τοῦ ἐρχομένου αἰῶνος εἰς περίοδον ἀναδιοργανώσεως, ἀνοικοδομήσεως τῶν κατεστραμμένων κτιρίων, ἐπαναφορᾶς τῆς κοινοβιασῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἴδρυσις τῆς Ἀθωνιάδος σχολῆς ἔδωσε κάποιαν τόνωσιν εἰς τὴν παιδεῖαν τοῦ Ὄρους, ἂν καὶ λόγῳ ταχείας διακοπῆς τῆς λειτουργίας τῆς ἢ ἀμῆ ἦτο παροδική. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸ Ὄρος ἑξαίρετοι θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν τῶν εἰς τὴν μελέτην τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τοῦ μοναχισμοῦ. Ἡ κίνησίς των δὲν εἶχε συνέχειαν, διότι ἐνεπλάκησαν εἰς ἀναξίας λόγου λειτουργιολογικὰς διαμάχας.

Καيسάριος Ὁ ἐκ Σιοπέλου Καيسάριος Δαπόντες (1714-1784)
Δαπόντες παρέμεινεν εἰς τὸ προκαταρκτητικὸν ἠθικολογικὸν στάδιον. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Βουκουρέστιον προσελήφθη ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου ὡς γραμματεὺς, βραδύτερον δὲ διωρίσθη πρόξενος τῆς Ἀγγλίας εἰς τὸ Ἴάσιον. Κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονὴν του ἀπέκτησε πολὺν πλοῦτον. Ὁ Μαυροκορδάτος τοῦ ἀνέθεσεν ἀποστολὴν εἰς τὸν Χάνον τῆς Κριμαίας, αὐτὸς δὲ ἠκολούθησε τὸν Χάνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου κατηγορήθη ὡς ἐπιδιώκων τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν Τούρκων τῆς Κριμαίας καὶ διὰ τοῦτο ἐρρίφθη εἰς τὰς φυλακάς. Ἐχρειάσθη δὲ νὰ διαθέσῃ ὀλόκληρον τὴν περιουσίαν του διὰ ν' ἀποφυλακισθῇ. Ἀπογοητευμένος πλέον ἐκ τῶν ἐγκοσμίων, ἀπεσύρθη ὡς μοναχὸς εἰς τὴν νῆσον Πιπέρι Σποράδων καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν μονὴν Ξηροποτάμου, διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς ὁποίας συνέλεξε μεγάλα χρηματικὰ ποσά.

Τὰ συγγράμματά του, ἀγιολογικὰ, ὕμνογραφικὰ, ἠθικολογικὰ, εἶχον μεγάλην διάδοσιν λόγῳ τοῦ εὐλήπτου καὶ εὐρύθμου τῆς φραστικῆς των. Ὁ *Καθρέπτῃς Γυναικῶν* εἶναι μακρότατον στιχουργικὸν ἔργον εἰς δύο τόμους, περιέχει δὲ ἱστορίας ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας πε-

ρὶ ἐναρέτων, ἐνίοτε δὲ καὶ πονηρῶν, γυναικῶν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διηγήσεις ἐκ τῶν προσωπιῶν περιπετειῶν τοῦ συγγραφέως. Μεταξὺ τῶν στίχων περιλαμβάνονται καὶ πολλοὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἐλπίδα ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους. Ὑμνοὺς περιλαμβάνουν καὶ ἄλλα ἔργα, καὶ τὸ *Ἐγκόλπιον Λογικῆς*, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν Θεοτόκον. Ἡ *Χρηστοθήθεια* περιλαμβάνει παραινετικὰ κείμενα, κατὰ τὸ πλεῖστον ξένα, ὀλίγα δὲ ἰδικά του. Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν οἱ *Βίοι Ἀγίων*, τοὺς ὁποίους συνῆταξεν οὗτος.

Νεόφυτος Ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης (1720 - 1780) *Καυσοκαλυβίτης* εἰργάσθη μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτὸς τοῦ Ὄρους, ἀλλ' ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος διδάξας ἐν αὐτῷ ἐπὶ ἀκαδημαϊκοῦ ἐπιπέδου. Γεννηθεὶς εἰς τὰς Πάτρας ἐκ γονέων ἑβραϊκῆς καταγωγῆς προσηλυτισθέντων εἰς τὸν Χριστιανισμόν, κατείχετο ἀπὸ ἔντονον ζῆλον, ὁ ὁποῖος τὸν ὠδήγησε κατ' ἀρχὰς μὲν ὡς σπουδαστὴν τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὰ Ἰωάννινα πλησίον τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρους, ἔπειτα δὲ ὡς μοναχὸν εἰς τὰ Καυσοκαλύβια τοῦ Ὄρους. Ὄταν ἤνοιξε τὰς πύλας τῆς Ἁθωνίας, αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς. Βραδύτερον, ἀφοῦ ἐδίδαξεν ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐγκατεστάθη εἰς τὰς ἡγεμονίας τοῦ Δουνάβεως, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἐν πτωχείᾳ.

Ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊῶν ἀνεγνωρίζετο ὡς ἄριστος φιλόλογος. Ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως παρουσιάζεται κυρίως ὡς ἀπολογητὴς, προφανῶς λόγῳ τῆς ἐξωχριστιανικῆς προελεύσεώς του. Συνέταξε ρουμανιστὶ *Ἀνατροπὴν τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων*, ἔργον *Κατὰ Καθινιστῶν* καὶ ἄλλο ἐναντίον τῶν διαφωτιστῶν ὑπὸ τὸν τίτλον *Φιλόσοφος ἢ Θεϊστῆς*. Εἰς τὸ Ὄρος ὑπῆρξεν εἰς τῶν ἰθυνότων τῆς κινήσεως τῶν Κολλυβάδων, ὁπαδῶν τῆς κατὰ Σάββατον μόνον τελέσεως τῶν μνημοσύνων καὶ τῆς συχνῆς μεταλήψεως, ἐν τῇ ιδιότητι δὲ ταύτῃ συνέταξε τὸ δοκίμιον *Περὶ συχνῆς μεταλήψεως*, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐπεξεργάσθη ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης.

Εἶναι ὁ πρῶτος λόγιος, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξεν ὅτι τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου εἶναι μασσαλιανικῆς προελεύσεως καὶ ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν Συμεὼν Μεσοποταμίτην, ὑπόθεσις ἢ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἐπικρατήσῃ εἰς τὴν πατρολογικὴν ἔρευναν μετὰ ἓνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα.

Ἀθανάσιος Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος (1721 - 1813), γεννηθεὶς *Πάριος* εἰς τὴν Πάρον, ἐμαθήτευσεν ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν σχολὴν τῆς Σμύρνης καὶ ἀκολούθως, ὥριμος ἀνὴρ πλέον, εἰς

τὴν Ἀθωνιάδα ὑπὸ τὸν συνομιληκόν του Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην καὶ τὸν ὀλίγον πρεσβύτερον Εὐγένιον Βούλγαριν, ὡς καὶ εἰς τὴν Κέρκυραν ὑπὸ τὸν Νικηφόρον Θεοτόκην. Ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν πνευματικῶν διαστάσεων τῶν διδασκάλων τούτων διετήρησε μόνον τὰ ζηλωτικὰ διδάγματα τοῦ Καυσοκαλυβίτου.

Τὸν ἄκρον συντηρητισμὸν τοῦ ἀπέδειξεν ὅταν, μετὰ πολλὰς μετακινήσεις, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀθωνιάδος (1771) καὶ κατέστη εἰς τῶν κυριωτέρων ἡγετῶν τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῶν Κολλυβάδων. Ἄν καὶ ἡ εἰς καθαίρεσιν καταδίκη τοῦ ὑπὸ συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχικολλυβάδων ἦρθη ταχέως, δὲν ἠδύνατο νὰ παραμείνη πλέον εἰς τὸ Ὅρος, διὸ μετέβη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου ἐδίδαξεν ἐπὶ δωδεκαετίαν περίπου. Ἦρνήθη ἔπειτα νὰ δεχθῆ μητροπολιτικὴν ἔδραν καὶ καθηγεσίαν εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολήν, διότι κατείχετο ἀπὸ νοσταλγίαν πρὸς τὴν πατρίδα του, ὅπου ἐσκόπευε νὰ ἰδρύσῃ σχολήν. Τὸ πλοῖον ὅμως, τοῦ ὁποίου ἐπέβη κατευθυνόμενος πρὸς αὐτήν, προσωρμίσθη εἰς Χίον λόγῳ ρωσοτουρκικῶν προστριβῶν εἰς τὸν χῶρον ἐκεῖνον. Ὑπὸ τὴν ἔντονον δὲ πίεσιν τῶν Χίων καὶ τοῦ ἐκεῖ διατρίβοντος Μαρκαρίου Νοταρᾶ, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε χειροτονήσει εἰς ἱερέα, παρέμεινεν εἰς τὴν νῆσον ταύτην ὡς σχολάρχης καὶ διετήρησε τὴν θέσιν ταύτην ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν περίπου. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀπεσύρθη εἰς τὴν μονὴν Ἀγίου Γεωργίου Ρεστών.

Ὁ Πάριος εἶναι ἐκ τῶν πολυγραφωτέρων συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης. Τὰ θεολογικά του δὲ συγγράμματα εἶναι κυρίως ἀντιρρητικά, ἀπολογητικά καὶ δογματικά.

Καὶ πρῶτον μὲν, λόγῳ τῆς νησιωτικῆς του καταγωγῆς, πολεμεῖ σφοδρῶς τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς διὰ τῶν ἔργων *Ἀντίπαπας*, *Οὐρανοῦ κρίσις* καὶ *Λατίνων ἀναβαπτισμός*. Ἦτο τόσοσ ἀνένδοτος εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων, ὥστε ἀπήτει ἀναβάπτισιν τῶν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν προσερχομένων ἑτεροδόξων. Παρὰ ταῦτα μετέφραζε καὶ αὐτὸς συγγράμματα ἑτεροδόξων.

Τὴν ἰδίαν στάσιν ἐτήρει φυσικῶς τῇ λόγῳ ἔναντι τῶν διαφωτιστῶν, εἶναι δὲ ἀξιοσημεῖωτον ὅτι αὐτὸς ὁ ἀντίπους τοῦ Κοραῆ ἐσχολάρχει ἐπὶ δεκαετίας εἰς τὴν πατρίδα τούτου. Μετὰ τὰς πραγματείας *Ἀντιφώνισις* καὶ *Ἀνεξίτακον πνευματικὸν* ἐπεσήμανε τὸν κίνδυνον νοθεύσεως τοῦ γνησίου περιεχομένου τῆς πίστεως διὰ τῶν νέων ἰδεῶν, τὰς ὁποίας εἰσῆγον εἰς τὴν χώραν οἱ εἰς τὴν Εὐρώπην σπουδάσαντες. Ἀλλὰ δὲν ἀπέρριπτε τὴν κοσμηκὴν γνῶσιν, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ἔθιγε τὴν πίστιν, ἐπολέμει δὲ τοὺς διαφωτιστὰς καὶ τοὺς ὀρθολογιστὰς ἀκριβῶς

διότι οὗτοι ἐκλόνιζον τὴν πίστιν. Ὡς οἱ πατέρες, ἐξέλεγε πᾶν ἀγαθὸν ἀπὸ τὴν κοσμικὴν σοφίαν, διότι, καθὼς ἔλεγεν, "δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἀρνηθῶμεν πὼς εἶναι φυσικὸς ὁ πόθος τῆς μαθήσεως καὶ ἀξιωματικὴ φωνὴ εἶναι ἐκείνη τοῦ Ἀριστοτέλους, ἢ λέγουσα ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται". Ἐξ ἄλλου ἐτόνιζεν ὅτι "κάθε σοφίαν καὶ γνῶσιν, ἢ ὅποια εἶναι συνδυασμένη μὲ τὴν εὐσέβειαν, τὴν θεωροῦμεν μέγα ἀπόκτημα καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὸ κάλλιστον καὶ ὑπέρτερον". Ἄλλ' ὅμως "χωρὶς εὐσέβειαν, ὄχι μόνον δὲν τὴν θαυμάζομεν τὴν σοφίαν, ἀλλ' ἀπεναντίας τὴν θεωροῦμεν μισητὴν καὶ ἀπόβλητον". Ἡ ἀρνητικὴ του στάσις πάντως ἔναντι τῶν διαφωτιστῶν τὸν καθίστα ἐπιφυλακτικὸν καὶ ἔναντι τῶν ἐπαναστατικῶν κηρυγμάτων αὐτῶν.

Τὴν ἰδίαν γραμμὴν ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὴν *Ἐπιτομὴν τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, εἰς τὴν ὅποιαν ἐκθέτει τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας βάσει πατεριῶν κειμένων, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν Βούλγαριν.

Ὁ συντηρητισμὸς του βεβαίως φαίνεται εἰς τὰ ὑπὲρ τῶν Κολλυβάδων ἔργα του. Ἐὰν αὐτὸς καὶ οἱ φίλοι του δὲν εἶχον ἀναμιχθῆ εἰς τὴν μικρολόγον αὐτὴν ἔριδα καὶ ἔδιδον εἰς τὸ πνευματικὸν κίνημα, τὸ ὁποῖον διαφαίνεται εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν δραστηριότητά των, ἄλλην θετικωτέραν κατεύθυνσιν, θὰ προσέφερον μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν, καὶ ἢ προσφορά των θὰ εἶχε συνέχειαν καὶ βαθεῖαν ἐπίδρασιν. Ἐνῶ τώρα οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτοὺς ἐτέθησαν εἰς τὸ περιθώριον. Εἶναι δυνατὸν νὰ διδῶμεν εἰς τὰς γραμμάς του μίαν τάσιν πατερικῆς θεολογήσεως. "Σοφία πραγματικὴ εἶναι ἢ τήρησις τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἢ κάθαρσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ πάθη τῆς αἰσχύνης. Σοφία εἶναι ἢ ὅσῳ τὸ δυνατὸν προσκόλλησις εἰς τὸν Θεόν, ἢ ἀπόκτησις τῆς ἰδικῆς του σοφίας, ἢ ὅποια εἶναι καὶ τροφή τῆς ψυχῆς καὶ ἢ ὅποια εἰκονίζει τὴν μέλλουσαν εὐδαμονίαν, χορηγεῖ δὲ καὶ τὴν παροῦσαν". Αὐτὴ εἶναι ἢ τελεία σοφία, τῆς ὁποίας πρότυπον εἶναι ἢ Σάρρα, ἐνῶ τῆς κοσμικῆς σοφίας πρότυπον εἶναι ἢ δούλη Ἄγαρ.

Ἀπ' αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ὁ Πάριος ἔδωσεν ἐνδιαφέρουσαν κατεύθυνσιν, τὴν ὅποιαν ὅμως δὲν ἠκολούθησαν οὔτε οἱ ὀπαδοί του οὔτε φυσικᾶ οἱ ἀντίπαλοί του.

Νικόδημος Ἀγιορείτης Εἰς τὴν ἰδίαν σχολὴν ἀνήκεν ὁ ἐκ Νάξου Νικόδημος Ἀγιορείτης (1749 - 1809). Ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ τοῦ Παρίου καὶ ἐνῶ δὲν εἶχε τὴν πολυμέρειαν αὐτοῦ, ἐνεβάθυνε συστηματικώτερον εἰς τὴν πατερικὴν παράδοσιν. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Σμύρνην εἰσῆλθεν εἰκοσιπενταετῆς

εἰς τὴν Μονὴν Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους. Ἐκτοτε, μὲ ἐτησίαν μόνον ἀπουσίαν εἰς ἐρημόνησον, ἔζησεν εἰς τὴν μονὴν ταύτην, καθὼς καὶ εἰς διάφορα κελλία ἀνὰ τὸ Ὄρος, μέχρις ὅτου ἀπέθανεν εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν Καρυῶν κείμενον κελλίον τῶν Σκουρταίων. Παρὰ τὴν νεότητά του ἀνεδείχθη ἐξ ἀρχῆς εἰς ἕνα τῶν ἡγετῶν τῶν Κολλυβάδων, διὸ κατεκρίθη καὶ ὁ ἴδιος ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου, ἀλλ' ἀποκατεστάθη μετ' ὀλίγον χρόνον.

Τὸ κήρυγμά του περὶ συχνῆς μεταλήψεως ἐξήγειρε τὴν ἀντίθεσιν πολλῶν μοναχῶν καὶ μετὰ ταῦτα, ἐξ οὗ ἠναγκάσθη νὰ συντάξῃ ὡς κύκνειον ῥῆμα ἰδίαν Ὁμολογίαν πίστεως πρὸς δικαίωσιν τῶν ἀπόψεών του, αἱ ὁποῖαι πράγματι ἦσαν ὀρθόδοξοι. Ὑπὸ τῶν πλείστων ὅμως ἀνεγνωρίζετο πάντοτε ἡ ἀγιότης τοῦ βίου του καὶ ὁ μόχθος του ὑπὲρ τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐν τῷ Ὄρει. Τοῦτο ὠδήγησε τὸ πατριαρχεῖον νὰ τὸν ἀναγνωρίσῃ ὡς ἅγιον (1955).

Τὸ ἔργον τοῦ Νικοδήμου ὑπῆρξεν ἐντυπωσιακὸν καὶ ἐπιδραστικόν, ὡς δεικνύουν αἱ ἐπανειλημμένα ἐκδόσεις τῶν συγγραμμάτων του. Μὴ ἔχων ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς πνευματικὰς δυνάμεις τοῦ ἀρχικῶς, ἐπεδόθη εἰς ἀπλήν συλλογὴν καὶ ἔκδοσιν πατερικῶν κειμένων, καὶ δὴ κατ' ἐνθάρρυνσιν τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ, μητροπολίτου Κορίνθου καὶ διασήμου κολλυβαῖ, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχεν ἀξιόλογον προεργασίαν εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Οὕτω ὁ Νικόδημος προητοίμασε τὴν ἔκδοσιν τῆς Φιλοκαλίας, συλλογῆς κειμένων νηπτικῶν συγγραφέων γενομένης τὸν ΙΔ' αἰῶνα, μετὰ προομίου καὶ συντόμων βιογραφῶν, ἡ ὁποία εἶχε τεραστίαν ἀπήχησιν καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν ρωσικὴν ὑπὸ τοῦ Παῖσιου Βελιτσκόφσκη, καθὼς καὶ τοῦ Ἐϋεργετηνοῦ, ἐπίσης συλλογῆς ἀσκητικῶν καὶ νηπτικῶν κειμένων γενομένης ὑπὸ Παύλου Ἐϋεργετηνοῦ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Τὴν προσπάθειαν ταύτην συνέχισεν ὁ Νικόδημος καὶ μετὰ ταῦτα ἰδίᾳ πρωτοβουλία πλέον, ἀλλ' εἰς πολλὰς περιπτώσεις τὸ ἔργον ἦτο κοπιῶδες. Ἐξέδωσε τὴν Ἀλφαβηταλφάβητον τοῦ Μελετίου καὶ ἠτοίμασεν ἔκδοσιν τῶν συγγραμμάτων Γρηγορίου Παλαμᾶ, τῆς ὁποίας τὰ χειρόγραφα ἀπωλέσθησαν. Εἰς τὴν ἰδίαν δὲ σειρὰν ἀνήκει καὶ τὸ Πηδάλιον συλλογὴ τῶν κανόνων τῶν ἀποστόλων, τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, τῶν τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν πατέρων, ὡς καὶ ἐρμηνειῶν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν παλαιῶν κανονολόγων. Εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην συνειργάσθη καὶ ὁ Ἀγάπιος Λάνδος. Παρ' ὅλον ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐκδόσεις δὲν ἦσαν κριτικαί, ὑπῆρξαν χρησιμώταται εἰς τὴν μελέτην τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων.

Παρομοίως μορφῆς εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ἐπὶ τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων, ὅπου μάλιστα καθίσταται οὗτος ἐρμηνευτὴς καὶ

εὐρίσκει εὐκαιρίαν ἐκθέσεως δογματικῶν, ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν προβλημάτων. Μεταξὺ τῶν ἔργων τούτων εἶναι τὸ *Θεοτοκάριον*, ἔρμηνεῖα 62 ὑμνολογικῶν κανόνων εἰς τὴν Θεοτόκον, τὸ *Ἑορτοδρόμιον*, ἔρμηνεῖα κανόνων δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν, καὶ ἡ *Νέα Κλίμαξ*, ἔρμηνεῖα τῶν 75 ἀναβαθμῶν τῆς Ὀκτωήχου μ' ἔντονον μυστικὸν πνεῦμα.

Ἡ διστακτικότης του μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἀντὶ νὰ συντάξῃ ἰδικόν του ἔργον περὶ μεταλήψεως, ἐπεξεργάσθη τὸ τοῦ Καυσοκαλυβίτου *Περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως* καὶ τὸ ἐδιπλασίασεν εἰς ὄγκον. Ἦτο ὀπαδὸς τῆς γραμμῆς τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ, "ἔρῳ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν".

Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς νοοτροπίας του εἶναι καὶ ἡ διασκευὴ ἐντὸς ὀρθοδόξων πλαισίων τῶν συγγραμμάτων ἑτεροδόξων θεολόγων, ὡς ὁ *Ἀόρατος Πόλεμος* τοῦ Scupoli καὶ τὰ *Πνευματικὰ γυμνάσματα* τοῦ Logola, τὰ τελευταῖα μάλιστα ὑπὸ νέαν ὅλως ἐκτενεστάτην μορφήν, ἀμφότερα δὲ χωρὶς μνειάν τῶν συγγραφέων των.

Εἶναι κριμα ὅτι δὲν ἀφιέρωσε περισσότερον χρόνον διὰ τὴν σύνταξιν πρωτοτύπων συγγραμμάτων. Τὸ θεμελιῶδες πνευματικὸν αὐτοῦ σύγγραμμα, τὸ *Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον* μαρτυρεῖ ὅτι ἦτο κάτοχος ἀσυνήθους συγγραφικοῦ ταλάντου. Ὁ Νικόδημος χαρακτηρίζει εἰς αὐτὸ τὴν κτίσιν καὶ τὴν Γραφήν ὡς μέσα ἀναγωγῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἀναζητεῖ ἀποκατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς τὴν κανονικὴν τῆς κατάστασιν καὶ ἐκθέτει τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνύψωσις ἀπὸ τὰ γήϊνα εἰς τὰ οὐράνια.

Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο σύγγραμμα, εἰς τὰ προοίμια τῶν ἐκδόσεων κεμένων, εἰς τὰς ἔρμηνείας του, εἰς τοὺς βίους ἀγίων, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἐπεξεργασίας ξένων συγγραμμάτων, χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τοὺς μεγάλους πατέρας, τοὺς ἀσκητικούς καὶ τοὺς ἡσυχαστάς. Δίδει ἔντονον πνευματικὸν νηπιτικὸν χρῶμα εἰς τὴν ἐκθεσιν, χωρὶς νὰ φθάνῃ ποτὲ εἰς τὸν ἐκστατικὸν μυστικισμόν. Ζητεῖ μὲν τὴν ἔνωσιν μὲ τὸν Χριστόν, ἀλλὰ τὴν βλέπει κυρίως ὡς ἔνωσιν θελήσεων. Παριστᾷ τὸν Χριστὸν λέγοντα· "Ἐπιθυμῶ νὰ εἶμαι ὅλος ἐδικός σου" σοῦ ζητῶ τὸ μῖσος τοῦ ἑαυτοῦ σου, διὰ νὰ σοῦ δώσω τὴν ἀγάπην μου· ζητῶ τὴν καρδίαν σου νὰ ἐνωθῇ μὲ τὴν ἐδικήν μου, ἢ ὅποια διὰ τοῦτο μοῦ ἀνοίχθῃ μὲ τὴν λόγχην ἐπάνω εἰς τὸν σταυρόν· καὶ ζητῶ ὅλον ἐσὲ διὰ νὰ εἶμαι καὶ ἐγὼ ἐδικός σου. Ἐσὺ βλέπεις ὅτι ἐγὼ εἶμαι ἀσυγκρίτου τιμῆς, καὶ ὅμως γίνομαι τόσης τιμῆς ὅσης εἶσαι ἐσύ. Ἀγόρασέ με λοιπόν, ὡ ψυχὴ μου ἀγαπημένη, μὲ τὸ νὰ δοθῆς εἰς ἐμέ. Ἐγὼ θέλω, γλυκύτατόν μου τέκνον νὰ μὴ θέλῃς οὐδέν, νὰ μὴ βλέπῃς οὐδέν, ἔξω

ἀπὸ ἐμένα, ἔξω ἀπὸ τὸ θέλημά μου, διὰ νὰ θέλω καὶ ἐγὼ κά-
θε πράγμα εἰς ἐσέ, νὰ ἐννοῶ εἰς ἐσέ, νὰ ἀκούω εἰς ἐσέ καὶ
νὰ βλέπω εἰς ἐσέ· εἰς τρόπον ὅπου τὸ ἐδικόν σου οὐδέν, κα-
ταρουφιζόμενον εἰς τὴν ἄβυσσον τῆς ἀπειρίας μου, νὰ μετα-
βάλλεται εἰς ἐκεῖνον".

Ε΄ ΡΩΣΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ πρώτη γραμματεία τῆς Ρωσίας ἦτο εἰς σλαβικὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν μετεφράσθησαν ἡ Γραφή καὶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐνῶ ἡ ρωσικὴ εἰσῆλθεν εἰς τὴν λογοτεχνίαν βραδύτερον. Ἰδιαιτέραν δὲ διάδοσιν εἶχον ἡ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης ἐξαχθεῖσα ἱστορία, οἱ βίοι ἁγίων, τὰ θρησκευτικὰ μυθιστορήματα, ἀποκρύφου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐμπνεύσεως, ἐνῶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα δὲν εὗρισκον ἀναγνώστας.

Κέντρα ἀσκητικὰ καὶ πνευματικὰ κατέστησαν αἱ πολυάριθμοι μοναί, μεταξὺ τῶν ὁποίων σπουδαιοτάτη ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Σεργίου Ραδονὲς (1314-1392) πλησίον τῆς Μόσχας ἰδρυθεῖσα μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἐν ἀνέμενε κανεὶς ἐνθαρρυντικὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας εἰς τὴν Ρωσίαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς ἀπὸ τὸν μογγολικὸν ζυγὸν κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη καὶ οὕτως ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία ἐσυνέχιζε τροφοδοτουμένη διὰ μεταφράσεων ἑλληνικῶν ἔργων. Τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα, κατόπιν συλλογῆς ὄλων τῶν εἰς τὴν Ρωσίαν κυκλοφορούντων βιβλίων μερίμνη τοῦ μητροπολίτου Μόσχας Μακαρίου, ἐφάνη ὅτι αἱ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεις ἦσαν διπλάσιαι εἰς ἀριθμὸν τῶν πρωτοτύπως εἰς τὴν ρωσικὴν συνταχθέντων βιβλίων, ἐνῶ ἐξ ἄλλου πολλὰ καὶ ἐκ τῶν τελευταίων τούτων εἶχον συγγραφῆ ὑπὸ Ἑλλήνων. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ περίοδος αὕτη διὰ τὴν Ρωσίαν ἀρχίζει μὲ τὴν ἐκεῖ παρουσίαν ἐνδὸς μεγάλου ἑλληνοθεολόγου, τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ, καὶ τελειώνει μὲ τὴν παρουσίαν ἐνδὸς ἄλλου μεγάλου ἑλληνοθεολόγου, τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως. Ἦτο δὲ ἐν ἀρχῇ τόση ἡ ἀμάθεια μεταξὺ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων, ὥστε πολλοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ κατανοήσουν οὔτε τὴν ἀνάγκην διορθώσεως τῶν γλωσσικῶν σφαλμάτων εἰς τὰς ρωσικὰς μεταφράσεις τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησεν ὁ Μάξιμος καὶ βραδύτερον ὁ πατριάρχης Νίων, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ μέγα σχίσμα τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, τὸ τῶν Ρασκολνίκων.

Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ σχολαί, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος (Κιέβου 1589, Μόσχας 1685, Πετροπόλεως 1721, Καζάν 1723), ἔλαβον θεολογικὴν συγκρότησιν σὺν τῷ χρόνῳ, τὸ δὲ 1808 ὑπῆρχον εἰς τὴν χώραν ταύτην 4 θεολογικαὶ σχολαί, 35 ἱερατικαὶ καὶ 76 ἐκκλη-

σιαστικά λύκεια, διὰ τῶν ὁποίων ἐδόθη ὕθῃσις εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν. Ἡ ἐμφάνισις εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας τῆς Ρωσίας τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως, ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον, καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου ταύτης, ἡ ρωσικὴ θεολογία παλαίει μεταξὺ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ λατινισμοῦ ἢ τοῦ προτεσταντισμοῦ.

Εἰς τὴν ἀρχὴν βεβαίως ἐπεκράτει τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα, μετὰ τὰς ἀναδείξεις τῆς Ρωσίας ὡς τῆς τρίτης Ρώμης, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου, τῆς δευτέρας Ρώμης. Ἡ ἰδρυσις τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας εἶναι ἀπότοκος τῆς ἀντιλήψεως ταύτης περὶ διαδοχῆς τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῆς Μόσχας. Οὕτως οἱ ρῶσοι ἠγεμόνες, παρ' οἵασδήποτε ἀδυναμίας των, ἔτρεφον ἀπόλυτον σεβασμὸν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἐπηρέαζε τὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ δὲν ἐπηρεάζετο ἐξ αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τὰ πράγματα ἀντεστράφησαν. Αἱ μεγαλύτεραι πολιτικαὶ προσωπιότητες μετὰ ταῦτα, Πέτρος ὁ Μέγας καὶ Αἰκατερίνη ἡ Μεγάλη, δὲν ἐπίστευον κατὰ βάθος εἰς τὴν Ὄρθοδοξίαν, ἀλλ' ἐχρησιμοποιοῦν αὐτὴν ὡς πολιτικὸν ὄργανον. Καταληφθέντες ἀπὸ πλέγμα κατωτερότητος, ἐπεθύμουν διακαῶς τὸν ἐξευρωπαϊσμὸν τοῦ λαοῦ των, ὁ ὁποῖος βεβαίως ἔθιγε καὶ τὴν θρησκευτικὴν του πίστιν. Οὕτως, ὅταν ἐκενώθη ἡ θέσις τοῦ πατριάρχου, ὁ Πέτρος, ἐρωτηθεὶς περὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ, ἀπήντησεν ὅτι πατριάρχης τοῦ λοιποῦ θὰ ἦτο αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἐπὶ δὲ τῆς Αἰκατερίνης παρετηρήθη εἰς τὰς μορφωμένας τάξεις, τὰς ἐκκλησιαστικάς, τὰς φιλοσοφικάς καὶ τὰς κοινωνικάς, εὐρεῖα διείσδυσις τῶν δυτικῶν διαφωτιστικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ρωσίας μετεκάλει παιδαγωγοὺς ἐκ τῆς Γαλλίας, ἡ δὲ Αἰκατερίνη ἦτο φίλη τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ καὶ προστάτις τοῦ Βολταίρου, ἀλλ' ὅταν εἶδε τὰ δεινὰ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, κατελήφθη ἀπὸ τρόμον. Μόλις τὸν ἐπόμενον αἰῶνα κατῴρθωσε ν' ἀπαλλαγῇ ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ξενικὴν κηδεμονίαν.

1. Η ΑΓΙΑ ΡΩΣΙΑ

Τὰ μεγάλα γεγονότα εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα, σύγχρονα δέ, ἦσαν δύο· ἡ πτώσις τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ ἀνάστασις τῆς Ρωσίας. Τὸ πρῶτον ὑπήχθη εἰς τὸν ἀσιατικὸν ζυγόν, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἀπηλλάγη αὐτοῦ. Ἡ σύμπτωσις παρήγαγε τὴν θεωρίαν περὶ τῆς Μόσχας ὡς τρίτης Ρώμης. Κατὰ τὴν ἀναπτυχθεῖσαν θρησκευτικὴν πολιτειολογίαν ἡ ἀρχαία Ρώμη ἐξέπεσε τῶν πρωτείων λόγῳ τῆς πτώσεώς της εἰς αἵρεσιν, ἡ Νέα Ρώμη, ἡ Κωνσταντινούπολις ἐξέπεσε λόγῳ ὑποδουλώσεώς της εἰς τοὺς Μουσουλμάνους, τώρα δὲ ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ σκυτάλη περιῆλθεν εἰς τὴν Μόσχαν, τὴν τρίτην Ρώμην, ἡ ὁποία θὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία, ἡ ὁποία λάμπει ὡς ὁ ἥλιος καὶ ἀστράπτει ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος.

Ἡ θεωρία αὕτη ἔτεινεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς θεοκρατικοῦ καθεστώτος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ τσάρος (καῖσαρ) ὡς κληρονόμος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, συνδεόμενος μετ' αὐτοῦ καὶ ἐξ αἵματος, ἦτο φύλαξ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Καὶ ἐπίσης ὁδηγεῖ εἰς στενὸν σύνδεσμον τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν πολιτείαν. Ὁ γάμος τοῦ Ἰβάν Γ΄ μετὰ τὴν ἀνεψιὰν τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Σοφίαν, ἐνίσχυσεν οὐσῶδες τὴν θεωρίαν. Εἰς τοῦτο βεβαίως δὲν ἦσαν ὅλοι σύμφωνοι καὶ μάλιστα περὶ τὸ 1500 διεξήχθη σφοδρὰ διαμάχη περὶ αὐτοῦ μεταξὺ τῶν μοναχικῶν ἡγετῶν. Μία μερίς, ἔχουσα ἡγέτην τὸν Ἰωσήφ Βολότσκη (1440 - 1515), ἡγούμενον τῆς μονῆς Βολοκολάμσκη, ὑπεστήριζε τὴν αὐστηρὰν πειθαρχίαν καὶ διαβίωσιν τῶν μοναχῶν εἰς κοινόβια ἐν συνδέσμῳ μετὰ τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν. Ἡ περιουσία τῶν μοναστηρίων καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν κοινωνικῶν ἔργων ταύτης. Εἰς τὰ συγγράμματά του ἐτόνιζεν ὅτι ὁ τσάρος εἶναι ἡγέτης τῆς πολιτείας ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, διότι κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ εἶναι ὅμοιος μετὰ πάντα ἄνθρωπον, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ εἶναι ὅμοιος μετὰ τὸν Ὑψιστον. Ὁ Ἰωσήφ ἦτο μακρυνὸς μαθητὴς τοῦ Σεργίου. Ἦτο ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀρχίσει ἡ διάλυσις τῶν κοινοβίων καὶ μετατροπὴ τῶν μοναστηρίων εἰς ἰδιόρρυθμα. Μετὰ τὸν Κανόνα αὐτοῦ προσεπάθησε νὰ θέσῃ φραγμὸν εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ἀλλαγῆς, ἐνῶ μετὰ τὸν Παιδα-

γωγὸν ἐπολέμησε τὴν ἰουδαίζουσαν εἰς τὴν Ῥωσικὴν Ἐκκλησίαν μερίδα.

Ἀντιθέτως ὁ Νεῖλος Μάϊκωφ (1433-1508), ἀσκηθεὶς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, μετέφερον ἐκ τῆς Ἑλλάδος τὸ ἡσυχαστικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶχε μείνει καὶ ἐνωρίτερον ἄγνωστον εἰς τὴν Ῥωσίαν. Ἐζήτει τὴν ἀποδέσμευσιν τῶν μοναχῶν ἀπὸ τὸν κόσμον, ἀκόμη καὶ ἀπὸ οἰανδήποτε μοναστηριακὴν διοίκησιν, καὶ τὴν ἀκτημοσύνην μοναχῶν, μοναστηρίων καὶ Ἐκκλησίας. Δὲν ἠνείχετο στενὸν σύνδεσμον μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας οὔτε τὴν ἀνάμιξιν τῆς μιᾶς εἰς τὴν διοίκησιν ἢ τὰ ἔργα τῆς ἄλλης. Ἡ Ἐκκλησία προσεύχεται διὰ τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ τίποτε περισσότερον. Αὐτὴν τὴν χαλαρότητα τῶν δεσμῶν προῦθει οὗτος καὶ ἐντὸς τῶν μοναχικῶν τάξεων, τὰς ὁποίας θέλει νὰ προχωροῦν ἀπὸ τὴν πρᾶξιν εἰς τὴν θεωρίαν, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν αὐστηρότητα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν. Ἐκθέτει τὰς ἀόψεις ταύτας ἰδίως εἰς τὸ ἔργον *Ἀσκητικαὶ διατάξεις* καὶ εἰς τὴν *Σύντομον πνευματικὴν διδασκαλίαν* πρὸς μοναχοὺς, ἣ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἐλκύσῃ τὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας.

Εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 1503 ἐνίκησεν ἡ μερίς τοῦ Ἰωσήφ, ἔκτοτε δὲ ἡ Ῥωσία ἔζησεν ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ στενοῦ μεταξὺ τῶν δύο ὀργανισμῶν συνδέσμου καὶ κάποιας ὑπεροχῆς τῆς Πολιτείας, τόσον ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ ἰδρυσις τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας δὲν εἶχε τὴν ἐννοίαν τῆς προαγωγῆς τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ μᾶλλον τῆς τονώσεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ φορεὺς ἔπρεπε νὰ στέφεται ὑπὸ πατριάρχου καὶ ὄχι ὑπὸ ἀπλοῦ μητροπολίτου.

Ὁ πατριάρχης Νίκων κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἠθέλησε νὰ στρέψῃ τὰ πράγματα εἰς ὑπεροχὴν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τοῦτο ἐξεδιώχθη. Ὁ Μέγας Πέτρος, μεταφέρων τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Μόσχας εἰς τὴν Πετρούπολιν, κατέστρεψεν ἐκ θεμελίων τὴν θεωρίαν περὶ τρίτης Ῥώμης καὶ ἐπεζήτησε ν' ἀπαλλάξῃ τὸ κράτος τοῦ θεοκρατικοῦ του χαρακτῆρος, χωρὶς ν' ἀφαιρέσῃ πλήρως τὰ θρησκευτικὰ του στοιχεῖα, ἐντὸς τῶν πλαισίων μιᾶς παντοδυνάμου διακυβερνήσεως.

2. Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΝ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἡ μακροχρόνιος διαμάχη περὶ τὴν διόρθωσιν τῶν μεταφραστικῶν σφαλμάτων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας, μαρτυροῦσα καθ' ἑαυτὴν τὸ θλιβερὸν τῆς εἰς αὐτὴν ἐπικρατούσης θεολογικῆς καταστάσεως, καὶ τῆς πνευματικῆς στάθμης τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ, ἐστοίχισεν εἰς αὐτὴν τὸ μεγαλύτερον σχίσμα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς, τὸ τῶν Ρασκολνίκων.

Ἡ πρώτη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ Μαξίμου Γραικοῦ (1470 - 1555), ἑνὸς τῶν διαπρεπεστέρων ὀρθοδόξων θεολόγων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὁ Μάξιμος, ἀνήκων εἰς τὴν οἰκογένειαν Τριβώλη, ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἄρταν, ἐσπούδασε δὲ εἰς τὴν Πάδουαν τῆς Ἰταλίας καὶ ἀλλαχοῦ. Παρακολουθήσας εἰς τὴν Φλωρεντίαν τὰ φλογερὰ κηρύγματα τοῦ Σαβοναρόλα, ἐκέρδισε κάτι ἀπὸ τὴν θέρμην των. Τριακονταετῆς πλέον εἰσῆλθεν εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου παρέμεινε μονάζων καὶ μελετῶν ἐπὶ δεκαετίαν.

Ὄταν ὁ ἡγεμὼν τῆς Μόσχας Βασίλειος ἐζήτησε μεταφραστὴν ἱερῶν βιβλίων εἰς τὴν σλαβικὴν, τὸ πατριαρχεῖον ἐπέλεξε τὸν Μάξιμον, ὅστις μετέβη εἰς τὴν Μόσχαν μετὰ συνοδείας (1518). Ἄν καὶ δὲν ἐγνώριζεν ἀκόμη καλῶς τὴν σλαβικὴν, ἐτελείωσε ταχέως μὲ τὴν βοήθειαν συνεργατῶν τὴν μετάφρασιν ἑρμηνείας εἰς τοὺς Ψαλμούς, ὅπερ ἦτο τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς μετακλήσεώς του. Ὁ ἡγεμὼν ὅμως τὸν ἐκράτησεν εἰς τὴν Μόσχαν, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον του ἐπὶ νέων μεταφράσεων, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον παρεισφρήσει σφάλματα καὶ κακοδοξίαι.

Ταυτοχρόνως οὗτος ἐπεδόθη καὶ εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ἀμαθοῦς Ῥωσικοῦ λαοῦ, ἔχων τὴν εὐνοίαν τοῦ ἡγεμόνος καὶ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ πλήθους, καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν πραγματειῶν. Ἄλλ' εἶχεν ἀτυχίας εἰς τὰς σχέσεις του μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν. Εἰς τὴν διαμάχην τῶν δύο μοναχικῶν μερίδων περὶ τῆς μοναστικῆς περιουσίας ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος τῶν ὁπαδῶν τοῦ Νείλου, τοῦ φίλου τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὑποστηρίξας τὴν ἀκτημοσύνην εἰς τὸν *Διάλογον Φιλοκτήμονος καὶ Ἀκτῆμονος*. Συνέβη ὅμως κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τὴν ἀφιξίν του εἰς Μόσχαν

ἐκλογὴν ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἔδραν ὁ Δανιήλ, φίλος τοῦ Ἰωσήφ, ἐνῶ παραλλήλως ὁ Μάξιμος ἀπέκτησεν ἐχθροὺς καὶ λόγῳ αὐστηροῦ ἐλέγχου τῆς ἀκολασίας πολλῶν ἰσχυρῶν. Τότε ὁ Δανιήλ, βοηθούσης καὶ τῆς συκοφαντίας περὶ συνωμοσίας, κατάρθωσε νὰ καταδικάσῃ αὐτὸν διὰ συνόδου εἰς κάθειρξιν εἰς μοναστηριακὰς φυλακὰς (1526).

Ἡ ἐκεῖ διαβίωσίς του ἦτο τόσο σκληρά, ὥστε ἐπὶ εἰκοσαετίαν δὲν τοῦ ἐπετρέπετο νὰ λάβῃ θείαν μετάληψιν οὔτε τοῦ ἐδίδετο γραφικὴ ὕλη, διὸ ἔγραφε μὲ ἄνθρακα εἰς τοὺς τοίχους τοῦ κελλίου του. Βραδύτερον τοῦ ἐδόθη κάποια ἀνεσις καὶ γραφικὴ ὕλη, ἰδίως ὅταν τῇ πιέσει τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διαφόρων θαυμαστῶν του μετηνέχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Σεργίου, ὅπου τέλος ἀπέθανεν.

Ὁ Μάξιμος ἂν καὶ ἐμορφώθη εἰς περιβάλλον ἀνθρωπιστικὸν καὶ ἀναγεννητικόν, παρέμεινε πιστὸς εἰς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν προέβαλε μὲ πνεῦμα ὑγινοῦς συντηρήσεως καὶ νηφαλίου προοδευτικότητος. Τὰ ἐνδιαφέροντά του ἦσαν εὐρύτατα, ἐκκινουῦντα ἀπὸ τὴν καταπολέμησιν ὅλων ἐκεῖνων τῶν θρησκευτικῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι ἠπείλουν τὴν Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν, τῆς εἰδωλολατρίας, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, τοῦ Προτεσταντισμοῦ, καὶ φθάνοντα μέχρι τῆς ὀργανώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου. Εἶναι ὁ πρῶτος ἐγκαινιάσας εἰς τὴν Ρωσίαν τὴν ἀντιλουθηρανικὴν πολεμικὴν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ἡ δραστηριότης λουθηρανῶν ἐμπόρων, τεχνιτῶν καὶ ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο νὰ ἐργασθοῦν εἰς τὴν Ρωσίαν. Τὰς δεισιδαμονίας αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν μεταξὺ τῶν σλαβικῶν λαῶν, ἐπολέμησεν εἰς τὸ ἔργον του *Βουλγαρικοὶ Μῦθοι*. Εἰς δύο *Ἀπολογίας* δικαιολογεῖ τὴν προσπάθειαν διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τὸ δὲ ἐκκλησιολογικὸν ζήτημα πραγματεύεται εἰς τὴν ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν *Περὶ ἀγιότητος τῆς Ἐκκλησίας*. Ὅταν ἐδῶκετο, κατέστη ἀναγκαῖον νὰ συντάξῃ μίαν *Ὁμολογίαν πίστεως*.

Ὁ Μάξιμος ὑπῆρξε κάτι τὸ νέον εἰς τὴν Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦτο κἂν ὥρμος διὰ νὰ ὑποδεχθῇ τὸ ἔργον του. Πρῶτον κατεπολέμησε τὰς δεισιδαμονίας, αἱ ὁποῖαι, ἂν καὶ δὲν ἐξηφανίσθησαν, ἤρχισαν νὰ ὑποχωροῦν. Δεύτερον, ἀντιληφθεὶς τὴν ἀντίθεσιν τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐσωτερικῆς καλλιέργειας, ἐζήτησεν ἀνύψωσιν ἀπὸ τῆς τυπολατρίας εἰς τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν. Τρίτον ἠθέλησε νὰ εἰσαγάγῃ μεταρρυθμίσεις, τῶν ὁποίων ἀρχὴ ἦτο ἡ διόρθωσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Ὅλα αὐτὰ τὸν ἀπεξένωσαν

ἀπὸ τὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρχισε νὰ τὸν θεωρῇ ὡς παρεΐσακτον ἀνακαινιστὴν. Πρόσθετος δὲ λόγος δυσαρεσκείας ἦτο ἡ ἀφοσίωσίς του εἰς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ προβολὴ τούτου, ὡς καὶ ἡ παρ' αὐτοῦ ἀπόρριψις τῆς θεωρίας περὶ τρίτης Ρώμης διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ἡ δευτέρα Ρώμη διατηρεῖ ἀκόμη τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν. "Μολονότι οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες, οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ἐξεδιώχθησαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα θεῖα βουλήσει, ὁ πνευματικὸς ἄρχων, ὁ πατριάρχης, δὲν ἐξεδιώχθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἐστερήθη τῆς θείας χάριτος, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνισχύεται ὑπ' αὐτῆς, διὰ νὰ τηρῇ ἀπαρασάλευτον τὴν ὀρθοδοξίαν ἐν μέσῳ τῶν ἀσεβῶν". Ἐθεώρει αἰρετικὴν ἐπανάστασιν τὴν πλήρη ἀπόσπασιν ἀπὸ τοῦ πατριαρχείου.

Παρὰ ταῦτα ὠρισμένοι φωτισμένοι ἄνδρες διετήρησαν διαπαντὸς τὸν πρὸς αὐτὸν θαυμασμόν καὶ σεβασμόν, ὁ ὁποῖος ἀπέληξεν εἰς τὴν εἰς ἅγιον ἀνακήρυξίν του ἕνα αἰῶνα βραδύτερον. Τὸ δὲ ἔργον του, ἀντὶ νὰ καταρρεύσῃ, ἀπετέλεσε βάσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου, ἡ ὁποία συνεκροτήθη τὸ 1551, καθ' ὃν χρόνον οὗτος ἦτο ὑπὸ περιορισμόν, καὶ ἀπεφάσισεν αἰ ἱεροτελεστία νὰ τελοῦνται ἀκέραιαι κατὰ τὸ τυπικόν, τὰ ἀναγνώσματα νὰ ἀναγινώσκωνται βάσει διωρθωμένων κειμένων, οἱ μοναχοὶ νὰ διάγουν εὐτάκτως. Ἀκόμη καὶ ἡ φρασεολογία τούτων εἶναι ἡ τοῦ Μαξίμου.

Νίκων Ὁ πατριάρχης Νίκων (1605-1681), σώφρων μεταρρυθμιστὴς καὶ πρόμαχος τοῦ πρωτείου τῆς Ἐκκλησίας, ἠθέλησε νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐγκαταλείπεται. Καταγόμενος ἐξ οἰκογενείας ἀγροτῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὸν κληρὸν, ἀνῆλθεν εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἔδραν τοῦ Νόβγοροδ καὶ τέλος κατέλαβε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον (1652).

Ἐπεχείρησε νὰ ἐφαρμόσῃ εὐρὺ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεως ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς παραδόσεως, ἀποκρούων τὰς δυτικὰς ἐπιρροὰς καὶ καταπολεμῶν τὴν τυπολατρικὴν κίνησιν τῶν Ρασκολνίκων ἢ Παλαιοπίστων. Πρώτη του φροντίς ἦτο νὰ ἐπιβάλλῃ διάκρισιν μεταξὺ πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς βυζαντινῆς Ἐπιναγωγῆς, καὶ ἄρα νὰ μειώσῃ ἐμμέσως τὴν θέσιν τοῦ τσάρου. Ὁ τότε τσάρος Ἀλέξιος συνεβουλεύετο ἐν παντὶ τὸν Νίκωνα, ὁ ὁποῖος μάλιστα κατὰ τὴν ἀπουσίαν τούτου εἰς ἐκστρατεῖαν ἦτο οὐσιαστικῶς ἀντικαταστάτης του. Ἀλλ' ἡ κατ' αὐτοῦ δυσἀρέσκεια πολλῶν βογιάρων καὶ κληρικῶν, ὡς καὶ τῶν Ρασκολνίκων, προεκάλεσε ψύχρανσιν τῶν σχέσεών του μετὰ τὸν τσάρον, μετ' ἀποτέλεσμα

ἀρχικῶς μὲν τὴν ἀποχώρησίν · αὐ εἰς μονὴν (1658), τελικῶς δὲ τὴν ἐκθρόνισίν του διὰ συνόδου (1666). Οἱ λαβόντες εἰς τὴν σύνοδον ταύτην μέρος Ἕλληνες πατριάρχαι καὶ ἀρχιερεῖς, ἐλπίζοντες εἰς πολιτικὴν βοήθειαν ἐκ μέρους τοῦ τσάρου, συνεφώνησαν εἰς τὴν καταδίηκν τοῦ Νίικωνος, καίτοι οὗτος ἠκολούθει πολιτικὴν ἐξόχως φιλελληνικὴν.

Εἰς τὸ ἄλλο πεδῖον δραστηριότητος ὁ Νίικων ἐπέτυχεν, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐπιμονὴ του εἰς αὐτὸ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐκθρόνισίν του. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ διόρθωσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει μὲ τραγικὰς συνεπειὰς ὑπὸ Μαξίμου Γραικοῦ, ἐσυνεχίσθη βραδύτερον, καὶ τώρα ἀνελήφθη μὲ ἐντονώτερον ρυθμὸν. Ὁ Νίικων ἀντικατέστησε τὰ μέλη τῆς ὑφισταμένης ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπιτροπῆς διὰ νέων καλύτερον κατηρτισμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διέπρεπεν ὁ Ἀρσένιος Γραικός. Οὕτω διωρθώθησαν τὸ Τριῶδιον, τὸ Ὁρολόγιον, τὸ Εἰρημολόγιον, τὰ Εὐχολόγιον καὶ ἄλλα βιβλία.

Βραδύτερον ὁ Νίικων μετεκάλεσεν εἰς Μόσχαν καὶ ἄλλον Ἕλληνα, τὸν Παῖσιον Λιγαριδην, παράδοξον θεολόγον, ὀξύνη, πολυπράγμονα, εὐμετάβολον, κυμαινόμενον μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Οὗτος ἀφίχθεις εἰς τὴν Μόσχαν ἀφοῦ ὁ Νίικων εἶχε περιπέσει εἰς δυσμένειαν, ἀντὶ βοήθειας ἔρριψεν εἰς αὐτὸν τὸν λίθον. Ἐθεωρήθη ὑπὸ ὄλων ὡς ὁ ἰανώτερος ἐν Ρωσίᾳ τότε θεολόγος, ὁ δὲ τσάρος τοῦ ἐζήτησεν ἐνίσχυσιν κατὰ τοῦ Νίικωνος, τὴν ὁποίαν αὐτὸς δὲν ἠρνήθη.

Ἡ σύνοδος τοῦ 1666, ἡ ὁποία κατεδίκασε τὸν Νίικωνα, ἐνέκρινεν ὡς ὀρθὴν τὴν τακτικὴν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι ὁ ἀγὼν πλέον ἦτο περὶ τοῦ πρωτείου Ἐκκλησίας ἢ Πολιτείας εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν.

Οἱ διαφωνήσαντες εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν βιβλίων κληρικοί, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ἀπεσπάρθησαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατήντησαν σχισματικοί, Ρασκόλνικοι. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἤρεσεν εἰς αὐτοὺς τὸ ὑποτιμητικὸν τοῦτο ὄνομα, αὐτοεκαλοῦντο Παλαιόπιστοι. Ἀνέπτυξαν ἐντενῆ γραμματεῖαν, πολεμοῦσαν τὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Νίικωνος καὶ ὑποστηρίζουσαν ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι ἦσαν κρᾶμα ἐνθουσιασμοῦ καὶ δεισιδαμονίας. Ἐφθανον νὰ ἐμφανίζου τὴν Ἁγία Τριάδα ὑπὸ τὴν μορφήν τριῶν τσάρων καθήμενων εἰς τρεῖς θρόνους. Ἄλλοι ἐξ αὐτῶν ἐδέχοντο τὰ μυστήρια, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἱερωσύνης, ἄλλοι δὲ τὰ ἀπέρριπτον. Ἐπίστευον ὅτι ἡ τρίτη Ρώμη, ἡ Ρωσία, θὰ ἐπιπτε συντόμως, εἰς τὸν πατριάρχην Νίικωνα ἔβλεπον τὸν ἀντίχριστον καὶ συνεπῶς ἀνέμενον ταχεῖαν τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου.

Οὕτως, ἐνῶ ἀρχικῶς ἦσαν νομοταγεῖς, ἔπειτα κατέστησαν ἀντισαρικοί, λόγῳ τῶν διωγμῶν εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεβλήθησαν. Ἦσαν ἐπίσης μισέλληνες καὶ ἀπῆτουν νὰ μὴ χρησιμοποιῆται οὔτε εἰς τὰ ἐλάχιστα τῆς λατρείας ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα.

3. ΟΜΟΛΟΓΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ καὶ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ἡ Ρωσία εὐρέθη ἐνώπιον τρομερᾶς θρησκευτικῆς πίεσεως ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν. Ἀπὸ τὴν Δύσιν ἠπειλεῖτο ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, εἰς τὸ ἔσωτερικὸν ἠπειλεῖτο ὑπὸ τῶν Ρασκολνίω. Εἶναι μάλιστα πολὺ ἐνδεικτικὰ τὰ ἐπεισόδια τῶν δύο Ψευδοδημητρίων (1606-1610), οἱ ὅποιοι, καταλαβόντες προσωρινῶς τὴν ἐξουσίαν τῆ βοήθεια τῶν Πολωνῶν, ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἐπιβάλουν εἰς τὴν χώραν τὸ λατινικὸν δόγμα.

Εἰς τοιαύτην ἀνάγκην εὐρεθεῖσα ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τῆς ὑποδοῦλου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἀπεστάλησαν κατὰ καιροὺς διαπρεπεῖς θεολόγοι, ὡς οἱ Κύριλλος Λούκαρις, Ἀρσένιος Γραικός, Παΐσιος Λιγαριδῆς καὶ ἄλλοι πολλοί, τῶν ὁποίων θὰ ἴδωμεν κατωτέρω μερικούς. Οἱ λόγοι οὗτοι ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην ἰδρύσεως σχολῶν καὶ τυπογραφείων, συνέστησαν μάλιστα οἱ ἴδιοι τοιαῦτα ἰδρύματα. Ἄλλ' οὔτε τοῦ Νίκωνος ὁ ἀγὼν οὔτε αἱ προσπάθειαι τῶν λογίων τούτων ἴσχυσαν νὰ συγκατήσουν τὴν ρωσικὴν θεολογίαν ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Πέτρος Μογίλας Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ἐνεφανίσθησαν καὶ ἐκυμαίνοντο εἰς τὰς πεποιθήσεις των, ἐπηρεαζόμενοι εἴτε ὑπὸ τῶν Λατίνων εἴτε ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν. Πρῶτος μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Μογίλας (1596-1647), ρουμανικῆς καταγωγῆς γεννηθεὶς εἰς τὴν Μολδαβίαν. Ὁ πατὴρ του διετέλεσεν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας. Ὁ Πέτρος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Πολωνίαν καὶ τοὺς Παρισίους, τριακονταετῆς δὲ κατέλαβε τὴν θέσιν ἡγουμένου τῆς Πετσέρσκαγια Λαύρας, σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Κιέβου ὑπαγομένης εἰς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Συνεπλήρωσε τὸ τυπογραφεῖον τῆς μονῆς, ἐξέδωσε βιβλία, ἀναδιωργάνωσε τὴν λειτουργοῦσαν σχολὴν καὶ κατέστησε τὴν μονὴν τοῦ κέντρον διαφωτίσεως κατὰ τῆς οὐνιτικῆς προπαγάνδας.

Ἡ θέσις τοῦ Κιέβου εὐρίσκετο τότε μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγετο ἐκκλησιαστικῶς, καὶ Πολωνίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγετο πολιτικῶς. Τοῦτο κατενόησε κα-

λύτερον ὁ Πέτρος, ὅταν ἀνῆλθεν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Κιέβου, ὅτε παρετήρησε καὶ πόσον οἰκτρὰ ἦτο ἡ κατάστασις τῆς ἀχανοῦς ἐπαρχίας του. Ἡ ἀν΄φωσίς του συνέπεσε περὶ τοῦ μὲ τὸν θάνατον τοῦ Σιγισμούνδου Γ', βασιλέως Λιθουανίας καὶ Πολωνίας.

Ὀλίγον ἐνωρίτερον, κατόπιν ἀφίξεως πλήθους Ἰησουϊτῶν πρακτόρων, ἡ πολιτικὴ πίεσις ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἐφαίνετο ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία θὰ ὑπέκυπτεν εἰς τὴν Οὐνίαν, ἡ ὁποία εὐρέθη ὡς τὸ προσφορώτερον μέσον πρὸς ἀπορρόφησιν τῶν Ὁρθοδόξων. Εἰς τὴν σύνοδον Μπρέστ Λιτόφσκι (1595) ὁ τότε μητροπολίτης Κιέβου καὶ πέντε ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἀνεγνώρισαν τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα Ρώμης καὶ ἐκήρυξαν τὴν ἔνωσιν μετ' αὐτῆς, ὀλόκληρος δὲ ἡ ἱεραρχία ἔκτοτε ἦτο οὐνιτικὴ. Ἦτο ἀκριβῶς ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνεφανίσθησαν οἱ Ψευδοδημητριοί. Ἄλλ' ὁ λαὸς ὡς μέσον ἀντιστάσεως εὔρε τὴν συγκρότησιν ὀρθοδόξων ἀδελφοτήτων, εἰς τὰς ὁποίας τὸ φρόνημα ἐνισχύετο ἀλληλεγγύως, ἐνῶ ἐν παραλλήλου διὰ τῆς ἀφίξεως μεγάλων θεολόγων ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἡ ὀρθόδοξος παράταξις ἐδυνάμυνε περισσότερο. Παρὰ ταῦτα οἱ πλειῆστοι τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Λιθουανίας προσεχώρησαν τότε εἰς τὴν Ρώμην.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σιγισμούνδου αἱ ὀρθόδοξοι ἀδελφότητες ἐπέτυχον ἀναγνώρισιν τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν δικαιοματιῶν τοῦ λαοῦ, ὅποτε πλέον ἐπετράπη ἡ ἐκλογὴ ὀρθοδόξων ἐπισκόπων καὶ ὁ Μογίλας κατέλαβε τὴν μητρόπολιν Κιέβου (1633). Ὑπεχρεώθη νὰ ἀποδυσθῇ εἰς κοπιῶδες ἔργον διὰ τὴν ἀνακτῆσιν ὅσα κτήματα εἶχον καταλάβει οἱ Οὐνῖται, νὰ ὀργανώσῃ νέας ἀδελφότητας, καὶ νὰ ἰδρύσῃ ναοὺς, σχολεῖα, τυπογραφεῖα, νοσοκομεῖα. Αἱ δημοσιεύσεις μεταφράσεων ἑλληνικῶν βιβλίων συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος καὶ τῆς εὐσεβείας.

Τὸ κύριον ἔργον τοῦ Πέτρου εἶναι ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία, συντεταγμένη ὡς ἐκτενὴς κατήχησις ὑπὸ μορφήν 251 ἐρωταποκρίσεων εἰς τρία μέρη· περὶ πίστεως (σύμβολον), περὶ ἐλπίδος (κυριακὴ προσευχὴ καὶ μακαρισμοί), περὶ ἀγάπης (δεκάλογος, ἀρεταί, καθήκοντα). Καθὼς εἰσῆρχετο εἰς νέον στάδιον ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κιέβου διὰ τῆς ἀποδεσμεύσεώς της ἀπὸ τὸν οὐνιτισμόν, ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἀποκτήσῃ διδασκαλίαν συγκροτημένην εἰς σύστημα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐπεσημαίνοντο καὶ αἱ διαφοραὶ πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους τῆς Δύσεως. Αὐτὸ ἔπραξεν ὁ Μογίλας διὰ τῆς Ὁμολογίας του μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἡσαΐου Κοζλόφσκι. Ἦτο ἄλλωστε περίοδος ὁμολογιῶν· εἶχον προηγηθῆ αἱ ὁμολογίαι τοῦ Κριτοπούλου καὶ τοῦ Λουκάρως, τὴν δευτέραν δὲ ταύτην εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Μογίλας.

Ἐνῶ ὁ Μογίλας ἔτασεν ὡς ἔργον του ν' ἀπαλλάξῃ τὴν Ἐκκλησίαν του ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸν ἐναγκαλισμὸν, ἡ ὁμολογία του ἐμφανίζει ρωμαιοκαθολικὰς ἐπιρροάς. Ἦθελεν ἄραγε νὰ ἐλιύσῃ διὰ τοῦ τρόπου τούτου τοὺς Οὐνίτας ἢ δὲν εἶχε σαφῆ γνῶσιν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας; Τὸ δεύτερον εἶναι πιθανώτερον. Βεβαίως ἀπορρίπτει τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ὕλη καὶ ἡ μέθοδος διατυπώσεως εἶναι λατινικαί. Ἐπίσης λατινικὴ εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα εἰς τὴν ὁποίαν συνετάχθη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, συνδυαζόμενον μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς λατινικῆς εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Κιέβου, δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς μολδαβικῆς λατινικῆς καταγωγῆς του.

Τὸ κείμενον τῆς ὁμολογίας ταύτης ἐνεκρίθη μετὰ πολλὴν συζήτησιν ὑπὸ συνόδου ἐν Κιέβῳ (1640), ἔπειτα δὲ ὑπεβλήθη εἰς τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἔγιναν ἀμέσως ἀντιληπταὶ αἱ παρεκκλίσεις τῆς. Τὸ πατριαρχεῖον συνεκάλεσε πρὸς τοῦτο σύνοδον εἰς τὸ Ἰάσιον, ἡ ὁποία ἐδέχθη προτάσεις τοῦ Μελετίου Συρίγου πρὸς κάθαρσιν καὶ συμπλήρωσιν τῆς ὁμολογίας, καὶ τελικῶς ἐνέκρινεν αὐτὴν ὑπὸ τὴν νέαν μορφήν, καὶ δὴ εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν, εἰς τὴν ὁποίαν μόνον ἐξεδόθη. Δὲν ἐπετράπη ἡ ἔκδοσις αὐτῆς ὑπὸ τὴν πρώτην λατινικὴν μορφήν τῆς, ἐνῶ μετέπειτα μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας.

Ὁ Μογίλας ἔπειτα ἐδημοσίευσεν *Κατήχησιν*, περιέχουσαν τὸ αὐτὸ περίπου ὕλικόν καὶ μάλιστα εἰς τὴν πρὸ τῆς διορθώσεως μορφήν του, ὅπερ σημαίνει ὅτι οὗτος ἐνέμενεν εἰς τὰς ἀπόψεις του.

Συμεὼν Πολότσκη Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἤρχισεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λατινιζούσης θεολογίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Μόσχας. Καὶ ὁ μὲν Μογίλας παρὰ τὰς λατινιζούσας ἀποκλίσεις του ἐστάθη ἐντὸς τῆς ὀρθοδόξου γραμμῆς, ἄλλοι ὅμως θεολόγοι ἐκ τῆς ἐπαρχίας του προυχώρησαν περισσότερον καὶ μετέφεραν τὸ κέντρον δράσεώς των εἰς τὴν Μόσχαν. Εἰς ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Συμεὼν Πολότσκη (1625 - 1687), μοναχὸς γεννηθεὶς εἰς τὸ Κίεβον καὶ ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου καὶ εἰς ἰησουϊτικὴν σχολὴν ἐν Πολωνίᾳ. Κατηγορεῖται ὡς οὐνίτης, πράγματι δὲ οἱ πλεῖστοι τῶν εἰς ρωμαιοκαθολικὰς σχολὰς σπουδαζόντων τότε νέων τῆς Ρωσίας ἠσπάζοντο τὸ λατινικὸν δόγμα. Ἐπὶ βασιλέως Ἀλεξίου μετέβη μετὰ πολλῶν μαθητῶν του εἰς τὴν Μόσχαν, ὅπου ἴδρυσε μικρὰν σχολὴν διδάσκουσαν βασικῶς τὴν λατινικὴν καὶ ἀποβᾶσαν κέντρον λατινισμοῦ. Διέμενεν εἰς τὸ γερμανικὸν προάστειον

τῆς Μόσχας, κέντρον τῶν πρωτεργατῶν τοῦ ἔξευρωπαϊσμοῦ τῆς Ρωσίας. Ἐκτοτε ἀρχίζει εἰς τὴν Μόσχαν ἡ πάλη μεταξὺ ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παραδόσεως, ὁ ἴδιος δὲ ἔρριψεν ὑπὲρ τῆς δευτέρας καὶ ὅλον τὸ κῦρος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποικήσει διὰ τῆς εὐνοίας τοῦ αὐτοκράτορος, εἰς τοῦ ὁποῖου τὴν αὐλὴν ὑπηρέτει ὡς ποιητῆς, ὡς ἱερεὺς καὶ ὡς παιδαγωγὸς τοῦ διαδόχου Θεοδώρου. Ὡς ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τούτων ἡ ἐπιρροή του εἰς τὰ ὑψηλὰ στρώματα τῆς κοινωνίας, μετὰ τῶν ὁποίων συναναστρέφετο, ἦτο μεγάλη, ἰδιαιτέρως δὲ ἐπὶ τῆς Σοφίας, ἑτεροθαλοῦς ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Πέτρου, καὶ ἄρα ἐμμέσως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Πέτρου, ὁ ὁποῖος τότε ἦτο ἀκόμη παῖς.

Ἐκτιμᾶται μεγάλως ἡ συμβολή του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας. Τὰ θεατρικά του ἔργα *Ναβουχοδονόσωρ* καὶ *Ἄσωτος Υἱὸς* ἐσήμαναν τὴν ἀπαρχὴν τοῦ ρωσικοῦ θεάτρου. Ἀπὸ θεολογικῆς ἐπόψεως, ἐκτὸς σειρᾶς ἀντιπροτεσταντικῶν πραγματειῶν, συνέταξε τὸ *Στέμμα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, εἰς τὸ ὁποῖον προβαίνει εἰς ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας βάσει τοῦ ἀποστολικοῦ συμβόλου, δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ φιλωρμαϊσμοῦ του. Ἀκόμη καὶ τὰ κηρύγματά του εἶναι χρωματισμένα ἐκ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς γραμματείας. Παρατηρήσαντες ταῦτα οἱ ἀκραφνεῖς ὀρθόδοξοι, ἐπολέμησαν τὰς ἀπόψεις του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθοῦν αὐταὶ μετὰ τὸν θάνατόν του.

Σίλβεστρος Μεντβέντεφ Ὁ μαθητῆς τοῦ Πολότσκη Σίλβεστρος Μεντβέντεφ (- 1689), ἐκ Κούρσκ, ἀνέλαβε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνωτέρω τὴν διεύθυνσιν τῆς λατινικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς σχολῆς τῶν Λειχουδῶν παρήκμασε καὶ ἐκλείσθη. Παρὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς νεαρᾶς αὐτοκρατείας Σοφίας δὲν κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ αὐτὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀκαδημίας τῆς Μόσχας. Λατινικώτερος τοῦ διδασκάλου του, προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὅταν οἱ Ἕλληνες λέγουν "διὰ τοῦ Υἱοῦ", ἐννοῦν καὶ *per Filium* καὶ *ex Filio*, ἦτοι καὶ "διὰ τοῦ Υἱοῦ" καὶ "ἐκ τοῦ Υἱοῦ". Κυρίως ἠσχολήθη μὲ τὴν προώθησιν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμῶν δώρων κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐκφωνήσεως τῶν κυριακῶν λόγων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσε τὰ δοκίμια *Ἄετος ζῶν* καὶ *Μάννα*, ἡ ὁποία ὅμως ἀνηρέθη κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακὸν ὑπὸ τῶν Λειχουδῶν. Ἡ διδασκαλία αὕτη κατεδικάσθη ὑπὸ συνόδου, ἀλλ' ἤδη εἶχε καταδικασθῆ καὶ ὁ ἴδιος ἐπὶ πολιτικῇ συνωμοσίᾳ.

Λειχοῦδαι Τέρμα εἰς τὴν πορείαν αὐτὴν πρὸς ἑλλατινισμὸν τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἔθεσαν οἱ ἱερομόναχοι ἄδελφοὶ Λειχοῦδαι, Ἰωαννῆσιος (1633-1717) καὶ Σωφρόνιος (1652-1730), οἱ ὅποιοι κατέλαβον σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρωσικῆς θεολογίας. Ἐν Κεφαλληνίᾳ καταγόμενοι οἱ δύο ἄδελφοί, εἰργάσθησαν μετὰ τὰς ἐν Παδούῃ σπουδὰς των εἰς τὴν γενέτειράν των ὡς μοναδικοὶ σχεδὸν τότε διδάσκαλοι, καθὼς καὶ ἄλλαχοῦ.

Εἰς τὴν Ρωσίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συνέβαινον σπουδαιόταται πνευματικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀνακατατάξεις. Οἱ Ἕλληνες πατριάρχαι ἀνησυχοῦν διὰ τὴν εἰς τὸν χῶρον ἐκειῖνον ὑποχώρησιν τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας ἐνώπιον μιᾶς τάσεως ἣ ὅποια ἀνεζήτει νέαν λατινίζουσαν ὀρθοδοξίαν, τὰς ἰδίας δὲ ἀνησυχίας εἶχον καὶ πολλοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῆς Ρωσίας. Ἡ σύμπτωσις αὕτη συνετέλεσεν ὥστε ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων, προεξάρχοντος τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, νὰ σταλοῦν οἱ Λειχοῦδαι εἰς τὴν Μόσχαν πρὸς συγκράτησιν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἐνίσχυσιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς.

Οἱ Λειχοῦδαι ἔφθασαν εἰς Μόσχαν (1685) κατόπιν μακρᾶς πορείας διὰ τῆς Βλαχίας, τῆς Τρανσυλβανίας, τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Πολωνίας, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἀνεγνώρισαν τὸ περιβάλλον τὴν Μόσχαν ἔδαφος.

Οἱ Ρῶσοι ἠσθάνοντο σεβασμὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐν τοῦ μακρόθεν, ἀλλὰ τοὺς ἐφθόνουν ὅταν οὗτοι ἤρχοντο πλησίον. Μεταβάντες λοιπὸν ἐκεῖ οἱ δύο Λειχοῦδαι, εὔρον τὸ αὐτὸ μὲ τὸν Μάξιμον Γραικὸν κλιῖμα, ἀλλ' αἰσθητῶς βελτιωμένον. Ἐνῶ δὲ ἐξωρίσθησαν δὶς, τελικῶς ἐπεικράτησαν καὶ διώρθωσαν τὴν γραμμὴν πλεύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Οἱ ἀντίπαλοί των ἦσαν σιληρότατοι, τοὺς ὠνόμαζον Λυκοῦδας, ἀλλ' αὐτοὶ ἔμειναν ἀκαμπτοι καὶ συνέτριψαν τὴν λατινίζουσαν θεολογίαν.

Ὄργάνωσαν εἰς τὴν Μόσχαν τὴν πρώτην θεολογικὴν ἀκαδημίαν, ἣ ὅποια, ἔχουσα ἀρχικῶς κυρίως ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, ἂν καὶ περιελάμβανεν ἐπίσης διδασκαλίαν τῆς λατινικῆς καὶ τῆς σλαβικῆς γλώσσης, ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Πέτρου μετετρέπη εἰς λατινικὴν σχολήν, διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀρχικὴν τῆς σχεδὸν μορφήν βραδύτερον ἐπὶ Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης, μὲ ἐντονώτερον τῶρα τὸν ρωσικὸν χαρακτῆρα.

Οἱ ἄδελφοὶ ἀνέλαβον καὶ πολιτικὰς ἀποστολάς, ὁ δὲ Ἰωαννῆσιος ἐστάλη ἐπὶ τινα χρόνον ὡς πρεσβευτῆς τῆς Ρωσίας εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ὡς ἀντιπρόσωπος αὐτῆς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν σχέσεων μετὰ τῆς Αὐστρίας.

Συνέτασσον συνήθως ὁμοῦ τὰ συγγράμματα αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἀπέβλεπον βασικῶς εἰς τὴν προώθησιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν εἰς τὴν χώραν ἐκεῖνην, ἐχρησιμοποιοῦν δὲ καὶ τὰς τρεῖς γλώσσας, ἑλληνικὴν, λατινικὴν, καὶ ρωσικὴν. Τὸ κύριον δὲ θεολογικόν των ἔργον Ἔκκος (φάρμακον) ἐγράφη πρὸς καταπολέμησιν τῆς λατινιζούσης περὶ καθαγιασμοῦ τῶν δώρων τῆς θείας εὐχαριστίας διδασκαλίας τοῦ Μεντβέντεφ.

Ὁ Μέγας Πέτρος, μεγαλοφυῆς καὶ μεγαλουργὸς ἡγεμὼν, ἦτο θρησκευτικὸς τύπος, ἀλλ' εἶχεν ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπεχείρησεν ἐξ ἄλλου νὰ προβῆ εἰς τοιαύτας μεταρρυθμίσεις εἰς τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα, ὥστε ἡ χώρα του νὰ πλησιάσῃ τὰς πολιτισμένας χώρας τῆς Δύσεως. Πρὸς τοῦτο ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν ἐντατικὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος κατείχετο ἀπὸ πλῆθος δεισιδαιμονιῶν. Ἀντελαμβάνετο δὲ ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδιά του, ἂν δὲν ἀνελάμβανεν εἰς τὰς χεῖρας του ὅλας τὰς ἐξουσίας, ἀκόμη καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν, καθ' ὅσον ἄλλως ἢ ἀντίδρασις θὰ ἐματαίωνα τὰς προσπάθειάς του.

Ὅταν λοιπὸν ἀπέθανεν ὁ πατριάρχης Ἀδριανὸς (1700) καὶ ὁ Πέτρος ἠρωτήθη περὶ τοῦ διαδόχου του, ἀπήντησεν ὅτι τοῦ λοιποῦ πατριάρχης θὰ ἦτο αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαθιδρύσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἄκρατον καισαροπαπικὸν καθεστῶς, διὰ τοὺς ὡς ἄνω λόγους καὶ ἐπὶ πλέον διότι ἐφοβεῖτο τὴν ἐμφάνισιν ἑνὸς νέου Νίκωνος.

Δύο ἄνδρες ἀντηγωνίζοντο πλέον εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν στάδιον, ὁ λατινίζων Στέφανος Ἰαβόρσκη καὶ ὁ προτεσταντίζων Θεοφάνης Προκόποβιτς. Συνέβαινε λοιπὸν τοῦτο τὸ παράδοξον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος· αἱ τύχαι τῆς Ὁρθοδόξου Ρωσικῆς Ἐκκλησίας εὕρισκοντο εἰς χεῖρας ἑνὸς διαφωτιστοῦ αὐτοκράτορος, ἑνὸς λατινίζοντος ἱεράρχου καὶ ἑνὸς προτεσταντίζοντος ἱεράρχου.

Στέφανος Ἰαβόρσκη Ὁ Στέφανος Ἰαβόρσκη (1658-1722) εἶναι ὁ τελευταῖος λατινίζων μέγας θεολόγος τῆς Ρωσίας. Καταγόμενος ἐκ Γαλλίας, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Κίεβον καὶ εἰς διαφόρους λατινικὰς σχολὰς τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Λιθουανίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του ἦτο οὐνίτης, διετήρησε δὲ τὴν συμπάθειαν πρὸς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν καὶ ὅταν προσεχώρησεν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Ἠσπίασθη τὸν μοναχικὸν βίον εἰς τὸ Κίεβον, τὸ δὲ 1700 ἐχειροτονήθη εἰς τὴν Μόσχαν ἐπίσκοπος Ριαζὰν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀδριανοῦ.

Ἐξοχος ρήτωρ, καλὸς γνώστης τῆς θεολογίας τῆς Δύσε-

ως καὶ εὐφύεστατος θεολόγος, εἵληυσε τὴν εὐνοίαν τοῦ Μεγάλου Πέτρου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου τὸν διώρισε τοποτηρητὴν τοῦ θρόνου. Προφανῶς κατ' ἀρχὰς ὁ αὐτοκράτωρ ἀπέβλεπεν εἰς αὐτὸν διὰ τὴν σχεδιαζομένην μεταρρύθμισιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὁ συντηρητισμὸς τούτου συνετέλεσεν ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ νὰ στραφῆ πρὸς τὸν Θεοφάνην Προκόποβιτς. Ἄν καὶ ὁ Ἰαβόρσκη διετύπωσεν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν σχεδιαζομένην πλήρη καθυπόταξιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πολιτείαν, διωρίσθη ὑπὸ τοῦ Πέτρου πρόεδρος τῆς συγκροτηθείσης τὸ 1721 διοικούσης συνόδου, αὐτὸς δὲ ἔδωσεν εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Μόσχας λατινικὸν χαρακτῆρα.

Τὸ ἔργον τοῦ *Πέτρα ἀληθείας* ἀποτελεῖ πολεμικὴν κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τῆς θεολογίας τοῦ Προκόποβιτς, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει λουθηρανικὴν, βάσει ἐπιχειρημάτων εἰλημμένων ἐξ ἰησουϊτῶν θεολόγων καὶ δὴ τοῦ Βελλαρμίνου. Τοῦτο ἐξεδόθη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ δὲ ἐκδότης του ἐτιμωρήθη.

Θεοφάνης Ἐπειδὴ ἡ γραμμὴ τοῦ Ἰαβόρσκη δὲν ἱκανοποιεῖ **Προκόποβιτς** τὸν Πέτρον, τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα παρέμεινεν ἐπὶ ἔτη ἐκκενρμές, μέχρις ὅτου ἐνεφανίσθη εἰς τὸ προσκήνιον ὁ Θεοφάνης Προκόποβιτς (1681-1736). Οὗτος ἤρχισε τὸ στάδιόν του ὑπὸ τὰς αὐτὰς μετὰ τὸν Ἰαβόρσκη συνθήκας, ἀλλὰ μετέβαλε στάσιν βραδύτερον. Καταγόμενος ἐκ Κιέβου, ἐσπούδασεν εἰς τὴν σχολὴν αὐτοῦ καὶ εἰς σχολὰς τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Ρώμης, προσῆλθε δὲ εἰς τὸ οὐνιτικὸν βασιλειανδὸν τάγμα.

Ἐπιστρέψας ὅμως εἰς τὴν Ρωσίαν, παρουσιάσθη ὡς ὀρθόδοξος καὶ φανατικὸς ἐχθρὸς τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά προσεπάθει νὰ συμβιβάσῃ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα μετὰ τὴν προτεσταντικὴν σκέψιν. Ἡ περίπτωσίς του εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπος μετὰ τὴν τοῦ κατὰ τρεῖς γενεὰς ἀρχαιότερου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, πλὴν τοῦ σπουδαιοτάτου στοιχείου ὅτι αὐτὸς ἔζη εἰς φιλικὸν περιβάλλον καὶ ὄχι ὑπὸ τυραννικὸν κατακτητὴν.

Κατ' ἀρχὰς διετέλεσε καθηγητὴς εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου, ὅπου ἡ προτεσταντίζουσα διδασκαλία του ἐσκανδάλισε πολλούς. Ὁ Μέγας Πέτρος, ὁ ὁποῖος τὸν ἤκουσεν ἐπανειλημμένως νὰ ὁμιλῇ, καὶ μάλιστα τὸν ἤκουσε νὰ ἐκφωνῇ ἐν Κιέβῳ πανηγυρικὸν πρὸς τιμὴν του μετὰ τὴν ἐν Πολτάβα νίκην του, τὸν ἐξετίμησε μεγάλως, καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν διώρισε προϊστάμενον τῆς ἐν Κιέβῳ ἀκαδημίας, ἔπειτα δὲ τὸν μετεκάλεσεν εἰς τὴν Πετρούπολιν ὡς συνεργάτην εἰς τὴν μεταρρύ-

θμισιν. Καὶ μάλιστα παρὰ τὴν ἐν τῶν προτεσταντικῶν του ἰδε-
 ῶν προκαλουμένην ἀντίδρασιν τῶν συντηρητικῶν, περιλαμβανο-
 μένου τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἰαβόρσκη, τὸν
 ἀνύψωσεν εἰς ἐπίσκοπον Ψιῶφ (1718). Οὗτος δὲ ἀντὶ νὰ μετα-
 βῆ εἰς τὴν ἔδραν του, παρέμεινεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὡς
 κατ' οὐσίαν πρῶτος τῆ τάξει ἐκκλησιαστικῆς ἀνήρ.

Ὁ νέος καταστατικὸς χάρτης τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, ὁ
 ὁποῖος ἐπέβαλε τὸ συνοδικὸν σύστημα διοικήσεως εἶναι ἰδικόν
 του ἔργον. Εἰς τὸ ἐπὶ τούτῳ ἰδρυθὲν καὶ τὸ 1721 ἐγκαινια-
 σθὲν συμβούλιον ὁ Θεοφάνης κατέστη πρῶτος ἀντιπρόεδρος. Ἐ-
 πειδὴ ἦτο δύσκολον νὰ γίνῃ δεκτὸν τὸ ὄνομα "συμβούλιον", με-
 τωνομάσθη εἰς "διοικοῦσαν ἱερὰν σύνοδον". Ἡ σύνοδος ὑπετά-
 γη ἀρχικῶς εἰς τὴν γερουσίαν ὡς ἀπλοῦν σωματεῖον· μετὰ δὲ
 ταῦτα κατέστη αὐτοτελὴς καὶ ἰσότιμος πρὸς τὴν γερουσίαν, ἀλ-
 λά παρέμεινε πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν
 ὁποῖον ἀντεπροσώπευεν ὁ ἐπίτροπος.

Τὸ 1722 ὁ Θεοφάνης κατέστη ἀρχιεπίσκοπος Νόβγοροδ,
 τρία δὲ ἔτη βραδύτερον ἐξεφώνησε τὸν συγκινητικὸν ἐπικηδεῖ-
 ον εἰς τὸν Μέγαν Πέτρον. Ἐχρειάσθη μετέπειτα νὰ ἀποδυθῆ
 εἰς σκληροὺς ἀγῶνας διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν στάσιν του ἔναν-
 τι τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως, οἱ ὁποῖοι τὸν κατεπό-
 νησαν. Εἶχε τὴν πεποιθῆσιν ὅτι ἡ μορφή τὴν ὁποῖαν ἔδωσεν εἰς
 τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας ἦτο παραδοσιακὴ, καθ' ὅσον ἦτο
 συνοδική. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ σύνοδος διωρίζετο ὑπὸ τοῦ αὐτο-
 κράτορος καὶ ἐστηρίζετο κατ' οὐσίαν εἰς τὴν βούλησιν αὐτοῦ,
 δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἦτο μᾶλλον προτεσταντικῆς παρὰ βυζαν-
 τινῆς ἐμπνεύσεως. Ὅπωςδήποτε ἡ μορφή τὴν ὁποῖαν ἔδωσεν
 οὗτος εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας διετηρήθη ἐπὶ δύο αἰ-
 ῶνας μέχρι τῆς κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως (1917).

Αἱ φιλελεύθεραι θεολογικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Θεοφάνους ἔ-
 πρεπε ν' ἀναμένεται ὅτι θὰ τὸν ὠδήγουν εἰς βαθυτέρας μεταρ-
 ρυθμίσεις, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν ἐπεχείρησε, διότι οὔτε ὁ Πέ-
 τρος οὔτε ὁ ρωσικὸς λαὸς θὰ τὰς ἠνεῖχοντο. Ἠμπόδισε μόνον
 τὴν περαιτέρω ἐπέκτασιν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἡ ὁποία παρέ-
 βλαπτε σοβαρῶς τὴν πολιτείαν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πέτρου
 ὁ Θεοφάνης ἤρχισε νὰ περιέρχεται εἰς ἀδυναμίαν, ἀλλ' ἀνέ-
 κτησε ταχέως τὴν ἐπιρροήν του ἐπὶ τῆς αὐτοκρατείας Ἀννης.

Ὁ βίος του ἦτο ἐν πολλοῖς κοσμικὸς καὶ κοσμιδὸν χα-
 ρακτῆρα ἔφερεν ἐπίσης κατὰ μέγα μέρος ἡ συγγραφικὴ του πα-
 ραγωγή. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ σταδίου του συντάσσει διδακτικὰ
 ἐγχειρίδια, σχολικὰ θεατρικὰ ἔργα καὶ ποιήματα. Ὄταν πλέον
 ἀνεμίχθη εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν, ἐπεδόθη εἰς τὴν
 σύνταξιν τῶν ἔργων *"Ἐρευνα περὶ τοῦ τίτλου τοῦ ποντίφηκος,*

Περὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰσχύος καὶ τιμῆς , Τὸ δίκαιον τῆς θελήσεως τοῦ μονάρχου , ὁ Θρησκευτικὸς κανονισμὸς. Εἰς ὅλα αὐτά, προτιθέμενος νὰ δικαιολογήσῃ τὰς καταλυτικὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐλευθερίας ἐνεργείας τοῦ Πέτρου, ἐπαναφέρει τὴν θεωρίαν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας περὶ τοῦ βασιλέως ὡς ἐπιγείου εἰκόνας τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐπιγείου Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν μάλιστα προθεῖ περισσότερον πρὸς τὰ ἄκρα. Ἄν ὁ βασιλεὺς εἶναι ἐπίγειος Χριστός, δὲν ἔχει ἀνάγκην μεσιτεύσεως τῆς Ἐκκλησίας, δίδει λόγον ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὰς πράξεις του καὶ ὡς ἐντολοδόχος τοῦ Θεοῦ ρυθμίζει αὐτοβούλως τὰ πάντα.

Δευτέρα συνέπεια τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἦτο ὅτι ἔκτοτε κατέκτησε τὴν ρωσικὴν θεολογικὴν σκέψιν ὁ προτεσταντισμὸς. Ὁ ἴδιος εἰς ὅσα σημεῖα εἶχε τονισθῆ ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἢ διαφορὰ ἀπὸ τοῦ προτεσταντισμοῦ, ἐτάσσετο ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας, ὡς εἶναι τὸ δόγμα τοῦ Filioque ἢ χρῆσις τῶν εἰκόνων, τὰ μυστήρια, ἐνῶ ὅπου δὲν εἶχον τονισθῆ αἱ διαφοραὶ, ἐτάσσετο ὑπὲρ τῶν προτεσταντικῶν ἀπόψεων, ὡς εἶναι ἡ μοναδικότης τῆς Γραφῆς ὡς πηγῆς τῆς πίστεως, ἡ ἐκκλησιολογία, ἡ δικαίωσις ἐκ μόνης τῆς πίστεως, τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία. Διεμόρφωσε τὰς ἀπόψεις του ταύτας ἐν ἀντιδικίᾳ πρὸς τὴν παλαιάν του συμπάθειαν, τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν. Ἐναντίον τοῦ Ἰαβόρσκη ἔγραψε τὴν *Σφύραν κατὰ τῆς Πέτρας ἀληθείας*, γενικώτερον δὲ κατὰ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ ἔγραψε τὴν *Ὁρθόδοξον χριστιανικὴν θεολογίαν*.

Ἡ δυτικὴ διαφώτισις εὗρε τὸν δρόμον τῆς καὶ πρὸς τὴν Ρωσίαν κατὰ τὴν βασιλείαν τῆς φιλοδόξου καὶ δραστηρίας αὐτοκρατείας Αἰκατερίνης Β'. Γερμανικῆς καταγωγῆς καὶ ξένη πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἢ ἰδίᾳ, ἤνοιξε τὰς πύλας τῆς χώρας τῆς πρὸς τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστάς. Μέρος τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῶν διανοουμένων ἐδέχθησαν τὰς ξένας ἰδέας μ' ἐνθουσιασμόν, κατέστησαν ἀδιάφοροι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ὄχι καὶ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὁ δὲ βίος των ἔλαβε κοσμιωτέραν μορφήν.

Πλάτων Οἱ θεολόγοι τῆς περιόδου ταύτης δὲν ἔμειναν ἀ-
Λέβτσιν νεπηρέαστοι ἀπὸ τὸ ρεῦμα, ἄν καὶ δὲν προσεχώρησαν πλήρως εἰς αὐτό. Κύριος ἐκπρόσωπός των κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι ὁ μητροπολίτης Μόσχας Πλάτων Λέβτσιν (1737 - 1812). Υἱὸς ἱεροψάλτου, ἐγεννήθη εἰς τὰ περίχωρα τῆς Μόσχας. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν ἀκαδημίαν τῆς Μόσχας ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος καὶ δωρίσθη διευθυντῆς τοῦ

φροντιστηρίου τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Μόσχας. Ἦτο τόσον εὐφραδῆς ρήτωρ, ὥστε συνεκίνησε τὴν Αἰκατερίνην Β', ἡ ὁποία ἤκουσε κήρυγμά του εἰς τὴν μονὴν, κατόπιν δὲ τούτου αὐτὴ προσέλαβεν αὐτὸν ὡς παιδαγωγὸν τοῦ διαδόχου τῆς, μετέπειτα αὐτοκράτορος Παύλου Α', ἀφοῦ βεβαίως οὗτος ἐγκατέλειπε τὴν θέσιν του εἰς τὸ σχολεῖον. Τὸ κοσμικὸν καὶ ἀδιάφορον θρησκευτικῶς περιβάλλον τῆς αὐλῆς συνεκράτησεν ὁ Πλάτων μὲ τὴν μόρφωσιν, τὴν ρητορικὴν δεινότητα καὶ τὴν ἐν γένει παρουσίαν του, ἐντὸς ὠρισμένου πλαισίου. Κατέλαβε τὴν μητροπολιτικὴν ἔδραν τῆς Μόσχας τὸ 1787, ἀφοῦ προηγουμένως διετέλεσεν ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Τβέρ, διῆλθε δὲ τὰ ἑπτὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του εἰς τὴν μονὴν Ἁγίας Τριάδος ἐν ἀσθενείᾳ.

Ὁ Πλάτων κατήρτισε τὸ πρόγραμμα ἀναδιοργανώσεως τῆς θεολογικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ρωσίᾳ. Πλὴν πολυαριθμῶν ὀμιλιῶν του ἐξέδωσε τὴν πρώτην εἰς ρωσικὴν γλῶσσαν κριτικὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ρωσίας, Κατηχήσεις*, ἢτοι μαθήματα ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ὑπὸ μορφήν κηρυγμάτων γενομένων ὅταν ἦτο νέος ἀκόμη, καὶ τὴν *Ὁρθόδοξον διδασκαλίαν*, ἔργον τὸ ὁποῖον κυρίως τὸν ἐδόξασε παρὰ τὴν συντομίαν του. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον, ἀποτελεσθὲν ἐκ τῶν θεολογικῶν πρὸς τὸν διάδοχον μαθημάτων αὐτοῦ, εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια συντάξεως δογματικῆς εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν. Εἰσαχθὲν εἰς τὰς σχολάς, ἔμεινεν ὡς ἐγχειρίδιον ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας καὶ μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας.

Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Αὐστρίας Ἰωσήφ Β' ἐχαρακτήρισε τὸν Πλάτωνα ὡς "περισσότερον φιλόσοφον παρὰ ἱερέα". Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι οὗτος συνεμορφώμετο κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς τὸ λόγιον περιβάλλον, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθολογιστής. Χρησιμοποιεῖ τὸν ὀρθὸν λόγον πρὸς διατύπωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, χωρὶς νὰ τὸν καθιστᾷ κριτήριον αὐτῶν. Ἡ τάσις του προσαρμόζεται μᾶλλον πρὸς τὸν μέτριον ὀρθολογισμὸν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας.

Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκκλησιολογικῆς ἐμφανίζεται ἐπηρεαζόμενος ἐκ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἰδίως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παραδόσεως καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας, ὡς μακρυνὸς κατὰ τοῦτο, μετριοπαθῆς δέ, ὀπαδὸς τοῦ Θεοφάνους Προκόποβιτς. Ἐναντι τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἀσκειῖ ἑλαφρὰν μόνον κριτικὴν, αὐστηροτέραν δὲ κάπως ἔναντι τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ.

4. ΜΥΣΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ μυστικὴ θεολογία παραμείνασα ἐν ἀργίᾳ ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ αἰῶνας, ἐνεφανίσθη ἐκ νέου μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος. Συμπίπτει ἡ καλλιέργεια αὐτῆς εἰς τὴν Ῥωσίαν μετὰ τὴν ἀκμὴν αὐτῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀνεπτύχθη κατ' ἐπίδρασιν αὐτῆς, ἀπετέλεσε δὲ κατὰ τινὰ τρόπον ἀντίδρασιν κατὰ τῆς θεολογίας τῶν ἀκαδημῶν καὶ τῆς αὐλῆς. Ἀπ' αὐτῆς δὲ τῆς ἐποχῆς ἀρχίζουσι ν' ἀναδεικνύονται οἱ διάσημοι στάρετς, γέροντες, τοῦ Ῥωσικοῦ μοναχισμοῦ.

Παῖσιος Βελιτσκόφσκη Ὁ πρῶτος Ῥώσος ὁ ἐντρυφήσας μετὰ ἀκράτητον ζῆλον εἰς τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδίως τῶν μυστικῶν καὶ ἀσκητικῶν, ὑπῆρξεν ὁ Παῖσιος Βελιτσκόφσκη (1722-1794). Υἱὸς πρωθιερέως τῆς Πολτάβας εἰσῆχθη εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου, ἀλλὰ τὸ σχολαστικὸν πρόγραμμα αὐτῆς δὲν τὸν ἱκανοποίη, διότι οὗτος ἀνεζήτησε ἄλλου εἴδους θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν. Διὰ τοῦτο ἀπεχώρησεν αὐτῆς.

Τὸ ὅτι δὲν ἠκολούθησε καὶ αὐτός, ὅπως πλεῖστοι θεολόγοι τοῦ Κιέβου, τὴν ὁδὸν πρὸς Μόσχαν, ἀλλ' ἐστράφη πρὸς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ἀπετέλεσεν εὐτύχημα διὰ τὴν Ῥωσικὴν θεολογίαν. Διαμείνας ἐπ' ὀλίγον εἰς τὴν Βλαχίαν, μετέβη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν σκήτην τῆς Καψάλας, διὰ νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν νοερὰν προσευχὴν. Πλῆθος μαθητῶν, Βλάχων καὶ Σλάβων κυρίως, εἰλκύσθησαν ὑπ' αὐτοῦ καὶ συνεργότησαν πέριξ αὐτοῦ ἀκμαίαν κοινότητα. Ἡ ἐκεῖ παρουσία κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρως δὲν ἔμεινε πιθανῶς ἄνευ σημασίας διὰ τὸν Βελιτσκόφσκη, ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἦτο ἐλλιπής, διότι οὗτος ἐστράφη πρὸς μόνην τὴν μελέτην τῶν πατέρων, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν φιλοσοφίαν. Κατὰ τὰ τελευταῖα τῶν 18 ἐτῶν τῆς ἐν τῷ Ὄρει παραμονῆς του ἐμελέτησε τοὺς ἑλληνας πατέρας καὶ παρέλαβε χειρόγραφα τῶν ἔργων των εἰς τὴν Μολδαβίαν, ὅπου τελικῶς ἐγκατεστάθη μετὰ ὀμάδος μαθητῶν του. Ἐναλλάξας τρεῖς μονάς, συνεκέντρωσε καὶ ἐδῶ πολυαριθμούς νέους ἀδελφούς, ἀνερχομένους κατὰ καιροὺς εἰς ἑκατοντάδας, ἔστειλε μερικοὺς ἐξ αὐτῶν νὰ σπουδάσουν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ θεολογίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν

ἀκαδημίαν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ὠργάνωσε συλλογικὸν ἔργον μεταφράσεως τῶν ἑλλήνων πατέρων, συστήσας πραγματικὴν μεταφραστικὴν σχολήν. Ἦτο γοητευμένος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. "Ἡ γλῶσσα αὐτῆ, ἡ ἑλληνογραικικὴ, ἔλεγεν, ὑπερέχει ἀσυγκρίτως ὅλων τῶν γλωσσῶν τῆς οἰκουμένης διὰ τῆς σοφίας, τοῦ κάλλους, τοῦ βάθους, τῆς ἀφθονίας καὶ τοῦ ἀνεκτιμήτου πλούτου τῶν ἐκφράσεων· τὸ δὲ βάθος αὐτῆς καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ πεπαιδευμένοι Ἕλληνες ἐπὶ μέρους μόλις δύνανται νὰ πλησιάσουν".

Ἔδωσεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας νέαν πνοὴν καὶ νέαν πνευματικὴν ζωὴν, ἡ ὁποία μετελαμπαδέυθη ἔπειτα εἰς τὴν Ρωσίαν.

Τὸ ἔργον τοῦ Παῖσιου εἶναι κυρίως μεταφραστικόν. Εἰς τὴν σχολὴν του μετέφρασε μετὰ τῶν μαθητῶν του τὴν *Φιλοκαλίαν*, ἡ ὁποία πρὸ ὀλίγου εἶχε διὰ πρώτην φορὰν ἐκδοθῆ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, καὶ συγγράμματα Γρηγορίου Παλαμᾶ, Γρηγορίου Σιναΐτου, Διαδόχου Φωτικῆς, Ἡσαΐου Θαλασσίου, Θεόδωρου Στουδίτου, Ἰσαὰκ Σύρου, Ἰωάννου Κασσιανοῦ, Ἰωάννου Κλίμακος, Ἰωσήφ Βρυεννίου, Καλλίστου καὶ Ἰγνατίου Ξανθοπούλων, Καλλίστου Καταφυγιώτου, Μακαρίου, Νικήτα Στηθάτου, Συμεὼν Νέου, Πέτρου Δαμασκηνοῦ, Φιλοθέου Σιναΐτου. Πολλὰ βεβαίως ἐκ τῶν ἔργων τούτων ἀπετέλουν τμήματα τῆς Φιλοκαλίας.

Ἡ ἀφοσίωσίς του εἰς τοὺς πατέρας ἦτο ἀπέραντος, ἰδίως εἰς τοὺς νηπτικοὺς, τῶν ὁποίων τὴν ἐμπειρίαν ἐπεδίωκεν ὁ ἴδιος. Δὲν ἠρνεῖτο τὴν γνῶσιν, ἀλλ' ἐπεδίωκε τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, τὴν χορηγουμένην ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ περιεχομένην εἰς τὰ πατερικὰ ἔργα. Ἐθεώρει ὅμως τὰ μυστικὰ διδάγματα τῶν ὡς προοριζόμενα μόνον διὰ τοὺς μοναχοὺς. "Τὰ βιβλία τῶν πατέρων, ἰδίως δὲ τὰ περὶ ἀληθοῦς ὑπακοῆς καὶ νήψεως τοῦ νοῦς καὶ ἡσυχίας, τὰ περὶ προσοχῆς καὶ νοερᾶς προσευχῆς, δηλαδὴ τῆς διὰ τοῦ νοῦς ἐν τῇ καρδίᾳ τελουμένης, ἀρμόζουν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν τάξιν τῶν μοναχῶν, οὐχὶ δὲ εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς". Ἐφοβεῖτο δὲ νὰ ἐκδώσῃ ἀρχικῶς τὴν Φιλοκαλίαν, μήπως ἡ μυστικὴ θεολογία, ἡ προοριζομένη διὰ τοὺς ἀσκητάς, ἐκλαϊκευθῆ. Εἶναι παράδοξος ἄποψις, ἡ ὁποία μᾶς φέρει εἰς τὴν παλαιὰν ἀπόκριψιν τῶν δογμάτων.

Πλὴν τῶν μεταφράσεων συνέταξε καὶ μερικὰς πρωτοτύπους πραγματείας καὶ ἀξιολόγους ἐπιστολάς. Συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ρουμανικῆς θεολογικῆς γραμματείας.

Τύχων Σολοκόφσκη Ὁ Τύχων Σολοκόφσκη (1724 - 1783) ὑπῆρξε πρωτοτυπώτερος εἰς θεολογικὰς συνθέσεις. Υἱὸς πτωχοῦ ἱεροψάλτου τῆς ἐπαρχίας τοῦ Νόβγοροδ, ἐφοίτησεν εἰς τὸ φροντιστήριον τῆς πόλεως ταύτης, πρὶν δὲ ἀκόμη περατώσῃ τὰς σπουδὰς του, εἶχε διορισθῆ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μετὰ ταύτας δὲ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ φροντιστηρίου καὶ τὴν καθηγεσίαν τῆς φιλοσοφίας. Τὸ 1763 ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος τοῦ Βορονέζ καὶ παρὰ τὸ ἐπισηφαλὲς τῆς ὑγείας του εἰργάσθη δραστηρίως, ἀλλὰ πάντως, μὴ ἱκανοποιούμενος ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο, ἀπεσύρθη μετὰ πενταετίαν εἰς τὴν μονὴν Ζαντόνσκι. Ἀφιερῶθη τότε εἰς τὴν προσευχὴν, τὴν ἀσκησιν καὶ τὴν πνευματικὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ. Ἀνεκηρύχθη δὲ εἰς ἅγιον.

Μὲ τὰ ἔργα του *Περὶ τοῦ ἀληθοῦς Χριστιανισμοῦ* καὶ *Ὁ ἐκ τοῦ κόσμου συλλεγείς θησαυρὸς* καὶ ἄλλα σημειώνει τὴν πρώτην προσπάθειαν συνθέσεως ζωντανῆς θεολογίας εἰς τὴν ρωσικὴν θρησκευτικὴν λογοτεχνίαν. Ἡ θεολογία του ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὰς τάσεις τῆς συγχρόνου του ρωσικῆς θεολογίας, εἴτε σχολαστικίζουσης εἴτε ὀρθολογίζουσης, μολονότι δὲ αὕτη δὲν εἶναι ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸν εὐσεβισμόν, οὐσωδῶς εἶναι ξένη πρὸς αὐτόν, διότι ἀναζητεῖ τὴν κατανόησιν τοῦ μυστικοῦ στοιχείου τῆς ζωῆς καὶ τὴν μεταμόρφωσιν αὐτῆς. Πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον, εἶναι συμβολικόν· συμβολίζει τὰ ἀγαθὰ τοῦ οὐρανοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ, τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς ἀνευρίσκει, ὅταν φωτίζεται ὑπὸ τοῦ Πνεύματος. Τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ καθιστᾷ τὸν νοῦν διορατικὸν καὶ ἱκανὸν νὰ βλέπῃ τὸν Θεόν, εἰς τὸν ὁποῖον μόνον εὐρίσκει ἀγαλλίασιν. "Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι πνεῦμα δημιουργηθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ μόνον εἰς τὸν Θεὸν τὸν δημιουργήσαντα αὐτὴν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του δύναται νὰ εὕρῃ ἱκανοποιήσιν, ἀνάπαυσιν, εἰρήνην, παρηγορίαν, χαράν. Χωριζομένη ἀπ' αὐτοῦ, ζητεῖ ἱκανοποιήσιν εἰς κτιστὰ πράγματα καὶ τρέφει ἑαυτὴν μὲ πάθη".

Σεραφεῖμ Μόσνιμ Ὁ Σεραφεῖμ Μόσνιμ, ὀνομαζόμενος ὡς ἐκ τοῦ ἐρημητηρίου του καὶ Σάρωφ (1759 - 1833), ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῆς ἀγιότητος εἰς τὴν ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν. Ἐζησεν ἄνω τῶν τριάκοντα ἐτῶν ὡς ἐρημίτης, τρία δὲ ἔξ αὐτῶν ὡς στυλίτης. Πλήθη λαοῦ προσέτρεχαν εἰς αὐτόν, διὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν τοῦ ἱαματικοῦ χαρίσματος του, ν' ἀκούσουν προφητικoὺς λόγους καὶ νὰ λάβουν ὁδηγίας διὰ τὸν βίον του.

Εἰς τὰ ἔργα του, ὁράσεις καὶ πραγματείας, περιγράφει τὴν πλήρη ὀραματισμῶν θρησκευτικὴν του ἐμπειρίαν, δίδει ὁ-

δηγίας περὶ τῆς νοερᾶς ἡσυχαστικῆς προσευχῆς καὶ κηρύσσει τὴν θερμαίνουσαν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. "Ὁ Θεός, λέγει, εἶναι πῦρ θερμαῖνον καὶ ἀνάπτον τὰς καρδίας ἡμῶν. Ἐὰν αἰσθανώμεθα εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν τὸ ψῦχος τὸ ὁποῖον ἔρχεται ἀπὸ τοῦ διαβόλου, ἅς προσευχηθῶμεν εἰς τὸν Κύριον, καὶ αὐτὸς θὰ ἔλθῃ καὶ θὰ θερμάνῃ τὰς καρδίας ἡμῶν με ἀγάπην πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον μας. Καὶ ἐνώπιον τῆς θέρμης τοῦ προσώπου του, τὸ ψῦχος τοῦ ἐχθροῦ θὰ τραπῇ εἰς φυγὴν". Εἶναι θεολογία τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰς ὁμιλίας Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ τὰ Κεφάλαια τοῦ Διαδόχου. Ἡ παρουσία τοῦ Πνεύματος φέρει τὴν χαρὰν, ἀρραβῶνα τῆς μελλούσης μακαριότητος. Ὄταν τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ κατέρχεται εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ καλύπτει αὐτὸν με τὴν πληρότητα τῆς παρουσίας του, ἡ ψυχὴ ὑπερεκχειλιζέται ἀπὸ ἀνέκφραστον χαρὰν, διότι τὸ πνεῦμα πᾶν ὅ,τι ἐγγίζει, τὸ γεμίζει με χαρὰν. Ἐὰν δὲ τὸ προοίμιον τῆς μελλούσης χαρᾶς γεμίξῃ τὴν καρδίαν μας με τοιαύτην γλυκύτητα, με τοιαύτην εὐτυχίαν, τί θὰ εἴπωμεν περὶ τῆς χαρᾶς εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἡ ὁποία ἀναμένει ὅλους τοὺς κλαίοντας ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς γῆς;

Γρηγόριος Σκοβορόδα Ὁ Γρηγόριος Σκοβορόδα (1722-1794), υἱὸς Κοζάκου ἐκ τῆς ἐπαρχίας τῆς Πολτάβας, ἀνήκει εἰς ἄλλην κατηγορίαν. Σύγχρονος τοῦ Παΐσιου Βελιτσκόφσκη εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου, δὲν ἀπεμακρύνθη, ὅπως ἐκεῖνος, τόσον ἐνωρὶς ἀπὸ τὴν καθιερωμένην θεολογίαν, ἀλλ' ἐπραξε τοῦτο βραδύτερον. Ὡς ἀκόλουθος ρώσου στρατηγοῦ μ' ἐπίσημον ἀποστολὴν ἐπεσκέφθη πολλὰς χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ ἤκουσεν εὐκαιριακῶς μαθήματα φιλοσοφίας εἰς περίφημα πανεπιστήμια.

Κατεῖχεν ἄριστα τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν, εἶχε δὲ καλὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, τῶν μυστικῶν πατέρων καὶ μερικῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν συστημάτων. Ἐπιστρέψας ἐκ τῆς Δύσεως διωρίσθη καθηγητὴς εἰς φροντιστήριον, ἀλλ' ἀπεχώρησεν ἐκεῖθεν, διότι ἡ ἰδιόρρυθμος μέθοδος του δὲν ἤρεσεν. Ἐπειτα εἰργάσθη ὡς ὑπάλληλος ἀγροκλήματος καὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐδίδαξεν εἰς τὴν σχολὴν τῆς Λαύρας τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Τέλος ἐγκατέλειπεν ὅλα αὐτά, διὰ νὰ καταστῇ περιπλανώμενος κῆρυξ. Περιήρχετο ὡς βυζαντινὸς περιάκτης μοναχὸς ἢ σύγχρονος ἡμῶν περιοδευτὴς με ἓνα σάκκον τὴν ὑπαιθρον, κηρύττων τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν φυσικὴν ζωὴν, τὴν αὐτογνωσίαν, τὴν ἀπλότητα ἡθῶν, με ποιήματα, ᾄσματα, μύθους. Ἦθελε νὰ εἶναι ὁ Σωκράτης τῆς Ρωσίας καὶ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ

ἦτο, ὅπως ἦτο καὶ ὀλίγον Διογένης καὶ Rousseau καὶ Hamann .

Συνέταξε τὴν συλλογὴν ποιημάτων *Ὁ κήπος τῶν θεῶν ὑμνων* καὶ φιλοσοφικοὺς διαλόγους κατὰ μίμησιν τοῦ Πλάτωνος, ὡς ὁ *Διάλογος περὶ ἐσωτερικῆς εἰρήνης* . Ἀπορρίπτων τὸν λόγον, ἐξήρτα τὸν βίον ἀπὸ τὸ συναίσθημα, ἀπὸ τὴν καρδίαν, διὰ τὴν ὁποῖαν χρησιμοποιεῖ μακαριανὰς ἐκφράσεις. "Ἐκαστος εἶναι ὅ,τι εἶναι ἡ καρδία του. Ἡ καρδία εἶναι ὁ ἡγεμὼν παντὸς ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον· εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος". Ἐως ἐδῶ εὐρισκόμεθα εἰς τὸ πεδῖον τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας. Ἄλλ' ἔπειτα ὁ Scenofo da ἐκφεύγει αὐτῆς διὰ μιᾶς πλατωνιζούσης ἢ καὶ γνωστικιζούσης θεωρήσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸν ἐμπειρικὸν ἄνθρωπον ἐκλαμβάνει ὡς σκιὰν καὶ ὄνειρον τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, φρονῶν ὅτι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος εἶναι εἷς εἰς ὅλους καὶ ὀλόκληρος εἰς ἕκαστον.

Εἰς τὴν γνωσιολογίαν παρουσιάζεται δυαρχικός, καθ' ὅσον ἐν παντὶ ἀνευρίσκει διχασμὸν μεταξὺ αἰσθητῶν καὶ ὑπεραισθητῶν. "Ὁ κόσμος ὀλόκληρος συνίσταται ἐκ δύο φύσεων, τῆς μιᾶς ὀρατῆς, τῆς κτιστῆς, τῆς ἄλλης ἀοράτου, τῆς θείας. Ὁ Θεὸς διέπει καὶ συγκρατεῖ πᾶν δημιούργημα. Συνενώνει ὅλας τὰς διακρίσεις καὶ ποικιλίας, διότι εἶναι τὸ εἶναι παντὸς πράγματος· εἰς τὸ δένδρον εἶναι τὸ ἀληθινὸν δένδρον, εἰς τὴν χλόην, ἡ ἀληθινὴ χλόη". Πρόκειται περὶ μιᾶς μεταμφίσεως τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας εἰς πανθοθεϊσμόν. Θὰ ἦτο παράδοξον πῶς ὁ Scenofo εἰς τοιοῦτον πανθεϊσμόν παρεισῆγε διάκρισιν πραγματικοῦ κακοῦ, ἐὰν δὲν ἐνηρμόνιζε καὶ τοῦτο· διότι, λέγει, ἀγαθὸν καὶ κακὸν συναντῶνται, εἶναι δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ πράγματος· διὰ μέσου τοῦ κακοῦ ἀγαθυνόμεθα.

Θὰ ἔλεγε κανεῖς ὅτι αὐτὸς ὁ πλατωνιστῆς κοσμοκαλόγηρος δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρῇ σύνδεσμον μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ συνέβαινε τὸ ἀντίθετον. Παρέμεινε πιστὸν τέκνον αὐτῆς, ἠσθάνετο ἀγαλλίασιν μεταλαμβάνων τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ εἰς τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ εὕρισκε τὴν εὐτυχίαν· "δὲν θέλω νέας ἐπιστήμας ἔξω ἀπὸ τὸν ὑγιῆ λόγον, ἔξω ἀπὸ τὸν νοῦν τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ἡ ψυχὴ μου εὕρισκει τὴν γλυκύτητα". Ὁ Χριστὸς εἶναι δι' αὐτὸν τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας.

ΣΤ΄ ΝΕΩΤΑΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

1814 - 1970

1821 - 1970

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ ἔτος 1814 ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, διότι ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς προκληθεῖσαν ἀναστάτῳσιν τῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' ἢ ἐπαναστατικὴ κίνησις ἐσυνεχίσθη σποραδικῶς, ἔστω καὶ μὲ μειωμένην ἔντασιν. Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως πλέον μόνον περὶ πολιτικῆς ἐπαναστάσεως. Διὰ τῆς ἐγγελιακῆς ἀντιλήψεως περὶ ἐξελίξεως συνετελεῖτο ἐπανάστασις εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐπιστήμας, εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, εἰς τὴν κοινωνιολογίαν καὶ εἰς τὴν τεχνολογίαν. Διὰ τοῦτο ὁ ΙΘ' αἰὼν καλεῖται ὁ αἰὼν τῆς ἐπαναστάσεως.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου ταύτης ὁ Χριστιανισμὸς εὐρίσκειτο εἰς θλιβεράν θέσιν. Μέγας κλάδος αὐτοῦ εὐρίσκειτο ὑπὸ τὴν σπάθην τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἐνῶ οἱ ἄλλοι κλάδοι ἐτέλουν ὑπὸ τὴν διαλυτικὴν ἐπίδρασιν τῆς διαφωτίσεως, ὡς ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ρωσίᾳ. Ἐξ ἄλλου τὸ ἥμισυ τῆς Ὁρθοδοξίας ἦτο ὑπὸ τὸν σκληρὸν ἀκόμη μουσουλμανικὸν ζυγόν. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐφαίνετο τότε ὡς κἀτι τὸ περιφρονημένον καὶ τὸ ἐξουθενωμένον, οἱ δὲ φανατικώτεροι τῶν ἐχθρῶν του προεφήτευον τὴν προσεχῆ ἐξαφάνισίν του.

Παρὰ ταῦτα ὁ Χριστιανισμὸς εὔρε τὸν τρόπον, ὅχι ἀπλῶς νὰ ἐπιβίωσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὰς θέσεις του καὶ νὰ καταστῆ ἰσχυρὰ δύναμις κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ ἔχασε τὸ μικρὸν παπικὸν κράτος, ἐκέρδισε πολλαπλάσια εἰς δύναμιν καὶ ἐπιρροήν. Αἱ Προτεστάντικαὶ Ἐκκλησίαι διωργανώθησαν ἐπὶ νέων βάσεων. Τέλος ἡ Ὁρθοδοξία εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἀπηλλάγη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἀλλ' ὑπῆρξε διττῶς ἀτυχής· πρῶτον διότι ἐν συνεχείᾳ ὑπήχθη εἰς ἄλλον σκληρότερον ζυγόν, τὸν κομμουνιστικόν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ ρωσικοῦ κλάδου αὐτῆς, καὶ δεύτερον διότι ἔχασεν ὅλας τὰς βάσεις της εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν. Ἀπὸ τὰς μεγάλας ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας μόνον ἡ Ἑλληνικὴ ἀπολαύει ἐλευθερίας δράσεως.

Ἡ μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἐπέκτασις τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος εἰς πολλὰς χώρας τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἔθιξε καιρῶς καὶ τοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Νέαν προοπτικὴν ἤνοιξεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἡ οἰκουμένη κίνησις, εἰς τὴν ὁποίαν πρωτεύουσαν θέσιν κατέχει ἀπὸ τοῦ 1920 ἡ Ὁρθοδοξία. Αἱ Ἐκκλησίαι ἀντὶ νὰ ἐρίζουν μεταξύ των, γινόμεναι καταγέλαστοι εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ, συνεργάζονται ἤδη εἰς πρακτικῆς φύσεως ζητήματα καὶ διαλέγονται εἰς τὰ θεολογικά. Αὕτῃ ἡ πορεία, ἡ ὁποία ἤρχισε μεταξύ τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ἀκολουθεῖται μετὰ τὸν δεύτερον καὶ ὑπὸ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνασυγκροτεῖται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη, παρακολουθοῦσα ἤδη ἐκ τοῦ πλησίον τὴν κίνησιν τῶν ἰδεῶν εἰς τὴν κοσμικὴν ἐπιστήμην. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου κυριαρχοῦν τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα, ἰδίως τὸ τοῦ Hegel, ἐξαγγέλοντα προφητικῶς καὶ αἰσιοδόξως τὴν ἀνακάλυψιν τῶν μυστικῶν τῆς ἱστορίας, τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἄν καὶ δὲν περὶ τὸν λόγον, στηρίζονται κυρίως εἰς μίαν γενικὴν σύλληψιν τῆς εἰκόνας τοῦ σύμπαντος, εἰς τὸ ὁποῖον θέτουν ὡς ἀρχὴν τὴν ἰδέαν. Ἡ στάσις των ἔναντι τῆς θρησκείας εἶναι εὐμενεστάτη.

Περὶ τὸ 1850 συντελεῖται νέα στροφὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Μὲ ἀφετηρίαν τὴν ἐξελικτικὴν μέθοδον τοῦ Hegel ἡ φιλοσοφία ἀπομακρύνεται τοῦ πράγματι ἐγγελιανοῦ πνεύματος διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν καντιανὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν. Δίδει προσοχὴν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς φύσεως καὶ τῆς κοινωνίας πρὸς ἀνώτερα εἶδη καὶ καθίσταται φυσιοκρατικὴ καὶ θετικιστικὴ. Ἄλλ' αἱ θέσεις τῆς ἐμφανίζονται ἀντιφατικαί· διότι αὕτη, ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς ἰσχυρίζεται ὅτι οὔτε ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις οὔτε ἡ φύσις εἶναι ἐλεύθεραι, ἀλλ' ἀμφοτέραι δουλεύουν εἰς τὴν ἀνάγκην, ἀφ' ἑτέρου ἐπαγγέλλεται τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου. Κατὰ βάσιν εἶναι σκεπτικιστικὴ καὶ ἀπαισιόδοξος, ἔναντι δὲ τῆς θρησκείας ἀδιάφορος ἢ ἐχθρικὴ.

Ἀπὸ τοῦ 1900 περίπου ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, ἀγωνιζομένη νὰ λύσῃ τὸ μυστήριον τῆς γνώσεως καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, διαμορφώνει σχολὰς αἱ ὁποῖαι τείνουν εἴτε πρὸς τὸν μηδενισμὸν εἴτε πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ θεοῦ.

Εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τῶν κινήσεων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἡ θεολογία ἐδοκίμασε πολλὰς συγκινήσεις. Ἡ εἰσβολὴ ἀκράτου τοῦ πνεύματος τῆς κριτικῆς εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Γραφῆς καὶ τοῦ δόγματος κατ' ἀρχὰς συνετάραξε τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ σὺν τῷ χρόνῳ τὰ πράγματα ἠρέμησαν. Καὶ ἡ κριτικὴ μέθοδος χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ πίστις παραμένει σταθερά.

Α΄ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ὁ αἰὼν τῆς δυνάμεως τῆς προτε-
σταντικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἀδυναμίας τῶν προτεσταντικῶν
Ἐκκλησιῶν. Ἡ θεολογία δεσπόζεται ἀπὸ τὴν κριτικὴν ἀντιμε-
τώπισιν τῶν θεολογικῶν ἐν γένει προβλημάτων. Τόσον ἡ ἐπι-
βεβαίωσις τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου νὰ διεισδύσῃ
εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, ὅσον καὶ ἡ ἀπεριόριστος φι-
λολογικὴ καὶ ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν βιβλικῶν κειμένων ἐκλόγι-
σαν τὴν αὐθεντίαν τῶν ἀληθειῶν τούτων. Ἡ θρησκεία ἀνα-
γνωρίζεται ὡς ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, δηλαδὴ
ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐμπειρίας καὶ ἄρα τοῦ πρακτικοῦ λόγου.
Παρ' ὅλας τὰς ἀναζητήσεις καὶ διαφοροποιήσεις εἰς τὸν χῶρον
τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἡ θρησκευτικὴ πίστις δὲν ἐπιστρέφει εἰς
τὰς πηγὰς τοῦ Λουθήρου, παραμένει ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία, ἡ
ὁποία μετὰ δυσκολίας θεωρεῖται συμβιβασμος μὲ κάτι τὸ ἀν-
τικειμενικῶς ὑπαρκτόν. Τὸ κέντρον θεολογήσεως μετατίθεται
ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸ ἐνδιαφέρον μεταφέρεται
ἀπὸ τὴν αὐθεντίαν (Βίβλον, παράδοσιν, λόγον Θεοῦ) εἰς τὰς
ἀνθρωπίνους λειτουργίας (ἀνθρώπινος λόγος, συνειδήσις), ἡ λύ-
τρωσις ἐρμηνεύεται ἠθικῶς, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καθίσταται
ἐπίγειος.

Εἰς τὰ περιθώρια τῶν βασικῶν θεολογικῶν τάσεων καλλι-
εργεῖται καὶ ἡ παραδοσιακὴ θεολογία ὑπὸ μιᾶς μειονότητος θε-
ολόγων. Ἐξ ἄλλου ἡ προσπάθεια τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας νὰ
ὑποκαταστήσῃ ἐκείνην τὴν αἰσιόδοξον καὶ ἀνθρωπιστικὴν φι-
λελευθέραν θεολογίαν δὲν εἶχε μόνιμα ἀποτελέσματα, ὡς φαί-
νεται.

1. ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου αὐτῆς ἀνασυγκροτεῖται ἡ θεολογία μαζὶ μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Μόλις πρὸ ὀλίγου χρόνου ὁ Kant εἶχε διακηρύξει κατ' οὐσίαν τὴν κατάργησιν τῆς φιλοσοφίας καὶ τώρα ἔρχεται εἰς φιλόσοφος ν' ἀναπτύξῃ ἕν ἀπὸ τὰ μεγαλειωδέστερα φιλοσοφικὰ συστήματα.

Γεώργιος Ὁ Γεώργιος Hegel (1770 - 1831), ἐκ Στουτγάρδης "**Ἐγγελοσ** τῆς Γερμανίας, ἐκινῶν δι' ἱερατικὴν σταδιοδρομίαν, ἐσπούδασε θεολογίαν, ἀλλὰ κατέληξεν εἰς φιλόσοφον, ὅπως συνηθίζετο κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον. Ἐδίδασκε φιλοσοφίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, καθ' ὃν χρόνον ἐδίδασκεν ἐπίσης ἐκεῖ ὁ Schleiermacher, ἐκεῖ δὲ καὶ ἀπέθανεν ἀπὸ χολέραν.

Τὸ πρῶτον σύγγραμμά του ἦτο ἡ *Βίος τοῦ Χριστοῦ*, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐξεδόθη πολὺ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἐπειτα ἠσχολήθη μὲ τὴν σύνταξιν μόνον φιλοσοφικῶν ἔργων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουν *Ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος*, *Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς*, *Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν* καὶ διάφορα φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια.

Ὁ Ἐγγελοσ συνδιαλλάσσει τὰς ἀντιθέσεις καὶ πρώτην τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως, ὥστε νὰ στρέψωμεν πάλιν εἰς τὸν δυτικὸν μεσαίωνα. Αὗται εἶναι δύο λειτουργίαι χωρισταί, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ μίαν μυστικὴν δύναμιν, καθ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτὴν αἰώνιαν ἀληθείαν, ἐκάστη συλλαμβάνουσα αὐτὴν κατὰ τὸν ἰδικόν της τρόπον. Οὕτω συμπορεύεται πάλιν φιλοσοφία καὶ θεολογία.

Θεμέλιον τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἰδέα. " Πᾶν ὅ,τι ἔχει ἀληθές, μέγα καὶ θεῖον, ἡ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδέαν. Σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ νόησις τῆς ἰδέας ταύτης εἰς τὴν ἀληθινὴν μορφήν της καὶ καθολικότητα. Ἡ φύσις ὑπεχρέωθη νὰ πραγματοποιῇ τὸν λόγον μὲ ἀναγκαιότητα. Ἄλλ' ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἐλευθερίας".

Ὁ Κάντιος περὶ ὠρίζε τὴν δύναμιν τοῦ λόγου εἰς τὰ φαινόμενα. Ὁ Ἐγγελοσ τὴν ἐπεντείνει καὶ εἰς τὰ πράγματα. Ὁ λόγος εἶναι πραγματικὸς. Πᾶν τὸ λογικὸν εἶναι πραγματι-

κὸν καὶ πᾶν πραγματικὸν εἶναι λογικόν. Ἄλλ' ὁ λόγος δὲν εἶναι πλήρης εἰς τὰ καθ' ἕναστος· εἶναι πλήρης μόνον εἰς τὸ σύμπαν, ὅπου πρέπει ν' ἀναθῶμεν διὰ νὰ εὐρώμεν τὴν καθαρὰν νόησιν. Εὐρίσκειται εἰς διαρκῆ κίνησιν, διασπᾶται καὶ ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτόν. Ἡ δὲ κίνησις ἔχει τριαδικὴν μορφήν· θέσις, ἀντιθέσις, κίνησις. Μία πραγματικότης προβαλλομένη ἐντὸς ἑαυτῆς ὑποκειμενικῶς ἀποτελεῖ τὴν θέσιν· ἀναπτυσσομένη ἐκτὸς ἑαυτῆς ἀντικειμενικῶς ἀποτελεῖ τὴν ἀντιθέσιν· ἐπιστρέφουσα εἰς ἑαυτὴν ἀνεπτυγμένως καὶ ἀπολύτως ἀποτελεῖ τὴν σύνθεσιν. Ὁ λόγος κατὰ τὴν κίνησιν χωρεῖ διὰ μέσου ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι αἴρονται κάθε φοράν εἰς ἀνωτέραν ἐνότητα. Εἶναι σχῆμα τὸ ὁποῖον ἐφαρμόζεται εἰς ὅλας τὰς μορφὰς τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου, ἡ ὁποία κατὰ βάσιν εἶναι μετάπλασις τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀποτελεῖ τὴν κλειδα ἡ ὁποία ἀνοίγει ὅλας τὰς θύρας τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Ὅλαι αἱ μεταγενέστεραι θεωρίαι περὶ ἐξελίξεως προέρχονται ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦτο.

Τὴν θρησκείαν θεωρεῖ ὁ Ἐγκελος ὡς τὸ κέντρον τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα αὐτοῦ — μῖγμα πλατωνικῆς, ἀριστοτελικῆς καὶ χριστιανικῆς ἀντιλήψεως — ἐντάσσεται πλήρως εἰς τὸ σύστημά του. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ λόγος, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον εἶναι συγχρόνως καθαρὰ ἐνέργεια καὶ ζωὴ. Ὡς ἀφηρημένη καὶ ὑποκειμενικὴ ἰδέα εἶναι Πατήρ, ὡς ἀντικειμενικὴ ἰδέα ἐξερχομένη ἑαυτῆς καὶ κοινωνοῦσα μὲ τὸν κόσμον εἶναι Υἱός, ὡς ἀπόλυτος ἰδέα ἐμπλουτισμένη διὰ τῆς αὐτοσαποκαλύψεως εἶναι Ἅγιον Πνεῦμα. Οὕτως ἐρμηνεύει ἐπίσης ὁ Ἐγκελος, πλὴν τοῦ τριαδικοῦ, καὶ ἄλλα δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν.

Βεβαίως ὁ Θεός, τὸ ἀνώτατον ὄν, δὲν φαίνεται σαφῶς ὡς πρόσωπον, διότι τὴν αὐτὴν κίνησιν ἔχουν καὶ ὅλαι αἱ ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι πρόσωπα. Θεὸς καὶ κόσμος φέρονται ὡς ἓν ἐνιαῖον ὄλον. Ὁ Θεὸς θέλει νὰ ἐνωθοῦν μαζί του τὰ πεπερασμένα ὄντα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀντιστρατεύονται εἰς τοῦτο. Αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας, τῆς ὁποίας κέντρον εἶναι ὁ Χριστός, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ἐνώνονται Θεὸς καὶ ἄνθρωπος. Ὁ Ἐγκελος εἶναι κλασικὸν παράδειγμα θεολόγου ἀπὸ καθέδρας μὲ ἔντονον πίστιν εἰς τὸν Θεόν, ἀλλὰ μὲ ἄτονον ἐκκλησιαστικὸν βίον.

Ἡ ἰδεοκρατία τοῦ Ἐγέλου, ὅπως καὶ ἄλλων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν φιλοσόφων, διαφέρει τῆς φιλοσοφίας τῆς διαφωτίσεως, κατὰ τὸ ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖνη ἐζήτει ἀπλῶς σαφήνειαν ἐννοῶν χωρὶς ἱστορικὴν καὶ ψυχολογικὴν πλαισίωσιν, αὐτὴ ἀναζητεῖ ἐμ-

βάθυσιν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς, τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

Φρειδερίκος Σλαϊερμάχερ Ὁ Φρειδερίκος Schleiermacher (1768 - 1834) εἶναι ὁ πατὴρ τῆς νεωτέρας προτεσταντικῆς θεολογίας. Υἱὸς στρατιωτικοῦ ἱερέως, ἐγεννήθη εἰς τὸ Μπρεσλάου, ἀνετράφη δὲ ὑπὸ τῆς εὐσεβοῦς μητρός του. Ἐμορφώθη εἰς τὴν σχολὴν τῶν εὐσεβιστῶν Χερνχουτῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνῆκον οἱ γονεῖς του, καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χάλλης. Συνδεθεὶς μὲ τοὺς ρωμαντικοὺς διανοουμένους, ὡς ἐφημέριος εἰς τὸ Βερολῖνον, κατέστη ὁ φιλοσοφικὸς καὶ θεολογικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ ρωμαντισμοῦ. Τὰ δὲ πρῶτα μεγάλα συγγράμματά του προεκάλεσαν τοιαύτην ἐντύπωσιν, ὥστε τοῦ παρεχωρήθη ἔδρα καθηγητοῦ τῆς θεολογίας εἰς τὴν Χάλλην, ἀπὸ ὅπου λόγῳ τῶν ναπολεοντείων πολέμων μετεκινήθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου. Ἐγένετο τότε μὲ τοὺς ἐνθουσιώδεις λόγους τοῦ παραμυθητῆς καὶ ἐμψυχωτῆς τοῦ ἀγωνιζομένου διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους.

Τρία εἶναι τὰ κυριώτερα συγγράμματά του. Πρῶτον *Οἱ Δόγοι περὶ θρησκείας*, τοὺς ὁποίους ἀπηύθυνε πρὸς τὰς μορφωμένας τάξεις, τὰς διακειμένας ψυχρῶς ἔναντι τῆς θρησκείας, καὶ εἰς τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει τὴν θρησκείαν κατὰ ρωμαντικὸν τρόπον ὡς συναίσθησιν καὶ γεῦσιν τοῦ ἀπειροῦ. Μὲ τὸ ἔργον αὐτὸ ὁ Σλαϊερμάχερ ἐπέτυχεν ὅ,τι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τοῦ 7' αἰῶνος, νὰ καταστήσῃ ἐκ νέου τὸν Χριστιανισμὸν ἀγαπητὸν εἰς τὰς μορφωμένας τάξεις. Δεύτερον ἔρχονται *Οἱ μονόλογοι*, ἠθικολογικὴ συνέχεια τοῦ ἀνωτέρω ἔργου. Τρίτον καὶ σπουδαιότερον εἶναι *Ἡ Χριστιανικὴ πίστις*, δογματικὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ νέας βάσεως, διὸ καὶ ἀποφεύγει τὸ ὄνομα "δογματικὴ".

Ὁ εὐσεβισμὸς, ὁ ρωμαντισμὸς, ἡ κριτικὴ λογοκρατία τοῦ Καντίου, παλαιαὶ φιλοσοφικαὶ ἐπιβιώσεις, ἰδίως τοῦ Πλάτωνος, τοῦ ὁποῦ ἔργα μετέφρασεν ὁ Σλαϊερμάχερ, τοῦ ἔδωσαν τὰ μέσα νὰ διαμορφώσῃ θεολογικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον παρὰ τὰ δάνειά του εἶναι πρωτότυπον καὶ ἀποτελεῖ ἀντιβαρὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ γερμανικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ προτεσταντικοῦ/τυπικισμοῦ τῶν χρόνων του. Εἶναι τὸ θεολογικὸν ἀντίστοιχον τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

Ὡς βάσιν τῆς θεολογίας του δὲν ἔθεσε τὸν Θεόν, καθ' ὅσον οὗτος κεῖται ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης κατανοήσεως. Κατὰ τὴν καντιανίζουσαν γνωσιολογίαν τοῦ ὁ λόγος προχωρεῖ μόνον ἕως ἐκεῖ ὅπου φθάνουν αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν, εἰς τὰ αἰσθητά. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ εὕρῃ ἄλλην βάσιν, ἐντὸς τοῦ κόσμου τῆς ἐμ-

πειρίας, και την εὔρεν εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει πηγὴν τὴν νόησιν, ἡ ἠθικὴ τὴν βούλησιν· πηγὴ τῆς θρησκείας εἶναι τὸ συναίσθημα τὸ ὁποῖον ἰ καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς τοῦ Καντίου. Καὶ εἶναι τοῦτο πρῶτον ὁ πόθος ἀνυψώσεως τῆς ψυχῆς ἀπὸ μίαν κατωτέραν εἰς ἀνωτέραν συνειδησιν καὶ δεύτερον ἡ συναίσθησις ὅτι ἡ ἀνύψωσις δὲν δύναται νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ἀλλ' ἀπὸ τὸν Θεόν, εἶναι δηλαδὴ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸν Θεόν.

Οὕτως ἡ θρησκεία ἀπὸ σύνολον ἀληθειῶν τὰς ὁποίας δέχεται κανεὶς διὰ τῆς πίστεως καθίσταται "τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον". Τὰ δόγματα εἶναι ἀπλῆ ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ διατύπωσης τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ἡ δὲ Γραφὴ δὲν ἀποτελεῖ μὲν ἰδιαίτερον ταμεῖον τῆς ἀποκαλύψεως, διότι πᾶς θρησκέων ἄνθρωπος δύναται νὰ βιώσῃ κατ' ἰδίαν ὅ,τι περιέχεται εἰς αὐτὴν ὡς ἀποκάλυψις, ἔχει ὅμως παρὰ ταῦτα ἀξίαν, ὡς περιγράφουσα τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ.

Οὕτω καὶ ἡ διδασκαλία περὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὸ σύστημα τοῦ Σλαϊερμάχερ. Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον, δίδεται εἰς ἡμᾶς ἐν τῷ συναισθήματι κατὰ πρωτότυπον μορφήν. Μαζὶ μὲ τὴν ἀπόλυτον ἐξάρτησιν ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ὄχι μόνον τὸν ἄνθρωπον ἀλλὰ πᾶσαν πρόσκαιρον ὑπαρξιν, δίδεται ἐπίσης εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ἄμεσος αὐτοσυνειδησις, ἡ ὁποία καθίσταται συνειδησις τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχει μία στιγμή εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ὁποίαν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν του γεννῶνται οὐράνιοι σπινθῆρες.

Κάπως ἀορίστως παριστάνεται ὁ Θεὸς εἰς τὸ σύστημα τοῦτο, ἄλλοτε προσωπικός, ἄλλοτε ὄχι. Τὸ ὄν ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξαρτᾶται ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάπως συγκεχυμένον μὲ τὸν κόσμον, ἀλλ' οὕτως εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ ἄνθρωπος. Διότι μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον ὄν συμβαδίζει καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ καθ' ἕκαστον ὡς μέρους τοῦ ὅλου, ἡ ἐκδοχὴ παντὸς πεπερασμένου ὡς ἐκφράσεως τοῦ ἀπείρου. Εἶναι ἄποψις ἡ ὁποία δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν πανθεισμόν.

Ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα πορίζεται οὗτος τὴν σαβελλιανικοῦ τύπου ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ τριαδικὰ πρόσωπα εἶναι τρεῖς τρόποι ἀποκαλύψεως. Οὕτω τώρα ὁ Θεὸς φαίνεται ν' ἀποικτᾷ προσωπικότητα. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτον συναίσθημα ὑφίσταται εἰς ὅλας τὰς ἱστορικὰς μορφὰς θρησκείας, ὅλαι αὐταὶ εἶναι ἀληθεῖς, ἡ δὲ ποικιλία τῶν μορφῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ποικιλίαν τρόπων ἐκδηλώσεως τοῦ συναισθή-

ματος κατὰ φυλὰς καὶ πρόσωπα. Πασῶν τῶν θρησκευτῶν ὑπερέχει ὁ Χριστιανισμός.

Ἄμαρτία εἶναι ἡ ἔλλειψις ἢ ἀτέλεια τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸν Θεόν, ἢ ὅποια ἔλλειψις προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου πάλην ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων ροπῶν. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν πάλην καὶ ἀπόκτησις γνησίου συναισθήματος εἶναι σωτηρία. Συνεπῶς προπατορικὸν ἁμάρτημα δὲν ὑπάρχει. Ἀποκτᾶται δὲ ἡ σωτηρία διὰ τῆς συνδέσεως μὲ τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἔφθασε κατὰ τρόπον ἀπαράμιλλον εἰς τὸ ὕψος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὸν Χριστόν. Οὗτος ἦτο τόσον τέλειος, ὥστε ἡ ὑπερφυσικὴ γέννησις καὶ ἡ ἀνάστασις νὰ μὴ δύνανται νὰ προσθέσουν τίποτε περισσότερον εἰς τὴν τελειότητά του. Ἐπιδρᾷ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀναπαράγων τὴν τελείαν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ προκαλῶν τὴν θρησκευτικὴν ἀναγέννησίν του.

Καὶ ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ σωτηρία ἀπὸ ἀτομικῶν καταστάσεων μεταβάλλονται εἰς συλλογικὰς· διότι ἡ θρησκεία, λόγῳ τῆς ὁρμῆς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀνακοίνωσιν, εἶναι κοινωνικὸν φαινόμενον. Ἡ σωτηρία λοιπὸν δίδεται ἐντὸς ἑνὸς συλλογικοῦ σώματος, τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐμψυχωμένου ὀργανισμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ τελειωθῇ εἰς τὸ ἐπέκεινα.

Τὰ περὶ τῶν ἐσχάτων ὁ Σλαϊερμάχερ, ὡς προφητικά, διαχωρίζει τῆς κυρίως δογματικῆς, τὰ δὲ περὶ ἀγγέλων καὶ δαιμόνων ἀναθέτει εἰς τὴν λειτουργικὴν ποίησιν.

Εἰς τὴν θεολογίαν αὐτὴν ἐλάχιστα λουθηρανικὰ στοιχεῖα διατηροῦνται· ἀπουσιάζουν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀποκαλύψεως, τῆς φθορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι λοιπὸν κατ' οὐσίαν μία νέα θεολογία, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας ὑπῆρξε βαθεῖα, ὅσον δὲ παρήρχετο ὁ χρόνος καθίστατο ἐντονωτέρα. Τριάκοντα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τούτου ὁ Στράους παρεπονεῖτο ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν θεολόγων ἦσαν ἀκόμη ὑπόδουλοι τούτου. Δὲν ἰδρυσεν ὅμως οὗτος ἰδίαν σχολὴν λόγῳ τῆς πολυμερείας του. Οὕτως ἕκαστος τῶν μετὰ ταῦτα θεολόγων παρελάμβανε μέρος τῆς διδασκαλίας τούτου συμβιβαζόμενον μὲ τὰς ἰδικὰς του τάσεις. Τελευταίως ἡ προτεσταντικὴ θεολογία ἔδειξεν ἀποστροφήν ἔναντι αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ τηρήσῃ μονίμως τὴν τάσιν ταύτην.

2. Η ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ

Εἰς τὴν Ἀγγλίαν δὲν ἐνεφανίσθη ἐνωρὶς προσωπικότης, ὡς οἱ ἀνωτέρω ἐν Γερμανίᾳ, διὰ τὴν δώση νέαν γραμμὴν εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν. Ἡ προσπάθεια τοῦ ποιητοῦ Σαμουήλ Coleridge (1772-1834), ἐπισκεφθέντος τὴν Γερμανίαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρώτης ἀκμῆς τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Σλαϊερμάχερ, νὰ μεταφέρῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀλλαγῆς δὲν ἀπέληξεν εἰς θεολογικὸν σύστημα, λόγῳ τῆς ἀκαταστασίας τοῦ βίου καὶ τῆς σκέψεως τούτου. Οὗτος ἀπέμεινε ποιητὴς καὶ ἐλεύθερος στοχαστής, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔδωκεν ὠρισμένα ἀξιόλογα στοιχεῖα εἰς τὴν νέαν ὑπὸ ρωμαντικὴν ἐπιρροὴν θεολογικὴν σκέψιν.

Ἐξ ἄλλου μία μεγάλη προσωπικότης, ἐμφανισθεῖσα βραδύτερον, ὁ Newman, δὲν ἔμεινεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τέλους, ἀλλὰ προσεχώρησεν εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν.

Ἡ μεταβολὴ ἐδῶ ἔλαβεν ἄλλην μορφήν. Παλαιότερον εἰς τὴν Ἀγγλίαν εἶχον ἀποκοσπῆ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας οἱ ἀκραίφνεις καλβινισταί, ὀνομασθέντες Πουριτανοί. Ἐντὸς δὲ τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἐστεγάζοντο δύο μερίδες ἀνταγωνιστικαὶ καὶ ἀδιαχώριστοι· ἡ εὐαγγελικὴ, ἄλλως καλουμένη τῆς Χαμηλῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὴν ἐνίσχυσιν τῶν καλβινικῶν στοιχείων, καὶ ἡ ἐπίσημος, ἄλλως καλουμένη τῆς Ὑψηλῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὴν ἐνίσχυσιν τῶν καθολικῶν στοιχείων.

Ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς Ὑψηλῆς Ἐκκλησίας προῆλθεν ἡ Ὁξφόρδιος Κίνησις, ἡ ὁποία εἶναι φορεὺς τῆς θεολογικῆς μεταβολῆς. Ἡ ἔκδηλος παρουσίας αὐτῆς συμπίπτει μὲ τὴν ἐκφώνησιν λόγου ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Keble τὸ 1833, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεκρίνοντο αἱ ἀπόπειραι νέου περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς Βρεττανικὰς νήσους. Τὴν ἡγεσίαν τῆς κινήσεως ἀνέλαβεν ὁ Νιούμαν, μετὰ δὲ τὴν ἀπομάκρυνσιν αὐτοῦ ὁ Πούσεϋ. Οὗτοι τὰς ἀπόψεις των ἐξέθετον εἰς σειρὰν δοκιμῶν, ἀγγλιστὶ Tracts, διὰ ἐκαλοῦντο Τρακτάριοι.

Ἡ κίνησις αὕτη, ἂν καὶ παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν ρωμαντισμόν, δὲν εἶναι γέννημα αὐτοῦ. Ὁ ρωμαντισμὸς ἐνδιαφέρετο διὰ τὴν κοσμικὴν ὄψιν τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου καὶ

ἐτόνιζε τὸ προσωπικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ ἡ ὀξφόρδιος κίνησις ἐν-
 διεφέρετο διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὄψιν καὶ ἐτόνιζε τὸν κοινο-
 τικὸν χαρακτῆρα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ κοινωνία τὴν ὁ-
 ποίαν συνέστησεν ὁ Χριστὸς δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ χω-
 ρὶς κανονικὸν ὀργανισμόν· ὅθεν ἡ κίνησις τμηρᾷ ἰδιαζόντως τὸ
 ἱερατεῖον καὶ τὰς τελετουργίας, ἰδίως τὸ μυστήριον τῆς θείας
 εὐχαριστίας, ἐξ οὗ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐκαλοῦντο ἐπίσης Τελε-
 τόφιλοι. Χωρὶς ν' ἀπορρίπτουν τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ ΙΣΤ' αἰ-
 ῶνος, τὴν ἐμείωνον μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αὕτη, λόγῳ τῶν ὑ-
 περβολῶν αἱ ὁποῖαι ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἔντασιν,
 εἶχεν ἀπορρίψει καὶ πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα. Ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ
 τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἔπρεπε νὰ ἐνεργηθῇ διὰ μόνον τὸν
 λόγον ὅτι αὕτη εἶχεν εἰσαγάγει καινοτομίας κατὰ τὸν μεσαῖωνα
 καὶ ὄχι χάριν ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸ σύνολον τῆς ἐκκλησιαστικῆς
 παραδόσεως. Διὰ ταῦτα ἡ κίνησις ὡς γνησίαν ἔκφρασιν τῆς
 Ἐκκλησίας προετίμα τὸ *Ἐὐχολόγιον ἀντὶ τῶν Τριάκοντα ἐννέα
 ἄρθρων*.

Ἐπιδιώκουσα νὰ διαφωτίσῃ ὄχι τὸν πολὺν λαόν, ὅπως ἄλ-
 λοτε ἢ ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἐστίαν προελθοῦσα κίνησις τοῦ Οὐέσλεϋ,
 ἀλλὰ τὰς μορφωμένας τάξεις καὶ τὸν κληρὸν, πράγματι ἀνεζω-
 ογόνησε τὸν θρησκευτικὸν βίον εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Ἐπηρέασε
 καὶ παρέσυρε πρὸς τὸ μέρος τῆς τὴν Ὑψηλὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁ-
 ποία ἔκτοτε ἐπλησίασε περισσότερο τὸν καθολικισμόν, ἐξ οὗ
 καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς καλοῦνται Ἀγγλοκαθολικοί, διάφοροι τῶν
 Ῥωμαιοκαθολικῶν τῆς Ἀγγλίας. Βραδύτερον ἐνεφανίσθη καὶ τρί-
 τῃ μερί, ἡ τῆς Εὐρείας Ἐκκλησίας, περιλαμβανούσης τοὺς
 μορφωμένους κυρίως κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐδέχθη-
 σαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς γερμανικῆς κριτικῆς θεολογίας καὶ ἐζή-
 τουν ἐκσυγχρονισμόν.

Προῖδὸν τῆς μερίδος ταύτης εἶναι ἡ περὶ φημος συλλογὴ
Δοκίμια καὶ ἀναθεωρήσεις τῆς Ὀξφόρδης (1860).

Ἰωάννης Κέμπλ ὡς ἐλέχθη ἤδη, τὴν ὀξφόρδιον κίνησιν ἠγκαινία-
 σεν ὁ Ἰωάννης Keble (1792-1866), εἷς τῶν μεγα-
 λυτέρων ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν τῆς Ἀγγλίας. Γεννηθεὶς εἰς
 τὸ Φαίαρφορδ, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ὀξφόρδην, ἀφοῦ δὲ ἐγένεν
 ἱερεὺς, ἐξέδωσε τὴν συλλογὴν *Χριστιανικὸν ἔτος*, περιέχουσαν
 λαμπροὺς ὕμνους, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν ἐξόχως δημοφιλεῖς.

Ἀπὸ τὴν ὕμνογραφικὴν ἐνασχόλησίν του καταφαίνεται τὸ
 μέγα ἐνδιαφέρον του διὰ τὸν λειτουργικὸν βίον, τὸ ὁποῖον πά-
 λιν δεικνύει τὴν προσήλωσίν του εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν.
 Ὄταν διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ποιήσεως εἰς τὴν Ὀξφόρδην, ἀ-
 νέλαβε πρωτοβουλίαν ὑπὲρ ἀποτροπῆς τῶν κινδύνων τῆς Ἐκκλη-

σίας ἀπὸ τὸ φιλελεύθερον μεταρρυθμιστικὸν πνεῦμα. Τὸ 1833 ἔξεφώνησε τὸν περὶ φημον λόγον *Περὶ τῆς ἐθνικῆς ἀποστασίας*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποστασίαν ὀνομάζει τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν καθολικὴν παράδοσιν. Διὰ τοῦ λόγου τούτου ἐδόθη τὸ σύνθημα τῆς δημιουργίας τῆς ὀξφορδίου κινήσεως, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ Κέμπλ ἔδωσε καὶ τὸ συγκεκριμένον πρόγραμμα ἢ Ἐκκλησία στηρίζει τὸ κῆρος τῆς εἰς τὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν καὶ ἡ μακαριότης συνίσταται εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Τότε διὰ τῆς συνενώσεως θεολόγων τινῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Νιούμαν συνεκροτήθη ἡ ἡγετικὴ ὁμάς τῆς κινήσεως.

Ὁ Κέμπλ προσέφερεν ἑννέα εἰς τὴν σειρὰν τῶν Δοκιμίων. Μὲ τὸ *Δοκίμιον 4* ὑποστηρίζει τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀποστολικῆς διαδοχῆς, διὰ τῆς ὁποίας φρονεῖ ὅτι ἐξυψώνεται ἡ συναίσθησις τῶν δικαιομάτων καὶ καθηκόντων τῶν κληρικῶν, ἐνῶ μὲ τὸ *Δοκίμιον 89* ἐπαινεῖ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς θεολόγους καὶ γενικώτερον τοὺς μυστικούς. Συνειργάσθη δὲ οὗτος ἐπίσης μετὰ τοῦ Νιούμαν καὶ τοῦ Πούσεῦ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς *Βιβλιοθήκης τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*.

Βραδύτερον ἀπεσύρθη εἰς μακρυνὴν ἐνορίαν καὶ ἔζησεν εἰρηνικῶς. Εἰς τὴν Ὀξφόρδην ἰδρύθη ὁμώνυμον κολλέγιον πρὸς τιμὴν του.

Ἐδουάρδος Πούσεῦ Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Νιούμαν τὴν ἡγεσίαν τῆς κινήσεως ἀνέλαβεν ὁ Ἐδουάρδος Pusey (1800 - 1882). Ὁ Πούσεῦ, μεταβὰς μετὰ τὰς εἰς τὴν Ὀξφόρδην σπουδὰς του εἰς τὴν Γερμανίαν, ἐτάχθη εἰς τὴν γραμμὴν τῆς κριτικῆς θεολογίας, ἀλλ' ἀνεθεώρησε τὰς ἀπόψεις του πολὺ ἐνωρίς. Ἱερεὺς ἤδη, διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἑβραϊκῆς εἰς τὴν Ὀξφόρδην (1828), συνεδέθη δὲ ἐκ τῶν πρώτων μὲ τὴν ὀξφορδιὸν κίνησιν. Ἰκανὸς ρήτωρ καὶ δυναμικὸς ἡγέτης, συνετέλεσε περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὴν ἐπέκτασιν καὶ ἐπιβολὴν τῆς κινήσεως, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἀνέλαβεν αὐτὸς τὴν ἡγεσίαν τῆς (1841). Αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ διεικνείαν ἀπηγόρευσαν εἰς αὐτὸν νὰ κηρύττῃ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, δὲν ἔκαμψαν τὴν δραστηριότητά του. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του ἔζησε βίον ἀσκητικὸν καὶ ὀργάνωσε μοναχικὰς κοινότητας ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν.

Συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πατερικῶν μελετῶν καὶ ἔδωσε τὸν πρῶτον τόμον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῶν Πατέρων, περιλαμβάνοντα τὰς *Ἐξομολογήσεις* τοῦ Αὐγουστίνου. Εἰς τὸ νεανικὸν του ἔργον *Ἱστορικὴ ἔρευνα περὶ τῶν πιθανῶν αἰτίων τοῦ ὀρθολογιστικοῦ χαρακτῆρος τῆς γερμανικῆς θεολογίας*

κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ὡς αἴτιον τῆς στροφῆς πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸν εὕρισκε τὴν ἔλλειψιν ζωτικότητος εἰς τὴν προτεσταντικὴν ὀρθοδοξίαν. Τὸ ἄλλο ἔργον τοῦ Ἡ' Ἀγγλικανικῆ Ἐκκλησία ὡς τμῆμα τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ὑπὸ μορφήν εἰρηνικῆς ἐπιστολῆς, τονίζει ὅτι ἐμπόδιον διὰ τὴν ἔνωσιν μὲ τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν δὲν εἶναι ἡ ἐπίσημος διδασκαλία αὐτῆς, ἀλλὰ τὰ ἀνεπίσημα θέσμια καὶ αἱ λαϊκαὶ δοξασίαι, αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν λατρείαν τῆς Παναγίας, τὸ καθαρτήριο, τὰ συγχωροχάρτια καὶ τὰ ὅμοια.

Ἄλλ' ἐθεώρει βεβαίως ὡς ἐμπόδιον καὶ τὴν γενικὴν ἐπιβολὴν τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἠκολούθει τὸν γαλλικανισμόν, ἐνῶ κατὰ τὴν δογματικὴν, πλὴν ἐλαχίστων σημείων, συνεφώνει μὲ τὰς ἀποφάσεις τοῦ Τριδέντου. Θὰ ἠδύνατο νὰ προσαρμοσθῇ πλήρως εἰς τὰ πλαίσια τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἡ φήμη τοῦ ὑπῆρξε πάντοτε μεγάλη καὶ ἡ ἐπίδρασίς του ἀνάλογος πρὸς τὴν φήμην του. Μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὴν Ὁξφόρδην ἰδρύθη πρὸς τιμὴν του ὁ Οἶκος Πούσεϋ.

3. ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἡ ἀμερικανικὴ θεολογία ἀνεπτύχθη κυρίως μεταξὺ τῶν μοναρχιανικῶν κύκλων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἰσχυροὶ εἰς τὴν Νέαν Ἀγγλίαν. Ἡ θεολογία αὕτη εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κριτικὴν θεολογίαν τοῦ Σλαϊερμάχερ, ἀλλ' ἐνῶ παρουσιάζει μερικὰ παράλληλα πρὸς αὐτὴν σημεῖα, φαίνεται περισσότερον ὡς συνέχισις τῆς ὀρθολογιστικῆς θεολογίας τῆς ἀγγλικῆς διαφωτίσεως. Τὸ ἐντονώτερον στοιχεῖον τῆς εἶναι ἡ ἀπόρριψις τῆς καλβινικῆς ἀντιλήψεως περὶ καταφθορᾶς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς ἀποκαλύψεως εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἱστορίαν, καὶ διὰ τοῦτο μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸν ρωμαντισμόν.

Οὐίλλιαμ Τσάννινγκ Ὁ Οὐίλλιαμ Channing (1780 - 1842) μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὸ Χάρβαρντ, ἐφημέριος εἰς τὴν Βοστώνην, κατὰ τὴν διάσπασιν τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν, ἐτάχθη μὲ τὴν μοναρχιανίζουσαν μερίδα τῆς καὶ ἐντὸς ὀλίγου κατέστη θεολογικὸς ἐκπρόσωπός της. Ἔθεσε τὰς γραμμὰς τῆς μὲν θεωρητικῆς θεολογίας του μὲ λόγον τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν εἰς χειροτονίαν φίλου του ἐν Βαλτιμόρη μὲ τίτλον *Μοναρχιανικὸς Χριστιανισμός*, τῆς δὲ πρακτικῆς μὲ τὴν λαμπρὰν πραγματείαν *Ὁμοίωσις Θεῶν*.

Εἰς τὴν θεολογίαν του κυριαρχεῖ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον· ἡ πατρότης τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀγαθότης τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἡ ἀγάπη, συνισταμένη ὅλων τῶν ἄλλων ἀρετῶν, καὶ κυρίως τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγιότητος, ἔχει ὡς πηγὴν τὸν Θεὸν καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐδόθη εἰς τὸν ἄνθρωπον. Συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τὸ ἐξαχρεωμένον ὄν τοῦ Καλβινισμοῦ, κάτι τὸ ἀδιανόητον διὰ τὴν τελειότητα τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προῆλθεν· εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀποκτῶμεν ἰδέαν καὶ περὶ αὐτοῦ. "Ἡ ἰδέα περὶ Θεοῦ, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ὑπέροχος, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἰδέα τῆς ἰδίας ἡμῶν πνευματικῆς φύσεως, κηκαθαρμένη καὶ προβεβλημένη εἰς τὸ ἄπειρον".

Ἐκλαμβάνει τὸν Θεὸν κατὰ σαφῶς ἀρειανικὸν τρόπον ὡς μονάρχην, καθ' ὅσον δὲν εὐρίσκει εἰς τὴν Γραφὴν διδασκαλίαν περὶ τριαδικότητος. Ὁ Χριστός, ὄν προϋπάρχον καὶ ἐπέχον

θέσιν ἀγγέλου ἢ πνεύματος, εἰλήθην εἰς τὸν ἄνθρωπον. Δὲν σώζει, εἴτε διὰ τοῦ σταυροῦ εἴτε ἄλλως, ἀλλ' ἀποτελεῖ πρό-τυπον πίστεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ τηρήσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν εἰς σωτηρίαν.

Ἡ πίστις ἔχει πηγὴν τὸν λόγον, ὁ δὲ ἠθικὸς βίος τὴν συνειδησιν τοῦ ἀνθρώπου. Λόγῳ τῆς συγγενείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ὑφίσταται ἄμεσος κοινωνία μεταξὺ αὐτῶν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν λαμβάνει χαρακτήρα μυστικιστικόν. Εἶναι ἐποπτεία τοῦ Θεοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῶν φυσικῶν του δυνάμεων, τῆς νοήσεως καὶ τῆς συνειδήσεως. Εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Τσάννιγκ, κρᾶμα φιλελευθερισμοῦ καὶ παραδόσεως, ἀφήνετο θέσις ὅχι μόνον διὰ τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ θαύματα.

Θεόδωρος Πάρκερ Ὁ Θεόδωρος Πάρκερ (1810 - 1860), υἱὸς ἀγρότου τῆς Νέας Ἀγγλίας, ἐσπούδασε καὶ ἀκολούθως ἐδίδαξεν ἀνατολικὰς γλώσσας εἰς τὸ Χάρβαρντ. Διετέλεσεν ἐφημέριος μοναρχιανικοῦ ναοῦ εἰς τὴν Μασσαχουσέτην, ἀπὸ ὅπου βραδύτερον λόγῳ ἀποδοκιμασίας τῶν ἐνοριτῶν του μετεκινήθη ἐντὸς τῆς Βοστώνης. Μετειῖχεν ἐνεργῶς εἰς τὴν κίνησιν ὑπὲρ τῆς κοινωνικῆς ἀναμορφώσεως καὶ ἠγεῖτο σταυροφορίας κατὰ τῆς δουλείας.

Τὰς γνώμας του ἐκθέτει εἰς τὰ δοκίμια *Τὸ παροδικὸν καὶ τὸ μόνιμον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ* καὶ *Λόγος περὶ τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων*. Εὐρίσκεται εἰς διάφορον ἀπὸ τοῦ Τσάννιγκ γραμμῆν, διότι τὴν Γραφὴν θεωρεῖ ἀπλῶς ὡς ὁδηγὸν καὶ ὄχι ὡς αὐθεντίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, εἰσάγει δὲ ὡς ὁ Σλαϊερμάχερ τὸ συναίσθημα καὶ ὡς ὁ Κάντ τὴν συνειδησιν πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. "Ὅ,τι διατηρεῖ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι τὰ πορίσματα τῆς φυσικῆς θεολογίας, τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίζει μὲ μερικὰ νέα στοιχεῖα. Θεωρεῖ τὸν Θεὸν ἔμμονον εἰς τὸν κόσμον καὶ ἐκλαμβάνει τὸ πᾶν ὡς θεῖον" "ὁ κόσμος εἶναι ἐν διαρκείᾳ θαῦμα". Μεταξὺ φυσικοῦ καὶ ὑπερφυσικοῦ δὲν ὑφίσταται διαχωριστικὴ γραμμή. Ἀποφεύγει τὸν πανθεῖσμὸν ἀναγνωρίζων ταυτοχρόνως τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐσωτερικὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος τὴν συλλαμβάνει μὲ μίαν εἰδικὴν αἴσθησιν ἢ διαίσθησιν.

Ράλφ Ὁ Ράλφ Emerson (1803 - 1882) ἀπέκοψε τελείως *Ἐμερσον* τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν ὀργανωμένον Χριστιανισμὸν. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Βοστώνην καὶ σπουδᾶσας εἰς τὸ Χάρβαρντ, ὑπηρέτησεν ὡς ἐφημέριος εἰς μοναρχιανικὸν ναόν, ἀλλὰ παρητήθη τῆς θέσεώς του πολὺ ἔνωρίς, διότι αἱ ἀντιλήψεις του εἶχον προωθηθῆ μέχρι τοῦ σημείου ὥστε ν'

ἀρνήται πᾶσαν ἀξίαν εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον ἔπαυσε πλέον νὰ τελεῖ.

Ἐκτοτε ἡσχολήθη μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν σύνταξιν συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται διὰ τὸ συναρπαστικὸν ὕφος των, καὶ ἐκλεκτῶν ποιημάτων. Μεταξὺ τῶν δοκιμῶν τοῦ σπουδαίαν κατέχουν θέσιν τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους *Φύσις, Ἀγωγή βίου, Κοινωνία καὶ μόνωσις*.

Διὰ τὰς θρησκευτικὰς τοῦ ἀπόψεως τὸ μὲν ὕλικὸν λαμβάνει ἀπὸ τὴν φυσικὴν θεολογίαν καὶ τὴν καντιανὴν ἐμπειριοκρατίαν, τὴν δὲ μορφήν ἀπὸ τὸν μυστικισμόν. Ἀφοῦ ἐπίστευεν ὅτι ἡ θεία ἔμπνευσις ἀπλώνεται εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, δὲν παρεδέχετο ἰδιαιτέραν αὐθεντίαν εἰς τὴν Γραφήν οὔτε ἀπόλυτον κῦρος εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Αἱ λειτουργίαι τῆς ψυχῆς εἶναι ἴκαναὶ νὰ συλλάβουν ὅλας τὰς αἰωνίας ἀληθείας. "Ἐκαστος ἄνθρωπος εἶναι προφήτης δι' ἑαυτόν". Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ πρέπει νὰ διατηρῇ μυστικὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν ψυχὴν τῆς φύσεως, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται εἰς τὴν ὡραιότητα τῶν ὄντων καὶ εἰς τὸν ἡθικὸν νόμον. Ἦτο ἀφοδρὸς πολέμιος τοῦ ὕλισμοῦ ὁ Ἐμερσον.

Ὁράτιος Μπουῶνελλ Ὁ Ὁράτιος Bushnell (1802-1876), ὡς ὁ διαμορφωτὴς τῆς χριστιανικῆς σκέψεως ἐν Ἀμερικῇ, καλεῖται πατὴρ τοῦ ἀμερικανικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Γεννηθεὶς εἰς τὴν πολιτείαν Κοννέκτικατ, εἶχεν ὡς ἔφηβος θρησκευτικὰς ἀμφιβολίας, τὰς ὁποίας ὑπερενίκησεν, ὅποτε ἐσπούδασε θεολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Γαίηλ. Ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν ὑπηρέτησεν ὡς ἐφημέριος εἰς τὸ Χάρτφορντ, ἀφοῦ δὲ ἔπειτα ἀπεσύρθη διὰ λόγους ὑγείας, ἐσυνέχισε τὸ συγγραφικὸν τοῦ ἔργον.

Μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν συγγραμμάτων τοῦ πρέπει νὰ μνημονευθοῦν τὰ κάτωθι: *Φύσις καὶ ὑπερφυσικόν, Ὁ Θεὸς ἐν τῷ Χριστῷ, Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ θεολογίᾳ, Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ θυσία, Ἡ χριστιανικὴ ἀνατροφή*. Κατάρθωσεν εἰς αὐτὰ νὰ διατηρήσῃ μίαν ἰσορροπίαν μεταξὺ τῶν θεολογικῶν ἀκροτήτων. Ἄν καὶ ἐδέχθη ἐπιρροάς, ὡς οἱ προηγούμενοι θεολόγοι, δὲν ἔφθασεν εἰς ριζοσπαστισμόν. Παρέμεινεν οὕτω εἰς τὸν ὀρθόδοξον προτεσταντισμόν ὡς φιλελευθέρα παρέκκλισις καὶ ἐπηρέασε τὴν νέαν θεολογικὴν γενεάν.

Δὲν τοῦ ἤρσαν τὰ δογματικὰ συστήματα, διότι ἐτοποθεῖται καὶ αὐτὸς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν γνῶσιν αὐτοῦ παρίστα ὡς ἐσωτερικὴν καὶ ἄμεσον ἐμπειρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν μεταφυσικὴν ἐθεώρει ὡς ἔργον τῶν ποιητῶν, δεδομένου ὅτι εἰς τὰ πνευματικὰ ζητήματα δὲν χωρεῖ ἀκριβολογία. Ὁ αὐτὸς γλωσσικὸς ὁ-

ρος ἄλλην ἔννοιαν ἔχει ὅσάκις χρησιμοποιεῖται διὰ πνευματικὸν ἀντικείμενον καὶ ἄλλην ὅσάκις χρησιμοποιεῖται δι' αἰσθητόν. Καὶ ἡ περὶ τριάδος διδασκαλία ἐπίσης δὲν δύναται νὰ κατοχυρωθῆ μέχρι σημείου ὥστε νὰ βεβαιώνη τὴν ὕπαρξιν αἰωνίων διακρίσεων εἰς τὸν Θεόν. Οὕτως ἐπλησίαζε τὸν μοναρχιανισμόν.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης παρὼν εἰς τὴν φύσιν, τὰ δὲ θαύματα ἐξηγοῦνται ὡς μέρος τοῦ ἐν τῇ φύσει θείου νόμου. Τοιοῦτον θαῦμα εἶναι κατὰ πρῶτον ἢ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ. Ὁ Μποῦσνελλ δὲν ἀμφέβαλλε περὶ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὡς δοκητῆς, ἀμφέβαλλε περὶ τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ. Ἡ ἀποψίς του εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀσαφής, διότι ἄλλως ἐδέχετο ὡς πραγματικὸν τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν κάποιαν ἀντικειμενικὴν ἀξίαν. Ὁ δισταγμὸς οὗτος τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ ν' ἀπορρίψῃ τὰς παραδοσιακὰς περὶ λυτρώσεως θεωρίας καὶ ν' ἀποδώσῃ τὴν σωτηρίαν εἰς ἠθικὴν ἐπίδρασιν τοῦ παραδείγματος τοῦ Χριστοῦ.

4. ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ὁ φιλελευθερισμὸς εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὴν προτεσταντικὴν θεολογίαν ἑνωρίτερον, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅποτε ἐνεφανίσθησαν θεολόγοι προσπαθοῦντες νὰ περιορίσουν τὰ χριστιανικὰ δόγματα εἰς τὰ ἐκ τῆς φυσικῆς θεολογίας ἐξαγόμενα. Οὗτος ἐνισχύθη μετὰ τὸν Σλαϊερμάχερ δι' ἀναμίξεως τῆς κριτικῆς αὐτοῦ θεολογίας καὶ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς μετὰ τῆς φυσικῆς θεολογίας. Ἄλλ' ἤδη κύριος παράγων ἀναδείξεως αὐτοῦ εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος τοῦ Ἐγέλου. Μὲ πρωτοπόρον τὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης οἱ γερμανοὶ φιλελεύθεροὶ θεολόγοι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀπεψίλωσαν τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν ἀπὸ τὰ κύρια περιεχόμενά της. Εἰς τὸ τέλος ἐνεφάνισαν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀγαθώτατον, εὐστροφώτατον καὶ γλυκύτατον διδάσκαλον, καὶ περιέγραψαν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὡς ρωμαντικὴν πολιτείαν χωρὶς τραγωδίας καὶ δυσκολίας, ὅπως ἀκριβῶς ἐνόμιζον ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίγειος πολιτεία.

Φερδινάνδος Μπάουερ Ἀρχηγέτης τῆς σχολῆς αὐτῆς ἀνεδείχθη ὁ Φερδινάνδος Bauh (1792 - 1860), ἐκ Βυρτεμβέργης, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Τυβίγγης καὶ ἐδίδαξεν εἰς αὐτὸ ἀπὸ τοῦ 1826 μέχρι τοῦ θανάτου του.

Ἡ προσπάθεια τούτου ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὅτι εἰς τὰ θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπέκειτο μία πραγματικὴ ἱστορία, τὴν ὁποίαν ἀνεζήτησε μὲ ὄσσην διάθεσιν ἐπέβαλεν ἡ ἀγάπη τοῦ ρωμαντισμοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν. Πρὸς τοῦτο ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ μελετήσῃ προσεκτικῶς τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ καὶ νὰ τὰ ἐλέγξῃ μὲ τὴν κριτικὴν του μέθοδον, τὴν ὁποίαν εἰς μὲν τὰ μαθήματά του ἐφήρμοσε πολὺ ἑνωρίς, εἰς δὲ τὴν δημοσιότητα ἔφερε κάπως βραδέως, προφανῶς ἀπὸ δισταγμὸν τὸν ὁποῖον προεκάλει ἡ ἀναμενομένη ἀντίδρασις.

Παρουσίασε τὴν μέθοδόν του πρῶτον μὲν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην διὰ τῶν ἔργων του *Ἐρευναι εἰς τὰς λεγομένας Ποιμαντικὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, Παῦλος Ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ* καὶ *Κριτικαὶ ἔρευναι εἰς τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια*, τὰ ὁποῖα ἡ-

γειραν θύελλαν ἀντιρρήσεων, ἰδίως τὸ δεύτερον. Ἡ δὲ μέθοδος ἦτο ἀκριβῶς τὸ ἐξελικτικὸν σχῆμα τοῦ 'Εγέλου· θέσις ἀντίθεσις σύνθεσις. Κατ' αὐτόν, τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ ἠρμήνευσαν ἀρχικῶς οἱ συντηρητικοὶ μαθηταὶ μὲ ἡγέτην τὸν Πέτρον ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ὡς ἀνασυγκρότησιν τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας. Τοῦτο εἶναι ἡ θέσις. Ἐπειτα οἱ φιλελεύθεροι ὑπὸ τὸν Παῦλον, γνησιώτερον ἐρμηνευτὴν τοῦ Χριστοῦ, ἠρμήνευσαν αὐτὸ ὡς προοριζόμενον δι' Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας. Τοῦτο εἶναι ἡ ἀντίθεσις. Τέλος ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία τοῦ Β' αἰῶνος προέβη διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς καὶ τῶν θεσμῶν τῆς εἰς μίαν νέαν σύνθεσιν τῶν ἀπόψεων. Κατὰ τὸ σχῆμα δὲ τοῦτο ἐχρονολόγησε καὶ τὰ συγγράμματα τῆς Κ. Διαθήκης, τὰ ὅποια ἐθεώρει προϊόντα τῶν τριῶν ὡς ἄνω μερίδων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκ τῶν Εὐαγγελίων ἐκπροσωπεῖ βασικῶς τὴν ἰουδαίζουσαν γραμμὴν τὸ τοῦ Ματθαίου, ἐνῶ τὴν ἀντίθεσιν ἐκπροσωποῦν τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ καὶ αἱ μεγάλαι ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, Πρὸς Ῥωμαίους, Πρὸς Γαλάτας, Α' καὶ Β' πρὸς Κορινθίους. Τὴν σύνθεσιν τέλος ἐκπροσωποῦν τὰ εἰρηνικὰ καὶ συμφιλιωτικὰ βιβλία, αἱ Πράξεις καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, τὸ ὅποιον εἶναι ἄλλωστε ἄνευ ἱστορικῆς ἀξίας ὡς γραφὴν τὰ μέσα τοῦ Β' αἰῶνος. Ἐὰν ὁ Μπάουρ ἔζη σήμερον, ὅποτε ἔχει εὐρεθῆ πάπυρος τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰῶνος περιέχων ἀποσπάσματα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου, θὰ ἔβλεπεν ὁ ἴδιος νὰ καταρρέῃ ὅλον τὸ οἰκοδόμημά του.

Βραδύτερον ἐφήρμοσε τὴν ἰδίαν ἱστορικὴν κριτικὴν μέθοδον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἀναπτύξεως τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν ἔργων του *Ἡ Θεωρία τῆς καταλλαγῆς, Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ Τριάδος, Παραδόσεις περὶ τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας δογμάτων*, τοῦ τελευταίου εἰς τέσσαρας τόμους ἐκδοθέντας μετὰ τὸν θάνατόν του. Διέβλεπε καὶ ἔδω συνέχισιν τοῦ σχήματος τῆς καταβολῆς, τῆς διασπάσεως καὶ τῆς ἐναρμονίσεως εἰς διαδοχικὰ στάδια κατ' ἀνακύκλησιν.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μπάουρ ἦτο μὲν λαμπρὸν ἀλλὰ δὲν ἀντέσχεν εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἔρευναν, διότι συνεκροτήθη βάσει θεωρητικῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν εἰς τὰς ὁποίας ἔπειτα ἐφηρμόζοντο ἐμβιαστικῶς τὰ πράγματα καὶ τὰ γεγονότα. Παρὰ ταῦτα ἡ μέθοδός του προσέφερε πολλὰ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

Δαβὶδ Ὁ Δαβὶδ Στράουσσ (1808 - 1874) ἠκολούθησε τὴν **Στράουσσ** ἰδίαν μέθοδον μὲ τὸν Μπάουρ, ἀλλ' ἔφθασεν εἰς ριζοσπαστικώτερα συμπεράσματα λόγῳ τῶν ὁποίων τελικῶς ἐγκατέλειψε τὴν θεολογίαν. Παρηκολούθησε τὰ μαθήματα τοῦ

συμπολίτου του Μπάουρ εἰς τὴν Τυβίγγην, ἔπειτα δὲ ἠθέλησε ν' ἀκούσῃ τὸν Ἑγελον, τὸν ὁποῖον ἐθαύμαζεν ἀπὸ μακροῦ, ἀλλ' ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸ Βερολῖνον ἐκείνος εἶχεν ἀποθάνει. Ἡρ- κέσθη λοιπὸν τότε εἰς τὸν Σλαϊερμάχερ, ὑπὸ τοῦ ὁποίου τὴν ἐπίδρασιν ἐτέθη κατ' ἀρχάς, διὰ νὰ τὸν πολεμήσῃ βραδύτερον.

Προηγῆθη τοῦ Μπάουρ εἰς τὴν γραπτὴν διατύπωσιν τῶν ἀπόψεών του, ἥδη ὡς διδάσκαλος τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Τυβίγγην. Τὸ 1835 ἐξέδωσε τὸν *Βίον τοῦ Ἰησοῦ*. Ἔως τότε τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἠρμηνεύοντο ὑπὸ μὲν τῶν ὀρθο- δόξων τοῦ Προτεσταντισμοῦ χωρὶς κριτικὴν, ὑπὸ δὲ τῶν ὀρθο- λογιστῶν ὡς ἱστορικὰ κείμενα ἀπαιτοῦντα κάθαρσιν ἀπὸ τὰ μὴ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι αἱ θαυματουργαί. Ὁ Στράουσσ ἐφαρμόζων τρίτην μέθοδον, τὴν μυθολογικὴν, θεωρεῖ περιττὸν ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὴν κριτικὴν τῶν βιβλικῶν κειμένων. Οὔτε ἱ- στορικὸν εἶναι τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων αὐτῶν οὔτε κά- θαρσίς του χρειάζεται· εἶναι ἐντελῶς ἀνιστόρητον καὶ μυθο- λογικόν, πλασθὲν ἐξελικτικῶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς δὲν δύναται νὰ εἶναι Θεός, διότι τὸ ἀπόλυτον Πνεῦμα, ἀναπτυσσόμενον κατὰ τὸν Ἑγελον εἰς ὀλόκληρον τὸ σύμπαν καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα, δὲν δύναται ν' ἀ- ναπτυχθῇ εἰς ἰδιαιτέρον ἄτομον. Εἶναι ἀπλοῦς ἄνθρωπος, ὁ ὁ- ποῖος ἐφαντάσθη ὅτι εἶναι Μεσσίας, οἱ δὲ μαθηταί του τὸν ἐ- θεώρησαν ὡς τὸν οὐράνιον Χριστὸν καὶ ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἐμπλήρωσιν τῶν ἐπαγγελιῶν τῆς Π. Διαθήκης. Οἱ Εὐαγγελισταί, ζήσαντες ἓνα αἰῶνα μετὰ τὰ γεγονότα, κατέγραψαν τὰ σύμβο- λα τοῦ βαθμιαίως διαμορφωθέντος μύθου μὲ εὐπιστίαν. Ὁ Ἰη- σοῦς τοῦ μύθου ἀποτελεῖ σύμβολον τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώ- που, τέκνον τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἤγειρε σάλον, ὁ ὁποῖος προεκάλεσε τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Στράουσσ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Τυ- βίγγης καὶ τὴν δι' αὐτὸν κλεισιν τῶν θυρῶν ὅλων τῶν γερμανι- κῶν πανεπιστημίων. Βραδύτερον ὅμως τοῦτο ἐπηρέασεν ἱκανῶς τὴν γερμανικὴν θεολογικὴν σκέψιν, ἀκόμη καὶ σήμερον, μολον- ὅτι δὲν ἀναγινώσκειται πλέον. Ἔχει ἀποικληθῆ "λησμονηθὲν βιβλίον ἀλησμονήτου κριτικοῦ".

Θόρυβον ἐπίσης ἤγειρε καὶ τὸ ἔργον *Ἡ χριστιανικὴ πε- ρὶ πίστεως διδασκαλία* εἰς δύο τόμους, ἥτοι ἱστορία δογμάτων ἀπὸ τῆς Κ. Διαθήκης μέχρι τοῦ Ἑγέλου, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ δόγματα ἐκλαμβάνονται ὡς φιλοσοφικὰ παίγνια, διαλυθέντα ὑπὸ τῆς ἑγελείου διαλεκτικῆς.

Δὲν ἦτο τόσον σοβαρὸς ἐρευνητῆς ὁ Στράουσσ ὅσον ὁ Μπάουρ, διότι μετέφερε μὲ μεγαλυτέραν εὐκολίαν τὰς θεωρίας του εἰς τὰ κείμενα. Τὸ ἔργον του εἶναι ἱστοριογραφία ὑπό-

δουλος εἰς τὰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις του, εἶδος προγυμνάσματος εἰς τὴν ἔκθεσιν καὶ ἐφαρμογὴν φιλοσοφικῶν σιέψεων.

Λόγῳ τῆς ἀδυναμίας νὰ ἐπιβάλη τὰς ἀπόψεις του εἰς τοὺς θεολογικοὺς κύκλους ἐστράφη πρὸς τὴν λογοτεχνίαν, ἐπιδοθεὶς κυρίως εἰς τὴν βιογράφησιν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν. Ἐπανῆλθε δὲ εἰς τὰ θεολογικὰ πεδία μὲ τὸ ἔργον του *Ὁ Χριστὸς τῆς πίστεως καὶ ὁ Ἰησοῦς τῆς ἱστορίας*, διὰ νὰ πολεμήσῃ τὴν παλαιὰν προσπάθειαν τοῦ Σλαϊερμάχερ νὰ συνδέσῃ τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν μὲ τὸν Χριστὸν τοῦ δόγματος, ἣ ὅποια εὔρισκε βραδύτερον πολλοὺς ὀπαδοὺς. Τὸ τελευταῖον ἔργον του *Ἡ ἀρχαία καὶ ἡ νέα πίστις*. Ζητεῖ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας μὲ μίαν αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν.

Ἀλοΐσιος Μπίντερμανν Ὁ καθηγητὴς τῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ζυρίχης Ἀλοΐσιος Biedermann (1819-1885) εἶναι ὁ πρῶτος συστηματικὸς ἐκπρόσωπος τῆς φιλελευθέρας θεολογίας. Ἄν καὶ χρησιμοποιοεῖ ἀπόψεις τοῦ Σλαϊερμάχερ ἐπιστρέφει εἰς τὴν δογματικὴν ὑπερφαλαγγίζων αὐτόν. Τὸ ἴδιον πράττει καὶ ὡς πρὸς τὸν "Ἐγγelon" διακρίνει τὴν θεολογίαν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἄν καὶ θεωρεῖ αὐτὰς ὡς ἐκφραζούσας τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον κατὰ διάφορον τρόπον.

Εἰς τὸ σύγγραμμά του *Χριστιανικὴ δογματικὴ* ὡς θεμέλιον τῆς θρησκείας τοποθετεῖ τὴν ἐμπειρίαν ἐκ τῆς συναντήσεως τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐκάστου μὲ τὴν συνειδήσιν τοῦ Θεοῦ, ἣ ὅποια ἐμπειρία δὲν εἶναι ὑποκειμενικὸν συναίσθημα, ἀλλ' ἀντικειμενικὸν γεγονός προκαλούμενον διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ἀπολύτου πνεύματος εἰς τὸ πεπερασμένον πνεῦμα. Τῆς δὲ χριστιανικῆς θρησκείας κέντρον εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, διὰ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ὁποίου τὸ θεῖον ὑπεσηλθεν εἰς τὴν ἱστορίαν. Τὸ πρόσωπον τοῦτο δίδει νόημα εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν. Οὕτως ὁ Μπίντερμανν παραμένει πιστὸς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, χωρὶς ν' ἀποδέχεται ὀλόκληρον τὴν ἀρχαίαν πίστιν αὐτῆς. Ἐρχόμενος εἰς συστηματικὴν ἔκθεσιν τῆς δογματικῆς παρουσιάζει τὸν Θεὸν ἀπολύτως μὲν ὡς ἀπρόσωπον, κατὰ δὲ τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσωπικόν.

Ἰούλιος Βελλχάουζεν Ὅ,τι ὁ Μπάουρ ἔπραξεν ὡς πρὸς τὴν Κ. Διαθήκην ἔπραξεν ὁ Ἰούλιος Βελλχάουζεν (1844-1918) ὡς πρὸς τὴν Π. Διαθήκην. Καταγόμενος ἐκ Χάμελν, ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Γοτίγγης. Ἐπὶ δεκαετίαν ἐδίδαξεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Γιράϊσβαλδ, ἀλλὰ διὰ λό-

γους συνειδήσεως ἐγκατέλειπε τὴν ἔδραν του, διὰ νὰ καταλάβῃ βραδύτερον καθηγεσίαν τῆς σημιτολογίας εἰς τὸ Μάρμπουργκ καὶ τέλος εἰς τὴν Γοτίγγην.

Προικισμένος μὲ ὀξύνοϊαν καὶ κάτοχος μεγάλης μορφώσεως, ἐπεδόθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ σχολαστικὸν ἔργον τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης, μετὰ ταῦτα δὲ εἰς τὴν ὑψηλὴν κριτικὴν. Τοῦτο τοῦ προσεπόρισεν ἀπροσδόκητον φήμην. Πράγματι δὲ τὸ ἔργον του ἔδωσε νέαν εἰκόνα περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὰς παλαιοδιαθηκικὰς σπουδὰς. Ἐφήρμοσε τὴν ἐξελικτικὴν μέθοδον τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Μπάουρ, χωρὶς τὸ στοιχεῖον τῆς ἀνακυκλήσεως. Εἰς τὰ συγγράμματά του *Ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ* καὶ *Ἡ σύνθεσις τῆς Ἐξατεύχου καὶ τῶν Ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης* προβάλλει τὴν θεωρίαν περὶ τῶν τεσσάρων πηγῶν τῆς Πεντατεύχου, ἥτοι τῆς Ἰαχβικῆς (J), τῆς Ἐλλοχμικῆς (E), τοῦ Δευτερονομίου (D) καὶ τοῦ ἱερατικοῦ κώδικος (P), καὶ τὰς χρονολογεῖ μὲ τάσιν πρὸς τοὺς ὀψίμους χρόνους.

Ἐξ ἄλλου, κατέχων ἐξ ἴσου μὲ τὴν ἀναλυτικὴν καὶ τὴν ἰκανότητα τῆς ἱστορικῆς συνθέσεως, περιέγραψε καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑβραϊκῆς θρησκείας, ὡς συνῆγεν αὐτὴν ἀπὸ τὰς ἐρεῦνας του, εἰς τέσσαρα στάδια· τὰ τῆς νομαδικῆς πολυθεΐας, τῆς ἠθικῆς μονοθεΐας τῶν προφητῶν, τοῦ νομικισμοῦ καὶ τῆς νομικῆς λατρείας. Μερικὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του εἶναι ταῦτα· ὅτι ἡ Πεντάτευχος δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Μωϋσέως καὶ ὅτι μάλιστα πολλοὶ συγγραφεῖς προφητικῶν κειμένων προηγήθησαν τῆς συντάξεως αὐτῆς, ὅτι ὁ Δαβὶδ δὲν συνέταξε ψαλμοὺς καὶ ὅτι ὁ ἱερατικὸς κώδιξ τοῦ Λευϊτικοῦ εἶναι μεταιχμαλωσιακός. Τὸ σχῆμα τοῦτο προεκάλεσεν ἔντονον ἀντίδρασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν κύκλων, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος αἱ ἀπόψεις του ἔγιναν γενικῶς δεκταὶ ὑπὸ τῶν προτεσταντῶν ἐρμηνευτῶν, μερικῶς δὲ ὑπὸ τῶν καθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων.

Μικροτέραν ἐπιτυχίαν ἐσημείωσεν εἰς τὰς ἐρεῦνας του ἐπὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ἰδίως τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Πράξεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεδόθη μετὰ τὸ 1900. Ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ εὐαγγέλια δὲν περιέχουν τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὴν πίστιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε πτῶσις τοῦ Χριστοῦ, ὁ σταυρὸς καὶ ὁ θάνατος, κατέστη σημεῖον θριάμβου εἰς τὴν πίστιν τῶν πρώτων Χριστιανῶν. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι τεχνητὸν κατασκευάσμα τῶν πρώτων ἐκείνων Χριστιανῶν. Ἀλλὰ αὐτὰ ἦσαν περίπου τὰ συμπεράσματα καὶ τῆς τυβιγγίου σχολῆς. Τρίτον ἐπιστημονικὸν πεδῖον ἀπετέλεσε διὰ τὸν Βελλχάουζεν ὁ ἴσ-

λαμισμός.

Ὁ Βελλχάουζεν δὲν ἠσθάνετο ὡς μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν ἦτο ὡς πρὸς αὐτὴν τίποτε περισσότερον ἑνὸς ἐρευνητοῦ.

Ἀλβέρτος Ρίτσαλ Ὁ Ἀλβέρτος Ritschl (1822-1889), ἀποσπασθεὶς τῆς τυβιγγίου, ἴδρυσεν ἰδιὴν του σχολῆν. Υἱὸς ἐπισκόπου τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας, ἐγεννήθη εἰς τὸ Βερολῖνον, ἐσπούδασε μεταξὺ ἄλλων εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Βόννης καὶ τῆς Τυβίγγης καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὴν Βόννην καὶ τὴν Γοτίγγην.

Εἰς τὸ πρῶτον του ἔργον *Ἡ γένεσις τῆς ἀρχαίας καθολικῆς Ἐκκλησίας*, ἠκολούθει τὰς ἀρχὰς τῆς τυβιγγίου σχολῆς, ἀλλ' ἐγκατέλειπεν αὐτὰς εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τούτου. Ἀξιολογώτερον εἶναι τὸ σύγγραμμα *Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ δικαιοσύνης καὶ καταλλαγῆς*, διὰ τοῦ ὁποίου δίδει καντιανίζοντα χαρακτῆρα εἰς τὴν θεολογίαν. Τρίτον σπουδαῖον ἔργον του εἶναι ἡ τρίτομος *Ἱστορία τοῦ εὐσεβισμοῦ*.

Ὁ Ρίτσαλ, ζῶν εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν παρετηρεῖτο ἐπιστροφή εἰς τὴν ἐμπειριοκρατίαν τοῦ Κάντ, ἀπέβαλε τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Στράουσσ καὶ ἐστράφη πρὸς τὰς ἀπόψεις ἐκείνου, καθ' ἃς ἡ θρησκεία εἶναι ἀντικείμενον τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸν μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸν καθαρὸν λόγον. Οὕτως ἀποσπᾷ τὴν θεολογίαν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἀπορρίπτει τὴν μεταφυσικὴν. Ἡ φιλοσοφία ἐρμηνεύει τὰ πράγματα ἀσχέτως πρὸς τὴν ἀξίαν των διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἐνῶ ἡ θεολογία τὰ ἐρμηνεύει κατὰ τὴν ἀξίαν των διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἥτοι ἡ θεολογία χωρεῖ δι' ἀξιολογικῶν κρίσεων. Ἐπομένως διὰ τὴν στερέωσιν τῆς δογματικῆς ἀπαιτεῖται βᾶσις ἐμπειριοκρατικῆ, βᾶσις ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἐπειδὴ δὲ ἐθεώρει ὡς ἀνεπαρκῆς τὸ συναίσθημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἠρκεῖτο ὁ Σλαϊερμάχερ, ἀνεζήτησε τὴν βᾶσιν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, εἰς τὴν ὁποίαν περιέχονται αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

Τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ δὲν καθίστανται γνωστά, ἐνῶ αἱ αἰσθηταὶ ἐνέργειαί των καθίστανται γνωσταί. Ὅθεν ὁ ἄγνωστος ἄλλως Θεὸς καθίσταται γνωστὸς διὰ τῶν ἐνεργειῶν του, ἥτοι τῆς ἀποκαλύψεως. Ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς θεολογήσεως ταύτης εἶναι καντιανή, ἡ συνέχεια εἶναι πατερικὴ, ἰδιάζουσα πρὸ πάντων εἰς τὴν θεολογίαν τῶν Καππαδοκῶν καὶ τῶν ἡσυχαστῶν, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ρίτσαλ μικρὰν ἐκτίμησιν ἔτρεφε πρὸς αὐτούς. Οὕτως ταυτοχρόνως οὗτος ἀπεμακρύνετο τοῦ Κάντ πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπλησίαζε κατ' ἀρχήν.

Ἐφρόνει ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰ Συνοπτικὰ Εὐαγγέλια, διατηρεῖται γνησία ἢ αὐτομαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐνῶ ὅμως δέχεται ὡς γνήσιον καὶ ἀληθὲς τὸ περιεχόμενον τῶν Συνοπτικῶν, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ἐκφράσεις αὐτῶν ἐξηγεῖ μεταφορικῶς ὡς σημαινούσας υἰοθεσίαν. Οὕτω ὁ Ρίτσλ καθίσταται μοναρχιανὸς υἰοθετιστής. Διὰ τῆς υἰοθεσίας ὁ Χριστὸς ἔφθασεν εἰς τὴν θέσιν Θεοῦ, ἀνέστη καὶ κατέστη κυρίαρχος τοῦ κόσμου. Ἡ υἰοθεσία ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος λόγῳ τῆς τελειότητός του ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν μνηθῆ εἰς τὴν θείαν βουλήν περὶ συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῆς. Φυσικὰ αὐτὴ ἢ τοποθέτησις δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ λαμπρότερος μαθητὴς τοῦ Κάντ.

Ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χριστοῦ συνάγεται καὶ ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία, ὡς ὄντος προσωπικοῦ, πλήρους ἀγάπης, παντοδυναμίας καὶ δικαιοσύνης.

Τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ ἀπευθύνεται εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι εἰς ἄτομα. Ἀπέθανε διὰ τὴν κοινότητα αὐτοῦ, τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν αὐτῇ δὲ μόνον εἶναι προσιτὸν τὸ ἔργον του. Ἐκτὸς Χριστοῦ δὲν ὑπάρχει οὔτε μετάνοια οὔτε σωτηρία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρ εἶναι ἱστορικὸς καὶ ἠθικὸς, ὄχι δὲ ἐσχατολογικὸς ἢ μυστικὸς. Ὅσοι πιστεύουν εἰς Χριστὸν καὶ γίνονται μέλη τῆς Ἐκκλησίας, γίνονται ἐπίσης μέτοχοι τῆς υἰοθεσίας τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία τοὺς ἀπαλλάσσει τῆς ἁμαρτίας, τοὺς συμφιλώνει μὲ τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἰκανώνει εἰς ἠθικὰς πράξεις. Ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι ἡ προπατορικὴ, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία θὰ ἐξηφάνιζε τὴν εὐθύνην τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο ἡ δύναμις τῆς σωτηρίας δὲν ἔγκειται εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν ἠθικὴν τελειότητα αὐτοῦ. Ὅπως ἠθικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἔνωσις τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Θεόν, οὕτως ἠθικὴ εἶναι καὶ ἡ ἔνωσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Θεόν.

Ὡς καταφαίνεται εἰς τὰ ἀνωτέρω, ὁ Ρίτσλ ἦτο ἐκκλησιαστικὸς θεολόγος, παρὰ τὰς ἰδιορρυθμίας τῆς θεολογίας του. Ἀπέκτησε πλῆθος μαθητῶν καὶ ὁπαδῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς ὄργανα πρὸς διάδοσιν τῶν ἀρχῶν του ἐχρησιμοποιοῦν τὴν *Theologische Literaturzeitung* (Ἐφημερὶς θεολογικῆς γραμματείας) καὶ τὸ *Zeitschrift für Theologie und Kirche* (Περιοδικὸν διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν).

Ἄδολφος
Χάρνακ

Ὁ Ἄδολφος Harnack (1851-1930), μαθητὴς τοῦ Ρίτσλ, παρεμέρισε τελείως τὴν δογματικὴν καὶ

ἐνεφάνισε τὸν Χριστιανισμόν ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς καντιανῆς ἐμπειριοκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐγγελιανῆς ἐξελιξιαρχίας. Υἱὸς καθηγητοῦ τῆς θεολογίας, ἐγεννήθη εἰς Ντόπαρτ καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὴν γενέτειράν του καὶ τὴν Λειψίαν, ὅπου νεώτατος διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Μετακληθεὶς δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς ἄλλα πανεπιστήμια, κατέληξε τέλος εἰς τὸ Βερολῖνον τὸ 1888. Ἡ δραστηριότης του ἐξέφευγε τῶν πανεπιστημιακῶν πλαισίων. Κατέστη ἐν τῶν δραστηριωτέρων μελῶν τῆς πρῶσσικῆς ἀκαδημίας, πρῶτος πρόεδρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἰνστιτούτου τοῦ αὐτοκράτορος Γουλιέλμου, γενικὸς διευθυντῆς τῆς βασιλικῆς βιβλιοθήκης Βερολίνου, πρόεδρος τοῦ εὐαγγελικοῦ κοινωνικοῦ συμβουλίου ἐπὶ διαιτίαν. Μαζὶ μὲ τὸν Σύρερ ἴδρυσεν τὴν Theologische Literaturzeitung, ὡς ὄργανον τῆς σχολῆς τοῦ Ρίτςλ, καὶ μαζὶ μὲ τὸν Φὸν Γκέμπχαρντ ἤνοιξε τὴν σειρὰν Texte und Untersuchungen, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεδίδοντο κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας καὶ μονογραφίαι.

Ὁ Χάρνακ συνέταξε πολυάριθμα καὶ συχνὰ πολύμορα συγγράμματα, τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι ἢ εἰς τρεῖς τόμους *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς γραμματείας μέχρι τοῦ Εὐσεβίου*, ἔργον κλασικὸν εἰς τὸ εἶδος του, ἢ *Ἱεραποστολή καὶ ἐπέκτασις τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἢ τρίτομος ἐπίσης *Ἱστορία δογμάτων*, φθάνουσα μέχρι τῶν χρόνων τῆς μεταρρυθμίσεως, καὶ ἢ σύντομος πραγματεία *Ἡ Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, περιέχουσα σειρὰν δεκαπέντε διαλέξεων γενομένων πρὸς τοὺς φοιτητὰς ὅλων τῶν σχολῶν τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου καὶ συνοψιζουσῶν κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ ἐντυπωσιακὸν τὰς περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως.

Τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκλαμβάνει ὡς παραφθορὰν αὐτοῦ. Ἐνῶ ἀφοσιώνεται μὲ ζῆλον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ θέλει τὴν θρησκείαν νὰ τελῇ ἐν ἀδιασπαστῷ συνδέσμῳ μὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴν ἀξίαν τῆς μεταγενεστερᾶς ἐπεξεργασίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἀξιόλογον δι' αὐτὸν εἶναι τὸ πρωταρχικὸν χριστιανικὸν κήρυγμα, τοῦτο δὲ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν Χριστὸν ἀλλ' εἰς τὸν Θεόν· "εἰς τὸ εὐαγγέλιον, ἔγραφεν, ὅπως τὸ ἐκήρυξεν ὁ Ἰησοῦς, δὲν ἀνήκει ὁ Υἱός, ἀλλὰ μόνον ὁ Πατήρ". Ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἢ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, ἢ ὁποία συνίσταται βασικῶς εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς πατρότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀπείρου ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκριβῶς ἢ ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ἀγάπῃ ἐπαφῇ τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ αἰωνίου Θεοῦ.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνευρίσκονται εἰς τὰ εὐαγγέλια διὰ προσεκτικῆς ἐξετάσεως ἐν μέσῳ ἄλλων διδασκαλιῶν τὰς ὁποίας προσέθεσαν οἱ εὐαγγελισταὶ καὶ ὁ Παῦλος, θεωροῦντες αὐτὰ ὡς ἀλήθειαν καὶ ἀποδίδοντες αὐτὰ εἰς τὸν Ἰησοῦν. Οὕτως ὁ Χριστιανισμὸς ἀπογυμνῶνεται ἀπὸ ὅλα τὰ θεολογικὰ στοιχεῖα καὶ καθίσταται ἀπλοῦν ἠθιολογικὸν σύστημα.

Βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων κρίνει ὁ Χάρνακ τὴν θέσιν τῶν σημερινῶν Ἐκκλησιῶν ἔναντι τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν εὐρίσκει ἐσφαλμένην. Τὴν μεγάλην παρέκκλισιν προεικάλεσε κατ' αὐτὸν ἡ τάσις τῶν μεταγενεστέρων Χριστιανῶν πρὸς δογματισμὸν καὶ φιλοσόφησιν. Τὸ δόγμα δὲν εἶναι στοιχεῖον τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἀπλῶς ἱστορία, καὶ ἡ δογματικὴ εἶναι λογοτεχνία κενῆ θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Καὶ τὴν τάσιν αὐτὴν ἐξέθρεψεν ἡ εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι νόσος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐμφανισθεῖσα ὑπὸ ὀξεῖαν μορφήν εἰς τὸν Γνωστικισμὸν, ὑπὸ ἥπιάν δὲ εἰς τοὺς δογματίζοντας πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτὴ ἡ ἀφελῆς ἐρμηνεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, συνοδευομένη ἀπὸ αἰσιόδοξον ἀνθρωπολογικὴν θεώρησιν καὶ συνδυαζομένη μὲ τὴν ἀνεξαρτοποίησιν τῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν προεικάλεσεν ὀξεῖαν ἀντίδρασιν καὶ πολεμικήν. Ἐκ τῶν πρώτων δὲ κατεπολέμησε τὸν Χάρνακ ὁ πατήρ του. Ἡ μετάκλησίς του εἰς τὸ Βερολίνον εἶχε κινδυνεύσει νὰ ματαιωθῇ λόγῳ τῆς ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν ἀντιδράσεως. Ἐπολέμησαν αὐτὸν ἀκόμη καὶ οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ μοναχισταί, κυρίως δὲ ὁ Λουαζύ, καθ' ὅσον αὐτοὶ ἀπέδιδον ἀξίαν εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος.

5. ΘΡΗΣΚΕΙΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Κατὰ τὴν προτεσταντικὴν ὀρθοδοξίαν ἡ ἰκανότης πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, περιωρισμένη λόγῳ ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, ἐνδυναμώνεται διὰ τῆς εἰδικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Ὅταν ἡ ὀρθοδοξία ἐκλονίσθη καὶ ἐνεφανίσθησαν ἡ ἰδεοκρατία καὶ ἡ κριτικὴ θεολογία, αἱ βουλαὶ τοῦ Θεοῦ ἀνεζητήθησαν εἰς ὀλόκληρον τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας. Ἄν καὶ ἐδίδετο πάντοτε προτεραιότης εἰς τὸν Χριστιανισμόν, πᾶσα θρησκεία ἐθεωρεῖτο ὡς περικλείουσα ἀλήθειαν ἀνάλογον πρὸς τὰ πολιτιστικὰ τῆς πλαίσια. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς εἰς τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκην, ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐθνολογίας, τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς γλωσσολογίας, καὶ ἡ καλυτέρα γνῶσις τῆς ἱστορίας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἐγέννησαν τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων.

Αἱ ἐργασίαι παλαιότερων θεολόγων ἔδωσαν μεγάλην ὠθησιν εἰς τὰς θρησκειοἱστορικὰς σπουδὰς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅτε καὶ ἐνεφανίσθη ἡ θρησκειοἱστορικὴ σχολή. Μεταξὺ τῶν κυρίων ἐκπροσώπων αὐτῆς περιλαμβάνονται ὁ Χέρμανν Gunkel (1862-1932), ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐφήρμοσε τὴν μορφολογικὴν λογοτεχνικὴν κριτικὴν εἰς τὴν Π. Διαθήκην, καὶ ὁ Γουλιέλμος Bousset (1865-1920). Οὗτοι, καθὼς καὶ οἱ μετ' αὐτῶν συνδεόμενοι ἐρευνηταί, ἀνευρίσκουν κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων θρησκειῶν· τὴν ὑπερφυσικὴν γέννησιν, τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Θεοῦ, τὰ μυστήρια, τὴν ἰδέαν τῆς λυτρώσεως καὶ τὰ παρόμοια. Θεωροῦν δὲ τὸν Χριστιανισμόν ὡς προῖδὸν ἀναπτύξεως καὶ συνδυασμοῦ τῶν πρὸ αὐτοῦ ὑπαρχουσῶν θρησκειῶν, καὶ δὴ τῶν ἀμέσως προηγθειῶν καὶ εὐρισκομένων ἀκόμη ἐν ζωῇ, ἥτοι τοῦ μεταγενεστέρου ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῶν θρησκευμάτων τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου.

Ἐρνέστος Τραϊλτς Συστηματικὸς ἐκφραστὴς τῆς σχολῆς ταύτης εἶναι ὁ Ἐρνέστος Tröltzsch (1865-1932), ἐξ Ἀουγκσμπουργκ, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε κυρίως εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χαϊδελβέργης θεολογίαν καὶ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου φιλοσοφίαν τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ κύρια συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι *Τὸ ἀπόλυτον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἱστορία τῶν θρησκειῶν, Ψυχολογία καὶ γνωσιολογία εἰς τὴν θρησκευολογίαν, Ἡ σημασία τοῦ Προτεσταντισμοῦ διὰ τὴν γένεσιν τοῦ νεωτέρου κόσμου καὶ Αἱ κοινωνικαὶ διδασκαλίαι τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ομάδων.*

Ὁ Τραιλτς ἦτο πάντοτε ξένος πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς καὶ ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν θρησκευτικότητα τῶν ἐκτὸς αὐτῶν μορφωμένων τάξεων. Ἡ σκέψις του οἰκοδομεῖται ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ὡς πρὸς μὲν τὴν θεολογίαν βάσει τῆς κριτικῆς μεθόδου τοῦ Ρίτσλ, ὡς πρὸς δὲ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πολιτισμοῦ βάσει τῆς νεοκαντιανῆς βαδείου σχολῆς. Εἶναι ἰδιόμορφος καὶ ἐκτὸς Ἐκκλησίας ἀπολογητῆς τῆς θρησκείας κατ' ἐπιστημονικὴν μέθοδον, ὡς φρονῶν ὅτι ἡ πίστις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρίζεται τῆς ἐπιστήμης.

Μὲ τὴν ἰδιαιτέραν ἰκανότητα συνθέσεως, ἡ ὁποία τὸν διέκρινε, κατῴρθωσε νὰ διορθώσῃ μερικὰ πορίσματα τῆς ἀναλυτικῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ἀλλ' ἐκινδύνευσε νὰ περιπέσῃ εἰς πανθεϊσμόν. Διδάσκει ὅτι πρὸ καὶ πέραν τοῦ τυχαίου καὶ προσωαίρου ὑπάρχει κάτι τὸ αἰώνιον, ὁ λόγος ὁ ὁποῖος διαπερᾶ δι' ὅλων τῶν μερῶν τοῦ σύμπαντος. Τὸ σύνολον τοῦ οὕτως ἐγκατεσπαρμένου λόγου, τοῦ ἰουστινείου ἢ στωϊκοῦ σπερματικοῦ λόγου, ὡς θὰ ἐλέγομεν, καὶ κάτι πλέον αὐτοῦ, εἶναι ὁ Θεός. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ σύμπαν καὶ εἶναι κάτι πλέον τοῦ ἐν τῷ σύμπαντι λόγου, οὗτος εἶναι μὲν ἔμμοнос, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης καὶ προσωπικός.

Ὅλαι αἱ θρησκείαι εἶναι κατ' αὐτὸν προῖόντα τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ παρόντος καὶ ἐνεργοῦντος Λόγου, διὰ τοῦτο ἔχουν ἀνάμικτα τὸ ἱστορικὸν καὶ τυχαῖον μὲ τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ καθολικόν. Ἐκτακτος ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἴτε εἰς τὴν ἱστορίαν εἴτε εἰς μεμονωμένα πρόσωπα δὲν εἶναι νοητὴ. Ὁ δὲ Χριστιανισμός, μὴ στηριζόμενος εἰς τοιαύτην ἀποκάλυψιν, δὲν εἶναι ἡ ἀπολύτως τελεία θρησκεία, εἶναι ὅμως ἡ τελειότερα τῶν ὑπαρχουσῶν θρησκειῶν, ἐφ' ὅσον διακηρύσσει τὴν ἠθικὴν, ἡ ὁποία εἶναι τελειότερα τῶν δύο ἄλλων λειτουργιῶν τοῦ νοῦ, τῆς λογικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι τὸ σταθερώτερον θεμέλιον τῆς σωτηρίας, διότι εἰς τὸ πρόσωπόν του ἐξεδηλώθη εἰς ὕψιστον βαθμὸν ἡ θεία ἀλήθεια· εἶναι τὸ ἀπαραίτητον μόνιμον σύμβολον τῶν ἀληθειῶν καὶ ἀξιῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία διὰ τὴν πληρότητα, τὴν ζωτικότητα καὶ τὴν αὔξησίν της. Ἄν καὶ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἡ ἀπόλυτος θρησκεία, δὲν εἶναι ἀνθρωπίνως κατανοητόν, πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ εὔρεθῃ τελειότερα. Οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουσιν νὰ μένουσιν πιστοὶ εἰς τὸν Χριστόν, χωρὶς ν' ἄρνοῦν-

ται νὰ λαμβάνουν ὅ,τι καλὸν εὐρίσκουν εἰς τὰς ἄλλας θρησκείας. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνον σύστημα ἀληθειῶν προσλαμβανομένων διὰ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ δύναμις θερμαίνουσα τοῖς ἀνθρώπους.

Κύριον μέλημα τοῦ Τραιλτς ἦτο νὰ τονίσῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θρησκείας εἰς τὸν πολιτισμὸν. Διὰ τοῦτο ἠσχολήθη μετ' ἐπιμονῆς μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ νεωτέρου. Τονίζει ὅτι ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι σύνθεσις στοιχείων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διὰ νὰ χωρήσῃ δὲ οὗτος εἰς τελειότερας μορφάς, ἀπαιτεῖται καλύτερα ὀργάνωσις τῶν πολιτισμένων λαῶν, προγραμματισμὸς μιᾶς διευθυνομένης οἰκονομίας καὶ ἀξιοποιήσεως μιᾶς κοσμοθεωρίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία θὰ διατηρῇ πάντοτε πρωτεύουσαν θέσιν.

6. ΘΡΗΣΚΕΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Ἡ θρησκευοψυχολογική σχολή, τῆς ὁποίας αἱ βάσεις ἐτέθησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, κατόπιν προωθήσεως τῶν σιέψων τοῦ Σλαϊερμάχερ, ζητεῖ κυρίως νὰ καθορίσῃ, ὄχι τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ τὴν φύσιν τῆς θρησκείας. Αἱ ἀπόψεις τῆς καταντοῦν ἀνθρωποκεντρικαὶ καὶ ὄχι θεοκεντρικαί.

Αὔγουστος Σαμπατιέ Ὁ Αὔγουστος Sabatier (1839-1901) ἐφήρμοσεν ἐν τῶν πρώτων τὴν κριτικὴν μέθοδον εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Καταγόμενος ἐκ Βαλλὸν τῆς Ἀλσατίας ἐδίδαξε δογματικὴν εἰς τὰς προτεσταντικὰς σχολὰς τοῦ Στρασβούργου καὶ τῶν Παρισίων. Μὲ τὴν διδασκαλίαν του, χαρακτηρισθεῖσαν ὡς "συμβολικὸν φιδεῖσμον" (πιστοκρατίαν) ἢ κριτικὸν συμβολισμόν, ἐπηρέασε περισσότερο τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς, συντελέσας εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ μοντερνισμοῦ, ἀπὸ ὅσον τοὺς Προτεστάντας. Τὰ κύρια συγγράμματά του, εἶναι *Δοκίμιον κριτικῆς θεολογίας τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως, Σκιαγράφημα φιλοσοφίας τῆς θρησκείας κατὰ τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν, Ἡ θρησκεία καὶ ὁ νεώτερος πνευματικὸς πολιτισμὸς, Θρησκεία αὐθεντίας καὶ θρησκεία πνεύματος, Ὁ ἐσωτερικὸς βίος τοῦ δόγματος.*

Δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ὕπαρξιν πραγματικοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου ὁ Σαμπατιέ, ἀλλὰ τὸν θεωρεῖ ὡς εὕρισκόμενον πέρα τοῦ πεδίου τῆς γνώσεως, συμφώνως πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Σλαϊερμάχερ. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὑπόκειται εἰς τὴν γνῶσιν εἶναι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα. Τοῦτο, πηγάζον ἐκ τοῦ χώρου τοῦ συναισθήματος ἐπιδέχεται κυρίως ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν. Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναλύσεως ταύτης ἀγόμεθα καὶ πρὸς τὸν ὑπερβατικὸν κόσμον.

Ὁ ἄνθρωπος εὕρισκεται εἰς ἀνηλεῆ σύγκρουσιν μεταξὺ τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ τῆς περὶ τοῦ κόσμου συνειδήσεως αὐτοῦ. Ἡ αὐτοσυνειδησία, προῖδν τοῦ καθαροῦ λόγου, ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς βουλήσεως καὶ ἄγει εἰς τὸν πόθον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς· συνειδήσεις τοῦ ἐκτὸς κόσμου εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ κόσμου, διὰ τῆς ὁποίας ἐξαίρεται ἡ μηχανικὴ ἔτεταρχία αὐτοῦ. Ἡ αὐτοσυνειδησία ὀδηγεῖ εἰς κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλ' οὗτος φέρει ἐμπόδια· οὕτως ἐπέρεχεται διάσπασις.

Κατὰ τὴν σύγκρουσιν ταύτην μεταξύ αὐτοσυνειδησίας καὶ κόσμου, γεννᾶται ἡ θρησκεία. Ἡ διάσπασις αἴρεται διὰ μιᾶς ὑπερβάσεως πρὸς μίαν ἀνωτέραν ψυχολογικὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστις καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνεται ἡ σύνθεσις τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ τῆς περὶ κόσμου συνειδήσεως. Ἡ σύνθεσις δὲ αὐτὴ ἀνταναικῶ τὴν συνειδησιν ἑνὸς ἀνωτέρου καὶ ὑπερκειμένου τῶν δύο καταστάσεων (ἐγὼ καὶ κόσμου) ὄντος.

Ἄπὸ τὸ ὄν αὐτὸ ἐξαρτῶνται καὶ τὸ ἐγὼ καὶ ὁ κόσμος. Οὕτω φθάνει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν συναίσθησιν τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐν τῷ κόσμῳ, Θεοῦ ζῶντος, ἐνεργοῦντος καὶ στηρίζοντος αὐτόν. Κατὰ ταῦτα θρησκεία εἶναι ἡ συνειδητὴ σχέσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὴν ἀνωτέραν δύναμιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξαρτᾶται αὕτη. Ἡ σχέσις πραγματοποιεῖται στενώτερον διὰ τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία οὕτως ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον στοιχεῖον τῆς θρησκείας.

Ἀποκάλυψις εἶναι αὕτη ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ διαπότισις τῆς ψυχῆς ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία διατρέχει τὴν ἱστορίαν ὡς αἰώνιος ποταμός. Πᾶν τὸ ἐξωτερικὸν εἶναι ἐκτὸς τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἔχει μικροτέραν ἀξίαν τῆς ἐσωτερικῆς ἀποκαλύψεως. Ἐξωτερικὰ δὲ εἶναι ἡ θεοπνευστία τῆς Γραφῆς, τὰ θαύματα καὶ τὰ παρόμοια. Δόγμα εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ ἔξω, ἡ ὁποία ἔχει ἀπλῶς συμβολικὴν σημασίαν. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐσωτερικὴ ἀποκάλυψις συνεχίζεται ἀενάως, τὸ δόγμα ἐξελίσσεται ἀπεριορίστως.

Γουλιέλμος Τζέιμς Ἐπὶ παρομοίας ὁδοῦ ἐβάδισεν εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας ὁ Γουλιέλμος James (1842-1910), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἦτο περισσότερον ξένος πρὸς τὸν ὀργανωμένον ἐκκλησιαστικὸν βίον.

Υἱὸς φιλελευθέρου θεολόγου, ἐσπούδασεν ἰατρικὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπίδρασιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεών του. Μετὰ πολὺν χρόνον ἐδίδαξε ψυχολογίαν, ἔπειτα δὲ καὶ φιλοσοφίαν, εἰς τὸ Χάρβαρντ.

Τὰ βασιμώτερα συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι *Αἱ ἀρχαὶ τῆς ψυχολογίας*, *Ὁ πραγματισμός*, *Ἡ βούλησις εἰς τὸ πιστεῦν*, καὶ τὸ σπουδαιότερον, *Αἱ παραλλαγαὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας*, ἔργον παραμεῖναν κλασικόν.

Εἶναι ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ πραγματισμοῦ, δηλαδὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκείνου συστήματος, τὸ ὁποῖον διδάσκει ὅτι ἀληθὲς εἶναι πᾶν ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμον. Ἡ ἰατρικὴ εἶναι ἀληθῆς ἐπιστήμη διότι ἐπιτυγχάνει τὴν διάγνωσιν καὶ ἐνδεχομένως τὴν

θεραπείαν τῶν ἀσθενειῶν· οὕτω καὶ ἡ θρησκεία εἶναι ἀληθῆς δύναμις, διότι ἀνανεώνει τὸν ἄνθρωπον ἐσωτερικῶς ὅσον καμμία ἄλλη δύναμις. Δὲν ἔχομεν ἄλλον τρόπον ν' ἀποδείξωμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν ἰδεῶν, ὡς καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, ἀπὸ αὐτόν, τὴν ὠφελιμότητα. Οὕτως ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία δὲν συνίστανται εἰς ἀφηρημένα θεωρήματα· αἱ ἀλήθειαι αὐτῶν ἔχουν ὡς κριτήριον τὴν ἐμπειρίαν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ ἐμπειρία αὕτη δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ ἀλλ' ἐσωτερικὴ· εἶναι μία διαισθητικὴ ἐποπτεία τῶν πραγμάτων.

Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι σύνολον ψυχρῶν διδασκαλιῶν οὔτε σύστημα προερχόμενον ἐκ τῆς λογικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι γεγονός τὸ ὅποιον προκαλεῖται ἀπὸ ἐσωτερικὴν συγκίνησιν, τὴν ὁποίαν δὲν δύναται νὰ δοκιμάσῃ ὁ μὴ θρησκεύων οὔτε νὰ κατανοήσῃ οὔτε νὰ περιγράψῃ. Ἐκ τῶν δύο ἐγῶ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ συνειδητοῦ καὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου, τὸ δεύτερον δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μὲ ἓνα ὑψηλότερον κόσμον. Αἱ ἐντὸς τοῦ ὑποσυνειδήτου ἐκρήξεις ἀναβιβάζουν εἰς τὴν συνείδησιν ἰδέας, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἀπὸ τοιοῦτον κόσμον. Οὕτω τὸ ὑποσυνειδήτον εἶναι τὸ ἀνώτερον ἐγῶ καὶ διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἀνέρχεται ἀκόμη ὑψηλότερον. Τὰ βιώματα τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν προσωποτήτων, τῶν μυστικῶν, εἶναι ἐντονώτερα καὶ καθιστοῦν τοὺς φορεῖς αὐτῶν ἥρωας καὶ πνευματικοὺς ὁδηγοὺς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ θρησκεία παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἠθικὴν ἰσορροπίαν, ἀγιότητα, ἐσωτερικὴν ἡρεμίαν, εὐδαιμονίαν καὶ ἡρωϊσμόν. Διὰ τοῦτο λοιπὸν εἶναι ἀληθῆς.

Οὕτως ἐκλαμβανομένη ἡ θρησκεία, εἶναι καθαρῶς ὑποκειμενικὸν βίωμα, εἶναι τὸ μυστικοπαθὲς βίωμα, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἠνωμένον μὲ τὴν ἀνωτέραν πραγματικότητα. Ἡ θεία δύναμις, ὅπωςδὴποτε καὶ ἂν παρίσταται, εἴτε πολυθεϊστικῶς εἴτε ἐνιαίως, εἶναι πραγματικὴ καὶ ἐνισχύει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν ἀγῶνα του. Ὁ Τζέϊμς ἐξελάμβανε τὸν Θεὸν ὡς πεπερασμένον, διότι ἄλλως δὲν ἦδύνατο νὰ ἴδῃ τὴν δυνατότητα συνεχοῦς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας. Ἡ μονομέρεια τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἔγκειται πλὴν ἄλλων καὶ εἰς τὸν πλήρη ἀποχωρισμὸν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτοῦ, τὴν ὀργανωμένην κοινωνίαν καὶ τὴν ἱστορίαν.

Νάθαν Ὁ σουηδὸς Νάθαν Söderblom (1866-1931) ὑ-
Σαίντερμπλομ πῆρξεν ἐξ ἴσου ἰκανὸς θρησκευτολόγος ὅσον καὶ ἄνθρωπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσεως. Ἐδίδαξεν ἱστορίαν θρησκευμάτων εἰς τὴν Οὐψάλαν μέχρις ὅτου ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Οὐψάλας (1914). Ἐκτοτε ἀνεδείχθη εἰς ἓνα τῶν μεγά-

λων ἡγετῶν τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως. Ἐκπροσωπεῖ τὴν πρακτικὴν ὄψιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς δράσεως. Μὲ ἐνεργείας του συνεκροτήθη τὸ παγκόσμιον χριστιανικὸν συνέδριον τῆς Στοικχόλμης (1924). Εἰς τὰς προσπάθειάς του ἐν γένει ἐτόνιζε τὸν ὑπερεθνικὸν χαρακτήρα τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν εὐθύνην των ἔναντι τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως τῶν δογματικῶν διαφορῶν. Ἐξελέγη μέλος τῆς σουηδικῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔλαβε τὸ βραβεῖον Νόμπελ διὰ τὴν εἰρήνην (1930).

Κύρια συγγράμματά του εἶναι: *Γένεσις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως*, *Φυσικὴ θεολογία καὶ θρησκευοῖστορία*, *Ἡ φύσις τῆς ἀποκαλύψεως*, *Ὁ Ζῶν Θεός*.

Ὁ Σαίντερμπλομ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν θρησκευμάτων, ὅχι διότι τὰ θεωρεῖ αὐτάρκη ἀντικείμενα, ἀλλὰ διότι χρειάζεται τὰς γνώσεις καὶ διαπιστώσεις ἀπὸ αὐτὰς διὰ τὴν καλυτέραν κατανόησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὡς πρὸς τὴν γένεσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐξαίρει τὰς ψυχολογικὰς προϋποθέσεις, αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸν πρωτογονικὸν ἀνμισμόν μέχρι τῆς ἐννοίας τοῦ δημιουργοῦ. Πρῶτος αὐτὸς ὑπέδειξεν ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα δὲν κινεῖται ἀπὸ τὴν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγιότητος, τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ ξένου πρὸς τὸν κόσμον ἀνωτέρου ὄντος, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ τὸ δέος. Ὡς πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ Θεοῦ λέγει ὅτι παρατηροῦνται δύο τάσεις μὲ δύο παράλληλα ρεύματα θρησκευτικότητος. Κατὰ τὴν μίαν οὗτος ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ ἄπειρον ἀλλ' ἀπρόσωπον ἀνώτερον ὄν, κατὰ δὲ τὴν ἄλλην ἐκλαμβάνεται ὡς προσωπικὸν ὄν. Εἰς τὴν πρώτην, ἰδιάζουσιν εἰς τοὺς πλατωνιστάς, ἢ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία ἐπιτυγχάνεται δι' ἀφοσιώσεως εἰς τὰς ἰδέας ἐκτὸς τῶν πλαισίων τῆς ἱστορίας, εἰς μίαν ἄχρονον πραγματικότητα, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν τὰ ἰδεώδη προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν Θεὸν ἐντὸς τῆς ἱστορίας, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι εἰμῆ ἢ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον.

Οὕτω ὁ Σαίντερμπλομ ὑπερβαίνει τὴν ψυχολογίαν καὶ φθάνει εἰς τὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας. Ἡ ἀποκάλυψις εἶναι μία συνεχῆς ροὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς τὴν ψυχὴν· δὲν περιορίζεται οὔτε εἰς τὴν Γραφὴν οὔτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα εἰς τὸν Χριστιανισμόν εὐρίσκει τὴν ὑψίστην ἀκμὴν της. Ἡ ἀνωτερότης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν ἔγκειται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, τὸ μεσιτεῦον ὑπὲρ μιᾶς ὑψηλοτέρας βαθμίδος κοινωνίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Αὐτὸς ὁ συγκρατημένος μυστικισμὸς ὠδήγησε τὸν Σαίν-

τερμπλομ εἰς τὴν προώθησιν τῆς λειτουργικῆς ἀναγεννήσεως τῆς σουηδικῆς Ἐκκλησίας.

Ροδόλφος Ὁ Ροδόλφος Otto (1869-1937), καθηγητῆς τῆς "Οττο συστηματικῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Μπρεσλάου κατ' ἀρχὰς καὶ βραδύτερον τοῦ Μάρμπουργκ, κατηύθυνε τὰς ἐρεῦνας του πρὸς τὸ μυστικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκείας μὲ ἴσῃν πρὸς τὸν Γουλιέλμον Τζέμς ἐπιμονήν, ἀλλὰ παραχωρεῖ περισσότερον ἔδαφος αὐτὸς εἰς τὸ θεολογικὸν στοιχεῖον. Ἀνέπτυξε τὰς ἀντιλήψεις του εἰς τὰ συγγράμματα *Φυσιοκρατία καὶ θρησκευτικὴ κοσμοθεωρία*, *Ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς μυστικισμὸς*, εἰς τὸ ὁποῖον συγκρίνει τὸν μυστικισμὸν τοῦ Μάϊστερ Ἐικαρτ μὲ τὸν τοῦ Σανκάρ, *Ἡ Ἰουδαϊκὴ θρησκεία τῆς χάριτος καὶ ὁ Χριστιανισμὸς*, *Ἀμαρτία καὶ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, καὶ τὸ κυριώτερον ὅλων, *Τὸ Ἅγιον*, τὸ ὁποῖον μετεφράσθη εἰς πολυαριθμοὺς γλώσσας καὶ ἤσκησε τεραστίαν ἐπίδρασιν εἰς τοὺς θεολογικοὺς καὶ φιλοσοφικοὺς κύκλους τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἄν καὶ ὀρμᾶται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς κριτικῆς θεολογίας, προχωρεῖ ἔπειτα εἰς κατοχύρωσιν τῶν ἀπόψεών του δι' εὐρείας διερευνήσεως τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν καὶ τῆς ἀνατολικῆς σιέψεως καὶ διὰ καλῆς γνώσεως τῶν πορισμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ φθάνει εἰς τὴν διατύπωσιν ἰδίας θεωρίας περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ἰδιοτύπου φαινομένου τῆς θρησκείας. Εὐρίσκει ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα πηγάζει ἐκ τοῦ ἁγίου, τὸ ὁποῖον εἶναι κατηγορία τοῦ νοῦ a priori, ἐκδηλουμένη καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Πρὸς περιγραφὴν αὐτοῦ ἀναλύει ἐκλεκτὰ κείμενα τῆς θρησκευτικῆς γραμματείας, χριστιανικά, ἑβραϊκὰ καὶ Ἰνδικά. Ἄγνοεῖ ὅμως κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν μυστικὴν παράδοσιν. Τρεῖς εἶναι οἱ παράγοντες οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦν κατ' αὐτὸν τὴν θρησκείαν· πρῶτον ἡ ἐσωτερικὴ διάθεσις ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου νοῦ ἐνεργοποιεῖ τὰς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου· δεύτερον ἡ ἀναγνώρισις κρισίμων γεγονότων τῆς ἱστορίας ὡς φορέων ἀποκαλύψεως τοῦ ἁγίου· τρίτον ἡ κοινωνία μὲ τὸ ἅγιον ἐν τῇ γνώσει, τῷ συναισθηματι καὶ τῇ βουλήσει. Οὕτω τὸ ἅγιον, ἐνῶ εἶναι ἰδιαιτέρα κατηγορία τοῦ νοῦ καὶ ἀξία παράλληλος πρὸς τὰς ἀξίας τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὰ μύχια τῆς ψυχῆς, προβαλλόμενον πρὸς τὰ ἔξω ἀντικειμενοποιεῖται, ἥτοι καθίσταται ἀντικειμενικὴ πραγματικότης. Τὸ ἅγιον μεταβάλλεται τότε πλέον εἰς τὸ θεῖον, τὸ ἐντελῶς ἄλλο, τὸ ξένον πρὸς τὰ ἐγκόσμια· τοῦτο καλεῖ ὁ Ὀττο Numen, πνεῦμα, θεῖον. Τὸ θεῖον λαμβάνει

δύο μορφὰς μυστηριώδεις, προκαλούσας διάφορα ἑκάστη συναισθήματα εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἐμφανίζεται δηλαδὴ ἄλλοτε ὡς *mysterium tremendum*, μυστήριον τρομῶδες, προκαλοῦν δέος ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλωσύνης καὶ λάμπους καὶ γεννῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν συνείδησιν τοῦ δημιουργήματος, ἄλλοτε ὡς *mysterium fascinosum*, ὡς μυστήριον θελκτικόν, προκαλοῦν γοητείαν καὶ ἔλιϋον πρὸς ἑαυτό. Αἱ δύο μορφαὶ συμβαδίζουν.

Αὐτὸ τὸ μυστηριώδες στοιχεῖον τῆς θρησκείας εἶναι τὸ ἄλογον. Πλὴν αὐτοῦ ὅμως ὑπάρχει καὶ τὸ λογικόν, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Θεοῦ ὡς δικαίου, ἐλεήμονος καὶ προνοητοῦ.

Ὁ Ὅττο φθάνει μέχρι τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀσχολεῖται μὲ αὐτόν, διότι ἡ θρησκεία του εἶναι ψυχολογικὴ καὶ ἀνθρωποκεντρικὴ. Ὁ Θεὸς εὐρίσκειται πέραν τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὡς εἰς τοὺς μυστικούς, καὶ δὲν δύναται νὰ τεθῆ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτοῦ οὔτε ὑπὸ τὴν ἀποδεικτικὴν αὐτοῦ ἐπεξεργασίαν. Ὄταν δὲ λέγῃ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ὑψίστη ὅλων τῶν θρησκειῶν, βεβαιώνει ὅτι τοῦτο δὲν σημαίνει θεῖαν προέλευσιν, ἀλλ' ἐπιτυχεστέραν ἐν αὐτῷ σύνθεσιν τοῦ ἀλόγου στοιχείου τῆς μυστηριώδους μεγαλειότητος τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ λογικὸν στοιχεῖον τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης αὐτοῦ.

Ἄνδρες Ὁ Ἄνδερς Nygren (1890 -), ἐκ Γιόττεμποργ **Νύγκρεν** Σουηδίας, διετέλεσεν ἐπὶ τριακονταπενταετίαν καθηγητῆς τῆς συστηματικῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Λούνδ, μέχρις ὅτου ἐξελέγη ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης (1958). Ἀνεμίχθη καὶ αὐτὸς ἐνεργῶς εἰς τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν, ἔλαβε μέρος εἰς πολλὰ διεκκλησιαστικὰ συνέδρια καὶ ὑπῆρξε συνιδρυτῆς τῆς παγκοσμίου λουθηρανικῆς ὁμοσπονδίας, τῆς ὁποίας ἔγινε καὶ ὁ πρῶτος πρόεδρος.

Ἐκ τῶν ἔργων του τὸ γνωστότερον εἶναι τὸ εἰς πολλὰς γλώσσας μεταφρασθὲν *Ἔρως καὶ ἀγάπη*, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος πραγματεύεται περὶ τῶν δύο τούτων παραλλασσόντων βασικῶν κινήτρων τῆς θρησκείας. Ἄλλα δὲ εἶναι *Ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, *Ἡ καταλλαγὴ ὡς ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ*, *Ὁ ζῶν Λόγος τοῦ Θεοῦ*.

Τὴν θεολογίαν στηρίζει εἰς τὴν κριτικὴν μέθοδον τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Σλαϊερμάχερ. Ἐξαφανίζει τὸ μεταφυσικὸν στοιχεῖον χάριν τῆς ἐπιστημονικῆς κατοχυρώσεως τῶν ἀπόψεών του καὶ ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐμπειρικῶν βιωμάτων, τὰ ὁποῖα φρονεῖ ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας. Διὰ τῆς κριτικῆς θρησκευοφιλοσοφίας

ἀποδεικνύει τὴν ἀξίαν τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ἐμφεύγων ὅμως τῶν στενῶν ὁρίων τῆς προσωπικῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας ἐξετάζει τὸ πρόβλημα εἰς τὴν ἱστορικὴν τοῦ προοπτικῆν, εἰς τὰ πλαίσια τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ περιεχόμενον τῶν θρησκευτῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καθορίζεται ἀπὸ τὰ κίνητρά των. Τρία δὲ εἶναι τὰ βασικὰ κίνητρα. Ὁ νόμος ὁ ὁποῖος διαμορφώνει τυπικὴν εὐσέβειαν καὶ ἰδιάζει εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, ὁ ἔρως ὁ ὁποῖος διαμορφώνει ἐγκοσμιοκρατικὴν εὐσέβειαν, διότι μόνον ἀπαιτεῖ, καὶ ἰδιάζει εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, ἡ ἀγάπη ἡ ὁποία διαμορφώνει θεοκεντρικὴν εὐσέβειαν, διότι μόνον παρέχει, καὶ ἰδιάζει εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Τὰ ὑπάρχοντα ἄλλα κίνητρα εἰς τὸν Χριστιανισμόν ὑποχωροῦν ἐνώπιον τῆς ἀγάπης καὶ παραμερίζονται ὑπ' αὐτῆς. Τὸ ἦθος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ ἐκφράζονται διὰ τῆς ἀγάπης. Ἡ ἀξία τῆς θρησκείας ταύτης ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι εὐρίσκει τὸ σύνολον τῶν ἰδεωδῶν γνωρισμάτων τῆς θρησκείας πραγματοποιούμενον εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἰδίως τὴν ἀποκάλυψιν τῆς αἰωνιότητος, τὴν καταλλαγὴν τῆς αἰωνιότητος καὶ τὴν κρίσιν τῆς αἰωνιότητος.

Φρειδερίκος Χάιλερ Ὁ Φρειδερίκος Χάιλερ (1892 -), γεννηθεὶς εἰς τὸ Μόναχον καὶ διδάξας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μάρμπουργκ ἐπὶ τριακονταπενταετίαν, ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν μετὰ τῶν δύο ὡς ἄνω σουηδῶν θρησκευολόγων, ἀλλὰ εἶναι παραδοσιακώτερος καὶ ἐκκλησιαστικώτερος αὐτῶν, λόγῳ τῆς προελεύσεώς του.

Καθολικὸς κατ' ἀρχάς, προσῆλθεν εἰς τὸν Προτεσταντισμόν ἐν Οὐψάλα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σαϊντερμπλομ (1919). Δὲν ὑπῆρξε ποτὲ αὐστηρὸς προτεστάντης, κατ' ὀλίγον δὲ μάλιστα ἐστράφη πάλιν πρὸς τὸν καθολικισμόν, χωρὶς νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτὸν τυπικῶς. Ἰδρυσεν ἰδιαιτέραν μικρὰν κοινότητα μὲ λατρείαν καθολικίζουσαν καὶ ὀρθοδοξίζουσαν, καὶ ἀπετέλεσε γέφυραν μετὰ τὸν Προτεσταντισμοῦ καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ.

Τὰ κύρια συγγράμματά του εἶναι τὸ *Περὶ προσευχῆς*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναλύει τὴν προσευχὴν ἀπὸ τῶν πρωτογόνων μορφῶν τῆς μετὰ τῶν ἀγρίων μέχρι τῆς κορυφώσεώς της εἰς τὴν μυστικὴν θεωρίαν, τὸ *Περὶ Καθολικισμοῦ* καὶ τὸ *Περὶ ἀρχαϊκῆς καὶ ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*. Ταῦτα μαρτυροῦν λαμπρὰν γνῶσιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων.

Τόσον εἰς τὴν διδασκαλίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν λατρευτικὴν πρᾶξιν παρουσιάζεται ἀνεκτικὸς καὶ ὑπερομολογιακός, φρονῶν ὅτι αἱ διαφοραὶ τῶν ὁμολογιῶν τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν δὲν

εἶναι ἀξιόλογοι· ὅλοι μάλιστα διατηροῦν τὴν πίστιν εἰς ἀφθαρσίαν καὶ τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν, ὅπως λωστε καὶ αἱ ἄλλαι μεγάλαί θρησκείαι.

7. ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι τῆς Γερμανίας, ὅπως καὶ ἄλλων περιοχῶν, ἔχουν σχεδὸν λησμονηθῆ, διότι αὐτὴ εἶναι πάντοτε ἡ μοῖρα τῶν συντηρητικῶν· καὶ κἀτι μέγα ἂν διδάξουν, παραθεωρεῖται ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, διότι δὲν πιστώνεται εἰς αὐτοὺς ἀλλ' εἰς τὴν παράδοσιν τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦν. Τῶν φιλελευθέρων ἡ θέσις εἶναι πάντοτε προνομιοῦχος· καὶ κἀτι μικρὸν ἂν διδάξουν, ἐξυμνεῖται, ἀρκεῖ νὰ εἶναι φαντασμαγορικόν. Καὶ ὅμως αὐτοὶ οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι εἶναι οἱ συγκρατήσαντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τὴν διέλυον. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχον αὐτοί, ποῖος δύναται νὰ βεβαιώσῃ ὅτι θὰ ὑπῆρχε σήμερον προτεσταντικὴ Ἑκκλησία;

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Σλαϊερμάχερ καὶ ὁ Ἐγκελος διεμόρφωνον τὰ ἰδικὰ των συστήματα, ἄλλοι θεολόγοι ἐπεζήτησαν νὰ ὑπερβοῦν τὸν ὀρθολογισμὸν διὰ μιᾶς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν μεταρρυθμιστικὴν ὀρθοδοξίαν καὶ τῆς εἰς τὰ πλαίσια αὐτῆς ἀφυπνίσεως τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Προσεπάθουν νὰ περισώσουν ὅλα τὰ χριστιανικὰ δόγματα, ἐφαρμόζοντες διὰ μερικὰ ἐξ αὐτῶν νέαν ἔρμηνείαν.

Φήλιξ Ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς θεολογικῆς **Χεγκστενμπέργ** αὐτῆς ὁμάδος εἶναι ὁ Φήλιξ Hengstenberg (1802-1869). Υἱὸς κληρικοῦ τῆς μετερρυθμισμένης Ἑκκλησίας εἰς τὸ Ρούρ, ἀνετράφη εἰς ὀρθολογιστικὸν περιβάλλον, ἀλλὰ μετέπεσεν εἰς τὸν εὐσεβισμόν, ὅταν εὗρισκετο εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας. Ἀνατολιστῆς κατ' ἀρχάς, ἐστράφη ἔπειτα εἰς τὴν θεολογίαν καί, μὴ ἱκανοποιούμενος ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν διαλεκτικὴν, ἐζήτησε κἀτι ὑψηλότερον, τὸ ὁποῖον ὑπεβροηθῆθη νὰ εὔρῃ ἀπὸ τὴν ἐν ἀναπτύξει τότε ἀφυπνιστικὴν θρησκευτικὴν κίνησιν. Τὸ 1826 δωρίσθη καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ὅπου ἐδίδαξεν ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν καὶ πλέον, μέχρι τοῦ θανάτου του. Συνεκέντρωσε πέριξ αὐτοῦ ἰσχυρὰν ὁμάδα διανοουμένων καὶ θεολόγων, οἱ ὁποῖοι ἔμενον πιστοὶ εἰς τὴν προτεσταντικὴν ὀρθοδοξίαν καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σκληρὰν πολεμικὴν ἐναντίον πάσης παρεκκλίσεως ἀπ' αὐτῆς, καὶ ἰδίως τῆς κριτικῆς θεολογί-

ας, τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλελευθέρας θεολογίας. Τὸ 1827 ἴδρυσε τὴν ἑφημερίδα Evangelische Kirchenzeitung, ἡ ὁποία κατέστη ἔκτοτε ὄργανον τῆς συντηρητικῆς θεολογικῆς μερίδος. Ἡ ὀρθογραφία του διακρίνεται διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὸν ἀποφθεγματισμόν. Ἀκόμη καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ὡς ἡ *Χριστολογία τῆς Π. Διαθήκης*, ἡ *Ἱστορία τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τὴν Π. Διαθήκην* καὶ τὰ πολυάριθμα ὑπομνήματα εἰς βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, ἀπεσιόπουν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἐνὸς καθεστῶτος τὸ ὁποῖον περιέκλειε θεοκρατικὰ στοιχεῖα.

Ὁ Χεγκστενμπέργ ἀνεγνωρίσθη γενικῶς ὡς ἡγέτης τῆς ὡς ἄνω συντηρητικῆς μερίδος, τὸ δὲ κῦρος του ὑπερέβη τοὺς θεολογικοὺς κύκλους καὶ τὰ ὅρια τῆς Γερμανίας.

Γκότφρειδ Θωμάζιους masius (1802 - 1875), καθηγητῆς τῆς συστηματικῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἐρλάγγης. Διὰ τοῦ ἔργου του *Ἱστορία Δογμάτων* ἔθετε τὴν ἱστορίαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς δογματικῆς. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ θεωρία αὐτοῦ περὶ κενώσεως τοῦ Λόγου, ἀναπτυσσομένη εἰς τὸ σύγγραμμα *Τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ*. Κατ' αὐτὴν ὁ Λόγος διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοπερωρίσθη. Δὲν εἰσῆλθε βεβαίως εἰς κάτι νέον, ἀλλ' εἰς κάτι τὸ ὁποῖον προῆλθεν εἰς ζωὴν κατὰ τὴν δημιουργίαν διὰ συμβολῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Λόγου, εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἐχομεν δηλαδὴ δύο κενώσεις ἀντιθέτους· πρώτην τὴν κάθοδον τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος ἀπέβαλεν οἰκειοθελῶς τὴν θεϊαν του ἰδιότητα καὶ ἀντήλλαξε τὴν θεϊαν συνειδήσιν μὲ τὸν ἄνθρωπον, διετήρησε δὲ μόνον ἐκείνας τὰς θείας δυνάμεις, ὅσαι ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως, καὶ μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς ἀνέλαβε πάλιν τὴν θεϊαν δόξαν αὐτοῦ. Δευτέραν δὲ τὴν ἀνοδὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ὁ Λόγος. Αὕτη, ἂν καὶ βεβαίως ἦτο ἢ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Ἀδάμ παθητὴ φύσις καὶ ὄχι ἢ ἀπαθής, ἐξηρέθη τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Ἰωάννης Φὸν Χόφμανν Ὁ Ἰωάννης Von Hofmann (1810 - 1877), τέκνον οἰκογενείας τῆς Νυρεμβέργης συνδεδεμένης μὲ τὴν ἀφυπνιστικὴν κίνησιν, διετέλεσε καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἐρλάγγης.

Τὰς ἀπόψεις του ἐξέθεσεν εἰς τὰ συγγράμματα *Προφητεία καὶ ἐκπλήρωσις εἰς τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκην*, καὶ *Ἀπόδειξις ἐκ τῆς Γραφῆς*, τὸ πρῶτον περιέχον θεολογίαν τῆς προφητείας τὸ δὲ δευτέρον εἶδος βιβλικῆς θεολογίας, καθὼς καὶ εἰς

διάφορα ὑπομνήματα εἰς βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης. Νοῦς ὄξυς καὶ πρωτότυπος, προσείλκυσε πλῆθος μαθητῶν, οἱ ὅποιοι ἀπέ- τέλεσαν τὴν λεγομένην σχολὴν τῆς Ἑρλάγγης. Τὴν περὶ σω- τηρίας διδασκαλίαν ἠθέλησε νὰ συνδυάσῃ μὲ τὴν περὶ δικαίω- σεως λουθηρανικὴν ἄποψιν, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά ἀπε- μακρύνετο αὐτῆς. Ὡς σκοπὸν τῆς θεολογίας ἔθετε τὴν ἀνεύ- ρεσιν τῆς δυνάμεως διὰ τῆς ὁποίας ἀπὸ ἑνα ἁμαρτωλὸν μορ- φώνεται εἰς χριστιανός, διὰ τῆς ὁποίας προκαλεῖται ἡ νέα γέννησις. Τὴν νέαν γέννησιν καὶ ὄχι τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν θέτει ὡς βάσιν τῆς θεολογήσεως. Ἐπομένως ἐκινεῖτο ἀπὸ ἐμ- πειριοκρατικὰς καὶ ἀνθρωπολογικὰς προϋποθέσεις, τοῦ τύπου τοῦ Σλαϊερμάχερ, ἀλλὰ συνεδύαζεν αὐτὰς μὲ στήριξιν τῆς θεολογίας εἰς τὴν Γραφὴν καὶ ἐπωφελεῖ χρῆσιν τῆς ἱστορίας ὡς οὐσιώδους περιεχομένου τῆς Γραφῆς. Τὸ νόημα τῶν γραφι- κῶν κειμένων εὔρισκε διὰ συνολικῆς θεωρήσεως τῆς Γραφῆς· διὰ τοῦτο ἀπέρριπτε τὴν ἐπὶ ἀποσπασματικῶν χωρίων αὐτῆς ἐ- πιχειρηματολογίαν. Τὸ ὄλοτικὸν τῆς προοπτικῆς του διαφαί- νεται καὶ εἰς τὴν περὶ ἱστορίας ἀντίληψιν. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος παρατηρεῖται δυναμικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι αὕτη σειρά τυχαίων ἀποσπασματικῶν συμβάντων, ἀλλ' ἀντιθέτως ὅλα τὰ συμβάντα αὐτῆς στρέφονται περὶ ἓν μέγα γεγονός, τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποion ἐξήγγειλαν οἱ προφῆται. Ὁ Χριστὸς συνδέει τὴν Παλαιὰν μετὰ τῆς Και- νῆς Διαθήκης καὶ αὐτὸς εἶναι τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας. Ἡ διδασκαλία του ἀποτελεῖ μίαν ἀρχαῖκην μορφήν τῆς σωτηριοῦ- στορικῆς θεωρίας.

8. ΜΕΣΑΖΟΥΣΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Πολλοὶ θεολόγοι δὲν ἱκανοποιοῦντο ἀπὸ αὐτὴν τὴν συντηρητικὴν ὀρθόδοξον λουθηρανικὴν θεολογίαν, διότι αὕτη κατὰ τὸ πλεῖστον ἡγνόμεναι τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας ἑνὸς κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ μορφή εἶχεν ἀλλάξει διὰ τῆς καταπληκτικῆς ἀναπτύξεως τῶν θετικῶν καὶ τεχνικῶν ἐπιστημῶν. Ἄλλ' ἐπίσης δὲν ἱκανοποιοῦντο ἀπὸ τὴν λύσιν τοῦ Σλαϊερμάχερ, ὁ ὁποῖος εἶχε μὲν ἐξαγάγει τὴν θεολογίαν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσιν καὶ τὴν νάρκη, ἀλλ' ἐτοποθέτει αὐτὴν εἰς τὸ ἀσταθὲς ἔδαφος τῆς συναισθηματολογίας. Ἀναζητοῦντες σταθερώτερον ἔδαφος, προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὴν κριτικὴν μετὰ τῆς αὐθεντίας, τὴν συναισθηματικὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν μετὰ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῆς θρησκείας, τὴν ἐπιστήμην μὲ τὴν πίστιν.

Ἀπετέλεσαν τὴν λεγομένην μεσάζουσαν θεολογικὴν σχολήν, εἰς τὴν ὁποίαν κατ' ἀρχὰς ἐπικρατεῖ ὁ εὐσεβισμὸς, ἔπειτα δὲ ὁ φιλοσοφισμὸς.

Αὔγουστος Τβέστεν Ἦδη ὁ διάδοχος τοῦ Σλαϊερμάχερ εἰς τὴν ἐν Βερολίνῳ ἔδραν τοῦ Αὔγουστος Twesten (1784 - 1876) ἠθέλησε ν' ἀπαγιστρῶθῃ ἀπὸ τὴν συναισθηματολογίαν τοῦ διδασκάλου του, ἐπιστρέφων εἰς τὸν Λούθηρον. Εἰς τὰ *Μαθήματα περὶ τῆς δογματικῆς τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας* ἐπιθυμεῖ νὰ παρουσιάσῃ θεολογικὸν σύστημα ὄχι ἰδικόν του ἀλλὰ τῆς Ἐκκλησίας, κατωχυρωμένον δι' ἀντικειμενικῶν καὶ αὐθεντικῶν κριτηρίων. Ἐπειδὴ ὅμως διετήρει τὴν ψυχολογικὴν μέθοδον τοῦ Σλαϊερμάχερ, δὲν εἶχε δὲ καὶ ἀξιόλογον συνθετικὴν ἱκανότητα, εὐρέθη ἐνώπιον ἀντιφατικότητος καὶ διχασμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ἐγκατέλειψε τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὴν ἀρχὴν του.

Αὔγουστος Νεάνδερ Ὁ Αὔγουστος Neander (1789 - 1850) ἠκολούθησε τὴν μεσάζουσαν ὁδὸν ἐπὶ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ πεδίου. Ἰουδαῖος ἐκ καταγωγῆς, καλούμενος Δαβὶδ Mendel, ἔτρεφεν ἰδιαιτέραν ἀγάπην πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ ἐπεδίδετο εἰς ρωμαντικὰς ἀναζητήσεις μετὰ στενοῦ φιλικοῦ του κύκλου. Ἐν συνεχείᾳ ἐτέθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σλαϊερμάχερ, ἀνέγνωσε τοὺς λόγους αὐτοῦ *Περὶ θρησκείας* καὶ προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Τότε ἔλαβε τὸ ἑλληνικὸν νέον ἐπώνυμόν του, Ne-

ander ἦτοι Νεάνδρος, ὡς ἀναγεννηθεὶς εἰς νέον ἄνθρωπον. Ἐνῶ δὲ ἐπεδόθη ἀρχικῶς εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, ἔστρεψε ταχέως τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν ἐπὶ δεκαετίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου.

Πλὴν τῶν ἄλλων ἱστορικῶν πραγματειῶν συνέταξεν ἑξάτομον γενικὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν*, φθάνουσαν μέχρι τοῦ 1450. Δι' αὐτῆς κατέστη διαμορφωτὴς τῆς νεωτέρας εὐαγγελικῆς ἱστοριογραφίας, ὑποδείξας εἰς αὐτὴν νέας ὁδοὺς. Ὡς σκοπὸν τῆς ἱστοριογραφίας θέτει τὴν ἐπισήμανσιν τῆς θείας καθοδηγήσεως ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας διάλογον μεταξὺ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο ἐνδιεφέρετο περισσότερο διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν προσωπικοτήτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας παρὰ διὰ τὴν περιγραφὴν τῶν θεσμῶν αὐτῆς. Φυσικὰ ἡ ἱστορία του λαμβάνει εὐσεβιστικὴν κατὰ περιστάσεις χροιάν, συμφώνως πρὸς τὴν πεποιθῆσιν τοῦ Νεάνδερ ὅτι "ἡ καρδία κάμνει τὸν θεολόγον". Ἡ τάσις αὐτῆ τοῦ εὐσεβισμού κατ' ἀρχὴν δὲν ἀπέχει τῆς γραμμῆς τοῦ Σλαϊερμάχερ, ἀλλ' ἀποικτᾶ ἄλλην μορφήν ὅταν συμβαδίζῃ μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς. Ἡ διαπραγματεύσις χωρεῖ δι' εὐρυτάτης χρήσεως τῶν πηγῶν.

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ Στράουσσ ὁ Νεάνδερ συνέταξε *Βίον τοῦ Χριστοῦ*, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπόκειται ἡ πεποιθῆσις ὅτι τὰ εὐαγγέλια δὲν δύνανται νὰ κατανοηθοῦν ὀρθῶς, ἐὰν ὁ ἔρμηνευτὴς δὲν εἶναι μέτοχος τῆς λυτρωτικῆς ἐμπειρίας τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς.

Φρειδερίκος Θόλουκ Ὁ Φρειδερίκος Αὐγουστος Tholuck (1799 - 1877) ἦτο ἐπίσης εὐσεβιστικῶν τάσεων. Προερχόμενος ἐκ Μπρεσλάου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Βερολῖνον, ἀναγκαζόμενος λόγῳ ἀπορίας νὰ ἐργάζεται. Ἐξέμαθε καλῶς τὴν Ἰνδικὴν καὶ τὰς σημιτικὰς γλώσσας ἤδη ὡς φοιτητῆς, ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν δὲ εὐσεβιστικῶν φίλων καὶ ἰδίως τοῦ Νεάνδερ, καθηγητοῦ τότε ἐν Βερολίνῳ, ἐστράφη πρὸς τὴν θεολογίαν. Ἀπὸ τοῦ 1826 μέχρι τοῦ θανάτου του ἐδίδασκεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Χάλλης. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου τούτου, ἡ περισσότερο ἐξ ὅλων τῶν θεολογικῶν σχολῶν τῆς Γερμανίας φημισμένη κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, εὐρίσκειτο εἰς χειῖρας ὀρθολογιστῶν, συνήντησε κατ' ἀρχὰς ἀντίδρασιν, ἡ ὁποία τὸν ἠνάγκασε ν' ἀπουσιάσῃ ἐπὶ διετίαν εἰς Ρώμην ὡς ἐφημέριος τῆς πρωσικῆς πρεσβείας.

Τὰ ἐνδιαφέροντά του ὑπερέβαινον τὰ πανεπιστημιακὰ ὅ-

ρια. Μετέσχε τῆς ἱερραποστολικῆς πρὸς τοὺς Ἰουδαίους κινήσεως, κατέστη πρόεδρος τῆς βιβλικῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τετραετίαν, ἴδρυσε καὶ διηύθυνε τὸ περιοδικὸν *Literarischer Anzeiger für Christliche Theologie und Wissenschaft überhaupt*. Πολὺν χρόνον ἀφιέρωνεν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ κηρύγματος καὶ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τῶν φοιτητῶν.

Δύο εἶναι τὰ πεδία τοῦ θεολογικοῦ τοῦ ἔργου· ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς καὶ ἡ ἱστορία τῆς νεωτέρας σκέψεως. Εἰς τὰ ὑπομνήματα εἰς διάφορα βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης καὶ εἰς τὸ ἔργον *Οἱ προφηταὶ καὶ αἱ προφητεῖαι* ἐξαίρει τὸ θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς Γραφῆς. Μὲ τὸ ἔργον *Ἡ διδασκαλία περὶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ συμφιλιωτοῦ* ἐβοήθησεν εἰς τὸ νὰ τεθῆ τέρμα εἰς τὴν ὀρθολογιστικὴν θεολογικὴν κίνησιν ἐν Γερμανίᾳ. Τὴν ἱστορίαν τῆς γερμανικῆς σκέψεως ἀπὸ τῆς λουθηρανικῆς ὀρθοδοξίας μέχρι τοῦ πρώτου σταδίου τῆς διαφωτίσεως ἐξετάζει εἰς τὸ ὀγκῶδες ἔργον *Προῖστορία τοῦ ὀρθολογισμοῦ* καὶ τὸ ἡμιτελὲς *Ἱστορία τοῦ ὀρθολογισμοῦ*.

Ὁ Θόλουκ ἐξῆρε τὴν σημασίαν τῆς εὐσεβείας διὰ τὴν θεολογίαν ὑπὲρ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν μεθοδολογικὴν ἀκρίβειαν. Ἀπέρριπτεν ὄχι μόνον τὸν ὀρθολογισμὸν ἀλλὰ καὶ τὴν λουθηρανικὴν ὀρθοδοξίαν, διότι ἐφρόνει ὅτι αὕτη καὶ βαθείας θρησκευτικότητος ἐστερεῖτο καὶ σπέρματα ὀρθολογισμοῦ εἶχε. Τὰ δόγματα καὶ τὰ σύμβολα δὲν συμβάλλουν τόσον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος ὅσον ἡ καλλιέργεια τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Συνεμερίζετο οὕτω καὶ αὐτὸς τὴν θέσιν τοῦ Σλαϊερμάχερ περὶ τῆς θρησκείας ὡς συναισθήματος ἐξαρτήσεως, ἀλλ' ἐθεώρει αὐτὴν ἑλλιπῆ· ἀπέρριπτε τὴν κριτικὴν καὶ ἀνεγνώριζε τὴν αὐθεντίαν τῆς Γραφῆς.

Ἰσαὰκ Ντόρνερ Μετὰ τὸν Θόλουκ τὸ εὐσεβιστικὸν πνεῦμα ὑποχωρεῖ εἰς τὴν μέσσην ταύτην σχολὴν εἰς ὄφελος τοῦ δόγματος. Ὁ Ἰσαὰκ Dörner (1809-1884), υἱὸς λουθηρανοῦ ἐφημερίου, διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Φερδινάνδου Μπάουρ, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν ἠκολούθησε τὴν γραμμὴν, καὶ ἐδίδαξε θεολογίαν μεταξὺ ἄλλων εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου. Τὰ κύρια συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι ἡ *Δογματικὴ*, ἡ *Ἱστορία τοῦ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ δόγματος* καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας*. Τὸ 1856 ἴδρυσε τὰ *Jahrbücher für Deutsche Theologie*.

Ὁ Ντόρνερ δὲν ἀντετίθετο εἰς τὴν χρῆσιν τῆς φιλοσοφίας εἰς ἐπίλυσιν τῶν θεολογικῶν προβλημάτων καὶ ἐπίστευεν ὅτι τὰ θεμελιώδη χριστιανικὰ δόγματα δὲν ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν νηφάλιον φιλοσοφίαν. Οὕτω τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκα-

λίαν κατωχύρωνε διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐθεώρει δυνατὴν τὴν χρῆσιν τῶν περὶ Θεοῦ φιλοσοφικῶν ἀποδείξεων, διότι ἡ φύσις καὶ αἱ ιδιότητες τοῦ Θεοῦ εἶναι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀντιληπταί. Ἐδικαιολόγει τοῦτο πρῶτον μὲν ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν κόσμον, κατέρχεται πρὸς τὸν κόσμον καὶ καθίσταται οὕτω καταληπτὸς· δεύτερον δὲ ἐκ τῆς τελείας ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τὴν ὁποίαν μαρτυρεῖ ἡ Γραφή. Ἐδέχετο ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς ὡς γνήσιον. Ἡ ἀποκάλυψις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἔνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, τῆς ὁποίας κορύφωμα εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἔνωσις τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου. Αὕτῃ ἡ θεανθρωπίνη ἔνωσις εἶναι τὸ κέντρον τοῦ συστήματος τοῦ Ντόρνερ.

Χάνς Μάρτενσεν Ὁ Χάνς Martensen (1808-1884), ἄν καὶ ἔχει τὴν τάσιν τῆς ἑναρμονίσεως τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ τὴν φιλοσοφίαν, ἐκφεύγει κάπως ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σχολῆς ταύτης. Γεννηθεὶς εἰς Φένσμπουργκ τῆς Δανίας, ἐσπούδασε θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κοπεγχάγης, ὡς καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Γερμανίαν. Τὸ 1840 κατέστη καθηγητὴς τῆς συστηματικῆς θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κοπεγχάγης, τὸ δὲ 1854 ἐπίσκοπος τῆς Ζεελάνδης.

Εἰς τὰ κύρια συγγράμματα αὐτοῦ *Χριστιανικὴ Δογματικὴ* καὶ *Σύστημα ἠθικῆς φιλοσοφίας* καταφαίνεται ἡ προσπάθειά του νὰ περιλάβῃ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑνιαῖον σύστημα μὲ κέντρον τὸν Χριστόν. Ἄλλ' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν λουθηρανικὴν παράδοσιν, εἰσάγων στοιχεῖα πανθεϊσμοῦ καὶ μυστικισμοῦ, εἰλημμένα ἀπὸ τοὺς προσφιλεῖς του μυστικούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀφιέρωσε καὶ ἰδιαίτερας μελέτας, ὡς αἱ *Περὶ Μάϊστερ Ἐκκαρτ* καὶ *Περὶ Ἰακώβου Μπαῖμε*. Ὡς πηγὴν τῆς δογματικῆς δέχεται τὴν Γραφήν, τὰ συμβολικὰ μνημεῖα καὶ τὴν χριστιανικὴν συνειδήσιν. Δὲν ἐθεώρει δυνατὴν τὴν θεολόγησιν μακρὰν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἑνανθρώπησις εἶναι τὸ ἀπόλυτον θαῦμα, τὸ ἐρμηνεῦον ὅλα τὰ ἄλλα ἐπὶ μέρους θαύματα. Ὁ βίος τῆς ἀνθρωπότητος στρέφεται περὶ τὸν Χριστόν, τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, ἐκτὸς τῆς ὁποίας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὔτε φιλοσοφία οὔτε παιδεία οὔτε πολιτεία οὔτε κοινωνία οὔτε πολιτισμός. Γενικώτερον ὅμως ἀντελαμβάνετο τὸν Θεὸν ὡς στενωῶς συνδεδεμένον μὲ τὸν κόσμον, ὡς ἔχοντα σωματικότητα ἡ ὁποία διαποτίζει τὸν κόσμον καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἐν αὐτῷ τάξιν. Τὴν εἰς τὸν κόσμον δύναμιν ἐξέφρασεν ἐνίοτε ὡς ἄκτιστον φῶς, τὸ ὁποῖον μετὰ τῶν ἄλλων θεῶν προσώπων συναποτελεῖ τὴν τετράδα. Ἡ διδασκαλία αὕτῃ ὑπενθυμίζει ἀπόψεις τῶν μυστικῶν, τῶν

ὁποίων τὴν σιέψιν διερεύνησεν οὗτος, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τῶν ἐλλήνων ἡσυχαστῶν.

Ἡ τοιαύτη πανθειζουσα καὶ ἐναρμονίζουσα μυστικὴ θεολογία τοῦ Μάρτενσεν προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τοῦ συμπατριώτου του Κίρκεγκαρντ καὶ τῶν ὁπαδῶν του, οἱ ὅποιοι κατεπολέμουν τὴν συνοδοιπορίαν πίστεως καὶ λόγου.

Ριχάρδος Πολὺ δυσκολώτερον δύναται νὰ τοποθετηθῆ εἰς τὴν **Ρότε** ὁμάδα ταύτην ὁ λουθηρανὸς Ριχάρδος Rothe (1799-1867), διότι ἔχει μὲν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μεσάζοντος θεολόγου, ἀλλ' ἔχει ἐπίσης καὶ πολλὰ ἄλλα, διαφοροποιοῦντα τὴν θέσιν του. Πράγματι δὲν δύναται νὰ τοποθετηθῆ πουθενά· εἶναι μονάς.

Γεννηθεὶς εἰς τὴν Πόζεν, ἐσπούδασε καὶ ἐδίδαξε θεολογίαν εἰς τὴν Χαϊδελβέργην. Ἐνῶ δὲ κατ' ἀρχὰς ἡσχολεῖτο μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐρμηνείαν, ἐγκατέλειπεν αὐτὰς χάριν τῆς δογματικῆς. Εἰς τὴν πολύτομον *Ἠθικὴν θεολογίαν* καὶ τὴν *Δογματικὴν* διατυπώνει τὰς παραδόξους ἀπόψεις αὐτοῦ, τοὺς δὲ εὐσεβιστικοὺς διαλογισμοὺς ἐκθέτει εἰς τὰς *Ἠσύχους ὥρας*.

Εἰς τὰς ἀπόψεις του συναντῶμεν σοβαρὸν φιλοσοφικὸν ὑπόβαθρον, ἀλλὰ καὶ πολλὴν συναισθηματολογία καὶ φαντασίαν. Τὸν Θεὸν ἐκλαμβάνει ὡς ὑπερβατικὸν ὄν ἀνεξάρτητον τοῦ κόσμου, ἀλλὰ θεωρεῖ κόσμον καὶ ἄνθρωπον ὡς φέροντας ἐντὸς ἑαυτῶν σφραγίδα τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκει διὰ τοῦ λόγου τὸν Θεὸν καὶ ἐντὸς ἑαυτοῦ καὶ εἰς τὸν κόσμον. Τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας ἐπιτυγχάνεται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἴδρυσεν ὁ Χριστός. Αὕτη κατ' ἀρχὰς φέρει τὴν μορφήν τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς θὰ φέρῃ τὴν μορφήν τοῦ κράτους, ὡς ἰσχυρίζετο καὶ ὁ Ἐγγελοσ. Ὡλοκληρωμένη δὲ ἡ βασιλεία θὰ ἐγκαθιδρυθῆ ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τὴν δευτέραν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ, ὅτε θὰ χωρισθοῦν οἱ πιστοὶ ἀπὸ τοὺς ἀπίστους, οἱ ὅποιοι καὶ θ' ἀπολεσθοῦν.

Ἦτο ἱκανὸς διδάσκαλος καὶ ἐνθουσίαζε τοὺς μαθητὰς του, ἀλλὰ τὸ σύστημά του, βιβλικὸν συγχρόνως καὶ πανθειζόν, δὲν εἶχε συνέχειαν. Ἡ προσπάθειά του νὰ προσελκύσῃ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοὺς διανοουμένους δὲν εἶχεν ἐπίσης σπουδαῖα ἀποτελέσματα.

Μαρτῖνος Δύο ἄλλοι θεολόγοι, οἱ ὅποιοι ἐνώνουν τὸν **Καίλερ** μὲ τὸν Κ' αἰῶνα, στρέφουν τὰ ἐνδιαφέροντά των κυρίως εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν, βάσει τῆς ὁποίας συγκροτοῦν τὰς σιέψεις των. Ὁ Μαρτῖνος Kähler (1835-1912), γεννη-

θεὸς πλησίον τῆς Καινιξβέργης, ἐγκατέλειψε τὴν νομικὴν χάριν τῆς θεολογίας καὶ ἐδίδαξεν αὐτὴν κυρίως εἰς τὴν Χάλλην, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Ἄν καὶ ἦτο κατ' ἐξοχὴν βιβλικὸς καὶ ἐστήριζε τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν εἰς τὴν Γραφήν, ἐφρόντιζε νὰ μὴ ἀπομακρύνεται τῶν ἄρθρων τῆς πίστεως τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας. Πλὴν τῶν ἐπὶ μέρους συγγραμμάτων *Ὁ λεγόμενος ἱστορικὸς Ἰησοῦς*, *Ὁ σταυρὸς ὡς θεμέλιον καὶ κριτήριον τῶν θεολογιῶν* καὶ *Ἡ ἐπιστήμη τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας*, ἔγραψε καὶ τὸ τρίτομον ἔργον *Προβλήματα συγχρόνου δογματικῆς*.

Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτοῦ τὰ εὐαγγέλια δὲν εἶναι συνήθη ἱστορικὰ κείμενα, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ὑπόκεινται εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀναλύσεως τῆς τυβιγγίου σχολῆς· δὲν εἶναι ἐπίσης βιβλία, περιέχοντα αὐτουσίαν τὴν ἀποκάλυψιν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ γίνωνται ἀκριτῶς δεκτὰ ὅλα τὰ ἱστορούμενα εἰς αὐτά. Εἶναι μαρτύρια τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ὁ εἰς αὐτὰ ἐμφανιζόμενος Χριστὸς δὲν εἶναι βεβαίως ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ διερευνήσωμεν τὰ κατὰ τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν καὶ εἶναι ἐπομένως ἀδύνατον νὰ συνταχθῇ βίος τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ παρίσταται ὡς ἥρως διότι διὰ τῆς ἀξίας του ἐκφεύγει τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος. Ἡμεῖς γνωρίζομεν μόνον τὸν Χριστὸν καὶ εἰς αὐτὸν εὐρίσκομεν ὅλον τὸ μεγαλεῖον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αὐτὸς εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς πίστεως καὶ εἰς αὐτὸν ἐνώνεται τὸ ἱστορικὸν μὲ τὸ ὑπερἱστορικόν, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀποκάλυψις. Ἀποδεχόμεθα τὰς σκέψεις τῶν ἀνδρῶν τῆς Γραφῆς, τῶν ἱερῶν συγγραφέων, οἱ ὅποιοι μαρτυροῦν περὶ τοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς πίστεως, καὶ μέσῳ αὐτῶν ἀποδεχόμεθα ἐπίσης τὸν Χριστὸν· τότε ἡ πίστις καθίσταται ζῶσα ἐμπειρία.

Ἰδιαιτέρως ἀσχολεῖται ὁ Καϊλερ μὲ τὰς ἐννοίας τῆς ἐξιλεώσεως καὶ δικαίωσεως, διακρίνων ταύτας κατὰ τὸ ὅτι ἡ μὲν μία προέρχεται ἐκ τῆς σχέσεως τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἄνευ ἀλλοιώσεως τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἐφαρμογὴ τῆς ἐξιλεώσεως ἐπὶ ἐκάστου ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου.

Ἀδόλφος Ὁ Ἀδόλφος Schlatter (1852-1939), γεννηθεὶς *Σλάττερ* εἰς Ἅγιον Γάλλον τῆς Ἑλβετίας, ἐδίδαξε, πλὴν ἄλλων πανεπιστημίων, καὶ εἰς τὸ τῆς Τυβίγγης. Κινεῖται καὶ αὐτὸς περὶ τὴν βιβλικὴν καὶ συστηματικὴν θεολογίαν. Τὰ κύρια συγγράμματά του εἶναι *Ἡ πίστις εἰς τὴν Κ. Διαθήκην*, *Τὸ Χριστιανικὸν δόγμα*, τὰ *Διαλογήματα* καὶ διάφορα ὑπομνήματα

εἰς βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Σλάττερ ἐντάσσονται εἰς τὰ πλαίσια τῆς παλαιότερας προτεσταντικῆς παραδόσεως, ἂν καὶ ἐνίοτε φέρουν νεωτεριστικὴν μορφήν. Ἀποκρούει οὗτος τὴν ἰδεοκρατίαν καὶ ἀποκλείει τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν. Αὗται δύνανται ν' ἀναζητηθοῦν μόνον διὰ τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐπαφῆς τοῦ προσωπικοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν προσωπικὸν Θεόν. Οὕτως ὡς βᾶσις τῆς θεολογίας τίθεται ἡ ἀνθρωπολογία. Ἡ ἀποκάλυψις εἶναι εὐρυτάτη ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν κτίσιν, εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν. Ἐὰν ἐκκινήσωμεν ἀπὸ τὴν ἐντὸς ἡμῶν ἀποκάλυψιν, τότε θὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν ἐκτὸς ἡμῶν, καὶ θὰ κατανοήσωμεν ὡσαύτως τὸν Θεόν. Ἐπομένως δὲν πρόκειται ἐδῶ περὶ θρησκευτικῆς ἐμπειρίας σλαϊερμαχερικῆς μορφῆς, ἀλλὰ περὶ κατανοήσεως ἀντικειμενικῶν γεγονότων.

Πέρα τούτου ὑπάρχει καὶ ἡ μαρτυρία τῆς Γραφῆς, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει ὅσα ἡ συνειδήσις ἡμῶν κατανοεῖ. Εἰς τὴν Γραφὴν ἀνευρίσκεται ὁ κύριος φορεὺς τῆς ἀποκαλύψεως, ὁ Χριστός, εἰς τὸν ὁποῖον ἠνώθη κατὰ τρόπον μυστηριώδη καὶ ἀνεξιχνίαστον ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου Ἰησοῦ. Οὗτος ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ σταυροῦ τὴν διπλὴν ὄψιν τοῦ Θεοῦ, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν χάριν, τὴν ὀργὴν καὶ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ.

9. ΑΓΓΛΙΚΑΝΟΙ

Τὴν ἀγγλικανικὴν σκέψιν, μετὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀξφορδί-
ου κινήσεως, ἐκφράζουσι δύο κυρίως θεολόγοι, οἱ ὅποιοι γνω-
ρίζουσι μὲν τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν συγχρόνων ἀνθρώπων,
ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ τὰς ἱκανοποιήσῃ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς
ἀγγλικανικῆς παραδόσεως, ἐπωφελοῦμενοι πάντοτε καὶ τῆς νεω-
τέρας φιλοσοφικῆς σκέψεως τὴν ὁποίαν γνωρίζουσι καλῶς.

Κάρολος Γκόουρ Ὁ Κάρολος Gore (1853-1932), γόνος εὐγενοῦς οἰ-
κογενείας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ὀξφόρδην, κατέ-
στη δὲ ἑταῖρος τοῦ Τρίνιτυ Κάλλετζ αὐτῆς καὶ πρῶτος προΐ-
στάμενος τοῦ Οἴκου Πούσεϋ. Βραδύτερον, ἀφοῦ ὑπηρέτησεν ὡς
ἀνακτορικὸς ἐφημέριος, ἀνεδείχθη διαδοχικῶς εἰς ἐπίσκοπον
Γουόρτσεστερ, Μπίρμιγχαμ καὶ Ὀξφόρδης, χωρὶς νὰ ἔχη με-
γάλην ἐπιτυχίαν εἰς τὸ ποιμαντικὸν ἔργον. Ὑπῆρξεν ἰδρυτῆς
τῆς μοναχικῆς ἀδελφότητος "Κοινοῦ τῆς Ἀναστάσεως", ἀ-
ποτελουμένης ἀπὸ ἀγάμους κληρικούς.

Ἦτο θεολόγος μὲ πρωτότυπον νοῦν καὶ προφητικὴν θέρ-
μην. Τὸ 1889 ἔδωκε νέαν στροφὴν εἰς τὴν ἀγγλικανικὴν θεο-
λογίαν διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Lux mundi*, συλλογικοῦ ἔργου πε-
ριέχοντος πραγματείας θεολογικῆς ὁμάδος μετὰ μιᾶς ἰδιῆς
του περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ προεκάλε-
σεν ἄνευ προηγουμένου μεταβολὴν εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Ἀγ-
γλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐφάνη ὅτι καταδικάζει τὴν ὀξφορδίον
κίνησιν, μετὰ τῆς ὁποίας ἦτο συνδεδεμένος ὁ Γκόουρ, καὶ
εἰσάγει τὸν μοναχισμὸν εἰς τὴν Ὑψηλὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀγ-
γλίας. Ἐνῶ ἡ ὀξφορδίος κίνησις ἀπεδέχετο τὴν κατὰ παράδο-
σιν αὐθεντίαν τῆς πίστεως καὶ ἀπέρριπτε τὴν χρῆσιν τῆς κρι-
τικῆς ἐρεῦνης εἰς τὰ θεολογικὰ προβλήματα, διὰ τῆς παρού-
σης ἐκδόσεως διετηρεῖτο μὲν ἡ προσήλωσις εἰς τὴν αὐθεντίαν,
ἀλλ' εἰσήγετο καὶ ἡ κριτικὴ. Σκοπὸς αὐτῆς ἦτο νὰ βοηθήσῃ
τὴν παραμερισμένην ὑπὸ πολλῶν πίστιν, φέρουσα αὐτὴν εἰς ὀρ-
θὴν σχέσιν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν, ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν γνῶ-
σιν τῶν καιρῶν, ἐπίσης δὲ μὲ τὰ πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ προβλή-
ματα. Βασικὴ θέσις τῆς εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος ὄχι
μόνον δὲν εἶναι ἐχθρικὴ πρὸς τὴν πίστιν, ἀλλὰ καὶ τὴν κατο-
χυρῶνει σοβαρῶς. Ἐναντι λοιπὸν τῆς παλαιᾶς ἐκείνης κινήσε-

ως ἡ παροῦσα τάσις εἶναι φιλελευθέρα, χωρὶς νὰ παύη νὰ παραμένῃ εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀγγλοκαθολικισμοῦ. Ἐκτοτε εἰς τὴν Ὑψηλὴν Ἐκκλησίαν ἐπικρατεῖ ἐλαφρὰ προσαρμογὴ πρὸς τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης καὶ κλίσις πρὸς τὰς κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα συγγράμματα τοῦ Γκόουρ τρία, ἀποτελοῦντα εἶδος τριλογίας, *Ἡ Πίστις εἰς τὸν Θεόν*, *Ἡ Πίστις εἰς Χριστὸν* καὶ *Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἡ Ἐκκλησία*, ὅλα εἰς ἓνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς πίστεως* ἐκδιδόμενα, περιέχουν τὸ σύνολον τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι πλὴν ἐλαχίστων σημείων εἶναι κατ' ἐξοχὴν παραδοσιακαί. Τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς, διαφόρως ἀπὸ τὸν παλαιὸν Προτεσταντισμόν, θεωρεῖ ὡς πραγματοποιουμένην ὄχι δι' ἐξαφανίσεως τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, ἀλλὰ δι' ἀνυψώσεως αὐτῆς. Εἰς τὸν Χριστὸν ἀποδίδει ὠρισμένην προσαρμογὴν πρὸς τὰς ἀτελείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐξηγῶν αὐτὴν διὰ τῆς θεωρίας περὶ κενώσεως καὶ αὐτοπεριορισμοῦ τοῦ Λόγου. Ὁ Γκόουρ ἦτο ὑπέρμαχος τῆς ἐμμονῆς εἰς τὴν ἀποστολικὴν διαδοχὴν.

Οὐίλλιαμ Τέμπλ Ὁ Οὐίλλιαμ Τέμπλ (1881-1944), υἱὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καντερβουρίας Φρειδερίκου Τέμπλ καὶ μακρυνὸς διάδοχός του, διεκρίθη ὡς κοινωνικὸς ἀναμορφωτής, φιλόσοφος καὶ θεολόγος. Εἰργάσθη εἰς τὴν φοιτητικὴν χριστιανικὴν κίνησιν καὶ ἐπὶ 16 χρόνια ἦτο πρόεδρος τῆς ἐργατικῆς ἐκπαιδευτικῆς ὀργανώσεως. Ἦτο ἐπίσης εἰς τῶν ἡγετῶν τῆς "Κινήσεως διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν", ἡ ὁποία ἐπεδίωκεν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν πολιτείαν καὶ μερικῶς τὴν ἐπέτυχε τὸ 1919. Ὑπῆρξε θερμὸς ὁπαδὸς τῆς κινήσεως ὑπὲρ τῆς συναδελφώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν ὁποίαν ἐχαρακτήριζεν ὡς "τὸ μέγα γεγονός τῆς ἐποχῆς ἡμῶν". Ἀφοῦ διετέλεσεν ἐπίσκοπος Μάντσεστερ καὶ Ὑόρκης, ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τῆς Καντερβουρίας δύο ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του.

Ἀσυνήθους ἀντιλήψεως καὶ πνευματικῆς δυνάμεως, εἶχεν ἐπίσης σπανίας λογοτεχνικὰς ἰκανότητας. Δὲν συνέταξε πληθεῖς θεολογικὸν σύστημα, διότι τοῦτο ἄλλωστε εἶναι ξένον πρὸς τὴν ἀγγλικανικὴν παράδοσιν, ἀλλ' εἰς τὰ συγγράμματά του δυνάμεθα ν' ἀνιχνεύσωμεν κάτι τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει μὲ σύστημα. Τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι *Ἄνθρωπος δημιουργός*, *Χριστὸς ἀλήθεια*, *Φύσις*, *ἄνθρωπος καὶ Θεός*, *Διδαχαὶ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*.

Ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμόν, ἀλλ' ἀπεμακρύνθη

αὐτοῦ, διότι οὗτος δὲν τοῦ ἔδιδε τὴν βαθεῖαν ἱκανοποίησιν τὴν ὁποίαν ἀνεζήτει, ἦτο ρηχός. Τότε ἀπεδέχθη τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως, τὰς ὁποίας ἀνέπτυξεν, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴν φιλοσοφίαν, τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, τὴν θεολογίαν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, μὲ πρωτότυπον τρόπον. Ἡ θεολογία του στηρίζεται εἰς μίαν εὐρεῖαν ἀντίληψιν περὶ ἀποκαλύψεως. Πᾶσα ὑπαρξίς εἰς τὸν κόσμον προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν. "Μόνον ἂν ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου ἐν τῷ οὐρανῷ δύναται ν' ἀποκαλυφθῆ εἰς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἐνὸς Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου... Μόνον ἂν δὲν ὑπάρχη τίποτε τὸ μιαρόν, τότε ὅλα εἶναι ἅγια". Αὕτῃ ἡ ἄποψις, στηριζομένη εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, θεωρεῖται αἰρετικὴ ὑπὸ τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας, ἐνῶ ὁ Τέμπλ θεωρεῖ αἴρεσιν τὴν ἄποψιν τῶν διαλεκτικῶν ἀρνούμενων εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τὴν ἱκανότητα νὰ καταστῆ ἀντιληπτὴ ὑπὸ τοῦ λόγου καὶ τῆς συνειδήσεως.

Ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ φρονεῖ ὅτι ἡ μὲν μορφή τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ εἶναι ἀνθρωπίνη, τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτῆς θεῖον· ὅτι τὸ ὅλον περιεχόμενον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, σιέψις, συναίσθημα, βουλή, εἶναι ἐπίσης τὸ τοῦ Θεοῦ. Ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν διατύπωσιν διαφαίνεται ἡ δοξασία ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι Θεάνθρωπος, ἔχων ἀσυγχύτως ἡνωμένας ἐν ἑαυτῷ τὴν θεῖαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Εἶναι λοιπὸν ἓν εἶδος συγχρόνου δοκητοῦ.

10. ΑΓΓΛΟΣΑΞΩΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΣΤΑΙ

Τὰ ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ παλαιοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος δημιουργηθέντα προβλήματα εἶχον ἐπίπτωσιν καὶ ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Ἡ ἐπιβιομηχανία καὶ ἡ συσώρευσις πληθυσμοῦ, κινουμένου ἐκ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα, ἐπολλαπλασίασε τὰ προβλήματα καὶ προεικάλεσεν εὐρείας κοινωνικὰς μεταβολάς. Τότε ἀκριβῶς διεμορφώθη καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνιολογίας. Μεταξὺ τῶν θεολόγων διὰ πρώτην φοράν συναντῶμεν κοινωνιστικὰς ἀντιλήψεις εἰς τοὺς φιλελευθέρους ρωμαιοκαθολικοὺς τῆς Γαλλίας. Ἐκείθεν μετεφέρθησαν αὐταὶ εἰς τοὺς κύκλους τῆς εὐρείας Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι ἀπῆντησαν εἰς τὸν εὐσεβισμόν καὶ τὴν λατρείολογίαν τῆς ὀξφορδίου κινήσεως μὲ ἴδια δοκίμια ὑπὸ τὸν τίτλον *Πολιτεία διὰ τὸν λαόν*. Ἐπιδιώξεις τῆς δημιουργηθείσης κοινωνιστικῆς ομάδος, ἡ ὁποία, ἐνῶ προήρχετο ἀπὸ τὴν εὐρείαν Ἐκκλησίαν, ὡς εἴπομεν, περιέλαβε βραδύτερον καὶ ἐπισκόπους ὡς ὁ Γουέστμινστερ καὶ Γιόουρ, ἦτο ἡ ἐκχριστιάνισις τοῦ σοσιαλισμοῦ, πρὶν οὗτος συντρίψῃ τὸν Χριστιανισμόν.

Εἰς τὴν Γερμανίαν ὁ κοινωνισμὸς δὲν ἀπετέλεσεν ἰδιαίτερον κίνημα, ἀλλ' ἀνεμίχθη μὲ τὰς ἀπόψεις τῆς φιλελευθέρου θεολογίας τῶν Ρίτσελ, Χάρνακ καὶ Τραϊλτς. Ἄλλ' εἰς τὴν Ἀμερικανὴν περὶ τὸ 1900 οὗτος ἔλαβεν ἔκτασιν καὶ παρὰ τὴν οὐτοπιστικὴν του μορφήν ἀνεξωγογόνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα.

Φρειδερίκος Μῶρις Ὁ Φρειδερίκος Maurice (1805-1872), ἐγεννήθη πλησίον τοῦ Λόουεστοφ τῆς Ἀγγλίας ἐκ πατρὸς μοναρχιανοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ τέκνα προσεχώρησαν ἄλλα εἰς τὸν Καλβινισμόν καὶ ἄλλα εἰς τὸν Ἀγγλικανισμόν. Ὁ Φρειδερίκος, σπουδάσας εἰς τὸ Καϊμπριτζ νομικά, δὲν ἠδυνήθη νὰ λάβῃ πτυχίον, διότι δὲν ἐδήλωνεν ὅτι δέχεται τὰ Τριάκοντα Ἐννέα Ἄρθρα, ἐνῶ βραδύτερον ὄχι μόνον αὐτὰ ἐδέχθη, ἀλλ' ἐχειροτονήθη καὶ ἱερεὺς τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐδίδαξεν εἰς τὸ Κίγινς Κάλλετζ τοῦ Λονδίνου κατ' ἀρχὰς μὲν ἀγγλικὴν ἱστορίαν καὶ λογοτεχνίαν, ἔπειτα δὲ θεολογίαν. Λόγῳ τῆς κριτικῆς του κατὰ τῆς παραδοσιακῆς ἀντιλήψεως περὶ

λοχάτων καὶ αἰωνίου ζωῆς παρητήθη τῆς θέσεώς του τὸ 1853, ἀλλὰ βραδύτερον διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ Καϊμπριτζ.

Εἶχεν ἤδη κατὰ τὸ παραχῶδες ἔτος 1848 συνταχθῆ με τοὺς Χριστιανοὺς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἔβλεπον τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνδιαφερθῆ ἡ Ἐκκλησία ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων. Κατέστη οὕτως εἰς τῶν θεμελιωτῶν τῆς παρατάξεως τῶν ἄγγλων χριστιανῶν κοινωνιστῶν, συνειργάσθη δὲ εἰς τὴν ἰδρυσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κολλεγίου ἐργατῶν τοῦ Λονδίνου.

Τὰ ἐρμηνευτικά, κοινωνιολογικὰ καὶ ἠθικολογικὰ συγγράμματα τοῦ Μῶρις εἶναι πολυάριθμα. Ἐκεῖνα ὅμως τὰ ὅποια ἐκφράζουν κυρίως τὴν σκέψιν του εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν *Ἡ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ* καὶ τὸ *Εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν*, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ *Θεολογικὰ δοκίμια* καὶ τὸ *Τί εἶναι Ἀποκάλυψις*.

Ἡ θεολογία του εἶναι κρᾶμα βιβλικισμοῦ, παραδόσεως, ἀγγλικανισμοῦ, κοινωνισμοῦ καὶ φιλελευθερισμοῦ. Πιστεύει εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τὴν αὐθεντίαν τῆς Γραφῆς, διὰ τῶν ὁποίων θεωρεῖ δυνατὴν τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ φέρει ἀποδείξεις ἐκ τῶν πατέρων καὶ τῶν σχολαστικῶν. Τὸν Θεόν, λέγει, ἐγνωστοποίησεν ἐν πληρότητι ὁ Χριστός, ὅστις κυρίως παρουσίασε τὴν ἀγιότητα καὶ ἀγάπην αὐτοῦ. Γνῶσις τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ζωὴ, χωρισμὸς ἀπ' αὐτοῦ εἶναι ὁ θάνατος. Ἐπομένως ἡ διδασκαλία περὶ αἰωνίας ζωῆς καὶ αἰωνίου θανάτου δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται χρονικῶς· εἶναι ἀμφότερα παροῦσαι πραγματικότητες εἰς τὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ θεολογία αὐτὴ τείνει εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας. Τὴν Ἐκκλησίαν ἐκλαμβάνει ὑπὸ εὐρυτάτην ἔννοιαν. Ἐκαστος κλάδος τῆς Ἐκκλησίας δὲν κατέχει ὅλην τὴν ἀλήθειαν, ἡ ὅποια κατέχεται ὑπὸ τοῦ συνόλου τῆς Χριστιανωσύνης. Τὸ δὲ βάπτισμα δὲν εἶναι μυστήριον παρέχον δικαίωμα εἰσόδου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ σημεῖον περὶ τοῦ ὅτι ἀνήκει τις εἰς τὸν χριστιανικὸν λαόν. Τονίζει τὴν προσωπικὴν εὐθύνην ἐκάστου χριστιανοῦ, χωρὶς ν' ἀπορρίπτῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν. Τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, ἠθικὸν καὶ κοινωνικὸν κατ' ἐξοχὴν, στηρίζεται εἰς τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ, ὅστις πρέπει νὰ ρυθμίζῃ τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα. Ὁ κοινωνισμὸς αὐτοῦ δὲν ἦτο ἐπαναστατικὸς, ἀλλὰ παιδαγωγικὸς καὶ φιλανθρωπικὸς.

Κάρολος Ὁ Κάρολος Kingsley (1819-1875), ἐκ Ντένβοσαϊρ **Κίγκσλεϋ** ἀπόφοιτος τῆς Ὁξφόρδης, ἐδίδαξεν εἰς τὸ Λονδῖνον ἀγγλικὴν λογοτεχνίαν καὶ εἰς τὸ Καῦμπριτζ νεωτέραν ἱστορίαν. Βραδύτερον κατέλαβεν ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα.

Ὅτε κατὰ τὴν νεότητά του ἦτο ἱερεὺς εἰς οἰκισμὸν περιλαμβάνοντα μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ πτωχοὺς ἀθιγγάνους καὶ κακοποιούς, ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον. Μετ' ὀλίγον συνεδέθη μὲ τὴν κοινωνικὴν χριστιανικὴν κίνησιν καὶ ἀντετάχθη εἰς τὴν ὀξφόρδιον κίνησιν καὶ εἰς τὸν Ῥωμαιοκαθολικισμόν. Ἐγραψεν ἰδίως κατὰ τοῦ καρδινάλιου Νιουϊμαν, τοῦ ὁποίου ὄμως δὲν ἠδυνήθη νὰ διασεῖση τὰς γνώμας.

Δὲν ἀπέριπτε τὴν παράδοσιν ὑπὸ τὴν ἀόριστον μορφήν της, ἀλλ' ἐζήτησε τὸν συμβιβασμὸν τῆς πίστεως μὲ τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Εἰς τὸ ἔργον του Ὁ **Χριστιανὸς κοινωνιστῆς** καὶ εἰς τὰ μυθιστορήματα **Ἑπατία**, **Ἡρώες** καὶ ἄλλα ἐκδηλώνεται ὑπὲρ τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Οὐῶλτερ Ὁ Οὐῶλτερ Rauschenbusch (1861-1918) προ-**Ράουσενμπους** ὠθησε τὸ κήρυγμα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἄκρα. Ἦτο υἱὸς γερμανοῦ μετανάστου ἱερέως, προσχωρήσαντος εἰς τοὺς βαπτιστὰς καὶ διδάξαντος εἰς βαπτιστικὴν θεολογικὴν σχολήν. Μετὰ τὰς θεολογικὰς σπουδὰς του ἐτοποθετήθη ἐφημέριος τῆς βαπτιστικῆς Ἐκκλησίας εἰς πτωχότατην συνοικίαν τῆς Νέας Ὑόρκης, ὅπου συνετάραξε τὰς συνειδήσεις μὲ τὰ πύρινα κηρύγματά του. Τὸ 1902 δωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς τὴν βαπτιστικὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Ρότσεστερ. Εἰς τὴν ὠριμὴν ἡλικίαν του ἀνήκουν τὰ συγγράμματά του, τὰ ὅποια κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναφέρονται εἰς τὴν κοινωνικὴν ἄποψιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς τὰ **Ἡ Θεολογία τοῦ κοινωνικοῦ εὐαγγελίου**, **Αἱ κοινωνικαὶ ἀπόψεις τοῦ Ἰησοῦ** καὶ τὸ σπουδαιότερον ὄλων **Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ κοινωνικὴ κρίσις**, γραμμένα εἰς ὕφος ἀφοριστικὸν καὶ ἀποφθεγματικόν.

Μὲ τὸ προφητικοῦ χαρακτῆρος κήρυγμά του ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς κοινωνίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν, ὡς κατενόει αὐτὰς ὁ ἴδιος. Ἐζήτησε τὴν συντριβὴν τῆς κεφαλαιοκρατίας καὶ τὴν ἐκχριστιάνισιν τοῦ μαρξισμού περισσότερο παντὸς ἄλλου θεολόγου, ἐμφανίζων τὸν Χριστιανισμόν γυμνὸν πάσης δογματικῆς καὶ μεταφυσικῆς, διὰ νὰ μὴ ἐντρέπεται τὴν ἄνευ μεταφυσικῶν ἀνησυχῶν νεωτέραν διανόησιν. Φυσικὰ κέντρον τοῦ κηρύγματός του εἶναι ἡ περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τὴν ὁποίαν μεταφέρει ἀπὸ τοῦ

οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν. Ἡ βασιλεία δὲν εἶναι προσωπικὸν ζήτημα ἐκάστου χριστιανοῦ ἀλλὰ συλλογικὴ πραγματικότητα, καὶ ὄχι ὑπόθεσις τῆς ὀργανωμένης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τῶν ἀνοργανώτων κοινωνικῶν στρωμάτων.

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν του ἡ ἁμαρτία εἶναι κοινωνικὸν πάθος, μεταδιδόμενον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν εἰς τὰς κοινωνικὰς ομάδας καὶ ὄχι εἰς τὰ ἄτομα. Ὄταν ἁμαρτάνῃ εἷς ἄνθρωπος, πάσχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς οἰκείας ομάδος. Ὡσαύτως καὶ ἡ σωτηρία εἶναι κοινωνικὴ, μὴ παρεχομένη εἰς ἕναστον ἄνθρωπον προσωπικῶς ἀλλ' εἰς ὅλην τὴν ομάδα. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀληθινὴ κοινωνία, μία δημοκρατικὴ κοινωνία. Ὁ προσπαθῶν νὰ ἐγκαταστήσῃ ἐντὸς αὐτῆς προσωπικὸν φέουδον, εἴτε πλούτου εἴτε ἐξουσίας, εἶναι φθορεὺς τῆς κοινωνικότητος τῆς βασιλείας καὶ ἄρα καταστροφεὺς τῆς βασιλείας.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἡ ὠραιότης τῆς ψυχῆς διαλύεται εἰς τὴν κοινωνικὴν μᾶζαν. Ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ δοκιμάσῃ τὴν χαρὰν τῆς προσωπικῆς ἀναγεννήσεως καὶ σωτηρίας. Οὔτε κἂν τὴν ἐλπίδα μιᾶς μελλούσης ἐπιβιώσεως παρέχει ἡ διδασκαλία αὐτὴ χωρὶς δισταγμούς. Ὁ ὑποκριπτόμενος εἰς αὐτὴν τὴν ἐγκοσμιοκρατίαν πανθεϊσμοῦ δὲν ἐπιτρέπει ἄλλην ἐσχατολογίαν ἀπὸ τὸ κήρυγμα περὶ τῆς γήινης βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτου ἐρμηνεύονται καὶ οἱ λόγοι του περὶ παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνίοτε εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Ράουσενμπους ἀπηχοῦνται ἀντιστροφικῶς αἱ ἀπόψεις τοῦ Νίτσε, ὅπως ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς μετὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἔσωσε καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κήρυγμα αὐτοῦ εἶναι παρόμοιον πρὸς τὸ κήρυγμα τῆς ἐγκοσμίου ἐσχατολογίας τοῦ Μάρξ, θὰ ἠδύνατο δὲ ἡ τάσις του νὰ θεωρηθῇ ὡς αἵρεσις τοῦ μαρξισμοῦ μᾶλλον παρὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ράουσενμπους ἐπηρέασε περισσότερον τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνικῆς σκέψεως τῶν θεολογούντων ἀπὸ ὅσον τὴν κοινωνικὴν πράξιν. Τόμοι ἀναρίθμητοι ἐγράφησαν ἕκτοτε περὶ τοῦ κοινωνικοῦ εὐαγγελίου. Τὰς θεολογικοκοινωνικὰς ἀπόψεις του ἀπηχεῖ εἰς τὰ ἔργα του ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Νικόλαος Καζαντζάκης.

11. ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ

Ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἡ Γραφή παρεμερίσθη ἐκ τοῦ προσκη-
νίου ὡς ταμεῖον τῆς ἀληθείας. Ὄταν ἡ βᾶσις τῆς ἀληθείας
μεταφέρεται εἰς τὴν προσωπικὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν, κο-
λοβώνεται ἡ ἀξία τῆς Γραφῆς, καὶ ὅταν ἡ Γραφή ἐξισώνεται μὲ
ὅλα τὰ ἄλλα λογοτεχνικὰ κατασκευάσματα καὶ τίθεται, ὡς ἀπὸ
τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὑπὸ ἀνηλεῆ φιλολογικὴν κριτικὴν,
χάνει τὴν αὐθεντικὴν θεολογικὴν ἀξίαν της.

Ἦδη ὅμως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μπάουρ ἐνεφανίσθησαν
ἐρμηνευταί, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νὰ διαφυλάξουν τὸ κῦρος
τῆς Γραφῆς ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις τῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων καὶ
τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς. Εἶδομεν ἐξ αὐτῶν τὸν Καϊλερ καὶ τὸν
Σλάττερ. Ἐνταῦθα παρουσιάζομεν μίαν ἄλλην σειρὰν ἐρμηνευ-
τῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν πάντοτε κοινὰ γνωρίσματα· οἱ πρῶ-
τοι χρονολογικῶς ἀφορμῶνται ἀπὸ συντηρητικοῦ φρονήματος,
ἐνῶ οἱ ἐπόμενοι παραδίδονται εἰς τὴν φιλελευθέραν σκέψιν.

Θεόδωρος Τσὰν Ὁ Θεόδωρος Zahn (1838-1933), ἐκ Μαίρς Γερ-
μανίας, ἐδίδασκε κυρίως εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς
Ἐρλάγγης, μέχρις ὅτου ἀπεσύρθη τῆς ὑπηρεσίας τὸ 1909.

Ἠσχολήθη κυρίως μὲ εἰσαγωγικὰ προβλήματα τῆς Κ. Δια-
θήκης, εἰς τὰ ὅποια ἀφιέρωσε πολύτομα ἔργα, τὴν *Ἱστορίαν*
τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, τὰς *Ἐρευνας εἰς τὴν ἱστορίαν*
τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, τὴν *Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δια-*
θήκην. Ἐπίσης ἐπέδωκε εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἀποστολικῶν πα-
τέρων, περὶ τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν εἰδικὰς μελέτας, τὰ ἔρ-
γα δὲ αὐτῶν συνεξέδωσε μετὰ τῶν Ἀδόλφου Χάρνακ καὶ
Φὸν Γιέμπχαρτ, *Patrum apostolicorum opera*. Διὰ τὸ εὐρύτε-
ρον κοινὸν συνέταξε τὸ ἔργον *Εἰκόνες ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς ἀρ-*
χαίας Ἐκκλησίας. Εὐρυμαθὴς καὶ νηφάλιος ἐρευνητὴς, δὲν ἦτο
προικισμένος μὲ φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἀλλ' ἠκολούθησε μὲ πι-
στότητα τὰς γραμμὰς τῆς συντηρήσεως εἰς τὸ ἐρμηνευτικόν
τοῦ ἔργου. Συνῆγεν ὅμως πάντως τὰς ἀπόψεις του κατόπιν σο-
βαρᾶς μελέτης καὶ ἀριστοτεχνικῆς ἀναλύσεως τῶν πηγῶν, τῶν
ὁποίων τὴν ἔννοιαν δὲν ἐπίεζεν. Ἐδέχετο τὴν γνησιότητα ὅ-
λων τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτῶν.

Λόγῳ τῆς μεγάλης ἀξίας των διὰ τὴν μελέτην τῶν προ-

βλημάτων τῆς καινοδιαθηκικῆς καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας τὰ ἔργα ταῦτα χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Ὁ Τσαν καταρριπτε τὰς ἀπόψεις τῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης διὰ νηφαλίου κριτικῆς ἐπὶ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τῶν κειμένων τῆς ἀρχαῖνῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Τὸ ἴδιον ἔπραξεν ἀποτελεσματικώτερον μία ὁμὰς ἐρμηνευτῶν εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἐπὶ τῇ βάσει μεθοδικωτέρας ἐρμηνείας. Τρεῖς φίλοι εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Καϊμπριτζ, Lightfoot, Westcott, Hort, ἀπεφάσισαν νὰ συντάξουν πλήρη σειρὰν ὑπομνημάτων εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, διαμοιράσαντες μάλιστα τὰ πεδία ἐργασίας των. Ἄν καὶ δὲν ὠλοκλήρωσαν τὸ ἔργον των, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐπέτυχον, ἰδίως οἱ δύο πρῶτοι, εἶναι ἀξιόλογον. Ἀκολουθοῦν μέσην γραμμὴν μεταξὺ φιλελευθερισμοῦ καὶ παραδοσισμοῦ. Ὁ περιορισμὸς των εἰς τὴν ὑπομνημάτισιν καὶ ἔκδοσιν κειμένων δὲν ἄφησεν εἰς αὐτοὺς πολὺν χρόνον διὰ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ συνθετώτερα θέματα.

Ἰωσήφ Ὁ Ἰωσήφ Lightfoot (1828-1889), ἐκ Λιβερπουλ, **Λάιτφουτ** κατέστη ἑταῖρος καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Καϊμπριτζ. Μετὰ πολλοῦ δισταγμοῦ ἐδέχθη τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ντούραμ (1879), εἰς τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ἐξαίρετα ποιμαντικὰ προσόντα, ἠναγκάσθη δὲ τότε νὰ μειώσῃ τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα.

Νεαρὸς ἀκόμη θεολόγος τὸ 1860, ὅτε ἐνεφανίσθη ἡ φιλελευθέρα συλλογὴ *Δοκίμια καὶ ἀναθεωρήσεις* τῆς Ὁξφόρδης, ἀπεφάσισε μετὰ τῶν δύο ὡς ἄνω φίλων του ν' ἀντιδράσῃ. Παρὰ ταῦτα ἡ δραστηριότης του περιωρίσθη εἰς τὰ κείμενα. Ἐδημοσίευσεν ὑπομνηματα εἰς διαφόρους ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς πατερας, εἰς τὰ ὁποῖα δεικνύεται ἡ πολυμαθεία καὶ καθαρότης τῆς σκέψεώς του. Μὲ τὸ *Ἑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν* διέλυσε τὴν θεωρίαν τοῦ Μπάουρ περὶ συντάξεως τῶν πλείστων βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης μόλις κατὰ τὸν Β' αἰῶνα, ἀποδείξας ὅτι ἡ μέθοδος τῆς τυβιγγίου σχολῆς ἦτο προκρούστειος, ἤτοι ἐξεκίνει ἀπὸ ὠρισμένας θεωρητικὰς προϋποθέσεις καὶ ἐβίαζε τὰ κείμενα, διὰ νὰ προσαρμωθοῦν εἰς τὰς προϋποθέσεις ταύτας. Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς του εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου ἀπέδειξεν ὅτι ἡ μέση παραλλαγὴ τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἶναι γνησία.

Εἰς τὸ ἔργον του *Ἡ Χριστιανικὴ ἱερωσύνη* ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχαῖνῆς Ἑκκλησίας τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα δὲν ἔφερον ἱερατικὸν χαρακτῆρα.

Μπρούκ Γουέστκοττ Ὁ Μπρούκ Westcott (1825-1901) διετέλεσε καθηγητὴς εἰς τὸ Καϊμπριτζ καὶ διάδοχος τοῦ Λάιτφουτ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ντούραμ. Εἶχεν εἰς ἄκρον ἀνεπτυγμένον τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τὴν ἱεραποστολήν. Εἰδικὴ σχολὴ ἰδρυθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ Καϊμπριτζ πρὸς ἐκπαίδευσιν κληρικῶν ὀνομάζεται σήμερον Οἶκος Γουέστκοττ.

Συνέγραψεν *Ἱστορίαν τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, Ὑπόμνημα εἰς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰωάννου* καὶ *Ἑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν*. Τὰ ἔργα ταῦτα δεικνύουν ἀρίστην γνῶσιν τῶν κειμένων καὶ ἀνάλυσιν αὐτῶν μετὰ τοῦ ἀπαιτουμένου σεβασμοῦ. Λαμπρὰ εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ Hort γενομένη ἐκδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης. Δογματικώτερον χαρακτῆρα ἔδωσεν εἰς τὰ ἔργα *Τὸ εὐαγγέλιον τῆς ζωῆς* καὶ *Τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀναστάσεως*.

Ὡς κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ὁ Γουέστκοττ ἔθετε τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐνανθρώπησιν, παραμερίζων οὕτω καὶ τὸν ἀφελῆ ἠθικισμὸν τῆς φιλελευθέρας θεολογίας καὶ τὰς δικανικὰς περὶ λυτρώσεως θεωρίας τῶν συντηρητικῶν. Ἐθεώρει ἀπαραίτητον τὴν προσωπικὴν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ θεοῦ διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, πράγματι δὲ εἰς ὅλην τὴν Γραφήν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἔβλεπε τὸν Θεὸν συνομιλοῦντα μὲ τὸν ἄνθρωπον. Τὴν Π. Διαθήκην ἐθεώρει ὡς προπαρασκευὴν τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑκκλησίας ὡς κατανόησιν τῆς ἐνανθρωπήσεως. Τὰς προφητείας πάντως δὲν ἀπεδέχετο ὡς θαυματουργικὴν πρόβλεψιν τῶν ἀπομακρυσμένων γεγονότων τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἀλλ' ὡς βαθμιαίαν προετοιμασίαν διὰ τὴν ἀπάντησιν αὐτῆς.

Μπάρνεττ Στρήτερ Ὁ Μπάρνεττ Streeter (1874-1837), ἑταῖρος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης καὶ κοσμήτωρ, διεκρίθη ὡς ἐρμηνευτὴς καὶ θεολόγος.

Μετ' ἄλλων νεαρῶν θεολόγων τῆς Ὁξφόρδης ἐξέδωσε τὸ 1912 τὰ *Θεμέλια*, συλλογὴν δοκιμῶν, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὑπὸ φιλελεύθερον πνεῦμα κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου σκέψεως. Ὁ Στρήτερ προσέφερεν εἰς τὴν συλλογὴν τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὸ δοκίμιον *Περὶ τοῦ ἱστορικοῦ Χριστοῦ*. Ἄλλαι θεολογικαὶ ἐργασίαι αὐτοῦ εἶναι αἱ ὑπὸ τοὺς τίτλους *Ἀθανασία* καὶ *Πραγματικότης*, εἰς τὰς ὁποίας προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ τὴν θεολογίαν μὲ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην.

Κυρίως ὅμως οὗτος διεκρίθη διὰ τὴν μελέτην τῶν Εὐαγγελίων τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα ἐκθέτει εἰς τὰ συγγράμματα

Τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια. Ἐστερέωσε τὴν πεποιθῆσιν περὶ τῆς προτεραιότητος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου ὡς συνοπτικῆς πηγῆς, προσέθεσε δὲ εἰς αὐτὸ καὶ εἰς τὰ Λόγια ὡς τρίτην πηγήν τὸν Πρωτολουκᾶν. Ἄν καὶ παρεδέχετο τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων περὶ τοῦ κενοῦ τάφου, δὲν ἐπίστευεν ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἀνέστη. Ἡ θεὰ τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ ἀνταπεικρίνετο παρὰ ταῦτα κατὰ τὴν γνώμην του εἰς πραγματικὰς καὶ ἀντικειμενικὰς ἐμφανίσεις.

Ὁ Στρηῆτερ περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του συνεδέθη μὲ τὴν κίνησιν τῶν Ὁμάδων τῆς Ὁξφόρδης (διάφορον τῆς ὀξφορδίου κινήσεως), ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν δι' ἰδιαιτέρας ἐπιδόσεως εἰς διαλογήματα κατὰ μικρὰς ὁμάδας διέγερσιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος καὶ τὴν ἀπόκτησιν ἐμπειρίας μεταστροφῆς.

Κάρολος Ντόντ Ὁ Κάρολος Dodd (1884 -) εἶναι εἰς τῶν μεγαλυτέρων ἐρμηνευτῶν τῶν χρόνων ἡμῶν. Προερχόμενος ἐξ Οὐαλίας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ὁξφόρδην, ἐδίδαξεν εἰς αὐτὴν, καὶ εἰς Μάντσεστερ καὶ Καϊμπριτζ. Εἶναι μέλος τῆς Βρεττανικῆς Ἀκαδημίας. Ἀπὸ τοῦ 1950 διευθύνει τὰς ἐργασίας ὁμάδος θεολόγων, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν τὴν νέαν ἀγγλικὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς.

Ὁ Ντόντ συνέταξεν ἀριθμὸν ὑπομνημάτων εἰς βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ παρ' ὅλον ὅτι εἶχε κατὰ πρῶτον σταδιοδρομήσει ὡς φιλόλογος, πολὺ ὀλίγον ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐρμηνείαν αὐτῆς. Συνεκέντρωσε τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν σύλληψιν τῶν βασικῶν γραμμῶν αὐτῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἔκθεσιν προσφέρει εἰς τὰ ἔργα του *Ἡ Βίβλος καὶ οἱ Ἕλληνες, Τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα καὶ ἡ ἀνάπτυξις του, Ἱστορία καὶ Εὐαγγέλιον, Αἱ παραβολαὶ τῆς βασιλείας*.

Τὴν Κ. Διαθήκην λαμβάνει ὡς συλλογὴν βιβλίων μὲ πλήρη ἐνότητα περιεχομένου καὶ διδασκαλίας. Δὲν εὕρισκει ἀντιθέσεις ὅχι μόνον μεταξὺ τῶν εὐαγγελίων, ἀλλ' οὔτε καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Παύλου. Διότι ὅλα τὰ βιβλία αὐτά, παρὰ τὸ διάφορον τῆς μορφῆς καὶ διατυπώσεως, εἶναι κατ' αὐτὸν προϊόντα μιᾶς πηγῆς, τῆς ἀρχαῖκῆς χριστιανικῆς κοινότητος, καὶ ἀποτελοῦν μαρτυρίαν περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ὅθεν διακηρύσσουσιν ἑνιαῖον εὐαγγέλιον. Ἡ δὲ μαρτυρία δὲν προέρχεται ἀπὸ πλάσματα φαντασίας, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς πραγματικὰ γεγονότα. Βεβαίως εἰς τὰ γεγονότα ἡ Ἐκκλησία ἔδωσε τὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς, διὸ καὶ ὁ Ντόντ καταβάλλει προσπάθειαν ἀνασυγκροτήσεως τῆς ἀρχαῖκῆς παραδόσεως, πρὸς διαφώτισιν δὲ τῶν πραγμάτων καταφεύγει ἐκτὸς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως καὶ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ θρησκευτικὰ καὶ φιλοσο-

φικὰ συστήματα, εἰς ὅλον τὸ πνευματικὸν πλαίσιον τοῦ Α΄ μ.Χ. αἰῶνος δηλαδή.

Θεμελιῶδες μήνυμα τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἐσχατολογία. Εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει διάκρισις παρόντος καὶ μέλλοντος. "Ὅταν ὁ Χριστὸς ὠμίλει περὶ αὐτῆς δὲν διεκήρυσσε τὴν ἔλευσιν ἐνὸς ἀποκαλυπτικοῦ ἐσχατολογικοῦ κριτηρίου, ἀλλὰ τὴν ἀποφασιστικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ εἰς ἱστορικὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Θεὸς κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν εἰσῆλθεν ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν, ἡ δὲ βασιλεία αὐτοῦ εἶναι παρούσα εἰς τὸ ἔργον του Χριστοῦ, τὸν σταυρόν, τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, καὶ εἶναι ὠλοκληρωμένη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ δευτέρα παρουσία εἶναι περιττή.

Ἄλβέρτος Σβάϊτσερ Ὁ Ἄλβέρτος Schweitzer (1875-1965) ἤνοιξε νέαν ὁδὸν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Κ. Διαθήκης, τὴν ὁποίαν ἄφησεν ἄλλους ν' ἀκολουθήσουν, διότι ὁ ἴδιος τὴν ἐγκατέλειψε. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Ἀλσατίαν, ἐσπούδασε θεολογίαν, μουσικὴν καὶ ἰατρικὴν, καὶ διεκρίθη εἰς ὅλα αὐτά. Ἐνῶ δὲ τὸν ἀνέμενε λαμπρὸν στάδιον εἰς τὴν Εὐρώπην, τὸ ὁποῖον οὐδὲ εἶχεν ἀρχίσει διὰ τῆς ἐν Στρασβούργῳ ὑφηγεσίας εἰς τὴν θεολογίαν, ἐγκατεστάθη εἰς τὸ Λαμπαρανὲ τῆς Κεντριῆς Ἀφρικῆς μεταξὺ Νέγρων ὡς ἰδίου τύπου ἱεραπόστολος, ἀσικῶν τοῦ εραποστολικῶν ἔργον διὰ τῆς ἰατρικῆς περιθάλψεως τῶν περιουσιῶν καὶ τῆς ἀνουψώσεως τῆς μορφωτικῆς στάθμης των. Διὰ συνουσιῶν καὶ διαλέξεων εἰς Εὐρώπην καὶ Ἀμερικὴν, ὡς καὶ ἄλλων μέσων, συνεκέντρωσε χρηματικὰ ποσὰ πρὸς συντήρησιν τοῦ ἐκεῖ νοσοκομείου του. Ἐτιμήθη μὲ τὸ βραβεῖον Νόμπελ τῆς εἰρήνης.

Τῆς ἐνασχολήσεώς του μὲ τὴν Κ. Διαθήκην προϊόντα εἶναι τὰ πολύκροτα ἔργα *Τὸ μυστήριον τῆς μεσσιανικότητος καὶ τοῦ πάθους*, *Ἡ ἔρευνα περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἱστορικοῦ Ἰησοῦ*, *Ἡ ἱστορία τῆς πανλείου ἐρεύνης* καὶ *Ὁ μυστικισμὸς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τὰς δὲ φιλοσοφικὰς καὶ ἠθικολογικὰς ἀντιλήψεις του ἐξέθεσεν εἰς τὸ ἔργον *Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ*.

Ἡ σημασία τοῦ Σβάϊτσερ διὰ τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων τῆς Κ. Διαθήκης ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν τάσιν βιογραφίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τῶν φιλελευθέρων θεολόγων. Ὁ ψευδορωμαντικὸς Ἰησοῦς τοῦ Ρενὰν καὶ ὁ ἀστικὸς διδάσκαλος Ἰησοῦς τῶν ὀρθολογιστῶν θεολόγων δὲν ἔχουν νὰ κάμουν τίποτε μὲ τὴν πραγματικότητα. Εἶναι ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης ὁ ἱστορικὸς Ἰησοῦς, διότι τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης δὲν περιέχουν μόνον ἱστορίαν ἀλλὰ καὶ ἰδέας

αί ὁποῖαι ἀναμιγνύονται μὲ αὐτὴν. Παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ μίαν σκιαγραφίαν τοῦ Ἰησοῦ, βασιζων αὐτὴν εἰς ὅ,τι θεωρεῖ ὡς πυρῆνα τῆς Κ. Διαθήκης, τὴν ὀλοκληρωτικὴν δηλαδὴ ἐσχατολογίαν. Ἡ περὶ ἐσχάτων διδασκαλία ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ γνήσια εἶναι ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς Κ. Διαθήκης, τὰ ὁποῖα περιέχουν τοιαύτην διδασκαλίαν. Ἀκόμη καὶ ὁ Παῦλος εἶναι προσηλωμένος εἰς τὴν περὶ ἐσχάτων διδασκαλίαν καὶ προσαρμόζει εἰς αὐτὴν τὰ ἀπὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου προσλαμβανόμενα στοιχεῖα.

Ὁ Ἰησοῦς, ὡς τέκνον τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἦτο δυνατόν εἰμῆ νὰ συμερίζεται τὰς ἐσχατολογικὰς προσδοκίας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ· ἀλλὰ συνέδεσεν αὐτὰς πρὸς τὸ πρόσωπόν του, ἀποικτήσας μεσσιανικὴν αὐτοσυνειδήσιν. Ἐπίστευεν ὅτι ἦτο προωρισμένος ὡς τις ὑπεράνθρωπος, ὡς μεσσίας, νὰ λάβῃ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία θὰ ἐπραγματοποιεῖτο διὰ μιᾶς κοσμικῆς καταστροφῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του, ὅτε δὲ ἀντελήφθη ὅτι τοῦτο δὲν θὰ συνέβαινεν ἐν ζωῇ, ἐπίστευσεν ὅτι θὰ συμβῆ κατὰ τὸν θάνατόν του. Ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας ἦτο ἡ μεγάλη πλάνη τοῦ Ἰησοῦ. Μετὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία ἀπεσχατολόγησε βαθμιαίως τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ.

Ὁ Σβάϊτσερ προσεπάθησε νὰ συναγάγῃ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν θεωρίαν του ταύτην, διδάσκων ὅτι ὁ Ἰησοῦς θέλει νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῆς βουλήσεως ἡμῶν. Οὕτω φθάνει εἰς ἓν εἶδος χριστοκεντρικοῦ μυστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται διὰ τῆς φράσεως τοῦ Παύλου "ἐν Χριστῷ εἶναι". Ἀλλ' ἐγκατέλειψεν ἡμιτελῆ τὴν προσπάθειαν ταύτην. Προητοίμασε τὴν ὁδὸν εἰς τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν, ἐπηρέασε μέγας τὴν θεολογικὴν σκέψιν, ἀλλ' αὐτὸς ἔμεινε ξένος πρὸς ὅσα ὑπέδειξεν. Ἔδωκεν εἰς τοῦτο τὴν ἐξήγησίν του· ὀπισθοχώρησε πρὸς τὰς ἰδέας τῆς διαφωτίσεως καὶ ἔγινεν ἠθικιστῆς. Μεταφυσικῶς ἔμεινε ἀγνωστικιστῆς, φιλοσοφικῶς δὲ προέβαλε τὴν ἀνάγκην ἐπιτελέσεως τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι δὲ ἀγαθὸν ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ζωὴν, ἡ διατήρησις, προαγωγή καὶ ἀνάπτυξις τῆς ζωῆς, ἐνῶ καιρὸν εἶναι τὸ ἀντίθετον τούτου.

Μαρτῖνος Ντιμπέλιους Ὁ Μαρτῖνος Dibelius (1883-1947), ἐν Δρέσδης, ἀπὸ θρησκευτοῦ ιστορικὸν ἐξειλιχθὴ εἰς καινοδιαθηκικὸν ἐρμηνευτὴν. Ἐδίδαξεν ἐρμηνείαν τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὴν Χαϊδελβέργην μέχρι τοῦ θανάτου του καὶ ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν οἰκουμένην κίνησιν.

Πλὴν ὑπομνημάτων εἰς βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἔγραψε

καὶ τὰ ἔργα *Ἡ μορφολογία τοῦ εὐαγγελίου*, *Ἱστορική καὶ ὑπερ-ἱστορική θρησκεία εἰς τὸν Χριστιανισμόν*, *Ἱστορία τῆς παλαιοχριστιανικῆς λογοτεχνίας*, *Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, *Κριτικὴ τῶν εὐαγγελίων καὶ Χριστολογία*.

Ἐφήρμοσεν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην τὴν μέθοδον τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης τῶν βασικῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν, τὴν λεγομένην μορφοῖστορικὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐφαρμόσει εἰς τὴν Π. Διαθήκην ὁ Γκουῦγκελ καὶ ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν εὐαγγελίων εἰς χωριστὰς ἐνότητες κατ' εἶδος ἢ μορφάς, τὴν ἀνεύρεσιν τῆς πρὸ τῆς καταγραφῆς τῶν καταστάσεως τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἐξακριβωσιν τῶν ἱστορικῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὴν διαμόρφωσιν τῶν μορφῶν. Αἱ κύρια κατηγορίαι εἶναι κατ' αὐτὸν α) τὰ παραδείγματα, δηλαδὴ τὰ πρότυπα διὰ τοὺς κηρύσσοντας, τὰ ὁποῖα περιέχουν μίαν διήγησιν μὲ κέντρον ἓν λόγιον τοῦ Χριστοῦ, β) αἱ διηγήσεις θαυμάτων, γ) τὰ λόγια, ἢτοι γνωμικὰ ἀποφθέγματα, ἀποκαλυπτικαὶ προτάσεις, παραβολαί, δ) μῦθοι ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως, ὡς τὸ βάπτισμα καὶ ἡ μεταμόρφωσις.

Ὁ Ντιμπέλιους εὗρισκεν οὕτω ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ μετεδίδοντο διὰ τοῦ κηρύγματος μετημφιεσμένοι κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν. Καὶ ὁ ἴδιος μὲν ἦτο κάπως συντηρητικὸς εἰς τὰς ἀπόψεις του, ἀλλ' ἡ μέθοδός του τελικῶς, γενομένη ἀποδεικτὴ ὑπὸ τῶν πλείστων προτεσταντῶν ἐρμηνευτῶν, κατέληξεν εἰς τὴν διάλυσιν τῆς Κ. Διαθήκης, διότι καὶ τὰ μικρότερα μόρια αὐτῆς ἐξετάζονται ὡς ἐκφράζοντα τὰς ἀπόψεις τῶν Ἀποστόλων καὶ διδασκάλων κατὰ τὸ ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, ὅχι δὲ ὡς ἐκφράζοντα τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ ἢ ἀποδίδοντα τὰ γεγονότα τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ.

Ὁσκαρ Κούλμανν Ὁ Ὁσκαρ Culmann (1902-), ἐκ Στρασβούργου, ἐδίδαξεν ἐρμηνείαν τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν εἰς τὴν προτεσταντικὴν σχολὴν τοῦ Στρασβούργου καὶ ἀλλαχοῦ, τώρα δὲ διδάσκει τὰ ἴδια μαθήματα εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Σορβόνης. Διέτέλεσε πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βασιλείας (1967) καὶ εἶναι ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἰνστιτούτου θεολογικῶν σπουδῶν Ἱεροσολύμων.

Τὰ κυριώτερα συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι *Ὁ Χριστὸς καὶ ὁ χρόνος*, *Ἡ σωτηρία ὡς ἱστορία* καὶ ἡ *Χριστολογία τῆς Κ. Διαθήκης*.

Εἶναι παραδοσιακὸς θεολόγος. Τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν παραλαμβάνει ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ προχωρεῖ διὰ τῶν Ἀποστόλων εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν φθάσῃ μέ-

χρισ ἡμῶν. Θεωρεῖ τὴν σωτηρίαν ὡς συνδεδεμένην στενῶς μετὰ τῆς ἱστορίας. Ὑπάρχει ἡ προῖστορία καὶ ἔπειτα ἡ ἱστορία αὐτῆς, αὐτὴ δὲ ἡ ἱστορία συνεχίζεται. Οὐσία τοῦ κηρύγματος τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι ἓν ἀντικειμενικὸν σωτηριῶδες γεγονός, τὸ ἔργον, ὁ θάνατος, ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποιον ἔχει παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Εἶναι λοιπὸν χρονικῶς καὶ ἱστορικῶς καθωρισμένον γεγονός καὶ δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς πρόσκαιρος μυθολογικὴ παρουσίασις ἢ ὡς ἔκφρασις μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατανοήσεως. Διὰ τῆς διδασκαλίας του ὁ Κούλμανν κατέστη εἷς τῶν κυριωτέρων ἀντιπάλων τῆς ἀπομυθευτικῆς θεωρίας τοῦ Μπούλτμανν.

Μετριοπαθῆς εἰς τὰς ἐκκλησιολογικάς του ἀπόψεις, ἐργάζεται μὲ ζῆλον διὰ τὴν προσέγγισιν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ουίλλιαμ Ὀλμπραϊτ Ὁ Ουίλλιαμ Albright (1891 -), γεννηθεὶς εἰς τὴν Χιλὴν ἀπὸ μεθοδιστὰς ἱεραποστόλους, ἐδίδαξε σημιτικὰς γλώσσας εἰς τὸ πανεπιστήμιον Τζῶν Χόπκινς τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν καὶ διηύθυνεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀρχαιολογικὰς ἀποστολάς εἰς τὴν Παλαιστίνην, διαμοιράζων τὸν χρόνον του μεταξὺ Ἀμερικῆς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶναι: *Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Βίβλου*, *Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ*, *Ἡ βιβλικὴ περίοδος ἀπὸ τοῦ Ἀβραὰμ μέχρι τοῦ Ἔσδρα*, *Ἀπὸ τὴν λιθίνην ἐποχὴν εἰς τὸν Χριστιανισμόν*, *Ἱστορία, ἀρχαιολογία καὶ χριστιανικὸς οὐμανισμός*. Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τούτων δεικνύουν τὴν ἐκτασιν τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Ὀλμπραϊτ, τὰ ὅποια καλύπτουν τὴν ἀρχαιολογίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν θρησκευτιολογίαν καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴν. Αἱ θέσεις του ἀποτελοῦν ἐν πολλοῖς ἀναθεώρησιν τῶν θεωριῶν τοῦ Βελλχάουζεν, διότι οὗτος εἰς τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, τὰ ὅποια δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνος, παρατηρεῖ ἐπαλήθευσιν τῆς ἱστορικῆς ἀξιπιστίας τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὴν μονοθεΐαν μεταθέτει πάλιν ὀπίσω εἰς τὸν Μωυσῆν.

12. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ διαλεκτικὴ θεολογία ὑπῆρξε τὸ μέγα θεολογικὸν ἐπίτευγμα τοῦ Κ' αἰῶνος. Μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε τόσας καταστροφὰς καὶ τόσην ἀγωνίαν, οἱ διανοούμενοι γενικῶς ἀντελήφθησαν νὰ καταρρέῃ ἐνώπιόν των ἡ ὀρθολογιστικὴ φιλοσοφία καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν ἡ φιλελευθέρα θεολογία. Ὁ πόλεμος ἀπέδειξε ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὴ τοιαύτη αἰσιδόξος προοπτικὴ, ὁποῖαν ἀπῆτουν τὰ συστήματα ἐκείνα. Πολλοὶ ἐστράφησαν πρὸς ἄλλας ὁδοὺς. Μερικοὶ θεολόγοι ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῆς τραγικῆς τοῦ ἀνθρώπου θέσεως καὶ τῆς μηδαμινότητος αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Οὕτως ἀνεπτύχθη ἡ διαλεκτικὴ θεολογία, ἡ ὁποία φέρει τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι συγκροτεῖται διὰ χρησιμοποίησεως καὶ ἀντιπαραθέσεως ἀντιτιθεμένων προτάσεων καὶ ἐν ἀντιλογία, καθ' ἣν τὸ ναὶ καὶ τὸ ὄχι τῶν ἄλλων θεολογιῶν μεθόδων ὑπερπηδᾶται· ἤτοι τὸ ναὶ τῆς δογματικῆς καταφατικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἐκλαμβάνει τὸν Θεὸν ὡς συγκεκριμένον ἀντικείμενον, καὶ τὸ ὄχι τῆς ἀποφατικῆς μεθόδου τῶν μυστικῶν, ἡ ὁποία ἀρνεῖται πᾶσαν ἰδιότητα εἰς τὸν Θεόν. Αὕτη δὲν προβαίνει εἰς σύνθεσιν τῶν ἀντιθέσεων, τοῦ ναὶ καὶ τοῦ ὄχι, ἀλλὰ ὑπερβαίνει αὐτὰς διὰ τῆς διαλεκτικῆς κατανοήσεως τοῦ Θεοῦ. Ὄνομάζεται ἐπίσης καὶ θεολογία τῆς κρίσεως, ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑποπίπτοντα διαπαντὸς εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον συνεχίζει ἐπιλύων μόνος του τὰ προβλήματα του. Τέλος ὀνομάζεται καὶ νεορθοδοξία ὡς ἐπιστρέφουσα εἰς τὰς ἀπομακρυσμένας ρίζας τοῦ προτεσταντισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον. Ἐμπνεύσεις ἠρύσθη ἡ διαλεκτικὴ θεολογία ἀπὸ παλαιότερους λογίους καὶ ἀπὸ παλαιότερα συστήματα. Συναντᾷ κανεὶς εἰς αὐτὴν γνωρίσματα ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴν φιλοσοφίαν Kierkegaard, ἀπὸ τὴν ψυχολογίαν τοῦ βάρθους τοῦ Δοστογιέφσκυ, ἀπὸ τὴν προοριστικὴν διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου. Περαιτέρω βλέπει εἰς αὐτὴν ὁ παρατηρητὴς τὴν τάσιν ν' ἀπορρίπτῃ πᾶσαν αἰσιδόξον προοπτικὴν καὶ νὰ υἱοθετῇ τὴν τραγικὴν περὶ ἀνθρώπου ἄποψιν, ν' ἀποδίδῃ εἰς τὸν Θεὸν πᾶσαν ἐπιτυχῆ ἐνέργειαν πρὸς ἐξύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου, νὰ τονίσῃ τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ, νὰ ἐφαρμόζῃ συμβολικὴν ἐρμηνείαν εἰς τὴν

Γραφήν, νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου δοκητικῶς.

Σαῖρεν εἶναι ἀπαραίτητον ἐδῶ νὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ **Κίρκεγκααρδ** τοῦ Σαῖρεν Kierkegaard (1813-1855), δεδομένης τῆς σπουδαίας παρουσίας τῆς σκέψεώς του εἰς τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν. Πράγματι δέ, ἂν καὶ ἔζησεν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19οῦ αἰῶνος, ἀνήκει κατ' οὐσίαν εἰς τὸν 18οῦ αἰῶνα. Εἶχε λησμονηθῆ ἔντελῶς σχεδὸν μετὰ τὸν θάνατόν του, τὰ δὲ ἔργα του, γραμμένα εἰς τὴν ἀπομονωμένην δανικὴν γλῶσσαν, ἤρχισαν νὰ μεταφράζωνται εἰς ξένας γλώσσας μόλις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ἡμῶν.

Γεννηθεὶς εἰς τὴν Κοπεγχάγην, ἐσπούδασε θεολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον αὐτῆς, καθὼς καὶ τοῦ Βερολίνου, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμεσουράνει ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία. Μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν του ὑπέστη τρομερὰν ψυχικὴν δοκιμασίαν ἢ ὁποία ἀπέληξεν εἰς τὴν διάλυσιν τοῦ ἀρραβῶνος αὐτοῦ. Ἡ δοκιμασία αὕτῃ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σοβαρότητος μὲ τὴν ὁποίαν ἀντεμετώπιζεν οὗτος τὰ πάντα. Κατὰ τὰ τελευταῖα δεκατρία ἔτη τοῦ συντόμου βίου του ἀνέπτυξεν ἀδιάκοπον συγγραφικὴν δραστηριότητα, συντάσων φιλοσοφικά, ψυχολογικὰ καὶ θεολογικὰ δοκίμια, καὶ ἀνεδείχθη εἰς τὸν μεγαλύτερον δανὸν συγγραφέα καὶ ἓνα τῶν μεγαλυτέρων φιλοσόφων καὶ θεολόγων ὄλων τῶν ἐποχῶν. Τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι γραμμένα ὑπὸ χαρακτηριστικῶν ψευδώνυμα, ὡς Βίικτωρ Ἐρημίτης, Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, Ἀντιλιῆμαξ κ.ἄ., ὅπερ δεικνύει κάποιαν ἐσωτέραν δειλίαν. Οἱ διαδοχικοὶ τίτλοι τῶν δοκιμῶν μαρτυροῦν βαθμιαίαν μετάβασιν ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Τὰ κυριώτερα εἶναι: *Εἶτε - Εἶτε, Φόβος καὶ τρόμος, Ἡ ἔννοια τῆς ἀγωνίας, Ψυχία φιλοσοφίας, Ἡ πρὸς θάνατον ἀσθένεια, Παιδεία εἰς Χριστιανισμόν, Χριστιανικοὶ λόγοι.*

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κίρκεγκααρδ εἶναι κήρυγμα καὶ μήνυμα, προερχόμενον ἀπὸ τὴν προφητικὴν του συνείδησιν, περὶ τῆς ὁποίας κἀμνει λόγον ὁ ἴδιος. "Ἀνευρίσκω πολὺ μακρὰν εἰς τὰς πρώτας ἀναμνήσεις μου τὴν σκέψιν ὅτι εἰς ἐκάστην γενεὰν ὑπάρχουν δύο ἢ τρεῖς ἄνθρωποι μὲ ἐξέχοντα προορισμόν. Συνίσταται δὲ ὁ προορισμὸς αὐτῶν εἰς τὸ νὰ θυσιασθοῦν διὰ τοὺς ἄλλους, ν' ἀφοσωθοῦν, ν' ἀνεύρουν διὰ μέσου τρομεροῦ πόνου ἐνεῖνο τὸ ὁποῖον θὰ εὐεργετήσῃ τοὺς ἄλλους. Καὶ μὲ πονοῦσαν καρδίαν ἀνεκάλυψα ὅτι ἐγὼ εἶχον ἐκλεγῆ διὰ τοιαύτην ἀποστολήν". Ἦτο δι' αὐτὸν ἀποστολικὴ κλησίς.

Ὡς πρῶτον δὲ καθῆκον του ἐθεώρησε νὰ ἐπισημάνῃ τὰς ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς ἐναντι τῶν ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν προσ-

ταγῶν. Ἡ παντοδύναμος τότε ἐγγελιανὴ φιλοσοφία ἀνεμίγνυεν ἄνθρωπον, ἱστορίαν, φύσιν καὶ Θεόν. Ἡ θεολογία τοῦ Σλαϊ-ερμάχερ ὠμίλει περὶ ἑνὸς γαληνίου θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὡς ἱκανοποιούντος τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Κίρκεγκααρδ ἠθέλησε νὰ συντρίψῃ καὶ τὰς δύο ἀπόψεις. Ἡ πρώτη διέλυε τὴν ἀνθρωπίνην προσωπιότητα, ἡ δευτέρα ἠγνόει τὴν τραγικότητα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Παρὰ ταῦτα ἦτο καὶ ὁ ἴδιος κατὰ τινα τρόπον ἰδεοκρατικὸς φιλόσοφος. Διέφερε τοῦ Ἐγέλου κατὰ τὸ ὅτι δὲν ἦρε τὰς ἀντιθέσεις εἰς σύνθεσιν ἀλλὰ τὰς ὑπερέβαινεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον ὑποκειμένον διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ἦτοι διὰ τῆς πίστεως εἰς προσωπιδὸν καὶ ἀποκεικαλυμμένον Θεόν. Διὰ τοῦτο δὲν κατεσκεύασε θεωρητικὸν φιλοσοφικὸν ἢ θεολογικὸν σύστημα, ἀλλὰ συνέταξε δοκίμια κηρύσσοντα τὴν ἐγρήγορσιν τῆς συνειδήσεως.

Ὁ Θεὸς εἶναι κατὰ τὴν ἀποψίν του ὑπερβατικὸς καὶ ξένος πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος οὔτε νὰ τὸν περιγράψῃ οὔτε νὰ τὸν κατανοήσῃ. Ἀπαιτεῖται ἀπώλεια τοῦ λογικοῦ πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ σκέψις εἶναι ἀληθῆς μόνον ὡς πάθος καὶ ὄχι ὡς γνῶσις. Μεταφέρει οὗτος τὸ μεταφυσικὸν πρόβλημα ἀπὸ τὴν νοητικὴν δυνατότητα εἰς τὴν τραγικὴν ὑπαρξιν, τὴν βιοῦσαν τὴν σκέψιν τῆς. Καὶ ὅμως οὔτε στιγμὴν δὲν ἀμφιβάλλει διὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν τίποτε ἄλλο δὲν ἔχει ἀξίαν πέρα τῆς ἀληθείας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Τὸ ὄργανον τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὴν κατανόησιν αὐτοῦ εἶναι ἡ πίστις, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς παράδοσιν εἰς τὸ θεῖον θέλημα, ὅπως ἀπεκαλύφθη διὰ τῆς εἰσόδου τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἡ εἴσοδος αὕτη τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ Χριστῷ εἰς τὸν κόσμον ὡς *incognito* ἀποτελεῖ παράδοξον γεγονός διότι συμβιβάζει τὰ ἄκρα, τὸ ὑπερικόσμιον μὲ τὸν κόσμον, τὴν αἰωνιότητα μὲ τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν. Τὸ γεγονός εἶναι σιάνδαλον, διότι ὁ Θεὸς εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον, καὶ μεγαλύτερον σιάνδαλον, διότι εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν *incognito* ἐν μορφῇ δούλου. Ἄλλ' εἶναι μόνον διὰ τὴν λογικὴν σιάνδαλον· ὅθεν εἶναι σωτηρία διὰ τὴν ὑπαρξιν. Παρὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ἔμεινε κατ' οὐσίαν ξένος καὶ ἀσυμβιβαστος μὲ τὸν κόσμον. Διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος τὸν ἐφόνευσε ἐν τῷ Χριστῷ. Τὸ ψεῦδος τοῦ κόσμου δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀφοῦ δὲ τὴν ἐφόνευσε, τότε τὸ ψεῦδος αὐτοαπεκαλύφθη καὶ οὕτως αὐτοκατηργήθη, ὁ δὲ πεσὼν ἄνθρωπος σώζεται.

Ἄλλὰ διὰ νὰ σωθῇ ἕκαστος ἄνθρωπος πρέπει ὡς ἐλεύθερον ὑποκειμένον ν' ἀποφασίσῃ, εἰς μίαν στιγμὴν, περιλείψουσαν παρελθὸν παρὸν μέλλον, νὰ βιώσῃ τὴν πίστιν, δεχόμενος

τὸ συντελεσθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἔργον, καὶ ἔπειτα νὰ ἐπαναλαμβάνη συνεχῶς τὸ ἔργον τοῦτο εἰς διηνεῖαν προσπάθειαν διὰ τοῦ πάθους πρὸς βίωσιν τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς ἐν Χριστῷ λυτρώσεως. Ἡ λύτρωσις δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεικτὴ ὑπὸ ἀπλῶν καὶ εὐδαμονίων θεατῶν· γίνεται μόνον διὰ τῆς εἰσόδου καὶ παραμονῆς εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ συνέχῃ τὴν ὑπαρξιν διὰ παντός. Δὲν δύναται κανεὶς ν' ἀφοσιωθῇ ταῦτοχρόνως καὶ εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὸν κόσμον.

Ἡ πίστις καὶ τὸ βίωμα τοῦτο εἶναι ἀτομικαὶ καταστάσεις, μὴ συνδεόμεναι ἀναγκαιῶς μὲ τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι. Ὁ Κίρκεγκααρδ δὲν ἔτρεφε πολὺν σεβασμὸν πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν, διότι ἔβλεπε τοὺς ἐμπροσώπους του νὰ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν σύγχρονον βίον, ἐτόνιζε δὲ ὅτι ἢ πρὸ τῆς μεταρρυθμίσεως χριστιανικῆ ζωῆ ἦτο βαθυτέρα. Διὰ τοῦτο τελικῶς ἀπεσπάρθη τῆς Ἑκκλησίας του.

Ἄν καὶ ζῶν ἀπέκτησε μερικοὺς μαθητὰς εἰς τὴν Δανίαν, ἡ διδασκαλία του δὲν εἶχε τότε σοβαρὰν ἀπήχησιν. Μεγίστη ὅμως εἶναι ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὴν σύγχρονον φιλοσοφικὴν σκέψιν. Εἰς αὐτὸν ἔχει τὴν πηγὴν τοῦ ὀ ὑπαρξισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς φιλοσοφία φέρεται ὑπὸ τέσσαρας μορφάς, τὴν χριστιανικὴν, τὴν ἀθεϊστικὴν, τὴν φιλοσοφικὴν καὶ τὴν ὄντολογικὴν, ὡς πρακτικὴ δὲ ἀκολουθεῖται ὑπὸ πλήθους ἰδιορρύθμων νέων.

Κάρολος Μπάρτ Ὁ Κάρολος Barth (1886 - 1970) ἔδωσε νέαν γραμμὴν εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τοῦ αἰῶνος ἡμῶν καὶ ἔγινε ἀρχηγὸς νέας σχολῆς. Υἱὸς καλβινιστοῦ καθηγητοῦ θεολογίας γεννηθεὶς εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν χώραν του καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἦτο ἀκόμη ἐφημέριος ἐν Ἑλβετία, ὅτε ἐνεφανίσθη, ὠριμος πλέον, εἰς τὰ θεολογικὰ γράμματα τὸ 1919. Ἐνῶ ἕως τότε ἠκολούθει τὴν φιλελευθέραν γραμμὴν εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν νεοκαντιανὴν φιλοσοφίαν, τὰς ἐγκατέλειπεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Κίρκεγκααρδ καὶ τοῦ Δοστογιέφσκυ, διὰ νὰ εἰσηγηθῇ ἓνα νέον τρόπον ἀντιμετωπίσεως τοῦ θεολογικοῦ προβλήματος. Δύο ἔτη βραδύτερον ἐκλήθη ὡς καθηγητῆς εἰς τὴν Γοττίνγην, ἀκολούθως δὲ εἰς ἄλλα πανεπιστήμια, μέχρις ὅτου ἀπεβλήθη ὑπὸ τοῦ ναζιστικοῦ καθεστώτος, ὅποτε δωρίσθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Βασιλείας.

Εἰς αὐτὸν τὸν ἐμπνευσμένον θεολόγον καὶ ἐκκλησιαστικὸν ἡγέτην ὀφείλει πολλὰ ἡ δυναμικὴ στάσις τῆς Λουθηρανικῆς Ἑκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς καταπιέσεως τῆς ὑπὸ τῶν Ναζιστῶν. Διεκήρυσσεν οὗτος ὡς μόνον ἀρχηγὸν τὸν Χρι-

στόν, τὸ δὲ προσιλητήριον τοῦ Χίτλερ ἐιάλει προσιλητήριον τοῦ Βάαλ. Συνέστησε τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ὁμολογητῶν. Ἐχων ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας προσχωρήσει εἰς τὴν χριστιανικὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν, δὲν ἐλησμόνησε τὴν πεποιθησίν του ταύτην καὶ βραδύτερον. Ἄν καὶ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ φίλος τοῦ κομμουνισμοῦ, ἐθεώρει, λόγῳ τῶν ταλαιπωριῶν αὐτοῦ καὶ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐκ τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος, τὸν ἀντικομμουνισμὸν ὡς καιρὸν χειρότερον τοῦ κομμουνισμοῦ, πλανώμενος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πλάνην οἰκτράν. Δὲν εἶχε γνωρίσει τότε ἢ κεντρικὴ Εὐρώπη τὴν εἰς τὸν κομμουνισμὸν σιληρὰν δουλείαν. Ἡ στάσις του αὐτῆ ὤφειλετο εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀπόρριψιν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦνθει κυρίως εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον.

Τὸ πρῶτον σύγγραμμα τοῦ Μπάρτ εἶναι τὸ *Ἑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν*, τὸ ὁποῖον ἐκφεύγει τῶν ὀρίων τῶν συνηθισμένων ὑπομνημάτων καὶ περιλαμβάνει τὸ θεολογικὸν αὐτοῦ πρόγραμμα. Τοῦτο εἶχεν εὐρυτάτην ἀπήχησιν καὶ συνεκέντρωσε περὶ αὐτὸν πλῆθος μαθητῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον αἴφνιδίασε καὶ τὸν ἴδιον. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἀξιολόγων συγγραμμάτων αὐτοῦ προέχει ἡ ὀγκώδης *Δογματικὴ* του εἰς δώδεκα ἡμίτομους, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετάζονται ὅλα σχεδὸν τὰ θεολογικὰ καὶ ἠθικολογικὰ προβλήματα. Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, μεταφρασθέντα εἰς πλείστας γλώσσας ἀναγινώσκονται ἀπλήστως παρὰ τὸν ὄγκον αὐτῶν καὶ τὴν σχετικὴν πολυλογίαν των.

Τὸ κήρυγμα τοῦ Μπάρτ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς προφητικὸν καὶ ἀποκαλυπτικόν. Πολεμεῖ οὗτος τὰ ἄλλα πνευματικὰ ρεύματα, ἥτοι τὴν ὀρθολογιστικὴν θεολογίαν, τὴν φιλελευθέραν θεολογίαν μὲ τὴν ἱστοριοκρατίαν καὶ τὴν ψυχολογοκρατίαν της, τὸν ρωμαντικὸν μυστικισμὸν. Καταφέρεται ὅμως ἐπίσης καὶ ἐναντίον τῆς ἐπισήμου Λουθηρανῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖτο εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς 400/ετηρίδος τοῦ Λουθήρου. Ἐζήτει ἄλλοῦ τὴν ἀναζωπύρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος· εἰς τὴν ζῶσαν ἀναστροφὴν μὲ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Καὶ πρὸς τοῦτο ἐπέστρεφεν ὀπίσω εἰς τὸν Λούθηρον, τὸν Καλβῖνον, τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς προφῆτας.

Ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν περὶ ζωῆς ἀντίληψιν ὡς ἄλυτον πρόβλημα καὶ ὡς παράδοξον, καὶ ἀνεζήτησε τὴν λύσιν αὐτοῦ διὰ τῆς παρουσιάσεώς της ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῆ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰς δυνάμεις του, διὰ νὰ λύσῃ τὰ προβλήματατά του, δὲν δύναται νὰ φωτισθῆ καὶ σωθῆ ἐκ τοῦ κόσμου. Καὶ βεβαίως δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ τὸν Θεόν. Ἀντιστρέφων τὴν γνωστὴν πρότασιν τοῦ Καρτεσίου, ἔλεγε, *cogito, ergo sum*, δηλαδὴ νοοῦμαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἄρα ὑπάρχω, ἀντὶ co-

gito, ergo sum (νοῶ, ἄρα ὑπάρχω). Νόημα λαμβάνει ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς διότι ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς νοήσεως τοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι ὁ Θεὸς ἀντικείμενον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀντικείμενον τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἔχει ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ τίποτε τὸ κοινὸν μὲ τὸν Θεὸν τῆς ὀρθολογιστικῆς μεταφυσικῆς ὄντολογίας, ἡ ὁποία τὸν ἐκλαμβάνει ὡς μεταφυσικὴν ἔννοιαν· ἀλλ' εἶναι ὁ ὁ Θεὸς, ἡ δημιουργικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πρὸς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται πᾶσα ὑπαρξίς. Ἡ ἀρνήσις πάσης ἀξίας εἰς τὸν ἀνθρώπον εἶναι κεντρικὸν σημεῖον τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπάρτ.

Ἄβυσσος ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, διότι ὁ ἀνθρώπος εἶναι μηδαμινότης, πλάσμα ἁμαρτωλὸν καὶ ἔνοχον καὶ ἀνελεύθερον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται πρὸ τοῦ κριτηρίου τοῦ Θεοῦ.

Καὶ ὁ κόσμος εἶναι κόσμος τῆς φθορᾶς, ὁ ὁποῖος φθείρεται ὅλον ἐν περισσότερον. Λόγῳ τῆς ἀρχικῆς ἀποστασίας κυριαρχεῖ εἰς αὐτὸν ὁ δαμονικὸς πόνθος, ὁ ὁποῖος ἐπιφέρει μοιραίως τὴν νέκρωσιν. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, μεταξὺ κόσμου φθορᾶς καὶ κόσμου αἰώνιου εἶναι ἀπόλυτος, εἰς ταύτην δὲ συνακολουθεῖ καὶ ἀντίθεσις μεταξὺ γνώσεως καὶ πίστεως, πολιτισμοῦ καὶ θρησκείας. Εὐρισκόμεθα ἐνταῦθα ἐνώπιον γνωστικίζουσῆς περὶ κόσμου ἀντιλήψεως ὡς σχεδὸν κακοῦ.

Ἡ ἀναίρεσις τῶν ἐγκοσμίων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὸ ὄχι, τὸ ὁποῖον ὅμως μεταπίπτει εἰς ναί, διότι ἀναίρεσις δὲν εἶναι μόνον ἡ ὀλοκληρωτικὴ φθορὰ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνύψωσις του εἰς μίαν καινὴν κτίσιν. Εἰς ἐκείνην τὴν θλιβερὰν κατάστασιν ὁ ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ προσφέρῃ τίποτε, οὔτε καὶ διὰ τῆς θρησκείας ἀκόμη· διότι θρησκεία κατὰ τὸν Μπάρτ εἶναι ἡ προσπάθεια ἀνευρέσεως τοῦ Θεοῦ, ὅπερ εἶναι ἁμαρτία, ὅπως ἁμαρτία ἦτο ἡ προσπάθεια τῆς Εὐας, τῆς πρώτης θρησκευτικῆς προσωπικότητος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Πρὸς τῆς προσπαθείας αὐτῆς τῆς Εὐας, ἡ ὁποία κατέστησε τὸν Θεὸν ἀντικείμενον ἀνθρωπίνης περιεργείας, ὑπῆρχεν ἡ ἄμεσος ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν ἰδίαν δὲ κατάστασιν ἐπαφῆς φθάνει ὁ ἀνθρώπος μετὰ τὴν λύτρωσιν.

Διότι ἡ ἀντίθεσις καὶ ἡ δυαρχία αἴρεται μόνον διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία γεφυρώνει τὰ διεστῶτα. Ἡ δὲ ἀποκάλυψις πραγματοποιεῖται διὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ περιεχομένου εἰς τὰς Γραφάς. Ὁ λόγος εἶναι τριττός· κηρυσσόμενος, περιγραφόμενος, ἀποκαλυπτόμενος. Ἀλλ' ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ ἔχει περρωρισμένην ἔννοιαν εἰς τὸν Μπάρτ, ὡς ἐκ τῆς ἀπολύτου ὑπερβατικότητος αὐτοῦ. Δὲν ὑφίσταται δυνατότης τοῦ θεανδρικοῦ δόγματος, τῆς συνθέσεως Θεοῦ καὶ ἀν-

θρώπου εἰς μίαν προσωπικότητα, τὸν Χριστόν. Πρόκειται περὶ εἶδους δοκητισμοῦ, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Θεὸς καθίσταται μόνον τρόπον τινὰ ἄνθρωπος, διὰ ν' ἀκουσθῇ ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ ὁ λόγος.

Παρὰ ταῦτα ὁ Χριστὸς ἐκφράζει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι κατὰ τινὰ ἔννοιαν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, τόσον ὥστε ἡ θεολογία τοῦ Μπάρτ νὰ καταντᾷ Χριστολογία. Ὁ Χριστός, Υἱὸς τοῦ Θεοῦ γνήσιος, ἐκήρυξεν εἰς τὸν κόσμον τὴν χάριν τοῦ Πατρός, τὸ κεικρυμμένον εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως γνωριζόμενον μυστήριον. Αὐτὸν τὸν λόγον λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πίστεως. Τρία λοιπὸν πράγματα ἔχουν ἀξίαν διὰ τὴν νεομεταρρυθμιστικὴν θεολογίαν τοῦ Μπάρτ: "πίστις μόνη, Γραφὴ μόνη, Χριστὸς μόνος". Ἐκείνο δὲ τὸ ὅποιον κατὰ ταῦτα εὐρίσκεται εἰς χεῖρας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ν' ἀποδεχθῇ διὰ τῆς πίστεως τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστόν, καὶ τοῦτο ὄχι χλιαρῶς οὔτε μερικῶς, ἀλλ' ὀλοκληρωτικῶς δι' ἀναβάσεως πρὸς αὐτὸν μὲ ἐν ἅλμα, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ αὐτοάρνησιν. Ὁ Μπάρτ ἀπευθύνεται ὄχι πρὸς τὴν συνολικὴν ὁμάδα, ἀλλὰ πρὸς τὴν καθ' ἕναστος ὑπαρξιν, πρὸς τὸ ἄτομον τὸ ὅποιον κερδίζεται ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ δὲν παρέμεινε μέχρι τέλους πιστὸς εἰς αὐτὸν τὸν ὑποκρυπτόμενον ὑπαρξισμόν· τὸν ἐγκατέλειψε, διὰ νὰ μείνῃ βιβλικιστής.

Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ Μπάρτ εἶναι ἀποικλειστικὸν καὶ ἀσυμβίβαστον, ὁ ἴδιος δὲ τὸ προέβαλε μὲ μαχητικότητα. Τοὺς μὴ δεχομένους αὐτὸ κατέτασεν εἰς τὴν ψευδῆ Ἑκκλησίαν. Ἐπίστευε γενικῶς ὅτι ἡ Ἑκκλησία, ἡ ἰδρυθεῖσα διὰ τῆς μαρτυρίας τῶν Ἀποστόλων ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ της, διὸ ἐστρέφετο πάλιν πρὸς τὰς ρίζας της· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ κατέστη μετριοπαθέστερος ἔναντι τῶν ἄλλων καὶ ὀλιγώτερον κριτικὸς ἔναντι τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Χαρακτηριστικὸν ἐπ' αὐτοῦ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον, ἐνῶ εἰς τὴν πρώτην ἐπίτομον μορφήν του εἶχε τὸν τίτλον *Χριστιανικὴ δογματικὴ*, ὠνομάσθη τελικῶς *Ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ*.

Περὶ τὸν Μπάρτ ἐσηματίσθη πολὺ ἐνωρὶς κύκλος ὁπαδῶν. Ἀλλ' ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ὅλοι ἦσαν ἀπολύτως ἀφωσιωμένοι εἰς αὐτὸν καὶ ἐξέδιδον πρὸς διάδοσιν τῶν θεολογιῶν του ἀπόψεων τὸ περιοδικὸν *Μεταξὺ τῶν Καιρῶν* (1922-1933), ἔπειτα πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διεχώρισαν τὰς θέσεις των. Οὕτω διεκρίθησαν διάφοροι ὁμάδες· ἡ θεοκεντρικὴ τοῦ Μπάρτ, ἡ ἀπολογητικὴ καὶ εὐσεβιστικὴ τοῦ Μπροϋννερ, ἡ ὑπαρξιακὴ τοῦ Γιογκάρτεν καὶ τοῦ Μπούλτμανν, ἡ πολιτιστικὴ τοῦ Τίλλιχ καὶ τοῦ Νίμπουρ. Οἱ μνημονευθέντες αὐτοὶ ἄνδρες ἔχουν πολλὰ κοινὰ

χαρακτηριστικά· εἶναι σχεδὸν ἐν τῷ συνόλῳ των καλβινικῆς προελεύσεως, σοσιαλιστικῶν τάσεων καὶ γερμανικῆς καταγωγῆς.

Αἰμίλιος Μπροϋννερ Ὁ Αἰμίλιος Brunner (1889-1966), ἐκ Ζυρίχης, ἐδίδαξεν ἀπὸ τὸ 1924 συστηματικὴν θεολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς γενετείας του. Συνετάχθη ἐνωρὶς μετὰ τοῦ Μπάρτ καὶ συνειργάσθη εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς ὁμάδος τῶν διαλεκτικῶν θεολόγων, ἀλλὰ βραδύτερον, λόγῳ τῶν μετριοπαθεστέρων του ἀπόψεων, ἀπεσπάσθη αὐτῶν.

Ἔργα του εἶναι *Φιλοσοφία καὶ ἀποκάλυψις*, *Ὁ Μεσσίας*, *Φύσις καὶ χάρις*, *Ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀντιφάσει*, *Ἡ ἀλήθεια ὡς συνάντησις*, ἡ τρίτομος *Δογματικὴ*. Γραμμένα εἰς ὕψος λογοτεχνικόν, μετεφράσθησαν εἰς πολλὰς γλώσσας καὶ ἤσκησαν ἐπιρροὴν εἰς τὸν θεολογικὸν κόσμον τῶν ἀγγλοσαξωνικῶν χωρῶν.

Τὸν Χριστιανισμὸν κηρύσσει ὁ Μπροϋννερ ὅχι ὡς κοσμοθεωρίαν ἀλλ' ὡς δύναμιν ζωῆς. Οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι παριστοῦν τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς πραγματικότητος ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς μίαν ἀντίθεσιν μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Εἰς τὴν Γραφὴν ἀντιθέτως πρόκειται περὶ μιᾶς συναντήσεως ἢ ὁποία δὲν πραγματοποιεῖται ὑπὸ συνθήκας ἀντιθέσεως. Ὁ Θεὸς κατέρχεται διὰ νὰ συναντήσῃ τὸν ἄνθρωπον, καθιστᾷ δὲ δυνατὴν καὶ τὴν ἄνοδον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπὸ τοῦ Μπάρτ διέφερε κατὰ τὸ ὅτι δὲν παρεδέχετο πλήρη διαφορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀλλ' ἀπέδιδεν εἰς αὐτὴν ἰκανότητα καὶ ἐλευθερίαν τινά. Διὰ τοῦτο δὲν ἀπέρριπτε πλήρως καὶ τὴν φυσικὴν θεολογίαν.

Κατὰ τὴν νεότητά του, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν κοινωνικὴν κίνησιν, διεκήρυσσε τὴν ἐγκοσμιότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ κατεδίαιζε τὰ πολιτικὰ συστήματα ὡς ἀντιδημοκρατικά. Βραδύτερον ἤλλαξεν ἐπ' αὐτοῦ γνώμην.

Πάντως διετήρησεν εἰς τὴν σκέψιν του διαπαντὸς τὰ κοινωνικὰ ἐνδιαφέροντα. Θεμέλιον τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι ἡ ἀγάπη. Βεβαίως λέγεται, καὶ ἐπίσης λέγει ὁ Μπροϋννερ, ὅτι εἰς τὸν κόσμον πρέπει νὰ βασιλεύῃ ἡ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἀπλῶς μία μορφή τῆς ἀγάπης σχετιζομένη μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμούς, εἶναι ὑλοποιήσις τῆς ἀγάπης ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον χρόνον οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ὑπὸ πολιτικοὺς θεσμούς. Ἐνῶ δὲ ἡ δικαιοσύνη διδάσκεται, ἡ ἀγάπη δὲν διδάσκεται ἀλλὰ δίδεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἴδιος ἀγάπη. Ὅπου ὑπάρχει ἀγάπη, ἐκεῖ ἀναβλύζει ἡ πηγὴ τῆς δικαίας θελήσεως. Ἄλλ' ἡ δικαιοσύνη δὲν καλύπτει ὅλην τὴν ἀγάπην, ἐνῶ ἡ ἀγάπη καλύπτει ὅλην τὴν δικαιοσύνην. Ὅταν τὰ θεμέλια θὰ παρέλθουν, ἡ ἀγάπη θὰ μείνῃ. Ἐφ' ὅσον ὑπάρ-

χουν οί θεσμοί θ' αγωνιζώμεθα με πόνον δι' επίγειον δικαιοσύνην.

Ἡ ἀνθρωπότης εὐρίσκειται ἐνώπιον διλήμματος· ἢ ν' ἀκολουθήσῃ τὸν σημερινὸν δρόμον τῆς χειραφετήσεως ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ εἰς ὀλοκληρωτικὴν ἐξάλειψιν παντὸς ἀνθρώπου καὶ ἴσως εἰς πλήρη φυσικὴν ἐκμηδένισίν της· ἢ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πηγὴν τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀληθείας, τῆς ἀγάπης, ἣ ὁποία εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ὁ Χριστός. Ὁ Χριστὸς δίδει εἰς τὸν πολιτισμὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ προσωπισμοῦ καὶ τοῦ κοινοτισμοῦ, ὡς προϊόντα ἐλπίδος, ἣ ὁποία ἔχει τὰς ρίζας τῆς πέρα τῆς ἱστορίας.

Εἶναι ἀδύνατος ἡ κατανόησις τοῦ ἀνθρώπου ἐκτὸς τῶν σχέσεών του μετὰ τὸν Θεόν. Βεβαίως αὐταὶ παύουν κατόπιν τῆς ἀμαρτίας νὰ εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ, ἀλλ' εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐπανέρχονται εἰς τὴν ἐνέργειαν. Εἶναι σχέσις ἐλευθερίας. Διὰ τῆς πρώτης ἐλευθέρας ἀποφάσεως, τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας, χάνεται ἡ σχέσις· διὰ νέας ἐλευθέρας ἀποφάσεως, τῆς ἐλεήμονος χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ, ἀποκαθίσταται ἡ σχέσις. Ἄρα ἡ σχέσις δὲν στηρίζεται εἰς τὴν φύσιν ἀλλὰ εἰς τὴν βούλησιν, τὴν ἀπόφασιν· διότι ὁ Θεὸς εἶναι πρόσωπον καὶ δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπον ὡς πρόσωπον.

Ἐπομένως δὲν εἶναι λάθος τῶν παλαιότερων μυστικῶν καὶ τῶν ἀνθρωπιστῶν ὅτι κηρύσσουν τὸν ἄνθρωπον θεῖον. Τὸ λάθος εἶναι ὅτι τὸν κηρύσσουν θεῖον ἐκ φύσεως, ἐνῶ εἶναι θεῖος κατὰ προορισμόν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι προορίζεται νὰ συναντήσῃ τὸν Θεόν.

Ὁ Θεός, ὅταν ἐνηθρώπησεν, ἦλθεν εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ τὸν συναντήσῃ. Ἐξέλεξεν ὡς τρόπον ἀποκαλύψεώς του τὴν ἔνδυσιν αὐτῆς μετὰ τοὺς ἀνθρώπινους λόγους τῶν Ἀποστόλων, καὶ τοῦτο διότι ὁ κατάλληλος τρόπος πραγματοποιήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐπικοινωνίας εἶναι ἡ διὰ τῆς ὁμιλίας. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔρχεται εἰς ἡμᾶς ὡς ἀνθρώπινος λόγος, ὡς ὁ λόγος τοῦ Ἡσαΐου, τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Ἰωάννου. Μὲ τοὺς ἰσχυρισμούς του τούτους ὁ Μπροῦννερ καθιστᾷ σαφές ὅτι ἐκλαμβάνει μᾶλλον δοκητικῶς τὴν ἐνανθρώπησιν.

Ἡ ἀποκάλυψις ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰκανότητα νὰ αὐτοκατανοηθῇ. Αὐτὸ δὲ εἶναι πίστις· ἡ κατανόησις ἑαυτοῦ εἰς τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ. Κατανόησις ὄχι τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς καὶ ἀορίστως, ἀλλὰ εἰδικῶς τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, τοῦ Ἐγώ, ἑμαυτοῦ. Ἐχω νὰ κατανοήσω ἑμαυτὸν ὄχι εἰς τὸ φῶς μιᾶς διδασκαλίας περὶ Θεοῦ καὶ Χριστοῦ, ἀλλ' εἰς τὸ φῶς αὐτοῦ τὸ ὁποῖον διὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης ὁμιλεῖ πρὸς ἐμὲ ὡς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Διπλοῦς εἶναι ὁ λόγος τῆς πίστεως· ὁ πρῶτος, κατώτερος, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον τὸν ὑποκειμένον εἰς τὸν νόμον· ὁ δεύτερος, ἀνώτερος, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐν τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ ἄνθρωπον. Ἡ πίστις ἀντὶ ν' ἀπομακρύνῃ τὸν λόγον, τὸν συνάπτει μὲ τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος, τὴν καρδίαν. Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, προσλαμβάνομενος διὰ τῆς πίστεως, δὲν ἐξαφανίζει τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον, ἀλλὰ τὸ καθαρίζει ἀπὸ πᾶν μὴ ἀνθρώπινον προερχόμενον ἀπὸ τὰς πλάνας τοῦ νοῦ καὶ τὸν ἁμαρτωλὸν πόθον. Δὲν θέλει νὰ μᾶς καταστήσῃ ἀγροίκους, ἀλλὰ νὰ καταστήσῃ ἐν συνόλῳ τὴν ἀνθρωπίνην καλλιέργειαν καὶ ἀνθρωπίνην ζωὴν πραγματικῶς "ἀνθρωπίνας" δι' ἐνώσεως μὲ τὸν Θεόν.

13. ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ὑπὸ τὸ κεφάλαιον τοῦτο τοποθετοῦμεν τοὺς ἄλλους διασήμους διαμαρτυρομένους θεολόγους τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος ἡμῶν, ἅν καὶ δὲν εἶναι ὅλοι κυριολεκτικῶς ὑπαρξισταί. Ἐξεκίνησαν ὅλοι σχεδὸν ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν, ἀλλ' ἠκολούθησαν ἔπειτα ἰδιὴν τῶν ὁδόν.

Φρειδερίκος Γκογκάρτεν Ὁ Φρειδερίκος Gogarten (1887 -), ἐκ Δόρτμουντ τῆς Γερμανίας, εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους θεολόγους οἱ ὅποιοι ἐτάχθησαν μὲ τὰς ἀπόψεις τοῦ Μπάρτ καὶ ἀπὸ τοὺς βασικοὺς συνεργάτας τοῦ περιοδικοῦ *Μεταξὺ τῶν καιρῶν*. Βραδύτερον διωρίσθη καθηγητῆς τῆς συστηματικῆς θεολογίας εἰς τὰ πανεπιστήμια Μπρεσλάου καὶ Γοτίγγης.

Ἔργα του μεταξὺ ἄλλων εἶναι· *Ἡ θρησκευτικὴ ἀπόφασις, Πίστις καὶ ἀποκάλυψις, Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ κόσμῳ, Ὁ ἄνθρωπος μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου, Πίστις καὶ πραγματικότης*.

Τὸ κέντρον τῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας του ἀποτελοῦν αἱ ἔννοιαι πίστις καὶ ἱστορία· ἦτοι ὁ ἄνθρωπος, ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι τετελεσμένος ἀλλ' εὐρίσκεται ὑπὸ γίνεσθαι. Οὕτω πραγματικὴ δημιουργία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἱστορία. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐπίσης δὲν εἶναι ὠλοκληρωμένος, ἀλλὰ εὐρίσκεται ὑπὸ διαμόρφωσιν. Ὁλοκληρώνεται διὰ τοῦ ὀρθοῦ προσανατολισμοῦ του εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐμπειρίαν καὶ καθίσταται ἐνήλικος υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ὁ προσανατόλισμὸς ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν πίστιν, ἡ ὁποία συνδέει αὐτὸν μὲ τὴν ἱστορικὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει τοποθετηθῆ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Οὕτω, λαμβάνει ὡς κληρονομίαν τὸν κόσμον καὶ δὲν κυριαρχεῖται πλέον ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸν ἐξουσιάζει. Βεβαίως ἡ διαδικασία αὕτη προϋποθέτει ἐλευθερίαν καὶ αὐτεξουσιότητα, διότι ὁ δοῦλος δὲν δύναται νὰ λάβῃ τοιαύτην κληρονομίαν. Πρότυπον τοῦ ἐνηλίκου υἱοῦ, τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὁ Ἰησοῦς, ὁ μονογενὴς υἱὸς μεταξὺ πολλῶν ἀδελφῶν.

Ἡ Βίβλος δὲν εἶναι λόγος, ἀλλὰ μία σειρὰ γεγονότων συνδεδεμένων μὲ τὸν Λόγον. Εἶναι ἡ σειρὰ γεγονότων ἡ ὁποία καλεῖται σωτηριοῖστορία. Κέντρον τῆς εἶναι ἡ ζωὴ, ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ πίστις θεμελιώνεται εἰς αὐτὰ τὰ σωτηριώδη γεγονότα καὶ ἐπομένως πίστις καὶ ἱστο-

ρία εἶναι ἀρρήτως συνδεδεμένοι μεταξύ των. Ἡ χριστιανικὴ πίστις εἶναι πίστις εἰς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, πίστις εἰς τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπομένως ἡ πραγματικότης μὲ τὴν ὁποίαν συνδέεται εἶναι ἡ πραγματικότης τοῦ Λόγου. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου θεμελιώνεται ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴ ἡ ἐλευθερία ἔρχεται εἰς ἡμᾶς μὲ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ.

Πρέπει ἡ θεολογία νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὴν δουλείαν εἰς τὰς μεταφυσικὰς κατηγορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν δουλείαν ἔχει κληρονομήσει ἀπὸ τὴν δογματικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ἀρχαίας Ἑκκλησίας καὶ παραλύει τὴν σιέψιν τῶν δεχομένων αὐτήν. Τοῦτο θὰ πραγματοποιηθῇ κατόπιν ἀκριβοῦς ἱστορικῆς ἐρεύνης.

Κλίνων πρὸς τὴν ὑπαρξιστικὴν θεολογίαν, δέχεται τὴν προσπάθειαν τοῦ Μπούλτμαν πρὸς ἀπομύθευσιν τῆς Κ. Διαθήκης.

Ροδόλφος Μπούλτμαν Ὁ Ροδόλφος Bultmann (1884-) εἶναι ὁ κήρυξ τῆς ἀπομυθεύσεως τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Καταγόμενος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ὀλντενμπουργ, ἐδίδαξε καὶ ἀλλοῦ καὶ εἰς τὸ Μάρμπουργ ἀπὸ τοῦ 1921. Ἀπέκτησεν ἀφωσμένους εἰς ὀλόκληρον τὸν κόσμον, καὶ περισσότερους ἀπὸ πάντα ἄλλον, μαθητάς.

Ὁ ἴδιος προσεχώρησεν εἰς τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν, γενόμενος ὁπαδὸς τοῦ κατὰ δύο ἔτη νεωτέρου του Μπάρτ, ἀλλ' εἰς τὸ τέλος, εὐρὼν τὰς μπαρτιανὰς ἀπόψεις ἀφελεῖς ἀπὸ ἀπόψεως βιβλικῆς ἐπιστήμης, τὰς ἐγκατέλειψε. Τὰς ἰδικὰς του ἀπόψεις διετύπωσεν εἰς συγγράμματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν εὐαγγελικὴν παράδοσιν, ὡς *Ἡ ἱστορία τῶν Συνοπτικῶν Εὐαγγελίων*, *Ἡ ἔρευνα τῶν Συνοπτικῶν Εὐαγγελίων*, *Πίστις καὶ κατανόησις*, *Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, *Θεολογία τῆς Κ. Διαθήκης*, *Ἀποκάλυψις καὶ σωτηριοῖστορία*.

Ὁ Μπούλτμαν ἠθέλησε νὰ παρουσιάσῃ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων τῆς συγχρόνου κοινωνίας, μὲ τὴν νέαν τεχνολογίαν, τὴν νέαν κοσμοθεωρίαν καὶ τὴν νέαν φιλοσοφικὴν σιέψιν, εὐπρόσδεκτον τὸ Χριστιανικὸν κήρυγμα. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦν τὴν ὑπαρξιστικὴν φιλοσοφικὴν μέθοδον τοῦ Heidegger, εὐρίσκει ὅτι ἡ ἀποκάλυψις ἔχει ὑπαρξιστικὸν χαρακτῆρα· ὅθεν ἔργον τοῦ ἐρμηνευτοῦ εἶναι νὰ κατανοήσῃ καὶ ἀποδώσῃ αὐτὴν ὑπαρξιστικῶς, διότι ἄλλως δὲν ἔχει καμμίαν ἀξίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Ἡ Κ. Διαθήκη, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἦτοι ἡ ἀποκάλυψις αὐτοῦ,

ἔχει ἐπικαλύψει αὐτὸν τὸν Λόγον μὲ στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὸ πολιτιστικὸν καὶ κοινωνικὸν πλαίσιον τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Γνωστικισμοῦ, καὶ ἰδιαιτέρως κυριαρχεῖται ὁ Λόγος ἀπὸ τὴν τριώροφον περὶ κόσμου ἀντίληψιν, ὡς συνισταμένου ἐκ τῆς γῆς, τῶν ὑποχθονίων καὶ τῶν οὐρανίων. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἔδωσεν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην τὰ μυθολογικὰ της στοιχεῖα, οὕτως ὥστε αὕτη ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν της δὲν περιέχει τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ τὴν πίστιν τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ περὶ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Μῦθος εἶναι τρόπος παραστάσεως καὶ κατανοήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἐκείνων. Ἄλλ' οὕτως ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ παρίσταται ὡς ἀνθρώπινος Λόγος κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Μπούλτμανν. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς Κ. Διαθήκης ἀπὸ τὰ μυθολογικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, ἢ ἀπομύθευσις, θ' ἀφήσῃ καθαρὸν τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ. Οὕτως, ἐνῶ οἱ φιλελεύθεροι θεολόγοι ἀπέρριπτον τὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα, ὁ Μπούλτμανν τὰ ἐρμηνεύει ὡς ἔνδυμα τῆς γνησίας διδασκαλίας τῆς Κ. Διαθήκης. Διὰ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς, ἐνῶ δὲν διασεύεται ἡ αὐθεντία τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς νομίζει οὗτος, ἐπιτυγχάνεται σύνδεσις τῆς Γραφῆς καὶ τῆς πίστεως, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τῶν φιλελευθέρων διεσπῶντο.

Ὅ, τι ἀπομένει μετὰ τὴν ἀπομύθευσιν ὡς πυρὴν τῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ χρειάζεται ὑπαρξιακὴν ἐρμηνείαν. Κατ' αὐτὴν ὁ Χριστὸς δὲν παρουσιάζεται οὔτε ὡς ὁ ἱστορικὸς Ἰησοῦς τῆς φιλελευθέρας θεολογίας οὔτε ὡς ὁ δοξασμένος Χριστὸς τῆς κλασικῆς δογματικῆς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος μὲ ἀπέραντον ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ μὲ τὴν ἀξίωσιν νὰ ζῆ καὶ σήμερον ἐντὸς ἡμῶν. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὄργανον τῆς ἀποκαλύψεως, ἢ ὁποῖα δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν φανέρωσιν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἐγερτήριον πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει γυμνὴν τὴν ἀμαρτωλὴν κατάστασιν αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἔπειτα σώζει αὐτὸν μὲ τὴν θεῖαν χάριν. Ἡ πίστις εἶναι κατανόησις τῆς ἀποκαλύψεως καὶ διαβεβαίωσις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς ἀδυναμίας του, ἢ ὁποῖα τὸν ἐλευθερώνει. Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἱστορικὸν ἀλλ' ὑπερῆστορικὸν γεγονός, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Δι' αὐτῆς ὁ Χριστὸς ζῆ ἐντὸς τοῦ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου. Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν προέρχεται οὔτε ἐξ αὐτοῦ οὔτε ἐκ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι χῶρος διαβάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ. Εἶναι πάντοτε παροῦσα, διότι καὶ ἡ ἱστορία κεῖται πάντοτε εἰς τὸ παρόν. Ὅσα λέγει ἡ Κ. Διαθήκη περὶ δευτέρας παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς σημαίνοντα τὴν συνάντησιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ

Θεοῦ, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ὁσάκις ἡ πίστις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά· ἔσχατα εἶναι ἀπλῶς ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι κέντρον τῆς θεολογίας τοῦ Μπούλτμαν δὲν εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλ' ὁ Θεός, καὶ ὅτι ὁ Χριστιανισμός του εἶναι ἀπλοῦν ἱστορικὸν φαινόμενον σχετικῆς μόνον ἀξίας.

Παῦλος Τίλλιχ Ὁ Παῦλος Tillich (1886 -), ἐκ τῆς περιοχῆς Γκιουμπεν τῆς Γερμανίας, εἶναι περισσότερον φιλόσοφος. Ὁ πατήρ του, λουθηρανὸς κληρικός, ἦτο διανοούμενος, ὁ ἴδιος δὲ μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς διάφορα γερμανικὰ πανεπιστήμια, διετέλεσε στρατιωτικὸς ἱερεὺς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Εἰς μίαν μάχην τοῦ πολέμου αὐτοῦ, καθὼς ἔβλεπε τοὺς στρατιώτας νὰ πίπτουν ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον, ὑπέστη κρίσιν συνειδήσεως καὶ ἔχασε τὴν πίστιν του εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν ἰδέαν περὶ Θεοῦ, ἔκτοτε δὲ ἀντεμετώπισεν ὑπαρξιακῶς τὰ θεολογικὰ προβλήματα. Ἐδίδαξε κατ' ἀρχὰς θεολογίαν, ἔπειτα δὲ φιλοσοφίαν. Λόγω τοῦ συνδέσμου του μὲ τοὺς χριστιανοὺς σοσιαλιστάς, τῶν ὁποίων ἦτο εἰς ἓκ τῶν ἡγετῶν, ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς Γερμανίας εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνοδὸν τῶν Ναζιστῶν εἰς τὴν ἐξουσίαν. Ἐγκατασταθεὶς εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, ἐδίδαξε φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν εἰς τὸ Γιούνιον τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ εἰς τὸ Χάρβαρντ.

Ἠσχολήθη μὲ ποικίλα ἀντικείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὴν θεολογίαν, τὴν θρησκευτολογίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν. Μερικὰ ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι· *Συστηματικὴ Θεολογία*, *Ἡ διάσεισις τῶν θεμελίων*, *Τὸ θάρρος τοῦ ὑπάρχειν*, *Τὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν*, *Σκέψεις ἐπὶ μιᾶς θεολογίας τοῦ πολιτισμοῦ*, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας*, τὰ ὁποῖα τὸν ἀνέδειξαν εἰς μέγαν θεολόγον καὶ φιλόσοφον.

Ὁ Τίλλιχ διαφέρει τῶν ἐκπροσώπων τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας, κατὰ τὸ ὅτι δὲν θέτει ὡς βάσιν θεολογήσεως τὴν Γραγὴν, διότι φρονεῖ ὅτι ἡ κηρυγματικὴ θεολογία τοῦ τύπου τοῦ Μπάρτ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον, τοῦ ὁποίου τὰ ἀγωνιώδη ἐρωτήματα προέρχονται ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Ἐκάστη γενεὰ ἔχει τὰ ἰδικά της ἐρωτήματα, ἡ δὲ θεολογία πρέπει νὰ συμμορφώνεται πρὸς αὐτά, διὰ νὰ δώσῃ τὴν πρέπουσαν ἀπάντησιν. Τὸ νόημα τοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι ἄνευ ἀξίας, ἂν δὲν ἐντάσσεται τοῦτο εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῆς τῆς σκέψεως. Οὕτως ὁ Τίλλιχ λαμβάνει ἀπολογητικὴν στάσιν, προσπαθῶν νὰ γεφυρώσῃ τὸ χά-

σμα μεταξύ θρησκείας και θύραθεν διανοήσεως και ταυτίζων μέχρις ενός βαθμού θεολογίαν με φιλοσοφίαν. Πιστεύει ότι με αυτόν τον τρόπο καθιστά την θρησκείαν κτήμα όλων των ανθρώπων, ενώ αν αυτή περριζοετο εἰς μικρόν και κλειστόν κύκλον ανθρώπων, θα ἦτο ἡ ἀνοησία ἢ βλασφημία. Παρά ταῦτα οὗτος δὲν φθάνει εἰς τὰ συμπεράσματα τῆς φιλελευθέρας θεολογίας, διότι παραδέχεται και αὐτὸς ἄβυσσον μεταξύ Θεοῦ και ἀνθρώπου, μεταξύ θεοῦ ὄντος και ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἀντιθέτως δημιουργεῖ μίαν ἰδιοτύπον μεταφυσικήν, τῆς ὁποίας κέντρον εἶναι "τὸ νέον εἶναι". Με τὰς ἐννοίας τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, εἶναι, ὑπαρξίς, ζωὴ, ἱστορία, συνδέει τὰς ἐννοίας τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, Θεός, Χριστός, Πνεῦμα, βασιλεία Θεοῦ. Ἀποκάλυψις εἶναι ὁ φωτισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν ρίζαν αὐτοῦ τοῦ εἶναι. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὄν, ὅπως τὰ ἄλλα ὄντα, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄν. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ φορεὺς μιᾶς νέας ὑπάρξεως. Ὁ φυσικὸς ἀνθρωπος, ὡς ὑπάρχει, εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸ ἀληθὲς εἶναι αὐτοῦ, ἦτοι ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τὸν ὁποῖον πράγματι ἀνήκει. Διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὁ ἀνθρωπος ὑπερβαίνει ἑαυτὸν και εἰσέρχεται εἰς νέαν ὑπαρξίν. Εἶναι μία σκέψις τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν αὐτουσίαν σχεδὸν εἰς τὴν Ῥδὴν τοῦ Σολομῶντος 17. Τὸ πνεῦμα ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐννοίαν τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἐνῶ εἰς τὴν ζωὴν παρατηρεῖται μίξις τοῦ ἀγαθοῦ και τοῦ κακοῦ, τὸ Πνεῦμα ἀπαλλάσσει τοὺς φορεῖς τοῦ ἀπὸ αὐτὴν τὴν διπλὴν, τὴν διψυχίαν, και φέρει πέραν τῆς ἐγκοσμίου ζωῆς. Ὅ,τι παρατηρεῖται εἰς τὴν ζωὴν, ὑπάρχει και εἰς τὴν ἱστορίαν ὑπὸ ἄλλας διαστάσεις διψυχία. Τὰ κράτη και αἱ κοινωνικαὶ ὁμάδες ἄλλοτε βαδίζουν πρὸς τὸν σκοπὸν των, τὴν δικαιοσύνην και τὴν ἀγάπην, ἀλλ' ἄλλοτε ὑποχωροῦν. Εἶναι πορεία δίψυχος. Με τὴν ἱστορίαν παραβάλλεται ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν αἶρεται ἡ διψυχία, διὰ τῆς πραγματικῆς ἐκδημοκρατήσεως τῶν θεσμῶν. Ἡ τελείωσις τῆς βασιλείας δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐκεῖθεν αὐτῆς.

Διὰ τοῦ συνδέσμου τούτου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ μετὰ τῆς ἱστορίας ὁ Τίλλιχ ἐνώνει εἰς ἐνιαῖον σύνολον ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ, τεχνολογίαν, καλὰς τέχνας, κοινωνικὴν συγκρότησιν, πολιτείαν, ἠθικὸν βίον, θρησκείαν.

Ραϊνόλδος Ὁ Ραϊνόλδος Niebuhr (1892 -), προελθὼν ἐκ **Νίμπουρ** τῶν κύκλων τοῦ κοινωνικοῦ εὐαγγελίου, διεμόρφωσε τὴν θεολογικὴν του σκέψιν ὀριστικῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας και τοῦ ὑπαρξισμοῦ. Ἐγεννήθη εἰς τὸ Μισσοῦρι τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ πατὴρ του, μετανάστης ἐκεῖ

ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας καὶ ἱερεῦς, τὸν ἀνέθρεψεν εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς φιλελευθέρου θεολογίας τοῦ Χάρνακ. Μετὰ τὰς σπουδὰς του εἰς τὸ Γαίηλ, διετέλεσεν ἑφημέριος εἰς τὴν βιομηχανικὴν πόλιν τοῦ Νητηρόϊτ καὶ ἔπειτα ἐπὶ τριακονταετίαν καθηγητῆς εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Γιούνιον. Εἰς τὰς δραστηριότητάς αὐτοῦ περιελάμβανεν ἐνεργείας ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τῶν φυλετικῶν διακρίσεων, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς παγκοσμίου εἰρήνης· ἀλλ' αἱ σοσιαλιστικαὶ τοῦ ἰδέαι δὲν τὸν ἠμπόδιζον νὰ καταφέρεται ἐναντίον τῆς βαρβαρότητος τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του, στρεφομένων ἰδίως περὶ τὴν κοινωνικὴν ἠθικὴν ἐν σχέσει μὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ συντεταγμένων συνήθως εἰς ἕφος προφητικόν, περιλαμβάνονται τὰ κάτωθι· *Ἡθικὸς ἀνθρωπισμὸς καὶ ἀνῆθικος κοινωνία, Σκέψεις περὶ τοῦ τέλους μιᾶς ἐποχῆς, Πέραν τῆς τραγωδίας, Ἡ φύσις καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, Τὸ ἐγὼ καὶ τὰ δράματα τῆς ἱστορίας.* Εἶχον εὐρυτάτην διάδοσιν, προεκάλεσαν θόρυβον καὶ συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὴν ἀνθησιν τῆς ἀμερικανικῆς θεολογίας.

Ἦδη ἐκ τῶν τίτλων τούτων καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Νίμπουρ ἐφαρμόζει εἰς τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν, διεθνή καὶ ἐθνικὴν, τὴν μέθοδον τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας. Ἀναγκάζεται οὕτω ν' ἀναμίξη τὴν διαλεκτικὴν μετὰ τοῦ πραγματισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐρμηνεύεται ὑπ' αὐτοῦ, τοποθετεῖται πρωτίστως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς κοινωνίας καὶ παρουσιάζεται ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς τῆς. Οὕτω καθίσταται καὶ ὁ Νίμπουρ ἀπολογητῆς.

Ἄν καὶ εἶναι μᾶλλον κοινωνιολόγος, δὲν χάνει ποτὲ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντά του τὴν Γραφήν, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται κατὰ τὸν τρόπον ὑπενθυμιζοντα τὴν μέθοδον τοῦ Μπούλτμανν. Ἐρμηνεύει μὲ ἀξιοθαύμαστον βαθύτητα ἀλλὰ καὶ ὑποκειμενικότητα τὰ περιγραφόμενα ὑπ' αὐτῆς γεγονότα, ὡς ἀποκαλύπτοντα τὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ τέλους αὐτοῦ. Δὲν πιστεύει ὅτι εἶναι ἀλάθητος ἡ Γραφή, ἀλλ' εὐρίσκει εἰς αὐτὴν περισσοτέραν ἀξίαν ἀπὸ ὅσῃν ἔχει οἰονδήποτε ἐπιστημονικὸν ἢ φιλοσοφικὸν δημιούργημα. Ἡ Γραφή, ὡς ἐρμηνεύει οὗτος αὐτήν, παριστάνει τὴν εἴσοδον τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν διὰ τοῦ μύθου, διότι ἡ εἴσοδος αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφρασθῇ ἄλλως· οἱ μῦθοι ἐρμηνεύουν τὰ παράδοξα τῆς ἱστορίας, τὰ ἐκτὸς τῶν συνήθων ἢ φυσικῶν κανόνων συμβαίνοντα. Μῦθοι εἶναι καὶ τὰ κεντρικώτερα γεγονότα τῆς Γραφῆς, ὅπως τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα καὶ ὁ σταυρὸς. Ἡ διήγησις διὰ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα δεικνύει ὅτι ἁμαρτία εἶναι ἡ ὕβρις πρὸς τὸν Θεόν, ὑπὸ τὴν κλασικὴν ἑλληνικὴν ἔντα

νοϊαν τῆς λέξεως, ὁ δὲ σταυρὸς συμβολίζει ἁπλῶς τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν.

Ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν εἰς τὸν κόσμον παρουσίαν αἰωνίου καὶ χρονικοῦ, Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, δικαιοσύνης καὶ ἁμαρτίας, πίστεως καὶ κριτικῆς ἐπιστήμης, δημιουργεῖται διάσπασις καὶ ἀπὸ αὐτὴν προέρχεται τὸ δράμα τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει χρέος νὰ ὑπερβῇ τὴν διάσπασιν, ἀλλὰ δυσκολεύεται νὰ τὸ πράξῃ, διότι συνήθως τρέφει ὑπερβολικὴν ἐμπιστοσύνην εἰς ἑαυτόν. Ἐχει ἀκατανίκητον τάσιν πρὸς ὕβριν κατὰ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τοῦ κόσμου καὶ καθ' ἑαυτοῦ, εἶναι διεσπασμένος καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ τὸ σύμπαν, καὶ εἶναι βυθισμένος εἰς τὸ ἄγχος. Ἐχει ἀχρηστεύσει τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι πλασμένος καὶ θέτει εἰς ἀργίαν τὴν ἐντὸς αὐτοῦ θεϊαν φύσιν ἢ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ ἴδῃ τὴν πλάνην του.

Εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ ὁ Θεὸς εἶναι συγχρόνως καὶ δικαστῆς καὶ πατήρ. Ἐκεῖ δύναται νὰ συναντηθῇ μετ' αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος. Ἄν τοῦ παραδοθῇ διὰ τῆς πίστεως, θὰ λυτρωθῇ ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸ ἄγχος, διότι ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ βαστάζει τὸ τρομερὸν φορτίον τῆς ἐνοχῆς, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ βαστάσῃ μόνος του.

Ὁ Νίμπουρ, ὅπως ὅλοι οἱ φιλελεύθεροι θεολόγοι καὶ οἱ κοινωνισταί, ὠνειρεύετο ἀρχικῶς τὴν ἐπὶ γῆς ἐγκατάστασιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἐνὸς ἐπιγείου παραδείσου, διὰ τῆς διαποτίσεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας μὲ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα. Ὄταν ἀντελήφθῃ ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ οὐτοπίαν, εἶδε πόσον ἀφελεῖς ἦσαν αἱ εἰρηνιστικαὶ καὶ κοινωνιστικαὶ θεωρίαι του καὶ συνεπῶς ἔπαυσε νὰ τὰς θεωρῇ ὡς σκοπόν. Εἶδεν ὅτι ἡ ἱστορία δὲν βαδίζει πρὸς τὴν τελειότητα, ἀλλ' ἔχει τεθλασμένην πορείαν, κινουμένη καὶ πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ πρὸς τὸ κακόν, τὰ ὁποῖα συνυπάρχουν. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ζητοῦμεν τὴν τελειότητα ἐπὶ γῆς, δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ αὕτη ἐδῶ. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀνήκει εἰς τοὺς οὐρανοὺς.

Β: ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία ἀκολουθεῖ τὸν δρόμον τῆς ἐπὶ τῶν παλαιῶν βάσεων. Πρῶτον ἔργον τῆς ἦτο ν' ἀνακαταλάβῃ τὰς ἀπολεσθείσας θέσεις μεταξὺ τῶν διανοουμένων. Διὰ τοῦτο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὑποχρεώνεται ν' ἀσπασθῇ ὠρισμένα στοιχεῖα κριτικῆς ἀντιμετωπίσεως. Ἐπειδὴ ἐπὶ τινα χρόνον ἡ σκέψις αἰῶρεῖτο καὶ οἱ πάπαι παρὰ τὰς καταβληθείσας προσπάθειάς δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὴν συγκρατήσουν, ἡ Ρώμη ἔφθασεν εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀνακηρύξῃ τὸ ἀλάθητον τοῦ πάπα, διὰ νὰ τονίσῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλοῦ ἢ ἀλήθεια πλήρης καὶ ὅτι κριτήριον τῆς ἀληθείας δὲν εἶναι ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἢ ἡ ἀνθρωπίνη ἐμπειρία, ἀλλ' ἡ αὐθεντία τοῦ θείου λόγου, ὅπως τηρεῖται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐκφράζεται ὑπὸ τοῦ πάπα. Εἰς τοῦτο παρετηρήθη ὀξεῖα ἀντίδρασις. Τὰ τρία τέταρτα τῶν γερμανῶν ἐπισκόπων καὶ τὸ ἕν τρίτον τῶν γάλλων ἦσαν ἀρχικῶς ἐναντίον τοῦ ἀλαθήτου, ἀλλ' ἔπειτα οἱ πλεῖστοι συνεμορφώθησαν μὲ τὴν ἀπόφασιν τῆς πρώτης βατικανίου συνόδου (1870).

Ὅλοι αἱ προσπάθειαι τῆς θεολογίας νὰ ἐκφύγουν τῶν πλαισίων τοῦ καθολικισμοῦ κατεδικάσθησαν, ἐθεωρήθη δὲ ὡς ἀσφαλίστικὴ διελίξις ἢ ἐπιστροφή πρὸς τὸν θωμισμὸν, τὴν ὁποῖαν ἐνεθάρρυνεν ἡ Ρώμη. Σήμερον ὅμως ἡ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία ἀπολαύει σχετικῆς ἐλευθερίας κινήσεως καὶ παρὰ ταῦτα μένει κατὰ τὸ πλεῖστον προσηλωμένη εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντίαν.

1. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΜΥΣΤΙΚΟΙ

Ὡς ἂν μὴ συνέβαινε τίποτε εἰς τὸν κόσμον ἢ ὡς ἂν συνέβαινον τὰ πάντα, ὠρισμένοι ἐπιλεκτοὶ χριστιανοὶ ἀκολουθοῦν καὶ τώρα τὴν μυστικὴν παράδοσιν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Δίδομεν ἐδῶ ὡς παραδείγματα δύο γερμανοὺς, διαφορετικοῦ ἑκαστον τύπου.

Ἄννα - Κάτερinna Ἡ Ἄννα Κατερίνα Emmerich (1774 - 1824), **Ἐμμεριχ** ἐκ Βεστροφάλιας, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μεγάλων δραματιστῶν τῆς ἱστορίας. Ἠσκήθη κατ' ἀρχὰς εἰς αὐγουστινιανὸν οἶκον, ὅπου εἰσῆλθε παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τῶν γονέων τῆς, ὅτε δὲ ὁ οἶκος ἐκλείσθη ὑπὸ τῆς πολιτείας, αὕτη κατέφυγεν εἰς ἰδιωτικὴν οἰκίαν. Ἐπὶ πολὺν χρόνον ὑπέφερον ἀπὸ φυσικὴν ἀσθένειαν. Ἐδοκίμαζε πάντοτε ἔντονα θρησκευτικὰ βιώματα, ὑπεβάλλετο εἰς ἐκστάσεις, ἔβλεπεν ὁράματα καὶ ἐλάμβανεν ὑπερφυσικῶς γνῶσιν τῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἀποτέλεσμα δὲ αὐτῆς τῆς ἐκστατικῆς καταστάσεως ἦτο ν' ἀναφανοῦν εἰς τὸ σῶμα τῆς τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου, τῶν ἥλων καὶ τοῦ ἀκανθίνου στεφάνου.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν περιγράφει εἰς τὸ ἔργον τῆς *Τὰ πικρὰ πάθη τοῦ Κυρίου*, καταγραφὴν καθ' ὑπαγόρευσιν αὐτῆς καὶ ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατόν τῆς.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Göttes (1776 - 1848), ἐκ Κόμπλεντζ, **Γκαϊρες** ἦτο ἐρευνητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ μυστικισμοῦ, συγχρόνως δὲ καὶ ἀπολογητὴς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας.

Ἐνῶ ἐμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἤρχισε κατ' ὀλίγον νὰ στρέφεται πρὸς τὴν συντήρησιν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξεδήλωσε τὴν ἀπογοήτευσίν του ἐκ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, τῆς ὁποίας τὰς ἰδέας εἶχεν ἐνστερνισθῆ. Ἐπειτα, ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ τῆς ρωμαντικῆς φιλοσοφίας, ἐστράφη πρὸς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ ἐνεφάνισε πανθεϊζούσας τάσεις αἱ ὁποῖαι ἐκφράζονται εἰς τὰ ἔργα του *Πίστις καὶ Γνῶσις*, ὡς καὶ εἰς τὴν διότομον *Μυθολογίαν τοῦ Ἀσιατικοῦ κόσμου*.

Βραδύτερον προσήγγισε τὸν καθολικισμὸν καὶ ἐζήτησε ν' ἀποδοθῆ εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἢ ἐλευθερία καὶ

ἡ ἀρμόζουσα θέσις εἰς τὸν δημόσιον βίον διὰ τοῦ ἔργου του Ἡ. Γερμανία καὶ ἡ ἐπανάστασις. Ἐπισήμως ἔγινε δεκτὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὸ 1824, ἔκτοτε δὲ κατέστη "ὑπερορεακός", δηλαδὴ θερμὸς ὑποστηρικτὴς τῶν ἀξιώσεων τοῦ πέραν τῶν ὁρέων πάπα. Διωρίσθη καθηγητὴς εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου.

Τὸ κυριώτερον ἔργον του εἶναι Ὁ Χριστιανικὸς μυστικισμὸς εἰς τέσσαρας τόμους. Τὸν μυστικισμὸν ὀρίζει ὡς τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰς μυστικὰς δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ τὸ θεῖον, τὸ ὑπερκειμένον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, δὲν εἰσέρχεται ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ νοῦ, ἀλλὰ διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς δυνάμεως καὶ διὰ τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ φωτισμοῦ. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τοὺς συγχρόνους του, ἀλλὰ περισσότερον συνέβαλεν ὁ Γκαίρτε εἰς τὴν ἀπολογητικὴν παρουσίαν καὶ διάδοσιν τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἀπόψεων εἰς τὴν Γερμανίαν διὰ τῆς ὅλης δραστηριότητός του, καὶ ἰδίως διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ *Αἰών*.

Τριάκοντα περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἰδρύθη ἡ Ἑταιρεία Göttes, ἔχουσα ὡς σκοπὸν τὴν συνέχισιν τοῦ ἀπολογητικοῦ καὶ ἄλλου ἔργου του διὰ δημοσιεύσεως συγγραμμάτων.

2. ΓΑΛΛΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΟΙ

Ἡ θεολογία τῆς Γαλλίας μετὰ τὴν λάμπιν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος κατέπεσε· δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιμετωπίσῃ ἀποτελεσματικῶς τ' ἀναστήματα τοῦ Βολταίρου, τοῦ Ρουσσῶ καὶ τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν ἐν γένει. Ἡ παρακμὴ συνεχίσθη καθ' ὅλον τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν ἐχρειάζετο καὶ εἰς τὴν χώραν αὐτὴν μία θεολογικὴ ἀνασυγκρότησις, ἀλλὰ λόγῳ τῶν ἰδιοτύπων δεσμεύσεων ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀναλυτικῆς φύσεως τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ παρουσιασθοῦν ἐκεῖ συστήματα ὡς τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Σλαϊερμάχερ.

Παρὰ ταῦτα κάποια ἀνασυγκρότησις, ὑπὸ ἄλλην μορφήν, παρετηρήθη καὶ ἐκεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ρωμανισμοῦ, τοῦ ἀποκαλουμένου οὐλτραμοντανισμοῦ ἢ ὑπερορειῶμοῦ, ἐκ τῆς πέραν τῶν ὁρέων κειμένης ρωμαϊκῆς ἕδρας.

Φρειδερίκος Σατωμπριὰν Τὸ πρῶτον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔλειπε μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἦτο μία ἀπολογητικὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ τὴν ἔδωκεν ὁ διαπρεπὴς λογοτέχνης Φραγκῖσκος Ρενὲ Chateaubriant (1768-1848). Υἱὸς πλοιάρχου καὶ ἐφοπλιστοῦ, ἐγεννήθη εἰς τὸ Σαιν Μαλώ, ὅπου ἐπίσης κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ ἐτάφη. Ἐκεῖ διηλθε μελαγχολικὴν νεότητα πλησίον τῆς εὐσεβοῦς μητρός του. Ὑπεσχέθη νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν γονέων του νὰ ἱερωθῇ, ἀλλὰ λόγῳ τῆς ρωμαντικῆς του ψυχοσυνθέσεως δὲν τὸ ἔπραξε. Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ὑπηρέτει εἰς τὸν στρατὸν ὡς ἀνθυπολοχαγός, δύο δὲ ἔτη μετ' αὐτὴν ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Ἀμερικὴν μὲ πρόθεσιν νὰ ἐπιδοθῇ εἰς ἐξερευνήσεις, ἀλλ' ἐπέστρεψε μετὰ ἓν ἔτος διὰ νὰ πολεμήσῃ κατὰ τῆς ἐπαναστάσεως. Τραυματισμὸς του εἰς μίαν μάχην τὸν ἠνάγκασε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ νὰ διαμείνῃ ἐκεῖ ἐπὶ ὀκταετίαν ἐν πτωχείᾳ, μελετῶν καὶ ἐργαζόμενος. Παραδόξως αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς τῆς ἐπαναστάσεως ἐπηρεάσθη εἰς τὴν Ἀγγλίαν τόσον πολὺ ἀπὸ τὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὥστε εἰς τὸ *Δοκίμιον περὶ τῶν Ἐπαναστάσεων* νὰ ἐμφανίζῃ, ὄχι ἀπλῶς σκεπτικισμόν, ἀλλ' ἀντιχριστιανικὸν φρόνημα, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐδέχθη ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν μοιραῖον πλήγμα, ἀνάλογον μὲ ἐ-

κειῖνο τὸ ὅποιον εἶχε δεχθῆ ἀπὸ τοὺς σοφιστὰς ὁ πολυθεϊσμός.

Ὁ θάνατος τῆς μητρός του, ἡ ὁποία ἀπέθανεν ἔν ἔτος μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ δοκιμίου ἐκείνου, πικραμένη ἀπὸ τὴν ἀταξίαν τοῦ υἱοῦ της, συνετέλεσε μέγਾਲως εἰς τὴν ἀναθέωρσιν τῶν ἀπόψεών του. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν Γαλλίαν ἐξέδωσε *Τὸ Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ* (1802), ἔργον τὸ ὅποιον τὸν κατέστησε δημοφιλῆ καὶ διάσημον. Μὲ τὴν ποιητικὴν καὶ εὐγλωττον αὐτὴν ἀπολογία ἐξιλεώθη διὰ τὸ προηγούμενον σύγγραμμά του, ἐστερέωσε μυριάδας πιστῶν καὶ ἐπανέφερον εἰς τὴν πίστιν μυριάδας ἀπίστων. Κατὰ τὸ ταξιδίον του εἰς Ἰταλίαν, Ἑλλάδα, Παλαιστίνην, Αἴγυπτον καὶ Τυνησίαν συνέλεξεν ὑλικὸν διὰ τὸ ἔργον του *Οἱ μάρτυρες*, ἐποποιίαν εἰς πεζὸν λόγον, διὰ τῆς ὁποίας ἐμφανίζει τοὺς μάρτυρας τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς παραδείγματα πιστοῦ καὶ ἡρωικοῦ βίου. Χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ρωμαντικῆς τεχνοτροπίας εἶναι καὶ ἠρισμένα διηγήματά του, ὡς τὰ *Atala* καὶ *René*.

Ὁ Σατωμπριὰν μὲ τὸ ἔργον του κατηύθυνε τὴν ρωμαντικὴν λογοτεχνίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν καὶ ἔδωσε τὸ σύνθημα τῆς πνευματικῆς ἀντεπαναστάσεως, ἐμφανίζων τὴν Ἐκκλησίαν ὡς καταφύγιον τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι εἶχον ἀπογοητευθῆ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ἐπανάστασιν. Τὸ γόητρον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τραυματισμένον διὰ τῆς διαλυτικῆς ἐπιδράσεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡ΄ αἰῶνος καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασεως, ἀνυψώθη δι' αὐτοῦ πάλιν εἰς τιμητικὴν θέσιν. Ἐπέτυχε δὲ οὗτος τοῦτο ὄχι διὰ τοῦ λόγου ἀλλὰ διὰ τοῦ συναισθήματος. Ἐπομένως ἡ βᾶσις τῆς θεολογήσεώς του δὲν ἦτο διάφορος τῆς τοῦ Σλαϊερμάχερ, ἀλλ' ἦσαν διάφορα ἡ μέθοδος καὶ τὰ ὑλικά της. Ὁ Σατωμπριὰν στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὸν πολιτισμόν. Βλέπει τὴν χριστιανικὴν πίστιν ὡς κυρίαν πηγὴν τῆς τέχνης τῶν πολιτισμένων κοινωνιῶν, διὰ τῶν κινήτρων τὰ ὅποια δίδει εἰς τὰς πνευματικὰς ἐμπνεύσεις τῆς ἀνθρωπότητος. Βλέπει ἐπίσης τὸν Χριστὸν ὡς σωτῆρα τοῦ κόσμου ὄχι μόνον κατὰ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν κοινωνικὸν βίον, μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης. Καὶ τοῦτο διότι "ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι τέλειος", πᾶν δὲ ἀτελὲς εἰς αὐτὸν προέρχεται ἐκ τῶν ἀτελῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Σατωμπριὰν ὑπηρέτησε τὴν πατρίδα του ὡς πρεσβευτῆς, ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν, διετέλεσεν ἀκαδημαϊκὸς καὶ ἔζησεν ἕως βαθυ γῆρας.

Ἰωσήφ
Ντὲ Μαιστρε

Ἄλλοι θεολόγοι τῆς Γαλλίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀντελήφθησαν ὅτι ἀπητεῖτο, πέρα

τῆς ἀπολογητικῆς, καὶ ὁ καθορισμὸς μιᾶς σταθερᾶς βάσεως αὐθεντίας εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐστηρίζετο ἡ ἀλήθεια. Ὁ Ἰωσήφ De Maistre (1753-1821) εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁμοῦ δὲ καὶ τοῦ παπισμοῦ. Υἱὸς γερουσιαστοῦ τῆς Σαβοΐας, ἐξεπαιδεύθη εἰς σχολὴν Ἰησουϊτῶν καὶ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Τουρίνου, εἰς νεαρὰν δὲ ἡλικίαν διωρίσθη καὶ αὐτὸς γερουσιαστὴς. Ἄν καὶ κατ' ἀρχὰς ἐπηρεάσθη ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστικῶν ιδεῶν, ἐξεδηλώθη ἐναντίον τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὅταν δὲ ἡ Σαβοΐα κατελήφθη ὑπὸ τῶν Γάλλων, κατέφυγεν εἰς τὴν Λωζάννην. Μετὰ διαφόρους περιπετείας ἐστάλη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Σαβοΐας Βίκτωρος Ἐμμανουήλ Α', ἐδρεύοντος εἰς τὸ Τουρίνον, ὡς πρεσβευτὴς εἰς τὴν Πετρούπολιν (1802), ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ δεκαπενταετίαν.

Ὁ Ντὲ Μαίστρ ἠσχολήθη μὲ τὴν θεολογίαν ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν πολιτειολογίαν. Τὰ κύρια συγγράμματά του εἶναι: *Γενικαὶ σκέψεις περὶ τῆς Γαλλίας*, εἰς τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ μεγάλου προορισμοῦ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς προδοσίας εἰς βάρος αὐτοῦ, καὶ προβλέπει (1796) τὴν παλινόρθωσιν τῆς μοναρχίας, *Ἐσπερίδες Πετροπόλεως*, περιλαμβάνον συζητήσεις μὲ φίλους περὶ τῆς θείας προνοίας καὶ τῶν θλίψεων, *Περὶ πάπα*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ἡ θέσις τοῦ πάπα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν πολιτείαν μὲ σύνθημα τὸ τῆς Ἰλιάδος "εἰς Κοίρανος ἔστω", *Περὶ τῆς Γαλλικανικῆς Ἐκκλησίας* καὶ *Ἐξέτασις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bacon*.

Ἀπορρίπτει τὰς ἀρχὰς τῆς διαφωτίσεως, τόσον τὰς φιλοσοφικὰς ὅσον καὶ τὰς πολιτειολογικὰς, θεωρῶν ἀδικαιολόγητον τὸν ἰσχυρισμὸν περὶ παντοδυναμίας τοῦ λόγου, καὶ ἐπιμένων εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦ λόγου εἰς τὰ πράγματα τῆς ἐμπειρίας. Ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι "τρέμον φῶς", τὸ ὁποῖον δὲν δύναται ν' ἀποκαλύψῃ τὴν ἀλήθειαν. Ὑπάρχουν παρὰ ταῦτα εἰς τὸν ἄνθρωπον ἔμφυτοι κοιναὶ ἔννοιαι, διὰ τῶν ὁποίων γίνεται καταληπτὴ ἡ ἀποκάλυψις. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀποκαλύψεως πραγματοποιεῖται διὰ τῆς πίστεως, ἡ ὁποία παραλαμβάνει ὅ,τι βεβαιοῦται ἀπὸ τὰς κοινὰς ἐννοίας.

Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν ἀκολουθεῖ τὴν θεωρίαν τοῦ Μπоссουέ, κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη κατευθύνεται ὑπὸ τῆς θείας προνοίας, τῆς ὁδηγούσης τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸν προορισμὸν των. Οὕτως ἀπορρίπτει τὴν ἀνεδαφικὴν θεωρίαν τῶν διαφωτιστῶν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴν θεωρίαν περὶ κυριαρχίας τοῦ λαοῦ. Τὴν ἀποστολὴν τῆς Γαλλίας ἐκλαμβάνει μεγαλειώδη, ἀλλὰ τονίζει ὅτι αὕτη ἠπίσθησεν εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς καὶ ὅτι τὸ μέγα κρῖμα τῆς εἶναι ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις εἶναι μέσον καθαρμοῦ

καὶ παιδεύσεως διὰ τὸν γαλλικὸν λαὸν κατὰ τὴν ἄποψίν του, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ ἀντιγραφὴν τῆς ἀπόψεως πολλῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐφρόνει ὅτι ἡ εὐρυθμία τῆς κοινωνίας καὶ ἡ δημοσία τάξις πρέπει νὰ στηρίζωνται εἰς τὴν πνευματικὴν αὐθεντίαν τοῦ πάπα καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν αὐθεντίαν τῶν βασιλέων, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐξουσία εἶναι παράγωγος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Οὕτως ἡ ὑψίστη αὐθεντία παραμένει ὁ πάπας, ἀλάθητος εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως καὶ ὑπερκείμενος τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Αἱ λεγόμεναι γαλλικανικαὶ ἐλευθερίαι ἀποτελοῦν διαταραχὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἁρμονίας. Οὕτως ὁ Ντὲ Μαϊστρ κατέστη ἐκ τῶν εἰσηγητῶν τοῦ νεωτέρου οὐλτραμοντανισμοῦ, δηλαδὴ τῆς θεωρίας περὶ τελικῆς συγκεντρώσεως ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξουσιῶν πέραν τῶν ὁρέων, εἰς τὴν Ρώμην. Ὁ παπισμὸς, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε ἔσωσε τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, θὰ τὸν σώσῃ τώρα καὶ ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς ἀδυναμίας του. Πᾶσα σκέψις περὶ ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν πρέπει νὰ ὀδηγῇ εἰς τὴν Ρώμην.

Φελισιτέ Τὰς ἰδίας ἀπόψεις περὶ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ **Ντὲ Λαμενναί** ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας εἶχε καὶ ὁ Φελισιτέ De Lamennais (1782-1854), ὁ ὁποῖος ἄμωσ, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ τρίτον στάδιον τοῦ βίου του, διέφερον ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν πολιτικῶν καθεστώτων. Ἐγεννήθη εἰς τὸ Σαιν Μαλώ ἐκ γονέων ἀνηκόντων εἰς τὴν μέσην ἀστικὴν τάξιν. Κατὰ τὴν πνευματικὴν ἀναρχίαν, ἢ ὁποία προεκλήθη ἀπὸ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἔχασε τὴν πίστιν του, ἀλλὰ τὴν ἐπανεῦρε τῇ βοήθειᾳ τοῦ ἀδελφοῦ του ἱερέως Ἰωάννου εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν. Ἀκολουθῶς διωρίσθη καθηγητῆς τῶν μαθηματικῶν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν τῆς γενετείας του. Κατὰ τὰς ναπολεοντείους Ἐκατὸν Ἡμέρας (1815) ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ἀγγλίαν λόγῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν του ἀπόψεων. Ἐπιστρέψας εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἐκκλησίας, γενόμενος ἱερεὺς τὸ 1816. Ἐνῶ κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο ἦτο ἀπολογητῆς τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ἀπὸ τοῦ 1824 κατηύθυνε τὴν προσοχὴν του πρὸς τὰ πολιτικὰ πράγματα, χωρὶς ν' ἀναθεωρήσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν του τοποθέτησιν. Μαζὶ μὲ φίλους του ἐξέδιδε τὴν ἐφημερίδα *Τὸ μέλλον*. Αἱ δυσαρέσκεια τὰς ὁποίας προεκάλεσεν εἰς τοὺς πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς κύκλους τῆς Γαλλίας, λόγῳ τῶν δημοκρατικῶν του ἰδεῶν, ὤθησαν τὸ Βατικανὸν νὰ καταδικάσῃ τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ καὶ τῶν φίλων του ἐπανειλημμένως, ἔκτοτε δὲ οὗτος ἀφιερῶθη εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν πολιτικὴν χωρὶς νὰ χάσῃ τὰ θρησκευτικὰ του ἐνδιαφέ-

ροντα.

Γλαφυρὸς καὶ συναρπαστικὸς συγγραφεὺς, ἀπέκτησε πλῆθος ὁπαδῶν καὶ μαθητῶν. Κατὰ τὸ ἀπολογητικὸν στάδιον τοῦ βίου του συνέταξε μεταξὺ ἄλλων τὰ ἔργα *Σκέψεις περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας* καὶ *Παραδόσεις*, ἀμφότερα μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννου, καὶ τὸ *Δοκίμιον περὶ τῆς ἀδιαφορίας ἐναντι τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων*. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐντάσεως τῶν σχέσεών του μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς συνέταξε τὸ ἔργον *Λόγοι πιστοῦ* καὶ πολυάριθμα πολιτικὰ δοκίμια.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Λαμενναί, αἱ ὁποῖαι ὑπεβλήθησαν εἰς σοβαρὰς ἀνακατατάξεις κατὰ τὰ διάφορα στάδια τοῦ βίου του, στρέφονται περὶ τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς αὐθεντίας διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν σταθερότητα. Ὑπάρχει ἀνάγκη ἐνὸς σταθεροῦ θεμελίου καὶ τοῦτο παρέχεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν δογμάτων της. Βεβαιότητα περὶ τῆς αὐθεντίας ταύτης προσφέρει ὄχι ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἀλλ' ἡ πίστις. Δὲν φθάνομεν διὰ τοῦ λόγου εἰς τὴν πίστιν ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν λόγον. Ἡ δὲ πίστις δὲν εἶναι κάτι τὸ παράλογον. Κατοχυρώνεται ὑπὸ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἔμφυτοι εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἔχουν γενικὴν ἰσχύν. Ἡ ἐπανάπαυσις εἰς τὸν κατ' ἄτομον λόγον τῶν ἀνθρώπων ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀναρχίαν. Ἡ γενικότης τῶν κοινῶν ἐννοιῶν καθιστᾷ τὴν γνῶσιν κοινὸν ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος· αὐταὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων ἠθέλησε ν' ἀνανεώσῃ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως βαθέως ἐπηρεαζομένης ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐδίδασκεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέλος δύο κοινωνιῶν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, τὰς ὁποίας ἔφερεν ἀλληλενδέτους, μὲ τὴν θρησκείαν ὡς μοναδικὸν θεσμὸν τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως. Ἐπειτα ὅμως ὑπερέβη τὴν θεοκρατικὴν αὐτὴν ἄποψιν καὶ τὰς ἐχώρισεν· ἐλευθέρα Ἐκκλησία εἰς ἐλεύθερον κράτος. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπῆτει ἀπὸ τὸ ἐλεύθερον κράτος νὰ διέπεται ὑπὸ θρησκευτικῶν ἀρχῶν· ν' ἀπαλλαγῇ τῆς πολιτικῆς βίας καὶ νὰ καταστῇ δημοκρατικὸν καὶ κοινοκτημονικόν. Ἐφρόνει ὅτι διὰ τῶν ἰδεῶν του τούτων ἦτο δυνατὸν ν' ἀναπροσαρμοσθῇ ἡ Ἐκκλησία εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν συγχρόνων ἀνθρώπων.

Καθίσταται ἐκ τούτων σαφές ὅτι ἀπεδοκίμαζε τὴν ὑποταγὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πολιτείαν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἦτο ἐναντίον τῆς μοναρχίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοκεφαλίας.

Ἔστρεφε τὴν σκέψιν του ὀπίσω εἰς τὰς μεσαιωνικὰς δημοκρατικὰς πολιτείας τῆς Ἰταλίας.

Ἐνῶ ἀρχικῶς αἱ οὐλτραμοντανιστικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Λαμενναὶ ἤρσαν εἰς τὴν Ρώμην, ὁ δὲ πάπας Λέων ὁ ΙΒ΄ ἐσχεδίαζε νὰ τὸν προαγάγῃ εἰς καρδινάλιον, βραδύτερον αἱ ριζοσπαστικαὶ πολιτικαὶ ἀπόψεις του προεκάλεσαν δυσπιστίαν καὶ φόβον, διότι ὠδήγουν εἰς κοινωνικὰς ταραχάς. Διὰ τοῦτο αὐταὶ κατεδικάσθησαν. Μετὰ τὴν ἀποκοπὴν του ἐκ τῆς Ἑκκλησίας οὗτος ἀπεξενώθη τοῦ αὐστηρῶς χριστιανικοῦ φρονήματος καὶ προὐχώρησεν εἰς πανθειζούσας ἀντιλήψεις. Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἀποστασίαν αὐτοῦ, τὸν ἐχαρκτήριζον ὡς συγγραφέα δύο βιβλίων· εἰς τὸ πρῶτον ἔλεγε "ναὶ" καὶ εἰς τὸ δεύτερον "ὄχι", συνολικὴ ἀξία μηδέν. Παρὰ ταῦτα οὗτος ἐπῆρέασε σοβαρῶς τὴν πορείαν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας.

Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν του διεκρίνοντο ὁ Ἰωάννης Lacordaire (1802-1861) καὶ ὁ Κάρολος Montalembert (1810-1870).

Ὁ Λακορνταίρ μετὰ τὴν καταδίην τῶν ἰδεῶν τοῦ Λαμενναὶ καὶ τῶν ἰδικῶν του ὑπετάγη. Ἀναδιωργάνωσε τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν Γαλλίαν εἶχε διαλυθῆ μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, συνέταξε πλῆθος συγγραμμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τοὺς λαμπροὺς *Ἀπολογητικὸς λόγους*, καὶ ἔγινεν ἀκαδημαϊκός.

Ὁ Μονταλαμπέρ, συνεργάτης καὶ αὐτὸς τοῦ *Μέλλοντος*, ὅπως ὁ Λακορνταίρ, ὑπετάγη ὁμοίως. Ὑπεστήριξε τὰς ρωμαιοκαθολικὰς ἀντιλήψεις ὡς βουλευτὴς εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ὡς συγγραφεὺς εἰς τὰ ἔργα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν τὰ δύο ταῦτα· *Καθολικὰ ἐνδιαφέροντα κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα*, καὶ τὸ πεντάτομον *Περὶ μοναχισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν*. Ἄν καὶ ὑπερορεακός, ἀπέρριπτε τὸ ἀλάθητον τοῦ πάπα, τὸ ὁποῖον ἀνεκηρύχθη ὀλίγον πρὶν ἀποθάνῃ αὐτός.

3. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΗΜΙΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ

Ὁρισμένοι ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι τῆς Γερμανίας ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην συγκροτήσεως συστήματος ἀναλόγου πρὸς τὸ προτεσταντικὸν τοῦ Σλαϊερχμαχερ, διὰ ν' ἀπαντήσουν εἰς τὴν διανοητικὴν ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ στηριχθοῦν πλήρως εἰς τὸ ὑποκειμενικὸν συναίσθημα, διότι τότε θὰ ἐμείνων τὴν ἀντικειμενικὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας των. Χωρὶς ν' ἀπορρίψουν λοιπὸν τὰ δόγματα, ἐστηρίχθησαν εἰς τὴν νεωτερίζουσαν φιλοσοφικὴν σκέψιν καὶ ἠρμήνευσαν αὐτὰ εἴτε διὰ τοῦ ὀρθοῦ εἴτε διὰ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, εἰσάγοντες τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον ἐν μέτρῳ. Διὰ τοῦτο δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἡμιορθολογισταί.

Γεώργιος Ὁ Γεώργιος Hermes (1775-1831), ἐκ Βεστφαλίας, **Χέρμες** ἐδέσποσε τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19οῦ αἰῶνος. Διελθὼν κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν περίοδον ἀμφιβολῶν, ἐστράφη ἔπειτα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔγινεν ἱερεὺς, ἐδίδαξε δογματικὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μύνστερ καὶ τῆς Βόννης. Τόσον τὰ μαθήματα ὅσον καὶ τὰ συγγράμματά του ἦσαν ἰδιαιτέρως δημοφιλεῖς. Εἰς τὰ συγγράμματα περιλαμβάνονται αἱ *Ἐρευναι περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ* καὶ ἡ τρίτομος *Χριστιανικὴ καθολικὴ δογματικὴ*.

Ὁ Χέρμες, ἂν καὶ ἐπεδίωκε νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ καντιανοῦ σκεπτικισμοῦ εἰς τὴν θεολογίαν, παρουσιάζεται ὁ ἴδιος πολὺ ἐπηρεασμένος ὑπ' αὐτοῦ. Παραγκωνίζει τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν θεολογικὴν αὐθεντίαν, τοὺς πατέρας, τοὺς σχολαστικοὺς καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡγεσίαν, ἐπιζητῶν τὴν κατοχύρωσιν τῶν δογμάτων διὰ τοῦ λόγου. Καὶ ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς πολεμεῖ τὸν Κάντιον μὲ τὰ ἰδικὰ του λογικὰ ὄπλα, ἀφ' ἑτέρου ἀπομακρύνεται αὐτοῦ, διότι πλὴν τοῦ πρακτικοῦ χρησιμοποιοεῖ καὶ τὸν καθαρὸν λόγον, τὴν νόησιν, εἰς τὴν ἔρευναν τῶν θεολογικῶν προβλημάτων.

Τὴν μέθοδον πρὸς συγκρότησιν τοῦ συστήματός του καθορίζει ὡς βαίνουσαν ἀπὸ τῆς ἀμφιβολίας εἰς τὴν βεβαιότητα διὰ τῆς ἀποδείξεως· "δύναται τις νὰ πιστεῦῃ μόνον ὅ,τι δι' ἐπιχειρημάτων διέγνωσεν ὡς ἀληθές· πρέπει νὰ ἔχη καὶ τὸ

θάρος ν' ἀμφιβάλλη, ἕως ὅτου εὖρη ἀσφαλῆ ἐπιχειρηματολογίαν". Ἐξοδὸν ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν συνιστᾷ ἡ βεβαιότης, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τῆς λογικῆς ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀποκαλύψεως. Οὕτως ἐνόμιζεν ὅτι ἐθεμελίωνε στερεῶς τὰ δόγματα τοῦ καθολικισμοῦ.

Πρὸς τοῦτο συνεδύαζεν, ὡς εἴπομεν, τὸν καθαρὸν μὲ τὸν πρακτικὸν λόγον, χωρὶς νὰ τοὺς συγχέη, ἐνῶ ὁ Κάντιος τοὺς διεχώριζεν. Ὁδηγοῦν καὶ οἱ δύο εἰς τὸν Θεόν, ἐρμηνεύοντες τὴν ἀποκάλυψιν καὶ γεννῶντες τὴν πίστιν. Πίστις εἶναι ἡ ἐντὸς ἡμῶν βεβαιότης περὶ τῆς ἀληθείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀγόμεθα μὲ τὴν συναίνεσιν τοῦ καθαροῦ λόγου ἢ τοῦ πρακτικοῦ. Ὁ καθαρὸς λόγος, ἡ νόησις, δύναται νὰ νοήσῃ τὰς εἰς τὸν κόσμον ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τὰς δικαιολογήσῃ. Τότε ἔρχεται ὁ πρακτικὸς λόγος, ὁ "ἠθικός", ὁ ὁποῖός τὰς δικαιολογεῖ καὶ εἶναι κατὰ τοῦτο ἀνώτερος τοῦ καθαρῦ λόγου. Αὐτὸς δεικνύει τὸ ὕψος τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀποτελούσης τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Χέρμες εἶχε τεραστίαν διάδοσιν κατὰ τοὺς χρόνους του καὶ ἔγινε γενικῶς σχεδὸν ἀποδεικτὴ μεταξὺ τῶν καθολικῶν θεολογικῶν κύκλων τῆς Γερμανίας, εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς ὁποίας τριάκοντα περίπου θεολογικαὶ καθηγητικαὶ ἔδραι, ἢτοι αἱ πλειῶσαι, εἶχον καταληφθῆ ὑπὸ ὁπαδῶν του. Ἄλλ' εὐθύς μετὰ τὸν θάνατόν του μετεβλήθη ἡ ἔναντι αὐτοῦ στάσις μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταδίην τοῦ συστήματός του ὡς χερμεσιανισμοῦ διὰ παπικῆς ἀποφάσεως (1836). Εὐρέθη τότε ὅτι αἱ ἀπόψεις του ἠγγίζον πρὸς τὰς μοναρχιανικὰς καὶ τὰς πελαγιανικὰς. Ἄλλ' εἰς τῶν βασικῶν λόγων τῆς καταδίης ὑπῆρξε τὸ ὅτι οὗτος δὲν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, τὸν πάπαν, τὴν ἀρμόζουσαν ὡς πρὸς τὰ δογματικὰ ζητήματα αὐθεντίαν καὶ ἦτο τεταγμένος ὑπὲρ τῆς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἢτοι ὑπὲρ μιᾶς μετριασμένης αὐτοκεφαλίας.

Ἀντώνιος Γκύντερ Ὁ Ἀντώνιος Günther (1783-1863), καταγόμενος ἐκ πτωχῆς οἰκογενείας τῆς Βοημίας, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Πράγαν. Ἀκολούθως εἰργάσθη ὡς οἰκοδιδάσκαλος εἰς πλουσίας οἰκογενείας. Θελγόμενος ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέρντερ καὶ τοῦ Κάντ, ἔχασε τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ἠσχολεῖτο μὲ τὸ δίκαιον. Αἱ ἐπαφαί του μὲ θρησκευτικοὺς κύκλους ἀνεζωογόνησαν τὰ θρησκευτικὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ βαθμιαίως τὸν ἔφεραν πάλιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀφοῦ ἐχειροτονήθη ἱερεὺς, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Βιέννην, ὑπηρετῶν ὡς

λογοκριτής ἔργων φιλοσοφικοῦ καὶ νομικοῦ περιεχομένου. Δὲν ἀπεδέχθη καθηγητικὰς ἔδρας προταθείσας εἰς αὐτὸν ὑπὸ διαφόρων γερμανικῶν πανεπιστημίων, διότι ἤλπιζεν ἐπὶ πολὺν χρόνον ὅτι θὰ προσεφέρετο εἰς αὐτὸν ἔδρα ἐν Βιέννῃ· ἀλλὰ τοιαύτη ἔδρα δὲν τοῦ προσεφέρθη ἐξ αἰτίας τῶν νεωτεριστικῶν ἀπόψε-
 ῶν του.

Ἦσυχολήθη λοιπὸν μὲ τὴν κατ' ἰδίαν θεραπείαν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ μετὰξὺ ἄλλων συνέγραψε τὰ ἔργα *Προ-
 παιδεῖα εἰς τὴν θεωρητικὴν θεολογίαν, Νότιον καὶ βόρειον σέ-
 λας εἰς τὸν ὀρίζοντα τῆς θεωρητικῆς θεολογίας, Εὐρυσθεὺς καὶ
 Ἡρακλῆς, Ὁ τελευταῖος συμβολικὸς* (ὁ Mōhler). Ταῦτα εἶναι
 γραμμένα εἰς ξηρὸν ὕψος, ἀλλὰ καὶ πλήρη φαντασίας καὶ μυ-
 στικῆς πνοῆς.

Ἐπολέμησε τὸν πανθεισμὸν τοῦ Ἐγέλου, τὴν κριτικὴν
 θεολογίαν τοῦ Μπάουρ, ἀλλὰ καὶ ὠρισμένας τάσεις ἐντὸς τῆς
 Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἡ τοῦ Ἰωάννου Μαίλερ. Ἐχει
 μετὰ τοῦ Χέρμες κοινὸν καὶ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν μέθοδον. Σκο-
 πὸν μὲν θέτει καὶ αὐτὸς τὴν δημιουργίαν ἐνὸς φιλοσοφικοθεο-
 λογικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ
 καὶ νὰ ὑπερασπισθῇ τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀπολογητι-
 κή του πρόθεσις τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν δογμάτων μὲ
 τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰς τὴν παρουσίαν αὐτῶν ὡς πορισμάτων
 τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Μέθοδον δὲ ἔχει τὴν πορείαν ἀπὸ
 τὴν ἀμφιβολίαν πρὸς τὴν βεβαιότητα. Τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα
 δίδουν διέξοδον ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν.

Ἄλλ' ἢ λογικὴ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ τὰ
 γεγονότα τῆς θρησκείας· τὰ εὐρίσκει ἔτοιμα. Φιλοσοφία εἶναι
 ἡ νοητικὴ βάσανος τῶν πραγματικῶν γεγονότων τῆς θεολογίας,
 τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀποκάλυψις καὶ τὰ κατ' αὐτήν. Ἄν καὶ χα-
 ράσσει οὗτος ἀσαφῆ ὄρια μετὰξὺ φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς ἀπο-
 καλύψεως, θεωρεῖ τὴν ἀποκάλυψιν ἀναγκαίαν. Αὐτὰ τὰ γεγονό-
 τα, τὰ ἐπενδεδυμένα μὲ τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, κατανοεῖ
 ὁ λόγος καὶ τὰ ἐρμηνεύει· δὲν ἐρμηνεύει δὲ τὸ "πῶς" τῶν γε-
 γονότων, ἀλλὰ μόνον τὸ "διατί". Ἐρμηνεύει τὸ αἷτιον καὶ ἀ-
 φήνει ἀνέπαφον τὴν οὐσιώδη φύσιν αὐτῶν. Τὰ γεγονότα ταῦτα
 παρουσιάζει εἰς τὴν λογικὴν ἢ πίστιν. Κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει
 ὁ Γκύντερ ἀπὸ τὸν Χέρμες, ὅτι θεωρεῖ τὴν πίστιν ὡς προϋπό-
 θεσιν διὰ τὴν λογικὴν ἐρμηνείαν τῶν δογμάτων.

Εἰς ὅλην τὴν θεολογίαν τοῦ Γκύντερ διαβλέπομεν τὴν
 τάσιν ἀρνήσεως τοῦ μονισμοῦ. Διακρίνει οὗτος εἰς τὸν κόσμον
 τὸ πνευματικὸν καὶ τὸ φυσικὸν στοιχεῖον, τὰ ὁποῖα συναγωνί-
 ζονται ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ διαρκικὴν ἔννοιαν. Τὸ πνευμα-
 τικὸν στοιχεῖον συνιστᾷ τὴν πνευματικὴν ψυχὴν, τὸ δὲ φυσικὸν

τὴν φυσικὴν ψυχὴν, ἑκάστη δὲ ψυχὴ ἔχει τὰς ἰδικὰς τῆς δυνάμεις. Κατὰ τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον ὁ ἄνθρωπος εἶναι "εἰκὼν τοῦ Θεοῦ" καὶ τείνει ν' ἀνέλθῃ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, ἦτοι τὸν Θεόν, τὸ ἄκτιστον πνεῦμα. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, μὲ τὴν προσθήκην τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν εἶδος ἀνταναικλάσεως τῆς Τριάδος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Γκύντερ ἐμφανίζεται ἐπηρασμένος ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου, τὸν ὁποῖον κατὰ τὰ ἄλλα πολεμεῖ. Ἡ ἰδία ὀξεῖα διάκρισις ὑφίσταται καὶ εἰς τὸν ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον δὲν παρουσιάζονται πλήρως ἠνωμένα, καὶ εἰς τὴν Τριάδα. Προσωπικότης ὑπάρχει ὅπου ὑφίσταται αὐτοσυνείδησις, ἕκαστον δὲ τῶν τριῶν προσώπων ἔχει τοιαύτην αὐτοσυνείδησιν ὅθεν αἱ τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι τρεῖς διακεκριμέναι πραγματικότητες, ἡ δὲ ἐνότης τούτων εἶναι κυρίως ἠθικὴ καὶ προέρχεται ἐκ τῶν πρὸς ἀλλήλας ἁρμονικῶν σχέσεων αὐτῶν.

Ἰδιάζουσα εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ Γκύντερ περὶ τῶν μορφῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας διατυπώνονται τὰ δόγματα. Ἡ Ἐκκλησία παίζει ρυθμιστικὸν καὶ μόνον ρόλον ἐν προκειμένῳ. Ἡ ἀλήθεια ἐδόθη ἐν σπέρματι ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐκ τοῦ σπέρματος δὲ τούτου διαμορφώνονται, ὅπως ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν νεφέλωμα διαμορφώνεται ὁ σύνολος ὑλικὸς κόσμος. Κατὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἐποχῶν ἐδόθη εἰς τὰ δόγματα ἡ κατάλληλος μορφή· κατὰ τὰς συγχρόνους ἀνάγκας καὶ ὑπὸ τὸ φῶς ἀκριβεστέρας γνώσεως δύναται νὰ δοθῇ εἰς αὐτὰ ἄλλη μορφή. Συνεπῶς τὰ δόγματα ὑπόκεινται εἰς ἀναθεώρησιν. Οὕτως ἀπήντησεν οὗτος εἰς τὰς κατηγορίας τῶν Προτεσταντῶν ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαϊκὴν· εἶναι ἡ ἰδία, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἔχει περὶ σφόδρον ἀνεπτυγμένα τὰ δόγματα.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γκύντερ, ὅπως καὶ μερικὰ ἄλλα, προεκάλεσε κάπως καθυστερημένην ἀντίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τῆς ὁποίας πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του ἀπηγορεύθησαν τὰ συγγράμματά του (1857), ὅποτε οὗτος ἔπαυσε πλέον νὰ γράφῃ. Ἄν καὶ δὲν ἐδίδασκεν, εἶχεν ἤδη πολλοὺς μαθητὰς καὶ ὁπαδοὺς, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι προσεχώρησαν βραδύτερον εἰς τοὺς Παλαιοκαθολικοὺς.

4. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΤΟΝ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ

Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία εἶχε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ ἄλλας φάσεις περισσότερον ἐποικοδομητικὰς. Μεταξὺ ἄλλων τρεῖς διακεκριμένοι θεολόγοι, ὁ Möhler, ὁ Newman, ὁ Scheeben, ἔδωσαν νέαν ζωὴν εἰς τὴν θεολογίαν αὐτὴν, ἃν καὶ αὕτη πολὺ ἐβράδυνε νὰ ἐπωφεληθῇ τῶν ἐμπνεύσεων αὐτῶν, ἰδίως τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν ὀργανικὴν ζωτικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀπεδέχθησαν καὶ ὤθησαν πρὸς τὰ ἅκρα οἱ εἰς τὰ περιθώρια τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ δρῶντες μοδερνισταί.

Ἰωάννης Μαίλερ Ὁ Ἰωάννης Möhler (1796-1838), ἐκ Βυρτεμβέργης, κατῴρθωσε κατὰ τὸν σύντομον βίον του νὰ ἐπιτελέσῃ μέγα διδασκαλικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον. Σπουδάζας εἰς τὴν καθολικὴν θεολογικὴν σχολὴν τῆς Ἑλλβάγκεν, ἣ ὁποία βραδύτερον μετεφέρθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Τυβίγγης, ἐγένεν ἱερεὺς καὶ διωρίσθη καθηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς αὐτὴν. Ἡ ὄλη δραστηριότης του καὶ ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἤγειρε τὴν ἀντίδρασίν του εἰς τὴν προτεσταντικὴν σχολὴν τοῦ ἰδίου πανεπιστημίου διδάσκοντος Μπάουρ, μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀποχωρήσῃ ἐκεῖθεν ὁ Μαίλερ καὶ ν' ἀναλάβῃ ἔδραν εἰς τὸ Μόναχον.

Ἄν καὶ ἐδίδασκεν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ Κ. Διαθήκην, τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι συστηματικά. Εἰς τὸ νεανικὸν ἐξ αὐτῶν, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν πατέρων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων*, λέγει ὅτι ἡ ἐνότης τοῦ Χριστιανισμοῦ διατηρεῖται πλήρως καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν του. Εἰς τὴν *Συμβολικὴν* ἐπισημαίνει τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὰς δημοσιευμένας ὁμολογίας αὐτῶν. Τὰ κυριώτερα δὲ ἱστορικὰ ἔργα του ἀναφέρονται εἰς τὰς προσωπικότητας τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἀνσέλμου Καντερβουρίας, ὡς καὶ εἰς τὸν Γνωστικισμόν.

Ἐπῆρξεν ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τῆς παλαιᾶς "Σχολῆς τῆς Τυβίγγης", τῆς ρωμαιοκαθολικῆς δηλαδή, καὶ συνέβαλε, τόσον προσωπικῶς ὅσον καὶ διὰ τῶν πολυαριθμῶν μαθητῶν του, εἰς τὴν θεολογικὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἐκκλησίας του. Ἡ

κατὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν ἐκτίμησις πρὸς τὸ ἔργον του δεικνύεται καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸ 1969 ἰδρύσεως εἰς Πάδδερμπορν τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ Möhlers Institut.

Αἱ ἀπόψεις του φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς ν' ἀποτελοῦν ἐκκαθολίκευσιν τῆς σλαϊερμαχερικῆς κριτικῆς θεολογίας, διότι ἐξαίρουν τὸ ψυχολογικὸν στοιχείον εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως. Ἄλλ' εἶναι κάτι περισσότερον τοῦ Σλαϊερμάχερ, διότι αὕτη διατηρεῖ τὸ ἀντικειμενικὸν στοιχείον τῆς θρησκείας, τὴν ἐξωτερικὴν αὐθεντίαν. Οὕτω κατάρθωσεν ὁ Μαϊλερ νὰ συγκροτήσῃ ἰδικόν του συνθετικὸν καὶ δημιουργικὸν σύστημα.

Αἱ πηγαὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν εἶναι κατ' αὐτὸν δύο, ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ. Ἡ πρώτη εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ μύχια τῆς ψυχῆς ἔχουν περισσοτέραν συγγένειαν μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἶναι ἰκανώτερα εἰς τὴν κατανόησίν του παρ' ὅσον εἶναι ἡ φιλοσοφία. Ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ψυχικὴ λειτουργία τῆς ἀγάπης εἶναι ἡ πρώτη πηγὴ τῆς ἀληθείας. Ἡ πίστις τοῦ Χριστιανοῦ διαμορφώνεται διὰ τῶν ἀκτίνων τῆς ἀγίας ἀγάπης του, αἱ ὁποῖαι ἐκπέμπονται ἀπὸ τὴν ψυχὴν του, αἱ ὁποῖαι συλλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, αἱ ὁποῖαι διασπῶνται καὶ μεταμορφώνονται εἰς ἰδέας. Ἄλλ' αἱ ἀκτῖνες αὗται δὲν εἶναι ὑποκειμενικὸν προῖδον τῆς ψυχῆς· συνδέονται στενῶς μὲ τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπερφυσικὴν ἀλήθειαν, ἡ ὁποία φυλάσσεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Οὕτω πᾶς ἄνθρωπος πρέπει νὰ συλλέγῃ εἰς ἑαυτὸν δι' ἀμέσου ἐποπτείας τὴν ἀγιότητα ἡ ὁποία εἶναι κατεσπαρμένη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὀφείλει νὰ μεταμορφώνεται δι' ἀμέσου θεωρήσεως τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἰδικῆς του.

Παραλλήλως πρὸς αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴν πηγὴν ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξωτερικὴ, ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Αὕτη ὡς ἔργον τοῦ Πνεύματος δὲν δύναται νὰ ποικίλλῃ, εἶναι ἐνιαία καὶ ὡς ἐκ τούτου ὅλοι οἱ πιστοὶ ἔχουν κοινὴν καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν γνῶσιν. Τὸ δόγμα δὲν εἶναι ἀντικείμενον φιλοσοφήσεως, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώσεως. Οὕτως ἡ εὐσέβεια συνδέεται δι' ἀρρήκτου δεσμοῦ μὲ τὴν ὀρθὴν πίστιν. Ἡ δὲ βίωσις εἶναι ἐσωτερικὴ καὶ μυστικὴ. Τὸν μυστικισμὸν θεωρεῖ ὁ Μαϊλερ ὡς θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως ἡ πίστις καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ζωντανοὶ παράγοντες εἰς τὸ σύστημα τοῦ Μαϊλερ, οὕτως εἶναι ὁμοίως καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ παράδοσις. Ἡ Ἐκκλησία, ἂν καὶ ἐν αὐτῇ συνδέεται τὸ θεῖον μὲ τὸ ἀνθρώπινον στοιχείον, εἶναι κατ' ἐξοχὴν πνευματικὸς ὀργανισμὸς. Καθοδηγεῖται ὑπὸ τοῦ Πνεύματος καὶ εἶναι "αὐτὸς οὗτος ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, αἰώνως ἀποκαλυπτόμενος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐν ἀνθρωπίνῃ

μορφῇ, διαρκῶς ἀνανεούμενος καὶ πάντοτε νέος". Παράδοσις εἶναι ἡ ἰδιότυπος χριστιανικὴ αἴσθησις ἡ ὁποία ὑπάρχει ἐν- τὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ μεταδίδεται διὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς παιδείας· ἀντικειμενικώτερον δὲ παράδοσις εἶναι ἡ κοινὴ διὰ μέσου τῶν αἰώνων πίστις τῆς Ἐκκλησίας, ἐκδηλουμένη δι' ἐξω- τερικῶν μαρτυριῶν. Εἶναι κατ' οὐσίαν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ ζῶν αἰωνίως εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Γραφή, σωματο- ποιημένη ἔκφρασις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διὰ τῶν θεοπνεύ- στων Ἀποστόλων, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην φάσιν τῆς παραδόσε- ως ἢ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς. Οὕτως ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις εἶναι συνέχισις τῆς ἀγιογραφικῆς παραδόσεως. Ἐπομένως ἡ στήριξις τοῦ δόγματος εἰς μόνην τὴν Γραφὴν εἶναι μονομε- ρῆς ἐνέργεια.

Ὁ Μαίλερ ἦτο ἐπίσης ὑπερορεακός· ἐτόνιζε τὴν ση- μασίαν τοῦ πάπα ὡς διαδόχου τοῦ ἀποστόλου Πέτρου διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐδέχετο ὅτι οὗ- τος δὲν ὑπόκειται εἰς τὰς ἀποφάσεις οἰκουμενικῶν συνόδων.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Ἐρρίκος Newman (1801-1890), τέ- **Νιουϊμαν** κνον εὐγενοῦς οἰκογενείας τοῦ Λονδίνου, ἔλαβεν ἀριστοκρατικὴν ἀγωγὴν εἰς τὴν Ὁξφόρδην, ὅπου ἔπειτα εἰρ- γάσθη ὡς ἐταῖρος καὶ ὡς κληρικὸς τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλη- σίας. Ἐπιστρέψας ἀπὸ σύντομον ταξίδιον εἰς τὴν ἠπειρωτι- κὴν Εὐρώπην, συνεδέθη μὲ τὴν μόλις τότε ἀρξαμένην κίνη- σιν τῆς Ὁξφόρδης (1833), τῆς ὁποίας οἱ πρωτεργάται ἀνέ- θεσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἡγεσίαν. Δι' ὁμιλιῶν καὶ σειρᾶς δοκιμί- ων, τὰ ὁποία ἐξέδιδε μὲ τοὺς συνεταίρους του Keble, Pusey καὶ ἄλλους, συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τὴν ἀναζωογόνησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος εἰς τὴν Ἀγγλικανικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐστρέφετο συγχρόνως ἐναντίον καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν Προτε- σταντικῶν Ἐκκλησιῶν, φροντίζων νὰ διατηρῆται ὁ Ἀγγλικα- νισμὸς ὡς μέση ὁδὸς μεταξὺ τῶν δύο καὶ ἀρυόμενος ὅ,τι χρήσιμον ἔβλεπε καὶ εἰς τὰς δύο. Κύριος ὁδηγὸς τῶν σκέψε- ῶν του ἦτο ἡ διδασκαλία τῶν μεγάλων πατέρων.

Ἄλλ' ἡ συντηρητικότης του ὠθήθη κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ἄκρα, μέχρι σημείου ὥστε νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐρμηνείαν τῶν Τριά- κοντα Ἐννέα Ἄρθρων τῆς ἀγγλικανικῆς ὁμολογίας ὑπὸ ὄρους τῆς συνόδου τοῦ Τριδέντου. Ἡ τόλμη του ἠγειρεν ἀντίδρα- σιν ἐκδηλωθεῖσαν διὰ καταδίκης του ὑπὸ ἐπισκοπικῆς συνό- δου καὶ ὑποχρεώσασαν αὐτὸν νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐφημερίας του. Τὸ 1845 προσεχώρησεν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν μαζὶ μὲ ἀριθμὸν φίλων του, δύο δὲ ἔτη βραδύτερον ἐχειρο-

τονήθη ἱερεὺς εἰς τὴν Ρώμην. Ἡ ἀπόφασίς του προεκάλεσε σεισμόν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, διότι ἤδη κατεῖχε μεγάλην θέσιν εἰς τὸν κόσμον τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Ἄλλ' ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εὗρίσκετο εἰς τραγικὴν θέσιν, διότι οἱ μὲν Ἀγγλικανοὶ τὸν ἔβλεπον ὡς προδότην, οἱ δὲ Καθολικοί, ἰδίως τῆς Ἀγγλίας, ἔτρεφον ἀπέναντί του καχυποψίαν λόγῳ ὠρισμένων τολμηρῶν διδαγμάτων του, σχετιζομένων μὲ τὸν ὑποκειμενισμόν εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος. Εἰργάσθη διὰ τὴν ἰδρυσιν ἐστίων τοῦ τάγματος τῶν Ὁρατοριανῶν, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσήχθη, καὶ διετέλεσεν ἐπὶ τετραετίαν πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Δουβλίνου, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη κατόπιν ἐνεργειῶν του. Παρὰ ταῦτα ἔζησε κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸ περιθώριον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μόνον πολὺ βραδέως ἢ κατασίγασις τῆς ἀντιδράσεως ἐπέτρεψε τὴν εἰς καρδινάλιον προαγωγὴν του (1879).

Ἡ προσφορὰ τοῦ Νιοῦμαν εἰς τὴν θεολογίαν ὑπῆρξε πολύτιμος. Τὰ ἔργα του, συντεταγμένα εἰς γλαφυρὸν ὕψος καὶ μὲ θερμὴν ἔκφρασιν, καταλαμβάνουν πολυαριθμούς τόμους καὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν δογματικὴν, τὴν συμβολικὴν, τὴν ἱστορίαν, τὴν πατρολογία, τὴν παιδαγωγικὴν, τὴν ὁμιλητικὴν, τὴν ποίησιν. Τὸ *Δοκίμιον περὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος* ἐγράφη ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεταστροφῆς του. Ἡ *Γραμματικὴ τῆς συγκαταθέσεως* περιέχει τὰς γνώμας του περὶ τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου αἱ ὁποῖαι ἄγουν εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πίστιν. Ἡ *Ἀπολογία περὶ τοῦ θείου αὐτοῦ* περιέχει ἔκθεσιν περὶ τῆς ἐξελιξεως τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, ἡ ὁποία ἐγράφη πρὸς ἀντίκρουσιν ἐπιθέσεων λόγῳ τῆς μεταστροφῆς του, ἰδίως ἐκ μέρους τοῦ Κίγνισλεῦ. Ἀξιόλογοι εἶναι αἱ πραγματεῖαι του περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἀρειανισμοῦ, περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαιδεύσεως, ὡς καὶ τὸ ποίημα *Ὀνειρον τοῦ Γερωντίου*, ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν.

Δύο εἶναι τὰ σημεῖα τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας εἰς τὰ ὁποῖα ἔδωσεν ὁ Νιοῦμαν τὴν ἰδικὴν του ἔρμηνειαν καὶ τὴν ἰδικὴν του σφραγίδα· ἡ γένεσις τῆς πίστεως καὶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ δόγματος. Κατὰ τὴν γνώμην του ὁ ἄνθρωπος ἔχει δύο γνωστικὰς λειτουργίας, τὴν λογικὴν συναίνεσιν καὶ τὴν πραγματικὴν συναίνεσιν· ἡ πρώτη δίδει βεβαιότητα (certainty), ἡ δευτέρα δίδει πεποίθησιν (certitude). Εὗρίσκονται εἰς πλάνην ὅσοι συγχέουν τὰς δύο αὐτὰς λειτουργίας. Λογικὴ συναίνεσις ὑπάρχει ὅταν ταυτίζονται τὸ ὑποκειμενικὸν μὲ τὸ κατηγορούμενον, ὡς π.χ. "αὐτὴ ἡ πρότασις εἶναι βεβαία", πραγματικὴ δὲ ὑπάρχει, ὅταν τὸ κατηγορούμενον ἀναφέρεται εἰς τὸ

πρόσωπον τὸ ὁποῖον δίδει τὴν συναίνεσιν, ὡς π.χ. "εἶμαι βέβαιος". Ἡ λογικὴ συναίνεσις συνάγει συμπεράσματα βάσει λογικῆς ἀνακρίσεως, ἢ πραγματικὴ συνάγει δι' ἄλλης ψυχικῆς δυνάμεως, τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς ἢ ἀτύπου λογικῆς ἢ διαισθήσεως. Τὸ ἀντικείμενον τῆς πίστεως δὲν ὑπόκειται οὔτε εἰς ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν οὔτε εἰς ἐξωτερικὴν λογικὴν. Ἐπομένως τὰ περὶ αὐτοῦ λογικὰ συμπεράσματα ἔχουν κάποιαν ἀξίαν, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς πιθανά· μεταφυσικὴ ἀπόδειξις δὲν ὑπάρχει. Ὀλόκληρος ὁ βίος ἑνὸς ἀνθρώπου δὲν ἀρκεῖ διὰ τὴν συγκλήρησιν μιᾶς θρησκείας βάσει συμπερασμάτων καὶ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ συντάξῃ κανεῖς σύστημα λογικῶν ἐπιχειρημάτων τὸ ὁποῖον θὰ ἐπιβάλλῃ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἡ πίστις εἶναι ἀνταπόκρισις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν κλήσιν τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ εἶχε δὲ αὕτη ἀξίαν, ἐὰν ἐγεννᾶτο ἀπὸ ἐπιχειρήματα ὑποχρεωτικῆς ἰσχύος. Ἀξίαν ἔχει διότι γεννᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρως προσωπικῆς συναίνεσεως, ἢ ὁποία διαμορφώνεται διὰ τῆς διαισθήσεως. Οὕτως ἡ πίστις περικλείει μὲν καὶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀνήκει εἰς ἕναστον ἄνθρωπον χωριστά, εἶναι "ἡ ἰδική μου" πίστις. Πᾶσα πεποιθῆσις ἔχει βαθείας ρίζας εἰς τὴν προσωπικότητα, διότι προέρχεται ἐκ πραγματικῆς συναίνεσεως, ἀλλ' ἡ πίστις εἶναι ἢ βαθυτέρα ὄλων τῶν λειτουργιῶν καὶ αὕτη συνέχει τὴν προσωπικότητα.

Διακρίνει ἐξ ἄλλου δύο παραδόσεις, τὴν ἐπισκοπικὴν καὶ τὴν προφητικὴν. Ἡ πρώτη μεταδίδεται ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα κατὰ τὴν χειροτονίαν καὶ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα διὰ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως. Ἡ δευτέρα μεταδίδεται καὶ διαμορφώνεται ὑπὸ τῶν διδασκάλων τῆς θεολογίας. Τὴν ἀποκάλυψιν ἢ ὁποία περιέχεται εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ τὴν Γραφήν ἐρμηνεύουν οὔτοι εἴτε γραπτῶς εἴτε προφορικῶς, ἢ δὲ ἐρμηνεία των εἶναι εὐρεῖα, ἀλλὰ δύναται εἴτε νὰ συμφωνῇ εἴτε νὰ διαφωνῇ μὲ τὴν ἐπισκοπικὴν παράδοσιν. Πρὸς ἀποφυγὴν παρεκκλίσεως ἀπαιτεῖται ἐπαγρυπνήσις τῆς Ἐκκλησίας. "Ἐὰν ἡ Ἐκκλησία στερῆται ἐπαγρυπνήσεως, ἢ προφητικὴ παράδοσις ὑπόκειται εἰδικῶς εἰς παραφθοράν". Ἡ Ἐκκλησία κατέχει ἀλάθητον αὐθεντίαν πρὸς ἐπισήμανσιν τῆς γνησιότητος καὶ νοθείας τῆς παραδόσεως. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον προσφέρει ἢ ἐρμηνευτικὴ προφορικὴ παράδοσις δὲν εἶναι κάτι τὸ νέον, ἀλλ' ἀνάπτυξις ἑνὸς ἀρχικοῦ πυρῆνος. Οὕτως ὁ νεώτερος καθολικὸς εἶναι σήμερον ἔναντι τοῦ ἀρχαίου χριστιανοῦ ὅ,τι εἶναι τὸ δένδρον ἔναντι τοῦ σπόρου ἀπὸ τὸν ὁποῖον προῆλθεν. Ὁ Γκύντερ καὶ μερικώτερον ὁ Μαίλερ κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν εἰς τὴν Γερμανίαν διετύπωσαν παρομοίας ἀντιλήψεις, μὲ ὀλιγωτέραν ὁμως ἐνάργειαν.

Ἡ θεολογία τοῦ Νιουϊμαν ἐπρόκειτο ν' ἀσκήσῃ σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἔνωρὶς μὲν εἰς τοὺς Μοδερνιστάς, βραδύτερον δὲ καὶ εἰς τὴν ἀνεγνώρισμένην καθολικὴν θεολογίαν.

Ματθαῖος Σέεμπεν Ὁ Ματθαῖος Scheeben (1835-1888) εἶναι παραδοσιακὸς δογματικὸς, ἐνασμενιζόμενος εἰς μυστικιστικὰς διατυπώσεις. Γεννηθεὶς πλησίον τῆς Βόννης, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Γρηγοριανὸν πανεπιστήμιον, καὶ γενόμενος ἱερεὺς, ἐδίδαξε δογματικὴν εἰς τὸ ἱερατικὸν φροντιστήριον τῆς Κολωνίας ἀπὸ τὸ 1860 μέχρι τοῦ θανάτου του.

Εἰς τὸ πρῶτον δογματικὸν ἔργον του *Φύσις καὶ χάρις* ὁμιλεῖ περὶ μετοχῆς εἰς τὴν ὄντοτητα τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς χάριτος. Τὸ ἴδιον θέμα διαπραγματεύεται ἐκλαϊκευτικῶς εἰς τὸ ἔργον *Αἱ λαμπρότητες τῆς θείας χάριτος*, τὸ ὁποῖον εἶχε μεγάλην ἀπήχησιν καὶ μετεφράσθη εἰς ξένας γλώσσας. Γενικώτερον τὰ κύρια δογματικὰ προβλήματα ἐξήτασεν εἰς τὸ ἔργον *Τὰ μυστήρια τοῦ Χριστιανισμοῦ*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύει τὰ μυστήρια ταῦτα ὡς στοιχεῖα ἑνὸς μυστηριακοῦ κόσμου ἔχοντος κέντρον τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος, καὶ τέλος εἰς τὸ τρίτομον *Ἐγχειρίδιον καθολικῆς δογματικῆς*, ἔργον μεγάλης εὐρυμαθείας, παραμεῖναν ἡμιτελὲς καὶ συμπληρωθὲν διὰ τῆς προσθήκης τετάρτου τόμου ὑπ' ἄλλων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον εἶναι πυκνὸν καὶ στρωφνόν, διὸ ἐλέχθη ὅτι ἡ ἀνάγνωσις αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡράκλειον ἄθλον. Παρὰ ταῦτα καὶ τοῦτο καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του ἀναγινώσκονται εὐρέως.

Ὁ Σέεμπεν, λαμπρὸς γῶστης τῆς πατερικῆς, τῆς σχολαστικῆς καὶ τῆς νεωτέρας θεολογίας, ἐπωφελεῖται αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐρευνῶν τῆς ἐποχῆς του. Εἰργάσθη ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως πρὸς μίαν νεοσχολαστικὴν θεολογίαν, ὑπερπηδῶν φυσικὰ τὴν λογοκρατίαν τῆς διαφωτίσεως. Ἄλλὰ δὲν μιμεῖται ξηρῶς τὸν σχολαστικισμόν, διότι ἡ σκέψις του κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ μυστηρίου. Τὸ μέγα μυστήριον εἶναι δι' αὐτόν, ὡς εἶπομεν, ἡ Τριάς, τόσον κατὰ τὴν ὑπερβατικὴν τῆς ὑπαρξιν ὅσον καὶ εἰς τὸ ἔργον τῆς οἰκονομίας. Μυστηριακῶς ἐπίσης ἐξετάζει καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐκκλησιολογίας. Ἡ ἐκκλησία εἶναι ἡ νύμφη τοῦ Χριστοῦ. Ἄν καὶ δὲν εἶναι φυσικὸς ὀργανισμὸς, εἶναι πάντως κάτι περισσότερον ἀπὸ ἕνα ἡθικὸν ὀργανισμόν. Ἐπισκιάζεται ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὡς ἡ Θεοτόκος, καὶ οὕτω γεννᾶται εἰς αὐτὴν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατ' ἐπέκτασιν τῆς ἐνανθρωπήσεως. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐπίσης τὸ μυστηριακὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἡ Ἐκκλησία συνδέονται ἀναποσπᾶστως. Ἐφ' ὅσον δὲ

τοιαύτη εἶναι ἡ φύσις τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι εὐλόγον ὅτι αὐτὴ εἶναι ὁ φύλαξ τῆς παραδόσεως, εἴτε γραπτῆς εἴτε προφορικῆς. Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ περιλαμβανόμενος εἰς τὰς Γραφάς, εἶναι αὐτὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζει ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ λόγος δὲν κηρύσσει, ἀλλὰ κηρύσσεται· κριτήριον λοιπὸν τῶν Γραφῶν εἶναι ἡ Ἐκκλησία.

Εἰσερχόμενος εἰς τὸ θέμα περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων προβαίνει εἰς διατυπώσεις αἱ ὁποῖαι φαίνονται ἀντιφατικαὶ πρὸς τὰ ἀνωτέρω. Διότι ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ποιμένες καὶ διδάσκαλοι, τὸ ἱερατεῖον, εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τὸν Χριστιανισμόν, πολὺ δὲ περισσότερον ὁ πάπας, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐν τῷ Χριστῷ, ὡς καὶ ὁ Χριστὸς εἶναι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ ἀλαθήτου τοῦ πάπα εὔρεν εἰς τὸν Σέεμπεν θερμὸν ὑποστηρικτὴν. Οὗτος ἐπολέμησε τὸν Νταίλλιγκερ καὶ τοὺς ἄλλους ἀρνητὰς τοῦ ἀλαθήτου διὰ σειρᾶς σύγγραμμάτων. Ἡ ἄποψις πάλιν αὐτῇ διορθώνεται διὰ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὅλοι οἱ πιστοὶ ἀποτελοῦν τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ συνεπῶς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι ὅλοι δέχονται τὸν φωτισμὸν τοῦ Πνεύματος. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἔχουν καὶ οἱ λαϊκοὶ σημαίνουσαν θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν θεολογίαν, ὡς ἐδίδασκεν ἐπίσης τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ὁ Νιοῦμαν. Εἶναι ἀξιωματικόν ὅτι ἦτο ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν διὰ πρώτην φοράν ἔκαμνον τὴν ἐμφάνισίν των εἰς διεθνή συνέδρια οἱ Ἕλληνες λαϊκοὶ θεολόγοι, ἐνῶ αἱ ἄλλαι Ἐκκλησίαι ἐστεροῦντο λαϊκῶν θεολόγων.

Ἡ μυστικὴ τάσις τοῦ Σέεμπεν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸν ὀρθολογισμόν. Πράγματι δὲν θεωρεῖ οὗτος τὴν πίστιν ὡς ἀποτέλεσμα λογικῶν συμπερασμάτων, ἀλλ' ὡς καρπὸν τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία τὴν ἐκτρέφει ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῆς θείας μεγαλειότητος. Ἡ πίστις εἶναι πλήρης ὑποταγῆ εἰς τὴν θεϊαν αὐθεντίαν κατ' ἐλευθέραν συναίνεσιν τοῦ ἀνθρώπου, προὑποθέτουσαν βεβαίως καὶ τὴν συμφωνίαν τῆς λογικῆς. Ἡ ἰδία τάσις ὀδηγεῖ τὸν Σέεμπεν εἰς τὴν ἐπίκλησιν τῶν Ἑλλήνων πατέρων, οἱ ὁποῖοι τὴν Ἐκκλησίαν ἐκλαμβάνουν ὑπὸ φυσικὴν ἔννοιαν ὡς ἀναγέννησιν καὶ θέωσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δυτικούς, οἱ ὁποῖοι τὴν ἐρμηνεύουν ἡθικῶς καὶ δικανικῶς. Οὕτω διδάσκει ὅτι ἡ χάρις μεταβάλλει τοὺς ἀνθρώπους εἰς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ καὶ τοὺς φέρει εἰς κατάστασιν σχέσεως μὲ τὸν Θεόν, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξὺ τῶν τριαδικῶν προσώπων.

Ὁ Σέεμπεν δὲν εἶχεν ἀξιολόγους μαθητὰς ἐν ὄσῳ ἔζη, διότι δὲν ἐδίδασκεν εἰς πανεπιστήμιον, ἀλλ' εἰς ἱερατικὸν φροντιστήριον μονοετοῦς φοιτήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον μετεξεπαι-

δεύοντο οἱ πτυχιῶχοι τῆς θεολογίας εἰς τὰ ἱερατικὰ πρὸ τῆς χειροτονίας των. Ἄλλα σήμερον ἡ θεολογία του εὕρῖσκει μεγάλην ἐκτίμησιν.

5. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ

Καθ' ὅλους τοὺς νεωτέρους χρόνους οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐθεράπευσαν μὲ ζῆλον τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς, κατὰ δὲ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἐφήρμοσαν τὴν κριτικὴν μέθοδον πάντοτε μὲ νηφαλιότητα, πλὴν τῆς περιπτώσεως τῶν Μοδερνιστῶν, τοὺς ὁποίους θὰ συναντήσωμεν εἰς ἄλλο κεφάλαιον. Ἐνταῦθα ἀναφέρομεν ἐκείνους τοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἐρμηνευτάς, τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς ἄλλην χαρακτηριστικὴν ὁμάδα.

Ἰγνάτιος Φὸν Νταϊλλινγκερ Πρῶτος εἰς τὴν ὁμάδα αὐτὴν ἔρχεται ὁ βαυαρὸς Ἰγνάτιος Von Döllinger (1799 - 1890), ὁ ὁποῖος τελικῶς ἀπεχώρησε τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Οὗτος, ἄν καὶ ἀνετράφη εἰς τὸ ἀντικληρικὸν ἐπιστημονικὸν περιβάλλον τοῦ πατρὸς του, καθηγητοῦ τῆς ἀνατομίας, ἐσπούδασε θεολογίαν καὶ ἐχειροτονήθη ἱερεύς. Ἐπὶ πεντηκονταετίαν περίπου ἐδίδαξεν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν εἰς τὸ Μόναχον καὶ ἀνεδείχθη εἰς μέγαν πανεπιστημιακὸν διδάσκαλον.

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰῶνος ὁ διαπρεπέστερος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς τοῦ Καθολικισμοῦ κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἡ δὲ ἐνασχόλησίς του μὲ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν καθώρισε καὶ τὰς ἐκκλησιολογικὰς αὐτοῦ ἀπόψεις. Ἦτο προσδεδεμένος εἰς τὴν παράδοσιν καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὸ πρᾶγμα τοῦτο παρουσιάζετο ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς πλήρους ἀφοσιώσεως εἰς τὴν Ρώμην, περιλαμβανούσης καὶ τὴν ἀξίωσιν νὰ δοθῇ εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν πολιτικὸν ἐν Γερμανίᾳ ἔλεγχον. Ἐπὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο συνέταξε τὸ τρίτομον ἔργον *Ἡ μεταρρύθμισις*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντικρούει τὸν Προτεσταντισμὸν ὡς ἀγνοοῦντα τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν φιλελευθερισμὸν ὡς θραύοντα τοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ ἱστορικὸν παρελθόν. Βραδύτερον ἐδέχθη περισσότερον τὴν κριτικὴν μέθοδον, ἄν καὶ διετήρησε καὶ τὸ παλαιὸν στοιχεῖον τῆς ἀπολογητικῆς, ὅπως φαίνεται εἰς τὰ ἔργα του *Εἰδωλολατρία καὶ Ἰουδαϊσμός* καὶ *Χριστιανισμός* καὶ *Ἐκκλησία*.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως, δεχθεὶς τὴν περὶ ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος θεωρίαν τῶν Γκύντερ καὶ Νιοῦμαν, ἐπεδίωξε νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν μετριασμένον πνεῦμα ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον διεφῆμισε καὶ εἰς τὸ ἐν Μονάχῳ συγκροτη-

θὲν συνέδριον τοῦ 1863. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ θεωρία περὶ ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος ἄφηνε τὴν ὁδὸν ἐλευθέραν διὰ τὴν ἀνακήρυξιν νέων δογμάτων, ὡς εἶναι τὰ περὶ ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου καὶ περὶ τοῦ ἀλαθήτου τοῦ πάπα, αὐτός, στηριζόμενος εἰς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ἀπέρριψε τὰς ἐνεργείας πρὸς ταύτην ἀνακήρυξιν καὶ κατέστη ὑπόπτος εἰς τὴν Ρώμην. Τότε λοιπὸν ἀπὸ ὑπερορεακοῦ κατέστη αὐτοκεφαλῆς. Ὀλίγον πρὶν ἀρχίσῃ τὰς ἐργασίας τῆς ἡ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ, οὗτος ἐξέδωσε τῇ συνεργασίᾳ ἄλλων ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Ἰανὸς τὸ ἔργον *Ὁ πάπας καὶ ἡ σύνοδος*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπέκρινε τὸ ἀλάθητον· κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἐδημοσίευσεν σειρὰν ἐπιστολῶν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Κυῖρινος. Μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ ἀλαθήτου, ἀρνηθεὶς νὰ προσυπογράψῃ τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου, ἀπεικόπη τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσεχώρησεν εἰς τοὺς Παλαιοκαθολικοὺς (1871), ὑπὲρ τῆς διοργανώσεως τῶν ὁποίων εἰργάσθη ἀόκνως, γράφων, συμβουλεύων καὶ συγκαλῶν συνέδρια, τῶν ὁποίων συνήθως προΐστατο.

Καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν παραδοσιακὸς θεολόγος ὁ Ἡταίλιγκερ, ἰσχυρίζετο ὅτι δὲν μεταβάλλει αὐτὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Καθολικισμοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ Ρώμη ἀπομακρύνεται αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων πίστεως ἐξέφραζε γνώμην ὁμοίαν μὲ τὴν τῶν Ὁρθοδόξων, τὴν ὁποίαν κατέστησαν γνωστὴν τότε οἱ μετέχοντες εἰς τὰ συνέδρια τῶν Παλαιοκαθολικῶν ὀρθόδοξοι θεολόγοι. Τονίζει ὅτι ἐν ἄρθρον πίστεως, διὰ νὰ εἶναι ἔγκυρον, ὄχι μόνον πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους συνεδριάζοντας μετὰ τοῦ πάπα, ἀλλὰ καὶ ν' ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ συνόλου τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως.

Ἰάκωβος Μίγν Ὁ γάλλος Ἰάκωβος Migne (1800-1875), ἐφημέριος κατ' ἀρχὰς πλησίον τῆς Ὁρλεάνης, ἴδρυσεν εἰς Παρισίους τυπογραφεῖον καὶ ἐκδοτικὸν οἶκον. Ἐδημοσίευσεν πλῆθος συλλογῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων καὶ λεξιῶν. Μνημειώδεις ἐκ τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ εἶναι αἱ πατρολογικαὶ σειραὶ, αἱ περιλαμβάνουσαι τὴν *Patrologia Latina* εἰς 217 τόμους, εἰς τοὺς ὁποίους περιέχονται τὰ συγγράμματα τῶν λατίνων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, καὶ τὴν *Patrologia graeca* εἰς 162 τόμους, εἰς τοὺς ὁποίους περιέχονται τὰ συγγράμματα τῶν ἐλλήνων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἄν καὶ αἱ συλλογαὶ αὗται ἀπετελέσθησαν δι' ἀνατυπώσεως παλαιοτέρων ἐκδόσεων καὶ εἶναι ἐνίοτε κακέτυποι, κατέστησαν πολῦτιμα βοηθήματα εἰς τὴν θεολογικὴν ἔρευναν. Οὐδέποτε ἄλλοτε τόσον προχείρως φιλοτεχνη-

θεῖσαι ἐκδόσεις προσέφεραν τόσον μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην. Τὸ 1868 τὰ καταστήματα αὐτοῦ μετὰ τῶν τυπογραφικῶν μητρῶν κατεστράφησαν ἐκ πυρκαϊᾶς.

Φραγκίσκος Πίτρα Ὁ ἐπίσης γάλλος Φραγκίσκος Pitra (1812 - 1889), βενεδικτῖνος μοναχὸς εἰς Σάλεσμ ἀπὸ τοῦ 1843, καρδινάλιος καὶ βραδύτερον βιβλιοθηκάριος τῆς Βατικανῆς, ἐβοήθησε τὸν Migne εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν πατερικῶν κειμένων, ἀλλὰ δὲν ἱκανοποιεῖτο ἐκ τῆς καταστάσεως αὐτῶν ἀπὸ κριτικῆς ἀπόψεως. Ἰδιαιτέρως ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ δημοσίευσιν ἀνεκδότων κειμένων. Δι' ἐπιμόνου ἐρεῦνης κατὰ τὰ ταξίδιά του ἀνεῦρε πλῆθος ἀγνώστων εἰς τὴν Δύσιν χειρογράφων, κυρίως εἰς ρωσικὰς βιβλιοθήκας, περιέχοντα ἔργα ἑλλήνων πατέρων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, τὰ ὅποια ἐξέδωσεν εἰς τὰς ὀγκώδεις σειρὰς *Scipilegium Solesmense* ἐκ 4 τόμων, *Analecta Sacra* ἐξ 8 τόμων καὶ *Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων* ἐκ 2 τόμων.

Ἰωσήφ Χέφελε Ὁ γερμανὸς Ἰωσήφ Hefele (1809 - 1893), καθηγητῆς εἰς τὴν καθολικὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης καὶ βραδύτερον ἐπίσκοπος τοῦ Ρότεμπουργκ, ἠκολούθει τὸν Μαΐλερ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν δογμάτων. Ὡς διδάσκαλος ἀπέκτησε μεγάλην φήμην καὶ πολλοὺς μαθητάς. Ὑπερορεακτὸς καὶ αὐτός, μετέσχεν ἐνεργῶς εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ προπαρασκευαστικοῦ σταδίου τῆς Α' Βατικανῆς συνόδου, ἀλλὰ διεφώνησεν ὡς πρὸς τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ ἀλαθήτου. Παρὰ ταῦτα μετὰ τινὰς δισταγμοὺς ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν του τὰς σχετικὰς ἀποφάσεις αὐτῆς.

Πλὴν πραγματειῶν ἐπὶ θεμάτων ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἀρχαιολογίας καὶ λειτουργίας, συνέταξε τὴν πολύκροτον *Ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συνόδων* εἰς 7 τόμους, τὴν ὁποίαν συνεπλήρωσε μὲ ἄλλους δύο τόμους ὁ Χεργκενραϊτερ.

Ἰωσήφ Χεργκενραϊτερ Ὁ Ἰωσήφ Hergenröther (1824 - 1890), ἐκ Βύρτσμπουργκ, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Χέφελε, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν θερμῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ ἀλαθήτου καὶ ἀντέκρουσε τοὺς ἐπικριτὰς αὐτοῦ. Συνέταξε τρίτομον *Περὶ Φωτίου ἔργον* ὑπὸ πνεῦμα φυσικὰ δυσμενές, τρίτομον *Ἐγχειρίδιον γενικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, τὸ ὅποιον ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ πολλὰ ἔτη ὡς διδασκικόν, καὶ *Τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν*, συνεπλήρωσε δὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Χέφελε συνταχθεῖσαν ἱστορίαν τῶν συνόδων. Ὁ ὁμολογιακὸς ζηλωτισμὸς του εἶναι ἐμφανὴς καὶ εἰς τὰ ἱστορικά του ἔργα.

Λουδοβίκος Ντυσιέν Ὁ γάλλος Λουδοβίκος Duchesne (1843 - 1922), καθηγητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς τὸ καθολικὸν Ἰνστιτούτον Παρισίων καὶ μέλος τῆς γαλλικῆς ἀκαδημίας, συνέγραψε τὴν ἐξαίρετον *Ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας* εἰς τέσσαρας τόμους, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται εὐρέως μέχρι καὶ σήμερον. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐνεγράφη εἰς τὸν Πίνακα ἀπηγορευμένων βιβλίων, ὃ δὲ Ντυσιέν ἠναγκάσθη τελικῶς νὰ ὑποχωρήσῃ ἀπὸ τὰς θέσεις του. Αἰτία τῆς ἀπαγορεύσεως ἦτο ὅτι ὁ Ντυσιέν παρουσιάζει τὴν μεταβίβασιν τῆς παραδόσεως καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων ὡς καθοριζομένας ὑπὸ ἱστορικῶν παραγόντων.

Πέτρος Μπατυφφὸλ Ὁ γάλλος Πέτρος Batiffol (1861 - 1929), ἐπὶ δεκαετίαν πρύτανις τοῦ καθολικοῦ Ἰνστιτούτου Τουλούζης, ἐνεθάρρυνε τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων. Τὸ δίτομον ἔργον του *Μελέται ἱστορικῆς καὶ θετικῆς θεολογίας* προεκάλεσε πολὺν θόρυβον, κυρίως διὰ τὰς ριζοσπαστικὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὁ δεῦτερος τόμος τούτου, εἰς τὸν ὁποῖον περιελήφθησαν αὗται, ἐνεγράφη εἰς τὸν Πίνακα, ὅποτε ὁ Μπατυφφὸλ ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ τῆς πρυτανίας τοῦ Ἰνστιτούτου, βραδύτερον δὲ ἐξέδωσε τὸ κείμενον ἀναθεωρημένον. Περαιτέρω ὁ Μπατυφφὸλ συνέταξεν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς διαδοχικοὺς τόμους ὑπὸ ἰδιαιτέρους τίτλους. *Ἡ γένεσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ καθολικισμός, Ἡ Κωνσταντινεὶος εἰρήνη καὶ ὁ καθολικισμός, Ὁ καθολικισμὸς τοῦ Ἁγίου Ἀύγουστίνου, Ἡ ἀποστολικὴ ἔδρα, Ὁ Ἁγιος Γρηγόριος ὁ Μέγας.*

Ἰππόλυτος Ντελεαί Ὁ ἐξ Ἀμβέρσης Ἰππόλυτος Delehay (1859 - 1941), ἰησουΐτης καὶ ἀπὸ τὸ 1912 προϊστάμενος τῶν Βολλανδιστῶν, ἀφιερῶθη εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων. Ἐκτὸς τῆς ἄλλης πλουσίας προσφορᾶς του εἰς τὴν σύνταξιν τῶν *Acta Sanctorum*, συνέταξε τὸν κατάλογον κατεσπαρμένων ἀγιολογικῶν κειμένων *Ἑλληνικὴ ἀγιολογικὴ βιβλιοθήκη*, καὶ πλῆθος εἰδικῶν πραγματειῶν, *Γένεσις τῆς λατρείας τῶν Ἁγίων, Τὰ πάθη τῶν Μαρτύρων καὶ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη, Οἱ Στυλῖται Ἁγιοὶ καὶ ἄλλα.*

Ὁθων Μπαρντενχέβερ Ὁ γερμανὸς Ὁθων Bardenhewer, καθηγητῆς τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, ἠσχολήθη κυρίως μετὰ τὴν πατρολογία. Μνημειώδης καὶ ἀνυπερβλήτος εἶναι ἡ πεντάτομος αὐτοῦ *Ἱστορία τῆς ἀρ-*

χαίας χριστιανικῆς λογοτεχνίας, προῖον εὐρυμαθείας, ἐπιμελείας, εὐθυκρισίας καὶ σοβαρότητος.

Ἰωσήφ Λαγκράνζ Ὁ γάλλος δομινικανὸς Ἰωσήφ Lagrange (1855 - 1938), εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιότερων καθολικῶν σκαπανέων εἰς τοὺς τομεῖς τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν Γραφῶν. Ἰδρυσε τὴν σχολὴν βιβλικῶν σπουδῶν τῶν Ἱεροσολύμων (1890), ἣ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἔχη ἔνδοξον ἱστορίαν, καὶ τὴν *Revue Biblique* (1892). Ὑπερκριτικὸς εἰς τὸ πεδῖον τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἐφήρμοζε τὴν κριτικὴν μέθοδον μὲ νηφαλιότητα καὶ οὕτως ἐμεινεν ἐντὸς τῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα καθώριζεν ἡ βιβλικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Βατικανοῦ, τῆς ὁποίας μέλος δωρίσθη καὶ αὐτὸς τὸ 1902. Λαμπρὸν εἶναι τὸ ὑπόμνημά του εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια.

6. ΟΙ ΜΟΔΕΡΝΙΣΤΑΙ

Ὁ Μοδερνισμὸς εἶναι θεολογικὸν κίνημα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιδιώκον τὴν τοποθέτησιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἰς σύγχρονα πλαίσια. Ἐνεφανίσθη ἔνωρὶς κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἰς διαφόρους περιοχάς, ἐντονώτερον δὲ χρωματισμὸν εἶχεν εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ δὴ περὶ τὸ καθολικὸν ἰνστιτούτον Παρισίων.

Οἱ Μοδερνισταί, ἂν καὶ ἐπίστευον εἰς τὰ ἰδεώδη τοῦ Καθολικισμοῦ, ἐνόμιζον ὅτι ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν ἐπιμονὴν τῆς νὰ συνεχίσῃ χρησιμοποιοῦσα ἀρχαῖα μέσα ἐκφράσεως περὶζοτο εἰς τὸ νὰ διαφυλάττῃ ταῦτα ἐντὸς φρουρίου, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν σύγχρονον κόσμον καὶ ἄρα μὴ δυναμένη νὰ τὰ διαδώσῃ καὶ νὰ τὰ ἐπιβάλῃ. Διὰ νὰ δοθοῦν εἰς τὸν νεώτερον κόσμον ἔπρεπε ν' ἀλλάξουν αἱ μέθοδοι καὶ νὰ γίνουν δεκτὰ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐπιστημῶν.

Τρία εἶναι τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα οὗτοι ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν των. Πρῶτον εἰς τὴν ὑπὸ νεώτερον πρῶμα ἔρευναν τῶν προβλημάτων τῆς Γραφῆς. Παρατηροῦντες ὅτι εἰς ταύτην περιέχεται ἀφθονον τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον μὲ τὰς ἀντιφάσεις, τὰς παραλείψεις καὶ τὰς ποικιλίας του, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀδυναμίας τῶν κειμένων τῆς κοσμικῆς γραμματείας, ἐφήρμοσαν εἰς αὐτὴν ἄκρατον τὴν φιλολογικὴν καὶ ἱστορικὴν κριτικὴν, φθάνουσιν τὰ ὅρια τῆς προτεσταντικῆς κριτικῆς, ἐνίοτε δὲ ὑπερβαίνουσιν αὐτά. Οὕτως ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεφανίζετο ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀνθρώπινον προῖον γεννηθὲν ἐκ τῆς ἀναμίξεως πολυειδῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων. Δεύτερον ἔστρεφον τὴν προσοχὴν των εἰς τὴν ἀνάγκην προσαρμογῆς τοῦ δόγματος εἰς τὰς πραγματικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Εἶχον τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ σχολαστικὴ καὶ παραδοσιακὴ δογματικὴ ἀπεξήρανε τὴν πίστιν καὶ ἰσχυρίζοντο ὅτι μερικαὶ ὀψεις τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ὡς ἡ πραγματιστικὴ, ἠδύναντο νὰ ἐρμηνεύσουν καλύτερον τὸ φαινόμενον τῆς πίστεως. Τρίτον δὲ εἰς τὴν νέαν τοποθέτησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως παρετήρουν ὅτι αἱ σύγχρονοι δογματικαὶ θέσεις καὶ οἱ ὀργανωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας δὲν συνεφώνουν πλήρως οὔτε μὲ τὴν Γραφὴν οὔτε μὲ τὴν ἀρχαίαν μορφήν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑπῆρχε μία ἐξέλιξις ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ

τῆς Ἐκκλησίας πολὺ ἐντονωτέρα ἀπὸ ὅσον ἐνεφάνιζεν αὐτὴν ὁ Νιουμαν, ἐξέλιξίς ἢ ὁποία εἶναι σύμφωνος μὲ τὰ νέα πορίσματα τῶν φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν περὶ συνεχοῦς ἐξελίξεως. Ὅχι μόνον δὲν κατεδίαιζον τὰς νεωτέρας αὐτὰς θέσεις, ἀλλ' ἀντιθέτως τὰς ἐδικαιολόγουν ὡς ἀκολουθούσας τελεολογικὴν πορείαν ὑπὸ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῇ συνεργίᾳ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ Μοδερνισμὸς ἀπετέλει τὸν ἀντίποδα τοῦ προτεσταντικῆς φιλελευθερισμοῦ. Φιλελευθερισμὸς καὶ Μοδερνισμὸς εἶναι σύγχρονα καὶ παράλληλα φαινόμενα, διαφέροντα εἰς τοῦτο· ὅτι ὁ μὲν προτεσταντικὸς φιλελευθερισμὸς ἐπέδιώκε νὰ μεταβῆ ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα, ἥτοι ἀπὸ τὸ παύλειον καὶ τὸ ἐκκλησιαστικόν, εἰς τὸ ἀρχικόν, τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ διὰ τῆς καθάρσεως αὐτοῦ ἀπὸ τὰ πρόσθετα στοιχεῖα, ἢ ἄλλως ἀπὸ τὴν θρησκείαν περὶ τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰησοῦ· ὁ δὲ καθολικὸς μοδερνισμὸς, ἐπειδὴ, πιστεύων ἄλλως ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ εὔρωμεν τί ἀκριβῶς ἐδίδασκεν ὁ Ἰησοῦς, ὡς ὁλοκληρωτικὴν μορφήν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐθεώρει τὴν διὰ μακρᾶς ἐξελίξεως προελθοῦσαν ὀργάνωσιν καὶ διδασκαλίαν αὐτοῦ.

Ἄλλὰ βεβαίως καὶ τοῦ Μοδερνισμοῦ αἱ ἀρχαὶ ὠδήγουν εἰς τὴν διάλυσιν τῆς αὐθεντίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἰς τὴν ἀέναον μεταμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας του.

Ἑρνέστος Ρενάν Ὁ Ἑρνέστος Renan (1823-1892) δὲν ἦτο μοδερνιστής, ἀλλ' ἀποστάτης τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐξετάζομεν ὅμως αὐτὸν ἐπικεφαλῆς τῶν μοδερνιστῶν, διότι ἔδειξεν εἰς αὐτοὺς τὸν δρόμον πρὸς τὴν κριτικὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου εἰς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Τέκνον πτωχῆς καὶ εὐσεβοῦς οἰκογενείας τῆς Βρεττάνης, ἐδοκίμασεν ὀξεῖαν κρίσιν συνειδήσεως ὡς φοιτητῆς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Σουλπικίου, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ὀρθολογιστικῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων γερμανῶν προτεσταντῶν, καὶ ὠδηγήθη εἰς τὴν ἀπιστίαν. Ἐγκαταλείψας τὴν σχολὴν κατέγινεν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑβραϊκῆς, τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν εἰς Κολλέγιον τῆς Γαλλίας ἀπὸ τοῦ 1862. Ἡ δημοσίευσίς τολμηρῶν συγγραμμάτων του προεκάλεσε σοβαρὰ ζητήματα εἰς τὴν σταδιοδρομίαν του, ἀλλὰ τοῦ προσέφερε τοῦλάχιστον ἔδραν εἰς τὴν ἀκαδημίαν.

Εἰς τὴν μεγάλην δημοτικότητα αὐτοῦ συνετέλεσε πολὺ τὸ λαμπρὸν ὕφος τῶν συγγραμμάτων του, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἐπιδεικτικότης του. Πολὺ νέος ἀκόμη, ἔγινε διάσημος μὲ τὸ ἔργον του *Περὶ Ἀβερρόης καὶ Ἀβερροϊσμοῦ*. Ἄλλ' ἡ ἐπιτυχία

τούτου ἦτο σχεδὸν μηδαμινὴ ἐν συγκρίσει μὲ τὴν τοῦ *Βίου τοῦ Ἰησοῦ* ἔργου τὸ ὁποῖον ἔγραψε καθ' ὃν χρόνον εὐρίσκειτο εἰς ἀρχαιολογικὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Φοινίκην, καὶ δὴ εἰς μαρωνιτικὸν μοναστήριον τοῦ Λιβάνου. Κατ' οὐσίαν τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε θεολογικὸν οὔτε ἱστορικὸν ἔργον, ἀλλ' ἱστορικὸν μυθιστόρημα, συντεταγμένον βάσει τῆς ρωμαντικῆς συνταγῆς καὶ τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου. Ἀπομακρύνων πᾶν ὑπερφυσικὸν στοιχείον παρουσιάζει τὸν Ἰησοῦν ὡς τὸν ἔντιμον, γλυκύν, γοητευτικόν, ἀξιαγάπητον, ἀλλὰ καὶ εὐφάνταστον διδάσκαλον τῆς Γαλιλαίας, ὁ ὁποῖος θέλγει τὰς γυναῖκας καὶ τοὺς ἀλιεῖς. Τὸν ἀκολουθεῖ μέχρι τοῦ τάφου, περίπου ὡς ἐὰν ἦτο αὐτόπτης μάρτυς, τὰ δὲ πέραν αὐτοῦ, ἦτοι τὴν ἀνάστασιν, ἀποδίδει εἰς τὰς φαντασιώσεις τῶν γυναικῶν αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀναλάβει τὴν φροντίδα νὰ περιποιηθοῦν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ ἀπετέλεσε τὸν πρῶτον τόμον ὀκτατόμου συγγράμματος περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ 180, τοῦ ὁποῖου οἱ ἄλλοι τόμοι ἀναφέρονται εἰς τοὺς Ἀποστόλους, τὸν Παῦλον (δύο), τὸν Ἀντίχριστον, τὰ Εὐαγγέλια, τὴν Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, τὸν Μάρκον Αὐρήλιον. Εἰς τὰ ἡμιαυτοτελῆ αὐτὰ ἔργα, ὡς καὶ εἰς τὴν πεντάτομον *Ἱστορίαν τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ*, ἅπαντα ἐγγραφέντα εἰς τὸν ρωμαϊκὸν Πίνακα, χρησιμοποιεῖ τὰς πηγὰς κατ' ἐντελῶς ὑποκειμενικὸν τρόπον καὶ βάσει φιλοσοφικῶν προκαταλήψεων. Ἄγνοεῖ τὴν ἀντικειμενικὴν κριτικὴν.

Βραδύτερον ὁ Ρενὰν ἔχασε τελείως τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, χωρὶς νὰ παύσῃ νὰ στρέφεται διαρκῶς περὶ τὴν θρησκείαν. Ἐτόνιζεν ὅτι ἡ θρησκεία δύναται νὰ ἐξαγάγῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν χυδαιότητα, πολὺ δὲ περισσότερον ὁ Χριστιανισμός, ἂν καὶ ἐθεώρει ὡς ἀπλὴν ὑπόθεσιν τὴν πεποίθησιν περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς. Ἔγινε σκεπτικιστὴς καὶ περιώριζε τὴν γνῶσιν εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα. Ὡς σκοπὸν τοῦ κόσμου ἐθεώρει τὴν διαμόρφωσιν ὑψηλοτέρας κλάσεως ἀνθρώπων, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν ἀντιφατικῶς ἐθεώρει τὸν κόσμον ὡς καιὸν παίγνιον.

Ἄλφρεδος Λουαζὺν Ὁ Ἄλφρεδος Loisy (1857 - 1940) εἶναι ὁ κλασικώτερος ἐμπρόσωπος τοῦ Μοδερνισμοῦ. Τέκνον ἀγροτικῆς οἰκογενείας τῆς Λωραίνης, ἤδη κατὰ τὸν χρόνον τῶν θεολογικῶν σπουδῶν του ἐδοκίμασεν ἀμφιβολίας διὰ τὴν καθολικὴν πίστιν ὡς παρουσιάζετο αὕτη ὑπὸ τῶν διδασκάλων του. Παρὰ ταῦτα ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ ἐπεθύμει νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν, ὅπερ δὲν κατέστη δυνατὸν λόγῳ τοῦ ἐπισηφαλοῦς τῆς ὑγείας του. Ἰκανοποίησιν εὔρεν εἰς τὴν κριτι-

κὴν ἔρευναν τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἱστορίας, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν εἰσήγαγε κυρίως ὁ Ντυσιέν καὶ δευτερευόντως ὁ Ρενάν. Διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἑρμηνευτικῆς εἰς τὸ καθολικὸν ἴνστιτούτον Παρισίων, ὅπου ἐπετέλει τὸ ἔργον του μὲ στενοχωρίαν, λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν ἀπεδέχετο ὠρισμένα δόγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἠσθάνετο ἀποξενωμένος ἀπὸ αὐτὴν. Βραδύτερον διέκοψε τὰς παραδόσεις τῆς ἑρμηνείας τῆς Γραφῆς καὶ περιωρίσθη εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Ὄταν ὁ πάπας Λέων ΙΓ' κατεδίκασε τὰς ἀπόψεις του (1893), οὗτος ἠναγκάσθη νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴν, διατυπωθεῖσαν κατὰ τρόπον ἐπιφυλακτικὸν καὶ μὲ ὑπεικυγίας. Τελικῶς παρητήθη τῆς καθηγητικῆς θέσεως καὶ ἐπὶ ἕξαιτίαν ὑπῆρέτει ὡς πνευματικὸς εἰς γυναικειῶν μοναστήριον Δομινικανῶν. Ἐγκαταλείψας καὶ τὴν θέσιν ταύτην ἐδίδασκεν ἐπὶ τινα ἔτη εἰς τὴν Σχολὴν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν Παρισίων, χωρὶς νὰ ἔχη θέσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἀπαγγέλλων τὴν καθημερινὴν λειτουργίαν εἰς τὸ δωμάτιόν του.

Ἄλλ' αἱ ἀπόψεις του ἀπεμακρύνοντο ὅλον ἐν περισσώτερον ἀπὸ τὰς ἐκκλησιαστικὰς, ὅπερ προεκάλεσε ἐντονωτάτην ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Τὸ 1903 ἐνεγράφησαν εἰς τὸν Πίνακα πέντε βιβλία του, κατ' εἰρωνείαν μάλιστα λόγῳ δημοσιεύσεως ἔργου του ἐπικρίναντος τὸν φιλελευθερισμὸν τοῦ προτεστάντου Χάρνακ, μετὰ πενταετίαν δέ, μὴ δεχθεὶς νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὰ κατὰ τοῦ Μοδερνισμοῦ μέτρα τοῦ πάπα, ἀφωρίσθη. Ἀκριβῶς μετὰ ταῦτα διωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἱστορίας θρησκευμάτων εἰς τὸ Κολλέγιον τῆς Γαλλίας, ὅπου ἐδίδασκε μέχρι τοῦ 1934. Δύο ἔτη ἐνωρίτερον ὅλα τὰ βιβλία του εἶχον ἐγγραφῆ εἰς τὸν Πίνακα.

Τὰ πολυάριθμα συγγράμματα τοῦ Λουαζὺ καλύπτουν τὴν ἱστορίαν τοῦ κανόνος τῆς Γραφῆς, τὴν ἑρμηνείαν αὐτῆς καὶ τὴν θρησκευτιολογίαν, γραμμένα ὅλα μὲ κριτικὴν ὀξύτητα καὶ ἀνεξαρτησίαν σκέψεως. Μνημονεύομεν ὠρισμένα ἐκ τῶν πολλῶν. Τὸ ἔργον *Οἱ βαβυλωνιακοὶ μῦθοι καὶ τὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς Γενέσεως* ἐγράφη εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἱστορικοὶ ἦσαν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὰς προσφάτους τότε ἀνακαλύψεις εἰς τὸν χῶρον τῶν βαβυλωνίων καὶ ἠρμήνευον τὰ πάντα μὲ κριτήριον τὴν βαβυλωνιακὴν ἐπίδρασιν. Τὸ *Περὶ θυσιῶν* ἐπισημαίνει τὴν συλλογικὴν μορφήν τῆς θυσίας ἣ ὁποία φέρεται ὡς ἐπιβιώνουσα ἐντὸς τοῦ κοινοτικοῦ χαρακτῆρος τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ σωτηρίας. Ἡ προσέγγισις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰ ἑλληνιστικὰ θρησκευτά περιγράφεται εἰς τὸ βιβλίον *Τὰ παγανικὰ θρησκευτά καὶ ὁ Χριστιανικὸς μυστικισμὸς*. Ἀριστοτεχνικὰ εἶναι τὰ ὑπομνήματα αὐτοῦ εἰς τὰ εὐαγγέλια. Τὰ Συνοπτικὰ Εὐαγγέλια θεωρεῖ ὡς δημιουργήματα τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὸ

δὲ Δ' Εὐαγγέλιον ὡς τὸ εἰσαγαγὸν τὸν μυστικισμὸν καὶ τὴν θεολογίαν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ὡς ἐπιτυχὸν οὕτω νὰ μεταφέρῃ αὐτὸν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Μὲ τὸ ἔργον *Τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἡ Ἐκκλησία* ἠθέλησε ν' ἀντιπροσέσῃ τὴν ἄποψιν τοῦ Χάρνακ ὅτι ὁ ἀρχαῖος Χριστιανισμὸς ἐνοθεύθη καὶ παρεφθάρη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνῶ αὐτὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἀναγκαῖος καρπὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ. Ἄν καὶ τοῦτο ἦτο μία ἀπολογία τοῦ καθολικοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔδωσε τὸ ἔναυσμα εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς διαδικασίας τῆς καταδίκης τοῦ Λουαζύ. Εἰς τὴν *Γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ* ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ εὐαγγέλια δὲν περιέχουν ἱστορίαν ἀλλὰ κατήχησιν.

Ὁ Λουαζύ ἦτο χαρακτήρ βαθύτατα θρησκευτικός, ἀλλὰ καὶ ἀνήσυχος καὶ ἀνυπότακτος εἰς ἐξωτερικὴν αὐθεντίαν. Δὲν ἤθελε νὰ δεχθῆ εἰμὴ ὅ,τι ὁ ἴδιος ἀντελαμβάνετο ὡς ὀρθὸν καὶ συγχρόνως ἐδίσταζε ν' ἀπορρίψῃ ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία ἐδέχετο. Ἦτο ἐξ ἴσου ἀφωσιωμένος καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἠσθάνετο ὅτι ἐδούλευεν εἰς δύο κυρίους καὶ εἶχε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ παραμείνῃ καὶ εἰς τοὺς δύο πιστός, εἰ δυνατόν νὰ τοὺς συνθέσῃ. Μὴ ἐπιθυμῶν ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς Ἐκκλησίας παρέμεινεν ἐντὸς τῶν τάξεών της, μέχρις ὅτου ἀπεικόπη ὑπ' αὐτῆς. "Ὅταν δὲ ἀπεικόπη, ἐδήλωσε χαρακτηριστικῶς· "καθολικὸς εἶμαι καὶ καθολικὸς θὰ μείνω· κριτικὸς εἶμαι καὶ κριτικὸς θὰ μείνω".

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντως ὅτι ὑπερίσχυσεν εἰς αὐτὸν τὸ δεύτερον στοιχεῖον, τὸ τῆς κριτικῆς. Εἰς τὴν κριτικὴν τῶν Γραφῶν ὑπῆρξε ριζοσπαστικώτερος τῶν πλείστων προτεσταντῶν κριτικῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ δι' αὐτῆς σχεδὸν διέλυε τὴν Κ. Διαθήκην. Ἀρνούμενος τὴν θεοπνευστίαν αὐτῆς, ἔφθανεν εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀπορρίψῃ πᾶν ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον αὐτῆς ὡς ἐφεύρημα τῶν συγγραφέων αὐτῆς καὶ τῶν πρώτων Χριστιανῶν.

Παρὰ ταῦτα ἀπέδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐθεώρει αὐτὴν ὡς θεῖον καθίδρυμα, ἀπαραίτητον ἐγγυητὴν τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος. Ἠκολούθει ἰδιικήν του πορείαν σκέψεως. Ὁ Ἰησοῦς τῆς ἱστορίας εἶναι διάφορος τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' εἰς τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν ἐνυπάρχει ἐν σπέρματι ὁ ἐκκλησιαστικὸς Χριστός. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ἐνσάρκωσις τῆς θείας σοφίας εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ παρόντα τὸν Θεόν. "Ὁ Θεὸς ἐν τῷ Χριστῷ καὶ ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ". Δὲν γνωρίζομεν τί ἀκριβῶς ἦτο καὶ τί ἀκριβῶς ἐδίδαξεν ὁ ἱστορικὸς Ἰησοῦς, διότι τὰ κείμενα ἡμῶν ἀποδίδουν τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Πάντως ἡ διδασκαλία

αὐτοῦ δὲν ἦτο ξηρὰ ἠθικολογία, ὡς παρουσίαζεν αὐτὴν ὁ Χάρνακ, δὲν περιώριζε τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς πατρότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων· ἦτο ἀποκαλυπτικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ, κήρυγμα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Καὶ δὲν ἴδρυσεν μὲν ὁ Ἰησοῦς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία εἶναι ζῶσα συνέχισις τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ ὄχι παραφθορὰ αὐτῆς. Οὕτως ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι κάτι περισσότερον ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ· εἶναι τὸ ὅλον οἰκοδόμημα, τὸ ὅποιον ἐδημιούργησεν ἡ δραστηριότης τοῦ Ἰησοῦ, τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν πρώτων Χριστιανῶν. Ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ θὰ ἦτο ἄμορφον· αὐτὴ τοῦ ἔδωσε κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ μορφήν. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ὁ σπόρος, ἡ δὲ Ἐκκλησία, μὲ τὴν ἱεραρχίαν, τοὺς θεσμούς, τὴν λατρείαν, τὴν θεολογίαν τῆς, εἶναι τὸ δένδρον τὸ ὅποιον ἀνεπτύχθη ἐκ τοῦ σπόρου.

Ὁ Λουαζὺ ὅταν ἀπεικόπη τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ τὴν δὴλωσίν του ὅτι θὰ μείνῃ καθολικός, ἐζήτησε νὰ προωθήσῃ μίαν νέαν θρησκείαν, τὴν "θρησκείαν τῆς ἀνθρωπότητος", μὲ κέντρον τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν ὡς θεμέλιον τῆς παγκοσμίου εὐταξίας καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς βάσιν τῆς συναδελφώσεως τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐπίστευεν ὅτι αὕτη ἦτο ὁ "οὐσιώδης Χριστιανισμός".

Φρειδερίκος Φὸν Χιουῦγκελ Ὁ βαρῶνος Φρειδερίκος Von Hügel (1852 - 1925) εἶχε κοσμοπολιτικὸν βίον. Υἱὸς αὐστριακοῦ διπλωμάτου, ἐγεννήθη εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἐξεπαιδεύθη εἰς τὰς Βρυξέλλας καὶ τὴν Βιέννην, καὶ ἔζησεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Μετὰ σοβαρὰν θρησκευτικὴν κρίσιν κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν του ἐπανεῦρε τὴν πίστιν τῇ βοθηαίᾳ δομινικανῶν μοναχῶν.

Δὲν εἰσῆλθεν εἰς τὸν κλῆρον οὔτε κατέλαβε διδασκαλικὸν ἀξίωμα, ἀλλ' ἔγραφεν ἰδιωτεύων καὶ ἦτο γνωστὸς ὡς "ὁ βαρῶνος". Εἰς τὸ Λονδίνον ἴδρυσεν Ἑταιρείαν θρησκευτολογικῶν σπουδῶν. Ἄν καὶ ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα καὶ ἐτόνιζε τὴν ἀνάγκην χρήσεως τῆς κριτικῆς μεθόδου εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν, ἡσχολήθη κυρίως μὲ τὰ θεμελιώδη προβλήματα τῆς θρησκείας, περὶ τῶν ὁποίων ἔκθεσιν περιέχουν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ἢτοι *Τὸ μυστικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκείας παρὰ τῇ Ἁγίᾳ Αἰκατερίνῃ τῆς Γενούης*, εἰς τὸ ὅποιον ἐξαίρει τὸν μυστικισμὸν ὡς μόνιμον στοιχεῖον τῆς θρησκείας, *Αἰώνιος ζωὴ*, *Μελέται καὶ λόγοι περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας* καὶ *Ἡ πραγματικότης τοῦ Θεοῦ*.

Ὁ Φὸν Χιουῦγκελ παρὰ τὸ ἀδέσμευτον αὐτοῦ ἔναντι τῶν

ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων καὶ παρὰ τὸν φιλελευθερισμὸν του δὲν ἦτο ἄκρος μοδερνιστής, ὡς δεικνύουν καὶ αἱ μυστικίζουσαι τάσεις του. Ἦτο σύμφωνος μὲ τοὺς μοδερνιστὰς κατὰ τὴν περὶ ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας ἀντίληψιν ἀλλὰ διέφερεν ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον. Τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὸν μυστικισμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν ἀφιέρωνε μόνον ἔρευναν ἀλλὰ καὶ τὴν σκέψιν του, τὸν ὠδήγησεν εἰς ἓνα συγκερασμὸν τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ ἐμμόνου στοιχείου τοῦ θείου. Αἱ προσφιλεῖς του ἔννοιαι ἦσαν αἱ τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ τοῦ σταυροῦ. Τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Θεοῦ ἐθεώρει ὡς ἀνάγκην τῆς ἱστορίας καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ ἐταύτιζε πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος. Ἦτο κήρυξ τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὴν σκιάν τῆς θυσίας τοῦ σταυροῦ. Ὁ σταυρὸς ὡς δύναμις ἀγωνιστικῆ πρέπει νὰ ἐμφυτευθῆ εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος πρὸς ὀλοκλήρωσιν αὐτῆς.

Εἶναι προφανὲς ὅτι μὲ τοιαύτας πεποιθήσεις ὁ Φὸν Χιουῦγκελ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπομακρυνθῆ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπῆτει μάλιστα ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς του νὰ παραμένουν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς. Αἱ ἀπόψεις του τυγχάνουν πολλῆς ἐκτιμήσεως σήμερον.

Γεώργιος Τάϊρελλ Ὁ Γεώργιος Tyrell (1861-1909) δύναται νὰ θεωρηθῆ μαθητῆς τοῦ Φὸν Χιουῦγκελ. Καταγόμενος ἐκ Δουβλίνου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Τρίνιτι Κάλλετζ. Ταχέως ἐστράφη ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸν πρὸς συντηρητικωτέρους ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, μέχρις ὅτου προσεχώρησεν εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησοῦϊτῶν. Ὡς ἱερεὺς ὑπηρέτησεν εἰς τὸν κεντρικώτερον ναὸν τοῦ τάγματος ἐν Λονδίῳ, ἐνῶ συγχρόνως ἐδίδασκε φιλοσοφίαν εἰς τὴν ἰησουϊτικὴν σχολὴν τῆς πόλεως.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Φὸν Χιουῦγκελ καὶ ἄλλων μοδερνιστῶν ἀπεμακρύνθη τοῦ παραδοσιακοῦ Καθολικισμοῦ, ἐπιδιώκων τὴν συγκρότησιν ἑνὸς συστήματος πεφωτισμένου εὐσεβισμοῦ, τὸν ὁποῖον διέδιδε διὰ τῶν συγγραμμάτων του, συντεταγμένων εἰς ὕφος λαμπρὸν καὶ συμβολικόν. Ἀκόμη καὶ οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του, ὡς *Νέα καὶ παλαιά*, *Ὁ νόμος τοῦ προσεύχεσθαι*, *Διὰ τῆς Σκύλλης καὶ τῆς Χαρύβδεως*, *Ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὸ σταυροδρόμιον*, φανερόνουν τὰς τάσεις του.

Ὁ Τάϊρελλ ἦτο κατὰ βάθος συντηρητικὸς, ἀλλὰ δὲν κατάρθωσε ποτὲ νὰ προσαρμοσθῆ εἰς τὰ ρωμαϊκὰ πλαίσια. Δὲν τοῦ ἤρεσαν οὔτε οἱ νομοκανονικοὶ περιορισμοὶ οὔτε αἱ ἀφηρημέναι θεολογικαὶ διατυπώσεις· ἀνεζήτει τὸν ζῶντα Θεὸν καὶ τὴν ζῶ-

σαν πίστιν. Ἐάν καὶ ἠσθάνετο συντριπτικὴν τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ, ἐπέδωκε τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν. Σύνθημά του ἦτο ὁ συνδυασμὸς τοῦ *lex grandi* καὶ τοῦ *lex credendi*, τοῦ νόμου τοῦ προσεύχεσθαι καὶ τοῦ νόμου τοῦ πιστεύειν· ὁ συνδυασμὸς δηλαδὴ τοῦ δόγματος μὲ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν προσευχὴν. Ὡς εὐσεβιστὴς δὲν ἐμείωνε φυσικὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντίαν καὶ ἀπέρριπτε τὴν δογματικὴν τυποποίησιν· παρεχώρει τὸ ἔργον τῆς ἀνευρέσεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς καθ' ἑκάστην ψυχὰς καὶ εἰς τὰς καθ' ἑκάστην γενεάς. Ἐπίστευεν ὅτι κατὰ τὰς διαδοχικὰς διατυπώσεις τοῦ δόγματος μόνον ἡ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀνέπαφος, ἐνῶ ἡ μορφή αὐτοῦ, ὡς ὑποκειμένη εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐπεξεργασίαν, μεταβάλλεται. Δόγμα εἶναι ἡ μεταφορὰ τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς νοήσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν πάντοτε κάτι χάνεται ἢ ἀλλάσσει. Ἐκάστη δὲ γενεὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσῃ κατ' ἴδιον τρόπον τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ νὰ προσαρμόσῃ αὐτὴν εἰς τὰ σύγχρονα ἐπιστημονικὰ, πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ πλαίσια. Οὕτω θὰ ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ πίστεως καὶ ἐπιστήμης, ἡ ὁποία εἶναι θεολογικὸν μορμολύκειον.

Τὸ 1908 ἀφωρίσθη ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν σύντομον μετὰ ταῦτα χρόνον μέχρι τοῦ θανάτου του διεκήρυξε τὴν ἀνάγκην τῆς δημιουργίας μιᾶς παγκοσμίου θρησκείας μὲ πυρῆνα τὸν Χριστιανισμόν, ὡς ἔπραξε κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ὁ Λουαζύ.

Μαυρίκιος Ὁ Λουαζύ ἦτο ὁ κριτικὸς τῶν Μοδερνιστῶν. Ὁ **Μπλοντέλ** Φὸν Χιουῦγκελ ἦτο ὁ μυστικὸς, ὁ Τάϊρελλ ἦτο ὁ εὐσεβιστὴς. Ὁ Μαυρίκιος Blondel (1861-1949) ἦτο ὁ φιλόσοφος αὐτῶν. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Ντιζιδὸν τῆς Γαλλίας, ἐδίδαξε φιλοσοφίαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Λίλλην, ἔπειτα δὲ εἰς τὴν Αἰξ τῆς Προβηγκίας, μέχρις ὅτου ἔχασε τὴν ὄρασίν του (1927). Δὲν ἐπραγματοποίησε τὴν νεανικὴν του ἐπιθυμίαν νὰ καταστή ἱερεὺς, ἀλλ' ὑπηρέτησε μὲ ζῆλον τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν. Τὸ πρῶτον σπουδαῖον ἔργον του, *Ἡ Δραῖσις*, εἶναι ἀριστοτεχνικὸν καὶ πρωτότυπον δοκίμιον περὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ζωῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσονται καὶ τὰ προβλήματα περὶ τῆς σχέσεως ἐπιστήμης καὶ πίστεως, φιλοσοφίας καὶ θρησκείας. Κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον τὰ ἴδια προβλήματα ἀναπτύσσονται καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἔργα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιωμακτικὰ εἶναι τὰ *Ἱστορία καὶ δόγμα*, *Ἡ Φιλοσοφία καὶ τὸ Χριστιανικὸν πνεῦμα*, *Ἡ σκέψις*, καὶ ἡ τριλογία *Περὶ νοήσεως, ὑπάρξεως καὶ δράσεως*.

Ἐζήτησεν εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ γάλλοι δια-

νοούμενοι εὐρίσκοντο μακρὰν τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶχε δὲ τὸ θάρρος, λαϊκὸς διανοούμενος αὐτός, νὰ θεολογήσῃ. Εἶναι φυσικὸν ὅτι ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην ν' ἀπολογηθῇ τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο προσηλωμένος. Ὁ πάπας Λέων ΙΓ', εὐρείας ἀντιλήψεως ἡγέτης, τὸν ἀνεγνώρισεν ὡς ἀπολογητὴν, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦτο νεοθωμιστής. Ἦτο εἰς μὲν τὰ τῆς πίστεως πραγματιστής, εἰς δὲ τὰ προβλήματα τοῦ δόγματος ἐξελικτικὸς, ἤτοι προσήγγιζε τοὺς Μοδερνιστάς, οἱ ὅποιοι πολὺ ἐπωφελήθησαν τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως.

Ὡς πραγματιστὴς παρεμέριζε τὸν ὀρθὸν λόγον, χωρὶς νὰ τὸν ἀπορρίπτῃ πλήρως. Ἐξεκίνει ἀπὸ τὴν δρᾶσιν τὴν ὁποίαν παράγει ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις. Ἡ βούλησις αὐτὴ δὲν ἰκανοποιεῖται μὲ τίποτε τὸ πεπερασμένον, ἰκανοποιεῖται ὅμως ἀπὸ τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος ὑποβάλλει ἑαυτὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Οὕτω προστίθεται εἰς τὰς περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀποδείξεις καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς βουλήσεως ἀπόδειξις. Ὁ Θεὸς γίνεται δεκτὸς διὰ τῆς πίστεως, εἰς τὴν ὁποίαν ὀδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος, ὡς διὰ μιᾶς κραυγῆς τῆς φύσεως, μιᾶς ἐκινήσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ὁ Θεὸς δὲν εὐρίσκεται διὰ τοῦ νοῦ, ἀλλ' εἶναι παρὼν ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν προτέρων, ἔστω καὶ κατὰ τρόπον ἀσαφῆ, διὰ δὲ τῆς λογικῆς ἐπεξεργασίας ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀποσαφήνισις τῆς ὄντοτης αὐτοῦ. Ὁ σκοπὸς ὅλης αὐτῆς τῆς ἐπεξεργασίας εἶναι ἡ μακαρία θέα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κατοχὴ αὐτοῦ. Οὕτως ὁ Μπλοντέλ ἐπλησίασε τὰ ὅρια τοῦ μυστικισμοῦ.

Ἐπέπεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς Ἐκκλησίας βραδύτερον καὶ τὸ περιοδικὸν τὸ ὁποῖον ἐξέδιδεν ἐνεγράφη εἰς τὸν Πίνακα. Ἡ ἐπίδρασις τῆς φιλοσοφίας του ἐπὶ τῆς νεωτέρας φιλοσοφικῆς σκέψεως ὑπῆρξε βαθεῖα.

Ὁ Μοδερνισμὸς εἶχε σύντομον βίον. Ἡ διὰ τῆς ἐγκυκλίου τοῦ πάπα Πίου Ι' Pascendi (1907) ὀλοκληρωτικὴ καταδίκη αὐτοῦ ἐσημείωσε καὶ τὸ τέλος του. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἦτο κίνησις περιορισθεῖσα εἰς μικρὸν κύκλον κληρικῶν καὶ διανοουμένων, χωρὶς νὰ θίξῃ καθ' οἷονδήποτε τρόπον τὸ φρόνημα τῶν λαϊκῶν τάξεων. Εἰς τὴν σύγχρονον ἡμῶν ἐποχὴν τὸ ἴδιον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐκίνει τοὺς Μοδερνιστάς, εὗρεν ἄλλους δρόμους ἐκφράσεως ἐντὸς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ μετριοπαθεστέραν μορφήν.

7. ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ θρησκευτικὴ φιλοσοφία ἐντὸς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἔλαβε τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ὑπέδειξεν ἡ Ἐκκλησία. Οἱ πάπαι διὰ σειρᾶς ἐγκυκλίων καὶ ἐνεργειῶν κατέβαλον ἐπιμόχθους προσπάθειας νὰ διοχετεύσουν εἰς καταλλήλους αὐλακας τ' ἀτίθασσα ρεύματα τῆς νεωτέρας σιέψεως. Ὁ πάπας Πῖος ὁ Θ' κατεδίνασε διὰ τῆς ἐγκυκλίου *Quanta Cura* (1864) μέγαν ἀριθμὸν συστημάτων σιέψεως, περιληφθέντων εἰς τὸν *Σύλλαβον Πλανῶν*, ὁ ὁποῖος ἠκολούθει τὴν ἐγκύκλιον τὸν πανθεϊσμόν, τὴν φυσιοκρατίαν, τὴν ἀπόλυτον λογοκρατίαν, τὴν ἀδιαφορίαν, τὸν πανθρησκευτισμόν, τὸν κομμουνισμόν κ.ά. Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ ἀλαθήτου τοῦ πάπα διὰ τῆς Α' Βατικανῆς συνόδου (1870) εἶχε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ἐννοιαν ὅτι μόνον εἰς τὴν ἁγίαν ἔδραν εὐρίσκεται ἡ ἀλήθεια.

Τὸ ἀλάθητον ἀνύψωνε τὸν πάπαν εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατεῖχεν οὗτος κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ μὲ τὴν ὁποίαν συνεδέετο ἐπίσης ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία. Ὁ πάπας Λέων ΙΓ' εὔρε καλύτερον καὶ θετικώτερον τρόπον ἀντιμετωπίσεως τῶν παρεκλίσεων. Ἀντὶ τῆς ἀντιθέσεως ὑπέδειξεν ὡς ὁδηγὸν τῆς φιλοσοφικῆς σιέψεως Θωμᾶν τὸν Ἀκινᾶτον καὶ ἔδωκεν ὠθησιν εἰς τὴν ἀνθησιν τῶν σχολαστικῶν μελετῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀναβιώσει ὀλίγον ἐνωρίτερον. Οὕτω δὲ ἀντὶ τῶν νέων ὁδῶν, τὰς ὁποίας ἠκολούθουν οἱ Προτεστάνται θεολόγοι καὶ οἱ Μοδερνισταί, οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐστράφησαν πρὸς τὸν μεσαῖωνα ἐπιφελῶς. Τὴν ἐγκύκλιον τοῦ Λέοντος *Aeterni Patris* (1879) ἠκολούθησαν αἱ ὅμοιαι τοῦ Πίου Ι' *Doctoris Angelicis* (1914), τοῦ Πίου ΙΑ' *Studiorum Ducem* (1923) καὶ τοῦ Πίου ΙΒ' *Humani Generis* (1950). Ἡ σημερινὴ φιλοσοφία τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ εἶναι σχολαστικὴ ἢ νεοθωμιστικὴ, ἂν καὶ ἀναμιγνύει πολλὰ αὐγουστινιανὰ στοιχεῖα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τὴν καθιστᾷ καὶ νεοαυγουστινιανήν.

Μὰξ Σέλερ Πολὺ ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεοσχολαστικῆς θεολογίας ὁ Μὰξ Scheler (1874-1928), καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ Μόναχον καὶ τὴν Κολωνίαν, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι νεοσχολαστικὸς. Ἔδωκε νέαν στροφὴν εἰς τὴν φαινομενολογικὴν φιλοσοφίαν διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς τῆς ἀπὸ τὴν

ἐμπειριοκρατίαν καὶ τῆς προωθήσεώς της εἰς μίαν νέαν μεταφυσικήν. Μὲ τὸ ἔργον του *Ὁ φορμαλισμὸς εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ ἡ ὕλικὴ ἠθικὴ τῆς ἀξίας* ἀπορρίπτει τὴν φορμαλιστικὴν ἠθικὴν τοῦ Καντίου, τὴν συνάγουσαν τὴν ἀξίαν μιᾶς πράξεως ἐκ τοῦ χρέους τοῦ ἀνθρώπου, καὶ βεβαιώνει ὅτι πᾶν τὸ ἔχον ἀξίαν πρέπει καὶ νὰ ὑπάρχη, νὰ εἶναι πραγματικόν. Τὸ κυριώτερον θεολογικὸν ἔργον του εἶναι *Τὸ αἰώνιον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ*, εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὸν Θεὸν ὡς ἄπειρον πνευματικὴν ὑπόστασιν καὶ ὡς ὑπεράνω πάσης ὑπάρξεως καὶ τὸν ἄνθρωπον ἔναντι τῆς τοιαύτης δυνάμεως τοῦ Θεοῦ ὡς λαμβάνοντα συνείδησιν τοῦ ὅτι εἶναι πλάσμα δημιουργηθὲν ὑπὸ τῆς θείας βουλήσεως. Εἶναι στοιχεῖον ἀνθρωπίνης φύσεως ἢ σχέσις μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν ἄπειρον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν θέαν αὐτοῦ. Ἡ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Σέλερ ἐμπειρία τῆς θείας οὐσίας ἐμφανίζει ἐπιδράσεις ἐκ τῆς θεολογίας τοῦ Αὐγουστίνου.

Ὁ Σέλερ πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του, ἐλθὼν εἰς ρῆξιν μετὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (1925), ἔκλινε πρὸς τὸν πανθεϊσμόν.

Ἰωάννης Ὁ Ἰωάννης Hessen (1889), καθηγητῆς τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Κολωνίαν ἀπὸ τοῦ 1927, ἠσχολήθη κυρίως μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας προβλήματα ἐξήτασεν εἰς τὰ ἔργα *Γνωσιολογία, Αὐγουστίνειος καὶ Θωμιστικὴ γνωσιολογία, Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, Ἡ μέθοδος τῆς μεταφυσικῆς, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας* κ.ἄ. Κύριον θέμα ἐλκύνον τὴν προσοχὴν του εἶναι τὸ τῆς γνώσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπομακρύνει τὴν αὐστηρὰν νοησιαρχίαν, διὰ νὰ ἐπεξεργασθῇ ἐν εἶδος μεταφυσικῆς γνώσεως προσεγγίζον πρὸς τὸ τοῦ Αὐγουστίνου. Ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Θωμᾶ ἀπαλείφονται ὅσα στοιχεῖα παρεκκλίνουν τῶν αὐγουστινεῶν θέσεων.

Ὁ Χέσσεν εἶναι πιστὸς εἰς τὸν Καθολικισμόν, ἀλλ' ὀρίζει αὐτὸν ἐκ τοῦ ὀνόματος ὡς οἰκουμενικόν, ὡς περιλαμβάνοντα τὰ πάντα καὶ ὡς δεχόμενον τὴν ἀλήθειαν ὅπουδήποτε τὴν εὔρη. Εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην ὑποχωροῦν ἐπικινδύνως τὰ καθαρῶς χριστιανικὰ στοιχεῖα.

Ἐριχ Ὁ Ἐριχ Przywara (1889), ἰησουΐτης ἐκ Κάτοβιτς, **Πουβάρ** προσεγγίζει τὸν θωμισμὸν ὑπὸ ὑπαρξιακὸν πρίσμα καὶ εὐρίσκει αὐτὸν ὡς συνθέτοντα δύο ἀντιθετικὰ συστήματα, τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Καντίου. Οἱ προσφιλεῖς του ὄροι εἶναι *analogia entis* καὶ *analogia fidei*, κυρίως δὲ ὁ πρῶτος.

Πράγματι τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ κατοχυρώνει διὰ τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἀναλογίας τοῦ ὄντος, τὴν ὁποίαν βδελύσσεται ὁ Μπάρτ. Τούτην εἶχε διατυπώσει ἐπισήμως ἡ Δ΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (1215): "μεταξὺ δημιουργοῦ καὶ δημιουργήματος δὲν δύναται νὰ παρατηρηθῇ τσαύτη ὁμοιότης, καθ' ὅσον παρατηρεῖται μεγαλυτέρα ἀνομοιότης". Παρὰ τὴν μεγάλην ἀνομοιότητα ὑπάρχει καὶ σχετικὴ ὁμοιότης. Ἀνομοία ἀπὸ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ δημιουργία κατὰ τὸ ὅτι εἶναι πάντοτε ἐν τῷ γίνεσθαι, εἶναι κάτι τὸ ἀνοικτὸν τὸ ὁποῖον δὲν κλείεται, δὲν τελειοῦται· ὁμοία εἶναι αὕτη πρὸς τὸν Θεὸν κατὰ τὸ ὅτι εἶναι ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου στοιχείου καθίσταται δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ.

Τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ ἐξέθεσεν ὁ Πσυβάρα μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τὰ ἔργα *Εὐχαριστία καὶ ἐργασία, Τὸ θεῖον μυστικὸν τοῦ κόσμου, Ἡ θρησκευοφιλοσοφία τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ὁ Χριστὸς ζῆ ἐν ἐμοί, Analogia Entis, Τὸ μυστήριον τοῦ Σταυροῦ, Θεμελίωσις τῆς θρησκείας*

Ἰάκωβος Μαριταῖν Ὁ περισσότερον διακεκριμένος νεοσχολαστικὸς φιλόσοφος εἶναι ὁ γάλλος Ἰάκωβος Maritain (1882 -), ὁ ὁποῖος, ἀνατραφεὶς εἰς φιλελεύθερον προτεσταντικὸν περιβάλλον, προσεχώρησεν εἰς τὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν καὶ εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἐξέδιδεν ἀντεκκλησιαστικὸν περιοδικόν. Ἡ ζωτικιστικὴ διδασκαλία τοῦ Μπέργκσον, τὸν ὁποῖον οὗτος ἤκουσεν εἰς τὸ Ἰνστιτούτον τῆς Γαλλίας, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του πρὸς πνευματικὴν θεώρησιν τῆς πραγματικότητος. Ἀκολούθως παρηκολούθησε μαθήματα τοῦ ζωτικιστοῦ Ντρίς εἰς τὴν Ἀϊδελβέργην καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τῆς θωμιστικῆς φιλοσοφίας, ὅποτε ἐγκατέλειψε τὸν Μπέργκσον. Ἦδη εἶχε προσχωρήσει εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐδίδαξεν εἰς Παρισίους ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ κατέβαλε προσπάθειαν πρὸς διάδοσιν τῆς νεοσχολαστικῆς φιλοσοφίας εἰς εὐρυτέρους κύκλους διὰ συγγραμμάτων, διαλέξεων, κατ' οἶκον συγκεντρώσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐβοηθεῖτο ἀπὸ τὴν σύζυγόν του, ἑβραίαν τὴν καταγωγὴν προσχωρήσασαν καὶ αὐτὴν εἰς τὸν Καθολικισμόν. Ἀπὸ τοῦ 1933 ἐδίδαξεν εἰς διάφορα πανεπιστήμια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, διετέλεσεν ἐπὶ τριετίαν πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας εἰς τὸ Βατικανόν, ἔκτοτε δὲ ἀπεσύρθη εἰς τινα μονὴν τῆς Τουλούζης.

Ὁ Μαριταῖν εἶναι πολυγραφώτατος καὶ λαοφιλέστατος συγγραφεὺς. Τὴν φιλοσοφικὴν δὲ καὶ θεολογικὴν αὐτοῦ γραμμὴν ἐπιθέτει κυρίως εἰς τὰ ἔργα *Αἱ βαθμίδες τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως*, ὅπου διακρίνει τὴν κατ' αἴσθησιν γνῶσιν, τὴν μεταφυσι-

κὴν γνῶσιν καὶ τὴν μυστικὴν γνῶσιν, συνδεομένας μεταξύ των, *Οἱ τρεῖς μεταρρυθμισταί, ἤτοι Λούθηρος, Καρτέσιος καὶ Ρουσσώ, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ὡς διασπαστὰς τοῦ ἐνιαίου τῆς γνώσεως, Ἐπὶ τοῦ Μπέργκσον εἰς τὸν Θωμᾶν Ἀκινᾶτον, εἰς τὸ ὁποῖον κηρύττει τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, καὶ μίαν σειρὰν δοκιμῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν συγκρότησιν ἑνὸς χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὡς Ὁ ὀλοκληρωμένος ἀνθρωπισμός, Θρησκεία καὶ πολιτισμός, Ἡ δημιουργικὴ διαίσθησις εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν ποίησιν. κ.ά.*

Ἡ γνωσιολογία τοῦ Μαριταῖν εἶναι συνθετικὴ. Αἱ αἰσθήσεις, ὁ λόγος καὶ ἡ μυστικὴ ἐμπειρία παράγουν γνώσεις αἱ ὁποῖαι συνδέονται μεταξύ των στενῶς. Ἡ συνθετικὴ αὕτη γνωσιολογία ὑπῆρξε βᾶσις τοῦ ἐνιαίου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὸ ὁποῖον διέσπασεν ἡ νεωτέρα θρησκευτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκέψις. Ὁ πρῶτος μεταρρυθμιστής, ὁ Λούθηρος, δὲν διέσπασε μόνον τὸ ἐνιαῖον τῆς γνώσεως μὲ τὸ ν' ἀπορρίψη τὴν ἀντικειμενικὴν πίστιν καὶ εἰσαγάγῃ τὴν ὑποκειμενικὴν πεποίθησιν, ἀλλὰ διέσπασε καὶ τὸν ἐνιαῖον εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν μὲ τὸ ν' ἀποσπάσῃ τὴν Γερμανίαν ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν κοινότητα. Ὁ δεῦτερος μεταρρυθμιστής, ὁ Καρτέσιος, ἠρνήθη νὰ δεχθῇ ἐξάρτησιν τῆς γνώσεως ἀπὸ τὴν κατ' αἰσθησιν ἐμπειρίαν, ὁ δὲ τρίτος, ὁ Ρουσσώ, περιώρισε τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀγιότητα εἰς τὰ καθαρῶς φυσικὰ στοιχεῖα, ἀρνηθεὶς καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν χάριν. Μόνον ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸν θωμισμὸν καὶ τὸν ἀριστοτελισμὸν, φρονεῖ ὁ Μαριταῖν, θὰ ἐπανασυνδέσῃ τὰ διεστῶτα.

Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ὁ μπερξονισμὸς, τὸν ὁποῖον κατ' ἀρχὰς ἠκολούθει, δὲν ἠδύναντο νὰ τὸν ἱκανοποιήσουν. Ὁ δεῦτερος ὡς κυρίαρχον γεγονὸς εἰς τὸ σύμπαν παρουσιάζει τὸ συνεχὲς γεγονὸς καὶ οὕτως ἀναιρεῖ τὸ ὄν ὡς ὀντολογικὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ τὸ γίνεσθαι εἶναι ἀκατόρθωτον ἄνευ προηγουμένης ἐνεργείας, προερχομένης ἀπὸ τὸ ἔν. Πρῶτον λοιπὸν ἔχομεν τὸ ὄν καὶ τὴν ἐνέργειαν, ἔπειτα δὲ τὴν κίνησιν καὶ τὸ γίνεσθαι. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον συμβαίνει εἰς τὰ κατώτερα ὄντα, συμβαίνει καὶ εἰς τὸ τέλειον ὄν, τὸν Θεόν.

Ἄλλ' ὁ Μαριταῖν δὲν ἀρνεῖται εἰς τὴν θωμιστικὴν ὀντολογίαν. Προσθέτει εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλα στοιχεῖα· εἰς τὴν θετικὴν ὀντολογίαν προσθέτει τὴν ἐμπειριοκρατικὴν ψυχολογίαν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τὴν ἀποφατικὴν θεολογίαν τῶν μυστικῶν.

Προχωρεῖ δὲ καὶ εἰς τὸ αἴτημα τῆς συγκροτήσεως ἑνὸς πολιτισμοῦ θεμελιωμένου ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ζητεῖ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῆς πολιτικῆς, ὡς συνέβαινε κατὰ τὸν μεσαῖωνα, ὅχι πάντως τῶρα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Χριστιανοί, ὡς

πνευματικοὶ ἄνθρωποι, πρέπει νὰ κατευθύνουν τὸν πολιτικὸν βί-
ον. Καὶ ἡ τέχνη, χωρὶς νὰ παύσῃ νὰ δημιουργῇ, πρέπει νὰ ὑ-
πηρετῇ πνευματικοὺς σκοποὺς· νὰ εἶναι δοξολογία τοῦ Θεοῦ.

8. ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ὑπέστη πολλὰ δεινά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξήρχετο πάντοτε μὲ τὰς ὀλιγωτέρας δυνατὰς ζημίας. Σήμερον ἔχει συγκροτηθῆ κατὰ τρόπον ἀξιοθαύμαστον. Κύριον γνώρισμα τῆς δραστηριότητός της εἶναι ἡ ἐξάπλωσίς της· ὄχι μόνον γεωγραφικὴ ἐξάπλωσις, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ. Ὁ Βενέδικτος ΙΕ' διὰ τῆς ἐγκυκλίου του ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς ἐπετείου τοῦ Δάντη (1921) ἔδειξεν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἔνδυμα δι' ὠρισμένον τύπον ἀνθρώπου, ἀλλ' ὅτι δύναται νὰ προσαρμοσθῆ εἰς πολλὰς καταστάσεις.

Οὕτως ἡ "Καθολικὴ δρᾶσις" ἔθεσεν εἰς κινήτοποίησιν τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ κλήρου διὰ τὴν ἐφαρμογὴν προγράμματος ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν διαπότισιν τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν προσέλιψιν τῆς πάντοτε πρὸς χειραφέτησιν ρεπούσης νεολαίας. Ἡ κινήτοποίησις αὕτη προεκάλεσε πρωτοφανῆ διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀνθήσιν τῆς χριστιανικῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς λαϊκῆς θεολογίας.

Ἡ διάπλωσις εἶχε τὴν θεολογικὴν της φάσιν ἡ ὁποία χαρακτηρισρίζεται ἀπὸ μίαν φορὰν πρὸς ἐμισυχρονισμὸν τῶν μέσων θεολογικῆς ἐκφράσεως, ὁ ὁποῖος παλαιότερον μὲν θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς μοδερνισμὸς, τώρα ὅμως εἶχε τὴν ἔγκρισιν τῆς παπικῆς ἀρχῆς. Ὁ πάπας Πῖος ΙΒ' εἰς γενικὴν συνέλευσιν τῶν Ἰησουϊτῶν (1946) ἐζήτησεν ἀπὸ αὐτοὺς "νὰ προσαρμόζωνται εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὸν τόνον τοῦ αἰῶνος των, ὅταν ἐκθέτουν τὰς σκέψεις των", μολονότι ἐν συνεχείᾳ συνέστησε νὰ μὴ θίγουν μήτε νὰ ταρασσούν ὅ,τι εἶναι ἀναλλοίωτον. Οὕτως ἐγεννήθη ἡ "νέα θεολογία", καὶ δὴ πρῶτον μεταξὺ τῶν Ἰησουϊτῶν τῆς Γαλλίας.

Ἡ "νέα θεολογία" ἀπετελέσθη ἀπὸ ἓν ἄνοιγμα· ἄνοιγμα πρὸς τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα, ἄνοιγμα πρὸς τοὺς ἑλληνας πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, μὲ κάποιον παραμερισμὸν τοῦ σχολαστικισμοῦ, ἄνοιγμα πρὸς "τοὺς ἀπεσχισμένους ἀδελφοὺς" καὶ τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν, ἄνοιγμα πρὸς τ' ἀγαθὰ τοῦ κόσμου.

Τὰ σημεῖα ταῦτα δεινύουν πορείαν πρὸς μίαν μεταρρυθμισιν. Τὴν πορείαν υἱοθέτησεν ἡ Β' Βατικανὴ σύνοδος, ἡ ὁποία δύναται νὰ συγκριθῇ εἰς σημασίαν καὶ ἐπιρροὴν μὲ τὴν Δ' σύνοδον τοῦ Λατερανοῦ (1215) καὶ τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου.

Κάρολος Ὁ γερμανὸς Κάρολος Adam (1876-1966) ἀνήκει ἰσχυρῶς εἰς τοὺς πρωτεργάτας τῆς νέας ταύτης τάσεως. Ἐφημέριος κατ' ἀρχάς, ἐδίδαξε βραδύτερον ἠθικὴν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Στρασβούργου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1919 δογματικὴν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης.

Ἐνῶ ἐν ἀρχῇ ἀπησχολεῖτο μὲ προβλήματα τῆς λατινικῆς πατερικῆς θεολογίας, ἔπειτα ἀφωσώθη εἰς δογματικώτερα θέματα, τὰ ὁποῖα ἀνέπτυξε μὲ πολλὴν ζωντάνειαν καὶ μὲ ἀπολογητικὸν χρωματισμόν. Εἰς τὸ ἔργον *Πίστις καὶ ἐπιστήμη τῆς πίστεως* δεικνύει ὅτι ἡ θεολογία εἶναι ἐπιστήμη δεσμευμένη μόνον ἀπὸ τὴν κοινὴν ἐκκλησιαστικὴν συνειδήσιν τῆς πίστεως καὶ ὄχι ἀπὸ ἄλλην αὐθεντίαν, καὶ ὅτι πρέπει ν' ἀποτελῇ ἀντικειμένον ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας. Ἦτο ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν κατεβάλλετο προσπάθεια ἀποβολῆς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια. Πολλαὶ πραγματεῖαι τοῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν διαφωτίζει ἀπὸ ποικίλας πλευράς. Εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Χριστὸς ὁ ἀδελφὸς ἡμῶν* πραγματεῖαν παριστᾷ τὸν Χριστὸν ὡς παρέχοντα τὴν χάριν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἀδελφοποιηθέντας διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως. Ἀπὸ ἀπολογητικῆς ἀπόψεως παρουσιάζει τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν πραγματείαν *Ἰησοῦς Χριστὸς*, ἐκδοθεῖσαν πλειστάκις καὶ μεταφρασθεῖσαν εἰς πολλὰς γλώσσας. Τέλος εἰς τὴν πραγματείαν *Ὁ Χριστὸς τῆς πίστεως ἡμῶν* ἐπιθέτει τὰ προβλήματα τῆς χριστολογίας. Πολυαριθμῶν ἐκδόσεων ἔτυχε καὶ τὸ ἔργον τοῦ *Ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὅπου ἀναπτύσσει τὰ περὶ τῆς ὀργανικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Ἄνταμ εἶναι ἀπηλλαγμένος τῆς σχολαστικῆς καὶ σχηματικῆς νοσηριχίας. Ἀνευρίσκει τὸ οὐσιώδες τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου καὶ ἀπολογεῖται ὑπὲρ αὐτοῦ μὲ μέσα συγχρονισμένα, προερχόμενα ἀπὸ τὴν φαινομενολογίαν καὶ τὴν θρησκευτοψυχολογίαν. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου παρέχεται ἀπὸ τὴν συνειδήσιν περὶ ἐνότητος τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀνεκφράστου βάθους τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἡ θεολογία τοῦ εἶναι δυναμικὴ, θεολογία τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ἡμῶν. Ὁ Θεὸς ὡς προσωπικὸν ὄν, δὲν συλλαμβάνεται διὰ τῆς νοήσεως, παρ' ὅλον ὅτι καὶ αὐτὴ συμβάλλει εἰς τὴν

κατανόησιν αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ τῆς Ῥησκειυτικῆς ἐμπειρίας. Αὐτοαποκαλυπτόμενος, γνωρίζεται ἀμέσως κατὰ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ πίστις εἰς τὸν Θεὸν προκαλεῖ τὴν ἐμπειρίαν, αὐτὴ δὲ φέρει ἔπειτα τὴν λογικὴν γνῶσιν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἔμφυτον περὶ Θεοῦ ἰδέαν, ἀλλ' ἔχει κάποιαν ἔννοιαν περὶ τοῦ ἀπολύτου ὄντος. Ἡ πίστις εἶναι ἐκείνη ἢ ὁποία δίδει συγκεκριμένην μορφήν εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην, αἱ δὲ λογικαὶ ἀποδείξεις ἔχουν ὡς ἔργον τὴν δικαίωσιν τῆς πίστεως εἰς τὸ κριτήριον τῆς λογικῆς.

Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία δὲν εἶναι δυνατὴ ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Χριστός, κέντρον τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου, εἶναι καὶ θεμέλιον τῆς πίστεως ἡμῶν. Εἶναι ἐπίσης θεμέλιον τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, διότι ἐν αὐτῷ κατὰ πρῶτον ἀπεκαλύφθη ἡ Τριάς. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως κατέστη ὁ μεσίτης μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀδελφὸς ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς κατέστημεν μέλη τοῦ μυστικοῦ σώματος αὐτοῦ, τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνούμεθα μετ' αὐτοῦ. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὁ πιστὸς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, διότι αὐτὴ φυλάσσει τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὄχι ἕκαστος ἄνθρωπος χωριστά.

Ἐκκλησιολογικῶς παραδέχεται ὁ Ἄνταμ τὴν θεωρίαν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος καὶ τῶν θεσμῶν, ἢ ὁποία ἐμφανίζει τὴν σημερινὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς μεγάλην δρῦν προελθοῦσαν ἀπὸ τὸ μικρὸν βαλανίδιον τοῦ ἀρχαῖου Χριστιανισμοῦ. Αἱ ἐσωτερικαὶ δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἀναπτύσσονται ὀργανικῶς, προκαλοῦν ποικιλίαν καὶ ἐνίοτε διαφοροποιήσεις, τοῦτο δὲ δίδει ἰδέαν περὶ τῆς πραγματικῆς παγκοσμιότητος τοῦ Καθολικισμοῦ. Ἐντὸς τοῦ πνεύματος τούτου ἔβλεπεν ὁ Ἄνταμ καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς ἐπιστροφὴν τῶν ἀπεσχισμένων εἰς τὴν Ῥώμην μετὰ τὸ δικαίωμα τῆς διατηρήσεως τῆς ἰδίας γλώσσης εἰς τὴν λατρείαν, τῆς μεταλήψεως ἀπὸ ἀμφοτέρα τὰ στοιχεῖα, τοῦ γάμου τῶν κληρικῶν. Αὐτὸ φυσικὰ ἀπετέλει μίαν νέαν ἄποψιν διασποῦσαν τὴν μονολιθικὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ.

Μεγάλῃ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῶν σκέψεων τούτων ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας ταύτης.

Μιχαὴλ Ὁ βαυαρὸς Μιχαὴλ Schmaus (1897 -) εἶναι παρ-
Σμάους ραδοσιακὸς θεολόγος μετὰ ἐλαφρὰς ὑποχωρήσεις εἰς τοὺς θεολογικοὺς νεωτερισμοὺς. Ἐδίδαξε δογματικὴν εἰς διάφορα πανεπιστήμια, καὶ δὴ τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποῖου διετέλεσε καὶ πρύτανις. Εἶναι διευθυντὴς τοῦ Grabmann Institute καὶ μέλος πολλῶν ἀκαδημιῶν, ὑπῆρξε δὲ ἐπίσης θεολογικὸς σύμ-

βουλος τῆς Β' Βατικανῆς.

Μεταξὺ τῶν ἔργων του σπουδαίαν θέσιν καταλαμβάνουν τὰ *Περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἡ Τριαδικὴ ψυχολογία τοῦ Αὐγουστίνου*. Ἀλλὰ τὸ μέγα ἔργον αὐτοῦ εἶναι ἡ πεντάτομος *Καθολικὴ δογματικὴ*, ἡ ὁποία παρὰ τὸν ὄγκον της ἔτυχε πολλῶν ἐκδόσεων.

Ἐξεκίνησεν ὡς ἄκρως συντηρητικὸς θεολόγος καὶ παρέμεινε συντηρητικὸς, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε ν' ἀποκαλῆ "ἑφήβους" τοὺς τολμηροὺς θεολόγους τῆς Β' Βατικανῆς. Παρὰ ταῦτα ἡ δογματικὴ σκέψις του ὑπεβλήθη εἰς σοβαρὰν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ σταδίου του μέχρι σήμερον, σύμφωνα πρὸς τὴν διεύρυνσιν τῶν οἰκουμενικῶν ἐνδιαφερόντων του. Ἡ δογματικὴ του κατὰ τὰς μεταγενεστέρας ἐκδόσεις της ἔλαβε τοιαύτην εὐρύτητα προοπτικῆς, ὥστε νὰ περιλαμβάνη παραθέματα ὄχι μόνον ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Προτεσταντῶν θεολόγων, νεωτέρων φιλοσόφων καὶ λογοτεχνῶν. Ἦδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δογματικῶν προβλημάτων ἐπωφελεῖται τῆς σωτηριοῖστορικῆς μεθόδου, ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἐκκλησίαν ἐξαίρει τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα της.

Ὅδων Ὁ ἐκ Κόμπλεντζ-Λύτζελ Ὅδων Case1 (1886-1948), *Κάζελ* σπουδάσας εἰς τὴν σχολὴν Βενεδικτίνων Maria Laach, εἰς Ρώμην καὶ Βόννην, διετέλεσε διευθυντῆς τοῦ περιοδικοῦ *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* ἐπὶ εἰκοσαετίαν καὶ πνευματικὸς μονῆς Βενεδικτινισσῶν.

Ἀνεδείχθη εἰς λαμπρὸν συγγραφέα. Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, στρεφόμενα περὶ ἐνιαῖον θέμα, τὸ μυστήριον, ἐξετάζουν αὐτὸ ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς. Εἶναι οὗτος ὁ θεολόγος τοῦ μυστηρίου. *Ἡ λειτουργία ὡς μυστηριακὴ τελετή, Τὸ παρὸν τοῦ μυστηρίου, Ἡ χριστιανικὴ μυστηριακὴ λατρεία, Πίστις, γνῶσις καὶ μυστήριον, Τὸ μυστήριον, τοῦ Σταυροῦ*

Ὁ Κάζελ ἦτο μοναχὸς μὲ σύγχρονον ἐπιστημονικὸν κατάρτισμόν καὶ κατανόησιν τῶν συγχρόνων προβλημάτων, εἰς τὴν ὁποίαν προέτρεπε καὶ τοὺς ἄλλους. Ἀλλ' ἡ σκέψις του ἦτο ἀφωσιμένη εἰς τὴν παράδοσιν, ἔμπνευσίς της ἦσαν ἡ Γραφὴ καὶ οἱ πατέρες, καὶ τροφή της ἡ λατρεία. Ἀπὸ τὰς πηγὰς αὐτὰς προσεπάθησε ν' ἀποδώσῃ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν ὡς ζῶσαν πραγματικότητα. Φθάνει εἰς ἓνα μυστικισμόν ὄχι θεωρητικόν, ἀλλὰ λειτουργικόν, καὶ χριστοκεντρικόν, ὡς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Προχωρεῖ ὅμως πέραν αὐτοῦ διὰ τῶν μέσων τῆς θρησκευοιολογικῆς ἐρεῦνης.

Παρουσιάζει τὸν Χριστιανισμόν ὄχι ὡς θρήσκευμα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἑνὸς συστήματος θεσμῶν καὶ διδασκαλιῶν, ἀλλ' ὡς μυσ-

στήριον, δράμα τοῦ Θεοῦ. Ἐν αὐτῷ ὁ ὑπερβατικὸς Θεὸς καθίσταται ἄπτὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ ἑλληνικὰ μυστήρια ἦσαν σκιαὶ τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου, ἔχουσαι μὲ αὐτὸ ὁποῖον σχέσιν ἔχει τὸ φυσικὸν πρὸς τὸ ὑπερφυσικόν. Κέντρον τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου εἶναι ἡ θυσία τοῦ θεανθρώπου εἰς τὸν σταυρόν. Ἡ θυσία αὕτη ἀνετέθη ἔκτοτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν νύμφην τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία μετέχει εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν ὀργανικὸν καὶ φυσικόν. Ἡ ἐν αὐτῇ σωτηρία δὲν παρέχεται διὰ τῆς ἀκάρπου πίστεως, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ ἐνώσις προσφέρεται διὰ τῶν μυστηρίων. Τὰ μυστήρια εἶναι σύμβολα ἐκφράζοντα οὐσιωδῶς μίαν πραγματικότητα κατὰ τὸν τρόπον, ὥστε ἐντὸς αὐτῶν νὰ συνυπάρχη ὁμοῦ ἡ ἀπόλυτος πραγματικότης καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σύμβολον. Εἰδικῶς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου τὸ σωτηριῶδες ἔργον διατηρεῖται πάντοτε παρόν· εἶναι αὕτη αὕτη ἡ θυσία τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν λατρείαν δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον ἡ πρόσληψις τῆς θείας χάριτος, κατὰ ἕνα στατικὸν τρόπον. Ἐφ' ὅσον ἡ μετοχὴ εἶναι ζῶσα, ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔξαρσις, ἡ ἀνύψωσις εἰς τὰ ἐπίπεδα τοῦ πνεύματος μὲ μίαν πορείαν ἀποθεώσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ πιστὸς φθάνει εἰς τὸν Χριστὸν καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὸν Πατέρα.

Ρωμανὸς Γκουαρντίνι Ὁ Ρωμανὸς Guardini (1885 -), ἰταλὸς ἐν Βερώνῃς, ἔτυχε γερμανικῆς παιδείας καὶ εἰργάσθη εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἐνῶ ἐσπούδαζε χημείαν, ἐστράφη ἔπειτα πρὸς τὴν θεολογίαν. Ἐδίδαξε φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ἀλλὰ διέκοψε τὴν διδασκαλίαν πρὸ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου λόγῳ διαφωνίας πρὸς τὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸν καθεστῶς, ἐπανέλαβε δὲ ταύτην μετὰ τὸν πόλεμον εἰς τὴν Τυβίγγην καὶ τὸ Μόναχον.

Διεπραγματεύθη θέματα ἐν διαφόρων ἐπιστημονικῶν πεδίων· θεολογικά, φιλοσοφικά, παιδαγωγικά, λογοτεχνικά. Πολλὰ ἔργα του ἀριθμοῦν πολυαριθμούς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις εἰς ξένας γλώσσας. Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς κινήσεως πρὸς λειτουργικὴν ἀναγέννησιν προσέφερε καὶ αὐτὸς τὴν συμβολὴν του μὲ τὸ δοκίμιον *Τὸ πνεῦμα τῆς λειτουργίας*. Εἰς ἄλλο δοκίμιον, *Ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας*, ὀρίζει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς κοινότητα τῶν πιστῶν καὶ βαπτισμένων, ὅχι δὲ ὡς διοικητικὸν ὀργανισμόν. Σπουδαιότητα ἐπίδρασιν εἶχε τὸ ἔργον του *Ὁ Κύριος*, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ δοκίμια *Κόσμος καὶ πρόσωπον*, *Ὁ ζῶν Θεός*, *Τὸ τέλος τῶν νεωτέρων χρόνων*. Εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα, ὡς καὶ εἰς τὰ δοκίμια περὶ μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς θεολογίας καὶ τῆς λογοτεχνίας, Αὐγουστίνου, Δάντη, Πασχάλ, Χαίλδερλιν,

Δοστοϊέφσκη, Ρίλιε, ἐμφανίζεται ὡς ἐρασιτέχνης στοχαστής, ἀλλὰ πάντοτε μεγάλης ἀξίας. Τὸ πλῆθος τῶν ἐκδόσεων καὶ μεταφράσεων αὐτῶν δεικνύουν ὅτι ἀνεγνώσθη περισσότερο ἴσως ἀπὸ πάντα ἄλλον ρωμαιοκαθολικὸν θεολόγον τῶν χρόνων ἡμῶν, καὶ ὡς καθηγητῆς δὲ εἴλικυσε πολυάριθμον ἀκροατήριον. Ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο ὁ θεολόγος τῆς μόδας μεταξὺ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν.

Ὁ Γκουαρντίνι ἔχει συνολικὴν εἰκόνα περὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔχει ποικίλας ἐκδηλώσεις, αἱ ὁποῖαι πρέπει ὅλοι νὰ ἀγιάζωνται ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς πρέπει νὰ διανοιχθῆ, ὥστε νὰ τὰς περιλάβῃ ὅλας, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Καθολικισμόν κατὰ τὸν μεσαίωνα, ὅποτε ὁ θρησκευτικὸς, ὁ πνευματικὸς, ὁ καλλιτεχνικὸς καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος ἐτέλουν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν αὐτοῦ.

Εἰς τὴν θεολογίαν αὐτοῦ κυριαρχοῦν δύο ἔννοιαι, ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἡ πίστις, ἀμφότεραι δῶρα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀποκάλυψις συνιστᾷ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Ὁ ζῶν Θεὸς ἀποκαλύπτεται ἐλευθέρως πάντοτε, ἀλλ' ἡμεῖς φθάνομεν εἰς αὐτὸν μόνον διὰ τῆς συγκεκριμένης ἀποκαλύψεως, τῆς εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως. Διὰ τοῦτο ἡ πίστις εἶναι μὲν γενικῶς ἀνταπόκρισις εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλ' εἶναι εἰδικῶς συνδεδεμένη μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Τὴν δυνατότητα καταλήψεως τῆς ἀποκαλύψεως παρέχει τὸ πνευματικὸν φῶς, ὅπως διδάσκουν οἱ μυστικοί.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ θρησκευτικὸν καθίδρυμα, τὸ ὁποῖον συνέστησεν ὁ Χριστὸς καὶ τὸ ὁποῖον περικλείει τοὺς πιστοὺς, οἱ ὁποῖοι δὲν δύνανται νὰ ὑπάρξουν ἐκτὸς αὐτῆς. "Ἡ Ἐκκλησία ἀγρυπνεῖ τὰς ψυχὰς" τῶν πιστῶν.

Ὁ πνευματικὸς φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτυγχάνεται κατὰ τὴν προσευχὴν, ὄχι τόσον τὴν ἀτομικὴν ὅσον τὴν συλλογικὴν, ἢτοι τὴν λειτουργικὴν προσευχὴν. Ἡ λειτουργία εἶναι ἱερὸν δράμα τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνεται ἡ θυσία αὐτοῦ. Οὕτω καὶ ὁ Γκουαρντίνι εἶναι μυστηριακὸς καὶ ὄχι μυστικὸς.

Πέτρος Ταιγιάρ Μία ἀπὸ τὰς πλέον πολυσυζητημένας προσωπικότητας τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας εἶναι ὁ Πέτρος Teilhard De Chardin (1881-1955). Προερχόμενος ἐκ Σαρανὰτ τῆς Γαλλίας, εἰσῆλθεν ἔνωρις εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ ἐσπούδασε φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ θεολογίαν. Ἦτο φορεὺς μοντερνιστικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους του δὲν ἦτο ἀνεκτὸν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ζωτικιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Μπέργκσον καὶ ἡ ἐξελικτι-

κὴ θεωρία τὸν ὠδήγησαν εἰς ἀποξένωσιν ἀπὸ τὴν παραδεδομένην θεολογίαν καὶ προεκάλεσαν τὴν ἔναντι αὐτοῦ δυσπιστίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ τάγματος αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τούτου ἠναγκάσθη νὰ ζῆ ἐκτὸς τῆς Γαλλίας, εἰς ἐπιστημονικὰς ἀποστολὰς καὶ ἐρεῦνας ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ, ὡς περιπλανώμενος φυσιογνώστης καὶ θεολόγος.

Καθ' ὄλον αὐτὸν τὸν χρόνον συνέγραφε συνήθως σύντομα δοκίμια, εἰς τὰ ὅποια κατέστρωνε πετακτὰ τὰς σκέψεις του. Ἐβράδυνε πολὺ νὰ τὰ δημοσιεύσῃ λόγῳ τοῦ θορύβου τὸν ὁποῖον προεκάλου ἀί θεωρίαι του, τὸ σύνολον δὲ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ἐδημοσιεύθη μόλις μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς δύο περίπου δεκάδας τόμων. Εἶναι βεβαίως περιττὸν ν' ἀναφερθοῦν οἱ τίτλοι ὄλων τῶν δοκιμίων. Ἐξ αὐτῶν διακρίνομεν τρία, ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς κέντρον τοῦ σύμπαντος καὶ εἰς τὸν προορισμὸν αὐτοῦ· *Τὸ ἀνθρώπινον φαινόμενον*, *Ἡ ἐμφάνις τοῦ ἀνθρώπου*, *Τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου*. Ἡ ἔκθεσις τῶν σκέψεων χωρεῖ εἰς αὐτὰ διὰ τῆς συνεξετάσεως ὄλων τῶν στοιχείων τὰ ὅποια συνιστοῦν τὴν προέλευσιν, συγκρότησιν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ κόσμου πάντοτε ὑπὸ θρησκευτικὸν πρῖσμα. Αὐτὸ δὲ εἶναι τὸ θέμα καὶ τῶν λοιπῶν δοκιμίων. Παρὰ τὴν δυσμένειαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τὰ δοκίμια ταῦτα εὔρον εὐρείαν διάδοσιν καὶ μετεφράσθησαν εἰς ξένας γλώσσας.

Ὁ Ταιγιὰρ προέβη εἰς ἓν ἐκ τῶν πλέον παρατόλμων ἐγχειρημάτων συνθέσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μετὰ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Εἶναι ὁ Ὁριγένης τῶν νεωτέρων χρόνων. Οἱ προτεστάνται θεολόγοι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διὰ τοιαύτην σύνθεσιν ἐπέλεγον τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' αὐτὸς προετίμησε τὴν φυσιογνωσίαν. Ἐθεωρήθη ὅμως αἰρετικὸς καὶ ὑπὸ τῶν θεολόγων καὶ ὑπὸ τῶν φυσιογνωστῶν· διότι ἀντιμετώπισε τὰ προβλήματα ἀπὸ ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ὡς προφήτης καὶ ὀραματιστής.

Ἀφετηρία του εἶναι ἡ πίστις, ἡ ὁποία ὠθεῖ πρὸς γνῶσιν καὶ κατανόησιν τῶν πραγμάτων. Εἶναι, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ἡ "γνωστὴ πίστις". Ἡ πίστις αὕτη εἶναι ὁ παντοτεινὸς συνοδὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ τὸν ἀφήσῃ ποτὲ εἰς τὸ μέλλον· καὶ ὅσοι ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν Χριστὸν καὶ τὰς ὀργανωμένας θρησκείας, πάλιν διατηροῦν τὴν πίστιν. Πίστις καὶ γνῶσις συνδέονται μεταξύ των ἀρρήκτως, τὸ δὲ σύστημα τοῦ Ταιγιὰρ εἶναι σύνθεσις τῶν δύο τούτων δυνάμεων. Ἡ πραγματικότης εἶναι διεσπασμένη εἰς δύο κόσμους, τὸν θεῖον καὶ τὸν ἀνθρώπινον, τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν πάντως ἑνιαῖον σύνολον. Δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς γῆς, διὰ ν' ἀνέλθῃ εἰς

τοὺς οὐρανοὺς, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀνήκῃ, συγχρόνως καὶ εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Καὶ ὁ Θεὸς ἐπίσης φέρεται ὡς διεσπασμένος. Θεὸς τῆς ἐπιστήμης, τοῦ μέλλοντος, εἶδος ὑπερανθρώπου, καὶ Θεὸς τοῦ παρελθόντος, τῆς παραδόσεως, ὁ ὑπερβατικός. Ὁ Ταιγιάρ ἐνώνει τοὺς δύο εἰς ἓνα, τὸν ὑπερβατικὸν Θεὸν μὲ τὸν ὑπεράνθρωπον τοῦ μέλλοντος.

Τὸ μεταφυσικὸν τοῦ σύστημα ἀκολουθεῖ τὴν ἐξελικτικὴν μέθοδον. Τὸ σύμπαν δὲν εἶναι συγκρότημα προελθὸν διὰ μηχανικῶν μεταβολῶν ἢ δι' ἑτερογενῶν στοιχείων· εἶναι ὀργανικόν. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπάρχουν δυνάμεις αἱ ὁποῖαι τὸ ὄθουν εἰς ἐξέλιξιν καὶ ἐμφράζονται εἰς τὴν ὕλην καὶ τὸ πνεῦμα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι πράγματα ἀλλὰ λειτουργίαι τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Αἱ δυνάμεις αὗται προκαλοῦν τὴν ἐξέλιξιν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὰ ἄνω. Κέντρον τοῦ σύμπαντος, κίνητρον καὶ σκοπὸς αὐτοῦ, εἶναι ὁ Χριστός. Εἰς τὴν ἐξέλιξιν χωρεῖ τοῦτο διὰ τῶν κάτωθι βαθμίδων. Ἀπὸ τὸν Θεὸν προέρχεται πρῶτον ἡ ὕλη κατὰ τὴν κοσμογένεσιν· αὕτη ἔπειτα διὰ τῶν ἐντὸς τῆς δυνάμεων ἄγει εἰς βιογένεσιν, τὴν γένεσιν τῶν ἐμβίων ὄντων· ἀκολουθῶς εἰς τὴν νοογένεσιν, τὴν γένεσιν τῶν λογικῶν ὄντων ἢ τοῦ ἀνθρώπου. Τελευταία βαθμὶς εἶναι ἡ χριστογένεσις, ἡ ἐμφάνισις τῶν τελείων ἐν Χριστῷ ἀνθρώπων διὰ τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι νέα δημιουργία. Οἱ τέλειοι αὐτοὶ ἄνθρωποι θὰ ἐξελιχθοῦν περισυότερον εἰς τὸ μέλλον, ὅποτε θὰ ἐπέλθῃ μία μαζικοποίησις καὶ διαμόρφωσις κοινῆς συλλογικῆς συνειδήσεως· θὰ εἶναι εἶδος μηχανοποιημένων ἀνθρώπων ἢ μάλλον εἶδος ὀλοκληρωτικῆς ἀνθρωπινότητος.

Χάνς Οὔρς Ὁ Ἑλβετὸς Χάνς Οὔρς Von Balthasar **Φὸν Μπάλταζαρ** (1905-), ἐπὶ τινα χρόνον μέλος τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, ἐργάζεται ὡς ἐφημέριος, συγγραφεὺς καὶ ἐκδότης ἐν Βασιλείᾳ, διευθύνων ἐκεῖ ἴδιον ἐκδοτικὸν οἶκον.

Πολύπλευρος διανοούμενος, εἰργάσθη κατὰ πρῶτον εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ προμηθευτικοῦ στοιχείου εἰς τὴν γερμανικὴν σκέψιν ἀπὸ τοῦ Λέσσιγκ μέχρι τοῦ Ρίλκε, τῆς ὁποίας προῖον εἶναι τὸ τρίτομον ἔργον τοῦ *Ἡ ἀποκάλυψις τῆς γερμανικῆς ψυχῆς*. Ἐπειτα ἀφιερῶθη εἰς τὴν ἔρευναν τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητος, ἀπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τῶν ὁποίων τὴν μελέτην τὸν εἰσήγαγεν ὁ Ντὲ Λυμπάν, μέχρι τῶν νεωτέρων μυστικῶν. Σχετικὰ ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ἔργα εἶναι ἡ *Κόσμικὴ λειτουργία*, ἡ *Ἐλισάβετ Ντιζιὸν καὶ ἡ ἀποστολή της* καὶ ἄλλα. Τέλος εἰς μίαν σειρὰν δοκιμῶν, ὡς *Παρὸν καὶ σκέψις*, *Θεολογία τῆς ἱστορίας*, *Τὸ σύμπαν ἐν ἀποσπάσματι*, ἐκ-

φράζει ἰδίας θεολογικὰς γνώμας. Ἐξαιρετὸν σύνθεσιν ἀποτελεῖ τὸ τρίτομον ἔργον *Ἡ μεγαλειότης, μία θεολογικὴ αἰσθητικὴ*, εἰς τὸ ὁποῖον καθορίζει τοὺς τύπους τῆς θεωρίας τοῦ κάλλους, τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ Θεοῦ, ἐπιλέγων σκέψεις σειρᾶς συγγραφέων ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος μέχρι σήμερον, θεολόγων, ποιητῶν, φιλοσόφων. Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, γραμμένα εἰς τὴν γερμανικὴν, ἔχουν εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ πολλὰ ἔχουν μεταφρασθῆ εἰς ξένας γλώσσας.

Ὁ Μπάλταζαρ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνων τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων οἱ ὁποῖοι συνδυάζουν καλὴν γνώσιν τῆς ἀρχαίας θεολογικῆς παραδόσεως μὲ πλήρη ἐνημέρωσιν εἰς τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα, χρησιμοποιοῦν δὲ ἀμφοτέρω διὰ τὴν πλαισίωσιν τῆς συγχρόνου χριστιανικῆς σκέψεως. Ὑπεράνω καὶ τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τῆς φιλοσοφίας τοποθετεῖ τὴν πίστιν, ἣ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς μίαν γονυπετοῦσαν θεολογίαν, εἰς μίαν λατρεύουσαν θεολογίαν. Ἡ πίστις ἀφετηρίαν καὶ ταυτοχρόνως κέντρον ἔχει τὸν Χριστιανισμόν, εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ ὁποίου ὁ Μπάλταζαρ ἀκολουθεῖ μέθοδον τὴν ὁποίαν ὀφείλει εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τῆς μυστικῆς καὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογίας. Ὁ Χριστὸς εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ συγκεκριμένη πρώτη ἰδέα τοῦ δημιουργοῦντος Θεοῦ. Εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος κατέστη Θεάνθρωπος, ἀναλαβὼν εἰς ἑαυτὸν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν λυτρώσιν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν ἱστορίαν. Εἰς τὴν Γραφὴν συναντῶμεν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐνανθρώπησιν. Τὸ γράμμα αὐτῆς εἶναι ὅ,τι τὸ σῶμα τοῦ Θεανθρώπου, τὸ δὲ νόημα αὐτῆς εἶναι ὁ Λόγος.

Ἀπέδωσε τὴν "θεωρίαν" τῶν μυστικῶν ὑπὸ νεωτέρους ὄρους. Θεωρία εἶναι ἡ προσήλωσις εἰς τὸ θεῖον κάλλος. Εἶναι ποιότης αἰσθητικὴ, διότι ὁ Θεὸς ἀπεκαλύφθη καὶ εἰς τὰς ἀνθρωπίνους αἰσθήσεις, καὶ εἶναι ἐπίσης ποιότης ὠλοκληρωμένη ὡς ἐκ τοῦ ἀπολύτου τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς, τοῦ Θεοῦ. Εἶναι δὲ δυνατὴ ἡ θεωρία τοῦ ἄνευ μορφῆς Θεοῦ, διότι τὸ ἄμορφον αὐτοῦ δὲν ὀφείλεται εἰς ἀδυναμίαν τοῦ ἰδίου ἀλλ' εἰς ἀδυναμίαν τῆς μορφῆς νὰ ἐγγίσῃ τὸν Θεόν. Ὁ νοῦς, μὴ εὐρίσκων ἀνάπαυσιν εἰς ὅσα συλλαμβάνει, ὑπερπηδᾷ τὰ αἰσθητὰ καὶ νοητὰ, διὰ τὴν φθάσιν ὑπεράνω αὐτῶν καὶ ὑπεράνω τῆς δυνάμεώς του. Οὕτω φθάνει εἰς τὸν Θεόν. Ἡ θεωρία αὕτη, ἂν καὶ γνοφώδης, εἶναι πηγὴ ἀγαλλιᾶσεως, διότι ὁ Θεὸς εἶναι πηγὴ τοῦ κάλλους.

Κάρολος Ράνερ Ὁ Κάρολος Rahner (1904-) εἶναι εἰς ἐκ τῶν διασημοτέρων συγχρόνων ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων. Γεννηθεὶς εἰς τὸ Φρειβούργον ἐν Μπράϊσγκαου, εἰσῆλθεν

εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ ἐδίδαξε δογματικὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Ἰννσπρουκ, βραδύτερον δὲ εἰς τὰ πανεπιστήμια τοῦ Μονάχου καὶ τοῦ Μύνστερ. Πλὴν τοῦ διδασκαλικοῦ καὶ συγγραφικοῦ ἔργου ἐπέδειξεν ἰδιαιτέραν δραστηριότητα εἰς ἐκδοτικὰ προγράμματα ἀπὸ τὰ ὅποια προέκυψεν ἡ ἔκδοσις τῶν πολυτόμων ἔργων *Ἑγχειρίδιον ἱστορίας δογμάτων* καὶ *Ἑγχειρίδιον Ποιμαντικῆς* καὶ ἡ ἐπανεκδοσις τοῦ *Lexikon für Theologie und Kirche*. Ἦτο θεολογικὸς σύμβουλος εἰς τὴν Β' Βατικανήν.

Τὸ συγγραφικόν του ἔργον ἐκτείνεται εἰς τὰ πεδία τῆς φιλοσοφίας, τῆς συστηματικῆς θεολογίας καὶ τῆς ποιμαντικῆς θεολογίας. Μελετήματά του περιέλαβον αἱ πολύτομοι συλλογαὶ *Θεολογικαὶ συγγραφαὶ* καὶ *Ἀποστολὴ καὶ χάρις*. Ἀπὸ τὰς αὐτοτελεῖς πραγματείας ἰδιαιτέρας ἀξίας εἶναι μεταξὺ ἄλλων αἱ κάτωθι· *Τὸ πνεῦμα ἐν τῷ κόσμῳ*, *Ἀσκησις καὶ μυστικισμὸς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων*, *Ἀκροαταὶ τοῦ λόγου*, *Ὁράσεις καὶ προφητεῖαι*, *Τὸ δυναμικὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ*, *Θεολογία τοῦ Θανάτου*, *Ἐκκλησία καὶ μυστήρια*

Ὁ Ράνερ κηρύσσει τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νεοσχολαστικῆς παραδόσεως καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδέσῃ ὅσους ὄρους καὶ ἐκφράσεις τῶν παλαιῶν σχολαστικῶν διατηρεῖ μὲ τὴν νεωτέραν σκέψιν, καὶ ἰδίως τὴν ὑπάρξιακὴν, τὴν ὁποίαν ἐσπούδασεν ὡς μαθητῆς τοῦ Χάϊντεγκερ. Ὑπερβαίνει ἐπίσης τὴν διάσπασιν μεταξὺ διδασκαλικῆς θεολογίας καὶ κηρύγματος, διακηρύσσων ὅτι ἡ θεολογία δὲν εἶναι αὐτόνομος μάθησις ξένη πρὸς τὸ σύνολον τῶν πιστῶν. Καὶ τέλος ἔρχεται εἰς κοινωνίαν ἐπιστημονικὴν διὰ τοῦ διαλόγου πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς ἀπίστους. Παρὰ τὰ φαινόμενα ὅμως εἶναι καὶ αὐτὸς προσηλωμένος εἰς τὴν βιβλικὴν καὶ τὴν πατερικὴν παράδοσιν.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς μεθόδου τοῦ Ράνερ εἶναι ὅτι ἐπεξεργάζεται τὰ δογματικὰ προβλήματα βάσει ἀνθρωπολογικῶν δεδομένων. Ἐξετάζει δὲ καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν ὄχι στατικῶς ὡς ἀντικειμενικὸν στοιχεῖον, ἀλλ' ὀργανικῶς καὶ δυναμικῶς. Ἡ θεία ἀποκάλυψις καὶ τὸ σωτηριῶδες ἔργον τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ξένα πρὸς τὸν ἄνθρωπον οὔτε εἶναι κάτι τὸ ἐπουσιῶδες δι' αὐτόν· ἀποτελοῦν τὸ ἅπαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεώς του. Ὁλόκληρος ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διαποτισμένη ὑπὸ τῆς θείας χάριτος καὶ πᾶσα πράξις αὐτοῦ ἔχει σωτηριώδη σημασίαν. Διὰ τοῦτο ἀφετηρία διὰ πᾶσαν θεολόγησιν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς ζῶσα καὶ ἀγωνιζομένη προσωπικότης καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, γνώρισμα δὲ τῆς ἀγάπης εἶναι ὅτι προσφέρει. Ὁ Θεός, διὰ νὰ μεταδώσῃ ἑαυτόν, ἐδημιούρ-

γησε τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δύναται ν' ἀγαπᾷ πλήρως ὁ Θεός. Οὕτω τὸ τριαδικὸν μυστήριον, τὸ ἀποκεκρυμμένον, ἀποκαλύπτεται καὶ δὲν ὑπάρχει διάκρισις μεταξύ τῆς ὑπερβατικῆς ἀπολύτου Τριάδος καὶ τῆς οἰκονομικῆς Τριάδος. Ἐκαστον πρόσωπον αὐτῆς προσφέρεται πρὸς μέθεξιν. Τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἀγάπη μεταδίδεται πλουσίως εἶναι ἡ ἐνανθρώπησις. Διὰ τοῦτο μόνον ἐν Χριστῷ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ προσεγγίσῃ τὸν Θεὸν ἐν πληρότητι. Διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀγάπης ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται πρῶτον αὐτογνωσίαν καὶ ἔπειτα δύναμιν ὑπακοῆς· αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν ἀντιθετικὴν τρόπον τινὰ συγγένειαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ χάρις, ἥτοι ἡ μετάδοσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μεταμορφώνει τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν.

Ὁ Ράνερ ἐπεξεργάσθη μὲ προσοχὴν τὸ θέμα τοῦ θανάτου, εἰς τὸ ὁποῖον προσεγγίζει προτεσταντικῶς ἀπόψεις. Ὁ θάνατος εἶναι συνέπεια τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ κατόπιν τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ ἠλλάξε μορφήν. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε ἀπέθνησκε τὸν θάνατον τῆς ἁμαρτίας, ἀφ' ὅτου ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς τὸν ἀνθρώπινον θάνατον καὶ κατῆλθεν εἰς τὸν Ἄδην, ἀποθνήσκει καὶ αὐτὸς πλέον τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι σωτηρώδης. Ὁ μυστηριακὸς θάνατος εἰς τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστίαν ἐπαναλαμβάνεται πραγματικῶς διὰ τοῦ σωματικοῦ θανάτου, ὁ ὁποῖος εἶναι συμμετοχὴ εἰς τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία κατέχει τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ τὴν χάριν, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ τελευταία εὐρίσκειται ἐν τινι μέτρῳ καὶ ἐκτὸς ταύτης. Εἶναι οὕτω δυναμικὸς καὶ ζῶν πνευματικὸς ὀργανισμὸς, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία ὑφίσταται ἀνάπτυξιν συνεχῆ. Ἡ ἀνάπτυξις δέ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς φραστικὴ ἀλλ' οὐσιαστικὴ, τελεῖ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ καθοδηγοῦντος τὴν Ἐκκλησίαν Πνεύματος, καὶ ὅσον παρέρχεται ὁ χρόνος αὕτη μειώνεται καὶ ἐπιβραδύνεται, διότι ἡ ἀλήθεια ἔχει καταστῆ πλέον ἰσχυροτέρα καὶ πληρεστέρα.

Ἑρρίκος Ντέ Λυμπάκ Ὁ Ἑρρίκος De Lubac (1896 -) ἐκ Καμπραὶ τῆς Γαλλίας, ἰησοῦίτης ὡσαύτως, ἐδίδαξεν ἀπολογητικὴν καὶ ἱστορίαν θρησκευμάτων εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τῆς Λυῶνος, ἀλλ' αἱ μεταρρυθμιστικαὶ ἀντιλήψεις του προεκάλεσαν ἀπαγόρευσιν τῶν παραδόσεών του ἐπὶ ἔτη. Μετὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν παπικὸν θρόνον τοῦ Ἰωάννου ΚΓ' ἀποκατεστάθη καὶ παρηκολούθησεν ὡς θεολογικὸς σύμβουλος τὰς ἐργασίας τῆς Β' Βατικανῆς. Εἶναι μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἠθικῶν

ἐπιστημῶν τῆς Γαλλίας.

Συνέβαλεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πατερικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς διδασκαλίας, τῶν συγγραφῶν καὶ τῆς μετὰ τοῦ Ἰωάννου Ντανιελοῦ ἐγκαινιάσεως τῆς συλλογῆς Sources Chrétiennes. Συνέβαλεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐπέκτασιν κάποιας φιλελευθέρως θεολογικῆς τάσεως, ἣ ὁποία διατηρεῖ τὸν σύνδεσμόν της μετὰ τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἀναφέρονται κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς μίαν ὑπὸ νέον πνεῦμα δογματικὴν. Τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Ὁριγένους καὶ τὰς ἀπόψεις αὐτῶν περὶ τῶν νοημάτων τῶν γραφικῶν κειμένων ἐξετάζει εἰς τὸ ἔργον *Ἱστορία καὶ Πνεῦμα*, γενικώτερον δὲ τὰς ἀπόψεις τῶν θεολόγων τοῦ Μεσαίωνος περὶ τῶν πολλαπλῶν νοημάτων τῶν γραφικῶν κειμένων ἐκθέτει εἰς τὸ τετράτομον ἔργον *Μεσαιωνικὴ ἐξήγησις*. Τὸ *Μυστικὸν σῶμα* περιέχει ἐκθεσιν περὶ τῆς θέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Ἄλλαι μελέται του, ὡς ἡ *Περὶ τῶν ὁδῶν τοῦ Θεοῦ*, ἐμφράζουν ἐκδηλώτερον τὰς προσωπικὰς του ἀπόψεις.

Εἶναι ἀρνητῆς τῆς σχολαστικῆς μεθόδου, ἣ ὁποία, ὡς φρονεῖ, εἰσήγαγε φιλοσοφικοὺς ὅρους εἰς τὴν ἐρμηνείαν ὅχι μόνον τῶν θεολογικῶν προβλημάτων ἀλλὰ καὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς μεθόδου αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία ἀπεξηράνθη καὶ ἔχασε τὸν σύνδεσμόν της μὲ τὴν μυστηριακὴν ζωὴν. Ἡ προώθησις τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων πατέρων, ἣ δυναμικὴ περὶ Ἐκκλησίας ἀντίληψις ὡς ὀργανισμοῦ τείνοντος νὰ καταστήσῃ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως, ἂν καὶ προσκαίρως προεκάλεσαν τὴν δυσαρέσκειαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν.

Ἰωάννης Ντανιελοῦ Ὁ Ἰωάννης Daniélou (1905 -), υἱὸς γάλλου ὑπουργοῦ ἐκ Νεϊγὺ ἐπὶ τοῦ Σηκουάνα, εἰσῆλθεν ἐπίσης εἰς τὸ τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἀπὸ τοῦ 1944 ἐδίδαξεν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Καθολικοῦ Ἰνστιτούτου Παρισίων, συγκεντρῶνων πλήθη ἀκροατῶν. Εἶναι συνιδρυτῆς τῆς συλλογῆς Sources Chrétiennes μετὰ τοῦ Ντὲ Λυμπάκ, διετέλεσε θεολογικὸς σύμβουλος τῆς Β' Βατικανῆς καὶ ἀνυψώθη εἰς καρδινάριον. Μετέχει μὲ ζῆλον εἰς τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν καὶ τὸν διάλογον πρὸς τὸν κόσμον.

Τὸ πεδίον ἐρεῦνης τοῦ Ντανιελοῦ περιορίζεται κυρίως εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν θεολογικὴν σκέψιν. Ἀφιέρωσεν ἀξιολόγους πραγματείας εἰς τὸν Ὁριγένην καὶ τὸν Γρηγόριον

Νύσσης, τὴν δευτέραν ὑπὸ τὸν τίτλον *Πλατωνισμὸς καὶ μυστικὴ θεολογία*, ὡς καὶ εἰς τὴν προέλευσιν τῆς βιβλικῆς τυπολογίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Sacramentum futuri*. Τὸ θεμελιῶδες ὅμως ἔργον τοῦ εἶναι ἡ τρίτομος *Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς σκέψεως πρὸς τῆς Νικαίας*, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετάζει τὰ ποικίλα ρεύματα εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τῆς περιόδου ἐκείνης μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς προσφορᾶς εἰς αὐτήν. Φερόμενος ἀπολογητικῶς ἔναντι τῶν περὶ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἰσχυρισμῶν τοῦ Χάρνακ, προσπαθεῖ ἄνευ ἐπαρκῶν στηριγμάτων ν' ἀποδώσῃ πλῆθος συγγραμμάτων τοῦ Α' καὶ Β' αἰῶνος εἰς ἰουδαιοχριστιανούς συγγραφεῖς καὶ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πρώτη χριστιανικὴ θεολογία εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἔργον Ἰουδαιο-Χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦν κατηγορίας οἰκειάς εἰς τὸν σύγχρονον τότε ἰουδαϊκὸν κόσμον.

Ὁ Ντανιελοῦ ἀποδίδει πολλὴν σημασίαν εἰς τὴν ἱστορίαν, διότι κατ' αὐτὴν ὀλοκληρῶνεται τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων συμμορφώσεως πρὸς τὴν θείαν προσταγήν. Αἱ μορφαὶ τῆς θεολογίας δύνανται νὰ εἶναι ποικίλαι, διότι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια δὲν συνίσταται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ὠρισμένου ποσοῦ ἰδεῶν καὶ σκέψεων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ἑνὸς προσώπου, τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ ἐν τῷ Χριστῷ. Πᾶν θεολογικὸν σύστημα καθορίζεται ἀπὸ τὴν νοοτροπίαν ἢ ὁποία τὸ γεννᾷ καὶ ἐκφράζει μίαν μόνον ἀπόψιν τῆς ἀντιειμενικῆς ἀληθείας. Ἄλλ' αἱ ἀπόψεις εἶναι πολλαὶ καὶ παρὰ ταῦτα δὲν ἐξαντλοῦν τὴν ἀλήθειαν. Διὰ τοῦτο ἡ διαμόρφωσις θεολογικῶν συστημάτων συνεχίζεται. Σήμερον ἔχομεν ἀνάγκην θεολογικοῦ συστήματος συγχρονισμένου καὶ προσηρμοσμένου πρὸς τὰς νέας φιλοσοφικὰς καὶ κοινωνικὰς τάσεις. Τὸ σύστημα αὐτὸ πρέπει νὰ δεικνύῃ κατανόησιν εἰς τὰς νεωτέρας ἐπιστήμας, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὸ σύνολον τῆς ἐμπειρίας τῶν ἀνθρώπων, νὰ ἱκανοποιῇ δὲ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ὄχι δι' ὀρθολογιστικῆς ἀναλύσεως. Ἄλλ' οἰουδήποτε συστήματος ἢ συγκρότησις δὲν δύναται νὰ παραβλέψῃ τὴν προσφορὰν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οὔτε ν' ἀφίσταται τῆς Γραφῆς οὔτε νὰ παραμερίζη τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ.

“Υ6ς Ὁ “Υβς Congar (1904 -), δομηνικανὸς ἐκ Σεν-Κογκάρ τὰν τῆς Γαλλίας, διεκρίθη ὡς διδάσκαλος, ἐκδότης καὶ συγγραφεὺς μὲ μεταρρυθμιστικὰς τάσεις. Ἀπὸ τοῦ 1931 μέχρι τοῦ 1954 διετέλεσε καθηγητῆς τῆς ἀπολογητικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιολογίας εἰς τὴν Δομηνικανὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῶν Παρισίων, μὲ μίαν διακοπὴν κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν

κατοχήν τῆς Γαλλίας, ὅποτε ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακάς. Βραδύτερον περιέπεσεν εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς λόγῳ τῶν φιλελευθέρων ἀπόψεών του, διὰ τὴν ἀποκατασταθῆν πλήρως μετὰ τινα ἔτη. Σήμερον ἀπολαύει ἰδιαιτέρας τιμῆς μετὰ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολογικῶν κύκλων ὡς ὁ ἡγετικὸς θεολόγος τῶν Δομηνικανῶν.

Δύο εἶναι τὰ κύρια προβλήματα, τὰ ὅποια ἐλκύνουν τὴν προσοχήν του· ἡ διάσπασις μετὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἡ ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Εἰς τὸ πρῶτον ἀναφέρονται μετὰ τῶν ἄλλων τὰ ἔργα του *Χριστιανισμὸς διηρημένος*, εἰς τὸ ὅποιον ἀναζητεῖ τὰς ἀρχὰς ἐνδὸς καθολικοῦ οἰκουμενισμοῦ, καὶ *Πρὸ ἐννεακοσίων ἐτῶν*, περιέχον σημειώσεις περὶ τοῦ σχίσματος μετὰ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Εἰς τὸ δεύτερον πρόβλημα ἀναφέρονται τὰ ἔργα *Ἀληθῆς καὶ ψευδῆς μεταρρυθμισίς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν*, *Πρὸς μίαν θεολογίαν τοῦ λαϊκάτου* καὶ *Ἱερατεῖον καὶ λαϊκάτον ἐνώπιον τῶν καθηκόντων των πρὸς τὸν εὐαγγελισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν*. Δογματικῆς ὑφῆς εἶναι τὰ ἔργα του *Ἡ πίστις καὶ ἡ θεολογία*, καὶ *Αἱ ὁδοὶ τοῦ ζῶντος Θεοῦ*. Τώρα ἤρχισε μίαν διερεύνησιν τῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀπόψεων κατὰ τὸ παρελθόν, τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα θὰ περιληφθοῦν εἰς πολῦτομον σειρὰν.

Ὁ Κογκάρ παριστᾷ τὸν Θεὸν ὡς παρόντα εἰς τὸν κόσμον ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ ἐκεῖθεν καθ' ὅλον τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἡ παρουσία αὐτοῦ εἶναι μυστηριακῆ, θεολογικῆ, σωτηριοῖστορικῆ, λειτουργιολογικῆ. Ἐνδιαφέρεται δὲ κυρίως ὁ Κογκάρ διὰ τὴν ἐκκλησιολογίαν. Θεωρεῖ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὄρατὸν σχῆμα τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου φρονεῖ ὅτι αὕτη ἔχει σωτηριώδη χαρακτῆρα. Ἡ ἐνότης αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἐνεργοῦντος πνεύματος καὶ διὰ τῆς μετοχῆς εἰς τὸν ἕνα Χριστόν. Ἐν τῇ ἐνότητι δὲ ταύτῃ καθίσταται αὕτη τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἐντὸς αὐτῆς ἱεραρχία εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἱεράρχιαις ἀγιότητος· ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ἡ ὀργανωτικὴ ἱεραρχία, διότι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι μόνον τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι καὶ ὁ ὀργανισμὸς μὲ τὰς ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ διαστάσεις αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν σκέψεων τούτων καταφαίνεται ὅτι τὴν Ἐκκλησίαν ἀποτελεῖ τὸ σύνολον τῶν πιστῶν, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν. Οἱ λαϊκοὶ κατέχουν θέσιν ἰσότιμον μετὰ τῶν κληρικῶν κατ' ἀξίαν καὶ διαφέρουν αὐτῶν μόνον κατὰ θέσιν· αὐτοὶ εἶναι ἱερεῖς ἐκ βαπτίσματος, ἐνῶ οἱ κληρικοὶ εἶναι ἱερεῖς ἐξ ἱερωσύνης.

Δὲν νοεῖται νὰ εἶναι διηρημένη ἡ Ἐκκλησία. Ἡ ἐνότης

αὐτῆς θὰ ἐπιτευχθῆ δι' ἐπιστροφῆς εἰς τὰς πηγὰς τῆς παραδόσεως, αἱ ὁποῖαι ἐξέθρεψαν τὰς βαθεῖας ρίζας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς· αὕτη ἀποτελεῖ τελείωσιν τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀπομονωτικὸν καὶ ἀποκλειστικόν· πρέπει νὰ ἐναγκαλίζεται τὸν κόσμον. Ἄν καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία, αὕτη πρέπει νὰ ἐργάζεται ἐν τῷ κόσμῳ, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὸν ἰδικὸν του δρόμον καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ν' ἀγιάζη τὸν κόσμον.

Γ. ΡΩΣΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ Ρωσικὴ Θεολογία καταλαμβάνει τὰ πρωτεῖα εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν διὰ πρώτην φοράν τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Ἡ βασιλεία τοῦ Νικολάου Α' (1825-1855) πραγματοποιεῖ ἐπιστροφήν εἰς τὴν πρὸ τοῦ Μεγάλου Πέτρου ἐποχὴν τῆς Ἁγίας Ρωσίας, μὲ συνθήματα τὴν ὀρθοδοξίαν, τὴν ἀπολυταρχίαν, τὸν λαόν. Ἡ παλαιὰ παράδοσις νικᾷ εἰς τὸν ἀγῶνα πρὸς τὸν ἐξευρωπαϊσμόν, ἀλλ' αἱ δυνάμεις τοῦ τελευταίου τούτου συνεχίζουσι τὴν δρᾶσιν των μέχρι τέλους. Τώρα λόγῳ καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῶν θεολογικῶν σχολῶν, τῶν λεγομένων ἀκαδημιῶν (1814), ἀναπτύσσεται ζωηροτάτη θεολογικὴ κίνησις, ἐνῶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον ἡ θεολογία ἐτρέφετο μὲ μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων ἢ ἐμιμεῖτο δυτικὰ πρότυπα.

Ἄλλ' ἡ θεολογία, μολονότι ἐγκαταλείπει τὴν γραμμὴν τοῦ Θεοφάνους Προκόποβιτς, εὐνοουμένην ὑπὸ τῆς ἰδιοκρατικῆς θεολογίας τῆς Γερμανίας, καὶ παύει νὰ εἶναι ἀντίγραφον τῆς φιλελευθέρας προτεσταντικῆς θεολογίας, ἐξακολουθεῖ νὰ δυτικίζῃ εἰς τὴν μορφήν. Διὰ τοῦτο μένει ξένη ἀπὸ τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος παραμένει πιστὸς εἰς τὴν παλαιὰν ἀφελῆ εὐσέβειαν καὶ ἀφωσμημένος εἰς τὰς ὁδηγίας τῶν στάρετς. Πάντως δὲ δὲν εὐρίσκειται εἰς τὸ ἴδιον ὕψος μὲ τὴν ἄλλην ἀνάπτυξιν τῆς ρωσικῆς σκέψεως κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα, ἡ ὁποία ἦτο τόσον ζωηρά, ὥστε ἠφνιδίασε τὸν κόσμον. Ἀπὸ τινος ἀπόψεως ἡ θεολογία φαίνεται ὡς νὰ ἠκολούθει τὴν πνευματικὴν αὐτὴν κίνησιν ἀπὸ μακρὰν ἀσθμαίνουσα.

Οἱ ρῶσοι διανοούμενοι ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀπετέλουν ἰδιαίτερον κόσμον, ξένον πρὸς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν, ἐνίοτε δὲ ξένον καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Τοιαύτη τάσις εἶχε παρατηρηθῆ καὶ κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα, ἀλλ' αὕτη ἦτο τότε καρπὸς ἐπιπολαίου θαυμασμοῦ τοῦ βολταιρισμοῦ. Τώρα τὰ συστήματα τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Σέλλιγκ, ὡς καὶ ἡ κίνησις τῶν ρωμαντικῶν, ἐπιδροῦν ἐντονώτερον, ἀλλὰ προκαλοῦν ἐμβάθυνσιν καὶ ἀφομοίωσιν, καὶ ὀδηγοῦν εἰς νέας μορφάς.

Μία μερὶς διανοουμένων, ἡ πολυπληθεστέρα, εἶναι δυτικῶφιλος. Ἀγνοοῦσα τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν, ζητεῖ ἔνταξιν τῆς Ρωσίας εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν τροχίαν. Ἀ-

πὸ τὴν μερίδα αὐτὴν, ἔχουσαν ἀνέκαθεν κοινωνιοκρατικὰς τάσεις, προῆλθον σὺν τῷ χρόνῳ αἱ ἐπαναστατικαὶ ὑλιστικαὶ ὁμάδες τῶν μηδενιστῶν, τῶν ἀναρχικῶν καὶ τέλος τῶν κομμουνιστῶν. Εἰς ἓν μόνον σημεῖον ἠκολούθουν αὗται τὴν ρωσικὴν παράδοσιν, εἰς τὸν φανατισμόν. Τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν Ρώσων ἔδωσεν εἰς ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα δογματικὸν χαρακτῆρα, καὶ αἱ σκέψεις καὶ ἐνέργειαι τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν ἐνεφοροῦντο ἀπὸ ὀλοκληρωτικὴν θρησκευτικίζουσαν ὁρμὴν.

Ἄλλη μερὶς διανοουμένων ἔμεινε πιστὴ εἰς τὴν Ὁρθόδοξίαν, δὲν διέκοψε πλήρως τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ διεκήρυττε τὴν ἀφοσίωσίν της εἰς τὸν ἀμόρφωτον ρωσικὸν λαόν. Διὰ τοῦτο οἱ τῆς μερίδος ταύτης ἀπεκλήθησαν Σλαβόφιλοι. Ἐθεράπευσαν ὅμως καὶ αὐτοὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν μὲ κάποιαν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, παρουσιάζοντες ἐπίσης ἐνίοτε κοινωνιοκρατικὰς τάσεις καὶ ἐλαφρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν.

Μετὰ τὴν κομμουνιστικὴν ἐπικράτησιν (1917) ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας κατέστη τραγικὴ. Οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν ἐδημεύθησαν, αἱ θεολογικαὶ σχολαὶ ἐκλείσθησαν καὶ πολυάριθμοι κληρικοὶ ἐφονεύθησαν. Ἐπὶ δύο δεκαετίας ἡ Ἐκκλησία εὕρισκετο εἰς τὴν ἀφάνειαν. Δύο θεολογικαὶ σχολαί, ἀνοιχθεῖσαι ἐκ νέου μετὰ τὸν δεῦτερον παγκόσμιον πόλεμον, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προσφέρουν πολλὰ εἰς τὴν θεολογικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν, διότι πλὴν τῶν ἄλλων πιέσεων εὕρισκονται ἐνώπιον ἀπαγορεύσεως ἐκτυπώσεως θεολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν βιβλίων.

Ἡ ρωσικὴ θεολογία μετεφέρθη τότε εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἀνήχθη εἰς τοιαύτην ἀνθησιν, ὅποιαν δὲν εἶχε γνωρίσει ποτὲ εἰς τὴν πατρίδα της.

1. ΘΕΟΛΟΓΟΥΝΤΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Όπως εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἑλλάδα, οὕτω καὶ εἰς τὴν Ρωσίαν, οἱ φιλόσοφοι ἦσαν κατ' ἀρχὰς θεολόγοι ἢ προήρχοντο ἐκ θεολογικῶν σχολῶν. Ἄν καὶ ὀλίγοι μόνον ἐξ αὐτῶν ἠκολούθησαν ἐκκλησιαστικὴν σταδιοδρομίαν, οἱ πλεῖστοι προσεπάθουν νὰ συνδυάσουν τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν μὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Οἱ πρῶτοι ἐξ αὐτῶν ἀνήκουν εἰς τὸν ρωσικοῦ τύπου διαφωτισμόν.

Μιχαήλ Σπεράνσκυ Ὁ Μιχαήλ Σπεράνσκυ (1772-1834) ὑπῆρξε μία τῶν μεγαλυτέρων προσωπικοτήτων τῆς Ρωσίας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Καταγόμενος ἀπὸ πτωχὴν οἰκογένειαν, ἐσπούδασεν εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Πετροπόλεως, ἔπειτα δὲ ἀνῆλθεν εἰς ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ δὴ τὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς χώρας. Ὡς συνεργάτης τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Α' προέτεινε σειρὰν μεταρρυθμίσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν κωδικοποίησιν τῆς νομοθεσίας, τὴν κατάργησιν τῆς δουλοπαροικίας, τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν μερικαὶ δὲν ἔγιναν δεκταί.

Εἶχε τὴν γνώμην ὅτι εἰς τὴν Ρωσίαν δὲν κατεβάλλετο προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ οὐσιαστικοῦ μηνύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς ἀναφερόμενον καὶ εἰς τὸν θρησκευτικὸν καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν βίον. Χωρὶς νὰ θίγῃ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἐχαρακτήριζε τὰ ἐξωτερικὰ μέσα λατρείας καὶ ἀσκήσεως ὡς ἔργα διαβόλου καὶ ἀνεζήτει τὸν καθαρὸν Χριστιανισμόν. Ἐπίσης ὑπεδεῖκνυε τὴν ἐφαρμογὴν τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν βίον, μὲ ἄλλους λόγους ἐγκατάστασιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Πέτρος Τσααντάεφ Ὁ Πέτρος Τσααντάεφ (1794-1856), διαμείνας ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Δίσιιν, διεκήρυσσε τὴν πεποίθησίν του ὅτι μόνη ἀλήθεια εἶναι ἡ μεταφορὰ τῶν οὐρανῶν εἰς τὴν γῆν, ἡ ἐγκατάστασις εἰς αὐτὴν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ὡς ἀποκαλύψεως τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ χρόνος πληρῶνεται ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ

καὶ τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὰ μυστήριά της. Ἄλλ' ἐνῶ οὗτος θεωρεῖ τὸν Θεὸν ὡς κατευθύνοντα τὰ πάντα, ἀφήνει τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν ἐλευθέραν διὰ νὰ ἔχη εὐθύνην τῶν ἀποφάσεών της. Ὡς θεολογίαν τοῦ μέλλοντος κηρύσσει μίαν θεολογίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ ὑποκαταστήσῃ τὰ ξηρὰ συστήματα τῶν θεολογικῶν σχολῶν. Τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Σπεράνσκυ δὲν περιορίζονται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἔχουν τάσεις οἰκουμενικὰς καὶ καθολικὰς.

Λέων Τολστόη Τὸ ἴδιον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν Λέων Τολστόη (1228-1910), τὸν μέγαν λογοτέχνην τῆς Ρωσίας. Τόσον εἰς τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα ὅσον καὶ εἰς τὰ φιλοσοφικά, ὡς *Αἱ Ἐξομολογήσεις*, *Περὶ ζωῆς*, *Περὶ τῆς πίστεώς μου*, *Ἡ ἐντὸς ἡμῶν βασιλεία τοῦ Θεοῦ*, ἀναπτύσσει θρησκευτικὰς ἰδέας διαποτισμένας ἀπὸ μυστικιστικὸν πνεῦμα καὶ μαρτυρούσας ἐμμονοκρατικὰς τάσεις. Τὸ μυστικὸν στοιχεῖον τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν κόσμον, τὸ δὲ ἔμμονον τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν. Διατηρεῖ τὸ παλαιὸν ρωσικὸν ἀσκητικὸν καὶ τὸ ἀπόκοσμον πνεῦμα, συγκερασμένον μὲ συγχρόνους φιλοσοφικὰς σκέψεις. Κρίνει τὰ ἐγκόσμια ἀγαθὰ ὡς ἄχρηστα ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως, ὡς προϊόντα τοῦ πονηροῦ, καὶ ζητεῖ τὴν δημιουργίαν ἐνδὲς θρησκευτικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ κυριαρχῇ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον. Ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὄχι ὑπὸ μεταφυσικὴν ἀλλ' ὑπὸ ἐγκόσμιον ἔννοιαν, μίαν βασιλείαν εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἠθικὴ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλίας, καὶ ἰδίως ἡ ἐντολὴ περὶ μὴ ἀντιστάσεως "μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ". Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο τὸ αἰώνιον καὶ τὸ πρόσκαιρον ἐκλαμβάνονται ὡς ἀδιαχώριστα. Ὁ Τολστόη δὲν φαίνεται νὰ πιστεύῃ εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ πιστεύει κάπως εἰς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ, πρὸ πάντων εἰς τὴν ἠθικὴν του· διετῆρει δηλαδὴ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ περίπου ἄνευ Χριστοῦ.

Ἦτο ἀντικομμουνιστής, ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς ἰδικῆς του σκέψεως ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὸν ρωσικὸν κομμουνισμόν, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει ἐπίσης ἐγκατάστασιν ἐνδὲς ἐπιγείου παραδείσου. Γενικώτερον ἄλλωστε ὁ ρωσικὸς κομμουνισμὸς διατηρεῖ πλῆθος γνωρισμάτων τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ ἀγωγῆς τῶν Ρώσων.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω οἱ Σλαβόφιλοι εἶναι ἀφωσωμένοι εἰς τὸν ρωσικὸν λαὸν καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἐνῶ παρὰλλήλως ἀπορρίπτουν τὸν δυτικὸν πολιτισμόν. Δὲν ἔχουν παγ-

κόσμιον προοπτικὴν καὶ, ἂν ἔχουν, αὕτη ἐκφράζεται μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ ρωσικὸς λαὸς εἶναι προωρισμένος γὰ καταστῆ πνευματικὸς ὁδηγὸς τῶν λαῶν τῆς γῆς. Τοῦτο δὲ εἶναι μία μεταμόρφωσις τῆς παλαιᾶς ἰδέας περὶ τῆς Μόσχας ὡς τρίτης Ρώμης. Ἄλλ' ἐνῶ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν ρωσικὴν παράδοσιν, δὲν ἐπιστρέφουν καὶ εἰς τὰς ρίζας τῆς Ὁρθοδοξίας· τὴν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν. Μόνον τὴν ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν παρεδέχοντο, τὸ πολὺ καὶ ὅλην τὴν σλαβικὴν. Ἐτόνιζον δὲ καθ' ὑπερβολὴν τὴν ἀξίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου εἰς βάρος τοῦ ὀργανωτικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν κατῴρθωσαν ν' ἀποφύγουν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρωμαντισμοῦ· δυνάμεθα μάλιστα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ σλαβοφιλία εἶναι τὸ ρωσικὸν ἀντίτυπον τοῦ ρωμαντισμοῦ. Τὴν ἰδίαν ἀπέχθειαν ἔτρεφον καὶ ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν ἐθεώρουν ὡς ἐξευρωπαϊσμένην. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἀρεστοὶ οὔτε εἰς τὴν πολιτείαν οὔτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἐδιώχθησαν.

Ἀλέξιος Πρῶτος εἰς τὴν σειρὰν τῶν σλαβοφίλων διανοου-
Χομιακῶφ μένων πρέπει νὰ μνημονευθῆ ὁ Ἀλέξιος Χομιακῶφ (1804-1860), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συγχρόνως φιλόσοφος, θεολόγος, ποιητὴς καὶ δραματογράφος. Εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν ἠκολούθησε στρατιωτικὸν στάδιον τὸ ὁποῖον ἐγκατέλειψε ταχέως. Ἀπεκλήθη μετὰ ταῦτα ἱππότης τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν καὶ ἔμεινε λαϊκός, ἔζησεν ἐν εὐσεβείᾳ.

Τὰς θεολογικὰς του ἀντιλήψεις διετύπωσε πλὴν ἄλλων καὶ εἰς τὰ ἔργα *Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς καὶ Θεολογικαὶ ἐπιστολαί*. Ἀπηγορεύθη ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἔργων αὐτῶν, διότι ταῦτα ἀπῆρσαν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, ἐδημοσιεύθησαν δὲ κατὰ πρῶτον εἰς τὴν Πράγαν. Κέντρον τῆς προσοχῆς του ἦτο ἡ ἐκκλησιολογία. Ἐχαρακτήριζε τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἔχουσαν ἐνότητα χωρὶς ἐλευθερίαν, τὴν Προτεσταντικὴν ὡς ἔχουσαν ἐλευθερίαν χωρὶς ἐνότητα, τὴν δὲ Ὁρθόδοξον ὡς ἔχουσαν ἀμφοτέρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θεωρητικῶς εἶναι ἀκριβές. Αὐταὶ αἱ δύο ἔννοιαι εἶναι περιεχόμενον τῆς σωτηρίας. "Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας τῆς κτίσεως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ μυστήριον τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, χορηγουμένων ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου". Εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἀπῆντα ὅτι "εἶναι ὀργανισμὸς ἀληθείας καὶ ἀγάπης ἢ μᾶλλον εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἀγάπη ὡς ὀργανισμός. Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀφηρημένον, ἀλλ' εἶναι τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τὸ γινῶσκον ἑαυτό". Ἐθεώρει ὡς ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν

ἐλευθερίαν τὴν αὐταρχικὴν ἄσκησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Πρὸς χαρακτηρισμὸν μάλιστα τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας ἐχρησιμοποῖει τὸν ὄρον "σομπόρνοστ", διὰ τοῦ ὁποῦ ἀποδίδεται εἰς τὴν σλαβικὴν ἢ λέξις "καθολικὴ" τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ἐννοῶν δι' αὐτοῦ ὅτι οἱ πιστοὶ συνδέονται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συντροφικῶς, ἄνευ ἐξωτερικῆς πιέσεως, ἀλλ' ἐν ἀγάπῃ.

Ὁ Χομιακῶφ ἐκτιμᾷ τοὺς μεγάλους ἀσκητὰς καὶ διδασκάλους τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐμπνέεται ὑπὸ τοῦ παραδείγματος αὐτῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως δὲν δίδει τὴν ἀρμόζουσαν προσοχὴν εἰς τὴν Γραφὴν καὶ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ παρὸν τῆς ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας, ἐπιχειρῶν ἐξύψωσιν τῆς λαϊκῆς εὐσεβείας. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι τὸν θεωροῦν ὡς τὸν μεγαλύτερον ρῶσον θεολόγον, πράγματι δὲ ἢ κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν ἐπιρροὴ αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ δώσῃ ἐπίζηλον θέσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας.

Ἰωάννης Κυρεϊέφσκυ Ὁ Ἰωάννης Κυρεϊέφσκυ (1806-1856), γεννηθεὶς εἰς τὴν Μόσχαν ἐκ πατρὸς μασώνου, ἀπέθανεν εἰς τὴν Πετρούπολιν. Γοητευμένος κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὸν ρωμαντισμὸν τοῦ Σέλλιγκι, ἀντελήφθη ταχέως ὅτι ὁ θρησκευτικὸς συναισθηματισμὸς δὲν εὔρισκεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τούτου σταθερὰν θεμελίωσιν. Ἐστράφη τότε πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ περιφήμου στάρετς Φιλαρέτου, μονάζοντος εἰς μοναστήριον τῆς Μόσχας. Εἰς τὸ δοκίμιόν του *Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς παιδείας καὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐν Ῥωσίᾳ* κηρύσσει τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ρωσικὴν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν παράδοσιν. Ἰσχυρίζεται ὅτι αἱ ἀριστοτελιζουσαι δυτικαὶ Ἐκκλησίαι ἐνόθευσαν τὴν χριστιανικὴν πίστιν, τὴν ὁποίαν ἡ Ὁρθοδοξία ἀντιθέτως διετήρησεν ἀγνήν. Αἱ ἀλήθειαι δὲν εἶναι αἱ προσλαμβανόμεναι δι' ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν καὶ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, ἀλλ' αἱ συλλαμβανόμεναι διὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας. "Αἱ ζῶσαι ἀλήθειαι δὲν εἶναι ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι κρατοῦνται ὡς νεκρὸν κεφάλαιον τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως, αἱ ὁποῖαι μένουσιν εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτῆς καὶ δύνανται νὰ προσληφθοῦν δι' ἐξωτερικῆς μελέτης. Αἱ ζῶσαι ἀλήθειαι εἶναι αὐταὶ αἱ ὁποῖαι μεταδίδουσι τὸ φῶς εἰς τὴν ψυχὴν, αἱ ὁποῖαι δίδουσι εἰς τὴν ψυχὴν τὴν ζωὴν καὶ διατηροῦνται εἰς τὰ κρύφια τῆς καρδίας". Εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας παρατηρεῖται διάσπασις τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐννοεῖται διὰ τῆς συνεξελίξεως τοῦ νοῦ εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς. Δι' αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος ἀνακτᾷ τὴν προσωπικότητα, τὴν ζῶσαν προσωπικότητα. Θεμέλιον τοῦ πνευματικοῦ βίου εἶναι ἢ σχέσις μεταξὺ τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προσωπι-

κότητος τοῦ ἀνθρώπου.

Μολονότι ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ πίστις εἶναι προσωπικὰ καὶ ἐσωτερικὰ γεγονότα, ἡ τελείωσις αὐτῶν συντελεῖται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν καὶ πίπτει κανεὶς μόνος, δὲν σώζεται μόνος ἀλλ' ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Κυρεϊέφσκυ ἐπολέμησε τὸν εὐρωπαϊσμόν, ἀλλὰ δὲν ἀπέφυγε τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐπίδρασιν, τοῦλάχιστον τὴν ἐκ μέρους τοῦ Σλαϊερμάχερ, ὁ ὁποῖος ἐμεσουράνει τότε.

Νικόλαος Γκόγκολ Ὁ Νικόλαος Γκόγκολ (1809-1852), ἐξ Οὐκρανίας, εἶναι εἰς τῶν πρωτοπόρων εἰς τὴν ἀνεγερσιν τοῦ μεγαλοπρεποῦς οἰκοδομήματος τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας. Ἐζήσθη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Πετρούπολιν ἀλλὰ περιεπλανήθη ἐπὶ δωδεκαετίαν ἀνά τὴν Εὐρώπην. Τὸ 1840, εἰς περίοδον ἀσθενείας, ἀπέκτησε ζωηρὰν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν, ἡ ὁποία τὸν ἐτοποθέτησε σταθερώτερον εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν παράδοσιν τῆς Ρωσίας. Ἐκφράζει θαυμασμόν πρὸς τὴν παλαιὰν ἀνόθευτον πίστιν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ὡς τονίζει, δίδει λύσεις εἰς ὅλα τὰ προβλήματα διὰ τοῦτο κηρύσσει τὴν προσήλωσιν εἰς αὐτήν. Ὁ κοσμικὸς πολιτισμὸς ὁδηγεῖ εἰς ἀπογοήτευσιν, ἡ ὀρθόδοξος πίστις ἀναπλάσσει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸ θεῖον φῶς. Μία θύρα ὑπάρχει μόνον, αὐτὴ τὴν ὁποίαν ἔδειξεν ὁ Χριστός. "Νὰ εἴσθε, λέγει εἰς τὰς τελευταίας ὑποθήκας του, ζωνταναὶ καὶ ὄχι νεκραὶ ψυχαί. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη θύρα ἀπὸ ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἔδειξεν ὁ Χριστός".

Εἰς τὰς *Νεκρὰς ψυχὰς* ὁ Γκόγκολ φέρει τὸν ἀναγνώστην εἰς μίαν πινακοθήκην δαυμόνων, οἱ ὁποῖοι ἐκυριάρχουν εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς πατρίδος του. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος αὐτῶν προέβλεπεν ὡς ἀντιστάθμισμα τὴν ζωγράφισιν τῶν λυτρωμένων ψυχῶν, ἀλλὰ δὲν ἱκανοποιεῖτο ἀπὸ τὴν ἐκθεσιν, διὸ κατέστρεψεν ἐπανειλημμένως τὰ χειρόγραφα.

Τὴν ἀναμόρφωσιν καὶ τόνωσιν τῆς λειτουργικῆς καὶ μυστηριακῆς ζωῆς τῶν πιστῶν κηρύσσει εἰς ἄλλο ἐξαίρετον δοκίμιον, τοὺς *Στοχασμοὺς ἐπὶ τῆς θείας λειτουργίας*.

Θεόδωρος Ντοστοιέφσκυ Ὁ Θεόδωρος Ντοστοιέφσκυ (1821-1881), ὁ μεγαλύτερος ἀστὴρ τοῦ λογοτεχνικοῦ στερεώματος τῆς Ρωσίας, εἶναι εἰς τῶν ἰσχυροτέρων παραγόντων τοῦ σλαβοφιλισμοῦ. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Μόσχαν, ἔζησε περιπετεῶδη βίον. Αἱ οἰκογενειακαὶ καὶ προσωπικαὶ του ταλαιπωρίαὶ ὀφείλονται ἐν μέρει εἰς τὸ χαρτοπαικτικόν του πάθος, τοῦ ὁποίου ἀπηλλάγη ἐπὶ τέλους μόνον εἰς ἡλικίαν πεντήκοντα ἑτῶν.

ἐν μέρει δὲ εἰς τὰς κρίσεις ἐπιληψίας ἀπὸ τὰς ὁποίας ἔπασχε τακτικῶς. Εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἐνεπλάκη εἰς τὴν δραστηριότητα σοσιαλιστικῆς ἐπαναστατικῆς ὁμάδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῇ εἰς θάνατον· ἀλλ' εἰς τὸν τόπον ἐκτελέσεως ἔφθασεν ἔγγραφον περὶ ἀπονομῆς βασιλικῆς χάριτος καὶ μετατροπῆς τῆς ποινῆς εἰς τετραετῆ ἔξορίαν. Ἐξωρίσθη πράγματι εἰς τὴν Σιβηρίαν καὶ ἐκεῖ ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰ οὐτοπιστικὰ σοσιαλιστικὰ κηρύγματα. Ἐκτοτε ἀνεζήτησε τὴν ἀλήθειαν ἐντὸς τῆς χαώδους καταστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Δὲν τὴν εὔρεν εἰς τὴν πολιτειολογικὴν σκέψιν· διέβλεπε μάλιστα ὅτι ἡ σκέψις αὕτη ὠδήγει εἰς τὸν πολιτικὸν μηδενισμόν καὶ εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν πολιτικὴν τυραννίαν. Δὲν τὴν εὔρεν ἐπίσης εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν· διέβλεπεν ὅτι καὶ αὕτη ὠδήγει εἰς ἓνα φιλοσοφικὸν μηδενισμόν καὶ εἰς μίαν ἀναρχίαν σκέψεως. Συνέβησαν καὶ τὰ δύο, ὅπως τὰ εἶχε προβλέψει, εἰς τὴν χώραν του καὶ ἐκτὸς αὐτῆς.

Ὁ Ντοστοϊέφσκυ ἀπειλήθη ὁ προφήτης τῆς ρωσικῆς θεολογίας. Εἰς τὸ ἐπίγειον χάος ἀνεζήτησε τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος τὸ γεμίζει μὲ τὴν παρουσίαν του, τὴν πλήρη ἐλέους. Διὰ τὴν ἀνεύρεσίν του δὲν χρειάζεται σαφία, ἀλλὰ πίστις καὶ ἀφοσίωσις· οἱ εὐνοούμενοι συζητηταὶ τοῦ μεγάλου στοχαστοῦ ἦσαν οἱ στάρετς, τοὺς ὁποίους ἐπεσκέπτετο συχνάκις εἰς τὰ μοναστήρια.

Τοὺς ἀνθρώπους διακρίνει εἰς δαμονικοὺς καὶ εἰς ἀγγελικοὺς, καὶ τοὺς περιγράφει μὲ ἀνυπέβλητον δύναμιν καὶ ἀφθαστον ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν εἰς τὰ τραγικὰ μυθιστορήματά του. Μὲ τὴν διερεύνησίν του εὐρίσκει εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἀνυψώνει καὶ θεώνει, ὅταν αὕτη δέχεται τὴν θείαν χάριν. Ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ ἔδωκεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν δυνατότητα τῆς συζεύξεως σαρκὸς καὶ πνεύματος κατὰ ἓνα τρόπον ἐνθυμίζοντα τοὺς ἡσυχαστάς. "Ὁ Χριστὸς ἦλθεν ἀκριβῶς διὰ νὰ μάθη ἡ ἀνθρωπότης ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δύναται ὡσαύτως νὰ ἐκδηλωθῇ μὲ μίαν οὐράνιαν λάμψιν, ἐν τῇ πραγματικότητι καὶ ἐντὸς τῆς σαρκός, καὶ ὄχι μόνον ἐν ὄνειρῳ καὶ ἐν ἰδέῃ. Ὁ Χριστὸς ἔδειξεν ὅτι τοῦτο εἶναι φυσικὸν καὶ δυνατόν". Οὕτω κατέρριπτεν ὁ Ντοστοϊέφσκυ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν.

Αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν δὲν κατέχουν αἱ δυτικαὶ Ἐκκλησίαι, αἱ ὁποῖαι εἶναι ξένα πρὸς τὸ γνήσιον χριστιανικὸν πνεῦμα τοῦ ἐλέους, τῆς ἀγάπης, τῆς ἀφοσώσεως. Ὁ μέγας ἱεροεξεταστὴς εἶναι ἔτομος νὰ καταδικάσῃ τὸν Χριστόν, ἐμφανιζόμενον πάλιν ἐπὶ τῆς γῆς. Τὴν ἀλήθειαν κατέχει ἡ Ὁρθοδοξία, καὶ μάλιστα ἡ ρωσικὴ Ὁρθοδοξία, ὅπως ἔχει διαμορφωθῆ εἰς τὰ στρώ-

ματα τῶν ταπεινῶν ἀνθρώπων τῆς Ρωσίας. Ὁ ρωσικὸς λαὸς ἔχει μέσα του τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, εἶναι "θεοφόρος", καὶ ὁ Ντοστοϊέφσκυ ἠγωνίζετο νὰ τὸν πείσῃ νὰ μείνῃ οὕτω, διὰ νὰ λάμπῃ ὡς πολὺτιμος ἀδάμας εἰς ὅλοκληρον τὸν κόσμον. Τὸ παραδοσιακὸν στοιχεῖον εἶναι ἐντονώτερον εἰς τὸν Ντοστοϊέφσκυ παρ' ὅσον εἰς τοὺς ἄλλους Σλαβοφίλους, προχωρεῖ μάλιστα αὐτὸς καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἂν καὶ δὲν ἐμβαθύνει εἰς αὐτήν. Βλέπει τὴν ἐστίαν τῆς Ὁρθοδοξίας ἠνωρθωμένην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς συνησπισμένους πέριξ αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ.

Κανεὶς θεολόγος ἢ λογοτέχνης δὲν ἐπηρέασε τὴν ρωσικὴν σκέψιν περισσότερον ἀπὸ τὸν Ντοστοϊέφσκυ.

Βλαδίμηρος Σολόβιεφ Ὁ Βλαδίμηρος Σολόβιεφ (1853-1900), θητεύσας ἐπὶ χρόνον εἰς τὰς τάξεις τῶν Σλαβοφίλων, τὰς ἐγκατέλειπεν ἀργότερον. Ἡ προοπτικὴ του εἶναι ἀπὸ πάσης πλευρᾶς εὐρύτερα. Υἱὸς διασῆμου ἱστορικοῦ, ἐγεννήθη εἰς τὴν Μόσχαν καὶ ἀπέθανε πλησίον αὐτῆς. Διεκρίθη ὡς δημοσιογράφος, ποιητής, φιλόσοφος καὶ θεολόγος. Ἡ ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία, ἣ ὅποια εἶχεν ἀρχίσει ἐλπιδοφόρος εἰς τὴν Μόσχαν καὶ τὴν Πετρούπολιν, διεκόπη ἐνωρίς, ὅταν ἐζήτησε δημοσίᾳ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον Γ' νὰ συγχωρήσῃ καὶ μὴ ἐκτελέσῃ τοὺς δολοφόνους τοῦ πατρὸς του.

Ἡ πίστις του εἶχε διακυμάνσεις. Ἀπὸ τὴν παιδικὴν θρησκευτικότητά μετέπεσεν οὗτος εἰς τὴν ἀθείαν μόλις δεκαπενταετῆς, ἀλλὰ μετὰ τὴν τριετίαν ἀνέκτησε τὴν πίστιν, διὸ μετεγράφη ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολήν.

Ἀπὸ τὰ πολυάρθρα καὶ ποικίλου περιεχομένου συγγράμματα αὐτοῦ διακρίνομεν ὀλίγα, ἔχοντα ἀμεσωτέραν σχέσιν μετὰ τὴν θεολογίαν. Εἰς τὰ *Μαθήματα περὶ ἐνανθρωπήσεως*, *Τὰ Πνευματικὰ θεμέλια τῆς ζωῆς*, τὰς *Ἐπιστολάς τῆς Κυριακῆς* ἐπιχειρεῖ σύνθεσιν θρησκείας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Εἰς μερικὰ ἄλλα, ὡς *Ἡ Ρωσία καὶ ἡ παγκόσμιος Ἐκκλησία*, *Ἡ ἱστορία καὶ τὸ μέλλον τῆς θεοκρατίας*, *Τρεῖς διάλογοι περὶ πολέμου, προόδου καὶ τέλους τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας*, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν καὶ τὸ τελευταῖον ἔργον του, ἐκθέτει τὰς θεοκρατικὰς καὶ ἐσχατολογικὰς ἀντιλήψεις του. Ἄν καὶ τὰ κείμενά του διακρίνονται διὰ τὴν δύναμιν ἐκφράσεως καὶ συνθέσεως, δὲν ἤσκησεν οὗτος πολλὴν ἐπίδρασιν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸ παράδοξον ὀρισμένων ἀντιλήψεων καὶ εἰς τὴν ἀπομόνωσιν αὐτοῦ. Ἐκείνην τὴν ἐποχὴν πᾶς ρώσος διανοούμενος ἔπρεπε νὰ εἶναι ἢ κανονικὸς

ὀρθόδοξος ἢ σλαβόφιλος ἢ κοινωμιστὴς ἢ ἀναρχικός. Αὐτὸς δὲν ἦτο τίποτε ἀπὸ αὐτά. Ἐπίσης ὅμως ὀφείλεται εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἔναντι τῶν Ἐκκλησιῶν. Μόλις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἐκινήθη τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰς θεωρίας του, τὸ ὁποῖον τὸν ἔστησεν ὡς πρόδρομον τῆς σύγχρονου ρωσικῆς θεολογίας.

Ὁ Σολόβιεφ φρονεῖ ὅτι ἡ παραδεδομένη πίστις συμφωνεῖ μὲ τὰς αἰωνίας καὶ καθολικὰς ἀληθείας. Πρὸς διατύπωσιν δὲ τῆς συμφωνίας χρησιμοποιοῖ φιλοσοφικὰ μέσα. Εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν εἰς τὸ σύστημά του στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Γνωστικισμόν, τὸν Νεοπλατωνισμόν καὶ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἔχουν ὠριγένειον προέλευσιν. Δύναται ὀρθῶς νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ Ρῶσος Ὁριγένης.

Τὸ σύστημά του εἶναι μυστικίζον, πανθειζον καὶ θεοκρατικόν. Τὸ πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ τελεῖ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Θεοῦ· εἶναι μᾶλλον ἠνωμένον μετ' αὐτοῦ. Δὲν διακρίνονται σαφῶς Θεὸς καὶ κόσμος, διότι ὁ κόσμος δὲν προῆλθε διὰ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός, ἀλλὰ διὰ τῆς πτώσεως τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς τὸ θεῖον πλήρωμα καὶ ἔκτοτε ζητεῖ νὰ εἰσέλθῃ πάλιν εἰς αὐτό. Ἡ θεία Σοφία παίζει σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὸ σημεῖον αὐτό.

Ἐρμηνεύει τὴν ἱστορίαν χριστοκεντρικῶς. Ἡ πορεία τῆς ἔρρυθμίσεως διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν θέωσιν. Σὰρξ καὶ πνεῦμα θὰ καταστοῦν ἓν. "Ἡ ἀνάστασις εἶναι ἐσωτερικὴ συμφιλώσις τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, μὲ τὸ ὁποῖον τώρα ἐνώνεται αὕτη ὡς συγκεκριμένη ἔκφρασις του, ὡς τὸ πνευματικὸν σῶμα". Θὰ θεωθῇ δὲ καὶ ἡ φύσις ὀλόκληρος. Τοῦτο εἶναι ὅλως φυσικόν, δεδομένου ὅτι ἡ φύσις εἶναι θείας προελεύσεως καὶ ἔχει ἐντὸς αὐτῆς θεῖαν δύναμιν διέπουσαν καὶ πληροῦσαν αὐτήν, τὴν Σοφίαν.

Παρὰ τὴν πανθειζουσαν ταύτην θεώρησιν ὁ Σολόβιεφ ἀποδίδει κάποιαν ἀξίαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν καὶ οὕτως ὁμιλεῖ περὶ θεανθρωπίας, δηλαδὴ περὶ προσωπικῆς κοινωνίας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.

Τὴν θεολογικὴν ταύτην διδασκαλίαν ὁ Σολόβιεφ πλαισιώνει διὰ τῆς θεοκρατικῆς τοῦ ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία εἶναι ἀπότομος τῆς ἰσχυρᾶς πεποιθήσεως περὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν ἐγκοσμίων. Μέχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐδίδασκεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἦτο σλαβόφιλος καὶ βεβαίως ἐθεώρει τὴν Ὁρθοδοξίαν ὡς γνησίαν κληρονόμον τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν ἐθεώρει ὡς νοθευτὴν τοῦ πνεύματος τούτου διὰ στοιχείων δικανικῶν καὶ ὀρθολογιστικῶν καὶ

ὡς καταστροφέα τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Ὅμοίως δὲ ὡς δουλεύοντα εἰς τὸν ὀρθολογισμὸν ἐθεώρει καὶ τὸν Προτεσταντισμὸν. Μετὰ τὴν παραίτησίν του ἐκ τῆς καθηγεσίας ἀντελήφθη τὴν ἀδυναμίαν τῆς ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον τῆς λόγῳ ὑποταγῆς τῆς εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Κατέστη τότε οἰκουμενιστῆς καὶ μετέφερε τὸ ἐνδιαφέρον του εἰς τὸ διεθνὲς πεδίον. Προέβλεπεν ὅτι δι' ἐνώσεως Ὁρθοδόξων, Ρωμαιοκαθολικῶν, Προτεσταντῶν καὶ Ἰουδαίων θὰ δημιουργηθοῦν αἱ Ἕνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Εὐρώπης, αἱ ὁποῖαι θ' ἀπαλλάξουν αὐτὴν ἀπὸ τὸν κίτρινον κίνδυνον. Ὁ πρόεδρος τῶν Πολιτειῶν τούτων, θ' ἀνακηρυχθῆ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀκολούθως θὰ μεταφέρῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Ὄταν δὲ οἱ Ἰουδαῖοι ἐπαναστατήσουν, θὰ ἔλθῃ ἡ δευτέρα παρουσία καὶ ἡ χιλιετῆς βασιλεία. Αἱ ἰδέαι αὗται διέθεσαν δυσμενῶς ἀπέναντί του τοὺς Ὁρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐθεώρουν πλέον ὡς οὐνίτην.

2. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ

Φιλάρετος Καθ' ὃν χρόνον οἱ θεολογοῦντες φιλόσοφοι ἀπε-
Ντρόντωφ μακρύνοντο τῆς δυτικῆς σκέψεως, ἀπεμακρύνοντο
ὡσαύτως ἀπ' αὐτῆς καὶ οἱ δογματικοὶ θεολόγοι. Ἡ ἀπόσπασις
συνετελέσθη κατὰ τρόπον δραματικόν, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὸ
πρόσωπον τοῦ Φιλάρετου Ντρόντωφ (1782-1867). Καθηγητῆς
καὶ πρύτανις τῆς θεολογικῆς ἀκαδημίας Πετροπόλεως κατ' ἀρ-
χάς, ἔπειτα δὲ ἐπίσκοπος Τβέρ καὶ μητροπολίτης Μόσχας (1821),
ἠκολούθει τὴν φιλελευθέραν καὶ προτεσταντίζουσαν πολιτικὴν
τοῦ Θεοφάνους Προκοποβίτς. Δὲν ἐπεδεικνύει πολλὴν εὐνοίαν
πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς στάρετς.

Τὸ 1823 ἐξέδωσε τὴν *Χριστιανικὴν κατήχησιν* ἐγκρίσει
τῆς ἱερᾶς συνόδου, ἡ ὁποία ἐπεβλήθη εἰς ὅλα τὰ ρωσικὰ σχο-
λεῖα. Ἦτο ὅμως αὕτη ἀχρωμάτιστος ὁμολογιακῶς καὶ πολὺ γε-
νική, ἀπεσιῶπα οὐσιώδη δόγματα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ περιεῖχε
μερικὰς θέσεις προτεσταντιζούσας. Τὸ χειρότερον διὰ τὴν τό-
τε κατάστασιν εἶναι ὅτι περιεῖχε τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ
τὴν Κυριακὴν προσευχὴν εἰς τὴν ρωσικὴν καὶ ὄχι εἰς τὴν σλα-
βονικὴν γλῶσσαν. Ἐκ τούτου προεικλήθη σκάνδαλον, ὃ δὲ Φι-
λάρετος ἠναγκάσθη νὰ περιλάβῃ ἐκ νέου τὰ δύο κείμενα εἰς
τὴν σλαβονικὴν καὶ νὰ διογιώσῃ τὴν Κατήχησιν, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν
νέαν μορφήν ὠνομάσθη *Μεγάλῃ Κατήχησις*. Βραδύτερον προέβη
εἰς διόρθωσιν οὐσιωδῶν σημείων τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἄν
καὶ μέχρι τέλους διετήρησε προκοποβιτσίανὰ στοιχεῖα, ὡς τὸ
περὶ στενοῦ κανόνος τῶν Γραφῶν. Ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην με-
τεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας. Ζητήματα τοῦ ἐδημιούργησε καὶ
ἡ προσπάθειά του διὰ τὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς εἰς τὴν ρω-
σικὴν γλῶσσαν.

Εἰς τὰ κηρύγματά του ὁ Φιλάρετος διετήρησε διαπαντὸς
τὴν φιλελευθέραν γραμμὴν. Ἐγραψεν ἐπίσης καὶ πραγματείας
περὶ τῶν διαφορῶν μεταξὺ Ὁρθοδόξου καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας.
Τόσον ἡ Κατήχησις ὅσον καὶ αἱ πραγματεῖαι δεικνύουν βαθεῖαν
γνώσιν τῆς Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας.

Θεόδωρος Ὁ ἱερεὺς Θεόδωρος Γκολουμπίνσκυ (1797 -
Γκολουμπίνσκυ 1854), υἱὸς νεωκόρου εἰς Κοστρόμα, διετέ-
λεσε καθηγητῆς τῆς θεολογικῆς ἀκαδημίας τῆς Μόσχας. Ἦτο

τόσον ἀφωσιωμένος εἰς τὸ ἔργον του ὡς καθηγητοῦ εἰς τὴν θεολογικὴν αὐτὴν σχολήν, ὥστε δὲν ἀπεδέχθη ἐκλογὴν του εἰς ἔδραν τῆς φιλοσοφίας τοῦ παν-πιστημίου τῆς Μόσχας.

Ἦτο κυρίως διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας καὶ μολονότι εἰλικύετο πάντοτε ἀπὸ τοὺς μυστικοὺς θεολόγους, δὲν ἔμεινεν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν σύγχρονον τότε φιλοσοφικὴν κίνησιν. Τὸ φιλοσοφικόν του σύστημα ἦτο βασικῶς μία σύνθεσις στοιχείων τῶν φιλοσοφημάτων τοῦ Λάϊμπνιτς, τοῦ Σέλλινγκ, τοῦ Γιακόβι καὶ ἐπίσης τῶν Στωϊκῶν, τὰ ὅποια ἐπεδίωκε νὰ συμφιλιώσῃ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἀποκαλύψεως. Ὡς ἀρχὴν τοῦ συστήματός του θέτει τὴν ἰδέαν τοῦ ἀπείρου, τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐκκινουῦν ἡ νόησις καὶ ἡ ἐμπειρία. Ὁ Θεὸς ἐκπέμπει μίαν ἀκατανίκητον δύναμιν ζωῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν πάσης ὑπάρξεως.

Μακάριος Ὁ Μακάριος Μπουλγκάκωφ (1816—1882), ἐκ **Μπουλγκάκωφ** Κούρσκ, ἀφοῦ ἐμόνασεν ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐδίδαξεν ἔπειτα εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου καὶ τῆς Πετροπόλεως, ἀνέλαβε δὲ καὶ τὴν πρυτανείαν τῆς τελευταίας. Ἀφοῦ ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος εἰς διαφόρους ἐπαρχίας, κατέλαβε τέλος τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Μόσχας.

Ἡ πεντάτομος πολυμεταφρασθεῖσα *Ὁρθόδοξος δογματικὴ διδασκαλία* του διακρίνεται διὰ τὴν ἀκριβολογίαν καὶ τὴν καλὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν, ἀλλὰ δὲν ἔχει βαθύτητα καὶ δὲν εἶναι ἀδέσμευτος ἀπὸ τὰ σχολαστικὰ πρότυπα. Αἱ κάπως φιλελεύθεραι ἀπόψεις του δὲν ἐνεκρίνοντο ὑπὸ τῶν συντηρητικῶν θεολογικῶν κύκλων. Καλυτέρα θεωρεῖται ἡ Δογματικὴ τοῦ Φιλαρέτου Γκουμλιέσκυ περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς ἄλλο σημεῖον. Ἀπὸ πλευρᾶς προσφορᾶς εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην πολὺ ἀνωτέρα εἶναι ἡ *Ἱστορία τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας*, συγγραμμένη ἐκ δεκατριῶν τόμων, ἡ ὁποία παρουσιάζει καλῶς τεμηρωμένην καὶ ἀμερόληπτον ἐκθεσιν περὶ τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, ὡς καὶ αἱ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀἰρωσικαὶ αἰρέσεις* πραγματεῖαι.

Παῦλος Ἀνανέωσιν τῆς δογματικῆς σκέψεως ἐν Ρωσίᾳ ἐ-
Φλωρένσκυ πεχείρησεν ὁ Παῦλος Φλωρένσκυ (1882—1943). Ἦτο φαινόμενον ἐπιστημονικῆς πολυμερείας καὶ βαθύτητος. Λαμπρὸς τεχνολόγος, μαθηματικός, φιλόσοφος καὶ θεολόγος, ἠδύνατο νὰ γράφῃ αὐτοσχεδίως εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, τὴν λατινικὴν, τὴν ἑβραϊκὴν, καὶ νὰ ὁμιλῇ πλῆθος εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν γλωσσῶν.

Γεννηθεὶς εἰς τὴν Τιφλίδα, ἐσπούδασε πρῶτον μαθηματικά εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Μόσχας, μετὰ δὲ τὴν ἀποφοίτησίν του ἐκεῖθεν παρηκολούθησε μαθήματα εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Μόσχας. Ὑπηρετήσεν εἰς τὴν ἀκαδημίαν αὐτὴν ὡς καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ ὡς ἱερεὺς, διηύθυνε τὸ ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν *Θεολογικὸς μηνύτωρ* καὶ συνέγραψε πολυαρίθμους μελέτας καὶ ἄρθρα. Ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάστασις ἀνέκοψε τὸ ἔργον του αὐτὸ καὶ ἔκτοτε οὗτος περωρίσθη εἰς τὴν δημοσίευσιν μελετῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν τέχνην.

Κύριον θεολογικὸν του σύγγραμμα εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Στῦλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας* ὑπὸ μορφήν σειρᾶς ἐκ δώδεκα ἐπιστολῶν. Ζητεῖ μὲ αὐτὸ νὰ τονίσῃ τὴν φορὰν πρὸς ἔνωσιν τῶν πάντων, ἀκολουθῶν τὴν τάσιν ἣ ὁποία . ἐπικράτει μεταξὺ τῶν θεολογούντων διανοουμένων κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἐπανάστασεως ἐποχῆν, καὶ ἰδίως εἰς τὸν Σολόβιεφ, ὁ ὁποῖος ἐπηρέαζε τὸν Φλωρένσκυ εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τοῦ βίου του σοβαρῶς. Ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ, λόγῳ τοῦ ἰδιαιτέρως ἀπολογητικοῦ χαρακτῆρος του, καὶ δίδει ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν Σοφίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὡς "τέταρτον ὑποστασιακὸν στοιχεῖον", πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει βραδύτερον ὁ Σέργιος Μπουλγκάκωφ.

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ

Φιλάρετος Ὁ Φιλάρετος Γκουμιλιέφσκυ (1805 - 1866), γεννηθεὶς εἰς Κονομπεγιέφσκυ, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυρίων προωθητῶν τῶν πατερικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Ρωσίαν. Διετέλεσε καθηγητῆς καὶ ἔπειτα πρύτανις τῆς θεολογικῆς ἀκαδημίας τῆς Μόσχας καὶ ἀρχιεπίσκοπος Τσερνιγῶφ. Ἰδρυσεν εἰδος περιοδικοῦ δημοσιεύοντος κυρίως μεταφράσεις εἰς ρωσικὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν πατέρων. Ἡ τρίτομος *Ἱστορικὴ διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, ἥτοι πατρολογία, προχωροῦσα μέχρι τοῦ 18 αἰῶνος, εἶναι ἐξαίρετον δεῖγμα πολυμαθείας, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ δίτομον *Ἐγχειρίδιον τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας*. Ἡ δίτομος *Ὁρθόδοξος δογματικὴ* του ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Μακαρίου Μπουλγκνάκωφ, ἀλλ' εἶναι βαθυτέρα αὐτοῦ.

Πορφύριος Οὐσπένσκυ Μέγας ἱστοριοδύφης ὑπῆρξεν ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκυ (1804 - 1885). Υἱὸς ἱεροψάλτου γεννηθεὶς ἐν Κοστρόμα, ἔγινε μοναχὸς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Πετροπόλεως, ἔπειτα δὲ ἐδίδαξεν εἰς σχολὴν ἀξιωματικῶν.

Ἡ τάσις του πρὸς περιήγησιν ἀπέβη καρποφόρος εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐρεῦνας. Ἐπεσεκέφθη τρεῖς τοὺς ἱεροὺς χώρους τῆς Ἑλλάδος, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου. Κατόπιν προτάσεώς του ὠργανώθη ρωσικὴ ἀποστολὴ εἰς Ἱεροσόλυμα, τῆς ὁποίας ἡγήθη αὐτὸς (1847) καὶ τῆς ὁποίας συνέχεια ἦτο ἡ Ὁρθόδοξος Παλαιστίνη Ἐταιρεία.

Τὸ 1865 ὤρίσθη ἐπίσκοπος Τσιγκίρινσκ, βραδύτερον δὲ ἀπεσύρθη εἰς τὴν μονὴν Μεταμορφώσεως Μόσχας, τῆς ὁποίας ἀνέλαβε τὴν ἡγουμενίαν.

Κατὰ τὰς ὡς ἄνω περιοδείας του συνέλεξεν ἄφθονον ὑλικόν. Μετέφερεν εἰς τὴν Ρωσίαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς εἰκόνας, ἱερὰ ἀντικείμενα καὶ πλῆθος χειρογράφων, ἑλληνικῶν, λατινικῶν, ἀραβικῶν, ἰβηρικῶν, σλαβικῶν καὶ τουρκικῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ ἀρχαιότατα καὶ σπουδαιότατα. Τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἐπεξεργάσθη εἰς τὰ συγγράμματά του, τῶν ὁποίων κυριώτερα εἶναι τὰ *Χριστιανικὴ Ἀνατολή* καὶ *Ἱστορία τοῦ Ἀθωνος*.

Ἐάν καὶ φρόντιζε νὰ διευκολύνη τὴν ἐπέκτασιν τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιρροῆς εἰς τὴν Ἀνατολήν, κύριον μέλημά του ἦτο ἡ ἀνάδειξις τῆς Ὁρθοδοξίας διὰ μέσου τῆς ἱστορίας της. Εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐτόνισαν τὴν ἀνάγκην προσελκύσεως εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν τῶν ἀπεσχισμένων Προχαληδονικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Εὐγένιος Γκολουμπίνσκυ (1834-1912) ἐδί-
δαξε καθ' ὅλον σχεδὸν τὸν ὄριμον βίον του εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Μόσχας καὶ κατέστη μέλος τῆς ἀκαδημίας ἐπιστημῶν τῆς Πετρούπολεως. Ἡ δίτομος *Ἱστορία τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας* εἶναι τὸ δεύτερον ἔργον ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου μετὰ τὸ τοῦ Μακαρίου Μπουλγακόφ, ἀλλὰ, καίτοι συντομώτερον, εἶναι ἀνώτερον αὐτοῦ. Ἡ ἔκθεσις οἰκοδομεῖται δι' ἐλευθέρας κριτικῆς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ καὶ διευκρινίζει πολλὰς πλευρὰς τῆς ἱστορίας, ἰδίως δὲ τὰς σχέσεις τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἄλλο ἀξιόλογον ἔργον του εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Στάσις τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἔναντι τῶν αἰρέσεων ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ ΣΤ' αἰῶνος*.

Ἀλέξιος Λέμπενδεφ (1845-1908), πολυγραφώ-
τατος συγγραφεὺς, ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀρχαίαν ἰδίως ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία ἀπὸ τοῦ Εὐσεβίου μέχρι τοῦ 10' αἰῶνος*, *Ἡ ἐποχὴ τῶν διωγμῶν*, *Αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι* εἰς δύο τόμους, *Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς*. Ἡ προτίμησις του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἰδίως ἱστορίαν δὲν πρέπει νὰ παρερμηνευθῇ ὡς σημαίνουσα καὶ ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν παράγοντα τὸ πρῶμα αὐτοῦ ἦτο μᾶλλον ἀνθελληνικόν.

Τὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια τοῦ Λέμπενδεφ εἶναι ἄκρως φιλελεύθερα, προσηρμοσμένα εἰς τὸ ἐν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦν τότε πνεῦμα ἱστορικῆς κριτικῆς. Ἦτο δὲ οὗτος ἐπίσης τεταγμένος ὑπὲρ γενικῆς μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μετριοπαθοῦς πάντως μορφῆς. Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Μόσχας καὶ μετετέθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Μόσχας. Ἡ ἐλαφρὰ δυσμένεια ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἠμπόδισε τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τῶν συγγραμμάτων του, εἰς τὴν ὁποίαν συνετέλει πολὺ τὸ λογοτεχνικὸν τῆς ἐκφράσεως καὶ τὸ ἐκλαϊκευτικὸν τῆς μορφῆς των.

Ἀλέξιος Δημητριάδης Τελευταῖον σημειώνομεν τὸν Ἀλέξιον Δημητριάδην (1856-1926), καθηγητὴν τῆς θεολογικῆς ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἔργα του εἶναι *Τὰ ἀρχαιότατα πατριαρχικὰ τυπικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Αἱ ἀκολουθίαι τῆς Μεγάλης καὶ τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος κατὰ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα.*

4. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Μετὰ τὴν κομμουνιστικὴν ἐπανάστασιν εἰς τὴν Ρωσίαν (1917) οἱ θεολόγοι εὐρέθησαν ἐνώπιον ἀπηνουῖς διωγμοῦ· ὄχι μόνον ἀπηγορεύθη πᾶσα δραστηριότης των, ἀλλ' ἐκινδύνευε καὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ των, εἰς τὴν πραγματικότητά δὲ δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ μαρτυρήσαντες. Ὅλιγα ἔτη μετ' αὐτὴν ἤρχισεν ἓν ρεῦμα θεολογικῆς ἐξόδου πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ ὁποία συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὴν ἐνημέρωσιν τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν θέσεων τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας καὶ εἰς τὴν αὐξήσιν τῆς ἐκτιμῆσεως πρὸς αὐτήν. Ἔως τότε οἱ ἑτερόδοξοι ἐθεώρουν τὴν Ὀρθόδοξον Ἑκκλησίαν ὡς ἀπολίθωμα παρφημένων ἐποχῶν, οἱ δὲ ρῶσοι θεολόγοι τῆς διασπορᾶς τὴν ἐζωντάνευσαν εἰς τὰ ὄμματα ἐκείνων καὶ ἤνοιξαν πραγματικὸν διάλογον μετ' αὐτοῦς. Κέντρον αὐτῶν ἀπετέλεσαν αἱ ρωσικαὶ θεολογικαὶ σχολαὶ τῶν Παρισίων καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης. Ἡ θεολογικὴ αὐτὴ κίνησις εἶναι βεβαίως πολὺ ἀνωτέρα τῆς ἐν Ρωσίᾳ παρατηρουμένης σήμερον, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ρωμαλεωτέρα καὶ τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς θεολογίας.

Διακρίνονται δύο τάσεις μεταξὺ αὐτῶν. Εἰς τὴν πρώτην διατηρεῖται κάποια ἐλευθεροφροσύνη ἐναντι τῆς παραδοσιακῆς πίστεως, διότι ζητεῖται ἡ διατύπωσις τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας μετὰ νέον ἔνδυμα. Οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτὴν προέρχονται ἢ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἑπταμελῆ ἐκείνην ὁμάδα ἡ ὁποία ἀπεμακρύνθη τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τὸ 1909 ἐξέδωκεν εἰς τὴν Ρωσίαν συλλογὴν πραγματειῶν ὑπὸ τὸν τίτλον Ὀδοδεῖκται. Καταφέρονται ἐναντίον τῆς ἀδιστακτοῦ ριζοσπαστικῆς διανοήσεως ἡ ὁποία περιεφρόνει τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, τὸν νόμον καὶ τὴν ἠθικὴν. Οἱ πλεῖστοι τῆς ὁμάδος αὐτῆς κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν. Εἰς τὴν δευτέραν τάσιν διατηρεῖται στενὸς σύνδεσμος πρὸς τὴν παραδοσιακὴν θεολογίαν.

Ἄλλ' ὅλοι σχεδὸν εἶναι κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῶν Σλαβοφίλων, καίτοι ἡ προσοπτικὴ αὐτῶν εἶναι οἰκουμενικὴ. Ἀσχολοῦνται πολὺ ὀλίγον μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, προφανῶς διότι ἡ ἱστορία προκαλεῖ εἰς αὐτοὺς πόνον διὰ τὰ περασμένα μεγαλεῖα, καὶ περισσότερον μετὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐχουν σχεδὸν ἐγκαταλείψει τὴν δογματικὴν ὑπὸ τὴν παλαιάν τῆς μορφήν, τείνουν δὲ

εἰς μείωσιν τῶν ὀργανωτικῶν στοιχείων τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἀποχωρισθέντες τῆς πατρῴας γῆς, ἔχασαν τὸν σύνδεσμον μετὰ τὴν ἐκεῖ ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν, ἐνῶ ἡ συγκροτηθεῖσα εἰς τὴν Δύσιν ἐκκλησιαστικὴ τῶν ὀργάνωσις εἶναι χαλαρά.

Σέργιος Μπουλγκάκωφ Περιπετειώδη πνευματικὸν βίον εἶχεν ὁ Σέργιος Μπουλγκάκωφ (1871-1944), θεολόγος προερχόμενος ἐξ ἱερατικῆς ἀπὸ ἑξ γενεῶν οἰκογενείας τῆς ἐπαρχίας Ὁρέλ. Εἰς τὴν ἱερατικὴν σχολὴν, ὅπου εἰσῆλθε δεκατριετής, ἔχασε τὴν πίστιν του καὶ ἐγκατέλειπεν αὐτήν. Ἄθεος πλέον καὶ ὁπαδὸς τοῦ μαρξισμοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὴν νομικὴν σχολὴν, διωρίσθη καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Κιέβου καὶ βραδύτερον εἰς τὴν ἀνωτάτην σχολὴν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν τῆς Μόσχας καὶ ἐξελέγη βουλευτής. Ἀποκτήσας ἐν τῷ μεταξὺ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, συνειργάσθη εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν *Ὁδοδεικτῶν*. Ὀλίγον μετὰ τὴν κομμουνιστικὴν ἐπανάστασιν ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ ἀπηλλάγη ὑπὸ τοῦ καθεστῶτος τὸ 1923. Δύο ἔτη βραδύτερον ἀνέλαβε καθηγεσίαν εἰς τὴν ρωσικὴν σχολὴν Παρισίων, τὴν ὁποίαν διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του.

Τὰ πρῶτα συγγράμματα τοῦ Μπουλγκάκωφ ἦσαν φυσικῶς τῷ λόγῳ οἰκονομολογικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ, ἐνῶ ἀπὸ τῆς μεταστροφῆς του ἡσχολήθη ἀποκλειστικῶς μετὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Κύρια ἔργα του εἶναι *Τὸ ἀνέσπερον φῶς*, *Ἡ τραγωδία τῆς φιλοσοφίας*, *Ἡ ὀρθοδοξία*, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* εἰς τρεῖς τόμους, *Ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ*, γραμμένα ἄλλα εἰς τὴν ρωσικὴν καὶ ἄλλα εἰς τὴν γαλλικὴν.

Εἰσάγει εἰς τὴν θεολογίαν ἄφθονον τὸ στοιχεῖον τῆς κοσμολογίας ὡς ἔπραττε καὶ ὁ Σολόβιεφ, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιρροὴν ὀφείλει ἐν πολλοῖς τὴν μεταστροφήν του. Εἰς ἡλικίαν 34 ἐτῶν, εὕρισκόμενος εἰς τὴν ἐρημίαν τοῦ Καυκάσου, ἠσθάνθη ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν, καθ' ἣν εἰς τὴν φύσιν εἶδε τὴν λειτουργίαν τῆς δημιουργίας, μίαν κόσμιον λειτουργίαν. "Ἦκουσε σήμαντρα, ψαλμωδίας, μελωδίας ἀπὸ θαυμάσιον χορόν. "Ἐνώπιόν μου ἠνοιχθή ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ὅλα μοῦ ἐφάνησαν καθαρὰ, ὅλα πλήρη ἀρμονίας, πλήρη ἀγαλλιάσεως". Τότε ἀκριβῶς ἀνέκτησε τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν ἡ ἐμπειρία αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς τὴν ὁποίαν εἶδεν ἐνσαρκωμένον τὸ ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν πνεῦμα.

Εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Ὁριγένην ἀλλ' εἰς μικρότερον βαθμὸν ἀπὸ ὅσον εἶναι ὁ Σολόβιεφ. Μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου τοποθετεῖ τὴν Σοφίαν, τὴν ὁποίαν δὲν θεωρεῖ οὔτε ὡς

θείαν οὔτε ὡς ἐγκόσμιον ἀλλ' ὡς κάτι τὸ μεσάζον. Ἔτεινε νὰ τὴν προσωποποιήσῃ, νὰ τὴν θεωρήσῃ ὡς τετάρτην ὑπόστασιν τῆς θεότητος, καθὼς καὶ ὁ Φλωρένσιου, ἀλλ' ἔπειτα λόγῳ προκληθείσης ἀντιδράσεως ἐμετρίασε τὰς ἀπόψεις του. Αὐτὴ εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὁποία εἶναι ἐγκαθιδρυμένη εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸν κινεῖ. Ὁ κόσμος διακρίνεται ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ ἔχει αὐτοτέλειαν, ἡ Σοφία δὲ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δίδει εἰς αὐτὸν δημιουργικὸν χαρακτήρα. Εἰς τὸν κόσμον ἐνεργεῖται αἰώνως ἡ θεία ἀποκάλυψις, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τέλος. Ἡ ἱστορία εἶναι ἀκριβῶς ἡ πορεία τῆς ἀποκαλύψεως, ἐξ οὗ καὶ τὰ δόγματα δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀποτετελεσμένα, ὡς ἐφρόνουν καὶ οἱ καθολικοὶ Μοδερνισταί. Διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ Πνεύματος ἐπιτυγχάνεται ἡ θέωσις τοῦ συνόλου τῆς κτίσεως. Τὸ σύμπαν θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος.

Εἰς τὴν ἐκκλησιολογίαν χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον σομπόρνοστ, ὡς ὁ Χομιακῶφ, θέλων νὰ τονίσῃ τὸ κοινοτικὸν τοῦ βίου εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ νὰ μετριάσῃ δι' αὐτοῦ τὴν αὐταρχικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.

Ὁ Μπουλγανάκωφ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων οἰκουμενιστῶν τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα. Ἦλθεν εἰς ἐπαφὰς κυρίως μὲ τοὺς Ἀγγλικανοὺς καὶ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς.

Νικόλαος Μπερδιάεφ Ὁ Νικόλαος Μπερδιάεφ (1874-1948) εἶναι εἰς τῶν μεγίστων φιλοσόφων καὶ θεολόγων τοῦ αἰῶνος ἡμῶν. Κατὰ τὰς περιπετείας του ὁμοιάζει ἐν πολλοῖς μετὰ τοῦ Μπουλγανάκωφ, ἀλλ' ἔμεινε λαϊκὸς καὶ ἐφιλοσόφησεν ἐλευθρότερον ἀπὸ ἐκεῖνον. Καταγόμενος ἐκ στρατιωτικῆς οἰκογενείας τῆς περιοχῆς τοῦ Κιέβου, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Χαϊδελβέργην καὶ τὸ Κιέβον, ἀλλὰ λόγῳ ἀναμίξεως εἰς σοσιαλιστικὴν κίνησιν δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποπερατώσῃ τὰς σπουδὰς του. Ἐξωρίσθη μάλιστα εἰς Βολογδὰ διὰ μίαν τριετίαν. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1900 ἤρχισε ν' ἀπομακρύνεται τοῦ μαρξισμοῦ καὶ νὰ στρέφεται πρὸς τὴν ἰδεοκρατίαν. Ἐξέδωκε τότε περιοδικὸν θρησκευτικοφιλοσοφικῆς γραμμῆς. Ταξιδεύσας εἰς Παρισίους (1907), ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν κίνησιν τῶν Μοδερνιστῶν, μετ' ὀλίγον δὲ συνειργάσθη εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Ὁδοδεικτῶν. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν οἱ κομμουνισταί, μὴ ἔχοντες θέσει ἀκόμη ὑπὸ πλήρη ἔλεγχον πᾶσαν τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα, τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἰδρῦσῃ ἐλευθέραν ἀκαδημίαν πνευματικῶν σπουδῶν καὶ ν' ἀναλάβῃ καθηγεσίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Μόσχας, ἀλλὰ τὸ 1922 τὸν ἀπήλασαν ἐκ τῆς Ρωσίας.

Τότε ἔζησεν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Εὐρώπης, καὶ δὴ

εἰς τὸ Βερολίνον καὶ τοὺς Παρισίους, συγγράφων καὶ ἐκδίδων τὸ περιοδικὸν Ὀδὸς. Εἶναι ἐκ τῶν κατ' ἐξοχὴν πολυγράφων φιλοσόφων. Κύρια ἔργα του εἶναι Ἡ ἔννοια τοῦ Δημιουργοῦ, Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἐλευθέρου πνεύματος, Περὶ δουλείας καὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας, Ὁ νέος μεσαίων. Ἔγραψε ρωσιστί, γερμανιστί καὶ γαλλιστί, τὰ δὲ ἔργα του ἔχουν μεταφρασθῆ εἰς πολλὰς ἄλλας γλώσσας.

Ἄν καὶ χρησιμοποιοεῖ ἐκλεικτικὰ στοιχεῖα ἐκ πολλῶν μεγάλων φιλοσοφημάτων ὡς καὶ ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὸ σύστημα τὸ ὁποῖον παρουσίασε εἶναι προσωπικὸν καὶ πρωτότυπον, ἐκτιθέμενον μὲ ἀντιθετικὰς καὶ ἀφοριστικὰς προτάσεις. Εἶναι ὁ φιλόσοφος τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἐμφανίζει νὰ τὴν κατακτᾷ δυναμικῶς. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπλῶς δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι οὐσιῶδες σύμβολον αὐτοῦ, σύμβολον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται· εἶναι δὲ κάτι πέραν ἀπὸ αὐτό, μέτοχος τοῦ Θεοῦ, τὸ ἕτερον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει ἄνευ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ δύο ὄντα συμπορεύονται. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς κάτι τὸ θεῖον, ὑπάρχει κανονικῶς εἰς τὸν νοῦν τοῦ Θεοῦ. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔμφυτον ἐν ἑαυτῇ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς ἔχει ἔμφυτον τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μετοχὴ φθάνει μέχρι καὶ τοῦ ἔργου τῆς Δημιουργίας· διότι δὲν δημιουργεῖ μόνον ὁ Θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἀποκτᾷ μόνον διὰ τοῦ Χριστοῦ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐλευθερίαν του ἀλλὰ καὶ δι' ἑαυτοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος συναντᾶται μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ νὰ ἐπιτευχῆ τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ἀπελευθέρωσις του ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ τῆς φύσεως καὶ ἡ ἀνύψωσις του εἰς μίαν ὑπερβατικότητα. Τοῦτο ἀποτελεῖ τραγικὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν εἶναι ἴδιον μόνον τοῦ ἀνθρώπου· διότι καὶ ἐντὸς τῆς θείας ὑπάρξεως ὑφίσταται τοιαύτη ἐσωτερικὴ τραγωδία, τῆς ὁποίας ἀποκάλυψις εἶναι ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τῆς ἀνυψώσεως ὁλοκληρώνεται ὁ ἄνθρωπος εἰς προσωπικότητα πνευματικὴν καὶ ἀληθινὴν, καθίσταται εἰκὼν τοῦ Θεοῦ καὶ θεοῦται. Αὕτῃ ἡ ὑπέρβασις εἶναι πέραν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, εἰς μίαν ἀπίοισμον σύνθεσιν, ὡς εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην.

Μερικὰ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μπερντιάεφ προέρχονται ἀπὸ τὸν Γρηγόριον Νύσσης καὶ τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, γενικώτερον ὅμως δὲν ἐπωφελεῖται οὗτος τῆς πατερικῆς σκέψεως, μολονότι ἐξετίμα μέγας τὴν ἀξίαν καὶ αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας. Τὸν σύγχρονον ἀστικὸν πολιτισμὸν, κυριαρχούμενον ὑπὸ τῆς τεχνολογίας, ἐθεώρει ὡς καταστροφέα τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ, ὡς μετατο-

πιστήν τῆς βαρύτητος ἀπὸ τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ὕλην. Δι' αὐτὸν ἱερά ἐποχὴ εἶναι ὁ μεσαίων, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁποίου ὁδηγὸς ἦτο ἡ Ἐκκλησία. Αὕτῃ δὲ πρέπει νὰ καταστῇ ὁδηγὸς καὶ εἰς τὸν μέλλοντα χρόνον.

Βλαδίμηρος Λόσκυ Ὁ Βλαδίμηρος Λόσκυ (1903-1958) ἦτο υἱὸς ἐνὸς τῶν τελευταίων φιλοσόφων τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρωσίας. Ἐγεννήθη εἰς τὴν Γοτίγγην τῆς Γερμανίας, κατὰ προσωρινὴν διαμονὴν τῶν γονέων του εἰς τὴν πόλιν ταύτην, καὶ ὠδηγήθη μετ' ὀλίγον ὑπὸ τῆς οἰκογενείας του εἰς τὴν Πετρούπολιν. Πιστὸς εἰς τὴν ρωσικὴν πατρίδα, ἐπεθύμει νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ καὶ μετὰ τὴν κομμουνιστικὴν ἐπανάστασιν, ἀλλ' ἀπηλάθη μετὰ τοῦ πατρὸς του τὸ 1923.

Ἐγκατασταθεὶς εἰς Παρισίους, συνέχισε τὰς φιλοσοφικὰς του σπουδὰς τὰς ὁποίας εἶχεν ἀρχίσει εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Πετροπόλεως. Ἐδίδαξεν εἰς τὴν δευτέραν θεολογικὴν σχολὴν Παρισίων, τὴν μετὰ τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας συνδεδεμένην ἀπὸ τοῦ 1945.

Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον του ἐκίνησαν οἱ μυστικοὶ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδίως τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσε καὶ μερικώτερα ἔργα, ὡς *Ἡ ἔννοια τῶν ἀναλογιῶν παρὰ Διονυσίῳ τῷ Ἀρεοπαγίτῃ*, *Ἡ περὶ τοῦ φωτὸς θεολογία τοῦ Γρηγορίου Θεσσαλονίκης*, *Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ* καὶ τὸ συνθετικὸν σύγγραμμα *Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γαλλικῆς καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας.

Σκοπὸς τῆς προσπάθειας τοῦ Λόσκυ εἶναι νὰ δείξῃ ὅτι κεντρικὸν σημεῖον τῆς διδασκαλίας τῶν ὀρθοδόξων πατέρων ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τοῦ θείου φωτὸς, τῆς θέας αὐτοῦ καὶ τῆς διὰ τῆς θέας ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Θεοῦ. Διεξήγαγεν ἀγῶνα κατὰ τῆς σοφιολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Σεργίου Μπουλγακόφ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῇ ἡ διδασκαλία αὕτῃ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας.

Γεώργιος Φλωρόφσκυ Ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ (1893-) εἶναι σήμερον ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τῆς ρωσικῆς θεολογίας, μολονότι οὐδέποτε ἐσπούδασε θεολογίαν. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Ὁδησσόν, ἤρχισε τὴν σταδιοδρομίαν του ὡς φιλόσοφος. Ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1917 τὴν διέκοψε καὶ τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν δυτικὴν διασποράν. Τὸ 1925 ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν ὁρόσημον, διότι τότε ἀρχίζει δι' αὐτὸν νέον στάδιον. Τοποθετεῖται μαζί μὲ μίαν πλειάδα ῥώσων θεολόγων καὶ φιλοσόφων εἰς τὸ ρωσικὸν θεολογικὸν ἴνστιτούτον Παρισίων καὶ μετ' ὀλί-

γα ἔτη χειροτονεῖται πρεσβύτερος. Μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον μετηνάστευσεν εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας διὰ νὰ διδάξῃ εἰς τὰς ἐκεῖ ὀρθοδόξους θεολογικὰς σχολὰς, ὡς καὶ εἰς ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια. Δυναμικὴ καὶ καρποφόρος ὑπῆρξεν ἡ παρουσία του εἰς τὴν διεκκλησιαστικὴν κίνησιν καὶ τὰ θεολογικὰ συμπόσια. Εἶναι ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τὰ πρῶτα καὶ μεγαλύτερα συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι συντεταγμένα εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' αἱ μικρότεραι πραγματεῖαι του τῶν τελευταίων δεκαετιῶν εἶναι εἰς ἀγγλικὴν ἢ γαλλικὴν. Ὁ Φλωρόφσκυ εἶναι προσηλωμένος εἰς τὸν ἑλληνικὸν Χριστιανισμὸν τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀντιτίθεται εἰς τὸ κίνημα τῶν Σλαβοφίλων. Μὲ τὸ μεγαλειῶδες νεανικὸν ἔργον του *Δρόμοι τῆς ρωσικῆς θεολογίας*, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ μανυφέστον τοῦ ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ, καταδικάζει ὅλας τὰς παραπλανήσεις τῆς ρωσικῆς θεολογικῆς σιέψεως πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν, τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἀντιτάσσων τὴν νεοπαραδοσιαρχίαν. Ἡ γραμμὴ τὴν ὁποῖαν χαράσσει καθορίζεται μὲ δύο ἀνακοινώσεις του εἰς τὸ λαμπρὸν ἐκεῖνο Α' θεολογικὸν διορθόδοξον συνέδριον Ἀθηνῶν (1936) καὶ συνίσταται εἰς τρεῖς κυρίως θέσεις· πρῶτον ἀπαλλαγὴν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας ἀπὸ τὰς ἐμφανεῖς ἢ ἀφανεῖς προτεσταντικὰς καὶ καθολικὰς ἐπιδράσεις, δεύτερον ἀναζήτησιν τῆς ὀρθοδόξου γραμμῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τρίτον καλλιέργειαν μιᾶς δημιουργικῆς θεολογίας ἐν διαλόγῳ πρὸς τὸν σημερινὸν κόσμον. Εἰς τὸ δίτομον ἔργον *Περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος*, ἀν καὶ τοῦτο εἶναι ὑπὸ μορφήν παραδόσεων, ἀκολουθεῖ βεβαίως τὴν ἰδίαν γραμμὴν.

Ἐρμηνευτὴς τῆς σιέψεως τῶν Πατέρων, ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ζωντανὸν ὄργανισμὸν. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἰδεολογία ἀλλὰ κοινότης ἐλευθέρων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι βιώνουν μαζὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς σωτηρίας, ἡ ὁποία προσφέρεται καὶ οἰκειοῦται ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ. "Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ Ἐκκλησία ὡς τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως". "Ὅπως ἡ Ἐκκλησία εἶναι κάτι ζωντανόν, οὕτω καὶ ἡ παράδοσις εἶναι ζωντανὴ ἐμπειρία. Δὲν εἶναι ἀπλῶς διαβίβασις συγκροτημένων στατικῶν διδασκαλιῶν· εἶναι ἡ συνεχιζομένη ζωὴ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὴν Γραφὴν ἐρμηνεύει ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν ζῶντα ἐντὸς αὐτῆς. Εἰς τὴν Γραφὴν προστίθεται ἡ ἄγραφος παράδοσις, ἡ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὰ σύμβολα ἀναφερομένη. Γνώρισμα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ τήρησις τῆς παραδόσεως τῶν Πατέρων, ζωντανῆς καὶ

συνεχιζομένης. Ἐξω ἀπ' αὐτὴν τὴν νεοπατερικὴν σύνθεσιν δὲν δύναται νὰ νοηθῆ κανεὶς οἰουμενισμός.

Ἀναζητεῖ κυρίως τὴν θεολογίαν τῶν μεγάλων Πατέρων, τοῦ Ἀθανασίου, τῶν Καππαδοκῶν, τοῦ Μαξίμου. Αὐτὴ ἡ θεολογία ἦτο μαρτυρία. Δὲν ἐδιδάσκετο εἰς σχολὰς ἢ μόνον εἰς σχολὰς, ἀλλὰ καὶ ἐκηρύσσετο συγχρόνως. Οὕτω καὶ σήμερον χρέος τοῦ θεολόγου εἶναι νὰ τοποθετῆ ἑαυτὸν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν συνειδήσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ χάνῃ τὴν ἱστορικὴν προοπτικὴν. Μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐντὸς τῆς προοπτικῆς τῆς ἱστορίας δύναται νὰ δικαιολογηθῆ ἡ θεραπεία τῆς θεολογίας ὡς ἐκκλησιαστικὸν δημιουργικὸν καθῆκον. Εἰς αὐτὴν τὴν προοπτικὴν κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ καταλαμβάνει δεσπόζουσαν θέσιν ὁ ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος ἔχει γίνῃ "αἰωνία κατηγορία τῆς χριστιανικῆς ὑποστάσεως". Ὁ ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ σκέψις τῶν Πατέρων· ὁ ἑλληνισμὸς καθίσταται σύμφυτος μὲ τὴν συνειδήσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Δ' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, καταπονημένη ἀπὸ δουλείαν πολλῶν αἰώνων καὶ συντετριμμένη ἀπὸ σκληρὰ κτυπήματα κατὰ τὸν 10^ο αἰῶνα, κατέπεσεν εἰς παρακμήν. Ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 1821 εἶχεν ἀσήμαντα ἀποτελέσματα, τὴν ἀπελευθέρωσιν μικροῦ τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, τοῦ ὁποίου ἡ Ἐκκλησία ἀπέκτησεν ἀνεξαρτησίαν. Τοῦτο δὲν ἴσχυσε νὰ ὀδηγήσῃ εἰς νέαν ἀκμήν, ἀντιθέτως μάλιστα ἡ ἀπόσπασις τῆς περιοχῆς ταύτης, καθὼς καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖον τὸ ἐξησθένισε καὶ προεικάλεσε τὸν μαρασμόν του.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἀντὶ νὰ προχωρήσῃ, ὡς συνέβη μὲ τὴν ρωσικὴν, ὑπεχώρησεν. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἀναφαίνονται πλέον θεολόγοι ἄξιοι λόγου, ὡς οἱ τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, οἱ δὲ ἐν Ἑλλάδι, συνδεόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν θεολογικὴν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν, βραδύτερον δὲ καὶ τὴν τῆς Θεσσαλονίκης, περιωρίζοντο εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τρεχουσῶν ἀναγκῶν, τῆς ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας, τοῦ κηρύγματος, τῆς διερευνήσεως ἱστορικῶν γεγονότων. Μόλις κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας διαφαίνεται προσπάθεια ἀνανεώσεως τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία ἀποδίδει ἤδη τοὺς πρώτους καρπούς της.

1. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ

Όλιγον μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅ,τι περίπου συνέβη εἰς τὴν Ρωσίαν τοῦ Μεγάλου Πέτρου μετὰ τὸ 1700, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν. Δύο ἰσχυραὶ προσωπικότητες, ὁ Φαρμακίδης καὶ ὁ Οἰονόμος, καταλαμβάνουν θέσεις παρομοίας πρὸς τὰς τῶν Προκόποβιτς καὶ Γιαβόρσκη καὶ ἀνταγωνίζονται. Εἶναι ἡ διαμάχη τῶν δύο θεσσαλῶν.

Θεόκλητος Φαρμακίδης Ὁ ἀρχμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860) εἶναι ὁ μεγαλύτερος τῶν φιλελευθέρων ἑλλήνων θεολόγων κατὰ τὸν 19 αἰῶνα. Γεννηθεὶς παρὰ τὴν Λάρισαν, προσῆλθεν ἔνωρὶς εἰς τὰς τάξεις τοῦ κλήρου. Διέπρεψεν ὡς ἐφημέριος ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ Βιέννῃ, καθ' ὃν χρόνον ἐπεδίδετο εἰς μελέτας. Συστηματικὰς σπουδὰς ἔκαμεν μόνον ἐπὶ διετίαν εἰς τὴν Γοτίγγην. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὅλοι οἱ μεγάλοι θεολόγοι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε καὶ ὁ μέγας ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ἦσαν ἄνευ συστηματικῶν σπουδῶν, αὐτοδίδακτοι. Μετὰ τοῦ Κοικινάκη ἐπανάλαβε τὴν διακοπεῖσαν ἔκδοσιν τοῦ " Λογίου Ἑρμῆ "· εἶχε πράγματι ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὰς ἐκδόσεις.

Ἐπιστρέψας εἰς τὴν Ἑλλάδα εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως, εἰργάσθη ποικιλοτρόπως διὰ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτῆς. Μόνον ἐπὶ διετίαν ἀπουσίασεν ὡς καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὸ Ἴόνιον Πανεπιστήμιον, ἀλλὰ κατῆλθε πάλιν εἰς τὴν Νότιον Ἑλλάδα διὰ νὰ διευθύνῃ τὸ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον καὶ τὴν γενικὴν ἐφημερίδα.

Ἐπῆρξε μέλος τῆς βουλῆς ἡ ὁποία μετεκάλεσεν ὡς κυβερνήτην τὸν Ἰωάννην Καποδίστριαν, ἀλλ' ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν. Ἦδη ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς διαφαίνεται ἡ προσήλωσίς του εἰς τὰ δυτικὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ ἡ ἐφεικτικότητα τοῦ ἔναντι τῆς ρωσικῆς γραμμῆς. Ἐπειδὴ ἐτάχθη μὲ τὴν ἐχθρικὴν πρὸς τὸν κυβερνήτην μερίδα, ἰδιώτευσεν.

Ἡ κυρία δραστηριότης του ἀρχίζει τὸ 1833 διὰ τοῦ διορισμοῦ του ὡς μέλους τῆς ἐπιτροπῆς συντάξεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ, τοῦ ὁποίου πράγματι ἦτο ὁ μοχλός. Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος διωρίσθη γραμματεὺς τῆς ἐγκαθιδρυθείσης ἱερᾶς συνόδου τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ὅταν δὲ ἰδρύθη τὸ πα-

νεπιστήμιον κατέστη εἷς ἐκ τῶν τριῶν πρώτων καθηγητῶν τῆς θεολογικῆς σχολῆς αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἤδη εἶχεν ἐκδηλωθῆ ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς αὐτοῦ, τῆς ὁποίας συνέπεια ἦτο νὰ μετατεθῆ ἀπὸ τῆς θεολογικῆς σχολῆς εἰς τὴν φιλοσοφικὴν καὶ νὰ χάσῃ τὴν γραμματεῖαν τῆς συνόδου ἐπὶ πενταετίαν. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ δεκαπενταετίαν ἦτο σχισματικὴ, ἀλλὰ τέλος κατόπιν παρακλήσεως τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας τὸ Πατριαρχεῖον ἐξέδωσε τὸν συνοδικὸν τόμον (1850), διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεγνωρίζετο τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἄν καὶ ἐφάνη τότε ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Φαρμακίδου ἀνετρέπετο, τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι αἱ ὀργανωτικαὶ βάσεις τῆς Ἐκκλησίας παρέμειναν ὡς εἶχε καθορίσει αὐτὰς οὗτος, μολονότι ἐπολέμησε σφοδρῶς τὸν τόμον.

Τὰ πλεῖστα τῶν συγγραμμάτων του ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν, ὡς εἶναι ἡ *Ἀπολογία*, τὰ *Περὶ ὄρκου*, τὸ *Περὶ συνοδικοῦ τόμου*. Πλὴν τούτων συνέταξε καὶ καθαρῶς θεολογικὰ ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει τὸ ἐπτάτομον *Ἡ Κ. Διαθήκη μετὰ ὑπομνημάτων ἀρχαίων*. Ὡς συγγραφεὺς κατορθώνει νὰ πείσῃ τοὺς ἀναγνώστας του μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ μὲ εὐρύτητα ἀντιλήψεως χωρὶς ρητορισμόν.

Ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν καὶ ὁ καταστατικὸς χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ ἀπεσπᾶτο τοῦ Πατριαρχείου, συνεδέετο ἀρρήκτως μετὰ τῆς πολιτείας καὶ ἐτίθετο ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ βασιλείου, ὅ,τι περίπου εἶχε συμβῆ μὲ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Μεγάλου Πέτρου, ἡ ὁποία ἦτο ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῶν προτεσταντικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν κονισιστορῶν. Ἡ εἰσῆγησις τοῦ Φαρμακίδου περὶ στενοῦ συνδέσμου μετὰ τῆς πολιτείας δὲν ἦτο τυχαία· ἐφρόνει οὗτος ὅτι ἡ Ἐκκλησία, δρῶσα ἐν τῷ κόσμῳ, πρέπει ν' ἀκολουθῆ τὰ βήματα τοῦ κόσμου διὰ νὰ τὸν ἐξαγιάζῃ. Ἐξ ἄλλου ἦτο πεπεισμένος ὅτι ἡ εἴσοδος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας. Τὸ νεωτεριστικὸν φρόνημά του καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οὗτος ἦτο τεταγμένος ὑπὲρ τῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, περὶ τῆς ὁποίας ἦτο σύμφωνος καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας. Τὸ καιρὸν ἦτο μόνον ὅτι παρέμεινεν ἀνένδοτος εἰς τὰς ἀπόψεις του. Δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι καὶ ἐκ τῆς Ρωσίας ἠδύναντο νὰ προέλθουν ἀγαθαὶ ἐπιρροαί, ὅπως καὶ ἐκ τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ὅτι ὅλαι αὐταὶ ἔπρεπε ν' ἀναχωνεύωνται εἰς τὴν αὐτόχθονα παράδοσιν, διὰ ν' ἀποβοῦν εὐεργετικαὶ καὶ ἀποτελεσματικαί. Ὡς ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀνεγνωρίζε τὴν

ἀρχαίαν, τὴν τῆς κλασικῆς περιόδου τῆς Ἐκκλησίας, ἀπέρριπτε δὲ τὰ μεταγενέστερα στρώματα αὐτῆς, τὰ ὅποια εἰς τὴν πραγματικότητά περιεῖχον ἀξιόλογα στοιχεῖα διὰ τὴν λατρείαν καὶ τὸν πνευματικὸν βίον. Αἱ γνῶμαι τοῦ λοιπὸν συνέπιπτον ἐν πολλοῖς μὲ τὰς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὡς συνέπιπτον καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀντιλήψεις. Αἱ ἀπόψεις τοῦ αὐταῖ τὸν ὤθησαν εἰς τὴν εἰσῆγησιν περὶ ἀνακηρύξεως αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἄνευ γνώμης τοῦ Πατριαρχείου, ἐπὶ σοβαρᾷ ζημίᾳ τῆς Ὁρθοδοξίας.

Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ἐπιλεγόμενος ἐξ **Οἰκονόμος** Οἰκονόμων (1780-1859), ἦτο ὁ μεγαλύτερος τῶν συντηρητικῶν ἑλλήνων θεολόγων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀντίπους τοῦ Φαρμακίδου καθ' ὅλα. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Τσαρισάνην τῆς Θεσσαλίας ἐκ πατρὸς οἰκονόμου, ἐσπούδασεν εἰς τὸ σχολεῖον τῶν Ἀμπελαίων, ἀλλ' ἀπέκτησε τὴν πλουσίαν κατάρτισίν του διὰ τῆς ὀξυνοίας καὶ τῆς μελέτης. Ἀφοῦ ἐνυμφεύθη εἰκοσαετῆς, προσῆλθε μετ' ὀλίγον εἰς τὰς τάξεις τοῦ κλήρου. Εὐρυτέρους ὀρίζοντας ἤνοιξε δι' αὐτῶν ἡ συμμετοχὴ του εἰς τὸ κίνημα τοῦ ἱερέως Εὐθυμίου Βλαχάβα, λόγῳ τῆς ὁποίας ἐφυλακίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ εἰς τὰ Ἰωάννινα, ἀπὸ ὅπου ἠλευθερώθη κατόπιν καταβολῆς λύτρων. Ἐπειδὴ ἡ δίωξις συνεχίζετο, οὗτος ἐξεπατρίσθη καὶ μετ' ὀλιγοχρόνιον παραμονὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Σμύρνην ὡς διδάσκαλος καὶ διευθυντῆς τῆς νέας φιλολογικῆς σχολῆς αὐτῆς ἐπὶ δεκαετίαν.

Πιστὸν τέκνον τῆς Ἐκκλησίας, διεκρίνετο τότε διὰ τὰς φιλελευθέρους του τάσεις. Δὲν περιώριζε τὴν δρᾶσιν του εἰς τὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἐπεδίδεδετο καὶ εἰς τὸ κήρυγμα, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ σπουδαιότερος θεραπευτῆς καθ' ὅλον τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὸ θέατρον. Ἀγεβίβαζεν ἀπὸ σκηνῆς ἀρχαίας τραγωδίας, νεωτέρας κωμωδίας, κατὰ προτίμησιν τοῦ Μολιέρου, τὰς ὁποίας μετέφραζεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ἰδικὰς του συνθέσεις. Αὐτὸς ὁ προοδευτισμὸς οὗτος προεκάλεσεν ἀντίδρασιν, λόγῳ τῆς ὁποίας ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε', προοδευτικὸς καὶ αὐτός, μετεκάλεσε τοῦτον ἐκ Σμύρνης εἰς Κωνσταντινούπολιν (1819). Ἐτόλμησεν ἐκεῖ νὰ προετοιμάσῃ παράστασιν καὶ τοῦ θεατρικοῦ τοῦ ἔργου **Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος**, χωρὶς νὰ προφθάσῃ. Ἦναγκάσθη μετὰ τὴν ἐκρηξίν τῆς ἐπαναστάσεως νὰ μεταναστεύσῃ εἰς τὴν Ρωσίαν, ὅπου δὲν ἔπαυσε νὰ ἐργάζεται δι' ἐξασφάλισιν ρωσικῆς βοήθειας πρὸς τὸ ἀγωνιζόμενον ἔθνος. Ἐτιμήθη ἐκεῖ μεγάλως· κατέστη ἑταῖρος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀκαδημίας Πετροπόλεως καὶ τῆς

θεολογικῆς ἀκαδημίας Πετροπόλεως, ἔλαβε δὲ ἀπὸ τὸ κράτος ἰσόβιον σύνταξιν.

Ἐπιστρέφων εἰς τὴν Ἑλλάδα (1832), οἰήθη διὰ τοῦ Βερολίνου, ὅπου ἐξελέγη μέλος τῆς ἀκαδημίας, καὶ Ρώμης, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΣΤ΄. Τὴν ὑπόλοιπον εἰκοσιπενταετίαν τοῦ βίου του ἀφιέρωσεν εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν πολεμικὴν ἐναντίον τοῦ Φαρμακίδου καὶ ἐν γένει ἐναντίον τῆς εἰσβολῆς ἀκράτου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτόν, διεξαγόμενον διὰ τοῦ περιοδικοῦ *Ἐὐαγγελικὴ Σάλπιγξ* καὶ διὰ συγγραμμάτων, φαινομενικῶς ἐκέρδισεν αὐτός, εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως ἡ πορεία τῆς ἀποξενώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὰς ρίζας των ἐπροχώρει.

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότης τοῦ Οἰκονόμου εἶχεν ἐξέλξιν ἀνάλογον μὲ τὰς μεταβολὰς τῶν ἐνδιαφερόντων του. Ὡς διδάσκαλος ἐνδιεφέρετο κατ' ἀρχὰς διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν νέων Ἑλλήνων. Εἰς τὰ δοκίμια *Παραινετικὸς πρὸς νέους* καὶ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* ὡς βάσιν τῆς παιδείας θέτει τὴν κλασικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν χριστιανικὴν ἀγωγήν, συνιστώσας τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν. Ζητεῖ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους νὰ δίδουν εἰς τοὺς μαθητευομένους ὄλην τὴν ἀγάπην καὶ νὰ ἐμπνέουν εἰς τὰς ψυχὰς των τὰ δόγματα τῆς πίστεως.

Τὴν διαπαιδαγώγησιν ἐξελάμβανε πλὴν ἄλλων καὶ ὡς μέσον πρὸς τὴν ἀνάστασιν τοῦ ὑποδοῦλου ἔθνους, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀφιερῶσει τὰς προσπάθειάς του ἀπὸ τῆς νεανικῆς του ἡλικίας. Ὑπὲρ τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους συνέταξε διάφορα συγγράμματα.

Ἡ πολυετὴς παραμονὴ του εἰς τὴν Ρωσίαν, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μὲν ἐκεῖ διανόησις ἐστρέφετο πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ δὲ θρησκευτικὴ σκέψις ἤρχιζε νὰ ἐπανέρχεται εἰς τὴν παράδοσιν, συνετέλεσαν ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ν' ἀποβῆ καὶ αὐτὸς συντηρητικώτερος. Ὄταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦτο ἐχθρὸς τῶν δυτικῶν ἰδεῶν. Εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ τῶν τριῶν τῆς Ἐκκλησίας βαθμῶν* καταπολεμεῖ τὰς διοικητικὰς καὶ ἄλλας καινοτομίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, εἰς τὸ *Περὶ βαττολογίας* ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ ὀρκοδοσίας, ὡς σημείου ἐκκοσμικεύσεως, εἰς δὲ τὴν *Τριακονταετηρίδα ἐκκλησιαστικὴν* ἐκθέτει τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου. Αἱ ἐκκλησιολογικαὶ ἀπόψεις του στηρίζονται εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς εἶναι θεότευκτοι, ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ μεταβάλλωνται τῇ πιέσει τῆς πολιτείας. Πᾶσα μεταβολὴ εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα αὐτῆς πρέπει νὰ πραγματοποιηθῆται τῇ συγκυριατικῇ ἐπιθέσει τοῦ

Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ συνισταμένη τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ὁ θησαυροφύλαξ τῆς ἀποστολικῆς καὶ συνοδικῆς παραδόσεως. "Ἐκεῖνος ὁ θρόνος ὑπάρχει τὸ θεοστήρικτον κέντρον, εἰς ὃ συνέρχονται καὶ συγκρατοῦνται πᾶσαι αἱ ὑπ' οὐρανὸν Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, καὶ κεῖ συναρμολογούμεναι συγκροτοῦσι τὸ ἀδιαίρετον σῶμα τῆς μιᾶς, τῆς ἁγίας, τῆς ἀνατολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἧς κεφαλὴ ὁ Χριστός". Ἡ ἀντιβασιλεία τοῦ Ὁθῶνος μετεχειρίσθη, καθὼς ἔλεγε, τὸ ἔθνος ὡς παλίμψηστον βιβλίον, ἐξαλείφουσα πᾶν ὅ,τι εὔρεν ἐν τῆς παραδόσεως καὶ ἐγγράφουσα τὰς βεβήλους αὐτῆς καινοτομίας. Ἡ ἡμέρα τῆς πραξικοπηματικῆς ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι "ἀποφρὰς καὶ ἀρχέκακος".

Περιδεῆς πλέον, δὲν ἤθελε νὰ κινήσῃ τίποτε ἐν τῆς παραδόσεως. Ἀκόμη καὶ τὰς μεταφράσεις τῆς Γραφῆς κατεπόλεμι. Τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' ἐθεώρει ὡς τὴν πραγματικὴν μετὰ τῆς Κ. Διαθήκης Γραφὴν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ παραδεχθῆ οἵανδήποτε γλωσσικὴν μεταβολὴν αὐτῆς. Ἄλλωστε ἐπίστευεν ὅτι αἱ μεταφράσεις καταστρέφουν τὴν γλυκύτητα, τὴν γλαφυρότητα καὶ τὴν ἱεροπρέπειαν τῶν κειμένων. Ταῦτα ἐκθέτει εἰς τὸ ἀσυνήθους ὄγκου τετράτομον σύγγραμμα αὐτοῦ *Περὶ τῶν Ἑβδομήκοντα Ἑρμηνευτῶν*, δεῖγμα πολυμαθείας καὶ ὀξυνοίας, ἀλλ' ἐνιαχοῦ καὶ μικρολογίας.

Ὁ ἀγὼν μετὰξὺ Οἰκονόμου καὶ Φαρμακίδου ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ καλὴν ἀφετηρίαν θεολογικῆς καὶ ἐν γένει πνευματικῆς κινήσεως εἰς τὴν χώραν αὐτήν. Δυστυχῶς οἱ μετ' αὐτοὺς ἐγκατέλειψαν τὰς μεγάλας προσπάθειάς καὶ ἀνεζήτησαν μίαν ἀκίνδυνον μέσῃν ὁδὸν ἢ ἐπεδόθησαν εἰς ἀνάξια λόγου ἔργα.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ

Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς δὲν ἀπέδωσαν ἐν Ἑλλάδι ἀξιολόγους καρποὺς παρὰ τὴν ἐμφάνισιν ἀρκετῶν ἐγχειριδίων καὶ πραγματειῶν. Καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν γραμμὴν ἐλλείπει ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὴν κίνησιν τῶν ἰδεῶν καὶ ἡ κατάλληλος ἀξιολόγησις προσώπων καὶ γεγονότων. Τὸ κενὸν ἐδημιουργήθη ἐκ τῆς νοοτροπίας τῶν ἑλλήνων θεολόγων ἡ ὁποία διεμορφώθη κατόπιν διασπάσεως τῆς συνειδήσεως αὐτῶν μεταξὺ προτεσταντισμοῦ καὶ ὀρθοδοξίας. Ἀνατραφέντες εἰς τὸ ἑλληνικὸν περιβάλλον, ἔδωσαν τὴν καρδίαν των εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, μορφωθέντες δὲ εἰς τὸ προτεσταντικὸν περιβάλλον, ἔδωσαν τὴν σκέψιν των εἰς τὴν προτεσταντικὴν θεολογίαν. Ἀκολουθοῦντες τὴν προτεσταντικὴν μέθοδον, δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ δεχθοῦν καὶ τὸ προτεσταντικὸν περιεχόμενον· διὰ τοῦτο παραθέτουν ξηρὰ γεγονότα χωρὶς ἀνάκρισιν καὶ ζωντάνεμα.

Κωνσταντῖνος Κοντογόνης (1812 - 1878), **Κοντογόνης** γεννηθεὶς εἰς τὴν Τεργέστην, ἐσπούδασε φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν εἰς τὸ Μόναχον καὶ τὴν Λειψίαν. Εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν διωρίσθη καθηγητῆς τῆς θεολογίας εἰς τὸ νεότερικτον τότε πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς θεολογικῆς σχολῆς ἐδίδαξε ποικίλα μαθήματα ἐπὶ τεσσαράκοντα καὶ πλέον ἔτη. Κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ καθηγηταὶ ταύτης ἦσαν δύο ἢ τρεῖς, ἐνίοτε δὲ ἔμενε μόνος αὐτός, ἐπειδὴ δὲ ἦτο χωλός, ἐλέγετο τὸ εὐφυολόγημα, ὅτι ἡ θεολογικὴ σχολὴ στηρίζεται ἐπὶ ἑνὸς ποδός. Διετέλεσε πεντάκις κοσμήτωρ τῆς σχολῆς καὶ ἅπαξ πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου.

Ἡ βιογραφία τοῦ Κοντογόνου εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς σχολῆς κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην τεσσαρακονταετίαν τῆς. Ἡ δραστηριότης του ἦτο πολλαπλῆ. Ἐβοήθει οἰκονομικῶς ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου του ταμείου φοιτητᾶς ὅλων τῶν σχολῶν, προερχομένους ἐκ τῶν ὑποδούλων περιοχῶν· ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸν *Ἐυαγγελικὸς Κήρυξ* καὶ εἰργάζετο μὲ παρομιώδη ἀντοχὴν εἰς τὴν σύνταξιν ἐγχειριδίων καὶ μελετῶν. Εἶναι εὐλογον ὅτι ὁ φόρτος τῶν ἀσχολιῶν του δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν μεγάλων συγγραμμάτων του. Τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* σχεδιασθείσης εἰς τρεῖς τόμους ἐξεδόθη μόνον ὁ πρῶτος. Τῆς δὲ

Φιλολογικῆς καὶ κριτικῆς ἱστορίας τῶν πατέρων ἐξεδόθησαν οἱ δύο ἐκ τῶν τριῶν τόμων, φθάνοντες μέχρι καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος. Τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ πρῶτον παρομοίας φύσεως εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, στηρίζεται εἰς προσεκτικὴν ἀνάλυσιν τῶν πηγῶν.

Ἄν καὶ διεπνέετο ἀπὸ κριτικὸν πνεῦμα, ὁ ἄριστος κατατοπισμὸς του εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἰσχυρὸν δογματικὸν του αἰσθητήριον τὸν ἐβοήθησαν ν' ἀποφύγη τὴν ταλάντευσιν. Ἐσημείωσεν εὐοίωνον τὴν ἀφετηρίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τῆς ἕδρας θεολογίαν, ἀλλ' αὕτη δὲν εἶχε τὴν ἀναμενομένην συνέχειαν.

Ἀναστάσιος Διομήδους - Κυριακὸς Διομήδους (1843-1923), υἱὸς καθηγητοῦ πανεπιστημίου, διατελέσαντος καὶ πρωθυπουργοῦ, ἐγεννήθη εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ριζάρειον σχολὴν, εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Γερμανίαν. Κατεῖχε τὴν ἕδραν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν ἐπὶ 45 ἔτη ἀπὸ τὸ 1868, διετέλεσε δὲ καὶ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου.

Τὸ γνωστότερον σύγγραμμά του εἶναι ἡ τρίτομος *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τῆς ὁποίας ὁ τρίτος τόμος μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν. Εἶναι συντεταγμένη μὲ ἀκριβολόγον ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρος στοιχείων ἀλλ' ἄνευ καθολικῆς ἐποπτείας τοῦ πεδίου. Μικρότερα ἐπιστημονικὰ μελετήματα αὐτοῦ ἐξεδόθησαν εἰς τρία τομῖδια. Ἀξίαν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἶχον οἱ *Λόγοι πιστοῦ*, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξετάζονται μὲ τὴν μέθωδον τῆς δημῶδους ἀπολογητικῆς κύρια προβλήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἡ δραστηριότης αὐτοῦ ἐξέφευγε τῆς πανεπιστημιακῆς ἕδρας, διότι ἐπεδίωκεν εὐρυτέραν θρησκευτικὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ. Ἐξέδιδε δύο περιοδικά, ἠρθρογράφει εἰς ἡμερηΐδας καὶ διεξῆγε διαλέξεις ἀπὸ τοῦ βήματος αἰθουσῶν τῶν Ἀθηνῶν. Ὑπεστήριξεν ἐνθέρμως τὴν ἰδρυθεῖσαν τὸ 1870 Σύναξιν Πρεσβυτέρων καὶ τὰ ὑπ' αὐτῆς συσταθέντα κυριακὰ σχολεῖα.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐνέργειαι, ἔστω καὶ ἂν ἐν μέρει ἀπετέλουν ἀπομίμησιν προτεσταντικῶν κινήσεων, ἦσαν πολὺ χρήσιμοι. Πράγματι ἔτρεφε συμπάθειαν πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ ἐθεώρει ὡς Ὁρθοδόξους τοὺς Παλαιοκαθολικούς, διὸ κατέβαλε προσπάθειαν ὑπὲρ ἐνώσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀλλ' εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν κατάρθωσε νὰ ἐμβαθύνῃ, ἀντιθέτως μάλιστα ἤθελε καὶ αὐτὸς νὰ ἐνδύσῃ τὸ ἑλληνικὸν σῶμα μὲ εὐρωπαϊκὸν ἔνδυμα. Ἐνίοτε εἶχε δυνατὰς ἐμπνεύσεις ἐτόνιζεν ὅτι αἱ τρεῖς μεγαλύτεραι δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητος

εἶναι ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐλευθερία, ἀλλὰ δὲν κα-
τάρθωσε νὰ τὰς ἐντάξῃ εἰς ἐνιαῖον συνθετικὸν σύστημα.

Νικόλαος Δαμαλᾶς Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐνεφορεῖτο ὁ σύγχρο-
νος τούτου Νικόλαος Δαμαλᾶς (1842-1892), γεν-
νηθεὶς ἐν Ἀθηναίς ἐκ γονέων Χίων. Ἐσπούδασεν εἰς τὰς Ἀ-
θήνας καὶ εἰς πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας.
Διηγήρησε τὴν ἔδραν τῆς ἐρμηνείας τῆς Κ. Διαθήκης ἀπὸ τοῦ
1868 μέχρι τοῦ θανάτου του, διετέλεσε δὲ καὶ πρύτανις τοῦ
πανεπιστημίου.

Ἡ τετράτομος *Ἑρμηνεία εἰς τὰ Εὐαγγέλια* μετ' εἰσαγω-
γῆς εἶναι λαμπρὸν προῖδον τοῦ καλάμου αὐτοῦ, εἶναι δὲ λυπη-
ρὸν ὅτι ὁ πρόωρος θάνατος τὸν ἠμπόδισε νὰ συνεχίσῃ τὴν ἐρ-
μηνείαν καὶ εἰς τὰ ὑπόλοιπα βιβλία. Καθ' ὅλην τὴν διαρρεύ-
σασαν ἔκτοτε ἑκατονταετίαν τὸ ἐγχείρημά του δὲν ἐπανελήφθη
δυστυχῶς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐφήρμοζε τὴν ἱστορικὴν
καὶ φιλολογικὴν κριτικὴν εἰς τὰ βιβλικὰ κείμενα τοῦ ἐπέτρεπε
νὰ μένη πιστὸς εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ταυτοχρόνως νὰ δίδῃ
τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν εἰς αὐτά.

Κατενδύει τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκκλησίας
ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ προσαρμογῆς
αὐτῆς εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου βίου, ὡς ἐκθέτει εἰς
τὸ ἔργον του *Περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλ-
λάδος*. Αἱ προσπάθειαι πρὸς ἀλληλοπροσέγγισιν τῶν Ἐκκλησιῶν
τὸν εἵλκυον, ἀλλ' αὐτὸς ἔθετεν ὡς βάσιν αὐτῶν τὴν γραμμὴν
τῶν αὐθεντικῶν μνημείων τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως
διὰ τοῦ ἔργου του *Ἡ Ὀρθόδοξος Πίστις*. Μετέσχε τῶν σχε-
τικῶν μὲ τὴν προσέγγισιν πρὸς τοὺς Παλαιοκαθολικοὺς δια-
πραγματεύσεων. Αἱ ἐν γένει θέσεις αὐτοῦ μαρτυροῦν βαθύτη-
τα καὶ ὀξύτητα.

Γεώργιος Δέρβος Ὁ Γεώργιος Δέρβος (1854-1925), γεννηθεὶς εἰς
Ἀθήνας ἐξ ἱστορικῆς οἰκογενείας, ἐσπούδασεν εἰς
τὴν Ριζάρειον καὶ τὰ πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καὶ Μονάχου. Ὑ-
φηγητὴς κατ' ἀρχὰς διωρίσθη καθηγητὴς τῆς πατρολογίας εἰς
τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν τὸ 1897 καὶ ἐδίδαξεν εἰς αὐ-
τὸ ἐπὶ 26 ἔτη. Διετέλεσε πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ τὸ κυριώτερον εἶναι ἡ τρί-
τομος *Χριστιανικὴ γραμματολογία*, ἡ ὁποία ἐκθέτει τὰ τῶν πα-
τέρων καὶ συγγραφέων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς τρεῖς πρῶ-
τους αἰῶνας, περιλαμβανομένων καὶ τῶν τῆς Κ. Διαθήκης, ἐν
μεγάλῃ ἐκτάσει μετὰ σχετικῆς πολυλογίας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ με-
τὰ ἐξαιρετικῆς ὀξυνοίας. Τοὺς τόπους καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς

λατρείας ὡς καὶ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν ἐξετάζει εἰς τὸ ἐγχειρίδιον *Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία*.

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος Ὁ ἐκ Μαδύτων τῆς Θράκης Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938) εἶναι ὁ πολυγραφώτατος Ἕλλην ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός. Ἐσπούδασεν εἰς τὰς θεολογικὰς σχολὰς καὶ ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Κιέβου καὶ Πετροπόλεως. Διηύθυνε διαδοχικῶς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Σταυροῦ Ἱεροσολύμων καὶ τὴν Ριζάρειον, διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν μέχρι τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν (192), ἐξελέγη δὲ καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἐπέτυχε τὴν συμφιλίωσιν τῶν διισταμένων μερίδων τῆς ἱεραρχίας, ἣ ὅποια εἶχεν ἐμπλακῆ καὶ αὐτὴ εἰς τὸν διχασμόν, καὶ περωρισμένου βαθμοῦ ἀναδιοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ὄργανισμοῦ Διαχειρίσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Περιουσίας, τοῦ Ταμείου Ἀσφαλίσεως τῶν Κληρικῶν καὶ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας.

Γλωσσομαθὴς, γνώστης τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ κάτοχος ὑγιῶς κρίσεως, κατέβαλε μεγάλας προσπάθειάς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν ὅποιαν δὲν συνέβαλον ὀλίγον τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθέντα περιοδικὰ *Νέα Σιών* ἐν Ἱεροσολύμοις, *Θεολογία* καὶ *Ἐκκλησία* ἐν Ἀθήναις.

Υπῆρξεν ἀκαταπόνητος συγγραφεὺς καὶ μὲ τὴν προσωπικὴν του ἔρευναν διεφώτισε πολλὰς πτυχὰς τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ ἀδιάκοπος σύνταξις συγγραμμάτων καὶ μελετημάτων, δὲν τοῦ ἄφηνε χρόνον νὰ ἐπεξεργασθῆ προσεκτικῶς τὸ ὑλικὸν καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς πραγματικὰς διαστάσεις των. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ μᾶλλον ὡς ἱστοριοδίφης παρά ὡς ἱστορικός. Τὰ σπουδαιότερα συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι τὰ καὶ ὀγκωδέστερα, ἥτοι ἡ *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας* καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων* ἐκ χιλίων περίπου σελίδων ἑκάστη. Ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς ἐποχῆς του διὰ τῆς ἀναλύσεως γνωστῶν ἢ ἀγνωστῶν ἐνίοτε κειμένων κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακόν. Μεγάλης ἀξίας εἶναι ἡ ἔκθεσις τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἀραβικὴν κατάντησιν χρόνους, ἐκ τῆς ὅποιας δεικνύεται ὅτι ἡ ζωὴ τῆς Ὀρθόδοξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν διεκόπη ποτὲ εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας, οὔτε ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς δυσκολωτέρας περιστάσεις. Ἐξ ἴσου σπουδαία εἶναι καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, περιέχουσα πλούσιον ὑλικὸν ἀλλ' ὀλιγώτερον ἐπεξεργασμένον. Μερικὰ ἀπὸ τὰ συντομώτερα μελετήματα αὐ-

τοῦ μετεφράσθησαν εἰς ξένας γλώσσας.

Ἦτο τεταγμένος ὑπὲρ τῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν Ἀγγλικανικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς του, ἀλλ' ἐπιφυλακτικὸς ἔναντι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς. Τὴν εὐρύτητα ἀντιλήψεως ὡς πρὸς τὴν ἔναντι τοῦ κόσμου θέσιν τῆς Ἐκκλησίας δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιβάλη εἰς τοὺς ἄλλους ἱεράρχας.

Γρηγόριος Παπαμιχαήλ Ὁ ἐκ Λέσβου Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (1874-1956) ἐσπούδασεν εἰς τὴν Χάλκην καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν Πετροπόλεως. Μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀποφοίτησίν του ἐδίδαξεν ἐπὶ τινὰ ἔτη εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Σταυροῦ Ἱεροσολύμων, ἔπειτα διηύθυνεν ἐπὶ δεκαετίαν τὰ περιοδικὰ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ τέλος δωρίσθη καθηγητῆς τῆς ἔδρας τῆς ἀπολογητικῆς εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ τριακονταετίαν περίπου. Διετέλεσε διευθυντῆς τῆς Ριζαρείου ἐπὶ τριετίαν, πρύτανις τοῦ πανεπιστημίου καὶ πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἡ δραστηριότης του ὑπῆρξε πολυσχιδῆς. Ὅπου ἐγκαθίστατο ἔδιδεν ἀσυνήθη ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεολογικῶν σπουδῶν. Εἰς εἰσήγησιν αὐτοῦ ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις τῶν περιοδικῶν Ἀλεξανδρείας *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* καὶ *Πάντανος*, καὶ Ἀθηνῶν *Θεολογία* καὶ *Ἐκκλησία*, τῶν ὁποίων ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος διευθυντῆς.

Ὁ Παπαμιχαήλ, ἄριστος γνώστης τῆς βιβλικῆς καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας, ἀκαταπόνητος μελετητῆς τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, κάτοχος πηγαίου συγγραφικοῦ ταλάντου, ἀνεδείχθη εἰς τὸν καλύτερον Ἑλληνα θεολόγον τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ αἰῶνος ἡμῶν. Τὰ πρῶτα του ἐνδιαφέροντα ἦσαν ἐθνικὰ. Ὄταν ἀκόμη εὐρίσκετο εἰς τὴν Ρωσίαν, ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν ὑποκατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην διὰ τοῦ σλαβικοῦ. Εἰς τὸν χαρτοφύλακα τὸν ὁποῖον ἐκράτει κατὰ τὴν ὥραν τῆς δολοφονίας τοῦ ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς χώρας Θεόδωρος Δηλιγιάννης εὐρέθησαν σημειώματα περιέχοντα τὰς ἀπόψεις τοῦ Παπαμιχαήλ περὶ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὰς ὁποίας θὰ ἐχρησιμοποιεῖ ὁ πολιτικὸς εἰς ἀγόρευσίν του ἐν τῇ βουλῇ.

Ἀφωσσωμένος ἐξ ἄλλου εἰς τὴν πίστιν καὶ τοὺς θεσμοὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπερήσπισε ταῦτα ἔναντιόν τῶν ποικιλομόρφων πολεμίων αὐτοῦ. Μὲ δέος ἔβλεπεν ἐν Ρωσίᾳ τὴν πρόοδον τοῦ μαρξισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ κυριαρχία δὲν ἐπρόκειτο ν' ἀφή-

ση τίποτε ὄρθιον. Ἦτο ἐκ τῶν πρώτων εὐρωπαίων οἱ ὅποιοι δι-
εῖδον τὸν κίνδυνον καὶ τὸν ἐπολέμησαν, ὅταν ἀκόμη ἦτο κευκα-
λυμμένος. Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα του ἦσαν τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους
Ἰσοσιαλισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, Ἰσοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις
εἰς τὰ ὅποια δι' ἀδράς ἐπιχειρηματολογίας καταρρίπτει τὰς
θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ. Ὀλιγώτερον εὐτυχῆς ὑπῆρξεν εἰς τὰ
ἄλλα ἀπολογητικὰ συγγράμματα, μολονότι καὶ αὐτὰ εἶναι προῖ-
όντα μεγάλης ἐπιμελείας, ἦτοι τὰ *Θρησκείας καὶ ἐπιστήμης*
σχέσις. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον πολλάκις
ἐκδοθέν, *Ἡ ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ἀπολογητικῆ*.

Τὰ σπουδαιότερα ὄλων τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἶναι τ'
ἀναφερόμενα εἰς δύο προσωπικότητας τῆς ἑλληνικῆς θεολογι-
κῆς γραμματολογίας, μὲ τὰ ὅποια ἤνοιξε καὶ ἔκλεισε τὴν ἐπι-
στημονικὴν του σταδιοδρομίαν. Τὸ ἔργον *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος*
ὁ Παλαμᾶς, τὸ πρῶτον ἀξιόλογον σύγγραμμα περὶ τοῦ πατρὸς
τούτου τῆς Ἐκκλησίας, συντεταγμένον βάσει προσεκτικῆς ἐκ-
τιμήσεως ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων πηγῶν, ἔδειξε τὸν δρό-
μον πρὸς τὴν μελέτην τῆς μυστικῆς θεολογίας ὑπὸ τῶν ὀρθο-
δόξων μελετητῶν. Τὸ δὲ ἔργον *Μάξιμος ὁ Γραικὸς ὁ φωτιστῆς*
τῶν Ρώσων συνθέτει λαμπρὰν προσωπογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς τού-
του ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὅλης καταστάσεως τῆς Ρωσικῆς
Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην. Ὡς καὶ τὰ πλεῖστα τῶν
ἔργων αὐτοῦ, διακρίνονται διὰ καλλιπέειαν.

Ἀσάλευτος εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως, ἦτο προοδευ-
τικὸς ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ Χριστιανικοῦ βίου καὶ
ἐζήτηει τὴν προσαρμογὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν σύγχρονον κό-
σμον. Εἰς τὸ σύγγραμμά του *Ἐκκλησία καὶ θέατρον* ἀποδεικνύ-
ει διὰ πολυμόχθου ἀναλύσεως τῶν ἱστορικῶν στοιχείων ὅτι ἡ
Ἐκκλησία δὲν ὑπῆρξε πολεμία τῶν καλῶν τεχνῶν ὑπὸ τὴν εὐ-
πρεπῆ μορφήν των.

Δημήτριος Ὁ ἐν Ἀθήναις γεννηθεὶς Δημήτριος Μπαλᾶνος,
Μπαλᾶνος γόνος τῆς ἱστορικῆς οἰογενείας τῆς Ἡπείρου,
τῆς ὁποίας διετήρει τὴν ἀρχοντικότητα, τὴν αὐστηρότητα καὶ
τὴν δικαιοσύνην, ἀλλ' ὄχι καὶ τὴν συντηρητικότητα, ἐγκατέ-
λειψε τὴν νομικὴν χάριν τῆς θεολογίας, τὴν ὁποίαν ἐσπούδα-
σεν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς διάφορα πανεπιστημιακὰ κέντρα
τῆς Γερμανίας. Ἐπέδειξε μεγάλην ἐκπαιδευτικὴν καὶ κοινωνι-
κὴν δραστηριότητα, διετέλεσεν ὑπουργὸς τῆς κυβερνήσεως καὶ
πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Διεκρίθη ὡς καθηγητῆς τῆς
πατρολογίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου διετέ-
λεσε καὶ πρύτανις.

Κατ' ἀρχὰς ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ δογματικὰ ζητήματα, εὐ-

ρίσκειτο δὲ ἀκόμη εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅταν ἠναγκάσθη νὰ συντάξῃ τὸ ἔργον *Εἶναι ἡ Ὁρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία κοινω- νία λατρείας*; διὰ τὴν ἀντιρούση τὴν γνωστὴν ἀποψιν τοῦ Χάρ- ναι. Κατετρύχετο ἀπὸ τὸν φόβον, μήπως μειωθῇ ἡ ὀρθοδοξία μὲ τοιαύτην δῆθεν κατηγορίαν, διὸ ἡ ἀπάντησις του εἶναι ὅτι δὲν εἶναι κοινωνία λατρείας. Ἄλλ' αὕτη εἶναι ἀπάντησις μει- ωτικὴ διὰ τὸ βασικὸν γνώρισμα τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν λατρευ- τικὴν ζωὴν. Αἱ ἄλλαι δογματικαὶ ἐργασίαι του δὲν περιέχουν τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, διότι στηρίζονται εἰς δυτικὰ πρότυπα. Ἐπειδὴ ἐνεφορεῖτο ὑπὸ ὀρθολογιστικοῦ πνεύματος, δὲν ἰανο- ποιεῖτο καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν δογματικὴν καὶ ἐστράφη πρὸς ἄλλα πεδία.

Ἡ *Πατρολογία* αὐτοῦ διακρίνεται διὰ τὴν συντομίαν, τὴν ἰανὴν ἐνημέρωσιν, τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ἀπλότητα, ἐνῶ στε- ρεῖται τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὸ πνεῦμα τῶν πατέρων καὶ τῆς καταξιώσεως προσώπων καὶ ἰδεῶν, ἐλαττώματα τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι καὶ αἱ μικραὶ πατρολογικαὶ μελέται του. Ἀντιθέτως διεφώτισε σπουδαίως καὶ πρωτοτύπως τὴν νεωτέραν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος διὰ μελετῶν αὐτοῦ περὶ μεγάλων προσωπικοτήτων, ὡς ὁ Κοραῆς, ὁ Φαρμακίδης, ὁ Οἰ- κονόμος, ὁ Μακράκης, ὁ Λυκοῦργος. Θεραπευτὴς τῆς ἀληθείας, δὲν ἐδίεταζε νὰ ἐπικρίνῃ πᾶν ψευτὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἤτο ὑπερβολικὸς εἰς τὴν ἀναζήτησιν ψευτῶν. Ἡ τάσις αὕτη εἶναι συνηρημένη μὲ τὴν ξηρὰν νοησιάρχίαν του. Ἀπέδιδε γενικῶς μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν πλευρὰν τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρ' ὅσον εἰς τὴν δο- γματικὴν καὶ λατρευτικὴν, διὸ ὑπετίμα σοβαρῶς τὴν μυστικὴν θεολογίαν. Τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν καὶ διὰ τὸν στενὸν σύνδεσμον τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸν κόσμον ἤτο μέγα.

3. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ

Ζήκος Ὁ σουλιώτης Ζήκος Ρώσης (1838-1933) ὑπῆρξεν ὁ *Ρώσης* πρῶτος ἀξιόλογος Ἕλλην δογματικὸς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Σπουδᾶσας εἰς τὴν Ριζάρειον, εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν καὶ εἰς διάφορα γερμανικὰ πανεπιστήμια, ἔλαβε τὸ διδακτορᾶτον τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας. Ἀφοῦ ἐδίδαξεν εἰς τὴν Ριζάρειον, κατέλαβεν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν τὴν ἔδραν τῆς δογματικῆς τὸ 1875 καὶ τὴν διετήρησεν ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας.

Ὑπῆρξε παράδειγμα ἀφοσιώσεως εἰς τὴν Ἑκκλησίαν, ἀδελφάντου ἠθους καὶ ἀκαμάτου ἐργατικότητος. Παρὰ ταῦτα ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ εἶναι μᾶλλον πτωχὴ διὰ τόσον μακρὸν ἐπιστημονικὸν στάδιον ὡς τὸ ἰδικόν του. Ἡ *Δογματικὴ* του, τῆς ὁποίας μόνον ὁ πρῶτος τόμος ἐξεδόθη ἐνῶ εἰς τὰ χειρόγραφα του ἀνευρέθη καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ δευτέρου, εἶναι συντεταγμένη κατὰ τὰ κλασικὰ πρότυπα καὶ ἔχει ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα. Εἰς τὴν πραγματείαν *Περὶ τῆς οὐσίας ἐν τοῖς δόγμασι τοῦ Χριστιανισμοῦ* καὶ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, ἀπαντῶν ἐν τῇ πραγματικότητι εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν Μοδερνιστῶν, ἐκφράζει τὴν ἰδικήν του περὶ τοῦ ὅτι μόνον μορφολογικὴν μεταβολὴν ὑφίσταται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κατὰ τὴν εἰς δόγματα διατύπωσιν αὐτῆς, ὅχι δὲ καὶ οὐσιαστικὴν. Συνέδεε στενῶς ἦθος καὶ δόγμα καὶ ἐπίστευεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν ἄνευ ἠθικοῦ ἐξοπλισμοῦ. "Ὅσῳ ἠθικώτερος ἀποβαίνη ὁ θεολόγος, τόσον βαθύτερον ἐννοεῖ τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀληθείας καὶ εὐκολώτερον εὐρίσκει τὰς λογικὰς αὐτῶν σχέσεις καὶ αἰτίας. Κατὰ τοῦτο διαφέρει ἡ γνῶσις τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου τῆς γνώσεως τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν, ἐνῶ δηλαδὴ ἡ πρώτη ἐξαρτᾶται ἀπλῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου, ἡ δευτέρα ἐξαρτᾶται ὅχι μόνον ἐκ ταύτης ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἠθικῆς".

Ἐλαβε θέσιν εἰς ὅλας τὰς τότε κινήσεις πρὸς προσέγγισιν τῶν χριστιανικῶν Ἑκκλησιῶν καὶ μετέσχε διεθνῶν συνεδρίων. Πολλὰι πραγματεῖαι του ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ θέσμια τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς, τῆς Ἀγγλικανικῆς καὶ ἰδίως τῆς Παλαιοκαθολικῆς Ἑκκλησίας, καθορίζουν τὰς ἀρχὰς αἰ

ὅποια πρέπει νὰ διέπουν τὸν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων διάλογον. Ἀκριβολόγος εἰς τὰ δογματικὰ ζητήματα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους συγχρόνους του θεολόγους, ἔβλεπε τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν δυνατὴν μόνον κατόπιν ἐπιλύσεως τῶν μεταξὺ των δογματικῶν διαφορῶν. Ἀλλὰ δὲν παρεδέχετο ὅτι αἱ διαφοραὶ αὐταὶ δύνανται νὰ ἐπιλυθοῦν δι' ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων· ἐπιλύονται ὡς ἔλεγε, βάσει τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας ἢ ὅποια κατέχεται ὑπὸ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὑπαρξιν διαφορῶν ἐθεώρει ἐπιτρεπτὴν μόνον εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὸ πολίτευμα.

Τὴν συντηρητικότητά του ἐπέδειξεν ὁ Ρώσης καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς μεταφράσεως τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν, τὴν ὅποιαν ἀπέκρουεν. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἐπολέμησε τὸν ζηλωτὴν Ἀπόστολον Μακράκη, ὡς εἰσάγοντα νεωτεριστικὰ δόγματα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Χρῆστος Ἀνδροῦτσος Ὁ Χρῆστος Ἀνδροῦτσος (1869-1935), γεννηθεὶς εἰς Βιθυνίαν ἐξ ἡπειρωτικῆς οἰκογενείας, ἐτήρει τὴν αὐτὴν στάσιν ὡς πρὸς τὴν δογματικὴν αὐστηρότητα μετὰ τοῦ Ρώσης, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸ ὑψηλὸν τοῦ ἠθους αὐτοῦ. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Χάλκην καὶ τὴν Λειψίαν, ἀνεκηρύχθη δὲ διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Λειψίαν. Ἀφοῦ ἐδίδαξεν ἐπί τινα χρόνον εἰς τὴν Χάλκην, ἀπὸ τοῦ 1911 κατέλαβε τὴν ἔδραν τῆς δογματικῆς εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν, λόγῳ δὲ τῶν πολιτικῶν διενέξεων δις ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῆ αὐτῆς (1918 καὶ 1924), ἐκάστοτε ἐπὶ διετίαν.

Εὐγλωττος, εὐρύμαθης καὶ μεγαλοφυῆς, κατέστη εἰς τῶν περισσότερον ἀγαπητῶν καθηγητῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου κατὰ τοὺς χρόνους καὶ συνεκέντρωσεν εἰς τὰς κατ' ἔτος ὀλιγαριθμοὺς παραδόσεις του ὀγκώδη καὶ παντοειδῆ ἀκροατήρια. Δυστυχῶς ἡ συγγραφικὴ δραστηριότης του περωρίσθη εἰς τὴν σύνταξιν θεολογικῶν ἐγχειριδίων τὰ ὅποια δὲν ἀφήνουν φυσικὰ ἀρκετὸν ἔδαφος εἰς διατύπωσιν πρωτοτύπων σκέψεων. Εἰς τὴν **Συμβολικὴν** αὐτοῦ τὸ γνήσιον φρόνημα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ καθορίζει μὲ σαφήνειαν τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν κλάδων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπίσης καὶ ἡ **Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας** εἶναι τὸ πρῶτον πλήρες ἑλληνικὸν σύγγραμμα τοῦ εἰδους τούτου κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον. Καταβάλλει εἰς αὐτὸ προσπάθειαν νὰ κατοχυρώσῃ τὰς θέσεις του προσφεύγων εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ καθ' ὕλην καὶ μέθοδον δὲν ἐκφεύγει τῶν ρωμαιοκαθολικῶν προτύπων. Πάντως αὕτη ἐμόρφωσε τοὺς Ἕλληνας θεολόγους ἐπὶ μίαν ἐξηκονταετίαν, μετεφράσθη δὲ καὶ εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν. Ἡ **Ἠθικὴ** αὐτοῦ στηρίζεται εἰς τὴν πεποιθῆσιν ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι αὐτόνομος

λειτουργία τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, διὸ δὲν διακρί-
νει αὐτὴν εἰς φιλοσοφικὴν καὶ χριστιανικὴν. Μετεφράσθη καὶ
αὐτὴ εἰς τὴν ρουμανικὴν.

Πλὴν τούτων ὁ Ἄνδρουῦτσος συνέταξε πολυάριθμα ἀκόμη
ἔργα, φιλοσοφικοῦ κυρίως περιεχομένου, τὰ ὅποια μαρτυροῦν
ὀξύνοϊαν. Ἡ μελέτη τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τῆς ὀρθοδο-
ξίας ἦτο ἐπιπολαία κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐνείνην καὶ τὸ πνεῦμα
τῶν πατέρων ἐπέδρασε μόνον ἐξωτερικῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ
Ἄνδρουῦτσου. Ἡ μεγαλοφυΐα αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθη νὰ προσφέρῃ
ὅσα ἀνέμενεν ἀπὸ αὐτὴν ἡ ἑλληνικὴ θεολογία, ἀλλ' ἔδωσε πάν-
τως μερικὰ εὐσύνοπτα καὶ καλογραμμένα ἐγχειρίδια.

4. ΛΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Οἱ ἐξεταζόμενοι εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον θεολόγοι ἀπηθύνοντο εἰς τὸν πολὺν λαόν. Δὲν ἠσθάνοντο καμμίαν συμπάθειαν πρὸς τὴν ἀπὸ καθέδρας θεολογίαν, ἀντιθέτως δὲ ἔτρεφον πρὸς αὐτὴν δυσπιστίαν ἢ ἔχθραν ἀδικαιολόγητον. Ἐξ ἄλλου, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν Μακράκη, οὔτε ἴδιον σύστημα ἠθέλησαν νὰ δημιουργήσουν. Κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῶν ἦτο ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης.

Ἀπόστολος Ὁ ἐκ Σίφνου Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905) **Μακράκης** συνετάραξε τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ περασμένου αἰῶνος. Μετὰ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Γένους ἐδίδαξεν εἰς ἰδιωτικὸν λύκειον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔδειξε δὲ εὐθύς ἀμέσως ἰδιορρυθμίαν μὲ τὴν τάσιν τοῦ νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τοὺς μαθητὰς συνεχῆ κοινωνίαν, ἐξ οὗ καὶ ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τοὺς γονεῖς τοῦ καὶ μὲ τὸ πατριαρχεῖον, λόγῳ τῆς ὁποίας ἐγκατέλειψε τὴν θέσιν. Τότε ἐπεσκέφθη τοὺς Παρισίους ὡς ἰδιωτικὸς παιδαγωγὸς καὶ ἐμελέτησε φιλοσοφίαν, ἰδίως τὸ σύστημα τοῦ Καρτεσιῶν τὸ ὁποῖον καὶ ἐπολέμησε, τὸ δὲ 1860 ἐγκατεστάθη εἰς τὰς Ἀθήνας.

Ἐπεδόθη εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐξυψώσεως τοῦ χριστιανικοῦ βίου διὰ τῆς γραφίδος καὶ τοῦ λόγου. Ὑπῆρξεν ὁ γραφικὸς κήρυξ τῶν πλατειῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων πόλεων, ὅπως ἦτο ἓνα αἰῶνα ἐνωρίτερον ὁ Κοσμάς Αἰτωλὸς ὁ ἀκαταπόνητος κήρυξ τῶν σταυροδρομιῶν τῆς ὑπαιθρου. Ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν ἀγαθότητα καὶ πραότητα ἐκείνου· αὐτὸς ἐξήγειρε τὰ πνεύματα, ὁμιλῶν μὲ μῖσος καὶ προκαλῶν μῖσος. Ἦθελε νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἀπόψεις τοῦ δυναμικῶς. Εἰς τὴν ράβδον τοῦ εἶχε χαραγμένας τὰς λέξεις: νοῦς, λόγος, δύναμις. Ἦτο νοσηριαρχικὸς καὶ δυναμικὸς τύπος. Τὸ φαινόμενον Μακράκη εἶναι σύγχρονον καὶ παράλληλον μὲ τὸ τῶν ρώσων Σλαβοφίλων. Θὰ ἠδύνατο λοιπὸν καὶ αὐτὸς νὰ ὀνομασθῇ κατ' ἀναλογίαν ἑλληνόφιλος, εἰάν δὲν προὔχρῃ πέραν τῶν θέσεων τῶν Σλαβοφίλων. Δὲν εὔρισκε τίποτε ὀρθὸν καὶ δὲν ἠθέλε ν' ἀφήσῃ τίποτε ὀρθιον. Διὰ τοῦτο ἤσκησε δριμυτάτην πολεμικήν, ἢ ὁποία τοῦ ἐστοίχισεν ἐπανειλημμένας καταδίνας ὑπὸ τῆς συνόδου καὶ τῶν δικαστηρίων. Ἡ σύνοδος τὸν ἐχαρακτήρισε καταχθόνιον. Ὡς ὄργανα πολεμικῆς καὶ διαδόσεως τῶν

ἀρχῶν του ἐχρησιμοποῖει τὰς ποικιλωνύμους ἐφημερίδας του, ἰδίως τὸν "Λόγον", καὶ τοὺς συλλόγους αὐτοῦ, εἴτε θρησκευτικούς ὡς "Ἰωάννης Βαπτιστῆς" καὶ "Ἰωάννης Θεολόγος", εἴτε πολιτικούς, ὡς "Μέγας Κωνσταντῖνος" καὶ "Πλάτων". Εἶχε πρᾶγματι συλλογομανίαν. Ἦλεγχε τὸν τεκτονισμόν, τὸν πνευματισμόν, τὴν σιμωνίαν, τὴν διαφθορὰν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὰς κοσμικὰς ἀπολαύσεις. Δὲν ἠνείχετο τὴν κοσμικὴν σοφίαν καὶ ἐκάλει "πανσκοτιστήριον" τὸ πανεπιστήμιον. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δὲν ἤλεγχε ἦτο ἡ ἐγωπάθεια ὑπὸ τῆς ὁποίας κατείχετο ὁ ἴδιος. Πρὸς καλυτέραν παρουσίαν τῆς πολεμικῆς του ὠμίλει εἰς συγκεντρώσεις ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ πανεπιστημίου, ἀλλ' ἔπειτα ἵδρυσεν ἰδίαν σχολὴν τὴν Σχολὴν τοῦ Λόγου.

Κατ' οὐσίαν ἦτο θεοκρατικός. Ἐπεδίωκε τὴν ἐπιβολὴν τοῦ χριστοπολιτεύματος ἐπὶ τῆς γῆς, πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τοῦ σκοποῦ ἀνεκλήρυξεν ἑαυτὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, θεωρῶν ὡς συμπολίτευσιν ὅλα τὰ πολιτικὰ κόμματα, καὶ κατῆλθεν ἐπανειλημμένως εἰς ἐκλογικὴν ἀναμέτρησιν, πάντοτε ἀνεπιτυχῶς. Διεκήρυσσε κατὰ μεσαιωνικὸν τρόπον ὅτι θὰ ὠδήγει τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διὰ τὴν θεοκρατίαν του ἐπρογραμματίισε καὶ νέον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα.

Συμπεριεφέρετο ὡς προφήτης. Ἡ αὐστηρότης καὶ ἡ ἀποκλειστικότης του ὑπενθυμίζουν ἐκ μὲν τῶν παλαιῶν τὸν Μοντανόν, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὸν Καλβῖνον. Ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐργασθῆ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας, οὕτω δὲ ἵδρυσεν ἐκκλησιαστικὴν παραφυάδα, κατ' οὐσίαν ἀνεξάρτητον, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του, ζῶσαν ἐγκρατευτικῶς, χρησιμοποιοῦσαν δημοσίαν ἐξομολόγησιν καὶ κοινωνοῦσαν καθ' ἐκάστην Κυριακὴν. Ἡ περὶ τῆς συνθέσεως τοῦ ἀνθρώπου τριχοτομιστικὴ θεωρία του πρέπει νὰ νοηθῆ ἐντὸς τῆς ὅλης θρησκευτικῆς πολιτικῆς του. Ὁ συνήθης ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχὴν, ἀλλ' οἱ τέλειοι κατέχουν καὶ τρίτον στοιχεῖον, τὸ πνεῦμα. Τέλειοι δὲ εἶναι μόνον οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ. Εἶναι ἀντίληψις καθαρῶς γνωστικιστικὴ.

Τὰς θεωρίας του ταύτας γενικῶς ἀνέπτυξεν εἰς τὰ πολυάριθμα κηρύγματα καὶ ἄρθρα, τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας του, ὡς καὶ εἰς τινὰ τῶν συγγραμμάτων του. Τὰ μεγάλα συγγράμματά του εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄλλου χαρακτηριστοῦ, ἀλλὰ ἐναρμονίζονται καὶ αὐτὰ μὲ τὰς τάσεις του. Ἀποσκοποῦν εἰς τὴν συγκρότησιν ἐνὸς φιλοσοφικοθρησκευτικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε ν' ἀντικαταστήσῃ ὅλα τὰ ἄλλα συστήματα. Τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ *Φιλοσοφία* εἰς τέσσαρας τόμους, *περιλαμβάνουσα εἰσαγωγὴν, ἠθικὴν, θεολογίαν*

καὶ καθ' αὐτὸ φιλοσοφίαν, καὶ ἡ *Χριστιανικὴ θρησκεία*. Ἀπολογητικοῦ περιεχομένου εἶναι ἡ *Γραφή καὶ ὁ κόσμος*, εἰς τὸ ὁποῖον διερευνᾷ τὸ μέγα βιβλίον τοῦ Θεοῦ, τὸν κόσμον, διὰ τοῦ μικροῦ βιβλίου, τῆς Γραφῆς. Μεγάλῃς ἀξίας δὲ εἶναι ἡ *Ἑρμηνεία ὁλοκλήρου τῆς Κ. Διαθήκης*.

Τὰ συγγράμματα ταῦτα δεικνύουν πολυμάθειαν, ὀξύνοιαν καὶ συγγραφικὴν δεινότητα. Πρόθεσίς του ἦτο νὰ πρωτοτυπήσῃ, ἀλλ' ἐπρωτοτύπησεν ἀμεθόδως καὶ ἄνευ συνεπειᾶς, διότι ἐξήντλει τὰς δυνάμεις του εἰς πολυάριθμα πεδία ἀγῶνος καὶ δὲν ἀφιέρωνε χρόνον εἰς τὴν προετοιμασίαν τῶν κειμένων του. Εἶναι δυστύχημα ὅτι τὰ μεγάλα προσόντα αὐτοῦ, τὴν μεγαλοφυΐαν καὶ τὴν εὐφράδειαν, κατηύθυνεν εἰς ἀγῶνας οἱ ὅποιοι τὸν κατέτριψαν. Ἄν εἶχεν ἀκολουθήσει ὁδὸν οἰκοδομῆς καὶ ἄν εἶχε προσπαθήσει νὰ εἰσδύσῃ βαθύτερον εἰς τὸ νόημα τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδοξίας, θὰ εἶχεν ἐπιτύχει ἀνα νέωσιν τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας.

Βεβαίως τὸ ἔργον του δὲν ἀπέβη ἐντελῶς ἄκαρπον. Ἐνεφύσησεν εἰς τὴν σκέψιν ὠρισμένων ἀνθρώπων τὸ συναίσθημα τῆς σοβαρότητος ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν. Ἄν ἦτο ἠπώτερος, θὰ εἶχε μεγαλυτέραν ἐπιρροήν, ἀλλὰ τότε δὲν θὰ ἦτο Μακράκης. Οἱ ὁπαδοί του βεβαίως ἦσαν ἠπώτεροι. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρέμειναν πιστοὶ εἰς αὐτὸν μέχρι τοῦ θανάτου του καὶ μετὰ ταῦτα. Ἄλλοι, μετριοπαθέστεροι, διεχώρισαν ἐνωρὶς τὴν θέσιν τῶν καὶ προσέφεραν ἄλλως τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν ἀναθέρμανσιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηνῶν κυρίως, ὡς οἱ Ἱερόθεος Μητρόπουλος, Εὐσέβιος Ματθόπουλος, Κωνσταντῖνος Διαλυσμᾶς, Μιχαὴλ Γαλανός.

Μιχαὴλ Ὁ καλύμνιος Μιχαὴλ Γαλανός (1862-1948) ἐσπούδασε νομικὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ἐδικηγόρησεν ἐπὶ τινα ἔτη εἰς τὴν γενέτειράν του, ἀλλ' ἔφυγεν ἐκεῖθεν ὑπὸ δραματικᾶς συνθήκας διωκόμενος παρὰ τῶν κατακτητῶν.

Ἀναμιχθεὶς νεώτατος εἰς τὴν κίνησιν Μακράκη, ἀπεμακρύνθη αὐτοῦ μετὰ πολλῶν ἄλλων συνεργατῶν του. Μετέσχεν εἰς τὴν ἰδρυσιν τοῦ συλλόγου "Ἀνάπλασις" (1886), βραδύτερον δὲ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὁμωνύμου περιοδικοῦ, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας. Ἐξελέγη δις βουλευτῆς καὶ διετέλεσε βασιλικὸς ἐπίτροπος τῆς ἱερᾶς συνόδου.

Ἀφιέρωσεν ὅμως τὰς δυνάμεις του κυρίως εἰς τὴν θρησκευτικὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ναῶν τῶν Ἀθηνῶν, ὁλοκλήρου τῆς χώρας, ἀκόμη καὶ τοῦ ἀποδήμου Ἑλλη-

νισμού, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς *Ἀναπλάσεως* καὶ τῶν σελίδων τῶν συγγραμμάτων του. Μαζικὴ ἦτο ἡ προσέλευσις τοῦ λαοῦ εἰς τὰ ἀπογευματινὰ κηρύγματά του. Τὸ τελευταῖον τῶν ἀναριθμητῶν κηρυγμάτων του ἐξεφώνησεν εἰς ἡλικίαν 86 ἐτῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του.

Ἡ πρώτη γραμμὴ του ἦτο ἀπολογητικὴ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεινήν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταφορᾶς τῶν νεωτέρων ὑλιστικῶν θεωριῶν ἠθέλησε νὰ ὑψώσῃ φράγμα εἰς τὴν διάδοσίν των, ἀναδεικνύων τὸ μέγεθος τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Διὰ τοῦτο συνειργάσθη στενῶς μετὰ τοῦ Ἰωάννου Σκαλτσούνη καὶ ἔγραψε μεταξὺ ἄλλων τὸ ἀπολογητικὸν ἔργον *Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη*.

Μεγαλυτέρας ἀξίας εἶναι οἱ πολυάριθμοι τόμοι εἰς τοὺς ὁποίους περιέχονται ὀμιλίαι του καὶ κυρίως οἱ τέσσαρες τόμοι *Ὀμιλιῶν εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις*, ὡς καὶ οἱ θαυμάσιοι *Βίοι Ἁγίων*. Αἱ σκέψεις του ρέουν μὲ σαφήνειαν καὶ καθαρότητα. Ἀπηλλαγμένος τῶν ἀκροτήτων τοῦ Μακράκη, ἀκολουθεῖ μίαν ἡρεμον ἠθικολογίαν, ἡ ὁποία ἀρμόζει συγχρόνως εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸν ἀνθρωπισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφήνεται πολὺς χῶρος διὰ πᾶσαν πνευματικὴν ἀπόλαυσιν. Μὲ εὐρύτητα ἀντιλήψεως ἐπιζητεῖ ἑναρμόνισιν τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου βίου. Μεταξὺ τῶν ἔργων του περιλαμβάνονται καὶ τέσσαρες διαλέξεις *Περὶ ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ*.

Ἡ προσφορὰ του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν ἐκλεκτῶν χριστιανικῶν κύκλων ὑπῆρξεν ἀνεκτίμητος. Τὴν ἐπραγματοποίησε χωρὶς τυμπανοκρουσίας καὶ χωρὶς πολεμικὴν κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.

Εὐσέβιος Ματθόπουλος Ἐκ τῆς ἰδίας σχολῆς προῆλθε καὶ ἡ ὁμάς θεολόγων τῆς "Ζωῆς". Ὁ ἰδρυτὴς αὐτῆς Εὐσέβιος Ματθόπουλος (1849-1929), ἐκ Γορτυνίας, ἔζησε κατ' ἀρχὰς εἰς ἱερατικὸν περιβάλλον. Δὲν κατῴρθωσε νὰ περατώσῃ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διότι ἀνεμίχθη ἔνωρὶς εἰς τὴν ἀντιπανεπιστημιακὴν κίνησιν τοῦ Μακράκη. Ὡρίσθη πνευματικὸς τῆς μακραικῆς Σχολῆς τοῦ Λόγου καὶ μετέσχε τοῦ κατὰ τῆς συνόδου ἀγῶνος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξορισθῇ εἰς τὴν Κέρκυραν.

Ἐκεῖ ἀντελήφθη τὸ μάταιον καὶ ἐπικίνδυνον τῆς συνοδοιπορίας μὲ τὸν καλῆς μὲν προθέσεως ἕξαλλον δὲ διδάσκαλόν του. Διὸ κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του διεδήλωσε μαζὶ μὲ ἄλλους κληρικοὺς τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεών του μὲ αὐτόν, ἔκτοτε δὲ εἰργάσθη ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας, μὴ ἀναμιγνυόμενος

εἰς τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀλλὰ καὶ μὴ ἐλέγχων τὰ ἔργα τῶν προϊσταμένων αὐτῆς. Δὲν ἦτο εὐφραδῆς ρήτωρ καὶ ἐπετέλει τὸ ἔργον του διὰ τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῆς κατ' ἴδιαν καθοδηγήσεως.

Ἐν τέλει ἐπέστρεψεν εἰς τὰς παλαιὰς συνηθείας ὑπὸ ἄλλην μορφήν. Κατ' ὀλίγον συνεσπειρώθη περὶ αὐτὸν ὁμάς ἱκανῶν θεολόγων, οἱ Διονύσιος Φαραζουλῆς, Παναγιώτης Τρεμπέλας, Δημήτριος Παναγιωτόπουλος, Ἰγνάτιος Κολιώπουλος. Τὸ 1911 οὗτοι ἴδρυσαν τὸ περιοδικὸν *Ζωὴ* ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ὄνομα καὶ ἡ συγκροτηθεῖσα ἀδελφότης.

Ὁ Ματθόπουλος, ζηλωτῆς, ἀνεξίτακος, ταπεινόφρων, εἶχεν ὡς ἐντρύφημά του τὴν Γραφήν, ἀλλὰ δὲν ἐγνώριζε τοὺς πατέρας οὔτε τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν ὁποῖαν δὲν εἶχε ποτὲ καταστήσει ἀντικείμενον συστηματικῆς μελέτης, οὔτε τὴν νεωτέραν θεολογίαν. Ἐγνώριζεν ὅμως τὸν εὐρωπαϊκὸν εὐσεβισμόν ἀπὸ τὰς λαϊκὰς μεταφράσεις. Αἱ ἀνησυχίαι του ἦσαν μεγάλαι, ἀλλὰ περὶωρισμένης ἐντάσεως. Εἰς τὸ κύριον σύγγραμμά του, τὸν *Προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου*, συνιστᾷ αὐτοανάκρισιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀφύπνισιν τοῦ εὐσεβοῦς φρονήματος. Εἶναι ἔργον αὐστηρῶς καὶ μονοτόνως ἠθικολογικόν, χωρὶς θεολογικὴν ἐμβάθυνσιν.

Αὐτὴν τὴν ἠθικὴν αὐστηρότητα διετήρησεν ἡ ἀδελφότης του διαπαντός. Ἐμεινεν ἀτέγκτως ἐχθρικὴ πρὸς τὰς κοσμικὰς ἐλευθεριότητας καὶ ἐφήρμοσε τὸ σύστημα τῆς αὐστηρᾶς ἐπιτηρήσεως τῶν μελῶν καὶ τῶν ὁπαδῶν της. Ἡ γραμμὴ τὴν ὁποῖαν ἔδωσεν ὁ Ματθόπουλος ἦτο ἱεραποστολικὴ μὲ πνεῦμα εἰρηνικὸν καὶ ταπεινόφρον. Ἐβλεπεν οὗτος ὅτι ἡ τακτικὴ τῶν ἀδιαλείπτων ἐλέγχων ἔφερε σκανδαλισμὸν τοῦ λαοῦ καὶ ἀντίδρασιν. Οὕτως ἡ ἀδελφότης ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὸ κήρυγμα, τὴν κατήχησιν, τὴν ἐξομολόγησιν καὶ τὴν καθ' ὁμάδας μελέτην τῆς Γραφῆς, ἠνδρώθη ταχύτατα καὶ ἀπέκτησεν ἀφωσσωμένους φίλους καὶ πολλὰς παραφυάδας.

Ἀλλὰ δὲν εἶχε χάσει ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ μακραικιοῦ φανατισμοῦ. Ἐτήρει ἐφεκτικὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ἐνίοτε δὲ τοὺς περιεφρόνει, χωρὶς νὰ τοὺς πολεμῇ. Ἐκ τῶν κύκλων αὐτῆς προήρχοντο κατὰ κύματα ψιθυρισμοὶ ἔναντι τῆς ἱεραρχίας, οἱ ὁποῖοι διεμόρφωνον δυσμενῆ πρὸς ταύτην κοινὴν γνώμην. Λόγῳ τοῦ ὅτι εἰργάζετο εἰς τὸ περιθώριον τῆς Ἐκκλησίας, λόγῳ τῆς προελεύσεώς της καὶ λόγῳ τοῦ ἀντιιεραρχικοῦ φρονήματός της, κατηγορήθη ἐπανειλημμένως ἐπὶ κακοδοξία, ἀλλ' ἐδικαιώθη. Αἱ ὑπηρεσίαι της εἰς τὸν τομέα τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι ἀνεκτίμητοι, ἀλλὰ καὶ ἡ ζημία τὴν ὁποῖ-

αν προεικάλεσεν ὁ ἀκήρυκτος πόλεμος μεταξύ αὐτῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως εἶναι βαρυτάτη. Ὑπῆρξεν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἐκκλησία δὲν εὗρισκεν ἀρκετοὺς καλοὺς κληρικοὺς διὰ τὴν τοποθέτησιν εἰς ἐπισκοπικὰς ἔδρας, διότι ἐκ τῶν καλῶν ἄλλοι μὲν ἦσαν δεσμευμένοι μετὰ τὴν "Ζωὴν" ἢ ἄλλας παρεμφερεῖς ὀργανώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπηγόρευον εἰς τὰ μέλη των νὰ δεχθοῦν τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα, ἄλλοι δὲ δὲν ἐθεώρουν τιμὴν των ν' ἀναδειχθοῦν εἰς ἐπισκόπους.

Σεραφεῖμ Παπακώστας Ἡ "Ζωὴ" ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἐχθρικὴ καὶ πρὸς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, καθ' ὅσον ἄλλωστε οὔτε ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ματθόπουλος οὔτε ὁ πρόδρομός τῆς Μακράκης ἦσαν θεολόγοι. Τὴν θέσιν ταύτην διετήρησεν ἡ ἀδελφότης καὶ ἐπὶ τοῦ διαδόχου τούτων εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς Σεραφεῖμ Παπακώστας (1892 - 1954). Οὗτος ἦτο δεινὸς ρήτωρ καὶ ὡς συγγραφεὺς καλύτερος τοῦ Ματθοπούλου. Τὰ βασικὰ ἔργα του εἶναι κηρυγματικὰ καὶ προέρχονται ἀπὸ σειρὰς κηρυγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐξεφώνει τ' ἀπογεύματα τῶν Κυριακῶν καὶ τὰ ὁποῖα παρηκολοθοῦντο ὑπὸ χιλιάδων ἀκροατῶν. Τὰ κηρύγματα, βασιζόμενα κυρίως εἰς εὐαγγελικὰς περικοπὰς, ἔδωσαν τὸ ὑλικὸν εἰς τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους *Τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου*, *Αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου*, *Ἡ ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλία* συγγράμματα. Πολλὰ ἄλλα βιβλία του εἶναι κατηχητικῶς διδασκτικῶς χαρακτῆρος, ὅλα δὲ ἔχουν τὸ στοιχεῖον τῆς αὐστηρᾶς καὶ κάπως ξηρᾶς ἠθικολογίας.

Ἡ ὀργάνωσις τῆς "Ζωῆς" ἔδωκεν ὅσα ἐσημειώθησαν ἀνωτέρω, δὲν ἔδωκεν ὅμως τίποτε ἄλλο· δὲν ἔδωκεν εἰς τὸ κήρυγμα τῆς θεολογικῆς βάθος, δὲν ἐτοποθέτησε τὸ χριστιανικὸν μήνυμα εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν καὶ δὲν ὠδήγησεν εἰς λατρευτικὴν ἀναγέννησιν. Τοῦτο συνέβη λόγῳ τῆς περιφρονήσεως τὴν ὁποίαν ἔτρεφε πρὸς τὴν θεολογίαν, ὡς εἴπομεν. Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἀνεθεώρησε τὴν γραμμὴν τῆς, ὑποστᾶσα δὲ πολλαπλῆν διάσπασιν παρήγαγε πλῆθος ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν, θεολογικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς, εὐρύτατον χῶρον ἀπὸ τῆς ἄκρας δεξιᾶς μέχρι τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς.

5. ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἐγεννήθη ἡ φιλοσοφία, δὲν ἐκαλλιεργήθη ἐπαρκῶς ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, παρὰ τὴν εὐοίωνον ἀφετηρίαν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Ἡ μόνη ἀξιόλογος προσφορὰ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν προῆλθεν ἀπὸ τοὺς θεολογικοὺς κύκλους ἢ εἶναι κατὰ τινα τρόπον συνδεδεμένη μὲ τὴν θεολογίαν.

Πέτρος Βραΐλας Ἀρμένης Ὁ κερκυραῖος Πέτρος Ἀρμένης Βραΐλας (1812-1882) εἶναι ὁ μεγαλύτερος Ἑλληνας φιλόσοφος τῶν νεωτέρων χρόνων. Σπουδάζας εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, ἐδίδασκε φιλοσοφίαν εἰς τὸ Ἴόνιον πανεπιστήμιον (Ἀκαδημίαν). Τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι *Περὶ πρώτων Ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν*, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐπιστήμης*, *Περὶ ψυχῆς, Θεοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου*, *Φιλοσοφικὰ μελετήματα*.

Ἦτο μέλος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συνειδητὸν καὶ ὄχι τυπικόν. Γνωρίζων καλῶς τὰ νεώτερα φιλοσοφικὰ συστήματα, δὲν ἠρκεῖσθαι εἰς αὐτὰ καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ συνθέσῃ τὸ ἰδικόν του σύστημα βάσει αὐτῶν. Προσέφυγεν εἰς τοὺς Σχολαστικούς, εἰς τὸν Ἀριστοτέλην καὶ εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναγκάζεται βεβαίως ν' ἀποσιωπήσῃ τὴν ἀποκάλυψιν, διότι ἄλλως θὰ ἦτο θεολόγος καὶ ὄχι φιλόσοφος, τονίζει ὅμως ὅτι ἡ ἀλήθεια προέρχεται ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως, ἂν καὶ παρουσιάζεται ὑπὸ μορφήν ἀτελεῆ, ἔπειτα δὲ τίθεται ὑπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς λογικῆς, διὰ νὰ κατοχυρωθῇ. "Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι προῖον τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ". Ἀλλὰ φθάνομεν εἰς αὐτὴν καὶ διὰ τῶν καθαρῶς λογικῶν μέσων. Φρονεῖ ὅτι θρησκεία καὶ φιλοσοφία συμβαδίζουν, διότι ἀμφότεραι εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ. "Ὁ Θεὸς ἠθέλησε πλησίον τῆς θρησκείας νὰ ὑπάρχῃ ἡ φιλοσοφία, πλησίον τῆς πίστεως καὶ τῆς παραδόσεως νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἀνεξάρτητος ἔρευνα τοῦ ἀτομικοῦ λόγου. Προπαίδευσίς καὶ ἐπαλήθευσις τῆς θρησκείας ἡ φιλοσοφία, ὀφείλει ν' ἀποδείξῃ ὅ,τι ἡ θρησκεία ἐπιβάλλει εἰς τὴν πίστιν". Ἡ ἀνθρωπότης δὲν δύναται νὰ ἡσυχάσῃ, εἰ μὴ διὰ τῆς πλήρους ἁρμονίας τῆς πίστεως καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

Ἰωάννης Σκαλτσούνης Παρομοίαν τάσιν δεικνύει καὶ ὁ Ἰωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905), ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ ἀπὸ διαφορετικὰς προϋποθέσεις. Καταγόμενος ἐκ Ληξουρίου τῆς Κεφαλληνίας, ἐσπούδασε νομικὰ εἰς τὸ Ἴόνιον πανεπιστήμιον καὶ τὴν Πίζαν. Εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπανέκτησε τὴν πίστιν τὴν ὁποίαν εἶχε χάσει εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Ἐξεπόνησε τὴν νομοθεσίαν τῆς Κρητικῆς Πολιτείας καὶ συνέταξε ποικίλας οἰκονομολογικὰς πραγματείας.

Ἄλλ' εἶναι κυρίως γνωστὸς ὡς λαϊκὸς θεολόγος. Ἡ μεγάλη διάδοσις τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ δεῦτερον ἥμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ ἡ ἀπὸ τῶν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν διδασκαλία αὐτῶν ὠδήγησε τὸν Σκαλτσούνην εἰς τὸ νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸν ἀπολογητικὸν ἀγῶνα, δημοσιογραφικὸν ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς *Ἀναπλάσεως* καὶ συγγραφικόν. Μὲ τὰ ἔργα του *Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη*, *Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου*, *Ψυχολογικαὶ μελέται* ζητεῖ ν' ἀνατρέψῃ τὸν ὑλισμὸν καὶ ν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξίν θείου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχείου. Συντεταγμένα μετὰ προσοχῆς, κατέστησαν λαϊκὸν ἀνάγνωσμα καὶ συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὴν συγκράτησιν τῶν μορφωμένων τάξεων τῆς Ἑλλάδος ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως.

Νικόλαος Λούβαρις Ὁ Νικόλαος Λούβαρις (1885-1961) εἶναι ὁ μεγαλύτερος θρησκευτικὸς στοχαστὴς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Γεννηθεὶς εἰς τὴν νῆσον Τήνον, ἠκολούθησε τὰς ἰδίας μὲ τοὺς πλείστους θεολόγους σπουδὰς, εἰς τὴν Ριζάρειον, τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ τὴν Γερμανίαν. Τὸ 1925 κατέλαβε τὴν ἔδραν τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ τριακονταετίαν, μὲ διακοπὴν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐγκλείσεώς του εἰς φυλακὴν. Κατέστη μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ πανεπιστημιακὴ του διδασκαλία, γοητευτικὴ καὶ συναρπαστικὴ, εἴληκε ποικίλον ἀκροατήριον. Αἱ διαλέξεις του εἰς τὰς μεγάλας αἰθούσας τῶν Ἀθηνῶν ἀπετέλουν σπουδαῖα γεγονότα κατὰ τὴν προπολεμικὴν ἐποχὴν καὶ τὸ πλῆθος συνωθεῖτο εἰς τὸ προαύλιον, ὅπου ἤρκειτο νὰ παρακολουθῇ ταύτας ἀπὸ μεγαφώνων, ὅσκις ὑπῆρχον.

Διετέλεσε δις ὑπουργὸς τῆς παιδείας εἰς περιόδους δυσκόλους διὰ τὸ ἔθνος, τὴν δευτέραν μάλιστα φορὰν κατὰ τὸν χρόνον τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, ὅπερ ἀπετέλεσεν ἀφορμὴν καταδίης καὶ φυλακίσεώς του ἐπὶ πενταετίαν.

Ὁ Λούβαρις ἀνήκει εἰς ἰδιαιτέραν κατηγορίαν στοχαστῶν· εἰργάζετο μὲ τὸν ἰδικόν του τρόπον. Ἦτο ἰδιόμορφος

ἀπολογητῆς τῆς θρησκείας καὶ διαφημιστῆς τῆς ρωμαντικῆς φιλοσοφίας. Διὰ τοῦτο τὰ καθαρῶς θεολογικὰ συγγράμματά του, ὡς τὰ *Εἰσαγωγή εἰς τὰς περὶ Παῦλον σπουδὰς, Ἐπιστολῶν Παύλου χαρακτήρ, Θρησκεία καὶ θεολογία*, εἶναι μὲν καλὰ ἀλλὰ δὲν εἶναι τὰ καλύτερα ἔργα του. Ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν σκιαγράφειν μεγάλων πνευματικῶν προσωπιοτήτων τῆς νεωτέρας Γερμανίας, ὡς οἱ Γκαϊτε, Νίτσε, Βάγνερ, Ρίλκε, Σίλλερ, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὰ στοχαστικὰ δοκίμια, ὡς τὰ *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις, Μεταξὺ τῶν δύο κόσμων, Ἄθως ἢ πύλη τοῦ οὐρανοῦ*. Εἰς τὸ συγγραφικόν του ἔργον βλέπομεν μίαν ἐπιστροφικὴν κίνησιν· ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν πρὸς τὸν ρωμαντισμόν, τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν φυσικὴν θεολογίαν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πάλιν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Δὲν εἶχε παύσει ποτὲ νὰ πιστεύῃ εἰς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὥριμον στάδιον τοῦ βίου του ἡ πίστις του ἦτο ἐντονωτέρα.

Ἡ θέσις τοῦ Λούβαρι εἶναι κατ' ἀρχὰς ἀπολογητικὴ. Προσπαθεῖ νὰ πολεμήσῃ τὸν θετικισμόν, ὁ ὁποῖος περιφρονεῖ τὸ βασιλεῖον τῶν ἀξιῶν καὶ εἶναι τεταγμένος κατὰ πάσης μεταφυσικῆς. Παρέλαβεν ὅπλα ἀπὸ τὸ ὄπλοστάσιον τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Πλάτωνος, τῶν Νεοπλατωνικῶν, τῶν γερμανῶν ἰδεοκρατικῶν καὶ ρωμαντικῶν. Ἀλλὰ τὸ ἀπολογητικὸν στοιχεῖον χάνεται εἰς τὸν ὠκεανὸν τῶν θετικῶν σκέψεων αὐτοῦ τοῦ ἰδίου.

Διακηρύσσει ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἡ πνευματικωτέρα ὑπόθεσις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ καθολικὴ καὶ ἀπόλυτος θρησκεία, εἰς τὴν ὁποίαν φθάνομεν διὰ τῆς ἀξιολογήσεως τῆς ποικιλίας τῶν θησαυρῶν τῆς φύσεως καὶ διὰ τῆς ὑπερφυσικῆς ἐν τῇ ἰστορίᾳ ἀποκαλύψεως. Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ προσωπικὴ ἐπαφὴ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἀναγεννᾷ τὸν ἄνθρωπον καὶ τοῦ δίδει μίαν νέαν ψυχὴν.

Ὁ Λούβαρις εἶχεν οἰκουμενικὸν πνεῦμα, διὸ συνεννοεῖτο εὐκόλως μὲ προτεστάντας καὶ καθολικούς, ἀλλὰ δὲν ἦτο ὑπερομολογιακός. Τονίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐνεβάθυναν ἀποτελεσματικώτερον εἰς τὸ νόημα τῆς ἐνανθρωπήσεως ἀπὸ τοὺς δυτικούς πατέρας καὶ οἱ ἀσκηταὶ τοῦ Ἄθωνος ζοῦν ἐντονώτερον τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοὺς δυτικούς μοναχοὺς. Ἄν καὶ δὲν εἶχε μελετήσῃ συστηματικῶς τοὺς πατέρας, ἐγνώριζε τὴν πνευματικὴν γραμμὴν πολλῶν ἐξ αὐτῶν καὶ ἰδίως τῶν μυστικῶν. Εἰς τοὺς στοχασμούς του εἶναι εὐδιάκριτοι ἀπηχήσεις ἐκεῖθεν.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνεῖχε τὴν σκέψιν του ἦτο ἡ συνάντησις μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἐτόνιζεν ὅτι αὕτη δὲν εἶναι εὐκόλος,

ἀλλ' ἀπαιτεῖ ἀγῶνα, ἀγῶνα Σισύφου. Ὁ ἀνθρώπινος βίος ἐκτυλίσσεται ἐν μέσῳ ἑνὸς ἀγῶνος μεταξὺ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς στυγνῆς πραγματικότητος. Ἡ δὲ ἀναζήτησις εἶναι καρπὸς μιᾶς ἀκατασχέτου νοσταλγίας. Ὁ κινούμενος ἀπὸ αὐτὴν, ἀναζητεῖ. Καὶ ὁ Λούβαρις ἀνεζήτει τὸν Θεὸν παντοῦ. Ἐφαίνετο ὡς νὰ ἔχη πολλὰς ἀγάπας· τὴν ὠραίαν Τῆνον, τὴν ἑστίαν τοῦ ρωμαντισμοῦ Γερμανίαν, τὰ βυζαντινὰ ἀσκητήρια. Ἀλλὰ δὲν ἐνοστάλγει αὐτόν. Ὄταν μετέβαινεν εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅπου οἱ φίλοι του ἔλεγον ὅτι καταφθάνει ὁ εὐγενῆς ἱππότης τῆς Ἑλλάδος, ἠθέλεν εἰς τὴν πραγματικότητα νὰ μεταβῆ κάπου ἄλλου· ἦτο νοσταλγὸς τῆς αἰωνιότητος. Ἐφρόνει ὅτι ὁ κόσμος οὗτος εἶναι ὄνειρώδης, σκιώδης, καὶ παρὰ ταῦτα ὄχι ἀπόβλητος· διότι τὸ πᾶν εἰς αὐτὸν εἶναι σύμβολον τοῦ ἀνεκφράστου βάθους τῆς ζωῆς καὶ εἰκῶν τοῦ Θεοῦ· παντοῦ ὁ δόκιμος αἰσθάνεται τὴν παρουσίαν τοῦ αἰωνίου. Μία μελωδία, ἓν ποίημα, εἰς μεγαλοπρεπῆς βράχος, ὅλα τὰ πράγματα εἰς αὐτὸν εἶναι σημεῖα τοῦ Θεοῦ.

Ἡ νοσταλγικὴ ὅμως περιπλάνησις δὲν φέρει τόσον πλησίον εἰς τὸν Θεὸν ὅσον φέρει ἡ στροφή πρὸς ἑαυτόν. Τὸ μέγα καὶ ἀνεκφραστον μυστήριον συντελεῖται ἐντὸς τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς ἡμῶν. Ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐντός του τὰ στοιχεῖα ἑνὸς ἄλλου κόσμου, τὰ ὁποῖα μένουσιν ἀνέστια. Ἄν δὲν ἔζη ὁ Θεὸς ἐντὸς αὐτοῦ, πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κατέλθῃ εἰς αὐτόν; Τὸ κέντρον λοιπὸν μετατίθεται ἀπὸ τοῦ μακροκόσμου εἰς τὸν μικρόκοσμον· ἡ λύτρωσις εἶναι φυγὴ πρὸς τὰ ἔσω. Διὰ ν' ἀνέλθῃ πρὸς τὸν οὐρανὸν ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ κατέλθῃ πρῶτον εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του. Εὗρεσις τοῦ Θεοῦ λοιπὸν εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον εὗρεσις ἑαυτοῦ. Ἐκεῖ, εἰς τὴν ψυχὴν, διεξάγεται τρομερὰ πάλη, ἀλλὰ τέλος συναντᾶται τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μὲ τὸ θεῖον πνεῦμα.

Τότε ὁ ἄνθρωπος λύει τὰ προβλήματα του, καὶ ὅσα μένουσιν ἄλυτα, θὰ λυθοῦν εἰς τὸ Ἐπέκεινα.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Β' ΤΟΜΟΥ

Δ' ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1054 - 1453) - (1054 - 1517)

	σελ.	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.	5
Α' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	7
1. ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΟΙ:	"	9
'Αλέξιος 'Αριστηνός	"	9
'Ιωάννης Ζωναρᾶς	"	9
Θεόδωρος Βαλσαμών	"	9
'Ιωάννης 'Απόκαυκος	"	10
Δημήτριος Χωματιανός	"	10
Ματθαῖος Βλάσταρις	"	11
Κωνσταντῖνος 'Αρμενόπουλος	"	11
2. ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	"	13
Νικήτας 'Ηρακλείας	"	13
Θεοφύλακτος 'Ηφαιστος	"	13
Μιχαήλ Γλυκᾶς	"	14
3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	15
'Ιωάννης ὁ Μαυρόπουλος	"	16
Μιχαήλ Ψελλός	"	17
'Ιωάννης 'Ιταλός	"	19
Εὐστράτιος Νικαίας	"	22
Μύρων Συκιδίτης	"	24
Σωτήριχος Παντεύγενος	"	25
4. ΟΙ ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΜΩΝ	"	26
Εὐθύμιος Ζυγαβηνός	"	26
Νεῖλος Δοξαπατρῆς	"	28
Νικόλαος Μεθώνης	"	29
5. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ	"	31
Εὐστάθιος Κατάφλωρος	"	31
Μιχαήλ Χωνιάτης	"	33
Νικήτας Χωνιάτης	"	34
6. ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΙΓ' ΑΙΩΝΟΣ	"	35
Νικηφόρος Βλεμμύδης	"	35

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις	σελ.	37
Ἰωάννης ΙΑ΄ Βέικος	"	39
Γρηγόριος Β΄ ὁ Κύπριος	"	40
7. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΗΣΥΧΑΣΤΑΙ	"	42
Γρηγόριος Σιναΐτης	"	43
Γρηγόριος Παλαμᾶς	"	44
Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνὸς	"	49
Φιλόθεος Κόκκινος	"	51
Νεῖλος Καβάσιλας	"	53
Νικόλαος Καβάσιλας	"	54
8. ΟΙ ΑΝΤΙΗΣΥΧΑΣΤΑΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	57
Βαρλαάμ Καλαβρὸς	"	58
Γρηγόριος Ἀκίνδυνος	"	61
Νικηφόρος Γρηγορᾶς	"	63
Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης	"	65
Δημήτριος Κυδώνης	"	66
Πρόχορος Κυδώνης	"	68
Μανουὴλ Καλέκας	"	69
9. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	"	71
Συμεὼν Θεσσαλονίκης	"	71
Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος	"	71
Ἰωσήφ Βρυέννιος	"	72
Μᾶρκος Εὐγενικὸς	"	75
Γεννάδιος Σχολάριος	"	77
Γεώργιος Πλήθων	"	80
Βησσαρίων Νικαίας	"	84
Β΄ ΛΑΤΙΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	87
1. ΣΧΟΛΑΙ ΚΑΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ	"	89
2. ΠΡΩΤΟΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΙ	"	93
Ροσκειλλῖνος	"	94
Ἄνσελμος Καντερβουρίας	"	94
Γίλβερτ Πορρετανὸς	"	96
Ἄβαιλάρδος	"	97
3. ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	100
Βερνάρδος Κλερβινὸς	"	100
Οὐγὸς Βικτωρίτης	"	103
Ριχάρδος Βικτωρίτης	"	105
Δομίνικος Γκούσμαν	"	106
Φραγκῖσκος Ἀσσιζηνὸς	"	107
4. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΣΟΥΜΜΙΣΤΑΙ	"	110
Πέτρος Λομβαρδὸς	"	110
Σοῦμμαι	"	111
Γρατιανὸς	"	111

5. ΦΡΑΓΚΙΣΚΑΝΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ	σελ.	112
Ροβέρτος Γροσστέστε	"	112
Ἀλέξανδρος Ἀλένσιος	"	113
Ρογήρος Βάικων	"	114
Ἰωάννης Μποναβεντούρας	"	115
Ἰωάννης Δούνς Σικῶτος	"	118
6. ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ	"	121
Ἀλβέρτος Μέγας	"	121
Θωμᾶς Ἀκινᾶτος	"	122
7. ΔΙΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΥ	"	131
Γουλιέλμος Ὅκκαμ	"	131
8. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	134
Ἰλδεγάρδη	"	134
Ἰσακεῖμ Φλωραΐτης	"	135
Μάϊστερ Ἐκκαρτ	"	136
Ἰωάννης Τάουλερ	"	138
Ἐρρίκος Σόϋζε	"	138
Ἰωάννης Ρούϋσμπραικ	"	138
Γερμανικὴ Θεολογία	"	139
Γνόφος Ἀγνοίας	"	139
Μίμησις τοῦ Χριστοῦ	"	139
9. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	"	141
Αἰγίδιος Ρωμαῖος	"	142
Ἀλιγιέρι Δάντης	"	142
Μαρσίλιος Παδουάτης	"	145
Πέτρος Ἀλλιακηνὸς	"	146
Ἰωάννης Δὲ Γέρσων	"	147
10. ΑἲΡΕΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	149
Ἰωάννης Οὐΐκλιφ	"	151
Ἰωάννης Χοῦς	"	152
Ἰερώνυμος Σαβοναρόλας	"	154
11. ΠΛΑΤΩΝΙΖΟΥΣΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	156
Νικόλαος Κουζανὸς	"	157
Μαρσίλιος Φικῖνος	"	159
Ἰωάννης Πίνο Ντέλλα Μιράντολα	"	160

Ε΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ

(1517 - 1814)

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

(1453 - 1821)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	"	163
Α΄ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	165

1. ΛΟΥΘΗΡΑΝΟΙ	σελ.	166
Μαρτῖνος Λούθηρος	"	166
Φίλιππος Μελάγχθων	"	171
Ματθίας Φλάμιος	"	173
Ίάκωβος Ἀνδρέου	"	174
Ίωάννης Γέρχαρδ	"	174
Παῦλος Γέρχαρδ	"	175
2. ΚΑΛΒΙΝΙΣΤΑΙ	"	176
Οὐλεριῖχος Ζβίγγλιος	"	176
Ίωάννης Καλβῖνος	"	177
Ίωάννης Νδξ	"	180
Ίάκωβος Ἀρμίνιος	"	182
3. ΑΓΓΛΙΚΑΝΟΙ	"	183
Θωμᾶς Κράμμερ	"	183
Ματθαῖος Πάρκερ	"	184
Γουλιέλμος Λῶδ	"	185
Ίωάννης Δόννε	"	185
4. ΦΙΛΕΝΩΤΙΚΟΙ	"	187
Γεώργιος Κάλιξτος	"	187
Οὔγος Γρότιος	"	188
Ριχάρδος Βάξτερ	"	189
5. ΝΕΟΙ ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ	"	191
Μιχαήλ Σερβέτος	"	191
Οἱ Σοκῖνοι	"	192
Ίωάννης Μίλτων	"	193
6. ΛΟΥΘΗΡΑΝΟΙ ΜΥΣΤΙΚΟΙ	"	195
Ίάκωβος Μπαῖμε	"	195
Ἐμμανουήλ Σβέντεμποργκ	"	196
7. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΕΥΣΕΒΙΣΤΑΙ	"	198
Ίάκωβος Σπένερ	"	198
Αὔγουστος Φράγκε	"	199
Γοτφρεῖδος Ἄρνολδ	"	199
8. ΚΟΥΑΚΕΡΟΙ	"	201
Γεώργιος Φδξ	"	201
Ροβέρτος Μπάρκλεϋ	"	201
9. ΜΕΘΟΔΙΣΤΑΙ	"	203
Ίωάννης Οὐέσλεϋ	"	203
Κάρολος Οὐέσλεϋ	"	206
10. ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΑΦΥΠΝΙΣΤΑΙ	"	207
Γεώργιος Οὐάιτφιλδ	"	207
Ίωνάθαν Ἔδουαρδς	"	208
Β' ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	210
1. ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΙΣ	"	211

Ἑρασμος	σελ.	211
2. ΔΟΜΙΝΙΚΑΝΟΙ	"	214
Θωμᾶς Γαετᾶνος	"	214
Ἄμβρόσιος Καθαρίνος	"	215
Μέλχιωρ Κάνο	"	216
Δομήνικος Βαννέζ	"	216
3. ΙΗΣΟΥΪΤΑΙ	"	218
Ἰγνάτιος Λοῦόλα	"	218
Πέτρος Κανίσιος	"	220
Λουδοβῖκος Ντὲ Μολίνα	"	221
Ροβέρτος Βελλαρμῖνος	"	221
Φραγκιῶσκος Σουαρῆθ	"	222
4. ΜΥΣΤΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	224
Θηρεσία ἐξ Ἀβίλας	"	224
Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ	"	225
Φραγκιῶσκος ἐκ Σάλης	"	226
5. ΗΣΥΧΑΣΤΑΙ	"	228
Μιχαήλ Μολῖνος	"	228
Ἰωάννα Γκυγιῶν	"	229
6. ΓΑΛΛΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	"	231
Ἀρμάνδος Ρισελιὲ	"	231
Ἰάκωβος Βοσσουέτος	"	233
Νικόλαος Μαλεβράγχιος	"	234
Ριχάρδος Σιμών	"	235
Φραγκιῶσκος Φενελῶν	"	236
7. ΙΑΝΣΕΝΙΣΤΑΙ	"	239
Κορνήλιος Ἰανσένιος	"	239
Ἀντώνιος Ἀρνῶ	"	240
Βλάσιος Πασχάλ	"	241
8. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ	"	244
Καῖσαρ Βαρώνιος	"	244
Διονύσιος Πετάβιος	"	244
Βολλανδισταὶ	"	245
Σεβαστιανὸς Τιγιεμῶν	"	245
Μαυρισταὶ	"	245
Ἀντώνιος Μουρατόρι	"	246
Ἰωάννης Μάνσι	"	246
Γ' Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ		
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ	"	247
1. ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ	"	247
2. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΙΣ ΤΟΥ ΔΕΙΪΣΜΟΥ ΕΝ		
ΑΓΓΛΙΑ	"	257
Ἰωσήφ Πρίστλεϋ	"	257

Γεώργιος Βέρηλεϋ	σελ.	258
Ουΐλλιαμ Λω	"	259
Ίωσηφ Μπάτλερ	"	259
3. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	"	261
Ίάκωβος Έμερϋ	"	261
Ίωάννης Γκροϋ	"	262
Άλφόνσος Λιγκουόρι	"	262
4. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΑΝΤΙΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ ΚΑΙ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ	"	264
Ίωάννης Χάμανν	"	264
Ίωάννης Σέμλερ	"	265
Έρριϋος Πάουλουσ	"	266
Ίούλιος Βεγσάϊντερ	"	267
Δ' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	268
1. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤ' ΑΙΩΝΟΣ	"	270
Παχώμιος Ρουσᾶνος	"	270
Έρεμίας Β'	"	271
Γαβριήλ Σεβήρος	"	273
Μάξιμος Μαργούνιος	"	274
Μελέτιος Πηγαῖσ	"	276
2. ΕΝΩΤΙΚΟΙ	"	279
Πέτροσ Άρικούδιος	"	279
Ματθαῖος Καρυοφύλλης	"	279
Λέων Άλλάτιος	"	280
Νικόλαος Κομνηνός - Παπαδόπουλοσ	"	281
Φραγκῖσχοσ Σκοϋφοσ	"	282
3. Ο ΑΓΩΝ ΤΩΝ ΟΜΟΛΟΓΙΩΝ	"	283
Κύριλλοσ Λούκαρισ	"	283
Ίωάννης Καρυοφύλλης	"	287
Γεώργιοσ Κορέσσιος	"	288
Μητροφάνης Κριτόπουλοσ	"	289
Μελέτιοσ Συριγόσ	"	291
Δοσίθεοσ Έεροσολύμων	"	291
Εϋστράτιοσ Άργέντης	"	293
Βιέντιοσ Δαμωδοσ	"	294
4. ΦΑΝΑΡΙΩΤΑΙ	"	295
Άλέξανδροσ Μαυροκορδατοσ	"	295
Νικόλαοσ Μαυροκορδατοσ	"	296
Κωνσταντῖνοσ Μαυροκορδατοσ	"	297
5. ΕΘΝΑΠΟΣΤΟΛΟΙ	"	298
Ήλίασ Μηνιάτης	"	298
Κοσμᾶσ Αἰτωλοσ	"	299

6. ΟΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΔΡΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	σελ.	302
Βησσαρίων Μακρῆς	"	302
Γεώργιος Σουγδουρῆς	"	303
Μελέτιος Μήτρου	"	304
Μεθόδιος Ἀνθρακίτης	"	305
Εὐγένιος Βούλγαρης	"	306
Νικηφόρος Θεοτόκης	"	309
7. ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ	"	311
Ἰωαννίκιος Καρτᾶνος	"	311
Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς	"	312
Χριστόδουλος Εὐσταθίου	"	313
Θεόφιλος Καίρης	"	314
Ἄδαμάντιος Κοραῆς	"	315
8. ΟΙ ΑΓΙΟΡΕΙΤΑΙ	"	319
Καيسάριος Δαπόντες	"	319
Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης	"	320
Ἀθανάσιος Πάριος	"	320
Νικόδημος Ἀγιορείτης	"	322
Ε' ΡΩΣΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	326
1. Η ΑΓΙΑ ΡΩΣΙΑ	"	328
2. Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΝ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ	"	330
Νίλων Μόσχας	"	332
3. ΟΜΟΛΟΓΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ	"	335
Πέτρος Μογίλας	"	335
Συμεὼν Πολότσκη	"	337
Σίλβεστρος Μεντβέντεφ	"	338
Λειχοῦδαι	"	339
Στέφανος Ἰαβόρσκη	"	340
Θεοφάνης Προκόποβιτς	"	341
Πλάτων Λέβτσιν	"	343
4. ΜΥΣΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	345
Παΐσιος Βελιτσνόφσκη	"	345
Τύχων Σολοκνόφσκη	"	347
Σεραφεῖμ Μόσνιμ	"	347
Γρηγόριος Σιοβορόδα	"	348
ΣΤ' ΝΕΩΤΑΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1814 - 1970) - (1821 - 1970)		
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	"	353
Α' ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	355
1. ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ	"	356
Γεώργιος Ἐγκελος	"	356

Φρειδερίκος Σλαϊερμάχερ	σελ.	358
2. Η ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ	"	361
Ίωάννης Κέμπλ	"	362
Έδουάρδος Πούσεϋ	"	363
3. ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	365
Ούίλλιαμ Τσάννιγκ	"	365
Θεόδωρος Πάρκερ	"	366
Ράλφ Έμερσον	"	366
Όράτιος Μπουϊνσελλ	"	367
4. ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	369
Φερδινάνδος Μπάουρ	"	369
Δαβίδ Στράουσσ	"	370
Άλοΐσιος Μπίντερμανν	"	372
Ίούλιος Βελλχάουζεν	"	372
Άλβέρτος Ρίτσλ	"	374
Άδόλφος Χάρνακ	"	375
5. ΘΡΗΣΚΕΙΟΓΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ	"	378
Έρνέστος Τραϊλτς	"	378
6. ΘΡΗΣΚΕΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	"	381
Αύγουστος Σαμπατιέ	"	381
Γουλιέλμος Τζέϊμς	"	382
Νάθαν Σαίντερμπλομ	"	383
Ροδόλφος Όππο	"	385
Άνδερς Νύγκρεν	"	386
Φρειδερίκος Χαϊλερ	"	387
7. ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ	"	389
Φήλιξ Χεγκιστενμπέργ	"	389
Γιότφρεϊδ Θωμάζιους	"	390
Ίωάννης Φόν Χόφμανν	"	390
8. ΜΕΣΑΖΟΥΣΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ	"	392
Αύγουστος Τβέστεν	"	392
Αύγουστος Νεάνδερ	"	392
Φρειδερίκος Θόλουκ	"	393
Ίσαακ Ντόρνερ	"	394
Χάνς Μάρτενσεν	"	395
Ριχάρδος Ρότε	"	396
Μαρτίνος Καϊλερ	"	396
Άδόλφος Σλάττερ	"	397
9. ΑΓΓΛΙΚΑΝΟΙ	"	399
Κάρολος Γκόουρ	"	399
Ούίλλιαμ Τέμπλ	"	400
10. ΑΓΓΛΟΣΑΞΩΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΣΤΑΙ	"	402

		σελ.	545
	Φρειδερίκος Μῶρις		402
	Κάρολος Κίγκσλεϋ	"	404
	Ούϋλτερ Ράουσενμπους	"	404
11.	ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	"	406
	Θεόδωρος Τσάν	"	406
	Ίωσήφ Λάϊτφρουτ	"	407
	Μπροϋν Γουέστκοττ	"	408
	Μπράρνεττ Στρήτερ	"	408
	Κάρολος Ντόντ	"	409
	Άλβέρτος Σβάϊτσερ	"	410
	Μαρτίνος Ντιμπέλιους	"	411
	Όσκαρ Κούλμανν	"	412
	Ούίλλιαμ Όλμπραϊτ	"	413
12.	ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	414
	Σαϊρεν Κίρκεγκααρδ	"	415
	Κάρολος Μπάρτ	"	417
	Αϊμίλιος Μπροϋννερ	"	421
13.	ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	424
	Φρειδερίκος Γιογκάρτεν	"	424
	Ροδόλφος Μπούλτμανν	"	425
	Παϋλος Τίλλιχ	"	427
	Ραϊνόλδος Νίμπουρ	"	428
Β΄	ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	431
1.	ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΜΥΣΤΙΚΟΙ	"	432
	Άννα - Κατερίνα Έμμεριχ	"	432
	Ίωάννης Γκαϊρες	"	432
2.	ΓΑΛΛΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΟΙ	"	434
	Φρειδερίκος Σατμπριαν	"	434
	Ίωσήφ Ντε Μαϊστρ	"	435
	Φελισιτε Ντε Λαμεναί	"	437
3.	ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΗΜΙΟΡΘΟΛΟΓΙΣΤΑΙ	"	440
	Γεώργιος Χέρμες	"	440
	Άντώνιος Γκύντερ	"	441
4.	ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΤΟΝ ΙΘ΄ ΑΙΩΝΑ	"	444
	Ίωάννης Μαϊλερ	"	444
	Ίωάννης Νιοϋμαν	"	446
	Ματθαῖος Σέεμπεν	"	449
5.	ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	"	452
	Ίγνάτιος Φόν Νταίλλιγκερ	"	452
	Ίάκωβος Μίγν	"	453
	Φραγκιῆσκος Πίτρα	"	454

Ἰωσήφ Χέφελε	σελ.	454
Ἰωσήφ Χεργκενραϊτερ	"	454
Πέτρος Μπατιφδὸλ	"	455
Ἰππόλυτος Ντελεαί	"	455
Ἦθων Μπαρντενχέβερ	"	455
Ἰωσήφ Λαγκράνζ	"	456
6. ΜΟΔΕΡΝΙΣΤΑΙ	"	457
Ἐρνέστος Ρενὰν	"	458
Ἀλφρέδος Λουαζὺ	"	459
Φρειδερίκος Φὸν Χιουῦγκελ	"	462
Γεώργιος Τάϊρελλ	"	463
Μαυρίμιος Μπλοντέλ	"	464
7. ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	"	466
Μὰξ Σέλερ	"	466
Ἰωάννης Χέσσεν	"	467
Ἐριχ Πσυβάρα	"	467
Ἰάκωβος Μαριταῖν	"	468
8. ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	471
Κάρολος Ἄνταμ	"	472
Μιχαήλ Σμάους	"	473
Ἦδων Κάζελ	"	474
Ρωμανὸς Γιουαρντίνι	"	475
Πέτρος Ταιγιάρ Ντὲ Σαρντέν	"	476
Χὰνς Οὐρς Φὸν Μπάλταζαρ	"	478
Κάρολος Ράνερ	"	479
Ἐρρίκος Ντὲ Λυμπὰν	"	481
Ἰωάννης Ντανιελοῦ	"	482
Ἰβς Κογιὰρ	"	483
Γ' ΡΩΣΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	486
1. ΘΕΟΛΟΓΟΥΝΤΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ	"	488
Μιχαήλ Σπεράνσκυ	"	488
Πέτρος Τσααντάεφ	"	488
Λέων Τολστόη	"	489
Ἀλέξιος Χομιακὼφ	"	490
Ἰωάννης Κυρεϊέφσκυ	"	491
Νικόλαος Γιόγκιολ	"	492
Θεόδωρος Ντοστοῖέφσκυ	"	492
Βλαδίμηρος Σολόβιεφ	"	494
2. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ	"	497
Θεόδωρος Γιολουμπίνσκυ	"	497
Μαϊάριος Μπουλγιάκωφ	"	498
Παῦλος Φλωρένσκυ	"	498
3. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ	"	500

Φιλάρετος Γιουμιλιέφσκι	σελ.	500
Πορφύριος Ούσπένσκι	"	500
Ευγένιος Γιολουμπίνσκι	"	501
Άλέξιος Λέμπεντεφ	"	501
Άλέξιος Δημητριάδης	"	502
4. ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ	"	503
Σέργιος Μπουλγκάκωφ	"	504
Νικόλαος Μπερδιάεφ	"	505
Βλαδίμηρος Λόσκι	"	507
Γεώργιος Φλωρόβσκι	"	507
Δ' ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	510
1. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	"	511
Θεόκλητος Φαρμακίδης	"	511
Κωνσταντῖνος Οικονόμος	"	513
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	"	516
Κωνσταντῖνος Κοντογόνης	"	516
Άναστάσιος Διομήδους - Κυριακού	"	517
Νικόλαος Δαμαλάς	"	518
Γεώργιος Δέρβος	"	518
Χρυσόστομος Παπαδόπουλος	"	519
Γρηγόριος Παπαμιχαήλ	"	520
Δημήτριος Μπαλαῆνος	"	521
3. ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ	"	523
Ζήκος Ρώσης	"	523
Χρήστος Άνδρουῆτσος	"	524
4. ΛΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	526
Άπόστολος Μακράκης	"	526
Μιχαήλ Γαλανός	"	528
Ευσέβιος Ματθόπουλος	"	529
Σεραφείμ Παπακώστας	"	531
5. ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	"	532
Πέτρος Βραῖλας Άρμένης	"	532
Ίωάννης Σιαλτσούνης	"	533
Νικόλαος Λούβαρις	"	533